BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES—NOS 939, 948, 958, 962, 969, 970, 974, 978, 989

MAHĀBHĀSYA PRADĪPODDYOTA

BY

NĀGEÇA BHATTA

EDITED BY

PANḌITA BAHUVALLABHA ÇASTRĪ

Vol I

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1901

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

नागेशभट्टविरचित ।

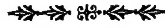

बहुवल्लभशर्म्मणा परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइट्याख्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च ।

कलिकाताराजधान्या
वाप्तिस्तमिशनयन्त्रे मुद्रित ।
शकाब्दा १८२३ ।

सङ्केतचिह्नम् ॥

अ। पा। आ।	अध्याय। पाद। आह्निकम्।
पा	पाणिनिसूत्रम् ॥
भा	महाभाष्यम् ॥
वा	वार्त्तिकम् ॥
उ	उणादिसूत्रम् ॥
शि—सू	शिवसूत्रम् ॥
न—का	नन्दिकेश्वरकृतकाशिका ॥
गो—सू	गोतमसूत्रम् ॥
सा—सू	साङ्ख्यसूत्रम् ॥
यो—सू	योगसूत्रम् ॥
हरि	भर्तृहरिकारिका ॥
ऋ—सम्	ऋग्वेदसंहिता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतान्तर्गतानां शिवसूत्राणां पाणिनिसूत्राणाञ्च वर्णानुक्रम-सूचीपत्रकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थप्रथमपादान्तर्गतानां सूत्रवार्त्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रमसूचीपत्रकम् ॥

——∞∞——

अ ।

आ।

इ।

ऊ ।

ऋ ।

ऐ ।

ओ ।

औ ।

क।

ख ।

ग ।

घ।

ङ।

च।

छ।

ज ।

झ ।

ञ।

ट।

ठ।

ड।

ढ।

ण।

त।

ध।

प।

भ।

य ।

र।

श ।

ष।

स।

ह ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

नत्वा साम्बशिवं देवीं वागधिष्ठानिकां गुरून् ।
पाणिन्यादिमुनीन् वन्द्यान्पितरौच सतीशिवौ ॥ १ ॥
नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
हरिदीक्षितपादाब्जसेवनावाप्तसन्मतिः ॥ २ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
[1]शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥ ३ ॥
नाविस्तीर्णं न विस्तीर्णं मध्यानामपि बोधकृत् ।
भाष्यप्रदीपव्याख्यानं कुर्वेऽहं तु यथामति ॥ ४ ॥

भाष्य व्याचिकीर्षु शिष्टाचारप्राप्त मङ्गल शिष्यशिक्षायै निबध्नाति **सर्वेति** । क्रान्ताना पञ्चमश्लोकोत्तरार्द्धेनान्वय ॥ सर्वाकारत्व सर्वोपादानकारणत्वात् । मृदादिवत् । कार्य्यातिरिक्तदृश्यस्वरूपाभावान्निराकारत्वम् । कर्तृत्वादिश्चाध्यक्षत्वम् । स ऐक्षतेति श्रुते । अतीन्द्रियत्व विगतेन्द्रियत्वेन । पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वप्रत्यक्षीकरण तु स्वरूपचैतन्येनैव । इन्द्रियाविषयत्वेनवातीन्द्रियत्वम् । सदसद्रूपता । प्रपञ्चधर्म । एतच्च स्त्रियामिति सूत्रे वक्ष्यते । तामतीतम् । तद्रहितमित्यर्थ । एवञ्च सदेवेति भाव । नन्वीदृशमस्माभि कुतो न गृह्यत इत्यत आह **अदृश्यमित्यादि** ॥ १ ॥

---

१ शृङ्गवेरपुराधीशरामत ॥ क ।

माययावृतैरित्यस्य कृत्यमाह **ज्ञानेति**। [1]तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जनिताखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकारावृत्तिर्ज्ञानम् । तदेव
लोचन तेन सम्प्रेक्ष्यमित्यर्थं **नारायणमित्यादि**। सर्वनर-
समूहान्तर्यामिणमित्यर्थः । सर्वविद्यावेदरूपा तद्विधायिनम् ॥२॥
वचनसन्दर्भविशेषरूपे ग्रन्थे समुचितत्वाद्वागधिदेवतां नमति ।
पुरुषा इति। **देवत्वम्** । पाण्डित्यम् ॥३॥ सम्प्रदायशुद्धिं द्यो-
तयन् गुरु नमति । **पदेति** । व्याकरणमीमांसातर्काणामित्यर्थ. ॥
धीमतः । ऊहापोहकुशलस्य ॥४॥ **महाभाष्येति** । व्याख्या-
त्वेऽप्यस्येष्ट्यादिकथनेनान्वाख्यात्वादितरभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् ॥
अवारपारयोर्भवम् ॥ सूयतेऽनेनेति स्रव' [2]सेतु ॥ **यथागमम्** ।
सम्प्रदायमनतिलङ्घ्येत्यर्थ. ॥५॥ शङ्कोद्धृत्य परिहरति **भाष्येति** ।
मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकञ्चेति बोध्यम् । पिशुनत्व दुष्टत्वम् ॥६॥
नन्वेव कथ प्रवृत्तिरत आह **तथापीति** । तत्रत्यसाराश एवात्र
निबद्ध इति भाव । शनैरित्यनेनात्यन्तग्रन्थासकोचः । पङ्गुवदित्य-
नेन व्याख्येयांशापरित्यागो व्याख्यानस्याविस्तृतत्वञ्च बोध्यते ॥७॥
यद्यपि पाणिनिना ब्राह्मणेन निष्कारण इत्यादिश्रुते सन्ध्योपा-
सनादाविव प्रत्यवायपरिहारार्थितयैवोत्तमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्
प्रयोजन नोक्त वार्त्तिककृतापि शास्त्रपूर्वकप्रयोगे धर्म इत्यनेन
मध्यमाधिकारिण' परमप्रयोजन दर्शितम् भगवांस्तु निष्कारण-
कारत्वान्मन्दाधिकारिणां प्रवृत्ते प्ररोचकप्रयोजनप्रतिपत्तिप्रवणत्वा-
द्व्यवहितेषु स्वर्गापूर्वादिष्वनाश्वासात्साक्षात्प्रयोजन शब्दव्युत्पत्तिलक्षण

---

[1] तत्त्वमस्यादिमहावाक्य ॥ क ॥ [2] स्रव सेतुम् ॥ क ॥ ख ॥

वदतीत्याह **भाष्यकार इति**। तच्च शब्दज्ञानरूपे प्रयोजने उक्ते विषयोऽप्युक्त एव शास्त्रजन्यज्ञानविषयस्यैव शास्त्रविषयत्वादिति बोध्यम् । तज्जिज्ञासुरधिकारी । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्सम्बन्ध इत्यर्थादेवलब्धम् ॥ ननु कानि पुनरित्यादिना प्रयोजनानि वक्ष्यति तेन पौनरुक्त्यमत आह **साक्षादिति** तदेवाह **प्रयोजन-प्रयोजनानीति** ॥ **व्याख्यातुमि**त्यस्य शब्दानुशासनमित्या-दिनेति शेष ॥ **तावत्** प्रथमम्। **व्याचष्टे इति** पदार्थज्ञाना-यानन्तर्याद्यर्थकत्वनिरासायचेति शेष । भाष्यत्वादेवच स्ववाक्य-व्याख्यानमिति भाव' ॥ नन्विति विनाप्यथशब्दोऽधिकारार्थ इत्ये-वोच्यतामत आह **एवं हीति** ॥ पदान्तरै. शब्दपदाधिकारार्थ-पदप्रयुज्यत इति पदै ॥ **व्याख्यातुमिति**। अधिकारार्थत्वेनेति शेषः ॥ अथेतिशब्दोऽधिकारार्थ इत्युक्ते आनन्तर्याद्यर्थकत्वमप्रमाण-मिति भ्रान्स्येदतोऽ**यमिति** भाष्ये योऽयमस्मिन् वाक्ये स इत्यर्थ ॥

विस्पष्टेति नवेतीत्यादावर्थपरताया दर्शनेन तथा भ्रम निवर्त्तयितुमित्यर्थ' ॥ ननु निपाताना द्योतकत्वादभिधेयवाच्यर्थ-शब्दोऽनुपपन्नोऽत आह **अधिकार इति** ॥ **प्रस्ताव इति** प्रारम्भ इत्यर्थ । सचार्थाद्व्याख्यायमानस्य। अर्थशब्द. प्रयोजन-वाचीति भाव. ॥ **निपातानां च द्योतकत्वमिति**। निपा-तानां[१] द्योतकत्व चेत्यर्थ । उपसर्गातिरिक्तनिपाताना द्योतकत्व-वाचकत्वोभयस्वीकारस्त्वाव्यय विभक्तीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । उपसर्गाणा तु द्योतकत्वमेवेति स्पष्ट गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये इति

१ द्योतकत्वमपीत्यर्थं ॥ ख॥

तत्रैव निरूपयिष्याम । अत एव साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादि सगच्छते । आरम्भक्रियाविषयत्वद्योतकस्याव्ययशब्दस्यान्यार्थं नीयमानदध्यादिवन्मङ्गलत्वमपीत्युभयार्थमथशब्द[1] प्रयुज्यते इति फलितम् । परेत्वत्र वाचकत्वमेवेच्छन्ति । अधिकृतमिति च तदर्थं वदन्ति ॥ भाष्ये **प्रयुज्यते** इत्यनेन वर्त्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धमथाधिकारार्थत्व न तु वृद्ध्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥ ननु विवरणेऽधिकृतमित्यधिक वाचकपदाभावाद् द्योतकत्वानुपपत्तिस्तेत्यत आह **अनेकेति** । उच्यते श्रूयते क्रियत इति **प्रतीयत इति** एतावतैव द्योतकत्वमिति भाव ॥ [2]ननु भावसाधनानुशासनपदस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह **व्याकरणस्य चेति** । अन्वर्थत्वात्प्रयोजनाभिधानोपपत्ति । अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य[3]बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भाव ॥ इदमेव ध्वनयितुम् भाष्ये नामपदोपादान नामनामिनोरभेदान्नामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्यम् । अनेनैवापभ्रशानामविषयत्व सूचित[4]ध्वनीना च ॥ **केषामिति** प्रश्नस्तु कि [5]लौकिकमात्रविषयशाकटायनादिशास्त्रमधिकृतमुत वैदिकमात्र[6]विषयप्रातिशाख्यमितीति[7]परे ॥

ननु कर्मणि चेति निषेधात्कथ कर्मषष्ठ्यन्तेन समासोऽत आह

---

१ उभयार्थंशब्द ॥ क ॥

२ "ननु" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ विविच्य ज्ञाप्यन्ते ॥ क ॥ ख ॥

४ "ध्वनीना च" इति नास्ति ॥ ख ॥

५ लौकिकमात्रविषयम् ॥ क ॥ ख ॥

६ विषयम् ॥ ख ॥

७ "परे" इति नास्ति ॥ ख ॥

अवचाचार्य्यस्येति। उभयोरुपादान एवोभयप्राप्तिरित्यात्ममाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ कर्त्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि समासनिषेध कुतो नेत्यत आह **इध्मेति**। चस्येत्यर्थकतया कर्मणीत्युच्चार्यविहितषष्ठ्यैव समासनिषेध इति भाव ॥ **भाष्ये शास्त्रमित्यस्य** कर्त्तव्यत्वेनेति शेष । विवरणकारत्वाद्व्याख्यातव्यत्वेनेति शेष उचित इत्यन्ये । शास्त्रत्व चास्य साधुत्वरूपैकप्रयोजनसम्बद्धत्वाद्बोध्यम् ॥ **सामान्यशब्दत्वादिति**। लोकव्यवहारे ध्वनावपभ्रंशे च शब्दशब्दप्रयोगादिति भाव । एतेन ध्वनिव्यङ्ग्य एव तपरसूत्रादौ [१]शब्दशब्दप्रयोगादिद चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु [२]प्रवृत्तिवत्तद्वाचके साधौ तद्विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह **विनेति**। व्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति भाव' ॥ **वाशिता-दीनाम्** इत्यादिनापभ्रंशसग्रह ॥ उत्तरपदार्थसस्पृष्टपूर्वपदार्थस्य कथ सर्वनाम्ना परामर्शोऽत आह **उत्तरपदार्थान्तर्गतस्येति**। तत पृथगुपस्थित्यविषयस्येत्यर्थ. ॥ **बुद्ध्या** मानस्या यद्वा वाक्यजन्यबुद्ध्या ॥ **वेदाङ्गत्वादिति** तत्त्व चागमसिद्धम्। अनेन तन्त्रीशब्दादीनामविषयता सूचिता न च वेदाङ्गत्वाद्वैदिका एव विषयास्सु' । तत्र तत्र भाषाया छन्दसीत्याद्युक्त्योभयोरपि विषयत्वात् ॥ ननु चिदानन्दस्वरूपब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य लोकपदार्थत्वाद्वेदस्यापि लोकान्तर्गतत्वाद्वेदेनाभिधान न युज्यते इत्यत आह **वैदिकाना-मिति**। वैदिकाना लौकिकत्वेऽपीतिपाठ. ॥ **तेषां त्विति**

१ शब्दप्रयोगात् ॥ क ॥ २ प्रवृत्तिवद्वाचके ॥ क ॥ ख ॥

लौकिकाना याज्ञे कर्मण्येव तत्परिहारस्तेषा तु सर्वत्रेति भाव ॥

भाषाशब्दानामिति । भाषाप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारस्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थ । एव च वेदमात्रान्तर्गतकर्णेभिर्देवासो गृभ्णामीत्याद्यतिरिक्तपरता लौकिकशब्दस्य तैस्तद्व्यवहारादर्शनात्[1]। अतएव गौरश्व इत्यादीना लौकिकोदाहरणत्वसगति । लोके स्वरानादरादेतदादराच्च स्वरविशिष्टाना वेदमात्रविषयतामभिप्रेत्य शन्न इत्यादीना वैदिकोदाहरणत्वसगतिरिति भाव ॥

लोके पदानामुदाहरणत्वोक्तौ वेदे वाक्यानामेव [2]तत्त्वोक्ता-वाशयमाह **तत्रेति** पदान्तरसमभिव्याहारेण स्वरविशेषाच्च वेदे वाक्यानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि बोध्यम् । लोकवेदसाधारणतया पाणिनीयशब्दानुशासनस्यैवात्राधिकृतत्वन्न तु शाकटायनादिव्याकर-णस्येत्युत्तराशय परे ॥ **भाष्ये लौकिकास्तावदिति ।** ताव-च्छब्दोऽनुक्रमे पूर्वं लौकिका उदाह्रियन्ते पश्चाद्वैदिका इत्यर्थ । वैदिकाना प्रधानत्वेऽपि लौकिकाना पूर्वनिर्देशस्तद्वदादरसूचनार्थ ॥ **अभेदेन लोके इति ।** अभेदेनैवेत्यर्थ । शब्दपरत्वाभिप्राये-णास्य[3] गौरिति प्रयोगाभावादिति भाव. । पुरोवर्त्तिव्यक्ति पश्यतो [4]वाचकजिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्नेऽय गौरय वर्णश्शुक्ल इत्युत्तरस्थले सन्निहितमुद्दिश्य तादात्म्येन शब्दविधेयताप्रतीतिरिति तात्पर्यम । शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः स्पष्ट चेद पातञ्जलभाष्ये इति

---

१ तद्व्यवहारदर्शनात् ॥ख॥ २ तथोक्तावाशयम् ॥क॥

३ "अस्य गौरिति" इति नास्ति ॥ख॥ ४ वाचकजिज्ञासायाम् ॥क॥

[1]मञ्जूषायामस्माभिर्हरिसंमततया[2] व्युत्पादितम्। [3]अत एव जात्यादिव्यक्त्योरिव रामेतिद्व्यक्षरं नाममानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः॥ **अथ गौरिति भाष्ये** अथेत्यस्य पृच्छ्यते इति शेषः॥ किं पृच्छ्यते तदाह **गौरित्यत्रेत्यादि**॥ **कः शब्द इति**। कः शब्दशब्दाभिधेय इति प्रश्नः॥ **प्रतिभासमानेषु**। शब्दजातिव्यक्त्यादिषु॥ नन्वेवं गुणक्रिययोश्शब्दत्वाशङ्कानुपपन्ना नहि ते अपि गौरितिशब्दजन्यबोधे भासेते इति चेन्न। गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेदात्। शब्दार्थयोश्च तत्त्वात् तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन तच्छङ्कोपपत्तेः। यथा परमकारणाभिन्नकार्य्यकारणकस्य परमकारणेनाप्यभेदः। यद्वा गुणसमूहो द्रव्यमिति पक्षे तस्य भाव इति सूत्रस्थभाष्यसम्मते समूहस्य गोशब्दवाच्यत्वेऽवयवभूतगुणादीनामपि तद्वाच्यत्वमिति शङ्का बोध्या॥ **अत्र गौरिति विज्ञान इति** सामान्योक्त्या तदाकारप्रत्यक्षादिज्ञानेऽपि गुणादीनां सामान्यरूपेण भानमत एव प्रत्यक्षदृष्टेऽपि आम्रफलादौ रसविशेषादिजिज्ञासा। विशेषजिज्ञासायास्सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्यन्ये। निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम्॥ **यत्तदिति** समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्त्तते। तस्यैव पुनस्तद्वृत्तेन स [4]इत्येतेन परामर्शः। यद्वा प्रसिद्धौ॥ ननु यदित्यस्य नपुंसकत्वेन तच्छब्देऽपि नपुंसकलिङ्गमेवोचितमत आह **उद्दिश्यमानेति**। सिद्धवत्कीर्त्तनमुद्देशः। प्रतिपाद्यतया विधेयतया वा कीर्त्तनं प्रतिनिर्देशः।

---

१ मञ्जूषायां निरूपितम्॥ख॥   २ हर्य्यादिसंमततया॥क॥

३ "अत एव जात्यादिव्यक्त्योरिव" इति नास्ति॥ख॥ ४ इत्यनेन॥क॥ख॥

यथा शैत्य हियत्ता प्रकृतिजलस्य इत्यादौ स्त्रीलिङ्गनिर्देश ॥ **तल्लिङ्गमिति** तयोर्लिङ्गमित्यर्थ ॥

भाष्योक्तहेतुमुपपादयति **भिन्नेन्द्रियेति** । सामान्यव्यतिरिक्तत्वे सति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्व हि शब्दलक्षणमिति भाव ॥ [1]**यदि च द्रव्येति** यदि द्रव्य शब्दशब्दाभिधेय स्यादित्यर्थ । तथाहि सति द्रव्यादीना तन्त्रान्तरे निरूपितत्वात्तस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यपि बोध्यम् । तत्र द्रव्यस्य क्रियाद्याश्रयत्वात्पूर्वमुक्ति । क्रियागुणौ जात्याश्रयाविति तयोस्तत पूर्वमुक्ति । वैशेषिकसिद्धगुणानामपि [2]सयोगविभागादीनामपि[3] क्रियात्व ध्वनयितु गुणात्प्राक् क्रियोक्तिरिति ध्येयम् । यत्तहि शुक्ल इत्यादौ गुणस्य शब्दत्वशङ्कापरे वाक्ये इति शब्देन प्रकारार्थेन सुरभ्यादिभेदभिन्नगन्धादिलिङ्गसख्यादिरूपगुणसग्रह इति न न्यूनता । ननु शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणो नाम स इत्युत्तरमसगतम् । तस्य द्रव्यत्वे द्रव्य नाम तदित्युत्तरासगतिरिति चेन्न । उक्तद्रव्याश्रितो गुणो नाम स इत्यर्थात् । श्रोत्राग्राह्यत्वादेव क्रियादीना शब्दत्वे निरस्ते किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह **अनेनैवेति** ॥ [4]**गोशब्दार्थेष्वेषा सम्भवादिति** । अभेदसम्भवात्तेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन शब्दत्वाशङ्का तेषामिति भाव । यद्वा गोशब्दार्थे गुणसमूहे समूहितयैषा सम्भवादित्यर्थ । [5]शरीरव्यापारो रोमाञ्चादि ॥ **एकत्वमिति** । अनेकसमवेतत्वस्या-

---

१ एतव प्रतीकादेव नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके 'च' शब्दघटित पाठ आसीदित्यनुमित भवति ॥ २ सख्यासयोग ॥ क ॥ ख ॥
३ अयम "अपि" शब्द पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति ॥ ४ "गो" इति नास्ति ॥ ख ॥ ५ शारीरव्यापार ॥ क ॥ ख ॥

ष्युपलक्षणम् ॥ नित्यत्वेन सयोगनिरास । एकत्वेन प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूप प्रमाण दर्शितम् ॥ भूतशब्दप्रयोगानुपपत्ति परिहरति सत्ताख्यमिति । एव हि वृत्तवदाश्र [1]इत्यापत्ते । सामान्यश्रुतेस्तत्सामान्यविषयत्वेन प्रवृत्तायास्सङ्कोचे कारणाभावाच्च उपमाकथनस्य प्रकृतेऽनुपयोगाच्चाध्याहारे गौरवाच्च नेद युक्त किन्तु स्वरूपवाची स वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्य प्रमाणभूतस्य स्वय करिष्यमाणव्याख्यानरीत्यास्यापि व्याख्यानसम्भवात् । पिण्डभूत इत्यत्राप्यन्यत्रान्यशब्दप्रयोग [2]सादृश्येन इति सादृश्यप्रतीतिनत्वस्य सादृश्यवाचकत्वे मानमस्तीति दिक् ।

भाष्ये आकृतिर्जातिस्सस्थान [3]ब्रवीति[4] । आक्रियते व्यवच्छिद्यते स्वाश्रयोऽनयेति व्युत्पत्तेरिति भाव । शङ्कापरभाष्ये सामान्यभूतमित्यस्य तद्व्यञ्जकञ्चेत्यप्यर्थो[5] बोध्य । जातिमात्रपरत्वे "जात्याकृतिव्यक्तय पदार्थ" इति गौतमसूत्रेण तस्यापि पदार्थत्वबोधनात् प्रत्यक्षादौ तद्भानाच्च तस्य शब्दत्वाशङ्का तत्समाधानाभावे न्यूनता स्यात् । सिद्धे शब्दार्थेति वार्त्तिकव्याख्याने भाष्ये तस्यापि पदार्थत्व कैयटो वक्ष्यति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्तु यत्र स्वाभिन्नद्वारकस्वरूपानुगमस्तद्विषय । यथा परम-

---

१ [1]इत्याद्यापत्तेः ॥ क ॥ ख ॥ २ सादृश्यपर इति ॥ क ॥

३ सस्थान च । ब्रवीतीति नास्ति ॥ क ॥ ख पुस्तके सस्थान ब्रवीति इति नास्ति ॥ ४ अय पाठ "बालेशटाइन" मुद्रापितभाष्य पुस्तकेऽस्ति । वस्तुतो "ब्रवीति" इत्यनुचितमेव ॥

५ तद्व्यञ्जक चेत्यय ॥ क ॥

कारणकार्योपादानके परमकारणादे । अत एव सुखदुःखयोर्नैक्य नापि कुण्डलकटकयोस्तत्कुण्डलारम्भकस्वर्णावयवानुगमस्य कटकेऽभावात । एव गुणसमूहस्यानुद्भूतावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समूहिनां तत्तद्रूपेणावाच्यत्वान्न तेषां शब्दत्वाशङ्केति भाव ॥ पृच्छतीति । प्रश्नविषयविशेषान्तराभावात्सामान्यरूपेण पृच्छतीत्यर्थ ॥ भाष्ये उच्चारितेनेति । शारीरमारुताभिहतकण्ठादिस्थानैरवयवद्वाराभिव्यक्तेन येनेत्यर्थ । अत्र [१]विषाणान्तैरवयवैर्गुणादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ सम्प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ ननु प्रत्यायकशब्दस्य वर्णसमूहरूपतया येनेत्येकवचनमयुक्तम्[२] । न च वनमितिवत्समूहाभिप्राय तत् [३]समूहस्यास्थिरस्य निरूपयितुमशक्यत्वादत आह वैयाकरणा इति ॥ वर्णव्यतिरिक्तपदानभ्युपगमे एकैकस्य वर्णस्य वाचकत्व समुदायस्य वा नाद्य इत्याह वर्णाना प्रत्येकमिति ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति । प्रत्येकमानर्थक्ये तु समुदायस्य वाचकत्वमुपेय तन्तु न युक्तमिति शेष ॥ यतस्तत्र नयद्वयम्[४] उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य वा वाचकत्वमिति तत्राद्य दूषयति उत्पत्तिपक्ष इति । उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वय ॥ द्वितीय दूषयति अभिव्यक्तीति । उत्पन्नाभिव्यक्तेर्ध्वस्तत्वादित्यर्थ ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसह[५]कृतान्त्यवर्णानुभवहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां [६]वाचकत्वमस्त्वत आह एकस्मृतीति । ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीति-

---

१ विशेषाणाम् ॥ क ॥ विषयान्तरै ॥ ख ॥ २ एकवचनमप्युक्तम् ॥ क ॥
३ समूहस्य स्थिरस्य ॥ क ॥ ४ तत्र पक्षद्वयम् ॥ क ॥ तत्र नद्वयम ॥ ख ॥
५ सहकृता सर्ववर्णानुभवहेतुक – ॥ क ॥ ६ वाचकत्वमत आह ॥ क ॥

प्रसङ्गोऽत आह **नादेति**। नादो वर्ण ॥ ननु येन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीत्यविशेषप्रसङ्गोऽन्यथा त्वयापि वर्णाना स्फोटव्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् कथ पूर्वोक्तादोषान्निस्तारस्तवापीत्यत आह **विस्तरेणेति**। इदमेक पदमेक वाक्यमिति प्रत्यय स्फोटसत्त्वे तदेकत्वे च प्रमाणम् अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृढप्रमाणाभावाच्च क्रमेणानुभूतानां व्युत्क्रमेणापि स्मरणदर्शनात्। मम तु यथा पटे नानारञ्जकद्रव्याहितनानावर्णोपराग क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवानेव तत्तद्वर्णस्वरूपानुरागस्य च स्थिरस्तस्य च मनसाग्रहणमिति न दोष। तच्च येनेत्येकवचनेन विषाणिनामिति बहुवचनेन चानेकोच्चारणविषयगौरित्यस्यैकत्व सूचितम्। एव च तेनैव दृष्टान्तेन घटपटादिबोधकसाधारण्येन वाचकस्यैकत्व सूचितम्। भेदप्रत्ययस्त्वौपाधिक इत्याद्यस्मत्कृतमञ्जूषायां शक्तिवादे द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेव तस्य ताल्वोष्ठपुटव्यापारविषयत्वाभावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह **प्रकाशितेनेति**। अभिव्यञ्जकैरिति शेष ॥ **भाष्येऽथवाप्रतीतपदार्थक इति**। लोके [1]व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्ध श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्द इत्यर्थ। तस्यार्थबोधकताप्यविचारितरमणीयस्यैव लोके सिद्धा तादृशस्यैव शास्त्रेणान्वाख्यानमिति तात्पर्यम्। तदाह **अन्यथेति**। सयहादौ तपरसूत्रे भाष्येचेत्यर्थ। ध्वनिपदेनाच वैखरी। स्फोटपदेनाभिव्यक्तत्वादिको[2] मध्यमावस्थ आन्तरश्शब्द उच्यते। **कथमस्येति** ॥

---

१ व्यवहर्तृपदार्थबोधकत्वेन ॥ ख ॥   २ अभिव्यक्तत्वादिक ॥ क ॥

कुर्वन्नित्यस्य वर्त्तमानार्थकत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये कानि पुनश्शब्दानुशासनस्येति । शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थ । तदाह कि सन्त्येति । शब्दज्ञानद्वाराध्ययनस्य तदज्ञानप्राप्तप्रत्यवायपरिहार फलम् उत तदतिरिक्तमपि किचिदिति प्रश्नाशय इत्यर्थ । प्रयोजनशब्द करणव्युत्पत्त्या प्रयोजकपरोऽपि तेन व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजक किचिदस्ति नवेत्यपि प्रश्नाशयो बोध्य । अत एवोत्तरे आगमपदोपादानम् । नपुसकमनपुसकेनेत्येकशेष । तत्रैकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात्प्रश्ने बहुवचनमुत्तरे एकवचन बोध्यम् ॥ पुरुषार्थो धर्मो मोक्षश्च ॥ ननु शिष्टाचार्यसम्बन्ध एव महान्वेदरक्षाहेतु कि व्याकरणेनेत्यत आह लोक इति ॥ भ्राम्येदिति । भ्रमेण पाठान्तर कल्पयेदित्यर्थ । [1]नवाचार्यवचनाद्भ्रमनिवृत्ति भ्रमशङ्कया तेष्वविश्वासात् ॥ वेदार्थावगमद्वारापि व्याकरण पुरुषार्थसाधनमित्याह वेदार्थं चेति । एव च वेदार्थज्ञानपूर्वक प्रवृत्तस्तत्तन्मन्त्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गसुख मुपनिषदर्थज्ञानेन वक्ष्यमाणरीत्या वा मोक्षश्च पुरुषार्थो व्याकरणाध्ययनस्य फलमिति भाव ॥ विकार इति । लोपस्तु न विकार इति पृथग्गणित । भावरूप एवचादेशोऽत्र विकार ॥ हृग्रहोर्भ इति । इदञ्च गृभ्णामीत्याद्यर्थमावश्यकम् । एतेनोद्ग्राभनिग्राभौ चेत्यनेन[2] भस्यापि सिद्धत्वादेतदुपन्यासश्चिन्त्य इति परास्तम् । अन्यार्थमावश्यकेन तेनैव भस्य सिद्धौ तदंशे निपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् ॥ निपूर्वाद्गृहेर्घञ्विधायकाभावादाह उद्ग्राभनिग्राभौ चेति ॥ भाष्ये खल्वपीति नि-

१ नचाचार्यवचनात् ॥ क ॥ २ इत्यनेनैव ॥ ख ॥

पातसमुदायो निश्चयार्थ । ऊह खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेष ॥ ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्रा पठितास्तत्र तेषा तथैव प्रयोग दृष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम्प्रकृतिशब्दार्थमाह **इहेति**। यस्मिन्नाग्नेयादौ यागान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमस्य द्विदेवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्य ॥ अन्यत्र पठितमन्त्राणाङ्कथमन्यत्रागमनमत आह **प्रकृतिवदिति**। यथा सोपकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीतितदर्थ । तदनेनोपकारातिदेशे तत्पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यताया भावनायास्साकाङ्क्षत्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणि ॥ पदार्थान्तर्गताश्च मन्त्रा तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्थाग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासमर्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्यूह्यमित्याह **तत्राग्नेरिति ॥ मन्त्र ऊह्यत इति**। यद्यप्यूहे न मन्त्रत्वन्तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहार कर्मणस्साङ्गत्वश्चेति बोध्यम् । सोऽयम्प्रकृत्यूह [1]अन्येऽप्यूह्या ऊहज्ञस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुखसिद्धि फलमिति बोध्यम् ॥ **भाष्ये लिङ्गपदञ्च** प्रकृत्यादेरुपलक्षणम् ॥ [2]**यथायथमिति**। [3]अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थ ॥ ननु वक्ष्यमाणागमस्य न व्याकरणफलत्वमत आह **प्रवर्त्तक इति ॥ नित्यकर्मतामिति**। एतेन नित्यकाम्यता व्याकरणाध्ययनस्येत्युक्तम् । नित्यत्वञ्चाध्येयज्ञेयपदार्थविशेषणीभूताध्य-

---

१ एवम् ॥ ख ॥ २ यथार्थमिति ॥ ख ॥ ३ अर्थप्रकाशनम् ॥ ख ॥

यनज्ञानयोर्बोध्यम् । अत्र ब्राह्मणेनेत्युक्तेरन्यस्यैवमध्ययनं काम्यमेवेति सूचयतीति कश्चित् ॥ **निष्कारण इति ।** कारणशब्दः फल-परः ॥ ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपफलमस्त्येवेत्यत आह **दृष्टमिति ॥** अध्ययनादिनिष्ठङ्कारणानपेक्षत्वं विषय आरोप्य निष्कारणो वेद इति प्रयोगः ॥ आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि जनमेजयसाधुपाख्यानवत्पौरुषेयव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपप-द्यते । यद्वा तेन प्रोक्तमिति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या वेदार्थवद्व्याकरणा-र्थोऽपि अनादित्वरूपनित्यतावानिति श्रुत्या तस्य नित्यत्वबोधन-मिति बोध्यम् । धर्मत्वञ्च वेदस्य पुरुषयत्नसाध्यतया धर्मत्वेनाभिम-ताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः ॥ षडङ्गः शिक्षाकल्पव्याक-रणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाङ्गसहितो वेदः स्वशाखारूपः । अध्येय इत्यतः प्रेरणाविषयाध्ययनकर्मेति बोधः । यद्यपि तेन प्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वं शब्दतदर्थोभयनिष्ठं तथापि ज्ञेय इत्यस्य सम्यगर्थबोधपर्यवसाय्यध्ययनङ्कार्यमित्यर्थे तात्पर्यम् अत एव समानमीहमानानामधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते केचिन्नेति वक्ष्य-ति भाष्यकृत । अध्ययनतथाज्ञानयोस्तु समुच्चयः । अनेनातादृश-स्याधर्मत्वं सूचयति श्रुत्या मिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् । तथा च व्यासः । वेदार्थज्ञो जपं जप्त्वा तथैवाध्ययनं द्विजः । कुर्वन् स्वर्गमवा-प्नोति नरकन्तु विपर्यय इति । जपपदं मन्त्रसाध्यकर्ममात्रोपल-क्षणम् । ज्ञाधातोश्च ज्ञानानुकूलो मनःप्रणिधानविषयेन्द्रियसंयो-गसम्पादनादिरूपो व्यापारोऽर्थस्तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्या-विधेयत्वादिदञ्चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु गुणानामपरस्परसम्बन्धाभा-

वात् षडङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह **प्रदेति** । एवञ्च वेदार्थ-ज्ञाने व्याकरणम्प्रधानङ्कारणमिति भाव ॥ **भाष्ये प्रधाने कृतो यत्न इति** । प्रधानविषये निवृत्त इत्यर्थ । अन्यथा यत्नविषय-कृतेरसम्भवादसङ्गति स्पष्टैव ॥ [1]भाष्ये च फलवानित्यत्र फलपदेन वाक्यार्थावगमो विवक्षित । एतच्छास्त्रञ्च पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् । एवञ्च व्याकरणानध्ययनप्रयु-क्तस्य वेदार्थाज्ञानप्रयुक्तस्य च [2]प्रत्यवायस्य परिहारकतयास्य नित्य-त्वमिति बोध्यम् ॥ अवश्यमित्यनेन विवक्षित दर्शयति **अध्याप-नमिति** । लाघवञ्च प्रतिपदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वा-ख्यानस्य विवक्षितम् ॥ नन्वसन्देहस्सन्देहाभाव स च नात्यन्ताभा-वस्तस्य नित्यत्वात् । न च ध्वस तत्तद्विषयकव्याकरणज्ञानवतस्सन्दे-हस्यैवाभावेन तदसम्भवात् । यस्य त्वधीतव्याकरणस्यापि क्वचित्स-न्देह स तद्विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव । वेदनार्थे हि तत्र प्रत्ययोऽत आह **प्रागभाव इति** । तत्परिपालनञ्च शास्त्राध्यय-नफल न तु स्वरूप तस्याजन्यत्वात् तत्पालनञ्च प्रतियोगिजनकका-रणविध्वसन प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्म[3]नाश्यत्वादिति बोध्यम् ॥ **भाष्ये याज्ञिका पठन्तीति** । यज्ञकाण्डभवा वैदिका शब्दा याज्ञिकास्ते पठन्तीत्यर्थ । ऋषि पठति शृणोत ग्रावाण इति-वत्प्रयोग । तत्र ऋषिर्वेद । सन्सूत्रे भाष्ये एष प्रयोग ॥ **ताम् अनड्वाहीम्** ॥ कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह [4]**पूर्वपदस्येति** ॥ नन्वन्ते-

१ भाष्ये च इति तु नास्ति ॥ क ॥ ख ॥   २ "प्रयुक्तस्य च प्रत्यवायस्य" इति नास्ति ॥ ख ॥   ३ जन्मनाश्यत्वात् ॥ क ॥   ४ पूर्वपदेति ॥ ख ॥

च्छलादीनाम् बहुत्वाद्बह्लामनुग्रहो न्याय्य इति प्रथमतोऽभिधान-व्युत्क्रमत आह **मुख्यानीति**। प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भाव । तेषा प्रधानत्वञ्च पदपदार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात्। वच्यमाणानाञ्च वहिरङ्गशब्दापशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषङ्गिकत्वम्बोध्यम्॥ ननु भूय इत्येकवचनमनुपपन्न प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह **पुनरिति**॥ **इमानि चेति**। चस्समुच्चये॥ **भाष्ये प्रयोजनानीति**। प्रवर्त्तकानि फलानि चेत्यर्थ । तत्र वच्यमाणवाक्यानि प्रवर्त्तकानि तद्वोध्यानि फलानीति विवेक ॥ ननु रचादिभि [१]सहैवैतानि कुतो न पठितानीत्यत आह **आनुषङ्गिकत्वादिति**। एषामानुषङ्गिकत्व तेषा प्रधानत्वम्बोधयितुन्तयोक्तिरिति भाव ॥ ननु पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेनेति श्रुतौ पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगते [२] पराभूता माभूमेत्यध्येयमिति वक्तुमुचितमत आह **निन्दार्थवादेनेति**। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद स्यादितिन्यायेन यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोक शृणोतीत्यादावपापश्लोकश्रवणस्य प्राशस्त्यमात्र परत्ववदस्य निन्दामात्रपरत्वादिति भाव । प्रकरणाच्च [३]त्वलर्थोऽयन्निषेध ॥ **केचिदाहुरिति**। अत्रारुचिवीजन्तु सव श्रुतस्याग्रहमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति॥ **पदेति**। सवस्य दे इत्यत्र पदग्रहणस्य वार्त्तिकन्नतोक्तत्वादिति भाव ॥ ननु

---

१ सहैवैतानि ॥ ख ॥ २ भाषणफलावगते ॥ ख ॥

३ यद्यप्युपलब्ध पुस्तकेषु "त्वलङ्गोऽयमि"त्यस्ति तथाप्यङ्गशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वाद् बहुव्रीहावर्थासङ्गतेश्च "त्वलर्थोऽयमि"ति पाठ स्थापित ॥

नेद ह्रिल किन्त्वैच्छिक पुन प्रयोगोऽत आह लत्वञ्चेति । न म्लेच्छितवै इत्येत म्लेच्छभाषा[1]विषयमिति भ्रमनिवृत्त्यर्थं तद्विवरण-मापभाषितवै इति ॥ ह्वै इति प्रसिद्धौ । अपशब्दत्व व्याक-रणानुगतशब्दलोपदर्शन एव प्रसिद्धमिति भाव । ननु म्लेच्छो-नाम पुरुषविशेषो देशविशेषो वा स कथमपशब्दोऽत आह घञिति । निन्दावचनाद् म्लेच्छतेरिति भाव । निन्दा च शास्त्र-बोधितविपरीतोच्चारणेन पापसाधनत्वात् । एवञ्च म्लेच्छा इत्यस्य निन्द्या इत्यर्थ इति दिक् ॥ अथवनामत्वात्तयोऽप्राप्तेराह स्वरेणेति आद्यादित्वादिति च ॥ तमित्यस्य यच्छब्दापेक्षितत्वादाह यदर्थेति । मिथ्याप्रयुक्त इत्यस्य विवरणन्ततोऽर्थान्तरमिति । [2]न केवलन्तदर्थमेव नाहेत्येतावत् किन्तु प्रत्यवायोत्पादनद्वारा हिं-सकोऽपीत्याह वागेवेति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद्यजमाने धर्मोत्प-त्तिरेवन्तत्कृतापशब्दप्रयोगात्तस्मिन् प्रत्यवाय इत्याशय । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति इन्द्रेणेति । हेतौ तृतीया फलमपीह हेतु ॥ मन्त्र इति । न चोहितस्य कथ मन्त्रत्वमिति वाच्यम् मन्त्रश-ब्दस्य बोधकपरत्वात् । अत एव मन्त्रोहीन स्वरत इति प्रसिद्ध-मपि शिक्षापाठ विहाय भाष्ये दुष्टशब्द इति पठित तत्रत्यमन्त्र-शब्दस्य शब्दमात्रपरत्वेति सूचयितुम् ॥ शत्रुशब्दस्याभिन्नपर्य्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोरविशेषोऽत आह तथेन्द्रस्येति । शदेर्णन्ता-दौणादिक क्रुन् प्रज्ञादिगणे निपातनाद्वस्वत्वम् । शमेस्तु तत्वम् ॥

---

[1] म्लेच्छभाषाविषयम् ॥ ख ॥ [2] न केवल तमर्थं नाहेति ॥ क ॥ ख ॥

[1]सम्बोधनविभक्त्यभावायाह [2]इन्द्रशत्रुत्वस्येति । नन्वत्र यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायाम्पूर्वपदप्रकृतिस्वरकरणे स्वरापराध इति वक्तु युक्तम् । न च तथैवास्तु शतपथब्राह्मणतद्भाष्यविरोधात् तत्रह्याद्युदात्तत्वकरणमेव स्वरापराध उक्त इत्यादि स्पष्टमस्मत्कृतैकश्रुत्यवादेऽत आह ऊह्यमानस्य चेति । तदुक्तमनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति न चास्यामन्त्रत्वे लौकिकशब्देन क्रियमाणस्य कर्मणः कथम्फलजनकत्वमिति वाच्यम् । सूर्यायत्वेत्यादेर्लौकिकघटितस्य ऊहविधायकशास्त्रबलेन फलजनकत्ववदुपपत्तेरित्याहुः ॥ नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह अविदितेति । शुष्कैध इति सान्तक्लीबैधश्शब्देनादन्तपुल्लिङ्गेन वा निर्वाह्यम् । निरुक्ते तु यद्गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यते तत्र गृहीत शब्दत अविज्ञातमर्थत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये तस्मादनर्थकमिति । अनेन निन्दार्थवादेन निष्प्रयोजनाध्ययनानौचित्येन निष्प्रयोजनस्याध्येयमिति निषेधकल्पनादिति भाव । अतो [3]निषिद्धमध्ययन माभूदिति व्याकरणमध्येयमिति तात्पर्य्यम् ॥ एक पूर्वपरयोरित्यत्र भाष्ये पठितैकशब्द इत्यादिश्रुतिमूलकमाह भाष्ये यस्त्विति । अभ्युदयहेतुत्वम् अदृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधनत्वम् ॥ कुशलोऽधीतव्याकरण । लक्षणस्मरणपूर्वक य प्रयुङ्क्ते इति फलति ॥ विशेष इति । अथविशेष इत्यर्थ । तदाह स एवेति । साधर्म्यात् । साधर्म्यमूलकादभेदारोपात् ॥ भाष्ये यथावत् । अस्पष्टतादिदोषरहितम् ।

---

१ सम्बोधनविभक्त्यभावमाह ॥ क ॥ २ शत्रुत्वस्येति ॥ ख ॥
३ निषिद्धा ॥ क ॥ निषिद्धमाभूदिति व्याकरणम ॥ ख ॥

वाचो योग प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वन्तद्वेत्तीति वाग्योगविद ॥ श्रुतत्वादिति । एकच जयाशिदोषयोश्चकारेण समुच्चयप्रतिपादनाचेत्यपि बोध्यम् ॥ दोषदर्शनादिति । शास्त्रस्याधमहेतुत्व दोष इत्यथ ॥ वादिप्रतिवादिपूर्वपक्षोत्तरपरतया व्याख्यानेऽसामञ्जस्यमत्वाह प्रष्टैवेति ॥ भाष्ये कुत एतदिति । वाग्योगविदो दोष कुत इत्यथ ॥ ननु साधुज्ञानस्य [1]धमजनकता यथा शास्त्रोक्ता न तथाऽसाधुज्ञानस्याधमजनकता शास्त्रोक्तेत्यत आह यथेति । एवञ्चापशब्दज्ञानमधमसाधनन्धमहेतुशब्दज्ञानविरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि तत्तद्विरोधिफलक यथा श्लैष्मिकद्रव्यसेवेत्यनुमानप्रमाणमिति भाव । एवञ्च शास्त्रस्याधमहेतुतया तत्र प्रवृत्तिनस्यादिति नेद वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठापक स्यादिति तात्पयम् ॥ नन्वस्त्वधर्मोऽपि तथापि धर्माधिक्यायाध्येय व्याकरणमत आह भाष्येऽथवेति ॥ अङ्गभूयस्त्वादिति । अङ्गानान्धमजनकानाम्भूयस्त्वादित्यथ । एवञ्च यज्ञादे पापजनकत्वेऽप्यधिकधमजनकत्वाद्यथा तत्र प्रवृत्तिस्तथा प्रकृतेऽपीति भाव ॥ अल्पीयास शब्दा इति । एवञ्च श्वदृतिप्रक्षिप्तक्षीरवदनुपादेयन्तद्विज्ञानमिति भाव ॥ नन्वेव सामर्थ्यादवाग्योगविदेव दुष्यतीत्यच कर्त्तास्त्वत आह भाष्येऽथयोऽवाग्योगविदिति ॥ अत्यन्तमित्यर्थेऽत्यन्तायेत्यव्ययम् ॥ पुरुषाणामिति । मनुष्याणामित्यथ । तिरश्चामत्यन्तायोग्यत्वादस्त्वज्ञान शरण मनुष्याणान्तु-योग्यत्वात्तैर्निषिद्धानुष्ठानवर्जनाथमवश्य शास्त्र विज्ञेयमतोऽवा-

---

[1] यथा धमजनकता ॥ क ॥ ख ॥

र्योगविदो महाननर्थ इति भाव । तत्र नात्यन्तायेत्यनेन शास्त्राज्ञानस्यैव शरणन्दोषद्वयप्रसङ्गात् किन्तु वध्यादेर्ब्राह्मणत्वाद्यज्ञानमेव पापात्पत्ते प्रयोजकमिति ध्वनितम्। **भाष्ये यो ह्यजानन्निति।** निषेधशास्त्रमजानन् ब्राह्मणत्वादिज्ञानपूर्वकन्तद्वधादिकुर्य्यात् सोऽपि पतित एवेत्यर्थ ॥ **प्रकरणादिति।** सन्निधेरित्यर्थ । नन्वेव वाग्योगविदोऽपशब्दज्ञानादधर्मस्स्यादत आह **वाग्योगेति।** एवञ्चापशब्दप्रयोग एवाधर्महेतुर्न ज्ञानमात्रमिति [1]न दोष इति भाव ॥ भ्राजा नाम कात्यायनप्रणीता श्लोका इत्याहु ॥

भाष्ये किम्वात इति। अत प्रश्नात्किं विवक्षितमित्यर्थं । **उदुम्बर** ताम्रम् ॥ **दुष्टत्वमिति।** इदमुपलक्षणम् [2]अन्यत्राप्यदुष्टत्वस्य ॥ ननु कर्त्तरिक्तान्तप्रमत्तशब्दस्य गीतशब्देन समासोऽनुपपन्न तत्र भवत इत्यनेन साकाङ्क्षत्वादत आह **प्रमादेनेति।** भावे क्तान्त इति भाव । विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषयविप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन तत्त्व स्वस्मिन्नारोप्य दैत्यनाशाय पूज्यस्यापि भगवत ईश्वरस्य तथोक्तिरिति स न प्रमाणमिति भाव ॥ भाष्ये यस्तुप्रमादेन गीतो यस्य कस्यापि [3]तत्प्रमाणमितिप्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम् ॥ ननु कथञ्ज्ञातमयमप्रमत्तगीत इत्यत आह **श्रुतिरनुग्राहिकेति ॥** **भाष्येऽविद्वांस इति।** अत्र योग्यत्वाद्व्याकरणक्रम बोध्यम् । प्रत्यभिवादे[4]ऽभिवादानन्तरप्रयोज्याशीर्वादवचने नाम्नोऽभिवादक-

---

१ "न दोष इति" इति नास्ति ॥ ख ॥ २ अन्यत्रादुष्टत्वस्य ॥ ख ॥

३ 'तत्प्रमाणमिति प्रतिनिर्द्देश्यलिङ्गम्" इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति । शब्दन्त्वेवन्तु उचित । उद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्ययोरिति शेखरे दर्शनात् ॥

४ अभिवादानन्तरप्रयोज्ये वचने ॥ क ॥ ख ॥

माचष्टे [1]सुतिङन्तुं ये न जानन्ति तेषु काममिष्टाङ्कं विप्रोष्य प्रवासादेत्य यद्वा कामं विध्यनुसारमन्तरैवेत्यर्थ ॥ अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेऽपि क्तव्योगाभावाद्गतित्वाभावेन वदेदित्यस्य तिङन्तत्वेन च समासाभाव इत्याहु ॥

अत्र क्वचिदयमहमिति वदेत् अनुकरणस्यानितिपरमितिगतित्वात्समास इति पाठो दृश्यते सोऽपपाठ ॥ [2]भाष्ये स्त्रीवदिति । तद्वत्करणेन[3] प्राख्याख्यानित्वकृतापमानप्रयुक्तदुःखभाजो माभूमेति भाव ॥ ननु प्रकृतौ प्रयाजमन्त्रास्तद्विभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति । ऊह्यमाना याऽग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तिस्तद्युक्ता इत्यर्थ ॥ नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेत्यसङ्गतम् अपूर्वविभक्तिमात्रविधाने न केवल प्रत्यय इति निषेधात् । यत्किञ्चित्प्रातिपदिकप्रकृतिकास्सर्वा विभक्तय प्रयोक्तव्या इति प्राप्नोतीति चेन्न त्वमग्ने प्रयाजानुयाजानाम्पुरस्तात्त्वम्पश्चादिति मन्त्रवर्णनाग्निशब्दप्रकृतिका एव ता इत्याशयात् तत्राग्नेर्देवताया एकत्वादेकवचनमेव विभक्तयस्तु प्रथमाद्वितीयातृतीयाषष्ठीसप्तम्य एवेति श्रौतसम्प्रदाय ॥

व्यञ्जनसहित इति । यथा ये यजामह इति पञ्चाक्षरमिति वर्णस्याहु पूर्वसूत्र इति भाष्याद्वर्णमात्रमित्यन्ये ॥

वक्तृप्रयुक्तत्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति । वेदार्थज्ञ इत्यर्थ ॥ चत्वारीति । स्पष्टम् ॥ शब्दस्येति ।

---

१ सुत कर्त्तुम् ॥ ख ॥ २ "भाष्ये" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ सूचित इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यश्चेत्यथ । वृषभाकारश्शब्दशास्त्रप्रतिपाद्य शब्दो रोरवीति महान्देव अन्तर्यामिरूप शब्दो मर्त्यां आविवेश स्वाभेदमाविष्कृतवानिति मन्त्रतात्पर्यम्। महतो देवस्य शब्दब्रह्मणो व्याकरणज्ञाप्यतया व्याकरणज्ञस्तदाविष्ट इव भवतीति यावत ॥ **भाष्ये पदजातानि ।** परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि । अत एवाग्रे निपाताश्चेतिचकार सङ्गच्छते ॥ **नामाख्यातेति ।** नामशब्देन सुबन्तम् । नमत्याख्याताथम्प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्ते । आख्यात तिङन्तम् । उपसर्गनिपातयो पृथगुपादा-नञ्जोबलीवर्दन्यायेन ॥ **व्यङ्ग्य** आन्तर ॥ **व्यञ्जक** वैखरीरूप ॥ तिङ्विभक्तीना षट्त्वादाह **सुप इति ॥ सहश्रेषेणेति ।** शेष षष्ठ्यथ तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि सङ्ग्रह इति भाव ॥ **भाष्ये उरसीत्यादि ।** 'हकारम्पञ्चमैयुक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् उरस्यन्त विजानीयात् । मूर्द्धन्या ऋटुरषा इत्युक्ते । मूर्द्धैव शिर कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ॥ ननु वर्षति मूत्रेण भूमि सिञ्चतीति वृषभ इत्युच्यते तत्कथ शब्द एवमित्यत आह **कामानामिति ।** मेघ उदकमिवोक्तचतु-ष्टङ्गत्वादिगुणवैशिष्ट्येन ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण कामानान्दानादित्यथ । द्विशृङ्गद्विपाद्द्विकरकण्ठमात्रवद्धलौकिकवृषभादस्य व्यतिरेक ॥ किं रोरवीति तत्राह **भाष्ये महान्देव इत्यादि ।** महान्पर-ब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामिरूप शब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यथ । तदा-वेशफलमाह **महता देवेनेति ॥ साम्य** सायुज्यम् । तदुक्त हरिणा । **अपि प्रयोक्तुरात्मान शब्दमन्तरवस्थितम् ।**

प्राहुर्महान्त वृषभ येन सायुज्यमिष्यते ॥ आह च "चत्वारिशृङ्गा त्रयो अस्य पादा इत्यादि ऋड्मन्त्र । इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यो नित्यश्च तत्रान्त्यस्सर्वेश्वर सर्वशक्तिमहान् शब्दवृषभस्तस्मिन् खलु वाग्योगविद् शास्त्रजशब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगेण क्षीणपाप पुरुषो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थीनत्यन्त सहृज्यते इति तदर्थं तद्व्याख्यातार ॥ **एतावन्त्येवेति** । वाक्परिमितानीति षष्ठीतत्पुरुष । पदजातानि परापश्यन्तीमध्यमावैखर्य्य । नामादीनि च नामादिमध्ये च एकैक चतुष्पादम् ॥ **भाष्ये मनस ईषिण** । चित्तशुद्धिक्रमेण वशीकर्त्तारो विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्त्याहिसका वा ते च वैयाकरणा अन्येषां तदज्ञाने हेतुमाह **गुहेति** । एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुरशत्वात् परादीना वा त्रयोऽशा मध्यमान्ता । गुहा अज्ञान हृदयादिरूपा च वैयाकरणस्तु शास्त्रबलेन तद्वलजयोगेन च गुहान्धकार [1]विदाय सर्वं जानातीति भाव ॥ **न निमिषन्तीति** । ज्ञानसामान्यविषयलाभाव उच्यते ॥ **भाष्ये यन्मनुष्येषु वर्तते** [2] **इति** । ज्ञानविषयतया तद्वाचश्चतुर्थमित्यन्वय । तस्मात्सकलपदज्ञानाय मनीषिभाय वाध्येय व्याकरणमिति शेष ॥ हरिरप्याह **वैखर्य्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाच पर पदम्** ॥ तत्र श्रोत्रविषया वैखरी मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्ययत्वानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति पराया तु

---

१ विहाय सर्वं जानाति ॥ ख ॥ २ 'इति'' इति नास्ति ॥ ख ॥

नेति त्रय्या इत्युक्तम्। 'स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तत' इत्युक्ते। अनेकतीर्थभेदाया नामाख्यातादिवीणावेणुमृदङ्गशब्दादिरूपानेकभेदाया। अत्र खल्वपि 'चत्वारि वाक्परिमितानी' ति ऋङ्मन्त्र इति तद्व्याख्यातारः॥ उतत्व इति। उतोशब्दोऽप्यर्थे बहूनामपि समानपृष्ठोदरपाणिपादाना[1]मध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि स्वभ्यस्ताध्ययनोऽपि तीक्ष्णबुद्धिरपि सन् न पश्यति अर्थानभिज्ञत्वात्। अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः। एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एवञ्चार्थं सम्यगवबुध्यते तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता भवति॥ एवमर्द्धेनाविद्वांसनिन्दित्वार्द्धान्तरेण विद्वांसं स्तौति। उतो त्वस्मै। अप्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय [2]तन्वं शरीरं [3]विवृणोति प्रकाशयति सम्यग्ज्ञानं हि प्रकाशनमयस्य अर्थो हि वाचः शरीरम्। अथोपमायुक्तयोत्तमया वाचाप्यपदेन तमेव स्तौति यथा जाया विवृतसर्वाङ्गावयवाभूत्वोशती कामयमाना भर्त्त्रे प्रेम्णा दर्शयत्यात्मानम्। कस्मिन् काले यदा सुवासा निर्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकालेषु तदा अतितमां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते। यथा तत्पुरुषस्तां यथावत्पश्यति शृणोति च तद्वचनार्थं नान्यदा घनपटप्रावृतशरीराम् एवं स एवैनां वाचं पदशः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विश्लिष्टावयवशः पश्यति शृणोति चेत्यर्थः। अयमर्थो निरुक्ततद्भाष्ययोस्स्पष्टः॥ भाष्ये वाग्विदे। वैयाकरणाय॥ भाष्ये सक्तु-

---

१ "अध्ययनम्" इति पुस्तकत्रयेऽप्यस्ति॥ २ तत्त्वम्॥ ख॥

३ विसृजे इत्यधिकम्॥ ख॥

मिवेति । यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्त सक्तुमिव तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्करणकज्ञानेन वाचमकृताक्रषत असाधुभ्यो विविक्ता कृतवन्त ते तत्करणेन शुद्धचित्ता अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दे शब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सखाय समानख्यातय समानज्ञाना तच्छब्दे ब्रह्मैकत्वज्ञानवन्तस्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवन्त सख्यानि सायुज्यानि जानते प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । यत एषा वाचि भद्रालक्ष्मी स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधि अधिक निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थ । **सचतेर्दुर्धाव इति ।** यतस्सचतेरतो दुर्शोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थ । तितउशब्द इत एव भाष्यान्नपुंसक । चालनी तितउ पुमानि तिकोशात्पुल्लिङ्गोऽपि ॥ **विस्तारेति ।** तनोतेडउ सन्वच्चेति व्युत्पत्तेरिति भाव ॥ **तुन्नेति ।** तुदधातो कर्मणि डउ सन्वच्चेति भाव । ध्यान ज्ञातार्थभावनम् । मनसेति व्यापारपर तदाह **प्रज्ञानेनेति ॥ भाष्ये क्वेति ।** किन्त्वत्र सायुज्यानि प्राप्नुवन्तीति प्रश्न ॥ **उत्तरयति य एष इति ।** दुर्गमार्गप्राप्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचार । दुर्गत्वमेवाह **एकेति ॥ ज्ञानेनैवेति ।** निर्विकल्पकज्ञानेनैवेत्यर्थ । अत एव दुर्गत्वम् । नान्य पन्था इति श्रुतेरिनि भाव ॥ **भाष्ये वाग्विषय इति[१]च्छेद** । अत एव श्रवणोपपत्ति । वाग्वेदरूपात्र ॥

---

१ छेद इति नास्ति ॥ ख ॥ वस्तुत 'छेद" इति पाठ उत्तरग्रन्थस्य श्रावण प्रत्यक्षोपपत्तिपरत्वभ्रान्तिमता केनचित सन्निवेशितोऽनुचित एव ॥ उत्तरग्रन्थस्य तु 'अतएव' वाग्विषयत्वादेव । "श्रवणोपपत्ति' । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्य' इति श्रुत्युक्तस्य श्रवणस्योपपत्तिरित्यर्थ । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति वागविषयत्वोक्तिस्तु फलव्याप्यत्वनिवृत्त्यभिप्रायिकेति तात्पर्यम । तदुक्त पञ्चदश्या फलव्याप्यत्वमेवात्र शास्त्रकृद्भि निवर्त्तितम' इति ॥

वेदान्तेष्विति। सत्यञ्ज्ञानमित्यादिषु। **परमार्थसविल्लक्षणा** परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयाखण्डार्थरूपा सैषा वाचि निहिते-त्यर्थ । सर्वोऽपि वेदस्तेषाम ब्रह्मपर । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यु-क्तेरिति भाव । अयम्भाव ये शास्त्रत प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधून् ज्ञात्वा शास्त्रार्थध्यानवन्तो मानसज्ञानेन वाचमसाधुभ्य पृथक्कृतवन्तस्ते तज्ज्ञानपूर्वकसाधुशब्दप्रयोगैस्तस्मान्त करणशुद्धयोऽत्र य एष दुर्गो मार्गो ब्रह्मरूपस्तत्रात्मना सह समानख्यातयस्त्यक्तभेदभावना सख्यानि सायुज्यानि प्राप्नुवते यत एषा वाचि वेदाख्ये ब्रह्मणि भद्रा लक्ष्मी सर्वभासकब्रह्मरूपा सा अधि अधिकन्निहिता भवति एतच्छास्त्र-साध्यप्रयोगव्यङ्ग्यस्य ध्वनिरूपवैखरीरूपरूषितस्यैव तैर्वाचकत्वस्वी-कारेण तस्य चात्यन्तविचारे ब्रह्मातिरेके मानानुपलम्भेन तत्तदुपा-धिभिन्नचित एव बोधकतया तैर्ग्रहात् एव सर्वबोधकेषु ब्रह्मबुद्धौ जातायान्तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति । यत्तु पदपदार्थवाक्यार्थमर्यादया सत्यमित्यादितस्तेषान्तद्बोधात्सातेषा वाचि निहितेति तन्न यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसा सहे ति श्रुत्या ब्रह्मणस्तन्मर्यादया शब्दाबोध्यत्वोक्ते । तत्र हि अप्राप्येत्यस्य सम्बन्धज्ञानेऽविषयीभूयासम्बन्ध्य चेत्यर्थ । आद्य शब्दे-ऽन्यमनसिशुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य 'दृश्यते-त्वग्र्यया बुद्धे' ति श्रुत्यन्तरात् । न तु पदपदार्थमर्यादयेति बोध्यम् ॥ **लक्षणादित्यस्य** व्याख्या **भासनादिति परिदृढा** अज्ञान-निवर्त्तनेन प्रभ्वी एते च मन्त्रा सर्वानुक्रमेऽन्यत्र विनियुक्ता अपि भाष्यप्रामाण्यादेतत्तात्पर्यका अपीति बोध्यम् ॥ **चत्वारीत्यादि**

त्वक् चतुष्टय व्याकरणस्य मोक्षजनकत्वम्प्रतिपादयति ॥ **भवार्थ इति।** प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्भवत्वम् ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति। सुप्सुपेति तु युक्तम ॥ ननु दृश्यम्यात्मुचश्चेति प्रयोजनस्वरूपगणने भाष्ये उक्तम्। ग्रन्थेऽपि तथैव पठ्यते अतो दृश्यमुत्तरकालमित्ययुक्तमत आह **तैरपीति** ॥ **शिक्षायामिति।** ते च हश। अन्तरन्तस्था यश्चेत्यथ ॥ **चिपुरुषानूकम्।** चिपुरुषशब्दे द्विगु मूलविभुजादित्वात्क ॥ **भाष्येऽनरीति।** अमनुष्येऽरिभिन्ने इतिवाथ ॥ **सत्यदेव इति।** [1]वरुणे यथा सत्येन दीव्यति द्योतत इति यौगिकोऽय शब्दस्तथान्येष्वपीत्यथ। यश्चेति पञ्चमीस्थाने षष्ठी यस्मात्ते काकुदन्तालु प्राप्य सिन्धवस्सप्तसमुद्ररूपा सप्त विभक्तयोऽनुचरन्ति प्रकाशन्ते इत्यथ ॥ **अनेकार्थत्वादिति।** वदेरधिकरणे घञर्थे [2]इति क [3]शकन्धुवत्पररूपम् पृषोदरादित्वादेकस्योकारस्य लोप। नुदेर्व्वाधिकरणे क पृषोदरादित्वानुलोप ॥ **सूर्मिं** शोभनामय प्रतिमाम्। **सुषिराम्** जषसुषीति रप्रत्ययेन सच्छिद्रान्प्रविश्याऽग्निर्यथा तत्रत्य मलम्भस्मीकृत्य प्रतिमा शुद्धाङ्करोति एवन्तालुदेशे प्रकाशम्प्राप्य [4]विभक्त्यन्ताश्शब्दाश्शारीरम्पापमपाकुर्वन्तीत्यथ। अनेन स्वर्गप्राप्ति फलमित्युक्तम ॥ **एवन्तर्हीति।** वेदातिरिक्तविषय एव प्रयोजनान्याख्यानन्नतु वेदविषय इत्येव रूप विषयविभागम्। तृतीयस्य प्रश्न

---

१ डकटर वालेण्टाइन मुद्रितपुस्तके 'वरुणा" इति प्रथमान्तपाठो दृश्यते परन्तु स आपातपतित इति मन्ये 'अन्येष्वपि' इति उपमेये सप्तमी दर्शनात ॥ २ "इति" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ॥ क ॥ ४ विभक्त्य इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥

इत्यन्ये ॥ किञ्चित्पदार्थमाह **वेदमपीति** । शेषपूरणमन्यत् किन्त-त्किञ्चिदित्याकाङ्क्षायाम्भाष्ये **ओमित्युक्तेति** । पठन्तीत्यनन्तरमे-तेभ्योऽपीतिशेष । एवञ्च वेदमधिजिगांसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयो-जनङ्किमिति नान्वाख्यायते इति प्रश्न । वेदाध्ययनवद्व्याकरणाध्य-यनमपि प्रयोजनमन्तरेव करिष्यन्तीति प्रयोजनविचारो व्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥ नन्वोमित्यधिकमित्याह **अभ्युपगम्येति** । विनैव प्रयोजनज्ञानमिति शेष ॥ भाष्ये उत्तरमाह **पुराकल्पे इति** । युगान्तरे इत्यर्थ ॥ **संस्कार** उपनयनम् ॥ **करणम्** आभ्यन्तर-प्रयत्न ॥ **अनुप्रदानन्नादादिबाह्यप्रयत्न** । तेनाधीतव्याकरण-शिष्येभ्य इत्यर्थ । ते तदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्व वेदस्य जा-नन्तो नित्यत्व वा तदध्ययनस्य जानन्तो न तदध्ययनप्रयोजनमृ-च्छन्तीति न कदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनोपदेश इति तात्पर्यम् ॥ **न तथेति** । किन्तु विपरीतमित्यर्थ ॥ भाष्ये आचार्यपदेन शास्त्रा-ध्यापको भाष्यकृदेव विवक्षित ॥ **इद शास्त्रमिति** । प्रयोजना-न्वाख्यानमित्यर्थ ॥ **भाष्ये उक्तश्शब्द इति** । लौकिकानाञ्चे-त्यनेन विषयभूतश्शब्द उक्त इत्यर्थ ॥ **स्वरूपमपीति** । अथ गौरित्यादिना अयमुपसंहारो ग्रन्थस्य विषयप्रयोजननिरूपणमेता-वता कृतमिति बोधयितुम् तेनैव सम्बन्धाधिकारिणावुक्ताविति [1]पृथङ्नोक्तौ ॥ कि यत्तज्ज्ञोऽन्यच्च उतराभावादाह **अन्यतरान्धेति** । तच्च सुशब्दोपदेश प्रयोगविध्यर्थोऽनुवाद अपशब्दोपदेशस्तु प्रयोग-प्रतिषेधार्थ ॥ पञ्चपञ्चनखा इत्यस्य नियमलन्दर्शयति । **अर्थित्वा-**

---

१ तौ इत्यधिकम ॥ क ॥ ख ॥

दिति । नियम्यमानम् पुन शब्देन बोध्यमानमित्यर्थ । नन्वस्य परिसङ्ख्यात्वात्कथन्नियमत्वेन व्यवहारोऽस्ति च नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेद पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियम । अन्यनिवृत्तिफला च परिसङ्ख्येति चेन्न नियमेऽप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारा-ऽऽर्थान्यनिवृत्ते सत्त्वेनाभेदमाश्रित्योक्ते ॥ **विधिरिति** । अपूर्व-विधिरित्यर्थ । येतु पक्षपदस्य तदतिरिक्ते लक्षणा भक्ष्यपदस्य-चाभक्ष्ये चेति वदन्ति तेषाम्पदद्वये लक्षणागौरवम् अस्यैव नियम-त्वेन [1]भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नि-यमपदस्य तद्बोधके लक्षणाया सैव दोष । अक्षराक्षारस्यञ्च निय-म्यमानभक्षण सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तत इति कैयटासङ्गतिश्च दृष्टा-न्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तवैषम्यापत्तिश्च अन्यनिवृत्तिफला परिसङ्ख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च सिद्धस्य पुनर्विधानात्प्रापकप्रमाणस्य तदि-तराविषयत्वरूपसङ्कोचकल्पनन्तेनान्येषाम्भक्षणाभाव तद्भक्षणे प्राय-श्चित्तञ्च सिद्ध्यति । एव समभिव्याहारे सोऽपि स्फुटमस्यार्थस्यैव द्योतको-ऽन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलित-मर्थमादाय नेयम् । **भक्ष्यनियम इति** भक्ष्यानुमतिरूप उप-देश इत्यर्थ । भाष्ये **प्रतिपत्ताविति**त्यस्योपायभूत इति शेष ॥ **अनभ्युपाय इति** । तत्त्वस्याशक्यत्वेन कल्पाभिमतानभ्युपायत्वात ॥ तत्रार्थवादमाह **बृहस्पतिरिति** ॥ ननु शब्दानामिति पुनरुक्त-मत आह **योगरूढ इति** ॥ अथपौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराकरोति **तत्रेति** ॥ ननु यावदेवाध्येष्यते तावदेवाभ्युपयुक्त स्यादत आह

---

१ भक्ष्यनियमत्वेन ॥ क ॥

भाष्ये **चतुर्भिरिति** ॥ उक्तमेव तदाशयमाह **एकदेशेत्यादि** । विद्योपयोगाधारभूतानाङ्कालाना विद्याम्प्रत्यध्याधारत्वात्तस्य च करणत्वविवक्षा बोध्या चतुर्षु कालेषु विद्योपयुज्यते इति फलितोऽर्थ । तत्राद्ययोविद्याध्ययनबुद्धिमानित्यादरपूर्वकमन्नवस्त्रादिलाभरूपोपयोग । तृतीये प्रतिष्ठा सच्छिष्यलाभदाराद्यप्राप्ति सत्कारविशेषश्च । चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकालेऽपशब्दप्रयोगप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभाव कर्मसाङ्गता दक्षिणालाभ प्रतिष्ठाचेत्युपयोग तादृशस्योपयोगस्सर्वोऽध्ययन एव ॥ **भाष्ये पर्युपयुक्तमिति** । समाप्तमित्यर्थ । पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् । न चेष्टापत्ति विद्योच्छेदापत्ते । कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । ननु तदात्मकलाक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह **सामान्यविशेषाविति** । लक्षण शास्त्रमित्यर्थ ॥ **भाष्ये कथञ्जातीयक इति** । केन प्रकारेणेत्यर्थ । एतेनैवञ्जातीयकेन शास्त्रेण सुशब्दोपदेशप्रवृत्ति पाणिनेरुचितेति सूचितम् ॥ **आकृतिपक्ष इति** । तत्र उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्चरितार्थयोद्वयो सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले उभयोरप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थन्तु नियमार्थमिति सकृद्गताविति न सिध्यति व्यक्तौ तु [1]तद्व्यक्तिविषययोरपि[2] शास्त्रयोश्चारितार्थ्यात्पर्यायेणोभयप्राप्तौ नियमार्थन्तदिति पुन प्रसङ्गेत्यादि न सिद्ध्यतीत्यर्थ । [3]इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे[4]निरूपयिष्यते ॥ **तस्याम्पुनीता-**

---

१ तत्तद्व्यक्ति ॥ क ॥ २ विषययोरपि" इति नास्ति ॥ ख ॥

३ इदञ्च विप्रतिषेधसूत्रे निरूपयिष्यते" इति नास्ति ॥ ख ॥

४ दूषयिष्यते ॥ क ॥

यामिति। शब्दशक्यत्वेन गृहीतायामित्यर्थ । एवमभिदधतीत्यस्याभिधाविषयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थ । तदावेशात्तत्समवायात् ॥ **प्रतीयत इति**। अविनाभावाच्छब्दजन्यबोधविषयो भवतीत्यर्थ । प्रत्ययो ज्ञानम् ॥ **उपलक्षणभावेनेति**। शक्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थ । तच्च तु न शक्तिरिति मञ्जूषायाम्प्रतिपादितम् ॥ **भाष्ये जात्याख्यायामिति**। व्यक्तौ पदार्थे सम्पन्ना व्रीहय इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचन सिद्धमेवेति व्यर्थन्तत्स्यादिति भाव ॥ **सरूपाणामिति**। आकृतेरेकत्वादेवैकशब्दप्रयोगोपपत्तौ तदुक्तिसम्भवो व्यक्तिपक्ष एवेतिभाव । नचाकृतिपक्षेऽपि अक्षा पादा इत्याद्यर्थ स आवश्यक इति वाच्यम तावतीषु काञ्चिदेकाञ्जाति स्वीकृत्य तस्या एव शब्दवाच्यत्वम् [१]परम्परयाच व्यक्तिप्रत्यय इति सरूपसूत्रे कैयटेनैव वक्ष्यमाणत्वात् । जातौ न जातिरिति परेषान्दर्शनन्नास्माकमिति च तत्रोक्तम ॥ **विप्रतिपत्त्येति**। शब्दानान्नित्यत्वे व्यर्थं व्याकरणशास्त्रमिति प्रश्नाशय । **केचित्** मीमांसका ॥ **वर्णात्मकमिति**। पदवाक्ये च वर्णसमूहरूपे एवेतितदाशय । अत्र मते एकम्पटपदमित्याद्यनुपपत्तेराह **अन्ये**। वैयाकरणा ॥ **अपरे**। त एव मुख्या पदे वर्णानामिव वाक्ये पदानाङ्कल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वमपि काल्पनिकमिति वाक्यस्यैव शब्दत्वमिति तद्भाव ॥

अन्येत्विति। वैशेषिकादय ॥ **ध्वनिरिति**। स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविध एवञ्च कण्ठादिवच्छास्त्रमपि तस्य कारण-

---

१ परम्परया च ॥ क ॥

मित्याशय ॥ **सङ्ग्रहो** व्याडिकृतो लचश्लोकसङ्ख्यो ग्रन्थ इति प्र-सिद्धि ॥ **भाष्ये उभयथापीति**। एवञ्च निष्फलोऽयं विचार इतिभाव । साधुत्वज्ञानायोभयथापि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम॥

अथ पाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं वार्त्तिकमवतारयति **कथम्पुन-रिति**। अतएवात्रैव पाणिनिनामग्रहणम इत पूर्वन्तु [1]सवा-र्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्यैव ग्रन्थ इतिबोध्यम् ॥ **शब्दार्थसम्बन्धानामिति**। [2]शब्दाश्चार्थाश्च स-म्बन्धाश्चेति द्वन्द्व । एवञ्च किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वाराऽर्थविशेषसम्बन्ध-निष्पादकत्वं शास्त्रस्य किं वा सिद्धशब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इतितात्पर्य्यम। **सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध** इति वार्त्तिके समा-हारद्वन्द्वात्सप्तमी सम्बन्धस्य प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव त्रयाणामात्य-न्तिकाविश्लेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देश इति बोध्यम् ॥ **व्यक्ति-स्फोटेति**। सा पदवाक्यरूपा नित्यैवेति तद्भाव । एतच्चोप-पादितम्प्राक् ॥ **कार्य्यशब्दिकानामिति**। कार्य्यशाब्दिकाना-मितिलपपाठ । उत्तरपदवृद्धेदुर्लभत्वात् ॥ **असत्योपाधीति**। जा-तिरूपेत्यर्थ । जातिर्हि तन्मते आविद्यको धर्मविशेष । यदा सर्वे-षान्धर्माणाम्ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञाने शुक्त्यादीना विशे-ष्यत्ववत्त्वेवचाधिष्ठानभूतम्ब्रह्मैव विशेष्यम् विशेष्यमेव च द्रव्यमिति-भाव ॥ शब्दार्थयोर्नित्यत्वपक्षे तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वे ऽप्यनित्यत्वपक्षे कथ सम्बन्धस्य नित्यत्वमत आह **सम्बन्धस्येति**। प्रवाहनित्यतया

---

१ पूर्वन्तु वार्त्तिक ॥ ख ॥ २ शब्दाश्चार्थश्च ॥ ख ॥

तयोरिव तस्यापि नित्यत्वमितिभाव। शब्दार्थयोस्सम्बन्धश्च शक्ति-रूपस्तादात्म्यमेवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्॥ **भाष्ये सिद्धशब्दस्य क पदार्थ इति।** अत्र पदार्थशब्दो रूढ सिद्धशब्दसम्बन्धी क पदार्थ इत्यर्थ॥ **कूटस्थेष्विति।** कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठन्ति ये तेषु स्वधर्मिनाशेऽपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थ। नन्वयोघनस्यापि तर्हि नित्यत्व स्यादत आह [1]**अविचालिष्विति।** भाष्ये [2]द्यावापृथिव्याद्यपि व्यावहारिकनित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहा-रिकनित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् एवञ्च तत्र रूढत्वान्नित्यवाचकस्यैव ग्रहणमितिभाव॥

ग्रन्थान्तरानालोचनेऽपि नियामकमाह **भाष्ये अथवेति।** एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्व्याख्येकपदार्थवादोऽपि तव स्यादित्यपास्तम्॥ नन्वेकपदान्यपीत्युक्त्वाऽत्र इत्यस्य पदद्वयात्मकस्यो[3]दाहरणमसङ्गत-मत आह **एव शब्देति॥** नियामकप्रत्यायकसामर्थ्यन्दर्शयति। **इहापीति॥** कार्य्यवाचिन एव ग्रहणाभावे मूलमाह **कार्य्या-णामिति॥ प्राक्प्रध्वसयोरिति पाठ॥**

भाष्येऽप एवेति। गम्यत इति वाक्ये इव समासेऽपि साम-र्थ्यात्तदतिरिक्तभक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थ॥ **अथवेति।** मनुष्य-वृत्त्याद्यपेक्षयाकाशादीनामप्यत्यन्तसिद्धत्वमितिभाव॥ **प्रतीयमा-नस्येति।** एतदणुदित्सूत्रे उपपादयिष्यते॥ **एवन्तर्हीति।** एवमेव घटपदकलशपर्याय इत्यादिप्रयोगा। अन्यथा पर्यायवाचीति

---

१ अविचारिष्विति॥ ख॥ २ द्यावापृथिव्यादिकमपि॥ ख॥

३ उदाहरणत्वम्॥ क॥

प्रयोज्यः स्यात्॥ विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति लोप-विधायकन्तर्हि किमर्थमत आह **लोपस्त्विति**। वर्णानाम् दे इत्यादीनाम्। तत्रापि क्वचित्पूर्वपदस्यैव क्वचिदुत्तरपदस्यैव क्वचि-दुभयोरिति लोकव्यवहारेण निर्णयम् एव वर्णाना [1]मात्रयभावोऽपि [2]तेनैव निर्णय इति तत्त्वम्॥ **निष्पन्नत्वेति**। विद्यमानकाल-सम्बन्धो निष्पन्नत्वम्॥ ननु निर्युक्तिक व्याख्यानमयुक्त विपरीतस्यापि सम्भवादत आह **न्यायादेति**। वृद्धव्यवहारादेव पदार्थसम्बन्धा-नान्नित्यत्व सङ्ग्रहादौ स्थितमिति व्याख्यानतसिद्धशब्देन तदेवोपा-त्तमित्यर्थ॥ **सिद्धिर्मङ्गलमिति**। तस्या मङ्गलत्व कार्ये का-रणरूपोपचारादिति बोध्यम्। तत्प्रयोजनमस्येति प्राग्वतीयष्ठञ्॥ तत्र मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनमाह **भाष्ये मङ्गलादीनी**त्यादिना॥ ग्रन्थे [3]तन्निबन्धनस्य फलमाह **अध्येतारश्चे**त्यादिना। आनु-षङ्गिकमङ्गलसम्पत्त्येत्यर्थ॥ [4]**अध्ययननिर्वृत्ति** तत्समाप्ति॥ **सिद्धि** सिद्धिविषयोऽर्थ। मङ्गलार्थमित्यनेनैत [5]एव वार्त्तिक-प्रवृत्तिस्सूचिता असन्दिग्धो नित्यशब्द किन्न प्रयुक्त इत्युक्तन्तत्रापि सन्देहमाह भाष्ये **अयङ्खल्विति**। आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन अभी-क्ष्णमितिपाठेऽप्येवमेवार्थ॥ **प्रयुज्यन्त इति**। सार्वाच्छब्दे आ-

---

१ मात्रयभावा अपि॥ ख॥ २ अत एव॥ क॥ तत एव निर्णया इति॥ ख॥ ३ तन्निवोधनस्य॥ क॥ ग्रन्थेन निबन्धनफलमाह॥ ख॥
४ अध्ययननिर्वृत्ति तत्समाप्ति। सिद्धि सिद्धिविषयोऽर्थ। मङ्गलार्थमित्यनेनैत एव वार्त्तिकप्रवृत्ति॥ ख॥ ५ इत्येव॥ क॥

भीच्छ्यासम्भवात्प्रयोगद्वारा तल्लाभम् एवञ्च नित्यशब्दोपादानेऽपि सप्रयोजनकोव्यन्तरसम्भवेन तत्रापि सन्देह एवेति भाव । नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य शब्दार्थसम्बन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये शब्दे शास्त्रप्रवृत्तमित्यर्थस्स्यादितितात्पर्य्यम् ॥

नन्वाभीच्छ्यवाचिनो नित्य क्रियापदसाकाङ्क्षतया कथङ्केवलस्य प्रयोगोऽत आह **विनापिचेति**। नन्वेवमर्थग्रहण व्यर्थमत आह **द्रव्यपक्ष इति** ॥ योग्यताबोधजनकत्वयोग्यता तादात्म्यम । तदुक्तम्भाष्ये **नित्योह्यर्थवतामिति**। शब्दानामित्यर्थ । ननु तादात्म्यस्य सम्बन्धत्वे कथन्तस्य नित्यत्वमितिचेन्न नष्टभाविवस्तुनोऽपि शब्देन बोधाद्बौद्धार्थेन तस्य तादात्म्यन्नित्यमित्याशयात् शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थ[1]वृत्तिधर्माभेदमापन्नस्य तादात्म्यत्वेनादोषाच्च॥ **शब्दस्यच नित्यत्वादिति**। आकाशवत्तन्निष्ठश्शब्दोऽपि नित्य । व्यञ्जकाभावात्तु न सर्वदोपलम्भ इति भाव ॥ ननु घटादिद्रव्यस्य कथन्नित्यतेत्यत आह **असत्येति**। सच कम्बुग्रीवादिमदाकारादिरूप तद्व्यङ्ग्यजातिरूपो वा। भाष्ये यद्याकृतिशब्देन तद्व्यङ्ग्यमुच्यते तर्हि तदप्याविद्यकत्वेन व्यञ्जकानित्यत्वेनचानित्यमित्याह **जातेरपीति**। अनेनैतत्प्रकरणस्थाकृतिपदस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकोभयपरता सूचयति गौतमेनाप्युक्त जात्याकृतिव्यक्तय पदार्थ इति ॥ **भाष्ये खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत** इति प्रयोगादच्यन्ते विकृते कर्तृत्व बोध्यम्। आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण

---

१ शब्दवृत्तिधर्मस्यैवार्थे ॥ ख ॥

भाष्ये **आकृतावपि पदार्थे इति** ॥ कश्चिदुपरतेतिकृत्वा न सर्वत्रोपरतेत्यन्वय ॥ ननु परमोनाशश्चेत्तत्काले एवान्यत्र सत्त्व विरुद्धमत आह **अनभीति** ॥ ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह **अद्वैतेनेति** ॥ **नित्यत्वमिति** । सर्वदा एकाकारपरामर्श दर्शनेन यावद्व्यवहारकालन्तस्या अपि ध्रुवादित्वेन नित्यत्वमितिभाव ॥ अथावयवसंस्थानरूपाया जातिव्यञ्जिकाया आकृतेर्यावद्व्यवहारकालमध्ये मध्ये उत्पत्तौ नाशेऽपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह भाष्ये**ऽथवेति** । नित्यलक्षणे ध्रुवपदस्यैव व्याख्यान **कूटस्थमिति** । रूपान्तरापत्तिर्विचाल । यथा पयसो दध्यादिरूपता। अनेन परिणामाऽनित्यता परास्ता । उत्पत्ते सत्तापर्यन्तत्वा-**दनुत्पत्तीत्यनेन** जन्मसत्तारूपौ भावविकारौ निरस्तौ। **अवृद्धीत्य**नेन तृतीयो वृद्धिलक्षण । **अनुपजनेति**चतुर्थ परिणाम । **अनपायेति** पञ्चमोऽपचय । एतद्रूपविकाररहितमितितदर्थ ॥ **अव्ययेति** षष्ठो विनाश । इदञ्च ब्रह्मविषयन्नित्यत्व यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयञ्च ॥ अयमेव न नित्यशब्दार्थे प्रवाहाविच्छेदेऽतादृशस्यापि नित्यत्वव्यवहारादित्याह भाष्ये [1]**यस्मिंस्तत्त्वमिति** ।[1] यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्व तद्धर्म[2] प्रवाहनित्यताचानेनोक्ता तन्नाशेऽपि तद्धर्मो न नश्यति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादितिभाव ॥ **यन्नित्यमिति** । व्यक्तिजात्याकृतीनाम्मध्ये यन्नित्यमित्यर्थ ॥ ननु

---

१ तदपीतीत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ यस्मिन् इत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त नास्ति ॥ ख ॥ ३ यस्मिन्विहतेऽपि तत्त्व तद्धर्म इति नास्ति ॥ क ॥

शशशृङ्गादिपदार्थानाङ्कथन्नित्यत्वन्तेषा स्वरूपस्यैवाभावादत आह **बुद्धिप्रतिभास इति।** बाह्य पदार्थो न शाब्दबोधे विषय किन्तु बौद्ध स च प्रवाहनित्य इति भाव । एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् ॥ **शब्दादीनान्नित्यत्वमिति।** व्याकरणानिष्पाद्यत्वमित्यर्थ ॥ **तावत्येवेति।** वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थ ॥ ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्ते इत्यनेनान्वय कथम् । वार्त्तिकेचैकवाक्यतयैवान्वय प्रतीयतेऽत आह **अचेति॥** **अनाश्रित्येति।** न्यूनतापरिहारायेत्यर्थ ॥ **लोकत** इत्यस्य च लोकव्यवहारत इत्यर्थ ॥ **भाष्येऽर्थप्रयुक्त इति।** अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृत इत्यर्थ । परस्य विशिष्टार्थबोधोभवत्विति शब्द प्रयुज्यते । प्रयोगेणाविर्भूतशब्दज्ञानेनार्थज्ञानादितिभाव । एवञ्चात्र शब्दप्रयोगेशास्त्रेणास्येयम्प्रकृतिरयम्प्रत्यय इत्यादिप्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादय एव प्रयुक्ता धर्मजनका न गाव्यादय इति नियम क्रियते इति तात्पर्यम् ॥ **विधानादिति।** तादर्थ्यस्य षष्ठ्यर्थत्वबोधनायत्वेवम्प्रयोग इतिभाव ॥ **चतुर्थीति।** योगविभागो न भाष्यारूढ सुप्सुपेति समास इत्यप्यगतिकगतिरित्येवं व्याख्यातम् ॥ द्वितीयपचात्तृतीये विशेष दर्शयति । **लिङादीति।** प्रभाकराङ्गीकृतमतेनेदम् । तन्मते हि लिङादीनामपूर्वरूपकार्यं वाच्यम् । तदेवच स्वस्मिन् पुरुषम्प्रयुञ्जानन्नियोग इत्युच्यते स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते आक्षिप्यत इति कर्मल्युडन्त प्रयोजनशब्द सचासाधुनिवृत्तिरूपो नियम धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमास । एवञ्च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थ । तृतीये धर्मप्रयोज्य

इत्यर्थ इति भेदः । केचित्तु धर्माय नियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहार[1]धर्मायाय नियमः । असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः । धर्मार्थो नियम इत्यनेन धर्मस्य यज्ञादेरङ्गभूत इत्यर्थः । नानृतं वदेदिति क्रत्वङ्गवाक्येन[2] क्रतुवैगुण्यबोधनात् धर्मप्रयोजनो नियम इत्यनेनैकश्शब्द इति श्रुतेर्नियमादृष्टम्पुरुषार्थकरं सूचितमित्याहुः ॥ नन्वीदृशो धर्मनियमः क्व दृष्टोऽत आह भाष्ये **यथेति** ॥ ननु लोकवेदयोरित्येव सिद्धे तद्धितनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह **प्रियतद्धिता इति** ॥ नन्वन्यार्थेऽन्यशब्दप्रयोगेऽपशब्दत्वं स्यादत आह **नायमिति** ॥ **ते[3]लोकवेदेति** । अवयवे समुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः ॥ **आधाराधेयकल्पनयात्विति** । लोकरूपसमुदायतदवयवयोरित्यादि ॥

नानावयवावयविविभाग इति । तत्र भव इत्यादिव्यवहारप्रयोजको विभागारोपोऽवयवावयविनोर्नेत्यर्थः ॥ **कृतान्तेषु** । कृतान्ताः सिद्धान्तास्तत्प्रतिपादकवाक्येष्वित्यर्थः ॥ **भक्ष्यश्च नामे**त्यस्य तद्भवति यदिति शेषः ॥ **शक्यं क्षुदिति** सामानाधिकरण्यञ्च भिन्नलिङ्गत्वादत आह **शक्तेरिति** ॥ **तदा क्षुधमिति** । ननु प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहिताया अभिहितवत्प्रकाशस्य स्वादुमिण्मुलित्यत्र वक्ष्यमाणत्वेन कथमेतदितिचेन्न प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणशक्तेरभिहितवत्प्रकाश इत्यभिमानात् । व-

---

१ प्रत्यवायपरिहाररूपधर्मायाय नियमः । इति समीचीनः पाठः ॥

२ क्रतुवैगुण्यस्य ॥ क ॥ ख ॥ ३ वेदलोकेति ॥ ख ॥

स्तुत इदमयुक्तमेवेति स्वादुमीत्यच निरूपयिष्याम ॥ **खेद इति** । एवञ्च ग्राम्यकुक्कुटपरदारादौ विशेषनिषेधस्येतराभ्यनुज्ञाफलकतया आरण्यतद्भक्षणस्वदारगमनयोर्यथा दोषाभावो यथाच ग्राम्यकुक्कुट-भक्षणपरदारगमनयोरधर्मस्तथा शास्त्रजनितज्ञानपूर्वके गवादिप्रयो-गेऽपूर्वोत्पत्तिरूप फल शास्त्रेण बोध्यते तेषा साधुत्वबोधनात् । अर्थादपशब्दानामधर्मजनकत्व बोध्यते । एकविधेस्तदितरनिषेध-फलकत्वात् । यथैकनिषेधस्यापराभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिभाव । दृ-ष्टान्ततालशेन वक्ष्यमाणवैदिकानान्तु सर्वांशेनेतिबोध्यम् ॥ **व्रतय-तीति** । अभ्यवहार्यत्वेनोपादत्ते इत्यथ ॥ **भाष्ये उच्छ्रित्यानु-च्छ्रित्य[1]वेति** । सन्तक्ष्यासन्तक्ष्य[2]वेत्यथ । निखन्यानिखन्य वेत्यथ[3]इत्यन्ये ॥ ननु अपभ्रशा न वाचका वाच्यप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानशक्तेश्शिष्टप्रयुक्तसस्कृतेष्वेव कल्पनात् तदनुसारेणैव चाप भ्रशाना साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्ते समानायामित्यनुपपन्नमिति शङ्कते **यद्यपीति** ॥ **तथापीति** । एवञ्च वाचकत्वाभावेऽप्यथ-प्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् ॥ **निरूढिमागता इति** । तेच शक्तिभ्रमेण बोधका इति भाव । शक्तिभ्रमस्येत्थम् । केनचिद्गावीतिप्रयुक्ते[4] गौरितिसाधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्य बोधेऽपि तटस्थस्य गावीशब्दादेवास्य गोबोध इति भ्रमस्तन्मूलकोऽन्येषामपि भ्रम इति । वस्तुतो विनिगमनाविरहाद्भाषाशब्देष्वपि शक्तिरेवे-

---

१ चेति ॥ ख ॥ २ चेत्यथ ॥ ख ॥ ३ चेत्यर्थं इत्यन्ये ॥ ख ॥
४।गावीति युक्ते।॥।ख ॥

त्याह **अन्येत्विति** । साधुत्वञ्चैतन्मते शब्दगतधर्मसाधनतावच्छेदक वैजात्यमेव यद्यपि [1]साधुनैव भाषेतेति न श्रूयते तथापि फल-निर्देशवाक्ये तन्निर्देशादेवेदृशविधि कल्प्यते तत्र के साधव इति[2] व्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्द्वारा शास्त्रेण धर्मनियमो विधीयते इति बोध्यम् ॥ **भाष्ये शब्देनैवेति** । साधुनैवेत्यर्थ ॥ **एव क्रिय-माणमिति** । शास्त्रज्ञानपूर्वकमुच्चार्यमाणमित्यर्थ ॥

अस्त्यप्रयुक्त इत्यादे प्रकृतोपयोगमाह **प्रयोगमूलत्वा-दिति** । लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्म प्रयुक्तासाधुष्वधर्म इत्यर्थकेनेद सूचितम् । एवञ्चाप्रयुक्तानामप्रयोगेणैवासाधुत्वानुमा-नादसाधूनामप्यनेनान्वाख्यानादप्रामाण्यमितिभाव । वार्त्तिकोक्तनि-यमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ **भाष्ये किमत इति** । अप्रयुक्त-सत्त्व नास्माकमनिष्ट साधुमात्रार्थत्वाद्व्याकरणस्येत्यर्थ । उत्तरम् । **प्रयोगादिति** । तथाचाप्रयोगादसाधुत्वानुमानमितिभाव । विप्र-तिषिद्धमुपपादयति । **यथेति** । एवञ्च सत्त्वे प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगेच सत्त्वमेव न स्यादितिभाव ॥ ननु लक्षणवशेन सत्त्व केनाप्यप्रयोगाच्चाप्रयुक्तत्वमिति न विरोधोऽतो भाष्ये **प्रयुञ्जान एवेति** ॥ ननु मया प्रयुक्तश्चेत्किम् तत्र सोपहासमाह **कश्चेदा-नीमिति** । स्वयमेव प्रयोगङ्कृत्वा सन्तिचाप्रयुक्ता इत्यादीना शब्दाना प्रयोगे साधुर्योग्यस्स्यादित्यर्थ । त्वत्प्रयोगेणैव प्रयुक्तत्वाव-

---

१ साधूनेव ॥ क ॥ ख ॥

२ आकाङ्क्षायाम् एते एव साधव इति ॥ क ॥ ख ॥

गमेऽप्रयुक्तलोक्तिविरुद्धेतिभाव । ननु लोकान्तभूतस्य नत्वह लोक इतिवचो विरुद्धमत आह **यथेति** । अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि मम लोकत्वेनाभिमत इत्यर्थ । **भाष्येऽर्थे शब्दप्रयोगादिति** । अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगादित्यर्थ । तदाशयमाह **अर्थस-द्भाव इति ॥ भाष्ये प्रयोगान्यत्वादिति** । प्रयुज्यत इति प्रयोग शब्द सोऽन्यो यस्यायस्यास्ति तत्त्वादित्यर्थ । सर्वनाम्न पर-निपात पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् ॥ **पदान्तरसहित इति** । पदान्तर क्व **यूयमिति** । तत्र क्वेत्यनेन साधनपारोक्ष्य निष्ठया भूतत्वङ्कृतत्वञ्च । यूयमित्यनेन मध्यमपुरुषबोध्यमाभिमुख्य चेतनत्व वा बहुत्वञ्च । वसे साधाद्गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र निर्देशात्तरतेगत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्त । नन्वाख्याते क्रियाविशेष्यको बोधोऽत्रच कर्तृविशेष्यक इति कथ [1]लिडन्तसमानार्थत्वमितिचेन्न । विषयताविशेषानादरेण त-थोक्ते । नचाख्याते क्रियाविशेष्यकबोधे पच्यति भवति अपाक्षी-द्भवतीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यप्रयोग[2]विरोध । अतीतानागतपाक-कर्तृकसत्ताया वर्त्तमानत्वासङ्गतेरितिवाच्यम् । वर्त्तमानसामीप्ये तत्र लटस्सत्त्वात् । तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते इत्यादौ यत्क-र्तृको यागस्तत्कर्तृक तरणमितिबोध । अत एव **ह्रस्वो नपुंसक** इतिसूत्रे रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानमितिभाष्ये उक्तम् ॥

नन्वप्रयुक्तानुशासने निर्मूलत्वाच्छास्त्रस्याप्रामाण्य स्यादत आह

---

१ तिडन्तसमानार्थत्वम ॥ क ॥

२ भाष्यविरोध ॥ ख ॥

सम्प्रतीति। पाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाल इत्यर्थ। पूर्वप्रयोगसत्त्वाच व्याकरणप्रणयनादेवानुमीयते इतिभाव। इदमपि यच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वमोक्त तदभिप्रायकमनुमान बोध्यम्॥ [1]**वार्षशतिकानीति**। वर्षशब्दो दिवसपर यथाश्रुत एव वा॥ [2]**आहरति**। सामग्र्यभावादिति भाव॥

ननु सत्त्राणा बहुयजमानकानामृषिभिर्वशिष्ठादिभिरनुष्ठीयमानत्वाभावादृषिसम्प्रदाय इत्ययुक्तमत आह **वेदेति**। भाष्ये कृत्वेत्यनन्तरमधीयत इति शेष। याज्ञिकास्तु कल्पसूत्रेणाम्नावायत इत्यर्थ। अत्र सत्राणाङ्कमलम्। अनुपलब्ध्याचाप्रयुक्तत्व शङ्कते भाष्ये **नचैवेति**। इतरलोकापेक्षया वसुमत्या शब्दबाहुल्यात्तस्या पृथग्ग्रहणम्। अनेनान्यपातालपर्यन्तसङ्ग्रह। त्रयो लोका स्वस्वेनोपरितनसकलसङ्ग्रह। रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा। वेदनिगूढार्थप्रकाशकत्वात्। एवञ्च देशान्तरशब्दश्शास्त्रान्तरवेदान्तरोपलक्षक इतिबोध्यम्॥

भाष्ये **हम्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र** गतिकर्मेत्यनुकर्ष॥ [3]**दातिर्लवनार्थ इति**। क्तिन्नन्त क्तिजन्त वा लवनेऽर्थे दातिशब्दम्प्राच्या प्रयुञ्जते। तत्रार्थे दात्रशब्दमुदीच्या इत्यर्थ॥ वार्त्तिकोक्तो धर्मनियम श्रुतिसिद्धस्तस्यामुभयोश्श्रवणात्तस्य इत्याह **एकश्शब्द इति**। तत्र यदेकस्मादपूर्वन्नेतरत्तदर्थमितिन्यायाद्द्वयोस्साम्येन फलसम्बन्धाभावाद्विकल्पायोगेनैकस्य प्राधान्यम-

---

१ भाष्ये वार्षशतिकानीति॥ २ भाष्ये आहरतीत्यपि॥

३ भाष्ये दातिर्लवनार्थे इति॥

परस्याङ्गत्वङ्कल्प्यम। तच्च प्रथम वा नियम्यतेतिन्यायाश्रयेणाह तच्च किमिति॥

स्ववचैव हि विज्ञान सस्कारित्वेन गम्यते।
पराङ्गञ्चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्य्यताम्॥

इति न्यायेन ज्ञानस्य ज्ञेयशेषतया धर्महेतुत्वाभावात्प्रयोगाङ्ग-तया दृष्टार्थत्वाच्च प्रयोगस्य फलप्रतिसन्निहितत्वाच्चाह **आहो-स्विदिति॥ यथा श्लेष्मण इति।** तथा धर्मजनकज्ञानविपरी-तत्वात्तद्विपरीतजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थ॥ **प्रयोगे इति।** एवञ्च प्रयोगादेवाधर्मवद्धर्मोऽपीतिज्ञानाद्धर्म इति वेदवि-रुद्धमितिभाव॥

भाष्ये फलाद्व्यतिरेच्य इति। फलवद्वृत्त्यभावप्रतियोगी न कार्य इत्यर्थ॥ [1]**प्रयत्नवैयर्थ्यमिति।** व्याकरणाध्ययनविषयक-प्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थ॥ [2]**साधीय इति** क्रियाविशेषणम्॥ शास्त्र-सस्कारवताम्प्रभूतशब्दप्रयोगजन्यबह्वपूर्वद्वारा[3] बहुतराभ्युदयफल-मित्यर्थ। **भाष्ये तच्च फलव्यतिरेक इति।** कौशलव्यतिरेकवत् फलव्यतिरेकोऽपि स्यादिति तस्य व्याकरणाध्ययन व्यर्थमेव स्यादिति-भाव॥ [4]**शास्त्रपूर्वके इति।** व्याकरणाध्ययनपूर्वके इत्यर्थ। तच्च वेदाङ्गत्वादेतद्व्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इति प्रामाणिका॥

वेदशब्द इति। बोधक इत्यर्थ। प्रमाणमित्यर्थो वा॥

---

१ नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके एवमस्तीत्यनुमीयते॥

२ भाष्ये साधीय इति॥ ३ बह्वपूर्वद्वाराभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थ॥ ख॥

४ भाष्ये शास्त्रपूर्वके इति॥

तस्य यथेति। तस्य यथा **य उ चैनमेव वेदेति** ग्रन्थेन वेदतो ज्ञात्वानुष्ठानम्फलायोक्तम् । तथास्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकं प्रयोग फलायेत्येकश्शब्द इत्यादिनोक्तमित्यर्थः[१]॥ **भाष्ये प्रमाणमिति।** प्रामाणिकमित्यर्थ ॥ [२]**शब्दस्य शब्दज्ञाने इति।** एकश्शब्दस्स-म्यग्ज्ञात इत्यादि । हेलयो हेलय इत्यादितु अपशब्दप्रयोगेऽधर्म-माह न तु ज्ञान इति भाव । यद्यपि तत्र प्रयुक्त इत्यप्युक्तन्त-थाप्यवैयाकरणस्य सम्यक प्रयोगादपि धर्माभावेन ज्ञानमेव तद्धेतु प्रयोगस्तु तस्य द्वारमिति भाव ॥

भाष्ये अभ्युपाय एवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्द-ज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फले जननीये सहकारितैवापशब्दज्ञानस्य न पृथक् फलतेतिभाव ॥ **अपशब्दज्ञानम**पशब्दत्वेन तज्ज्ञा-नम् । एवं **शब्दज्ञाने** इत्यपि । अपशब्दज्ञानत्वेन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नत्वेन शब्दज्ञानम्भवति ॥ **यो हीति** भाष्यस्य य एवापश-ब्दान जानाति असावेव शब्दान् जानातीति तज्ज्ञानसमानाधि-करणशब्दज्ञानादेव धर्म इति न ततो विपरीतफलकल्पना युक्तेति-भाव ॥ तदाह **अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति।** बड्ड-व्रीहि । न हि वह्न्यानयननान्तरीयकम् पात्रानयनन्तत पृथक् फलम्भवति ॥

तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणा-धर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यापि भाष्ये समाधानान्तरमाह **अथवा कूपेति।** मृद आर्द्रा पांसुश्शुष्का। यत्कर्मनान्तरीयककर्मजन्यो यो विपरीत-

१ इतिभाव ॥ ख ॥ २ भाष्ये शब्दस्य शब्दज्ञाने इति ॥

त्वमात्रेण कल्प्योऽवैधो दोषः स तत्कर्मजन्यफलनाश्यो यथा कूपखनननान्तरीयकशरीरव्यापारजन्यो मलोपलेपस्तत्फलजलनाश्य इति सामान्यतो दृष्टानुमानात् तन्नाशानुमानमिति बोध्यम्॥ **उत्कृष्टधर्म्मेति।** धर्मस्य विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टत्वम् अधर्मस्य तु वचनाबोध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यस्याल्पत्वेन तत्फलधर्मनाश्यत्वम्। यागीयहिंसाया[1]न हिंस्यादिति वचनेन दुष्टताबोधनाद्दुष्टत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ **भाष्येऽन्यत्रानियम इति।** यज्ञे सुशब्दप्रयोगाद्धर्मोऽपशब्दप्रयोगादधर्म्म इति तत्रैव तयोः प्रयोगनियमः। तदतिरिक्तस्थलेतु सुशब्दापशब्दयोः प्रयोगेऽनियमः। योऽपि यज्ञे दोषः सोऽपि तदङ्गभूतसङ्कल्पोहादिविषय एव[2] श्रुतौ हेलयो हेलयो नश्यध्वमित्यूह एव। [3]**विदितवेदितव्या** इत्यनेन श्रवणमनननिदिध्यासनसम्पदुक्ता। [4]**अधिगतयाथातथ्या** इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः। याथातथ्यं स्वार्थेष्यञ्। वेदितव्यस्य यद् यथा तथा स्वरूपं सत्यं स्वरूपं शुद्धसच्चिदानन्दरूपन्तदधिगतम्प्रत्यक्षेण प्राप्तं यैरित्यर्थः। यज्ञे पुनरित्यनेन तत्त्वज्ञानिनामपि कर्माधिकारं सूचयति। [5]**प्रयुञ्जते इति।** वर्त्तमानसमीपे भूते लट्। एवञ्चापभाषन्त इत्यपि। अत एव तन्नामानो बभूवुरित्यर्थः॥ व्याकरणपदार्थविचारस्य सङ्गतिन्दर्शयितुमाह **उक्तमिदमिति।** आदिना तस्माद्ध्येयं व्याकरणमित्यादिपुनः पुनरुक्तिर्गृह्यते॥

---

१ यागीयहिंसा न हिंस्यात्॥ ख॥ २ श्रुतौ हेलयो नश्यध्वम्॥ क॥
३ विदितवेदितव्या इति भाष्यम्॥
४ अधिगतयाथातथ्या इति भाष्यम्॥ ५ प्रयुञ्जते इति भाष्यम्॥

नतु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणत्वेद सूत्रमित्युपपद्यतेऽत आह **द्वाभ्यामिति** । सूत्रपदेनाप्यष्टाध्याय्येव यदोच्यते तदापीष्यतेऽयप्रयोग स न सिद्ध्येदित्यर्थ ॥ ननु किमुच्यते [१]**षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति** । पर्य्यायतया सह प्रयोगोऽपि न स्यादत आह **सामान्यविशेषेति** । सूत्र सामान्य व्याकरण विशेष । सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव । तदेकदेशेतु योगव्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठते इत्यादौ ॥ **यदात्विति** । **सूत्राणिचाप्यधीयान** इति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादितिभाव । वस्तुत एकदेशस्य सूत्रत्वेऽपि तस्यापि साक्षात्परम्परया वा व्याकरणत्वात षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेतितत्त्वम् ॥ [२]समुदायस्यातिरिक्तत्वेऽपि दोषमाह भाष्ये **शब्दाप्रतिपत्तिरिति** । **व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति** शब्दविषयव्यवहारासिद्धि प्राप्नोतीत्यर्थ । यत केवलसूत्रेभ्यश्शब्दप्रतिपत्तिन दृश्यते । व्याकरणस्य [३]शब्दप्रतिपत्तिहेतुत्वञ्च लोकसिद्धम् । व्याकरणाच्छब्दा प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारात् । सेयप्रतिपत्तिसाधनता सूत्राद्व्यावर्त्तमाना तद्व्याप्या व्याकरणशब्दवाच्यता व्यावर्त्तयतीतिभाव ॥ तदाह **न हीति** ॥ भाष्ये **चर्चापदानि** चर्च्यमानानि विभज्यमानानीत्यर्थ ॥ **शब्द इति** । लक्ष्यमित्यर्थ । अत्र पक्षे षष्ठ्यर्थ उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिहेतुता तु तदवस्था ॥

---

१ षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति भाष्यम ॥ २ सूत्रशब्देनाष्टाध्याय्येव तदेकदेशेतु योगव्यवहारासिद्धि ॥ ख ॥ समुदायस्येत्यारभ्य सिद्धि रित्यन्त नास्ति ॥ ख ॥ ३ शब्दप्रतिपत्तित्वञ्च ॥ क ॥

वाक्याध्याहार इति । वाक्यघटकपदाना सूत्रान्तरे श्रुतानां स्वरितत्वप्रतिज्ञयाध्याहार कल्पनमित्यर्थ । यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिककृद्वाक्याना सूत्रतात्पर्यविषयता वाक्यैकदेशन्यायेन सूचिता ॥ ननु राजभोजना इतिवत्क्रमत्रुटि न दोषोऽत आह **करणे इति** । कर्मणि स तु क्वाचित्क इतिभाव ॥ **लक्षणप्रपञ्चाभ्यामिति** । यथा कर्मधारयप्रकरणे अलुक् प्रकरणेच । विजिगीषुकथाया हि अभिहिताभिधानमशक्तिसूचकत्वाद्दोषाय इहतु व्युत्पादनायत्वान्न दोषस्तदितिभाव । पूर्वं सामान्ये उक्ते पश्चाद्विशेषकथनम्प्रपञ्चायमिति युज्यते । अत्रतु विपरीतमिति न तत्साम्यमित्यन्ये ॥

प्रतीयन्त इति । एवञ्च विपरीतव्यावृत्ति सदृशसङ्ग्रहस्य व्याकृतिरितिभाव । एतेन शब्दाप्रतिपत्तिरप्यत्र पचे उद्धृता व्यावर्त्यव्यावर्त्तकरूपलक्ष्यलक्षणस्यातिप्रसक्तत्वात्पृच्छति भाष्ये **किम्पुनरिति।** **जनपदान्तरेति** भावप्रधानो निर्देश ॥ **यदेति** । मात्रा परिच्छिन्नोऽश । औषधसङ्घाते तत्र समुदाये घृतादिशब्दस्य रूढिरितिभाव ॥ **अशुक्लेऽप्यवयवे इति** । प्रयोग इत्यनेनान्वेति ॥ **आरोपादिति** । समुदायस्य शुक्लत्वे अशुक्लावयवे प्रयोगे च हेतु । तत्र समुदाये शुक्लत्वारोपे हेतुरवयवान्तरस्य शौक्ल्यादिति । वनैकदेशे पुष्पिते पुष्पित वनमितिवदेकदेशेऽपि शुक्ले शुक्ल पट इतिव्यवहार इति बोध्यम ॥ **शब्दार्थभेदादिति** । अनेकावस्थायुक्त शिरो राजशब्दार्थ । यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्त शिरश्शब्दार्थ । तादृशराजशब्दार्थस्य तादृशशिर पदार्थोऽवयव इति

मछ्यर्थोपपत्तिरितिभाव । सूत्रशब्देन तु **समुदायरूपतेति ।** अनेकावस्थायुक्तस्य तस्य व्याकृतिक्रियाकरणावस्थाविशिष्टमवयव इति तद्रूपावयवस्थाय समुदाय इत्यथ । ईदृशे स्थले विकल्पात्मकज्ञान वस्तुशून्यमेव । व्यपदेशिवद्भावविषयेऽप्येवमेव । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति योगसूत्रे पतञ्जलुक्तेरित्यन्ये॥ **भाष्येऽविजानत इति ।** मन्दबुद्धेरित्यथ ॥ [1]**सूत्रत एवेति ।** एतन्मूलकमेव पश्यते **सूत्रेष्वेव हितत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति ॥** ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाटेनैव वर्णज्ञानसम्भवाश्माहेश्वरो वर्णसमाम्नाय किमथ इति पृच्छति भाष्ये **किमर्थ इति ।** पाणिनये महादेवक्षत इत्यथ ॥ ननु साधुत्वान्वाख्यानस्यासमत आह **नहीति ।** उत्तर **वृत्तिसमवायार्थ** इति । वृत्तिशास्त्रप्रवृत्तिस्तदुपयोगिसमवायो वर्णगत क्रमविशेष स बोध्यत्वेनाय प्रयोजन यस्य तथोक्त । सति ह्यचरसमाम्नायेऽजादिसञ्ज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिरिग्यण इत्यादौ यथासङ्ख्यप्रवृत्तिश्चेतिभाव । अनेनास्य शास्त्रबहिर्भूतत्व सूचितम । अत एव मङ्गलाय-माहतश्शास्त्रौघत्वादितो वृद्धिशब्द पठतीति वक्ष्यति । अन्यकर्तृकत्वञ्च सूचितम् । पाणिनिशास्त्रप्रवृत्यथ उपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृतायास्स्वरसत प्रतीते सिद्धोच्चारणेऽपि मन्त्रोपदेश इत्यादावुपदेशव्यवहारात् । अनुबन्धकरणाथ इत्यत्र करणपदेनेतरस्य

---

१ सूत्र एवेति ॥ ख ॥

सिद्धत्वसूचनात्। तत्करणञ्चोपदेशकत्वकत्वकमेव प्रत्यासत्तेरित्याह ॥ **भाष्ये किमिदमिति।** कोऽयं समास इति प्रश्न । धर्मनियमवदिति षष्ठीसमास । पक्षत्रयभेदमुपपादयति[१] । आद्यतात्पर्यमुक्त्वा लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति ॥ ननु नेदमाद्योच्चारणमस्यानादित्वात् तत्कथमुपदेशत्वव्यवहारोऽत आह भाष्ये **उच्चारणमिति।** ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थ ॥ फलान्तरमाह [२]**अनुबन्धकरणार्थश्चेति।** अनुबन्धबोधनार्थ इत्यर्थ । येनाकारस्य विवृतगुणत्वसङ्ग्रह । उपलक्षणत्वेन वा । अनुबन्धत्वञ्च समुदायान्त्यत्वे सति नान्यथेति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्याहारशब्देन सूत्रश्चेत्तादर्थ्यमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह **प्रत्याहारशब्देनेति।** अधिकरणव्युत्पत्त्या अग्र आद्यचा वेतिभाव ॥ **भाष्ये वृत्त्यर्थ इति।** लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थ । एतेन प्रत्याहारद्वारा समवायस्य वृत्त्यर्थता दर्शिता॥ [३]**भोत्स्यामह इति।** अन्तर्भावितण्यर्थो बोधयिष्यामह इत्यर्थ । एवं विज्ञातुमित्यस्य ज्ञापयितुमित्यर्थ ॥ **सति ह्युपदेश इति।** एवञ्च व्याकरणाध्येतॄणामक्षरसमाम्नायेनैवावश्यकेनेष्टवर्णज्ञाने सिद्धे न तदर्थमात्रका पाठनीयेतिभाव ॥

एकश्रुत्येति। त्रैस्वर्य्येण पाठे तु द्वयोरेव कर्त्तव्यतां वदेदित्यर्थ । तेषां लोकत सिद्धौ तु दोषरहितानामपि तत एव सिद्धेरुपदेशवैयर्थ्यापत्तिरितिभाव । त्रैस्वर्य्येण पाठेऽप्यन्यतमपाठेऽन्यस्य

---

१ शास्त्रेति इत्यधिकम् ॥ क ॥ ख ॥ २ अनुबन्धकरणार्थश्चेति भाष्यम् ॥
३ भोत्स्यामह इति भाष्यम ॥

कर्त्तव्यत्वाभिप्रायेण सर्वेषाङ्ग्रहणमित्यन्ये। आकृत्युपदेशे किमित्यका-रादिकृत्स्नव्यक्तिविशेषोपादानम् । तदुपादाने व्युत्पत्त्यन्तरग्रहणाना-पत्तिश्चेत्यत आह **उपात्त इति** । नान्तरीयकत्वञ्च त विना जातेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥

संवृतादीनामिति । भाष्ये तादृशदोषसहितानामाकृतिग्रह-णात्प्राप्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यथ । तदाह **एकारा-दीना संवृतत्वमिति** ॥ **अवशिष्ट इति**। संश्लिष्ट सन्दिग्ध इति यावत् ॥ **ह्रस्व इवेति**। तद्गतकालसङ्कोचेनोच्चारित इत्यथ। **निष्ठुर इति**। त्वरित इत्यन्ये ॥ **गोचाणीति**। खरदोषजा-तथ इत्यथ ॥ **भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति** । संवृता-दिदोषरहितानामेव तत्र पाठादितिभाव ॥ **साधुत्वमिति**। निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यथ ॥ **गार्ग्य इत्यादीनामिति** । तत्रत्यानाङ्कलादिदोषनिवृत्तिन स्यादित्यथ । तदाह **ततश्चेति** परेतु समुदायानामेतत्प्रकृतिकयत्नत्समुदायाना साधुत्व यथा स्यादित्यथस्पाठस्वरितार्थो न कलादिदोषनिवत्तयेदित्येव भाष्याथ पाठस्यैव विशेष्यत इत्यग्रिमभाष्यस्वरसादित्याहु ॥

निदर्शनार्थत्वादिति । तत्रावर्णस्य अ अ इति कृतैव तद्व-त्तदनन्तरमन्येषामपि करिष्यामीतिभाव । एतेनावर्णप्रतिपत्ते कृतत्वादद्यामीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम् ॥ **भाष्ये सा तर्हि वक्त-व्येति** । तथाच प्रत्यापत्याश्रयणे गौरवमितिभाव ॥ [1]**लिङ्गा-र्थात्विति** । अनुबन्धस्थानीयतत्तद्धालादिगतकलादिलिङ्गनिवृत्त्ये

---

१ लिङ्गार्थात्विति भाष्यम ॥

त्यर्थं । नाकृतिनिर्देशप्रयुक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजना प्रत्यापत्ति किन्तु सर्वानुबन्धेत्संज्ञाशास्त्राद्यकरणफलिकापीति न गौरवमिति भाव । तदेव विवृणोति [1]**तत्तर्हीत्यादिना**। धात्वादिगतकत्वादिलिङ्गमित्यर्थ ॥ **अथवैतर्हीत्यस्य** तथापीत्यर्थं ॥ [2]**अनेकमनुबन्धशतमिति** । एकैकस्यानुबन्धस्य शतश उच्चारणात्तद्गाशानेक उच्चारणीया इत्यर्थ" ॥

यथेति । एधप्रभृतयोऽनुदात्तङित कलदोषयुक्ता पाठ्या । स्वरितञितश्च ज्ञाता । तत्र कलादात्मनेपदम् । ज्ञातात्कर्तृगामिनि क्रियाफले इति सूत्रे कार्य्यं । एव टकितौ कलज्ञातौ पठित्वाद्यन्तौ कलज्ञाताविति पाठ्यम् । एव ञ्चितोऽङ्ककदोषयुक्तान्पठित्वा अङ्ककात् क्तिरिति ङ्कितश्च यस्तान्पठित्वा यस्तादथुच इत्यादिबोध्यम्। एतेच कलादय प्रक्रियादशायामेव प्रयोगेतु शुद्ध एव शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिकरणात् । **आदि कलैस्सहे**तिपाठ ॥ **भाष्येऽपाणिनीयमिति** । वर्णसमाम्नायसमथनाय प्रवृत्तस्यैकदोषपरिहाराय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणान्यथाकरणे वृश्चिकभियेत्यादिन्याय आपततीतिभाव ॥ नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिन स्यादत आह **यथाभूता इति** । गर्गाद्यकारादिषु एकरूपेण पठितेषु तज्जातीया एव[3] ते सवच साधव इत्यनुमातु शक्यत इतिभाव ॥ **भाष्ये पाठश्चैवेति** । विशेष्यते तत्तत्प्रत्ययवैशिष्ट्येन बोध्यत इत्यथ ॥ [4]**द्विष्ठानीत्यस्य** द्वयोरथयोस्तिष्ठन्तीत्यथ इत्यत

---

१ तत्तर्हीतिभाष्यम् ॥　२ अनेकमनुबन्धशतमिति भाष्यम् ॥
३ एव साधव ॥ क ॥　४ द्विष्ठानीति भाष्यम् ॥

आह **शब्दस्यापीति**। तत्र क कीदृशो धावतीतिप्रश्ने श्वेत इत्युत्तरम्। श्वा इत इतिच्छेदेन क इत्यस्योत्तरम्। श्वेत इति च्छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदम्। एवञ्चैषाञ्जनपदानाङ्गन्ता को वा समर्थ इति प्रश्न उत्तरम्। **अलमित्यादि**। अलम्बुसा देश विशेषा। बुसाना पलालवर्णाना याता प्राप्तिमान् अल समर्थ इतिचार्थ॥ पातेति क्वचित्पाठ। पा रक्षणे इत्यस्य रूपम्॥ **केवलानामिति**। एवञ्च कलादिदोषाणा न कुत्रापि प्रसक्ति-रितिभाव॥ **भाष्ये यानि तद्ग्रहणानीति**। कार्यविधा-यकतानुवादानीत्यर्थ॥ [1]**उपदेश इति**। ङ्याप्प्रातिपदिकादि-त्यादावनुवादरूपेण ग्रहणमित्यर्थ॥ तेनोद्देशश्च प्रातिपदिकाना-ञ्चोपदेश इत्यादेच इतिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यपास्तम्॥ नन्वेव-मतिप्रसङ्गस्स्यादत आह **शिष्टेति**। एव सवृतादीनाम्प्रतिषेध इत्य-स्मिन्प्रत्याख्याते इष्टबुद्ध्यर्थ इत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेवेत्यलम्॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निकम्॥

---

१ उपदेश इति भाष्यम्॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो नम ।

अइउण ।१॥ ननु चतुर्दशसूत्र्या प्रयोजनमुक्तमेव तत्किं पुनरत्र तदग्रहणेनेत्याशङ्क्याह **सर्वेति । विशेषेण ।** [1]तद्रूपेण। प्रत्येक वर्णेभ्यो विभक्तिमाशङ्क्याह **स्वरूपेणेति ।** शब्दजन्यज्ञानविषयो हि-शब्दस्यार्थ । एव च स्वरूपमपि स्वजन्यबोधविषयत्वेनार्थ ॥ अनु-कार्यमर्थ इति तु स्पष्टमेव । एव विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षित-त्वादर्थवत्सूत्रेऽग्रहणादित्यर्थ । स्वरूपस्य श्रोत्रगृहीतस्यैव शाब्दे भानोपपत्तौ न तत्र शक्ति कल्प्या । अनुकार्यं च सादृश्येनोपस्था-पयतीति न तत्रापि वृत्ति । वृत्त्यार्थबोधकत्व चार्थवत्त्वमर्थवत्सूत्रे निविष्टमितिभाव । अनुकरणत्वभङ्गान्नविभक्तिरिति तत्त्वम् । सौ-त्रत्वाद्वा । कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकात्र ॥ **स्वरसन्धिस्त्विति ।** सौत्रत्वात्संहिताया अविवक्षणादेतिभाव । अजादिसञ्ज्ञानामनिष्पा-दादिति तु चिन्त्यम। वर्णोपदेशे इत्सञ्ज्ञायामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानाना यणादीना सुध्युपास्य इत्यादौ तटस्थ इवोद्देश्यतावच्छे-दकाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात। अन्यथा **तुल्यास्य-प्रयत्नमि**त्यादौ सवर्णदीर्घादि न स्यात्। अत्र सूत्रे तत्रेति[2] पाठे-

---

1 तत्तद्रूपेण ॥ क ॥   2 तत्रेति पाठेऽप्ययमेवार्थ ॥ क ॥

ऽप्येवमेवाथ । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणकशास्त्राप्रवृत्तौ साव-र्ण्येऽपि नात्र तद्ग्रहणमिति व्यर्थो विवृतोपदेशोऽत आह **प्रदेशे-ष्विति । अक सवर्णे** इत्यादौ । तत्राप्यकार सवृत एवेतिभाव ॥

ननु विवृतपदस्य गुणिपरत्वे सविशेषणत्वात्समासो न स्यादत आह **विवृतस्य गुणस्येति ।** भाष्ये कर्त्तव्य इत्यस्य प्रतिज्ञेय इत्यथ । एतेन तस्योच्चारयितुमशक्यत्वमित्यपास्तम । भाष्ये **किं प्रयोजनमि** त्यत्र उद्दिश्येत्यध्याहार । कर्त्तव्य इत्यनुषङ्गश्च ॥ नन्वाकारग्रहण सवर्णग्रहणमेवेति भेदाभावात्कथ तस्य करणत्वमत आह **येन शास्त्रेणेति ।** नन्वाकृतिभेदात्कथ तत्पक्षेऽप्यकारेणाऽऽकारग्रहणमत आह **आकारस्यापीति ।** केवलकण्ठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्वजाति-व्यञ्जकमिति दीर्घप्लुतयोरपि सेतिभाव । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथ-माया यथाश्रुतेऽन्वयो न जायतेऽत आह **अत्र चेति ।** उत्तरेऽपि तर्हि प्रथमा कुतो नेत्यत आह **प्रयोगाभावादिति ।** निमित्ता-दिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तदर्थे गम्यमाने स्यादेवविभक्तिरत आह **प्रायग्रहणादिति । विभाषागुणे इति ।** निमित्तेत्यादिवार्त्तिके सर्वासामित्येतन्न पञ्चमी तृतीयाविधायक किन्तु हेताविति वि-भाषागुणेति[1] सिद्धयोस्तयोरन्याभिरबाधायानुवादकमेवेतिभाव ॥ **विवारयतीति ।** सचाभ्यन्तरप्रयत्न ॥ **दोषापत्तिरिति ।** दण्डाढकमित्यादौ दीर्घानापत्तिर्दोष इत्यथ ॥ ननु प्रयत्नभेदेऽपि जातिसद्भावात्तयादेवग्रहणमत उक्त **व्यक्तिपक्षे इति ।** ननु कालस्य

---

१ गुणेति द्वयो ॥ क ॥

व्यापकत्वाद्बाह्यत्वेन समाधानमयुक्तं किंच कालो न प्रयत्न इति तद्भेदे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह **प्रयत्नाभीति**। बाह्यत्वं व्युत्पादयति **प्रसिद्धेति**। प्रसिद्धपरिमाणं यद्वस्त्वन्तरगतम्परिच्छेदकक्रियान्तरं परिच्छेद्यक्रियापेक्षयान्यत् तदपेक्षणादित्यर्थः। एवं च बाह्यपरिच्छेदकक्रियापेक्षया बाह्यत्वोक्तिरितिभावः॥ क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मते इदम्। अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इतिमते परिहरति। **अथवेति**। अयम्भावः। नाभिप्रदेशावच्छिन्न[1]यत्नेन प्रेरितो वायुस्तत्तत्स्थानाभिघातोत्तरं वर्णाभिव्यञ्जक इति शिक्षादौ स्पष्टम्। वायोरल्पत्वाधिक्यानि च[2] ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरूपकालव्यञ्जकानीति॥ ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतो भिस्[3] इत्यादौ दीर्घाग्रहणवद्विलम्बितवृत्त्योच्चारितस्य ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्यापेक्षया कालाधिक्याद् ऐस्भावविधायके ग्रहणानापत्तिरत आह **द्रुतादीति**॥ उपदिश्यमानस्येत्यत्रवार्त्तिककृत कट्टत्वे[4] पक्षयोर्भेदो न स्यादत आह **किं सूत्रकारेणेति**। सूत्रकारो महेश्वरः। वेदपुरुषो वा। येनाक्षरसमाम्नायमित्याद्युक्तेरित्याद्याहुः॥ ननु प्रत्यक्षतोऽकारे श्रुते तद्गतगुणस्यापि ज्ञातत्वात्प्रश्नोऽयमसङ्गतोऽत आह **दुरवधारत्वादिति**। विवृतत्वादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः। **अन्यथा**। संवृतत्वे। स्वल्पप्रयत्ने हि पुनः संवृतवि-

१ प्रयत्नेन॥ क॥
२ ह्रस्वदीर्घत्वादि॥ क॥
३ भिस ऐस इत्यादौ॥ क॥
४ कट्टत्वेन पक्षयो॥ क॥

धान युक्त स्यादिति भाव ॥ **प्रयोग एवेति** । अतिखट्व इत्यादि प्रयोगे ह्रस्वेनान्तरतम्याद्विवृतोऽकार प्राप्त संवृत एव भवत्वित्यर्थप्र-त्यापत्तिवच इति [1]भाव । **नन्विति** । अचश्चेत्युक्तेरच एव ह्रस्व-त्वेन भाव्यमितिभाव । गोस्त्रियोरित्यचैतद्वारणार्थमेवोपस्थिति स्या-दिति तात्पर्यम् ॥ **उदीचामात इति** । न चापोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे चरितार्थमिदम् । न चात्राचपरिभाषोपतिष्ठते फलाभावादिति वाच्यम् । शास्त्रस्याल्पविषयतापत्ते । गोशब्दसाहचर्येण स्त्र्यंशेऽप्यचस्वे त्यस्याप्रवृत्तेश्च । तदंशे हि फलाभावान्न प्रवर्त्तत इति दिक् ॥ नन्वा-द्यपक्षे प्रयोजनान्वाख्यानमात्रपरत्व द्वितीये विवृतोपदेशपरत्वमपीति विशेषस्य स्पष्टत्वादत आह **विवृतोपदेश इत्यत्रेति** । **आहो-पुरुषिकेत्यत्र**वुञ् प्रागमयूरव्यंसकादित्वात्समास ॥ **अहो इति** । अहमित्यर्थे । तत्र प्रयोजनान्वाख्यानमित्येव ज्याय प्रत्यापत्ते । अकत्वके आज्ञापादनाभावाच्चेत्याऊ । प्रत्यापत्त्या अदृउणित्यत्रैव प्रक्रियादशायां संवृताकारो विवृत प्रतिज्ञात इत्यजानन् शङ्कते भाष्ये **तस्य विवृतोपदेशादिति** । तस्येत्यस्य वर्णसमाम्नायस्थस्ये-त्यर्थ ॥ **संवृतस्येति** । धात्वादिस्थस्येत्यर्थ ॥ ननु अदृउणित्यादौ कस्यानुकरणमित्यत्र विनिगमकाभावादाह **स्वरूपपदेति** । स्वरू-पपदार्थकत्व यथा तथोक्त भाष्ये **विवारभेदादिति** । प्रयत्नभेदादि-त्यर्थ । ग्राहकस्य विवृतत्वाद् ग्राह्यस्य संवृतत्वादिति भाव ॥ **प्रत्याहारे इति** । सग्राहके शास्त्र इत्यर्थ ॥ **वक्तव्यमिति** । एव च प्रयत्नभेदेनासवर्णस्यापि अत्वजात्याक्रान्तस्य विवृतेनाकारेण

[1] प्रतिपत्तिवचनमिति भावः ॥ ख ॥

ग्रहण ज्ञाप्यत इत्यथ ॥ **यद्यप्येकोऽपीति** । प्रत्युच्चारण वर्णान्यत्वात् । आचरसमाम्नायिकस्य प्रयोगेऽभावादिति भाव । आदिरन्त्येनेत्यस्य चान्त्यसदृशेन सहोच्चायमाण आदिसदृश इत्याद्यथ । तच्च ककारादिचिह्नेनागादिशब्दस्थस्तत्सदृशत्वादिष्टत एव । सादृश्यञ्च व्यक्तिभेदे सति[1] सवधमसाम्यप्रयुक्त ग्राह्य तस्य च प्रयोगस्थेऽभावेऽप्यनेन तद्ग्रहण ज्ञाप्यत इति तात्पयम् । केचित्तु देवदत्त अजस्तीत्यादौ प्रत्याहारलिङ्गेनैक आचरसमाम्नायिकोऽस्ति तदर्थं भाष्ये **द्वयोरि**त्युक्तमित्याहु । भाष्ये **युगपत्समवस्थानमि**त्यस्य प्रयोगे इत्यादि ॥ [2]**एवमर्थ इति** । वृत्तावेव शब्द प्रकारवति वतते इति बहुव्रीहि । **प्रातिपदिकानीति**। धातुप्रत्यययोरप्युपलचण बोध्यम् । सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थं ॥ **तद्गुरु भवति तस्मादिति** । यत सर्वोच्चारण गुरु अतो धात्वादिस्थ इति वाच्यमित्यथ ॥ ननु धातूना बहुधा पाठाद् धात्वादीत्ययुक्तमत आह **अग्रहणेति** ॥ प्रातिपदिकेत्युपलचणम् । **धात्वादिस्थस्यापीति** । पठितधात्वादिस्थस्यापीत्यथ । एतेनाग्रहणधात्वादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । **संवृतस्यैवेति** । एव धात्वादिस्थस्य विवृतवत्कार्यं लभत इत्यतिदेशोऽयमिति भाव ॥ **अन्यथेति** । गुणोच्चारणाद्दोषोच्चारणे यत्नाधिक्यमिति भाव ॥ ननु संवृतयोस्तयोरभावेऽपि संवृतस्य विवृतौ न स्यातामेव। आन्तरतम्याभावात् । न चेकोयणिव एच इगिवानन्तरतमावपि भविष्यत

---

१ सवधमसाम्ययुक्तम् ॥ क ॥ २ एवञ्च ॥ क ॥

सामर्थ्येन तत्र तथाङ्गीकारेऽपि खट्वाढकमित्यादौ चरितार्थत्वाक सवर्णदत्यादेविषये तथा कल्पने मानाभावादत आह **असत्य-पीति** ॥ **सावर्ण्ये इति** । आन्तरतम्ये इत्यर्थ । एवञ्चातो **दीर्घ इति** । **अतो रोरित्यचाप्लुतादित्यतो** विशेषणाच्च सामान्या-पेच ज्ञापकमिति भाव । संवृतदीर्घादिवदनुनासिकयवलानामपि वेदलोकयोरसत्त्व मन्यमान आह भाष्ये **स्थानी प्रकल्पयेदि-त्यादि** ॥ तद्वदिवृतौ दीर्घप्लुतावपि कुतो न सन्तावित्यत आह **अशक्यत्वादिति** । केचित्तु शिष्टसम्मतत्वात् ते सन्त । इमौ तु न तथेति भाव इत्याहु ॥ **सन्ति हि यणा इति** । भाष्ये **यणा** इति बाहुल्याभिप्रायेण रेफस्यानुनासिकत्वाभावादिति बोध्यम् । नन्वीकारोकारयो कथ संवृतत्वमत आह **ख्वृत संवृता इति** । [1]इवर्णवृत इत्यर्थ । क्वचित्तु ख्वत इति पाठ । इकारो-काराऽकारा इत्यर्थ ॥ एवञ्चाद्यप्रयोजनार्थमेव सवर्णाकारस्य विवृतत्व प्रतिज्ञेयमिति स्थिते प्रकृते भाष्ये **तत्रानुवृत्तीति** । एतद्विशेषणोपादानस्य फलमाह **अक सवर्णे इति** ॥ **अनण्-त्वादिति** । अक्षरसमाम्नायेऽपठितत्वादाकारस्यैवानण्त्वमित्यर्थ । प्रत्युच्चारण[2] भेदेऽपि अक इत्यादौ ककारेण चिह्नेनैतदनुकरण-त्वानुमानमिति भाव ॥ **तदनुगत इति** । साचात्तच्छ्र[3]संस्कारक-बोधजनक इत्यर्थ ॥ ननूदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद स्यादत आह **उदात्तादीति** ॥ **प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवदिति** ।

---

१ इकृ ॥ इ ॥ २ प्रत्युच्चारणं वर्णभेदेऽपि ॥ क ॥ ३ ससंस्कारबोधजनक ॥ क ॥

[1]भिन्नभिन्नाकार प्रतिबिम्बप्रतिभासवदित्यर्थ ॥ **इकारादीनामपीति ।** सर्वध्वनिभिरेकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् । तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतस्य [2]परस्पर भेदव्यवहारोऽपीति भाव ॥ भाष्ये-**ऽनुबन्धसङ्कर** इत्यस्यानुबन्धकार्यसङ्कर इत्यर्थ ॥ **ङीवादिति ।** टिड्ढेत्यादिना । आदिना णित्प्रयुक्तयुक् । पर्यायेण कित्त्वणित्त्व-प्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भाव ॥ भाष्ये**ऽनुपपत्तिरिति ।** [3]इष्टव्यवस्थाया इति भाव । अव्याप्त्यतिव्याप्त्यो प्रसङ्गादिति तात्पर्यम ॥ **प्रतिषेधादिति ।** सावेकाच इति प्राप्तस्येत्यर्थ ॥ **ठक्त्विति । नौद्व्यचष्ठन्निति** विहित ॥ **करणत्वेनेति ।** अधि-करणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थ ॥ **सामान्यरूपतयेति ।** विषयत्व-रूपेणेत्यर्थ ॥ **भाष्यकारस्त्विति ।** एकविषये नानालिङ्गक-रणादृग्ननादिविषयभेदेन तदित्यत्र तात्पर्यम् । गुणा उदात्तादय इति भ्रम व्यावर्त्तयति **गुणा अनुबन्धा इति ।** तेषां गुणत्व-मुपपादयति **कार्यायेति ।** व्याप्रियते विषयत्वेन गृह्णातीत्यर्थ ॥ **एककर्तृकत्वादिति ।** स्यादित्यनेनेत्यज्ञारूपैककर्तृकत्वादित्यर्थ ॥ नानेति स्थिते कथमन्यथा व्याख्यानमत आह **नानाशब्दमिति ॥ नियमादिति ।** ज्ञापकत्वे हि विध्यर्थत्वमिति भाव । अत्र वाक्यद्वयेऽपि तु शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्त्यौ ॥ **यथा लोके इति ।** [4]प्रभाज्ञया गूढचरादिरितिशेष । एवञ्च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनैवा-सङ्कर सिद्ध इत्यर्थ ॥ **यत्र ।** देशे काले वा ॥ **तद्गुण एवेति ।**

---

१ भिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभासवत ॥ क ॥ २ परस्परभेदव्यवहार ॥ क ॥
३ अव्यवस्थाया इति भाव ॥ क ॥ ४ प्रभाज्ञया गूढचारादिरिति शेष ॥ क ड ॥

भाष्येऽपि **तल्लिङ्गस्त्वेति** सावधारणं व्याख्येयमिति भावः ॥ **यथा विकृति यागे इति** । तत्र हि प्राप्तसामिधेन्यनुवादेन सप्तदशत्वं विहितम् । तच्च प्रथमामित्यादिवाक्यबोधितया प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्यैवेति भावः ॥ **त्रिरावृत्त्येति** । आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् । तज्जन्यसंख्यया [1]द्वादशत्वदर्शानेकाच्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये **आवृत्ते संख्यानात्** । गणनादित्यर्थः ॥ [2]**भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतमिति** । आवृत्त्याकार्यं सिद्धमिति कृत्वा दूषणं परिहृतं [3]भवेदित्यन्वयः ॥ **लिङ्गादिति** । अनेन लिङ्गेन श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादस्य व्यवहारस्य गौणत्वमेव नेति ज्ञाप्यते इति भावः ॥ **मुख्यमिति** । आवृत्तिकृतद्व्यच्त्वेन स्वगतैकाच्त्वस्य बाधायोग इति भावः ॥ ननु स्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासम्भवादेकन्यूनता नच पुनर्दानं दत्तस्यान्यस्वत्वाक्रान्ततया पुनर्दानासम्भवादत आह **वित्तेनेति** ॥ ननु षष्ठीसमासे सहस्रसंख्याया विशेष्यत्वात्कथं दानेन सम्बन्धः । कथं वा सम्पन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह [4]**ऋषयः सहस्रम् इति** । अत एव सर्वे ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् । परनिपातो भाष्यप्रामाण्यात् । एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वेन द्योतक[5]समुच्चयस्य च बहुशो दृष्टत्वेन द्विवचनशसोर्योगपद्यम् । [6]यथाजातीयको गार्ग्यायणीत्यादौ तत्र च यथाध्यक्षत्वे समुच्चित्य [7]द्योतकता अभावे गार्गीति ङीपैव

---

१ सप्तदशत्ववत ॥ क ॥ २ भाष्ये – ॥ ३ भवेदित्यर्थ ॥ क ॥
४ सहस्र ऋषय ॥ ङ ॥ ५ समुच्चयस्य बहुश ॥ क ॥

तथा प्रकृतेऽपि शसो वैकल्पिकत्वात्पक्षे एकैकमित्यपि। द्व्यादिशब्दविषये तु न [1]समुच्चित्यद्योतकता। अनभिधानात। एकशब्दे तु सुपश्चित्य प्रत्येकस्य द्योतकता। अभिधानस्वभावात। यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा तत्र द्विवचनं भवत्येव यथैकैकशो देहीति। [2]भाष्यस्याप्ययमाशय। यत्र तद्धितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्विवचनमपि। यत्र माषश इत्यादौ तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति दिक्॥ **सामर्थ्यलक्षण इति**। सामर्थ्यकृतो गुणभूतैश्चपिभिः सम्बन्ध इत्यर्थः॥ **सर्वे ते** इत्यत्र तच्छब्देन गुणभूतस्यापि परामर्शोऽत्र पक्षे बोध्यः। अत एव दत्तेति [3]समानकर्तृकत्वम्॥ **सहस्रदक्षिणा इति**। सहस्रदक्षिणा गोरूपा येषां ब्राह्मणानां इत्यर्थः। तेन गोसहस्रदानफला एव ते नत्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारो यथा स्मृतौ तथा प्रकृतेऽपीति भावः॥ **भुजेर्ब्राह्मणैरिति**। [4]सङ्ख्याया भोक्तृत्वानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः सम्बन्ध इति भावः॥ **भाष्येऽनेकाच्त्वमिति**। तन्मात्रमित्यर्थः। **एकस्यैवेति**। व्यापकस्येत्यपि बोध्यम्। अकारस्येत्यणुपलक्षणमित्युक्तम्। भाष्ये **उच्चारणं नामेत्युत्तरम**त इति शेषः॥ **आन्यभाव्यमि**त्यस्यान्यत्वमित्यर्थो नेत्याह **अन्यस्येति॥ अथवेति**। भावशब्दः कर्तृसाधन इति भावः। एवञ्च प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः॥ **यथेति**। एवञ्चायं इत्याद्यकारो दण्डेत्यकाराद्भिन्नः। दण्ड अयमित्यादौ कालव्यवधानात।

---

[1] समुच्चितद्योतकता॥ क॥ [2] भाष्यस्यायमाशय॥ क॥
[3] समानकर्तृके क्त्वेति॥ क॥ ह॥ [4] सङ्ख्याया भोक्तृत्वानुपपत्ते॥ क॥

दण्ड दृहेति प्रयोगे दृकारवत्। तथा दण्ड [1]इत्याद्यकारोन्त्याकाराद्भिन्न । शब्दव्यवायात । क्षतिरित्यादौ तकारव्यवहितेकारवत्। इत्यनुमानैर्भेदे सिद्धे उदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि पारमार्थिक एवेत्याशयेन तद्भेदादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह **उदात्तादीति** ॥ **नानात्वमकारस्येति** । युक्तमिति शेष ॥ ननु य एवोदात्तोऽकार स एव देवदत्तेनानुदात्त क्वत इति प्रत्यभिज्ञा विरोधोऽत आह **प्रत्यभिज्ञानञ्चेति** । विभुत्व निराचष्टे भाष्ये **युगपच्च देशेति** । अर्कादिशब्दा एव देशपदेनोच्यते ॥ **देशपृथक्त्वेष्विति** । देशाना पृथक्त्वेषु भेदेषु सत्स्वित्यर्थ ॥

एव वर्णानामनेकत्वे परेण साधिते वर्णैकत्ववादी एकत्व स्थापयितु तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये **यदि पुनरिति** । तत्र शकुनिवदिति दृष्टान्तस्य तद्वत्परिच्छिन्नत्वे न तात्पर्यं तन्मते तस्य विभुत्वादिति ध्वनयन्नाह **कालशब्दाभ्यामिति** ॥ **व्यक्तिस्फोटवादिन इति** । व्यक्तेर्नित्यत्वैकत्ववादिन एकैव शब्दव्यक्तिरिति वादिन इत्यर्थ । अनेनाद्य दूषण परिहृतम् द्वितीयं परिहरति **यथेति** ॥ **एवमिति** । अस्यानेकदेशेषु युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवशादिति शेष ॥ पूर्वदृष्टस्य पश्चाद्दर्शनेऽपि अव्यवहितस्य व्यवधानेऽपि न भेद इत्येतन्मात्रेण दृष्टान्त इति भाव ॥ नन्वेव विभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्रदेशे सर्वदोपलम्भापत्तिरत आह **व्यञ्जकेत्यादि** ॥ **जातिस्फोटेति** । जातिरेवैका शब्दव्यक्तयस्त्वनन्ता इति वादीत्यर्थ ॥ भाष्ये **अनित्यत्वमेव स्यादिति** । व्यक्तेरेकत्ववादी तस्या

---

१ इत्यत्राद्याकार ॥ क ॥

नित्यत्व मन्यते इति भाव ॥ ननु विभोरेकस्यापि व्यञ्जकवशाद्-नेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यतेत्यत आह **भवतेति** ॥ भाष्येऽपि **नित्याश्च शब्दा** इत्यस्य तवेत्यादि ॥ भाष्योक्तकूटस्थत्वाभावमुप-पादयति **रूपान्तरेति** । तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकारा इति पाठ । नित्या एवेति पाठस्त्वयुक्त । अनन्तवर्णवादे तदनित्यत्वस्ये-वेष्टत्वादिति बोध्यम् । यद्यप्युदात्तत्वादीना ध्वनिनिष्ठत्वाङ्गीका-रान्नदोषस्तथापि स्फटिकस्येवास्यापि इतरसन्निधानेन तद्रूपपरिग्रहे ससर्गानित्यताविरोधिकूटस्थत्वाभाव इति भाव ॥ पुनरप्येकत्व-नित्यत्वे साधयति भाष्ये **यदि पुनरित्यादिना** । एकस्यैवाका-रस्यानेकदेशेषु उपलब्धिरादित्यस्येव [१]भवतीति न तावद्व्यक्ति-भेद सिध्यति । अन्यथा आदित्यस्याप्यनेकत्वापत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च [२]तद्देशससर्गेणाल्पप्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वादिगुणससर्गादिति भाव ॥ **विषम इति** । आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादि-पचकैक्यसाधक प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरनेकद्रष्टृकानेकदेशोपलब्धि-विषयत्वरूपोपाधियुक्त इति न तेन भेदसाधकशब्दव्यवायहेतो सत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भाव । अकार युगपदुपलभत इत्यस्यैको द्रष्टा-ऽनेकाधिकरणस्थमिति शेष । शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनाने-काधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेनाह भाष्ये **अकारमपि नोपल-भत इति** । अकारमप्यनेकाधिकरणस्थ नोपलभत इत्यर्थ ॥ **श्रोत्रोपलब्धिरिति** । श्रोत्र एवोपलब्धिर्यस्येत्यर्थ । करणक्तिबन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा । एतद्विशेषणफल दर्शयति **श्रोत्रेति** ॥

---

१ आदित्यस्येव सम्भवतीति ॥ क ॥ २ तत्तद्देशससर्गेण ॥ क ॥

ननु दिश एव श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वसिद्धिरत आह **आकाशेति**। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम्। चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भूतत्वमावश्यकमिति भाव। दिशोऽनतिरिक्तमेव चाकाशमितितत्त्वम्॥ ननु तथाप्यतेजोऽशगतघटादिरूपस्य तैजसचक्षुर्ग्राह्यत्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किन्न स्यादित्याशङ्क्य किमसम्बद्धं तद्ग्राहकं सम्बद्धं वानाद्य इत्याह **असम्बद्धेति**। अन्यथा रामेश्वरादिप्रदेशावच्छिन्नशब्दस्यापि श्रवणप्रसङ्ग। द्वितीयेऽपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्सम्बन्ध उतशब्दस्य श्रोत्रदेशगमनान्नोभयमपीत्याह **गमनाभावादिति**॥ **श्रोत्रस्य चेति**। चेन शब्दपरिग्रह। उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वम्। दूरदेशस्थशब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिव्यक्ते। [2]आकाशदेशत्वे च तद्देव तस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेऽभिव्यक्तस्य तेन ग्रह इति भाव॥ 'आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति साङ्ख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतवृत्तिगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिद्ध्यतीति बोध्यम्॥ श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **पूर्वपूर्वेति**। एवं [3]चाशु तिरोधीयमानानेकवर्णवत् घटकलशादिशब्दग्रहणसम्भवदर्शनाय तदुक्तमिति न पौनरुक्त्यम्। **प्राप्तपरिपाकेति**। तत्सहकृतेत्यर्थ। अन्त्यबुद्धिरन्त्यवर्णबुद्धि। एवं च तादृशसंस्कारविशिष्टान्त्यकरणसंयुक्तेन तादृशसंस्कारविशि-

---

१ श्रोत्रदेशेनाभिव्यक्ते॥ क॥ २ आकाशत्वे च॥
३ एवंचाश्रुति—। ह॥

ष्टेन श्रोत्रेणान्यवर्णसम्बद्धेन वर्णसमुदायप्रतिबिम्बवदखण्डस्फोटरूप-पदादिप्रत्यक्षमितिभाव॥ नन्वेव सर्वदाशब्दोपलम्भ स्यादतो भाष्ये **प्रयोगेणाभिज्वलित इति॥** तद्व्याचष्टे **प्रयुज्यते** इति॥ **ध्वनिरिति**। वर्ण इत्यर्थ॥ भाष्ये **एकञ्चपुनराकाशमिति।** एव चैकस्मिन्नाशफले एक एव यथा रूपरसगन्धादिस्तथा तदाश्रय-स्यैकत्वात्तद्गतशब्दोऽप्येक एव तत्रैवच तस्योपलम्भ इति भिन्नदेशो-पलम्भ एवासिद्ध इति भाव॥ नन्वेकत्वेऽप्य पूर्वोऽय परोऽय देवगृहे-ऽय राजगृह इति भेदप्रतिभास कथमत आह **देशभेदेन-त्विति।** औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव न शब्दस्याप्येकत्वे बाधक। एव सर्वगानित्यतापि तस्येव नास्यापि बाधिका। तस्यापि नील-नभ इत्यादिसर्वगानित्यताप्रतीतेरित्याशय। अत्र शब्द इत्येक-वचनेन स्फोटस्यैकत्वमखण्डत्वञ्च ध्वनितम॥ ननु निरवयवस्य कथ प्रदेशवाक्यमत आह **यथेति॥** एव चौपाधिकभेदेन भेदोद्-वार सर्वत्र भेद औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयोगीत्याशय। श्रोत्रसम्बन्धस्तु प्रदेशान्तरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्ब-मुकुलन्यायेन वा तन्त्रान्तरे व्युत्पादित एव॥ तत्रापि पक्षेऽस्य **स्वावित्यादौ** दोषो नेत्याह भाष्ये **आकृतिग्रहणादिति॥ तदाह अकारजातिरिति॥ सर्वप्रदेशेष्विति।** प्रत्याहारेऽस्य **स्वावि-त्यादौ**श्च। अकारव्यक्तीनामानन्त्यमाश्रित्यवात्तिकक्तावर्णसमाम्नाय-स्यस्य विवृतत्वेऽपि धात्वादिस्थस्यापि विवृतोपदेशोनोदित। भाष्य-कृतात्तु प्रयोगस्थाना प्रत्याहारस्थेग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशे आव-श्यके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धे स दोषोवारित। **अस्य**

9

स्त्रावित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वेऽनण्त्वात्सवर्णग्रहणं न स्यादित्यपि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम्। एवञ्चाणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं न कार्यमित्याशयः॥ **तस्याश्चेति**। खाश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः। तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात् षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा ह्रस्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यम्॥ ननु जातिनिर्देशेऽतिप्रसङ्ग इत्याह **अष्टन इति**॥ **अन्यथा ह्रस्वमेवेति**। नच तन्निर्देशे ऽन्तरतमपरिभाषया दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं जातिग्रहणादन्यस्यापी[1]ति वाच्यम्। दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनान्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षया ह्रस्वानुपस्थितेरेवकल्पने लाघवमित्याशयात्॥ ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्माभूद्ध्रस्वः प्लुतस्तु स्यादत आह **प्लुतस्येति**॥ **विषये दूराद्धूतादौ**। अनेनापि प्लुतविधानेंऽशेऽनुवाददोषः स्यादितिभावः॥ सवर्चाकृतिर्निदिष्टेत्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये **तद्वच्चेति**॥ सादृश्ये वतिभ्रमं व्यावर्त्तयति **स इति**॥ **अथवा वत्यन्तमेतदिति**। [2]तद्वदित्यस्यास्य **स्त्रा**वित्यादिवदित्यर्थः॥ तदाह **तत्तन्यायेनेति**। तत्रास्य **स्त्रा**वित्यादौ। आकृतिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणार्थमेव हि तत्र तत्र तपरकरणम्। जातिपक्षेऽपि विवृतत्वप्रतिज्ञाऽकः **सवर्णे** इत्यादेदण्डाऽऽनतिरित्यादौ दीर्घार्थमावश्यिकैव। एवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेव तुल्यन्यायात्। जातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसङ्गनिवारणाय तपरत्ववद्विधेये **त्यदादीनाम**

१ अन्यस्यापि च इति वाच्यम॥ क॥

२ तदा तद्वत॥ क॥ ङ॥

इत्यादौ तद्वारणाया¹प्रत्यय इत्येतदिति बोधितम् । अत्र पक्षेऽण ग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि ऋलृवर्णयो सावर्ण्येन समानजातित्वातिदेशा-न्नदोष इति भाव ॥ **अवात्तामिति** । वसेर्लुङ् तस्ता सिच् **स सीति** तत्र **वदव्रजेति** वृद्धि । **झलोझलीति** सलोप ॥ ननु वचनसामर्थ्यात झल्सदृशेऽपि भविष्यतीत्यत आह **अभित्था इति** । भिदेर्लुङि सिचिरूपम् । आकृत्यनाश्रयणेप्याह भाष्ये **रूपसामान्या-दिति** ॥ तद्व्याचष्टे **व्यक्तीति** ॥ **अभेदव्यवहार इति** । रूपसा-दृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञाकृताभेदव्यवहार इत्यथ । अल्पमहत्स्थूल-कृशहस्वदीर्घगोघटादिषु गौघट इत्यादिव्यवहारवदिति भाव । एव च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोऽपि व्यथ एवेत्याशयेनाह **व्यक्तिव्यतिरिक्तन्त्विति** ॥ **मा वेति** । अनुगतप्रतीतिव्यवहार-यो सादृश्येनैवोपपत्तेरितिभाव । सादृश्यञ्चाच समानध्वनिकृतम् ॥

ऋलृक् ॥ २ ॥ भाष्ये ²**अथ लृकारेति** । यद्यप्येतच्चतु-र्दशसूत्री विवृतौ नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकेषाम् ऋषीणा नाना-विधार्थजिज्ञासाया शिवेन सर्वजिज्ञासानिवृत्तये एषा ढक्कानिनादे-न प्रकाशितेत्युक्तमितीदमनुपपन्न तथापि पाणिन्युद्देशक फलमस्ति न वेति एतत्तात्पर्यम् । अन्यवर्णचतुर्दशकन्तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्ट-मित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥ ³**प्रयोगविषय इति** कर्मधारय । प्रयो-गादन्यत्रानभिव्यज्यमानतया प्रयोगो विषय इत्युक्त ॥ **अल्पेति** । यथा मुद्गादणित्यादे ॥ ननु ⁴ऋकारेऽच् कार्यप्रवृत्तावपि लृकारे

---

१ तद्वारणाय प्रत्यय इत्येतत ॥ क ॥ २ अथ ऋकारेति ॥ इ ॥
३ भाष्ये ॥ ४ ऋकारे कार्यप्रवृत्तावपि ॥ क ॥

कथं तत्कार्यादान्तत्वादीनां दर्शनमत आह **तत्रेति** ॥ **स्थानेऽन्त-रतम इतीति** । यद्यपि **रषो रो ल** इत्यत्र रेफलकारयोः स्थान्या-देशभावस्तथापि तद्द्वारा ऋकारलृकारयोरपि स इति भावः ॥ **अर्थगतमिति** ॥ शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः । यद्वा व्यक्तेरेव वाच्यता तस्याः[1] प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयाङ्गीकाराच्छक्तिग्रहो-पपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्च तत इति भावः ॥ **प्रयोक्तृभिप्रा-येणैवेति** ॥ शक्तिबोधनं प्रयोक्त्रधीनमिति भावः । अन्यथा शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यतापत्तिः । एवं च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ सङ्के-त्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बोध्यम् ॥ ननु ऋकारस्याच्त्वे ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋकारेण लृकारस्यापि[2] ग्रहणाद्च् काय-सिद्धौ किं लृकारोपदेशेनेत्यत आह[3] **लृकारेति** ॥ **उपदेश कृतइति** । पाणिनयं शिवेनेति शेषः । वस्तुतोऽत्र तस्यानुपदेशे-ऽप्रामाणिकत्वशङ्कया सवर्णविधिरपि तयोर्वक्तुमशक्य इति तदुपदेशः । सवर्णविधिद्वारकं फलमपि क्लृप्तवत एवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास इति बोध्यम् ॥ ननु सन्तमसन्तं वा क्रियायोगमर्थगतमङ्गीकृत्य डित्थादीनामपि व्युत्पत्तेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्द-सत्त्वे किं मानमत आह **अर्थवदिति** । चिन्त्यमिदं बहुच्पूर्वं तस्य चारितार्थ्यात् । एतदर्थं तद्धितपदं तद्विशिष्टपरम् । अप्रत्यय इत्युक्तेश्च पचतकीत्यादौ न दोषः । प्रत्ययश्च तद्धितभिन्न एव । बहुपटवश्चित्र-

---

१ तस्या च ॥ क ॥

२ ग्रहणाच कार्यसिद्धौ ॥ क ॥

३ ऋकारेति ॥ क ॥

न्तीत्यादौ य समुदायमिति न्यायेन न दोष इति कैयटाशय मन्ये॥ ननु ऌतकस्यासाधुत्वात्कथ [1]शास्त्रविषयतेत्यत आह **गाव्यादीनामिति॥** ऌतकेन ऌतकानिवृत्तौ हेतु**रर्थाश्रयेणेति।** स्वगतक्रियारूपार्थाश्रयेणेत्यथ। अथत सजातीयस्यैव निवृत्ति। एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्त्तकमिति भाव। तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये **चतुष्टयीति।** शब्दानामर्थे या प्रवृत्ति सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात प्रकारचतुष्टयवतीत्यथ। तत्र यदृच्छाशब्दो नाम वक्त्रा स्वेच्छया सन्निवेशित। स चानेकविध। एकव्यक्तिसन्निवेशितो डित्यादिरेकस्तत्र न किञ्चिदतिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्तमानन्त्यव्यभिचारयोरभावात। किन्तु शक्यस्यैवाथस्य विषयतादयेन भानम्। तदुत्तरत्वादे प्रकारत्वावच्छिन्न स एवाथ। यद्वाशब्दपराद्वाच्येऽय एव त्वादि। एव कादिपदाना कादीनामेकत्वमते तेषु शक्ति। ततो डित्यादिपदादिव शक्यार्थ एव त्वादि। कुत्वमिति कुरिति च पर्यायौ। अनेकत्वमते तत्तद्व्यात्युपलक्षिते सा। टिघुभादीनां तु तच्छक्यानामानन्त्यात्तत्पदमेव प्रवृत्तिनिमित्त तदेव च तदुत्तरत्वाद्यथ। भत्वादिपदैर्भादिसञ्ज्ञैवोच्यते। अतएव वृद्धिसूत्रे वक्ष्यति कुत कस्मान्न भवति चो कु पदस्येति भत्वात्कथमभसञ्ज्ञेति। अनेन च भाष्येण कुकुत्वपदयो[2]र्भत्व भसञ्ज्ञापदयो पर्यायत्व स्पष्टमेवोक्तम्। सञ्ज्ञा च पदमेव॥ ननु चतु

---

१ शास्त्रीयविषयता॥ क॥

२ भत्वसञ्ज्ञा॥ क॥

विधेय्व[1]नुकरणशब्दा क्वान्तभवतीत्यत आह **अशक्तिजेति** ॥ **यस्मादिति** । अनुक्रियमाणशब्दव्यक्तयो वक्तु प्रत्यभिज्ञातु जातिनिबन्धना रूपसादृश्यनिबन्धना वेतिभाव । एतेऽपि यदृच्छाशब्दा स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगादित्यन्ये । सुत्यादिकञ्च **गुरोरनृत** इति सुत । **अनचिचेति** द्वित्वम् । प्रपूर्वात्ञ्पेरन्तर्भावितण्यर्थातक्तम पिणि क्ते **गतिरनन्तर** इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वक्ष्यमाणस्वरेण शिष्टस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ **अनृत** इति निषेधस्तु न[2]ऋदिदृदिदिति पृथगनुबन्धकरणेन क्वचित परस्परायहणज्ञापनात् ॥ **न्याय्य इति** । सञ्ज्ञात्वेन कल्पयितुमिति शेष । तत्र हेतुमाह **कृदन्तमिति** ॥ प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेव न्याय्यत्वमित्याशयेन शङ्कते **सर्वशब्देति** । शिष्टप्रयुक्तत्वमपि न्याय्यत्वमिति परिहार । न च तस्यैव प्रयोगे ऌतकशब्दो बोधकोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेऽप्यसाधुत्वान्न शास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् । तद्ध्वनित भाष्ये **साधुमन्यन्त** इति ग्रन्थेन ॥ [3]**ऌतक एवासाविति** । ऌतकशब्दप्रतिपाद्य एवासौ न ऌतकशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थ ॥ **इदानीन्त्विति** । भाष्ये **कल्पयितव्य** इत्यस्य विनियुक्तत्वेन ज्ञेय इत्यर्थ । साधुऌतक एव नामत्वेन क्वतो न ऌतक । अशक्त्या तु तथोच्चारणमित्यपभ्रंशत्वान्न शास्त्र[4]-

---

१ अन्तकरणशब्द क्वान्तभवतीति ॥ क ॥

२ ऋदिति ऌदिति ॥ क ॥

३ भाष्ये ।

४ शास्त्रीयविषय ॥ क ॥

विषय इति भाव । **अशक्तिजत्वादिति** । जिह्वाऽपाटवजत्वादि-त्यर्थ । एवञ्चासाधुरेवेति भाव । लृतकादृफिड्डे वैषम्य दर्शयति ऋतकशब्द इति ॥ **लृतकशब्दस्येति** । अनन्वाख्यातस्येत्यादि । फिडफिड्डयोरुणादिष्वदर्शनादाह **उणादय इति** । बाहुलकसि-द्धावेतावित्यर्थ ॥ [1]**अर्थिप्रवृत्तिस्वैवेति** । तथाच फिडफिड्डयो स एव प्रकृतिर्न तु लृ इति धात्वन्तर कल्प्यम । सज्ञासु धातुरूपा-णीति तु अनादिशिष्टप्रयोगसाधने उपायमात्र न लाधुनिकक्रिय माणसञ्ज्ञानुग्राहकमिति भाव ॥ एव च देशभाषानुसारेण क्रिय-माण कूचीमञ्चीत्याद्यसाधु शास्त्राविषयस्येत्युक्तम ॥ **अर्तेरिति** । यतस्तस्य लोके प्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत फिडादिप्रकृतित्वेनापि तस्यैव प्रवृ-त्तिरित्यर्थ । एव यदृच्छाशब्दानङ्गीकृत्य शास्त्रान्वितानां क्वचि-च्छिष्टप्रयुक्तानामेव यत्र कुत्रचित सञ्ज्ञात्वेन विनियोगो नान्येषामि-त्येव[2] । लृतकलृफिड्डादीनां शास्त्रविषयत्वाभावान्न तदर्थ लृकारो-पदेश इत्युक्तम् । इदानीं न सन्त्येव यदृच्छाशब्दा इति पक्षावष्टम्भेन तदर्थत्व प्रत्याचष्टे भाष्ये **चयीचेति** । चेनेद ध्वनितम् ॥ नन्वेव डित्यादीनां कान्तर्भावोऽत आह **अयत्वेऽपीति** । एव च सर्वेऽपि व्युत्पन्ना क्रियादिशब्दा एवेति भाव । **प्रशस्यरूपेति** । अत्यन्त-प्रशसायोग्येत्यर्थ ॥ एव च येषा [3]क्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्व तेषा क्रियाद्यारोपेणार्थबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । यद्वा[4] पूर्वपूर्वगत-

---

१ भाष्ये । २ नान्येषामित्येवम ॥ इ ॥ ख ॥

३ गुणक्रियादि ॥ क ॥ ४ पूर्वपूर्वडित्यादिगत ॥ क ॥ इ ॥

डित्थादिगतप्रशस्तगुणक्रियारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एव [1]डित्थादिभ्यो बोध। आद्ये डित्थे तु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्वयेन भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति **तस्य भाव** इति सूत्रे भाष्ये उपपादयिष्यते॥ **अव्युत्पन्नानीति**। सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणेनेत्यर्थ॥ **आचार्येणेति**। शिवो वेदपुरुषो वाचाचार्य। एव च यदृच्छाशब्दसद्भावाश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भाव। ऋतकशब्द ऌतकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पक इत्याद्य दूषणमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये **समानेचेति**। तत्रार्थशब्द प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्राय इत्याह **इहचेति**॥ तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यास इत्यर्थ॥ **विपर्यय इति**॥ क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ। **भिन्नस्वरूपौ** भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तौ। यदि तु ऌतकोऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तिकस्तदा भिन्न[2]रूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्यय। व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षे ऋतकसङ्केतविषयव्यक्तेऌतकसङ्केतविषयव्यक्तिभिन्नैवेति तद्विपर्ययोस्त्येवेति बोध्यम्॥ भाष्ये समाधत्ते **पक्षान्तरैरपीति**॥ **जातिपक्षेत्विति**। यत्तु अत्रादिनानार्थानामेकशेषाय तत्पक्षेऽप्यावश्यकमिति तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेण परिहृतम्। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति वार्त्तिककृतैवमुक्तम। वस्तुतस्तुतुरीयपक्षेऽपि दोषपरिहार सुकर। यदुक्तमृतको न ऌतकनिवर्त्तक इति माभूत्तस्य निवर्त्तकत्व शिष्टप्रयोगाभावात्तुतन्निवृत्ति। न्याय्यत्वमपि वार्त्तिके

---

१ डित्थादिशब्देभ्यो बोध॥ क॥
२ भिन्नस्वरूपत्वादेव॥ क॥

शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्य[1]भिसन्धाय भगवतानुक्तमपि स्वय मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय स्फुटमाह **अव्युत्पन्नेति । पारम्पर्यागता** । अनादय । एव च शिष्टाप्रयुक्तयदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यम् । यत्तु चतुष्टयीतिपक्षे ऌतकादीना टिघुभादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत इति तन्न । पक्षभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वाङ्गीकारे **न वेति** सूत्रस्थभाष्यविरोधात । टिघुभादीना पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेऽपि अन्येषा तद्विषयत्वे मानाभावाच्च । किञ्च साध्वसाधुबहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्त्यसङ्गति । किञ्च शास्त्रविषयत्वमथ तद्बाह्यसाधुत्वाभाव इत्यशक्यमिति दिक् ॥ अनुकरण शिष्टस्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति । तचाद्य साधु अन्त्यमदोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्येऽन्वय ॥ अर्थात् प्रतिषिद्धाऽनुकरणस्य दुष्टत्व बोध्यम् ॥ ननु शिष्टानुकरण नासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु । आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् । अन्त्यस्याभ्युदयाजनकत्वेऽपि दोषाजनकत्वात । एव च प्रकृते किमायातमत आह **अनुकार्य्यस्य दुष्टत्वादिति** । अयत्नश्च तदादाय प्रकृतोपयोग इत्यथ । अत एव भाष्ये तद्दृष्टान्तेनोपपादयिष्यति । [2]**यस्तु खल्विति** । एवञ्चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वात्तदयता ऌकारोपदेशस्य न युज्यत इति भाव ॥ भाष्ये **यजेत वेति** । यागोऽत्र स्मार्त्तो ग्राह्य ॥ **सादृश्याभावादिति** । [3]नचैकजातीये-

१ अभिधाय ॥ क ॥ २ भाष्ये ॥ ३ नवैक ॥ क ॥

ष्वपि व्यक्तिभेदेन[1] सादृश्यसम्भव । सुरापानत्वादेरेव तादृशस्थले सादृश्येन तदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याशयात । तदाह **नास्त्येति**॥ दानादीना कथ लौकिकत्वेनोपन्यासोऽत आह **स्मार्त्तत्वादिति**॥ **अस्वस्थेनेति** । आस्तिकत्वे सत्यपीति भाव ॥ **माल्यगुणकण्ठ इति** ॥ मालाया साधूनि माल्यानि पुष्पाणि तैर्युक्तो गुण सूत्र कण्ठे यस्येत्यर्थ । गड्वादित्वात्परनिपात । **अकार्य हीति** । इह लोके भीरुणेत्यर्थ ॥ भाष्ये प्रयोजनप्रत्याख्यानवादीशङ्कते **एव-मिहापीति** ॥ प्रयोजनवादीसमाधत्ते [2]**अयन्त्वन्य इति** । अर्थ-भेदेन साधुत्वे दृष्टान्त माह । **अस्वेति** ॥ [3]**अस्य हीति** ॥ एव च [4]तदर्थे व्याकरणा[5]ननुगतत्वमपशब्दत्वमिति भाव ॥ भाष्ये तुष्यतु दुर्जनन्यायेन साध्वनुकरणायलम् लृकारोपदेशस्याह **अथ खल्व-पीति**। यद्यप्यर्थशून्यवर्णाना न साधुत्व तथापि वर्णात्कारविधानेन तेषा साधुत्वमिति भाव ॥ [6]**भवेत्तदर्थेनेति** ॥ तदर्थेन क्लृपि[7]स्थलकारार्थेन लृकारस्यो[8]पदेशेन प्रयोजन न भवति । एव यद्यपि भवेत तथापि तदनुकरणार्थे नाथ इत्यर्थ ॥ ननु क्लृपि स्थस्यासिद्धत्वात कथ तदनुकरणमत आह **प्रयोगस्थस्येति** ॥ **प्रयोगे** अनुकरणप्रयोगे । शास्त्रे तदीयकार्ये वाऽसिद्धत्व पौर्वाप-

---

१ व्यक्तिभेदेनैव ॥ क ॥ २ भाष्ये ॥

३ "अस्य हीति" "हि" इति आदर्शपुस्तकत्रयस्थकैयटपुस्तके नास्ति ॥ ४ तत्तदर्थे ॥ क ॥

५ व्याकरणानुगतत्व ॥ स ॥ ६ भाष्ये ॥

७ क्लृपिस्थ लृकारार्थेन ॥ क ॥ ८ उपदेशे ॥ क ॥

यस्य तत्रैव सम्भवात्तत्रैव प्रक्रते इति भाव ॥ **ऋकारद्वारेणेति।** ऋकार बुद्ध्येत्यर्थ ॥ भाष्ये **हि पचन्त्विति।** पचन्त्विति हिरा- हेत्यन्वय। असत्यतिदेशे तिङन्तत्वाभावे हेतुमाह **एतचेति॥** **ह्यर्थेति।** एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वयसङ्गाकरणम ॥ **नन्विति।** एव च पाठाभावे मूलस्यैवाचत्वाभावात्कथ तदनुकरणेऽच् कार्यमिति तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भाव ॥ **अनुमीयन्त इति।** इदच्चिन्त्यम्। आनुमानिकवचनेन क्रतस्य वर्णस्य प्रत्याख्यानायो- गात। तस्माद्गम्लृ इत्यादिस्थ लृकारो धर्माजनकत्वान्न साधुरिति वक्तु युक्तम्। एवञ्चाशक्तिजानुकरणेति वार्त्तिकेऽशक्तिजपद [1]व्यर्थ- मिति कैयटतात्पर्यम ॥ एव साध्वनुकरणार्थत्वे लृकारोपदेशस्य प्रक्रतिवदित्याश्रयणेन खण्डिते तेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खण्ड- यति पूर्वपक्षी भाष्ये **यदि प्रक्रतिवदिति॥** ननु माभूदप शब्दोपदेश प्रक्रतित्व तु कथ नेत्यत आह **प्रकरणादिति॥** अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दृश्यते। तत्र च प्रत्यासत्त्याशास्त्रीयप्रक्र- त्यादेरेव ग्रहणमुचितमिति भाव ॥ उपलक्षण भाष्यमित्याह **शास्त्रनिबन्धन चेति।** नापि तदतिदेष्टुमित्यादिचिन्त्यम। अब्रा[2]ह्मणे ब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत सम्भवादिति कश्चित। **तदेव- मिति।** अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रक्रतित्वाभावान्न तदनुकरणेऽतिदेश- प्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्कार्यसिद्ध्यर्थम लृकारोपदेश इत्यर्थ ॥

---

१ अनर्थकम ॥ क ॥

२ ब्राह्मणे अब्राह्मणत्वाद्यतिदेशवत ॥ क ॥

इदानीं प्लुतादयश्च तच्च परिहरति भाष्ये **एकदेशेति** ॥ **रेफभागस्येति** । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इतिपक्षे इत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिति** । एवं च छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन लोकन्यायसिद्धमस्य फलमित्यर्थः ॥ व्याख्यानभाष्येऽ**नन्यवदित्य**स्यान्यवत्त्वेत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यापि निषेधे तच्च दृढीकृतम् । सिद्धान्त्येकदेशी वति दृष्ट्वा स्थानिवत् सूत्रमनेनोपन्यस्तमित्याशयेन[1] आह **षष्ठीनिर्दिष्टस्येति** । तत्सम्बन्ध्येकदेशविकृतमादेशरूपमित्यर्थः ॥ **नन्वल्लोपोऽन** इत्यत्रानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह **राज्ञ इति** । येन विकारेण यस्य विकृतस्य यद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः ॥ भाष्ये **प्लुतो न प्राप्नोतीति** द्विवचनादेरप्युपलक्षणम् । [2]**कस्तर्हि रेफ इति** । कृप इति लवयवषष्ठीति भावः । [3]**कृप उरिति** कृपे रेफस्य लस्तदवयव ऋकारस्य च लकारघटित आदेश इत्यर्थः ॥ स्थानिनिर्देश एव तादृशादेशकल्पक इति भावः ॥ एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदश्चिन्त्यमित्यपास्तम् ॥ ननु स्थानिवत्सूत्रे हि तथा प्रकृते च न तेनातिदेश उच्यते किन्तु छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तेन प्रत्यभिज्ञयाऽनन्यत्वमुच्यते । तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशक्यमित्याशयेनाह भाष्ये **अथवेति** । ननु कादेशेऽनत्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि कुतो नेत्यत आह **न च राजन्निति** ॥ एकदेशपदेन समम्बन्धिकतयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टे आ-

१ उपन्यस्तमत आह ॥ क॥ २ भाष्ये- ॥ ३ भाष्ये ॥

रोप्यते नलवयव एव लोकव्यवहारादिति भाव ॥ भाष्ये **इह तर्हीति।** एकदेशविकृतन्यायेन ऋलादिति भाव ॥ [1]**रोऽस्यास्तीति** इद चिन्त्यम। अवयवादावेव मलर्थी नानन्तरादाविति **वर्त्तक** इत्यादौ रवलस्योपपादयितुमशक्यत्वान् नित्ययोग पयन्तधावनमफलमिति ॥ भाष्ये **स एष इति ॥** श्रुत्याद्यर्थं विद्यमानऌकारोपदेशोऽरवतो ऌह्रस्वेति गुरुन्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यथ ॥ कुत इत्यत आह **सैषेति।** यत सैषा प्रत्याख्यानात्मिका उक्ति । महतो वशस्तम्बाल्लट्वानुकर्षाभिन्नेत्युक्ते यथा महतो वशस्तम्बाल्लट्वानुकषणमयुक्तम्। एव ऌकारप्रत्याख्यानमिति गम्यते। तदाह **निष्प्रयोजनमिति।** सूत्रभेदपरिकल्पन विना क्लृप्तशिखे श्रुतसाधनस्याशक्यत्वान् निष्प्रयोजनमित्यथ ॥[2] **वशस्तम्बादिति** ल्यब्लोपे पञ्चमी तमवलम्ब्येत्यथ । लट्वा पक्षिविशेष फलविशेषो वा। तद्यथा वक्रायासमाध्यमल्पफल न युक्तन्तथा ऌकारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यथ ॥

ए ओङ्। ३ ॥ ऐ औच ॥ ४ ॥ विचार्यत इति। क्त्वा चिन्तान्यायेनाय विचार इति बोध्यम्। इद पदाथमाह **तपरेति ॥ असत्त्वभूतेति।** एवञ्चेदमापरामर्शोऽनुपपन्न इति भाव ॥ **बुद्धा परामृष्टेति।** उपदेशपदाथभूतेत्यथ ॥ **कर्मभावमिति।** इदपदवाच्यत्वे नेतिभाव ॥ **यथेति।** इद चिन्त्यम्। कर्तृकर्मेतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात ॥ पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तद्विषय प्रश्नोऽनुचितो-

---

१ इङ्गलण्डीयपुस्तके 'रोऽस्य—' इत्यारभ्य "फलमिती" त्यन्त नास्ति ॥

२ भाष्ये ॥

ऽत आह **कार्ये इति**। भेदाभावादुद्देश्य विधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति **यद्यपीत्यादि ॥ फल चेदिति।** सम्प्रदाने घञितिभाव । फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञित्यन्ये॥ **सन्धीयमानावयवत्वादिति।** अ इ उणिति शिष्यमाणवर्णसदृशावयवसन्धानेनास्य निष्पन्नत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये **प्लुतिग्रहण** त्रिमात्रपरम। आदिना चतुर्मात्रग्रहणम्॥ **नन्वोमभ्यादाने** इत्यादौनाऽन्तरतमपरिभाषासहकृतेनैज् रूपप्लुतविधानादनच्त्वेपि तेषा प्लुतसञ्ज्ञा भविष्यतीत्यत आह **तत्रैचामिति।** ताभ्यामपि तेषा यथाकथञ्चिदान्तरतम्यसत्त्वादिति भाव ॥ भाष्येऽर्ध **एकार इति।** मात्रिकत्वेनाधत्वम । समाशवाचिनोऽपि पुस्त्वमेतद्भाष्यप्रामाण्यात ॥ भाष्ये **तेनाप्येतद्वक्तव्यमि**त्यत्र एतच्छब्देन नियामक सूत्र परामृश्यते। सूत्रन्यासभेदेऽपि गुरुलाघवतो विशेषो नास्तीत्याह **सूत्रारम्भ प्रतीति ॥ विश्लिष्टेति ॥** उपलभ्यमानेत्यर्थ ॥ **सश्लिष्टेति।** स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थ ॥ एव चैङ विषये नावर्णप्राप्ति । अर्द्धैङोस्तु तपरनिर्देशेऽनच्त्वाद् ह्रस्वत्वमेव नेतिभाव । एङो शुद्धतालव्यत्वमेवेति न तयो स्थानेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वम्। **सश्लिष्टावर्णाविति** कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति ॥ भाष्ये **प्रत्याख्यायते एतदिति।** एतद ऐज्विषयम एच इति सूत्रम्। वर्त्तमानसामीप्ये लट्॥ **भूयसा-चेति।** तद्द्वारकभूय स्थानसाम्यादित्यर्थ ॥ भाष्ये **इदमपीति।** एङ्विषयमपीत्यर्थ । **सस्थानत्वादिति।** इकारोकाराभ्या समानस्थानत्वादित्यर्थ । तदाह **तालव्य इति।** तालव्य एवेत्यर्थ । इदञ्च मतमष्टमेऽपि भाष्ये स्पष्टम । शब्दपरविप्रतिषेधेनोत्तरभाग-

सदृश इति विवरणोक्तन्तु चिन्त्यम्। अन्तरङ्गत्वेन पूर्वसदृशस्यैवापत्ते । स्पष्ट चेद नित्य परयणादेश इत्यादिनाच **परस्मि**न्नित्यत्र-भाष्ये। भाष्ये **तावेवेति** । लाघवादिति भाव ॥ **ग्रहणमिति।** प्रदेशेष्विति शेष ॥ नन्वेव मात्रिकयोरेव गुणसञ्ज्ञास्यादत आह **गुणेति** । एवमपि अत्र ह्रस्वपाठेऽर्धमात्रालाघव भवति । **अका रस्यार्धमिति।** [1]**सुजाते ए अश्वेति** अकारलेखस्तु प्रामादिक । शास्त्रविशेषाध्यायिना समवाय परिषत पर्षद्वा तत्र भवा इतिरित्यर्थ । तदेवमतपरवादिमतसाधारण्येनै**च इगि**ति सूत्रस्य कर्त्तव्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यतपरवादिमतेऽसाधारण दूषणमाह भाष्ये **एकादेश इति** । एक पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्र कार्यमित्यर्थ ॥ **अन्यस्यासम्भवाद् इति।** अय भाव । यथा **ष्ठ्याघ्वोरि**[2]**चे**त्यत्रातपरत्वे ष्ठ्याघ्वोर्दीर्घस्य स्थाने घुमास्थेत्येव दीर्घेकारे सिद्धे पुनर्वचनमदीर्घार्थमित्यविशेषाद्ध्रस्वप्लुतयो प्रसङ्गे तदुक्त **प्लुतस्य विषये इति।** एव च दूराद्धूतादिविषयेऽप्यनेनैव प्लुते पत्तेऽनुवाद दोषस्तत्र । इहतु प्लुत एव प्राप्नोतीति खट्वा इन्द्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोष सोढव्य एवेति वैषम्यमिति॥ [3]भाष्ये **य स इति** । प्रसिद्धार्थकम् ॥ **वा छन्दसीत्यत्रेति।** वा छन्दसीत्यस्यानुवृत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ **पूर्वरूपार्थेति** । पूर्वव्यक्त्यात्मकपूर्वरूपार्थेत्यर्थ ॥ भाष्ये **पर इतीयतेति** । ह्रस्वत्वादिरूपमिति भाव । सिद्धान्ते रूपग्रहण स्पष्टार्थमेव । अस्य भाष्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥ [1]**अकारो-**

---

१ भाष्ये ॥ २ वस्तुतोऽस्य टित्वाभावादेतद्विषये प्लुताप्रवृत्तेश्चिन्त्यमेवेदमिति ष्ठ्याघ्वोरिति सूत्रे निरूपयिष्याम ॥ क ॥ ३ भाष्ये ॥

नेति । रपरत्वेऽपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासम्भव एव ॥ [1]**विगृहीत-स्येति** । दीर्घश्रुतिपरिभाषयोर्विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे वा तद्विषयकलक्षणानुपपन्नत्वादिति भाव ॥ ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वा-भावात पूर्वोक्तदोषापरिहृतेश्च भाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्याह **तपर-संज्ञीति** । तपरशब्दनिर्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्त्तेते इत्यथ । एव च त्रिमात्रादीना तत्र संज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्त दोष इति भाव । भाष्ये **ननुचेति** ॥ एवचैङैचौ न तपराविति भाव ॥ [2]**नेत्याहे-ति** । स एव तपर इति नेत्याहेत्यथ ॥ अर्थभेदेन शब्दभेदे **तन्त्रन्यायेति** । तद्भेदेऽपि शब्दैक्यपक्षे आह **एकस्यैव द्विशक्ति-त्वादिति** ॥ **एकशेषेति** । समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषाभावेनै-कवचनानुपपत्त्येद चिन्त्यम् । सुखसुखाथ इति पाठे मयूरव्यंसका-दित्वात्समास ॥ नन्वेङैजिति संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि संज्ञिनामेकारा-दीना किमागतमिति चेन्न । तपरशब्दबोध्योऽपि वर्णस्तत्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थान्न दोष ॥ **गुणानाञ्चेति** ॥ अण्सु गुणाना तत्त्वाभावेऽपि अनण्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्त्वमितिभाव ॥ ननु दिवे दिव उ-दित्यत्र तत्कालग्रहण न स्यादत आह **तपरसूत्रे चेति** ॥ **इहेति** । तपरसूत्रे दकारानाश्रयणेनचेत्यपि बोध्यम् । **थकारस्थानिक इति** ॥ तस्य चैतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वान्न तत्र तपरसूत्रप्रवृत्तिरिति-भाव ॥ अवयवग्रहणेना[3]वयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रहण स्यान्न वेति भाष्याथ । तत्फलितमाह **तत्र केवलेति** ॥ नन्वकारेण एङ-

---

१ भाष्ये ॥ २ भाष्ये ॥ ३ अवयवसदृशग्रहणं स्यात् ॥ क ॥

वयवग्रहणसन्देहवद् अकारादीनामेङादिसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति विचारोऽपि कुतो नेत्यत आह **तत्र समुदायेति** । अत एव प्राटतीत्यादौ न पररूपम । तत्र दृष्टान्तमाह **अवयवपरेचेति** । यथावयवपरे निर्देशे समुदायो न सञ्ज्ञाभाक् । एव समुदायपरे निर्देशेऽवयवा न तद्भाज इत्यथ । तदुपपादयति **यथेति** ॥

अन्यचेति । सवस्यावयवस्यान्यत्र पृथङ् निर्देशे समुदाय निर्देश स्वपर एव । सवस्यावयवस्यान्यत्रानिर्देशे तु समुदाय निर्देशोऽनिदिष्टावयवपर इति विवेक ॥ नन्वेजादिसञ्ज्ञानामवयवावृत्तित्वे कथमेचो निवर्त्तकेनायादिना तदवयवस्य निवृत्तिरत आह **तत्रासत्यामपीति** । तन्निवृत्ति विना समुदायनिवृत्ते कर्त्तुमशक्यत्वादितिभाव ॥ **अवयवकार्य** दीघ । **समुदायकार्यम्** अय् । **तत्र च साक्षादिति** । दीर्घे । अयादिकार्ये हि समुदायव्यवधानेनावयवो नोदितो न साक्षादिति भाव ॥ साक्षाच्चोदितत्व प्रत्यक्षत्वे हेतु । नन्वयादिरनवकाशोऽत आह **अयादीनामिति** ॥

नन्विति । ततश्च विध्यन्तरपूवकोऽयादि सवस्य बाधक स्यादिति भाव ॥ परिहरति **येनेति** ॥ **प्राधान्येनानिर्देशादिति** । असैजादिसञ्ज्ञाभावेऽपि स्वतन्त्राकारेणाग्रहण स्यादिति शेष ॥ भाष्येऽभ्यन्तरश्चेति । तदुच्चारण विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यथ ॥ तदाह [1]**तद्यथा वृक्ष इति** ॥ तदुपपादयति **तिरोहितत्वादित्यादिना** ॥

---

१ भाष्ये ॥

[१]**समुदायकार्ये पारतन्त्र्यादिति** । समुदायसम्बद्धनरूपे कार्ये पारतन्त्र्यादित्यर्थः ॥ **स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति** । स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः । **नरसिंहवदिति** । तदवयवे नरत्वाद्यभाववदेतदवयवेऽप्य[२]त्वाद्यभाव इति भावः ॥

वचनादिति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इत्य-समाना इति पूर्वव्याकरणवचनादित्यर्थः ॥ **समानकार्यम्** । अग्रूप-समानाक्षरकार्यमित्यर्थः । **सवर्णकार्यमिति** पाठे सवर्णदीर्घरूप-कार्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये **दीर्घाच्छे इति** ॥ दीर्घस्य छे तुगिति हि तदर्थः ॥ ननु **ह्रस्वस्येत्यत्राच** इत्येवसिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुग्नेतिचेन्न । पदलाघवाभावादित्याशयात् । [३]**अस्तिह्यीति** । तच्च दीर्घादित्यस्याभावे कुड्यच्छायेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः ॥

असिद्धवदिति । चिणो लुङ् न्यायेनेति भावः । भाष्ये **उत्तरार्थमेतदिति** । 'इह किञ्चित्त्रपो' इति न्यायस्तु नाश्रित' । अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः ॥ **सन्निपातेति** । न च दीर्घेणैव स निवर्त्तित । दीर्घेऽप्यत्वजाति सम्बन्धसत्त्वेन न तथा सन्निपातघाति । लोपेतु तत्रापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वादिति भावः ॥ परेतु जातिपक्षे तपरसूत्र व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यत्वन्निमित्त-

---

१ "वालेयटाइन" मुद्रापितकैयटपुस्तके 'समुदायकार्ये च पारतन्त्र्यात्" इति चकारघटित पाठोऽस्ति ॥

२ अवयवसदृशग्रग्रहणा स्यात ॥ क ॥ ३ भाष्ये ॥

सन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव न कस्याप्यनुवृत्तिस्तस्माद्भ्याम्याल-जातियञादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातक-लोपनिमित्तम्। सन्निपातपरिभाषायास्तु स्वप्रवृत्ते प्राक् स्वनिमित्त-भूतो यादृश सन्निपात स्तातिरिक्ततद्विघातकस्य स्वयमनिमित्त-मित्यथ । प्राचाकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपचेऽस्य-त्वसत्वा तन्निमित्त स्यादिति छन्मेजन्तसूत्रवक्ष्यमाणभाष्यरीत्या यादेशनिमित्तसन्निपातस्य न लेशतोऽपि सत्तेति वदन्ति ॥

प्रातश्चन तद्[1] स्वकार इत्यादौ रोरि तोलीति तु नापा-दित तस्यासितोऽज्भागसत्त्वेन तेन व्यवधानात्तदप्राप्ते ॥ अग्ने इन्द्रे-त्यादौ सवर्णदीर्घव्यावृत्तये आह सामान्येनेति। गोत्रचो-ऽसङ्ख्येति गोग्रहण नौग्रचष्टन्निति नौग्रहणम् । वर्णावयवा-श्रयकार्याभावस्येति । वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णा-श्रयकार्याभावस्येत्यथ । तेन मातृणामित्यादौ णत्वादिसिद्धि । भेदेन प्रतिभासात सामान्यापेचज्ञापक विनापि न्यायेन निर्वाह-माह भाष्ये अयन्त्विति॥ अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य व्याख्या एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्येति ॥ समुदायस्य योऽवयव इति । वर्णसमुदायस्येत्यथः ॥ व्यधिकरणे इति । सामानाधि-करणेनान्वयेऽव्यपदृक्तस्येति अयं सवस्याप्यवयवस्यावयविनाऽव्यप-दृक्तत्वादितिभाव[2]॥ भाष्ये अवयवाश्रय । अवयवसदृशस्तन्त्व-वर्णाश्रय । उक्तेऽर्थे युक्तिमाह नहीति॥

---

[1] तत् ल्कार ॥ इ ॥ [2] आत्वाद्यभाव ॥ क ॥

ननु सामिधेनीशब्दस्य ऋचु शक्तत्वे न [1]काष्ठमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह **साहचर्यादिति** । तदाधेयत्वे नेति भाव ॥ **तत्र समदशेति** । यद्यप्येकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्ति तथाप्यव्यपवृक्तस्य[2] समुदायावयवत्वाद् व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसङ्ग इति भाव ॥ न ह्यव्यपवृक्तत्वमात्रनिबन्धनं तदनभ्याधानं किन्तु असम्भवनिबन्धनमित्याह भाष्ये **विषम इति** । आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यृचमाधानं न सम्भवतीति भाव । युक्त्यन्तरमाह [3]**असम्भवश्चेति** । तमुपपादयति **अर्धचतुर्हस्तेति** । अर्धेन चतुर्हस्तेति तृतीयातत्पुरुष । समिधोऽग्निवेदिबहिर्भावनिषेधाच्चासम्भव इति भाव ॥

अव्यपवृक्तमिति । अर्थाभावेऽव्ययीभावस्तदाह **व्यपवर्गस्येति** ॥ वस्तुतस्तत्पुरुष एवायम् । व्यपवृक्तभिन्नतैलमाषरूपा गाव सर्षपाश्चेत्यर्थ । नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रे वक्ष्यते । भाष्ये **कामचार इति** । स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थ ॥ एङो सम्श्लिष्टावर्णत्वेन व्यपवर्गस्यास्पष्टत्वात्तन्ध्यच्चरग्रहणमैजभिप्रायमित्याह **ऐ औ इति** ॥ **अकारस्येति** । यद्यप्यैचो विवृततमास्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भाव । प्रयत्नभेदादेव एङैचो परस्परं सावर्ण्याभाव । एङो विवृततरत्वादैचां विवृततमत्वादिति बोध्यम् ॥

---

१ "काष्ठमग्नावभ्याधीयते" इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

२ तथाप्यव्यपवृक्तसमुदायावयवत्वात् ॥ इ ॥ ३ भाष्ये ॥

नुडादीति। आनृजे इत्यत्र नुट्। आदिना चक्लृपे इत्यत्र लल मातॄणामित्यादौ णत्व चेति बोध्यम् ॥

सादृश्याच्चेति चस्त्वर्थे॥ **समुदाये** सन्ध्यक्षरादौ । सत्यपि गोसादृश्ये गवये गोत्वस्येव सन्ध्यक्षराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावादकारादिग्रहणेन ग्रहण नेतिभाव । ऐकारादीनामेकेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेनैकत्वमेव अकारादिवत । अत एवैषा पदवन्न वर्णसमूहत्वेन प्रतिभास इति तदेवाह **समुदायवाच इति** ॥ **भ्रान्तिवशादिति**। भ्रान्तिगृहीतावयवसद्भावाश्रयेणेत्यथ ॥ एवच भ्रान्तिरेव ग्रहणपक्षबीजमिति भाव । अत एव गो नौ ग्रहण चरितार्थम् । [1]**विनामो** णत्वम् । ननु विकरणविशेषनिर्देशेन आविकरणनिवृत्त्यर्थं सूत्र स्यादत आह **नत्वश्रातिरेवेति** ॥ तथाहि सति नाम इत्येव वदेदिति भाव ॥ **नियमज्ञापकस्य** । नियमबोधकस्य ॥ नन्वखण्डवर्णपक्षे ऋकारप्रश्लेषेऽपि कथ सिध्यतीत्यत आह **तत्र ऋकारेति** । एव च रेफपदेन तत्सदृश आरोपितरेफत्ववानपि गृह्यत इति फलितम् ॥

मात्रशब्द सामान्याभिप्राय इत्याह **जातीति** । जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह **ततश्चेति**। एव विधाच रत्वलत्वजातिरेवेत्यतिप्रसङ्गो न। स्थान्यादेशभावश्च जातेर्व्यक्तिद्वारको बोध्य । वस्तुत स्फोट एव श्रोत्रग्राह्य । वायुनिष्ठा रत्वादिना च तस्याभिव्यक्ति । एव च साक्षाद्रत्ववतोऽभावे न कल्पत इत्यत्राप्यप्रवृत्तावस्य वैयर्थ्यापत्ति । एव च रेफावभासिन स्फोटस्य प्रसङ्गे

---

१ भाष्ये ॥

लकारावभास स्फोट इत्यर्थ । एवं च कृपावपि तत्प्रवृत्ति सम्भव-त्येव । तत्रापि रेफावभास सत्त्वात । आकारादौ तु नैव ऋकाराद्य-वभास इति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्ति । तदुक्तं [1]श्रुते-रित्यादि । यत्तु स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणजातिपरतयैतद्भाष्यव्या-ख्यानं तन्न । तादृशजातौ मानाभावात । नरसिंहदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । सादृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च । किं चैवं सति रजातेरित्येव भगवान्वदेत । किं च तादृशजातिसत्त्वे वर्णैकदेशाना-मपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिद्धौ ग्रहणपक्षमुक्त्वा-ऽथवा न गृह्यन्ते[2] इति पक्षे तत्समाधानपरमाष्यासङ्गते । अत एवाष्टमे रषाभ्यामिति सूत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंह-त्वजातियोगाभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाभाव एवं वर्ण-वर्णैकदेशयोरपीति कैयट आहेति वदन्ति ॥

ऋकारेणेति । ऋकारावयवस्य रेफस्येव तदज्भागस्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादद्त्वमिति मन्यते ॥ जात्यभिव्य-क्तीति । अत्वादिजातीत्यर्थ ॥ एवं च न केनाप्यचा तद्ग्रहणमिति भाव । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वं हेतु । चो हेतौ । अतो न सिध्यतीत्यर्थ ॥ नन्वाकारादिभिव्यवाये ऽपि न स्यादाक्षरसमाम्नायिकत्वाभावादत आह आकारादयो-ऽपीति ॥ भक्तिस्त्विति। असवर्णत्वादनुपदेशाच्चेति भाव । भाष्ये न्तनमनशब्दमिति । सञ्ज्ञाभूतमित्यभिप्राय । गन्धव-मानमित्यादौ सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽपि णत्ववारणायाखण्डपदे

---

१ भाष्ये ॥ २ न गृह्यन्त इति पक्षे ॥ स ॥

इत्यर्थकसमानपदे इत्यत्र पदस्यार्थबोधकस्यैव ग्रहणेन सखण्डत्वे असञ्ज्ञायां णत्वप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । छन्दस्यृदित्यस्य तु नात्र प्राप्ति । ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावादित्याहु । [1]**वहिरङ्गा वृद्धि-रिति** । त्रिपाद्यामपि वहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्त्तत इति वार्तिक-मतेनैतत् । भाष्यमते तु ऋश्नोति शब्दपाठस्यैव ज्ञापकता बोध्या ॥ [2]**ऋतो नो ण इति** । मातॄणामित्यादौ दीर्घस्य वहिरङ्गासिद्ध-त्वात्सत्वम् । यद्वा प्रश्नास्तॄणामिति निर्देशात्सत्वम् । अत्र तपरत्व मुखसुखार्थमेव । उत्तरत्राप्येवमेव फलाभावात् । ध्वनित चेद वृत्तौ ॥

ननु गुर्व्वथवटेरित्यर्थाङ्गीकारे गुरुरूपटे प्लुतो नस्यादत आह **तन्त्रेति** । स्थानषष्ठ्यन्तावयवषष्ठ्यन्तयोर्गुरुशब्दयोरित्यर्थ । गुर्व्वथ-वटेश्चैव एव सम्भवति नान्यस्य आकारादे । तदवयवस्य व्यपदेश-स्याभावादिति भाव ॥ **अच्त्वाभावादिति** । तन्मूलटि[3]त्वा-भावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ **सयोग इति** । सयोग सञ्ज्ञाह इत्यर्थ ॥ **तस्यैकवर्णत्वमिति** । एव च सयोगसञ्ज्ञा न स्यादिति भाव । **सयोगे इति** भाष्य तु सयोगाह इत्यर्थपरमिति तात्पर्यम् ॥ **शिष्टसमाचार** । शिष्टव्यवहार ॥ भाष्ये **माचाकाखोऽचेति** बहुव्रीहि सयोगोऽन्यपदार्थ । मात्रिकव्यञ्जनाभावेऽनुपदिष्टत्व हेतु । कुकुट इत्याद्युच्चारण तु न उपदेश । अनुपदिष्टत्वन्नाम अचर-समाम्नायेऽपठितत्व ग्राहकशास्त्रेणागृहीतत्वञ्च । अनुपदिष्ट सत् सत्त्वेन कथ शक्य विज्ञातुमित्यर्थ । एव चानुपदिष्टस्यासत्त्वात

---

१ भाष्ये ॥　　२ भाष्ये ।　　३ तन्मूलत्वाभावात ॥ क ॥

तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह [1]**असत्त्वेति** ॥ क्वचित्त्वसत्त्वेत्यादिग्रन्थो न दृश्यते । अनेन लृकारापाठे तस्यासत्त्वशङ्कया तयो सावर्ण्यविधिरप्यशक्य इति सूचितम् । **यच्चैतदस्तीति** भाष्ये **हलोऽनन्तरा** इत्यत्र यकारादिभिरस्य ग्रहणे हल्द्वयाभाव इति भाव ॥

सानुनासिकेति । अणुदित्शास्त्रं हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णस्य ग्राहकमेव न त्वप्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भाव ॥

हयवरट् । ५ । नन्वत्र हकार इत्यनेनैकत्व हकारस्य सूचितमिति कथ तद्विरुद्ध **पूर्वश्चेत्यादिना** भेदाश्रयणमत आह **पूर्वपरेति** । एतद्भाष्यादेकत्व वर्णानामित्येव पक्षो भगवत सम्मत इति ज्ञायते ॥ भाष्ये **यदि पुनरिति** । न चैव परहकाराभावे लकारस्याप्यभावेन तन्त्राद्याश्रयणेन हलन्त्यमित्यत्रान्योऽन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुद्धेतेति वाच्यम । रन्त्य हरिति न्यासेन लन्त्य हल् इति न्यासेन वा तत्परिहारात् । लाघवाभावेऽप्येव कर्त्तुं शक्य न वेत्येव विचारतात्पर्यात् । यद्वा हरन्त्यमित्यस्यैवावृत्त्या हर्बोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यिर्थ । परेतु परहकाराभावेऽपि ल् इत्येव सूत्र कार्यं प्रातिशाख्यादिप्रसिद्धहलादिप्रत्याहारसिध्यर्थम् । [2]तदर्थं रान्तस्यापि शक्तिकल्पने गौरवात् । हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या हल्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमित्यिर्थ इत्यदोष इत्याहु ॥

[3]**अड्ग्रहणेष्विति** । अड् गृह्यते येषु सूत्रेष्वित्यर्थ ।

---

१ भाष्ये । २ तदर्थेऽशान्तस्यापि शक्तिकल्पने । इ ॥ ३ भाष्ये ॥

शश्छोटीत्यस्योदाहरणाऽदाने बीजमाह **हकारपरस्येति** ॥ न च तत् शृहित्याहेत्युदाहरणसम्भव । शास्त्रबोधित शौच च विहाय [1]हलासुच्चारणार्थाच विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन तादृशोदाहरणाभाव इत्याशयात् । अत्र च भाष्ये एतदुदाहरणाऽदानमेव मानम् । आतोऽटिदीर्घादटीत्युभयोरुदाहरण [2]**महां हिस** इति । **अट्-कुप्विति** सूत्रेऽपि ग्रहणफलमर्हणेति बोध्यम् ॥ **अशत्वमपीति**। इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन लिलिहिढ्वे इत्यादौ **विभाषेट** इति ढत्वविकल्पसिद्धिरिति केचित ॥ भाष्ये **हशिचेति**। सिद्धान्तरीत्यानिर्देश । इदानी तु यशिचेति सूत्रम् । [3]**अह-काराणिस्युरिति** । अतस्तत्र हकारग्रहण कर्त्तव्यमिति भाव ॥

अदाग्धामिति । घत्वस्यासिद्धत्वादिति भाव ॥ स्वरूपप्रति-पत्त्यथ एवायमक्षरसमाम्नाय इति भ्रम वारयति भाष्ये [4]**यदि किञ्चिदिति** । [5]तद्व्याचष्टे **प्रयोजनार्थ** इति । शास्त्रीयप्रयो-जनाथ [6] ॥ एवञ्चाद्यहकारस्याशिणोरपि प्रयोजन सूचितम् । अत एव मह्या हसन्तीति **पुयोगादिति**[7] सूत्रे भाष्यप्रयोग सगच्छते। एतेन पूवहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता । **कर्त्तव्य** इत्यस्य स्यादिति शेष । **उपदेशोऽ**च्चोच्चारणमात्रम् । **अन्य-त्रापि** । प्रत्याहारान्तरे सवथा हकारस्य द्वेधोपदेश कत्तव्य इत्य-त्रास्य तात्पयम् ॥

---

१ उच्चारणार्थाच ॥ इ ॥ २ भाष्ये ॥ ३ भाष्ये ॥

४ भाष्ये कैयटे च ' यदि च किञ्चिद् " इति पाठोऽस्ति ॥

५ तदेतद्व्याचष्टे ॥ क ॥ ६ इत्यथ ॥ क ॥ ७ पा – ४ । १ । ४८ ॥

दोषप्रयोजनेति । अन्यतरपक्षीयदोष एवान्यतरपक्षे प्रयोजनमिति बोध्यम् ॥ **णकारोऽवेति** । स्थानेऽन्तरतमत्वादिति भाव ॥ ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिकोऽत आह **न ह्यवेति** ॥ ननु द्वित्वेऽपि [1]**रो रीति** [2]**हलो यमामिति** वा [3]लोपान्न दोषोऽत आह **द्विर्वचन इति** ॥ भाष्ये **ऽव्युपधादिति** । अव् इति लुप्तपञ्चमीकम् । ननु पूर्वोपदेशे इग्यण इत्यादौ यथा सख्यनिवाह कथमिति चेन्न । सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्येन तत्र तद्भावितपक्षाश्रयणान्न दोष ॥

भाष्ये **रेफोष्मणामिति** । विजातीया[4] इति शेष । तेन सजातीयेषु सत्स्वपि न दोष ॥ ननु माभूद्रेफस्य विजातीय सवर्णस्तथाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावाद् अनुनासिक स्यादेवेत्यत आह **अनुनासिकपरेति** ॥ **न हि रेफस्येति** । न च रेफस्य णकार स्थानेऽन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् । [5]**स्थानेऽन्तरतमे** इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नोभयान्तरतमे स्पर्शे चिन्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधि प्रयत्नासदृशे रेफे न प्रवर्तते इति भावात ॥ **नापीति** । यद्यपि अन्तरतमानन्तरतमयो प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियम । कुण्ड रथेनेत्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तम् । तथापि सम्भवदनु-

---

१ पा – ८ । ३ । १४ ॥ २ पा – ८ । ४ । ६४ ॥

३ हलो यमामिति लोपान्न दोष ॥ इ । क ॥

४ विजातीय इति शेष ॥ सम् ॥ ५ पा – १ । १ । ५ ॥

स्वारान्तरतमकेऽङ्कित इत्यादौ चरितार्थ परसवर्णविधौ रेफे न प्रवर्त्तते इति भाव । इद जातिपक्षे इति केचित् । वस्तुतो व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्या व्यक्तौ न प्रवर्त्तत इति वक्तु शक्य तद्वच्यती[1]**कोयणचीत्यत्र** कैयट । द्वयेऽपि पदार्थे उत्सर्गापवादभाव सन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येवेति । केचित्तु **स्थानेऽन्तरतम** इति सप्तम्यन्तपाठप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधेनास्यायुक्तेरसम्भवदुक्तिकत्वम् । किञ्चैव सति उष्मग्रहण भाष्ये व्यर्थं स्यात । तस्मादनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपर भाष्य **रेफोष्मणामित्यस्य** चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमस्य सवर्णानास्तीत्यर्थ ॥ अत एव मह्मिानित्यादौ सूचरीत्यास्थानप्रयत्नोभयान्तरतम ह्रकारसम्भवेऽपि नानुनासिक । [2]**नाज्झलाविति** निषेधेन सवर्णत्वाभावादिति भाष्याशय इत्याहु ॥

नन्वचत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह **हकारवदिति**॥ ननु एककर्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपदसम्भवाद अस्तु तत्र बाध । प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन [3]भिन्नवाक्यावगतिनिमित्तकार्यिभाव किन्न स्यात् । यथावगतकार्यित्वस्यापि इको निमित्तत्व दध्युदकादावत आह **तत्रेति** । लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसम्भवेऽपीत्यर्थ । सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वय ॥

शब्दो वाक्यात्मा ॥ **अर्थस्तदर्थ** ॥ **सम्बन्ध** । प्रतिपाद्यप्रति-

---

१ पा—६।१।७७॥ २ पा—१।१।१ ॥

३ भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभाव ॥ क ॥

पादकभाव ॥ तेषां परिज्ञानम्। तद्यथा लोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभाव सम्भवेऽपि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्यायेत्यादिरूपादवगतमित्यथ। विशेषसन्निधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वञ्च तद्बीजम्। **परिज्ञानवदिति** पाठ। एवञ्च **अचो रहाभ्यामि**त्यत्र[1] सामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधे यद्बीज तत्प्रकृतेऽप्यस्त्येवेत्याह **प्रत्यक्षस्येति**। अविलम्बितप्रतीतिकत्व प्रत्यक्षत्वम्। विलम्बिततत्कत्वञ्चानुमेयत्वम् ॥ **लक्ष्येति**। ज्ञापकाल्लक्ष्यानुरोधाद्वा सत्यपि सामान्यविशेषभावे क्वचिद्बाधकत्व विशेषविधेर्नाश्रीयते जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपीति भाव ॥ **क्वचिदपेक्षा नास्तीति**। बाध्यबाधकभावस्येति शेष ॥ **यथेति**। बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टान्तोऽयन्न तु कार्यित्वनिमित्तत्वयो[2] समावेश इति बोध्यम् ॥

केचित्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्यविषयानाक्रान्तविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव। अस्ति च प्रकृते तत। न ह्येतद्बोध्यनिमित्तत्व सामान्ययत्वप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्ते क्वचिदप्यस्ति सवचाच परत्वादनचोत्यस्य प्राप्तेरतो युक्तो लक्ष्यानुरोधात्सामान्येन कार्यित्वबाध। न चैवमिको यणित्यादौ मलय इत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहु ॥

ननु कार्यीय इत्यत्र कार्यं साधुत्व चेत्। [3]**खरवसानयोरि**त्यादिना सिद्धमत आह **विधानादिति** ॥ **उपदिश्यन्त इति**

---

१ पा—८।४।४६ ॥ २ न तु कार्यित्वनिमित्तयो ॥ इ ॥
३ पा—८।३।१५ ॥

पाठे भाष्ये वर्त्तमानसामीप्ये लट्। उपदिष्टा इत्यर्थ ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तेति** प्रकृते भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिरूप प्रकारस्थमर्थ इतिभाव । केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतैषामित्यत्र[1] तात्पर्यम् । **नन्वनुपदिष्टाश्चेति** चकारश्रवणादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमित्याभाति तदयुक्तम्। अनुपदेशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावात् । प्रयोगेषूच्चारितत्वात् । न च प्रत्याहारसूत्रानुच्चारितत्व [2]तथा यद्युक्ता इत्यनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्यापत्तेरत आह **अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमिति** । प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यन्वय ॥ तद्व्याचष्टे **पाठाभावादिति** । ग्रहणकशास्त्रेण प्रदेशे प्रवर्त्तमानेन योऽवर्णस्तेषा ग्राहकस्तस्य पाठाभावादित्यर्थ ॥

एषा नास्तीति । अतोऽयुक्ता इत्यर्थ । एवञ्चाक्षरसमाम्नायेऽयुक्ता सन्तो वहन्ति प्रयोग निर्वाहयन्तीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ **न पठ्यत इति** । तत्र यत इत्यध्याहार्यमितिभाव ॥ भाष्ये **उर केणोति** । उर कायतीति सुबुत्पत्ते पूर्व समासेऽपि सोऽपदादाविति न सत्वम् । [3]**पाशकल्पककाम्येष्वेव** तत् प्रवृत्ते ॥ ननु शरा जशो भवन्तीति लक्षणाभावात् शर्षु पाठस्य [4]जश्भाव प्रयोजनमत आह **शर्षु पाठे इति** ॥

---

१ वाच्यता तेषाम् ॥ क ॥ २ यथा पदयक्ता ॥ इ ॥

३ वा – पा – ८ । ३ । ३८ ॥

४ शर्षुपाठस्य न जश्भाव प्रयोजनम ॥ इ ॥

यदीति। पूर्वत्र द्विवचने इत्यन्वयः॥ ननु पूर्वं द्वित्वे जश्त्वात्पूर्वमेव हलादि शेषे कथमुपध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्व झश्परत्वाभावात्। [1]**अभ्यासे चर्च्चेत्य**नेनत्वान्तरतम्यात् प्रकृतिचराश्चर एवेति उपध्मानीय एव स्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत। उपध्मानीयश्रवणापादनेनापि भाष्यसामञ्जस्यात। [2]अन्ये तु द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वाश्रयस्य कार्य्यें कर्त्तव्येऽसिद्धत्व[3] नेत्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्याथ इति परत्वात् जश्त्वे कृते एव [4]**हलादि शेष** इत्याशयान्न दोष॥ **द्विर्वचन कथमिति**। बकाररहितस्येति शेष॥ ननु निपातनाल्लक्षणमात्र स्यान्न तु प्रदेशविशेषावच्छिन्नमत आह **अथापीति**॥ न [5]बाभ्युद्ग इत्यादौ दकारोच्चारण साधकम्। नैतदुभे रूपमिति भाष्योक्त्या दोषाभावात। उपतापातिरिक्तविषयेऽस्माद घञ नानभिधानादिति तदाशय। अकृत्वविषये निपातनमिति पक्षान्तरे लाघमेव समाधानम्॥

अनुस्वारस्य शर्त्वादिति। यद्यपीण्कवर्गाभ्यामुत्तरो नुमा व्यवहित सकार सुहिन्सु इत्यादौ सम्भवति। तथापि तदनभिधानमिति भाव॥ **पुंस्वित्यत्र** [6]समपुकानामित्येतत्प्रवृत्तिपरविवरणग्रन्थस्तु चिन्त्य एव तस्य [7]सम सुटि पुम [8] खय्यम्परे [9]कानाम्रेडिते इति सूत्रत्रयमात्रविषयत्वात॥

---

१ पा—८। ४। ५४॥ २ अन्ये तु—॥ ङ॥ क॥
३ कर्त्तव्ये सिद्धत्व—॥ ङ॥ ४ प—७। ४। ६॥ ५ भाष्ये—॥
६ वा—पा—७। ३। ६॥ ७ पा—८। ३। ५॥
८ पा—८। ३। ६। ९ पा—८। ३। १२॥

ननु सूत्रविशेषानाश्रयणे तत्प्रत्याहाराननिवेशात्कथं तन्निबन्धनकार्यप्रवृत्तिरत आह **प्रयोजनविशेषमिति** ॥ **अविशेषेणेति** भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति भाव ॥ **यत्र यत्रेत्यादि** । यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरुद्देश्या तत्तद्विषयकसकलप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थ ॥ **जश्त्वे कृते सयोगसञ्ज्ञायामिति** । कार्यकालपक्षे इदम् ॥ भाष्ये **इदुदुपधस्येति** । विसर्गस्याल्त्वे ह्युपधात्वमिति भाव ॥

[1]**इदुदुपधस्य सकारस्येति** । विसर्गस्थान्युपलक्षणमेतत् । अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति । अत एव वक्ष्यमाणपक्षान्तरेणाविरोध । [2]**निष्कृतमित्यादौ** सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि [3]**इण ष इति न** । **पाशकल्पककाम्येष्वेव** तत्प्रवृत्ते ॥ [4]**द्विर्वचनं प्रयोजनमिति** । विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणे विशेषस्याग्रहादुच्चारणस्य कर्त्तुमशक्यत्वाच्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्टव्यम् ॥

ननु **सोऽपदादाविति**[5] सत्वस्य स्थानिवत्त्व **पूर्वत्रासिद्धीये** इति निषेधान्नेत्यत आह **पूर्वत्रेति** ॥ इमे इत्यनेन न हयवरट् सूत्रस्था एव गृह्यन्ते किं तु वर्णमात्रमित्याह **इदानीमिति** ॥ [6]**अर्थवन्त** इति साध्यम् । [7]**वर्णा** इति पक्ष । पक्षतावच्छेदकमेव हेतु । [8]**धातुप्रातिपदिकेत्यादिस्तु** दृष्टान्त । **अनुत्पत्तिज्ञानम्** । अनुत्पत्त्युपायज्ञानम् ॥

---

१ भाष्ये ॥ २ भाष्ये ॥ ३ पा—८।३।३९ ॥ ४ भाष्ये ॥
५ पा—८।३।३८ ॥ ६ भाष्ये ॥ ७ भाष्ये । ८ भाष्ये ।

भाष्ये **धातव** इत्यादि। प्रक्रियाश्रयप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्व-मित्येव रूपवर्णस्फोटाश्रयेण। अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मे चैवम्विधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यम्॥ हेत्वन्तरमाह [1]**वर्णव्यत्यये चेति**॥ ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोऽत आह **एक-स्येति**॥ **तस्यैवान्वयेति**। कूपशब्दस्य तु तदीयशक्त्युद्बोधकत्वरूप द्योतकत्व प्रादिवत्। अत एव तेषामिवैषामपि प्रातिपदिकसंज्ञा-पादनं करिष्यते॥

तृतीयहेतुमाह **वर्णानुपलब्धौ चेति**। [2]**अनर्थगतेरि**-त्यस्य तद्वर्णसत्ताया योऽयस्तदर्थानवगतेरित्यर्थ इत्याह **अर्थान्त-रेति**॥ प्रश्नमुपपादयति भाष्ये **न साधीय इति**। नञि काकु॥ **परमतापेक्षयेति**। परेणानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहार्थ-गतिरस्तीत्यभ्युपगम्य परमते कटाक्षेण अन्यस्थलीयार्थगत्यपेक्षया-धातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेतिभाव॥ तच्छब्दार्थमाह **वर्ण-स्येति**। परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपरामर्शे न कश्चिद्दोष॥ अत एव पूर्वं भाष्ये सककारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहु॥

लाघवे न तु कर्मधारयमाह भाष्ये **सोऽर्थ इति**। **प्रकृतोऽर्थे** तस्मिन्वर्णे सति योऽर्थ प्रतीयते स इत्यर्थ॥ ननु दृष्टान्ते सप्तम्युप-मानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेऽपि प्रकृते तच्छब्दलोप केन। किञ्च तच्छब्द उत्तरपदमपि न नञ समासाभावादत आह

---

१ भाष्ये॥ २ भाष्ये॥

गतार्थत्वादिति। तथा च तद्वद्वचापि लक्षणेति भाव॥ चतुर्थहेतुमाह भाष्ये **संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एका सिकतेति** भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यैकवचनान्तत्वमपि॥ **तदन्तर्गतत्वादिति**। इद चिन्त्यम्। [1]इत्थ भूतलक्षण इति सूत्रस्थस्वग्रन्थविरोधात॥ तत्र हि सञ्ज्ञाप्रवृत्त्युत्तरकालजातविभक्तेस्तन्मध्यपतितत्वेऽपि तदवयवत्व नेत्युक्तम्। तस्मादन्तरङ्गत्वादवयवप्रातिपदिकत्वे तन्निमित्तसुपि तदनन्तर कृदन्तत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुब्लोप[2] इति वक्तु युक्तम्। धनतीत्यादौ तु न तदापत्ति। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्ते। धात्वादेस्तदवयवत्व तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। वस्तुत **इत्थम्भूतेति** सूत्रस्थकैयटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोष। धकारे अग्नित्वमादिपदार्थ। **सुबन्तावयवसमुदायस्येति**। सुबन्तावयवेति बहुव्रीहिस्तत कर्मधारय। इदमुपलक्षणभेदे सति यद्वयो सघगस्तद्वारकार्थवत्समुदायस्य। तेन तिङन्तसमुदायस्य व्यावृत्ति। प्रकृते न भेद इत्याह[3] **येनैव चेति**॥

तच्चैकमिति। संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्यार्थकत्वमर्थ। एवञ्च विभक्ति समुदायादेवेति भाव॥ ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभक्ति सर्ववर्णसम्बन्धिनी चेत्प्रतिवर्णं पदत्व प्राप्नोतीत्यत आह[4] **पदसञ्ज्ञात्विति**। यतस्तदर्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्ति तस्य सञ्ज्ञाप्रवर्त्तते न त्वेषामिति भाव। केचित्तु विभक्ति प्रकृत्यर्थ-

---

१ अ २। पा ३। सू २१॥ २ सुबलोप॥ क॥
३ इत्यत आह॥ क॥ ४ प्राप्नोत्यत आह॥ क॥

गतप्रकृतिबोध्यसंख्याद्योतिका। संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्य स्वाद्युत्पत्तिः। एकत्व संघातस्यार्थ इति भाष्यस्वरसात्। प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययो संख्यान्तरानुपजननात्संख्या समुदायस्यैवार्थ इति तद्भाव ॥ न चाव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारम्। संख्यारहितार्थप्रतिपादकेषु तथा स्वीकारेऽपि वस्तुत संख्यावत्यर्थे संख्यानभिधायकस्वाद्युत्पत्तौ मानाभावात्। एवञ्चैषा प्रकृतित्वमेव नेति न केवला प्रकृतिरित्यस्यापि न विषय। एतेन प्रत्येक पदसंज्ञानुग्रहाय द्विवचनवैषम्यात्स्वादेव प्रत्येकं सुबुत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः ॥

अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधेन दूषयति। **अनर्थकास्त्विति**। सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह **धात्वादीति** ॥ विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति**। वर्णव्यत्ययेत्यादिहेतोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वे एव सङ्गतेरित्यपि बोध्यम् ॥ **असमासाशङ्कयेति**। तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भाव ॥ **तेनैवेति**। वीप्साया तस्य विधानादिति भाव ॥ ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्त्वाभावसाधकमत आह **यदुक्तमिति** ॥ एवञ्चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्यभिचारप्रदर्शनाद्वा[1] [2]अनर्थकतासाधकत्वमस्य। भाष्ये **अर्थदर्शनादित्यस्य** वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थ ॥

नार्थव्यत्यय इत्यस्य नार्थान्तरावगति किन्तु [3]तस्यैवावग-

१ प्रदर्शनद्वारा। ख। ड ॥ २ अनर्थकसाधकत्वम् ॥ क ॥
३ तस्यैव गति ॥ क ॥

तिरित्यर्थः ॥ उभयस्य न्याय्यत्वं विषयभेदेनेत्याह **यत्रान्वयेति ।** यथा एति इत इत्यादौ न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः ॥ **न कूपसू-पेति ।** वर्णानामर्थवत्त्वे ऊपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यात् । न च दृश्यते । ततः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च न तु व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः ॥

ननु ककारसकारयकाराणामेवार्थवत्त्वमूपस्तु शक्त्युद्बोधक एवेति कस्यार्थस्य सत्ता तत्र तत्रापाद्यत इति चेत् तर्हि भग्नमेव वर्णानामर्थवत्त्वं तत्रैव पदे । ऊपयोरर्थाभावात् । किञ्च सख्यासमुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यम् । कूपगतैकत्वस्य यूपादिभिरप्रतीत्या सख्ययापि कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् । द्विवचनेन वैषम्यं तु प्रागुक्तमेव । तस्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव ध्वनयन्नाह भाष्ये **इदं खल्वपीत्यादि ॥ दृष्टा हीति ।** अतदर्थेन रथाङ्गेन गुणिनो रथस्य यथार्थवत्ता तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥

भाष्ये **अज्ग्रहणेष्विति ।** प्रत्याहारे अक्षरसमाम्नायेऽज्ग्रहणेषु अच् प्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्याऽज्ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः ॥ तत्[१]फलितार्थमाह **य एते इति ॥ अस्तु ।** तद्बोधकसूत्रेषु प्रागुक्तेषु ॥ **प्रत्याहारार्था ।** तदुपकारकाः ॥ [२]**अजग्रहणेन ।** अच्शब्देन । अणादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि निधायाज्ग्रहणेनेत्युक्तम् । न च हशादौ टग्रहणस्यापत्तिः । हल्-सूत्रारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीन[३]हला हल्घटिते प्रत्या-

१ फलितमाह ॥ क ॥ २ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'अजग्रहणेषु' इत्यस्ति ॥
३ हलोहलघटिते । क । ख ।

हारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात ॥ **प्राधान्येन**। प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन॥ **परार्थेति**। अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वम्। यथाऽकारादय सन्निविशेषसमर्पणायोपात्ता न तथाऽणादय इत्यर्थ ॥ [1]अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण साधयति भाष्ये **आचार्यस्येति**। आचार्यशब्देनानादि [2]शब्दपुरुष। एवञ्चान्यत्र सन्निविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादितामसन्निलमेवेति भाव ॥ **परत्वादित्या-**द्यन्तरङ्गत्वोपलक्षणम्। एवञ्च पूर्वमनुबन्धलोपा**दादिरन्त्येनेति** संज्ञाविधानकालेऽसन्निधानादित्यन्वय। एवञ्चानुबन्धसदृशभिन्नानामेव मध्यगसदृशाना ग्राह्यता बोधयतीति भाव ॥

भाष्ये **लोप खल्वपि तावदिति**। भवत प्रथममित्यर्थं। यत्तु एवमपि लणित्यकारस्य हल्षु ग्रहणापत्तेराचारादित्येव समाधिरत्र युक्त इति। तन्न। [3]**अतो ल्रान्तस्येति** सूत्रे लकारोच्चारणेन **लण्**सूत्रस्थस्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात। एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न किन्तूच्चारणार्थत्वमेव। अत एव भाष्ये **अइउण्**-त्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवैतद्विचारप्रवृत्ति कृता। श्लोके च **अज्**ग्रहणेष्वित्येवोक्तम् ॥ [4]**उरण्रपरसूत्रे च लपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्य्यमिति तुल्यास्य**[5] सूत्रे वक्ष्यते ॥ भाष्ये **तत्कालानामचा ग्रहणमच्** पदेन यथा स्यादिति योगविभाग कार्य इत्यन्वय। **सिद्धेऽच्त्वे इति**। अकारादीनामुपदेशात्सवर्णग्रहणाच्चेति भाव ॥

---

१ अप्रधानम ॥ अप्रधानत्वस्य ॥ ख ॥ २ शब्दपुरुष एव ॥ क ॥
३ अ ७। पा २। सू २ ॥ ४ अ १। पा १। सू ५१ ॥
५ अ १। पा १। सू ९ ॥

ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथमेकस्यैव स्वत्वमित्यत्रोप-
देशादत आह **ककाराकृतेरिति** ॥ **न च वर्णद्वयेनेति** ।
जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणव्यङ्ग्यैव [१]तद्वारैव च कार्यभागिति
भाव ॥ भाष्ये **एष एवार्थ इति** । **अपर आहे**त्यादिना
वार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थ ॥ **ह्रस्वादीनामिति** । **ह्रस्वदीर्घप्लुत**
इत्यत प्राग्यावद् **ऊकालोऽजिति** तावदेवास्तु पृथक्सूत्रम् । फल
दर्शयति अजनिमित्तकार्याणि तत्कालेष्वच्चु कर्त्तुमर्हाणि यथास्यु-
रित्यन्वय ॥

अण सुष्टूपदेश अण्सूपदेश । अण्शब्दोच्चारण [२]तदन्त-
स्थाना बोधकम् अणुदित्यत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो [३]भाष्यस्येत्यत
आह **अजुदिदिति** ॥ **अणसु** अण्मध्ये तेनात्र स्थाने किमथ
उपदेश इति तु नाथ इत्याह **इणग्रहणेनेति** । इह सव्यन्तेत्या-
दिभाष्य गुणा भेदका इति पचे । भेदकत्वपचे[४] इदमेवाणग्रहण
मानमिति भाव । यथास्थितसूत्रन्यासे इदम् । जातिपचेणाण्-
ग्रहणप्रत्याख्याने तु न कश्चिद्विचार । एव **गुणा अभेदका
इति** न्याय्यपचेऽपि न विचार इति बोध्यम् ॥ भाष्ये **वक्ष्यत्येत-
दिति** । सिद्धत्ववचनञ्चावश्यकम् । अन्यथा परस्यानुस्वारस्य **वा**[५]
पदान्तस्येति परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात पूर्वस्य **अनुस्वारस्य**

---

१ तद्वारैव कायभाग ॥ क ॥ इ ॥ २ तदन्त स्थानाम । सम ॥
३ भाष्यस्येत्याह ॥ क ॥ ४ पचे चेदम ॥ क ॥
५ अ ८ । पा ४ । सू ५९ ॥

यथेत्यस्यानापत्तौ रूपासिध्यापत्ते। तर्हि द्विवचनसिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णे तर्हीति॥

ननु न भेदोऽनुपलब्धेरत आह श्रुतिकृत इति॥ यदि नित्यो लोप स्यादिति। तदा भेदो न स्यादित्यर्थ॥ विभाषा चेति। चस्त्वर्थे॥ एकदेश्याह यथाऽभेद इति। यथा द्विवचनप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्भेदो न भवति। तथैवास्तु [1]मानुवृत्तद्विभाषाग्रहणमिति भाव॥ तृतीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति अनुवर्त्तत इत्यादिना। [2]झरो झरीति लोपे इत्यर्थ। मध्यस्थतया [3]हलोयमामित्यस्यापि वैकल्पिकत्व सिद्धमिति भाव॥ लोपापवाद इति। यद्यपि ह्यनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे लोपेऽप्राप्तेऽपि द्विवचनमारभ्यते[4]। तथापि कृते द्वित्वे [5]पश्चाल्लोपेऽपि द्विवचन व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भाव॥ तयोर्योगयो। लोपविधायकयो॥ प्रत्तमित्यादौ दाधातो क्ते आतस्तकारोऽ[6]च उपसर्गादित्यनेन॥ आदित्ये आदित्याद्भवाद्यर्थण्यान्ताद् [7]ण्य। तद्व्याचष्टे ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति। सवथाऽसम्भवीत्युपसहरतीत्यर्थ। ज्ञापकेन तदनुवृत्ति साधयत ततखण्डनेऽनुवृत्ति सन्दिग्धैवेति भाव॥ लुग्ण सूत्रे विभाषा स लोप

---

१ मास तु तद्वद्विभाषाग्रहणम॥ ख॥ २ अ ८। पा ४। सू ६५॥
३ अ ८। पा ४। सू ६४॥ ४ आरभते॥ क॥
५ पश्चाल्लोपे॥ क॥
६ अच उपसर्गात्त। अ ७। पा ४। सू ४७॥
७ ण्य प्रत्यय॥ क॥

इत्युक्तेराह **आचार्य्येति**। [1]अण्ग्रहणात्तु ज्ञापकादित्यपि कश्चित्। तत्तु वार्त्तिककृताऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तम ॥

लण् ॥ **६** ॥ **किमिति**। क प्रत्यासत्ति क व्याप्तिरिति सन्देह इत्यर्थ ॥ भाष्ये **कतमस्मिन्निति**। वक्ष्यमाणरीत्या सर्वत्र निर्णायकसत्त्वात्प्रश्न ॥ कतरस्मिन्निति [2]पाठेऽपि डतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्यानान्न दोष इति बोध्यम ॥ **न हि ढ्लोप इति**। [3]वर्ढेत्यादौ गुणोऽसिद्ध इति भाव ॥ **दीर्घोऽच इत्येवेति**। माचालाघवाभावेऽपि सञ्ज्ञाद्यलाघवायासन्देहाय चेति भाव ॥

तथा गीष्केति। विसर्गस्यासिद्धत्वादिति भाव ॥ **तेषु च कृतेष्विति**। परत्वादिति भाव ॥ योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वाद **गोके**[4]त्यादि भाष्यात् **के परे** इति भाष्याच्च तेषामनभिधान वक्तु युक्तम्॥ भाष्ये **अचो हीति**। [5]अचश्चेति परिभाषणादिति भाव ॥ **न हि पदान्ता इति**। पदानामेवानुनासिकोऽवसाने जायते इत्याश्रित्येदमुक्तम्। न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति ॥ **लोप इति**। अणा हलो विशेषणादिति भाव ॥ **पर्युदासेनेति**। क्रियमाणेऽप्यण्ग्रहणे इत्यर्थ। भाष्येऽपि न सत्त्व निषिध्यते किन्तु कार्यित्वमेवेत्याह **कार्यभाज इति**॥ एवञ्चानुनासिकप्राप्तियोग्या पदान्ता न सन्तीत्यर्थ ॥ वस्तुतोऽस्या अग्रे सिद्धान्त्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैव पूर्वपक्षस्यौचित्येनैव भाष्यव्या-

---

१ अणग्रहणाज्ज्ञापकात ॥ क ॥ ख ॥ ङ ॥ २ पाठे ॥ क ॥

३ गर्ढेत्यादौ । ग ॥

४ अत्र भाष्यम ॥ नहि के परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति गोका नौकेति ॥ ५ अ १। पा २। सू २८॥

ख्यानमनुचितम्। [1]पूर्वपक्षस्य सन्देहस्य चानुत्थानात। तस्मादष्टमाध्यायस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितम्। व्याख्यातञ्च तत्रोपाध्यायैरित्थमेव॥ भाष्ये **कर्तृं हर्तृं इति**। अचामुपलक्षणम्। अत एवाचोऽप्रगृह्यस्येत्युक्तमन्यथा कोऽप्रगृह्यस्येति वदेत्॥

निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्ग इति। चिन्त्यमिदम्। णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य टिलोप विधानेन [2]वृश्चत स्थानित्वे मानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन वृश्चतित्वस्य दुर्लभत्वात्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाच्च। अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपो न। वृश्च एव टिलोप स्थानित्वे तु प्रकृतिभावापत्ति। एतेन विचि एकदेशविकृतन्यायेन' वृश्चतित्वात षत्वापत्ति। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न षत्वम्। पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधाद्" इति परास्तम्। न च [3]अस्येति [4]सूत्रे पदाधिकारेण अस्यान्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेन सुलभमिति वाच्यम्। **स्कोरिति** सूत्रादन्ते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयाऽऽश्रयणेनादोषात्। अत एवान्ते ग्रहण चरितार्थम् अर्द्धाधिकविकाराच्च[5]। एवञ्च वृश्चश्च्यो णिजन्तात् क्विपि वृश्च [6]इत्यादौ षत्व नेत्याहुः॥ **वलोपप्रसङ्गश्चेति**। इदमुपलक्षणम्।

---

१ पूर्वपक्षोऽस्य सन्देहस्य॥ इ॥

२ वृश्चवे॥ क॥ इ॥ वृश्चवे स्थानिवत्त्वे। ख॥

३ अ ८। पा २। सू ३६॥

४ सूत्र पदाधिकारेण अस्यान्तमेक । सम॥

५ अधिकविकाराच॥ क॥

६ इत्यादि। सम्॥

क्तौ विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादूठप्रसङ्गस्येत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये [1]**रो रीति।** त्रिपाद्या बहिरङ्गासिद्धत्वाभावादिति भाव। भष्भाव। [2]**एकाचो बश्** इत्यनेन। तत्र ह्येकाच इति झषन्तस्येति च धातोरित्यपेक्षया व्यधिकरणषष्ठीति भाव। इत्वम्। [3]**इस्येत्यनेन**। भाष्ये **इहापि तर्हीत्यस्य** ऋत [4]इत्त्वमिति शेष ॥

नतु धातुग्रहणेन ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापना-[5]**दजझनेति** दीर्घस्याप्यरपरत्वात्[6] कथमचेत्त्वप्राप्तिरत आह **धातुग्रहणेनेति** ॥ भाष्ये **तस्मात्तत्रेति। न च इह किञ्चित्** **त्रपो** इति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति वाच्यम्। गृइत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमि त्यस्याभावे [7]**ग्रोयङी**त्यादावित्त्वाभावार्थम् इहापि तदावश्यकत्वाद् गत्यन्तराभावे एव तन्न्यायेन ज्ञापकत्वा-श्रयणाच्च। तदाह **तस्मादिति।** एवञ्च रपरत्वेऽपि मातृणामित्यादौ [8]**उपधायाश्चेती**त्ववारणेन धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन रपरत्व-निवृत्तौ न ज्ञापकतेत्यर्थ ॥ भाष्ये **सामर्थ्यात् पूर्वेणेति** ॥ न च गत्वेत्यादौ यणादेशे लपरत्वायमेव परेणाण्ग्रहण स्यादिति सामर्थ्यं कथम्। ऋकाराग्रे हल्रूपाऽणि **रो रीति** प्रवृत्त्या फलाभा-

---

१ अ ८। पा ३। सू १४ ॥ २ अ ८। पा २। सू ३७ ॥
३ अ ८। पा २। सू ७५ ॥ ४ ऋत इत्वम। क। ख। इ। ग ॥
५ अ ६। पा ४। सू १६ ॥ ६ रपरत्वाभावात कथमचेत्त्वाप्राप्ति ॥क॥
७ अ ८। पा २। सू २ ॥ ८ अ ७। पा १। सू १ १ ॥

वेन तत्साहचर्याद् ऌकारांशेऽपि हलरूपाऽणि अप्रवृत्तिरित्याश-थात्। रलयो समानश्रुतित्वेन तत्रापि **रो रीत्यस्य** प्रवृत्तेरि-त्यन्ये। ऌकारे यण्घटितप्रयोगानभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादि-त्यन्ये।

भाष्ये **सवर्णोऽण् तपरमिति**। यद [1]उर्ऋत्सूत्रे तपर करोति तज्ज्ञापक सवर्णेऽण्ग्रहण परणकारकमिति वार्त्तिकार्थ ॥ **इत्येवमर्थमिति**। ह्रस्वो यथा स्याद्दीर्घो माभूदित्येवमित्यर्थ ॥ **ऋकार इति** ॥ [2]उद्देश्यसमर्थक इत्यर्थ ॥ न च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्। तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनापूर्वबोध्यत्वाभावेन चाविधेयत्वात्[3]। कृते तु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यत ॥ भाष्ये **सन्ध्येति**। आदेशेन तौ निवर्त्येत्यर्थ ॥ अर्द्धचतुर्था इति वक्तुमुचितमत आह **अर्द्धेनेति** ॥ भाष्ये **तिस्रो मात्रा इति**। इण इति पदच्छेदाभिप्रायेणेदम्। तदुक्त **विभक्तिनिर्देशे इति**। संहितायां तु सार्द्धमात्राद्व-यमेवेति बोध्यम्। अणादिग्रहणेषूक्तैमहद्भिर्यत्नै सन्देहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति लाघवाय वर्णान्तरमेव किं नानुबध्यत इत्या-शयेनाह भाष्ये **किं पुनरिति** ॥ **एतत्**। वक्ष्यमाणम् ॥ **आचार्य** शिव ॥

ननु ज्ञापितेऽपि [4]प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वा नास्य चारिता-

---

१ अ ७। पा ४। सू ७॥ २ उद्देश्यसमर्पक ॥ क ॥ ख ॥ ङ ॥
३ चाभिधेयत्वात ॥ क ॥ ४ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकतया वा ॥ क ॥

थमत आह **न्यायादिति** । उक्तो न्याय । आगमउपदेशपरम्परा तत्सिद्ध एवायमर्थो णकारानुबन्धनरूपस्वव्यवहारेण बोध्यत इत्यथ । एवञ्च व्याख्यानेनैव [1]पूर्वणकारेण केचित्परणकारेणेति निर्णये ज्ञापकानुसरणक्लेशो वृथेति सूचितम् ॥

ञमङणनम् ॥ ७ ॥ **झभञ्** ॥ ८ ॥ भाष्ये **न ञकारेत्यादि** । अञ्चितहल्याद्यनुकरणम् । सूत्रादन्यत्र नास्तीति **हयवरट्** सूत्रे प्रपञ्चितम् । **ञकारभकारयोरपि हि पदान्तयोरिति** । पदान्तयोस्तयो सतोस्तत परस्याजादे पदस्य ञभौ स्यातामित्यथ ॥ **एवमपि पञ्चागमा इति** । लक्ष्यसंस्कारकालिक सङ्ख्यासाम्य यथासङ्ख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते । सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्य तत्प्रवृत्तौ निमित्तमित्याह **सन्त्विति** ॥ येषामागमानामागमिन सन्ति तेषा भवन्तु इत्यथ । अनुदेश प्रतिनिर्देश । भगवता तु स्पष्टप्रतिपत्तयेऽनुबन्धद्वयमदर्शि ॥

इति व्यवहारादिति । अइउण्सूत्रेऽय व्यवहारो भाष्ये । **प्रश्न इति** । तद्घटकीभूताचरपदार्थावगमायेति भाव । भाष्येऽक्षरमित्यस्य **नक्षरमि**ति विग्रहप्रदर्शनम् ॥ **तच्चेति** । अचरञ्चेत्यथ । अज्ञातत्वस्यैव तत्त्वे हेतु गभ विशेषणमाह **परमार्थतो नित्यमिति** । यतस्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्ववदित्यथ ॥ नन्वेव प्रकृते किमायातमत आह

---

[1] पूवणकारेण केचित केचितपरणकारेणेति ॥ क ॥ ख । ड । ग ॥

व्यवहारनित्यतया चेति ॥ सर्वेषा [1]शब्दानामाकाशवत्सृष्ट्या-द्यावुत्पत्ति प्रलये च नाश इत्यर्थ ॥ एवञ्च व्यवहारनित्यतया-ऽक्षरब्रह्मसादृश्यवता तेषां पदादिरूपाणामय वर्णसमाम्नाय । शास्त्रप्रवृत्तिद्वाराबोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति चतुर्दशसूत्री-विषयव्यवहारोपपत्ति । एवञ्च शब्दे औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भाव । न्यायादिनयेऽप्याह **जातिस्फोटस्य वेति** ॥ भाष्येऽ-**श्नोतेर्वेति** । तद्व्याचष्टे **अर्थमश्नुत** इति । वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् । नानादेशेषु युगपदेकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

ननु न्यायादिनयेऽव्याप्यवृत्तिषु विनाशिषु वर्णेषु कथ तद्व्यवहा-रोऽत आह **वर्णं वाऽऽहुरिति** ॥ च घटित पाठोऽत्र प्रामादि-क । व्याख्यानभाष्येऽ**थवेत्युक्ते** ॥ नन्वनन्तरोक्तयोगाभावात्कथ तेषु प्रयोगोऽत आह **रूढिरिति** । तदुक्त भाष्येऽ**क्षरमिति सञ्ज्ञेति** ॥ **व्याकरणान्तरे इति** । पूर्वसूत्रशब्दे षष्ठीतत्पुरुष इति भाव ॥ एवञ्चाक्षरसमाम्नाय [2]इत्यस्य श्रुतिरूपो वर्णसङ्घात इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ भाष्ये **उपदिश्यत इति** । अक्षरसमाम्नायोप-देश [3]किमर्थ इत्यर्थ । पूर्वकृतोऽप्ययं विचार [4]कश्चिद् विशेष वक्तु पुन क्रियते **येन शास्त्रेणेति** ॥ चतुर्दशसूत्र्यात्मकेन तन्मूलकपाणिनिव्याकरणेन वेत्यर्थ ॥ **तत्** । शास्त्रम । वाचो

---

१ आकाशादिवत ॥ क ॥ ख॥ ङ ॥ २ इत्यस्य च ॥ क ॥
३ किमर्थ क्रियते इत्यर्थ ॥ क ॥ ४ किञ्चिद् ॥ क । ख ॥

विषय । बन्धन प्रतिपादकमित्यथ । भाष्ये **यच्च चेत्यनेन** वाक्- परामृश्यते इत्याह **पदे वर्त्तते इत्या**दिना ।

शास्त्र विषय इति प्रतिपादकमित्यथ । वर्णज्ञान शास्त्र वाचो विषय । का सा वाग **यच्च [१]ब्रह्मवर्त्तते** । चातपुराणादि इति भाष्याचराथ ॥ तदथमित्येतद्व्याचष्टे **शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति** ॥

कलादीति । इद प्रयोजन पस्पशान्ते दूषितम् ॥ **अनुबन्धकरणार्थमिति** । लघ्वथमित्यचराणामचार्थे स्वारस्य- च्छिन्त्यम् । अनुबन्धकरणमूलकप्रत्याहारद्वारा लाघवेन शास्त्रप्रवृ- त्त्यथमित्यर्थो वा ॥ **वाकसमाम्नाय** । वाकसङ्ग्रहोपाय इत्यथ । तदाह **एतावद्भिरेवेति** । दृष्टफलेनाभ्युदयेन वा **पुष्पित** ॥ अदृष्टफलेन नि श्रेयसेन वा **फलित** ॥ **वाग्व्यवहारस्येति** । तत्सङ्ग्राहकस्य चतुर्दशसूत्रीरूपस्येत्यथ ॥ यथा श्रुते हि भाष्ये अचरसमाम्नायोद्देशेन प्रवृत्तविशेषणानामन्यपरतया योजने भाष्य- विरोध । अत एवैतत्प्रतीकमुपादायहरिणा **अस्याक्षरसमाम्ना- यस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्तास्त्येवमेव वेदे पारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति** व्याख्यातम् ॥

ब्रह्मतत्त्वमेवेति । तदुक्त नन्दिकेश्वरेण अकार सववर्णाग्य प्रकाश परमेश्वर इत्यादिना सववर्णाना मायेश्वररूपता । वर्णेभ्य एवच महदादिसृष्टिरित्यथपरतया चतुर्दशसूत्री योजयता । तदाह **सर्ववेदेत्यादि** । अन्ये तु वर्णज्ञान चतुर्दशसूत्र्यात्मक शास्त्र वाचो वेदशास्त्रपुराणरूपाया सकलवाच विषयो बन्धन

१ ब्रह्म च ॥ क ॥ ङ । ग ॥

यच्च च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मबोध्यतया वर्त्तते। व्याख्याता च एषा चतुर्द्दशसूत्री ब्रह्मपरतया नन्दिकेश्वरेण। तदर्थं सकलवाग्ज्ञानार्थं ब्रह्मबोधनार्थञ्च॥ अनेन सकलवेदाध्ययनेन यत्फलं तदक्षरसमाम्नायज्ञानेन सूचितम्। तदाह्वेति **सर्ववेदेत्यादि**॥

सोऽयमित्यादिभाष्यग्रन्थस्यैतत्श्लोकपूर्वार्द्धस्यैव व्याख्यानपर। तत्र **वर्णज्ञानमित्यस्य** व्याख्या **सोऽयमक्षरसमाम्नाय इति**। **वाग्विषय** इत्यस्य व्याख्या **वाक्समाम्नाय इति** सर्ववागुपलात्। तदध्ययनतन्मूलव्याकरणाध्ययनाभ्यां **पुष्पित**। **फलित** तदर्थभावनया जनिततत्त्वज्ञानरूपफल। **चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डित** इत्यनेनाख्यानादित्व सूचयति। तादृशोऽयं ब्रह्मराशिर्वेदितव्य। बोध्यबोधकयोरभेदात्। **सर्ववेदेति**। सर्ववेदाध्ययनजन्यपुण्यरूपफलस्य[1] चित्तशुद्धिरूपस्य प्राप्तिरस्य ज्ञानेऽध्ययनमात्रे भवति। इदमेव पूर्वं पुष्पितत्वम्। तादृशपुत्रवत्त्वेन च मातापित्रो स्वर्गे पूजा भवति। यथा कृतराजसूययुधिष्ठिररूपपुत्रेण पाण्डो स्वर्गे पूजेति। **इष्टबुध्यर्थमित्यादि** तु प्राग्व्याख्यातत्वान्न व्याख्यातमित्याहु॥

इति काळोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

---

१ पुण्यफलस्य॥क॥ख॥ङ॥ग॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः॥

श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

वृद्धिरादैच्॥ १ । १ । १ ॥

द्विपदं सूत्रम्॥

[1]कृतम् अनयोः साधुत्वम् (भा)

इति भाष्यदर्शनात॥ अन्यथा उद्देश्यानेकत्वाद् वृद्धिशब्दस्या-वृत्तिर्वाक्यार्थबोधाय कार्य्या स्यात । द्वन्द्वे तु समाहारस्यैकस्योद्देश्यस्य शब्दतः सम्भवात ता विनापि सिद्ध्यति । न च समाहारे टच् प्रसङ्गः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ।

[2]प्रतेरश्वादय (पा)

इति सूत्रेऽश्वादिगणे राजन् शब्दपाठाल्लिङ्गात् । अन्यथा

---

१ एतत् सूत्रस्याग्रिमभाष्ये द्रष्टव्यम॥

२ पा—अ ६ पा २ सू १९३ सिद्धान्तकौमुद्यां समासस्वरप्रकरणे एतत सूत्रमस्ति)॥

[1]राजाह (पा)

इति टचासिद्धे किन्तेन ॥ यद्वा पदत्रयम । पस्पशाया भाष्ये

वृद्धि, आत्, ऐजिति (भा)

पदविभागदर्शनात् ॥ वृद्धिशब्दस्त्वावृत्त्या योज्य । अत्र पक्षे

[2]**अनयो** (भा)

इति भाष्य खण्डयोरित्यर्थकम् ॥ असाधुशब्दोच्चारणे पाणिनेर-श्रद्धेयतापत्त्या तदुक्तपदाना साधुत्व विचारयति भाष्ये

कुत्वम् (भा)

इत्यादि ।

ननु ऐच्छब्दस्य

[3]**आदिरन्त्येन** (पा)

इत्यनेन कृत्रिमतया लौकिकवैदिकबहिर्भूतत्वेन कथ सुबादि-शास्त्रप्राप्तिर्लौकिकत्वञ्च । लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमत आह

अनेकेति ॥ (कै)

नित्यत्वाच्चेति । (कै)

चो हेतौ । यत शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात् सर्वसज्ञानां

---

१ 'राजाहस्सखिभ्यष्टच" पा—अ, ५ पा, ४ सू ९१ ॥

२ ' कृतमनयो साधुत्वम " इत्यत्र ॥

३ पा—अ १ पा १ सू, ७१ ॥

नित्यत्वमतो लौकिकत्वाच्छास्त्रप्राप्तिरित्यन्वय ॥ लोकेऽर्थान्तरेऽप्रसिद्धानामपि सञ्ज्ञाना नित्यत्वमिति बोधयितु

[1]"सर्व"शब्द । (कै)

नन्वेव

वृद्धिरादैज (भा)

इत्यादीना वैयर्थ्यमत आह

शक्तीति ॥ (कै)

शक्त्यवच्छेद (कै)

तत सङ्कोच ॥

विनियोगो (कै)

विशेषे नियम । अभिमतातिरिक्तार्थान्तरव्युदासाय च स ॥ परिसङ्ख्यायाश्चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहार इति बोध्यम् ॥ यद्वा,

शक्त्यवच्छेद (कै)

शक्तिनिश्चय । शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादाववच्छेदशब्दस्य तदर्थकत्वदर्शनात । फलरूपे हेतौ तृतीया।

विनियोग (कै)

उपदेश । शक्तिनिश्चयफलकोपदेशादित्यर्थ ॥ एव च तत् सङ्केतकरणरूपप्रकरणादर्थान्तराप्रतीतिरिति बोध्यम् ।

---

१ ' सर्वसञ्ज्ञानामि "त्यत्र सर्वशब्द ॥

इद मेव युक्तम् । सर्वार्थवाचकत्वेऽपि सङ्केतरूपत्वेनाज्ञातशक्तिबोधकतया विधित्वसम्भवेनैषा नियमार्थत्वासम्भवात । नन्वेव लौकिकार्थबोधो नस्यादत उक्तम्

अनेकशक्तेरिति । (कै)

स्वशास्त्रे एव प्रकरणादन्यार्थाबोध इति भाव ॥ अनेकस्मिन्नेका वा शक्तिरस्येति विग्रह । अन्त्ये

[1]सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र (वा)

इति पुवत्त्वम् ।

[2]कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणा- (वा)

द्वा स्त्रि[3]या इति पुवत्त्वम् । आश्रयभेदादेव शक्तिभेद इति मते आद्यम् । निरूपकभेदाद्भेदे द्वितीय । 'नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे' पुरुषव्यापारात्प्रागवाचकस्य न पुरुषव्यापारेण वाचकता शक्याकर्त्तुमत सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युपगमादनेकशक्तित्वावसाय । तादात्म्यमेव च शब्दार्थयो शक्ति । अत्र पक्षे गौणमुख्यविभाग प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिमूल । 'अन्यायोऽनेकार्थत्वमि तित्वश्रद्धेयमेवेति निरूपित मञ्जूषायाम् ॥ अत्र लौकिकशब्दत्व साध्यम् । शास्त्रीयसञ्ज्ञात्वसमानाधिकरण नित्यत्व हेतुरतो न वैदिकेषु व्यभिचार । मवसञ्ज्ञानामि ति वदता सूचितमिदम् । अपूर्वा सञ्ज्ञा क्रियन्त' इति पक्षेऽपि लौकिकत्व साधयति

---

१ (वा अ २ । पा २ । सू २६ ॥ अ २ । पा २ । सू २८ ॥)
२ वा अ ६ । पा ३ । सू ३७ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू ३४ ॥

अनुकरणेति । (कै)

अयमपि लौकिकत्वे हेतुः ।

[1]आदिरन्त्येने- (पा)

त्यनेन सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्तस्यैव शब्दस्यानुकरणम्। सूत्रे लक्षणया तेनैवोपस्थापितयोरैकारौकारयोस्तात्पर्य्यवशाच्छाब्दबोधविषयतेति बोध्यम। अनुकरणे च सवशब्दाना साधुत्वेन शास्त्रविषयतेति भाव ॥ यत्त्वैजित्याद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणमिति तन्न। तथासत्या दिरन्त्येने तिसूत्रवैयर्थ्यापत्ते । वृद्धिशब्दादे शास्त्रविषयताया एवमप्यनुपपादनाच्च। नन्वनुकरणत्वाननुभव कि च त्रयीशब्दाना प्रवृत्तिरि ति पक्षे उक्त हेतुद्वयस्याप्यभावोऽत आह

जातीति ॥ (कै)

वैयाकरणव्यवहाराच्च तत सिद्धिरिति भाव । अत्र पक्षे जातिबोधार्थमेव सञ्ज्ञासूत्राणीति बोध्यम। अत्रापि पक्षे लौकिकत्व सञ्ज्ञापक्षवदेव बोध्यम्। हरदत्तस्तु वृद्धिशब्दो वृधेर्भावे क्तिन्नन्त । अभेदोपचाराच्च वृद्धियुक्तादैचु वृत्ति । लक्षणयैव सिद्धे सूत्र नियमार्थं वृद्धियुक्तप्लुतदीर्घैकारादीना बोधो माभूदिति त्रयीपक्षे सूत्रार्थमाह तन्न।

[2]अदेङ्गुण (पा)

इत्यादावसम्भवात् ॥

---

१ अ १। पा १। सू ७१॥ २ अ १। पा १। सू २॥

ननु [1]कुत्वमित्यत्र सञ्ज्ञात्वपक्षे ककारादिपञ्चकगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्भावप्रत्ययोऽनुपपन्न । किं चात्र ककारस्य प्राप्तिर्न तु कुवृत्तिधर्मस्येति कुत्वमित्यसगतमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

[2]आसक्तस्वरूप । (कै)

सबद्धस्वरूप ॥ एव च कुशब्द कुशब्दवत्ककारादिषु शक्त इत्येव शक्तिग्रहात्कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। सबन्धस्थानादिव्यवहारसिद्धतादात्म्यम्। तादात्म्येन कुशब्द प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शक्तित्वेन तस्य ग्रहे बाधकाभावात् । केचित्तु शब्दस्य स्वरूप कुशब्दत्व सामान्य तत्कादिष्वारोपित प्रवृत्तिनिमित्त तद्व्यक्तिश्च[3] वाच्येकेत्याहु । तेन च [4]कुत्वशब्देन स्वार्थाश्रय ककारो लक्ष्यते इति ककार कस्मान्नेति चोद्यपर्यवसानम। वस्तुत कुत्वकुपदयोर्भत्वभसञ्ज्ञापदयोश्च पर्यायतेति [5]स्वल्क् सूत्रे निरूपितमिति न कश्चिद्दोष ॥

अङ्गत्वात् । (कै)

पदपदार्थकथनद्वारा वेदोपकारकत्वात् । ‘मुख व्याकरणमि - त्यादिनाङगत्वनिरूपणाच्च ।

प्रधान च षट्स्वङगेषु व्याकरणमिति (भा॰)

---

१ भाष्ये ॥ २ आसक्तरूप । क । ख । ग । इ ॥
३ वाच्चिकेत्याहु । ख ॥ ४ कुशब्देन । क । कुत्वशब्दे । इ ॥
५ अ १ । पा १ । आ १ । सू २ ॥

पस्पशाया भाष्योक्तेश्च । [1]अस्यामिष्टौ नाफल प्रयोजक नैषेष्टिर्-स्ति छन्दोवत्कवय कुर्वन्तीति [2]यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे भाष्योक्ते । तस्माद्‌ङ्गलमेव प्रयोजकमिति भाव ॥

ननु छन्दसि विहितस्य सूत्रे कथ प्रवृत्तिरत आह

इष्टिरिति । (कै)

तथा च [3]भाष्यकारीयातिदेशात्सूत्रेषु छन्द कार्यप्रवृत्तिरिति भाव ॥ भाष्ये

जश्त्वमपीति । (भा)

संहितया पाठे इत्यर्थ ॥

उभयसञ्ज्ञान्यपीति । (भा)

उभे सञ्ज्ञे येषामिति विग्रह । सञ्ज्ञाद्वयहेतुककार्यदर्शनेन तद्-द्वयकल्पनेति भाव ॥

ननु सूत्रादादैज्मात्रग्रहणपक्ष एव प्रतीयते इति प्रश्नानुपपत्ति-रत आह

उभयथेति । (कै)

लुगादिसञ्ज्ञासु तद्भावितपक्षस्य लोपसञ्ज्ञायामदर्शनमात्रस्येति भाव ॥ ननु टिघुभादिसञ्ज्ञास्वतद्भावितानामेव ग्रहण दृश्यत इति

१ 'अस्यामिष्टौ' इत्यारभ्य इति भाव" इत्यन्त नास्ति । इ ॥
२ अ १ । पा ४ । सू ३ ॥
३ "छन्दोवत सूत्राणि भवन्ती" त्यतिदेशात । आ ३ । भा ॥

सोऽपि पक्ष शब्दकितुमुचित इति चेन्न । तत्र हि तद्भावितासम्भवात्तद्भावितानामेव ग्रहण न च तथा प्रकृते इति 'उभयथे त्युक्तम् । वृद्धिशब्दे तन्त्राद्यङ्गीकारे तद्भावितग्रहण वृद्धिशब्दैकत्वे द्वितीय पक्ष इति भाव ॥ भाष्ये

वृद्धिलक्षणो मयडिति । (भा)

[1]नित्य वृद्धशरादिभ्य (पा)

इति । अस्य [2]वृद्धसञ्ज्ञाद्वारा वृद्धिलक्षणत्व बोध्यम् । वृद्धलक्षण इति पाठे एषा वृद्धिलाभावेन समुदायाना वृद्धलाभावादित्यर्थ ॥

फिञिति । (भा)

[3]उदीचा वृद्धादगोत्रादिति । (पा)

न च [4]प्राचामवृद्धादिति (पा)

फिनाप्येतत्सिद्धम् । युवद्भावनिषेधोऽप्याम्रगुप्तायनीभाय इत्यादौ

[5]जातेश्चेति (पा)

सिद्ध इति वाच्यम् । आम्रगुप्तायनेरपत्य युवेत्यर्थेऽणो

[6]ण्यक्षत्रियार्षञित (पा)

इति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येवरूप पितरि पुत्रेचेष्यते फिनि तु ञित परत्वाभावान्नसिध्येत । नचाब्राह्मणगोत्रमाचाद्युवप्रत्ययस्योपसख्यानमिति तत्सिद्धि । ब्राह्मणगोत्रे तदप्रवृत्ते ॥ भाष्ये

---

१ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥ २ अस्य वृद्धिसञ्ज्ञाद्वारा । क ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १६ ॥
५ अ ६ । पा ३ । सू ४१ ॥ ६ अ २ । पा ४ । सू ५८ ॥

(अ १ । पा १ । आ ३)

एष विधिरिति । (भा)

पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । तावद्भाष्ये

[1]आ सर्वनाम्न (पा)

इत्यात्वस्य वतुनिमित्तमिति पुंवत्त्वनिषेध प्राप्तिः । यदि प्रथमपक्षे दोषो दुरुद्धरोऽस्तु [2]तर्ह्येवं त्वन्वय ॥ भाष्ये

तद्वत्युत्तरपद इति । (भा)

समासाक्षिप्तोत्तरपदशब्देन सामानाधिकरण्यायोत्तरपदस्येत्येव वृद्धिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति भाव ॥ तत्राधिकारलक्षणाया वीजमाह

तत्र हीति । (कै)

न च आ अवतीति औ सवस्य औ सर्वौरित्यादौ वृद्धिरूपोत्तरपदसंभव । नचैकादेशे व्यपवर्गाभाव ।

[3]नेन्द्रस्येति

निषेधेन [4]पूर्वोत्तरपदसबन्धिकार्यस्यैकादेशात्प्राक् प्रवृत्तिस्वीकारात् । तथा च सवशब्दान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेनौकारस्यानुदात्तत्वे एकादेशस्य

---

१ अ ६ । पा ३ । सू ९१ ॥ २ भाष्ये ।
३ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥ ४ सर्वोत्तरपदसम्बन्धि । क ॥

[1]स्वरितो वानुदात्त (पा)

इति पाचिकः स्वरितः स्यादिति वाच्यम् । तादृशानामभिधाने दृढतरमानाभावात् । स्वरितत्वाद्वाधिकारलाभ इति बोध्यम् ॥

अन्यथा वृद्धेरिति । (कै)

[2]वृध्यात्मकतद्धिताभावाद्वृद्धिनिमित्तग्रहण[3]मिति भावः ॥

[4]ननु अर्शशब्दाद्

[5]अर्श आद्य- (पा)

चि टार्श्यशेत्यादौ वृद्धिरूपसम्भवइत्यरुचेराह

अथवेति । (कै)

व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादिव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरिति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यर्थे । विशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणानामपि तत्त्वमिति भावः ॥ ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्यावगतेर्बहुवचनान्तेन विग्रहोऽनुपपन्नोऽत आह

---

१ अ ८ । पा २ । सू ६ ॥

२ वृद्ध्यात्मकस्तद्धिताभावात् । क ॥

३ वृद्धिनिमित्तग्रहणं व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणाद् । ख । ग ॥

४ "ननु अर्शशब्दाद्" इत्यारभ्य "अथवेती"त्यन्तं नास्ति ॥ क ॥ ख ॥ ङ ॥ ग ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच् । अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥

निमित्तेति । (कै)

तत्र [1]कार्त्स्न्यप्रतिपत्तिकालिक न प्रयोगसमवायीति न पा-रिषद्याभार्ये दोष । न च वैयाकरणभार्येऽपि निषेधापत्ति । इष्टापत्ते । अत एव ।

आदैजमात्रस्येति

पक्षेऽत्र दोषानुद्भावनम् ।

तद्भावितानामेवेति

पक्षेऽपि

[2]न य्वाभ्यामिति (भा)

सूत्रे ऐजग्रेऽपि वृद्धिपदसबन्धेन निषेधप्रवृत्तिरत्र सूपपादा ॥ अत एव

[3]देविकाशिशपेति (भा)

सूत्रे भाष्यकृता तत्सबन्धो दर्शित इत्याहु । आदैज्मात्रग्रहणादेव

[4]मालादीनाचेति (भा)

साधकम् । अन्यथाऽस्यावृद्धत्वात्

[5]प्रस्थेऽवृद्धमि- (भा)

त्येव सिद्धे कि तेन ॥

---

१ कार्त्स्न्यै । इ । ख । क ॥ कार्त्स्न्यै । ग ॥ २ अ ७ । पा ३ । सू ३ ।
३ अ ७ । पा ३ । सू १ ॥ ४ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥
५ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ अ ६ । पा २ । सू ८७ ॥ समास स्वर प्रकरणे (सि कौ) ।

वार्त्तिकमिति । (कै)

सूत्रेऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्व वार्त्तिकत्वम् । एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यायुक्ता दुरुक्तचिन्तेत्यपास्तम् ॥

प्रस्तावेति । (कै)

वार्त्तिकेऽधिकारशब्दोक्त स इति भाव ॥ वृद्ध्यादीना सञ्ज्ञात्वाद्भेदनिबन्धनषष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह

सप्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सञ्ज्ञेत्येष (भा)

इति । शब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्यासादिद नानुपपन्नम् ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

अधिकार विनाऽसप्रत्यये दृष्टान्तस्य लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञाने दृष्टान्तानुपयोगाच्चेति तद्भाव ॥

वाक्याध्याहारेणेति । (कै)

"[1]'इदमिदानीमिति' वाक्याध्याहारेणेत्यर्थ ॥ ननु द्विगौ अकारान्तोत्तरपदत्वात स्त्रीत्वे ङीप्स्यादत आह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

अन्यपदार्थस्याशाब्दत्वाद्बहुव्रीहिर्दुर्ज्ञेयोऽत आह

समाहार इति । (कै)

[2]पात्रान्तादित्वात् स्त्रीत्वाभाव । अत एव त्रिसूत्रीत्यादिसगच्छते।

---

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ पात्राद्यन्तस्य नेति वार्त्तिकेन ॥ वा अ २ । पा ४ । सू ३ ॥

बहुसूत्रशब्दस्यैव तत्रपाठादित्यभिमान ॥ नन्वनर्थकदृष्टान्तोऽयवन्तो-त्यादिव्ययमत आह

यथेति ॥ (कै)

यद्यप्यन्वितार्थकपदसमूह एव वाक्य तथापि भाष्ये [1]पदसमूह एव वाक्यशब्द प्रयुक्तोऽतोऽ-

[2]नर्थकानि वाक्यानीति (भा)

न विरुद्धम् ॥

झटिति । (कै)

विनाचार्याचारादिज्ञानेन ॥

पदार्थानाम् । (कै)

कुण्डमजाजिनमित्यादीनाम् ॥ स्वप्रकृतोऽपत्य स्वैयकृत । उप-चारो नाम गौणी वृत्तिरिति भ्रम व्युदस्यति ।

व्यवहारादिति । (कै)

अनेन व्यवहाराच्छक्तिग्रह उक्त स च शक्तिग्राहकशिरोमणि । भाष्ये

वेदे याज्ञिका (भा)

इति । यज्ञकाण्डद्रष्टार ऋषय इत्यर्थ ॥ वेदकर्तृत्ववत्संज्ञाकर्तृत्व तेषां द्रष्टव्यम् ॥

भाष्ये

---

१ पदसमूहे एव । ख ॥
२ अत्रैव भाष्ये ।

दृष्टैवेति । (भा)

वृद्धिरादैच् सूत्रे एवेत्यर्थ ॥ असत्या शक्तेर्व्याख्यानेनोत्पादयितुमशक्यत्वादाह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

प्रत्यायनशक्ति । (कै)

प्रत्यायने बोधजनने कारणीभूता शक्ति । भाष्ये

उदाहरन्तीति । (भा)

'वृद्धिरादैजि' ति सूत्रार्थकथनार्थं तत्प्रदेशत्वेन सि[1]चि वृद्धिरित्युक्ता तदुदाहरणत्वेनाकार्षीत अचैषीद्[2] अश्रौषीदित्युदाहरन्तीत्यर्थ । एव च वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायकत्वमादैचा प्रत्याय्यत्व निर्णीय 'वृद्धिरादैच्" सूत्रस्य सञ्ज्ञाबोधकत्व वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्व च निर्णयन्तीति भाव ॥

तेन । (भा)

अपराचार्योक्तोदाहरणेन ॥ नन्वाकृतिर्ज्जातिस्तद्भेद आदैच्ष्वपि तदभावस्तु न वृद्धिशब्देऽपीत्यत आह

आकृत्येति । (कै)

बहुव्रीहिरिति भाव ॥ अनाकृतिरि'त्येतन्न्यायसिद्धमित्याह

लाघवार्थमिति ॥ (कै)

नन्वेकस्यापि तव्यादेरनेका कृत्कृत्यप्रत्ययसञ्ज्ञा क्रियन्तेऽत आह

---

१ अ ७। पा २। सू १ ॥

२ अश्रौषीदिति राजकीयपाठशालास्थपुस्तके नास्ति ॥

प्रयोजनेति । (कै)

सति हि प्रयोजने तथा । प्रकृते तु न तथा । प्रयोजनाभावादिति भाव ॥

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकम । (कै।

प्रत्यभिज्ञाप्रमाणकमित्यर्थ ॥ वस्तुतो भाष्ये

आकृतिमत (भा)

इत्यस्य भेदवत इत्यर्थ । अवस्थाभेदेन च तत्रारोपित स । आरोपितभेदे च जातिसत्त्वे न मानम । अत एव देवदत्तत्यादौ न ङीषिति कश्चित ॥

स कथ वृत्तिकारानिति । (कै)

तस्यैवेति (भा)

भाष्यस्य तदीयस्यैवेत्यर्थ [१]इति भाव ॥

[२]लिंगेन वेत्येतदिति । (कै)

लिंगाऽऽसग । इत्थ लिंगासङ्गेति[३] च वक्तव्यमित्यर्थ ॥

उकारादिष्विति । (कै)

धात्वादिपठितेष्वित्यर्थ ॥ ननु सञ्ज्ञालिङ्गे कृतेऽपीत्सञ्ज्ञाद्यभावे कथ तेषा निवृत्तिरत आह भाष्ये

---

१ 'इति भाव' इत्यारभ्य 'धात्वादिपठितेष्वित्यर्थ" इत्यन्त नास्ति ॥ ख ॥

२ लिङ्गेनचेत्येतदिति । इ ॥

३ इत्थ लिङ्गासङ्गेति ॥ क ॥

स्वभावत सञ्ज्ञेति । (भा)

तद्व्याचष्टे

सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिनमिति ॥ (भा)

भाष्ये

अपाणिनीयन्त्विति । (भा)

अनन्तस्थलेषु दोषविशिष्टपठने आनुनासिक्यादिवत [1]प्रतिज्ञाकरणे च दुर्ज्ञेयत्वादिति भाव ॥ ननु भवतेर्जन्माथत्वेना[2]भूततद्भावप्रतीत्या च्वौ सति प्रमाणीभूत इति स्यात्तदविवक्षाया तु प्रमाणमाचाय प्रकारान्तरेण भूत इत्यथ स्यादत आह

प्रामाण्यमिति ॥ (कै)

वृत्तिविषये (कै)

इति प्रकृताभिप्रायम ॥

प्रमाद (कै)

पिशाचादिसबन्ध ॥

आगम (कै)

सम्प्रदाय । प्रकृतभाष्योक्तिर्वा ॥

---

१ प्रतिज्ञाकरण च । इ ॥

२ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्वि । अ ५ । पा ४ । सू ५ ॥ इत्यनेनाभूततद्भावेऽर्थे "च्वि" ॥

भाष्येऽनर्थकेनेति । (भा)

बोध्यायरहितेनेत्यर्थ । तेन पारायणे सर्वेषामदृष्टार्थत्वेऽपि दृष्टप्रयोजनराहित्यरूपमनर्थकत्व वर्णपदसूत्राणामस्त्येवेति न वक्ष्यमाणसूत्रादिप्रत्याख्यानासङ्गति ॥

सज्ञासम्प्रत्ययाय । (कै)

सज्ञात्वनिश्चयाय । भाष्ये

किमत इति । (भा)

अतस्तादृशकर्तृकत्वात् कि कथमर्थवत्त्व यत् यतस्तदृशक्यनिरूपणमित्यत्तराथ ॥

साध्वनुशासने (भा)

इत्यनेन साधुत्वपक्षस्याकाङ्क्षता वारिता ॥

द्वन्द्वत्वादिति । (कै)

अनयोरि- (कै)

त्यस्य पदयोरिति विशेष्यम् । पदानामेव साधुत्वान्वाख्यानादिति भाव ॥ भाष्ये

अविशेषेणेति । (भा)

प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थ ॥

ननु वर्णसमाम्नाये आकाराद्युपदेशेऽप्यादैच्छब्दस्य किमागतमत आह

तेषा चेति । (कै)

सज्ञाग्रहणद्वारेणेति शेष ॥

[1]तपर इति (पा)

[2]आदिरन्त्येनेति च (पा)

तेषा कृतयोरादैचसञ्ज्ञयोर्द्वन्द्वनिर्देशेन द्वन्द्वशास्त्रेण कृत साधुत्वमित्यथ ॥ ऐजित्यपि तन्मूलका दिरन्त्येने त्यनेन बोधितमित्याशयेन भाष्ये

[3]अक्षरसमाम्नाय उपदिष्टा (भा)

इत्युक्तम् । ननु उपसर्जन पूर्वं परस्य' त्यादिभि प्रयोगनियम आरभ्यत एवेत्यत आह

प्रयुज्यत इति ॥ (कै)

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

गत्युपसर्गनिरास । तौ हि द्योतकत्वात्परतन्त्रौ ॥

पदावयवस्येति । (कै)

[4]आदिना द्योतका । युक्त्यन्तरमाह

लोकेचेति । (कै)

शिष्टलोकाभिप्राय प्रयुक्ताना चेदमनुशासनमिति भाव ॥

केवल । (कै)

आदैच्पदा[5]सबद्ध ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू ७ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७१ ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥ ४ अत्रैव कैयटे ॥

५ आदैच पदासम्बन्ध । इ ॥

सम्बन्धेति (भा)

[1]साधुत्वेनान्वाख्यायेत्यर्थ ।

अभिसम्बन्ध । (भा)

पौर्वापर्यलक्षण ॥ षष्ठ्यभावेऽपि

[2]नाभिनभमि- (भा)

त्यादौ आदेशदर्शनादाह

स्थानेति । (कै)

[3]षष्ठीस्थाने (भा)

इति सूत्रगत इति शेष । तत्र हि सूत्रे स्थानशब्दोऽधिकरण-व्युत्पत्त्याऽर्थवाची भावव्युत्पत्त्या प्रसङ्गवाची च तन्त्रेणोपादीयते । अन्यथा[4] केवलार्थशब्द प्राप्तिशब्द वोपाददीत । एव च याऽनियोगा षष्ठी सा प्रसङ्गनिरूपितसम्बन्धाधिकैवेत्येकोऽर्थ । द्वितीये तु षष्ठी-शब्दो लक्षणया स्थानिपर ।

स्थाने

इति सप्तमी वाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षया बोध्या ॥ योगश-ब्दस्य युज्यते इति व्युत्पत्त्या आदेशवाची । ततो[5]ऽर्श आद्यच् । तेन स्थानी स्वार्थाभिधानसमर्थादेशवानित्यर्थ इति भाव ॥ भाष्यस्य तु

१ साधुनान्वाख्यायेत्यर्थ ॥ इ ॥

२ उणादिगणसूत्रम । उणादिभ्योयत ॥ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४९ ॥

४ अन्यथा केवलार्थशब्द वोपाददीत ॥ इ ॥

५ अर्श आदिभ्योऽच । (अ ५ । पा २ । सू १२७ ॥) इत्यनेन ॥

षष्ठी निर्दिष्टस्य स्थानिनो योऽर्थस्तस्य [1]वाचका उच्यन्ते न त्वा-देशेषु षष्ठीनिर्दिष्टस्थानिनोऽर्थमभिधेयत्वेन पश्याम इत्यर्थ ॥

षष्ठ्यर्थाभावादिति । (कै)

षष्ठीबोध्यस्थान्यर्थाभिधानसामर्थ्याभावादिति भाव ॥

तदर्थसद्भावादिति । (कै)

आदेशस्य स्थान्यर्थबोधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थ । वस्तुतस्तु स्थान प्रसङ्ग एव स चार्थवत एव । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगात् । एव चार्थप्रयुक्त एव स्थान्यादेशयो सम्बन्ध इति स्थान्यर्थाभिधानसमर्थ-स्यैव आदेशतेति वदन्ति ॥

अत्रापीति । (कै)

वस्तुतोऽवयवषष्ठ्यैवागमा उच्यन्त इत्यर्थो भाष्यस्य । कलादिलि-ङ्गभ्रमव्यावृत्तये आह ।

देशेति । (कै)

देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थयत्नसाध्यागमप्रतीति[2]न यत्न विनेत्यर्थ ॥

इद खल्वपीति (भा)

भाष्य पूर्वोक्तपक्षाणामसभव प्रतिपादयति[3] तद्व्याचष्टे

विशेषणेति ॥ (कै)

---

१ आदेशा ' इत्यधिकम् । ख ।

२ प्रतीतियत्नाभावेनेत्यर्थ ॥ क ॥ ख ॥ ङ ॥

३ 'तद्व्याचष्टे विशेषणेति" इति नास्ति । ङ । ख । ग ॥

अस्ति सामानाधिकरण्यमिति। (कै)

न च[1] तादृशे सञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनेति भाव ॥

इत्युभयोरिति। (कै)

विशेषणविशेष्यत्वसञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वसम्भावनास्थलप्रदर्शनायेत्यर्थ ॥

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरपीति। (कै)

वृद्धिरादिसञ्ज्ञा हि स्वरूपेणैव सञ्ज्ञिन सजातीयाद्यागान्तरा-द्विजातीयाच्च होमादेर्व्यवच्छिनत्तीति विशेषणम्। सञ्ज्ञी च व्यव-च्छेद्य सन् विशेष्य। विषयताविशेषरूपमपि तत्तयोरस्त्येवेति भाव ॥

प्रसिद्धीति। (कै)

[2]द्वयोर्हि प्रतीते त्यादिना भाष्ये उक्तमेतत्। यद्वा सत्यपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो[3]विशेषणविशेष्यभावो लोके न प्रसिद्ध इत्यर्थ ॥ ननु सामानाधिकरण्य नाम द्वयो शब्दयोरेका-भिधेयसम्बन्धस्तत्तु न युक्तम्। सामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वेन विशेषणत्वादेश्चार्थधर्मत्वेन विशेषणविशेष्ययो सामानाधिकरण्यमिति [4]भाष्यासगते। सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरेकाभिधेयसम्बन्धाभावेन सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसगति[5]रत आह

१ न च तादृश। ख ॥ २ "द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति"। अत्रैवाग्रे उक्तम ॥
३ विशेष्यविशेषणभाव ॥ क ॥ ख ॥ ङ ॥ ४ भाष्यासगति ॥ क ॥
५ सामानाधिकरण्यमित्यस्याप्यसङ्गते ॥ ख। ङ॥

तत्त्विति ॥ (कै)

भिन्नप्रवृत्ती- (कै)

त्यनेन पर्यायनिरास । वस्तुत इद चिन्त्यम् । अम्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि तेऽघ्न्ये नामानी'त्यादौ

[1]नामन्त्रिते समानाधिकरणे (पा)

इत्यस्य व्यावृत्तये तत्र सामान्यवचनग्रहणमिति' तत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेर्युगपदधिकरणवचनता पचे पट्वीमृद्व्याावित्यत्र समानाधिकरणलचणपुवद्भावशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादिकं चोपपद्यत इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

भाष्ये

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरि- (भा)

त्यत्र सञ्ज्ञिपदेन [2]सञ्ज्ञिसमपक शब्दोऽभिप्रेत । सञ्ज्ञाशब्दे च शब्द प्रवृत्तिनिमित्त सञ्ज्ञिनि तत्सम्बन्धात् । सञ्ज्ञिबोधकशब्दे च सञ्ज्ञिगततत्तद्धर्म[3] प्रवृत्तिनिमित्तम् । एव च वृद्धिशब्दवदभिन्ना आदैच इति बोध । वृद्धिशब्दवत्त्वच लोकसिद्धतादात्म्येनेत्याशय ॥

अन्ये त्विति । (कै)

[4]सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोस्तुल्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यम् ।

---

१ अ ८। पा १। सू ७३॥

२ सञ्ज्ञिसमपकशब्द ॥ क ॥

३ तत्तद्धमप्रवृत्तिनिमित्तम ॥ क ॥ ख ॥

४ सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोस्तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥ ख ॥

एकविभक्ति[1]कत्वञ्च पक्षे शब्दद्वाराबोध्यम् । विभक्तिशब्देन शक्ति र्वा । भाष्ये

[2]सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो (भा)

इत्यस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थ ।

अन्ये त्विति- (कै)

मतेऽरुचिबीजन्तु

[3]प्रतीतपदार्थकयोरिति (भा)

बहुव्रीहिस्वरस्वभङ्ग ।

[4]विशेषणविशेष्यभावो भवती- (भा)

त्यस्य तदर्थप्रतिपादकत्व भवतीत्यर्थ ॥ ननु वैयाकरणानामादै-च्छब्द प्रतीतपदार्थ[5]एवेत्यत आह

न हीति । (कै)

वृद्धिशब्दार्थान्वययोग्य इति शेषोऽत्र द्रष्टव्य । केचित्तु वृद्ध्या-दिशब्दा शब्दपरा एव वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच इति [6]बोध । तदुक्त हरिणा

---

१ एकविभक्तित्व त्वत्र ॥ क ॥

२ ‘विशेषणविशेष्ययोर्वा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा’ इत्यत्र ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥

४ अत्रैव भाष्ये ॥

५ प्रतीतपदार्थक एवेत्यत आह ॥ क । ख । ग । ङ ॥

६ इति शेष ॥ ङ ॥

वृद्ध्यादयो यथा शब्दा स्वरूपोपनिबन्धना ।

आदैच् [1]प्रत्यापितै शब्दै सम्बन्ध यान्ति सञ्ज्ञिभिरिति ॥

सामानाधिकरण्य चैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वमित्याहु ॥ भाष्ये

यत्रोभे (भा)

इति । प्रत्यय । अनीयरित्यादौ ।

लघ्वर्थमि- (भा)

त्यस्य लाघवार्थमित्यर्थ ॥

न मासपिण्ड इति । (भा)

दूरस्थस्यापि नामोच्चारणमात्रेण दानादिसभवादिति भाव ॥

सतो ह्री- (भा)

त्यादिना न भावरूप विवक्षितम् । अभावस्यापि लोपादिसञ्ज्ञादर्शनात् । नापि विद्यमानत्व प्रत्ययविधौ सञ्ज्ञाविशिष्टस्यापि विधानादत आह

बुद्ध्येति । (कै)

अत एव सावर्णिर्भविता मनुरि' त्यादौ न दोष । एव च सच्छब्देन [2]पूर्वं बुद्ध्याविषयीकृतत्व विवक्षितमित्यर्थ । बुद्धिसत्तास-

---

१ प्रत्यायितै । सम ॥

२ पूर्वबुद्ध्याविषयीकृतत्वम् । इ ॥

माविष्ट [1]एवचाय शब्देन बोध्यत इति सिद्धान्तात ॥ तत्त्व हि पूर्वोच्चारितस्यैव भवतीत्याह

शब्देन पूर्वमिति ॥ (कै)

भाष्ये

माङ्गलिको (भा)

मङ्गलप्रयोजन ।

महतोऽ- (भा)

यत । एकैक सूत्र शास्त्रमिति

शास्त्रौघस्य (भा)

इत्युक्तम् ।

मङ्गलादीनी- (भा)

त्यादिना स्वप्रयोजन श्रोतृप्रयोजन चोक्तम् ।

प्रथन्ते । (भा)

विस्तृतानि भवन्ति । तेन समाप्तिर्याचिता ॥

आर्थस्त्वन्यथेति । (कै)

अऽदैज् वृद्धिरित्याकार । आनुपूर्वी ज्ञानस्याऽऽसत्तिविधया हेतुत्वादिति भाव ॥ कथ तर्हि वृद्धिशब्दस्य सज्ञात्वप्रतीतिरत आह

---

१ एवाथ शब्देन —। ख ॥

अन्ये त्विति । (कै)

लाघवादृय । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्यथ । एव चानुपूर्वीव्यत्यासेन विलम्बेन बोधजनकशब्दोच्चारण मङ्गलाथ चम्यतामिति बोध्यम् ॥ अत्रैकशब्द प्रथमाथक । प्रथम तथाकरण मङ्गलाथमेव । एव चान्यत्रापि तथाकरणम् उद्देश्य विधेयभावेनान्वये तादृशस्यैव साधुत्वमिति भ्रमवारणाथमित्याहु ॥

परिभाषेति । (कै)

तदा हि यत्राऽपृक्तपद तत्रैकालित्याद्युपतिष्ठत इत्यर्थात प्राथम्य युक्तमेवेत्यथ । वस्तुत इद वृद्धिसूत्रेऽपि सुवचम् । कि चैवमपृक्तसञ्ज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुपपत्ति । केचित्तु परिभाषात्वेऽपि एकाल् [१]प्रत्यय [२]इत्येतदुद्देशेनापृक्तपदवद्देशस्थत्व विधेयम् । पदपरत्वार्थन्तत्रापि लक्षणावश्यकत्वेन [३]सामानाधिकरण्यान्वयाथन्तावत्पयन्तलक्षणाया उचितत्वात् । पदत्रयाध्याहारे गौरवाच्च ॥ एवच परिभाषात्वेऽप्युद्देश्यत्वेन तस्यैव [४]पूर्वं पाठोयुक्त । आनुपूर्वीव्यत्यासाद्बोधस्तूभयो सम इति वदन्ति ॥ भाष्ये

अनुवर्त्त्यस्यादिति । (भा)

तत्रासम्बद्धबहुव्यवायादशक्यमिति भाव ॥

---

१ अपृक्त एकालप्रत्यय ॥ अ १ । पा २ । सू ४१ ॥

२ इत्याद्युद्देशेन ॥ ख ॥

३ सामानाधिकरण्याथ तावत । ख ॥

४ तस्यैव पूवपाठो युक्त । ख । ग । ङ ॥

अस्थाने । (भा)

अनवसरे ।

भिद्यते । (भा)

विलक्षण भवतीत्यर्थ ॥

अभिसम्बन्ध । (भा)

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभाव । ततो ज्ञातु शक्य इति भाव ॥

तस्याक्षत (भा)

इत्यस्य तेनाज्ञात इत्यर्थ ॥ तथा च तेन कथ प्रतिपत्तु शक्य इति भाव ॥

अथ तत्रेति । (भा)

अनुमानादिना ज्ञात इत्यर्थ ॥

सतो वृद्ध्यादिष्विति । (कै)

सतो निष्पन्नस्य ॥

सञ्ज्ञाभावात् । (भा)

सञ्ज्ञासम्बन्धात ॥

तदाश्रये (भा)

सञ्ज्ञाश्रये । सञ्ज्ञया सञ्ज्ञिविधायके शास्त्रे

[1]मृजेर्वृद्धि (पा)

इत्यादौ वृद्ध्यादिपदेषु

१ मृजेर्वृद्धि । अ ७। पा २। सू ११४॥

इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि (भा)

वाक्यार्थाप्रसिद्धिरित्यर्थ ॥ अविद्यमाने सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भाव ॥ वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेऽपि तत् फलतीत्याह

नौ (कै)

इति ॥

सामग्र्यन्तरेति। (कै)

कारणान्तरेत्यर्थ ॥

सूचकम।(भा)

कीलादि। न च सामान्यलक्षणया भूतभाविसकलविषयकशक्तिग्रह सम्भवत्येव। अन्यथा तवापि तत्तदवोद्धृबुद्धावसन्निहितसकलाकारविषयकशक्तिग्रहासम्भवेनानुवादेऽपि दोष स्यात। सामान्यलक्षणानङ्गीकारेऽपि शक्तिग्रहबोधादीना समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यम् ॥ जातिप्रकारकशक्तिग्रहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेऽप्यनुत्पन्ने जात्याश्रयत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यतया भाविव्यक्तेर्जात्याश्रयत्वाभावात् तदबोधासम्भवेन

[1]मृजेर्वृद्धिरि- (भा)

त्यत्र तज्जन्योत्पत्तिज्ञप्त्यो परस्पराश्रय इति भावात् ।

[2]वृद्धिरादैजि- (भा)

त्यस्य विद्यमानेषु बुद्धिस्थेषु चारितार्थ्येन भाविनामुद्देश्यत्वासम्भ-

१ अ ७। पा २। सू ११४ ॥ २ अ १। पा १। सू १ ॥

वेन तत्र वृद्धिपदस्य शक्तिग्रहासंभवाच्च । यद्व यस्य सूत्रस्य शाटक
वये त्यादाविव भाविसंज्ञाविज्ञानेन सिद्ध्यति। यथाच तत्रोत्पत्त्यन-
न्तरङ्गृहीतशक्तिकशाटकसादृश्याच्छाटकपदशक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि।
स्पष्ट चेदम

[1]इग्यण (पा)

इति सूत्रे भाष्ये । तथाप्यत्र वास्तवमेव परिहारमाह भाष्ये

सिद्धन्त्विति । (भा)

एतच्च मञ्जूषाया विस्तरेण निरूपितम ।

न्यायेति । (कै)

[2]वक्ष्यमाणन्यायेत्यथ ॥

ननु [3]वृद्धियस्येत्यादौ समुदायासंभवात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह

अन्यथेति । (कै)

एव च तमादाय तत्रापि संभव । द्वन्द्वनिर्देशात्समुदायस्यैव
स्यादिति भाव ॥

समुदायेति । (कै)

'मातापित्रोर्मृतेऽहनी ति वद्बोधे साहित्य न तु क्रियानि-
ष्पत्तौ' इति भाव ॥

---

१ इग्यण सम्प्रसारणम । अ १ । पा १ । सू ४५ ॥

२ वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यथ ॥ क ॥

३ वृद्धियस्याचामादिस्तद्वृद्धम ॥ अ १ । पा १ । सू ७३ ॥

उभयत्रेति । (कै)

समुदायेऽवयवेचेत्यर्थ । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतु-

र्युगपदिति । (कै)

फलाभावादिति भाव । यद्यपि पर्याय प्राप्नोति । तथापि समासविधिनियमोभयपरत्वे गौरवमिति अतो लिङ्गत्वकल्पनमे-वोचितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

भाष्यकारास्त्विति । (कै)

तदेकदेशीत्यर्थ । द्व इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेयहण महायक-मिति भाव ॥ न ज्ञापकादेव किन्तु युक्तितोऽपि प्रत्येक सञ्ज्ञेत्याह भाष्ये

प्रत्यवयवमिति । (कै)

प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिमुपक्रम्य प्रत्येक भुजिसमाप्त्युक्तिरयुक्ता न हि भुज्यर्थोऽत्र[1]वाक्यार्थ किन्तु एयन्तार्थोऽत आह

अत्रेति । (कै)

वाक्यार्थस्तु अत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसम्भवात फलग्रहणम् । तच्च प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह

तच्चेति ॥ (कै)

ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रिया समुदायपर्याप्ति-त्यपि वक्तु शक्यमत आह

---

१ भुज्यर्थो वाक्यार्थ । ख ॥

तृप्तिफलत्वाच्चेति॥ (कै)

सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति भ्रमो न कार्य इत्याह

नाद्येति॥ (कै)

गीतादीति। (कै)

आदिना नृ[1]त्तवाद्यादि। अन्वयत[2] मयुज्यन्ते वर्णा अचेति। लद्यानुसारात् तच समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयणमिति तत्त्वम्। प्रकृतेऽन्यतरन्यायाश्रयणे हेतुमाह

वृद्धिसञ्ज्ञेति॥ (कै)

लिङ्गादिति। (कै)

'[3]प्रस्थेऽवृद्धमिति' निषेधबाधनार्थं हि तदिति भाव। न च नामधेयरूप[4]मालादीनामाद्युदात्तार्थन्तत्। तस्य वा नामधेयस्येति पचे वृद्धत्वादिति वाच्यम्। 'अभिव्यक्तेति' न्यायेन तत्राप्रवृत्ते॥ [5]समुदाये समाप्तौ युक्तिमाह

अच अतस्येति। (कै)

एवचा[6]कथितसूत्रे दृष्टिरपि परिगणनीय इति भाव इत्येके॥

---

१ नृत्यवाद्यादि। ख॥ २ अन्वयत्वात। ख॥

३ प्रस्थेऽवृद्धमकर्कादीनाम्। अ ६। पा २। सू ८७॥ सिद्धान्तकौमुद्या समासस्वरप्रकरणे द्रष्टव्यम॥

४ मालादीना च। अ ६। पा २। सू ८८॥ वृद्धानाम आद्युदात्तार्थमिदम्॥

५ समुदाये युक्तिमाह। ख॥

६ अकथित च। अ १। पा ४। सू ५१॥

उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्य शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेन गर्गा गुणकम । दण्डेश्च स्वप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार शासनरूपोऽथ । शासन नियन्त्रणम् । [1]तत्र एवन्त इव कर्त्तुरित्युभयो कमत्वम् । कल्प-प्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वथप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेन गर्गाणा शाब्द प्राधान्य[2]न्तचैव प्रधाने कमणि लकार ॥

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्

इत्युक्ते ॥ दुहादिष्वस्याप्रामाणिक पाठ इति वच्यते ।

अपादानस्थानप्राप्ता (कै)

इत्यनेन चानुद्देश्यत्वमात्रमभिप्रेतमिति परे ॥

शतस्य प्राधान्यमिति । (कै)

शारीराभिहननलक्षणदण्डव्यावर्त्तनेनेति भाव ॥ नन्वन्तरेणापीति वाच्ये सावकालिकासत्त्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत आह

न्यायादिति । (कै)

[3]शतदण्डनन्यायेत्यथ ॥

योगविभागेति । (कै)

तिङन्तसमासायेति भाव ॥ भाष्ये

---

१ एवन्त इव । क ॥ इ ॥

२ प्राधान्यात्तत्रैव । क ॥

३ शतदण्डनन्यायादित्यथ । क ॥

किमर्थमिति । (भा)

चतुर्थीतत्पुरुष ॥

तपरकरण क्रियते (भा)

इति । पाक पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सह प्रयोग ।
[१]आत्वजातेभिन्नकालावर्णव्यक्तित्वाभावाद् द्वितीयमाश्रयति ।

व्यक्तिरिति ॥ (कै)

यद्गुणस्य (कै)

इत्यादि बहुव्रीहि ॥ भाष्ये

किं च कारणमिति । (भा)

[२]निमित्तकारणहेतुष्विति (वा)

हेतौ प्रथमा ॥

अस्तिप्रयोजनमेतदिति (भा)

काका सूचितमनुवाद्य पृच्छति

किं तर्हीति । (भा)

किं तर्हीति प्रश्ने ॥

इति । (भा)

इद वक्तव्यमित्यर्थ ॥ तदाह

भेदकत्वादि- (कै)

त्यादि ॥

---

१ अत्वजाते । इ ॥

२ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायोदर्शनम् । इति वार्त्तिकेन ॥

जात्यात्मनैकत्वे व्यक्तिभेदादेवोपपत्तेन गुणभेदकृतभेदे इद-मुदाहरण स्यादत आह

उदकत्वेति ॥ (कै)

[1]आत्मशब्दो द्रव्यवाची भाष्ये ।

[2]बालो युवेति (भा)

भाष्ये

स्वामाख्या न जहाती- (भा)

त्यनुकष । एतेनाभेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाण दर्शितम् ॥ ननु गुणेषू भयाङ्गीकारे खण्डिकोपाध्यायचपेटादान विरुध्येतेति चेन्न । यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोध इत्याह

आम्नायेति ॥ (कै)

ननूभयोरपि न्याय्यत्वप्रतिपादनेन

कि पुनरत्रन्याय्यमिति (भा)

प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

शास्त्रे इति ॥ (कै)

अत्रेति । (भा)

निर्धारणसप्तमी नेति भाव ॥

---

१ एकोऽयमात्मा उदक नाम" इत्यादिना ॥

२ भाष्ये बालो युवेति । क ॥

[1]इत्येव न्याय्यमिति। (भा)

विधेयाण् भिन्नविषय इति शेष ॥ तच्चैतत्कृतस्यापि अप्रत्यय इति निषेधात। अतस्तथैव ज्ञापकमुपन्यस्यति

यदयमिति॥ (भा)

प्रयत्नम्। (कै)

स्वशब्देनोपादानरूपम् ॥

कथमिति। (कै)

यथा वध्यादेशे उदात्तनिपातनेन

[2]एकाच (पा)

इति सूत्रस्थमेकाच् ग्रहण न कार्यमिति ॥

य स्वर प्राप्त इति। (कै)

हन्तेरनुदात्तत्वादनुदात्त इत्यथ ॥ न चैवमस्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानड स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त उच्चारणीये उदात्तोच्चारण विवक्षार्थमिति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमिति वाच्यम्। परमास्थिशब्दादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षाया मानाभावादित्याशयात् ॥ नन्वेवमपि चतसर्य्याद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्वतत्त्व इत्यत्र

[3]चतुर शसी- (पा)

त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नम्। चतु शब्दस्य

---

१ इत्येव न्याय्यमिति। क ॥ २ अ ७। पा २। सू १ ॥

३ चतुर शसि। अ ६। पा १। सू १६७ अन्तोदात्तविधायकमिदम॥

[1]त्र सख्याया (पा)

इत्याद्युदात्ततया तत्स्थानिक चतसरि स्थानिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणोपपत्त्या

चतुर श्सी- (पा)

त्येतद्बाधकत्वायोगादत आह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

एकश्रुतिश्च

[2]विभाषा च्छन्दसीति (पा)

वैकल्पिकी। तत्पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारण विवक्षायम्। चैस्वर्येण पाठमभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रस्य ज्ञापकमित्यविरोध ।

अन्येतु (कै)

इत्यरुचिबीजन्तु निपातन नामान्याद्दृश्ये प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम्। तद्रूपा[3]द्यत्नात्तत्रचोदात्तादिविवक्षा।

[4]तिस्रचतस्र (पा)

इत्यत्रापि [5]द्वन्द्वप्रयुक्तान्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारण

---

१ त्र सख्याया। आद्युदात्तार्थमिद फिट सूत्रम्। पा २। सू ५॥
२ विभाषा छन्दसि। अ १ पा २। सू ३६॥ एकश्रुतिविधायकमिदम्॥
३ यत्नात् तत्रोदात्तादिविवक्षा। क॥
४ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। अ ७। पा २। सू ९९॥
५ द्वन्द्वप्रयुक्तोऽन्तोदात्ते। क। ख। ङ॥

विवक्षायम् । सम्पूर्णाष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्कस्यचित्पदस्यैकश्रुत्या पाठो यथा

[1]दाण्डिनायनादि- (पा)

सूत्रे ऐक्ष्वाकेति [2]एतावदेव भाष्याल्लभ्यते । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

स्वरितादेरिति । (भा)

भाष्ये उपलक्षणम । उदात्तादेरन्तानुदात्तश्च प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ॥

आश्रीयमाण इति । (भा)

शब्देन निपातनेन वाऽऽश्रीयमाण इत्यर्थ । नन्वेवमनुदात्तादिग्रहण व्यर्थं स्यादत आह

अजिति ॥ (कै)

ऐजयन्तपरत्वमित्याह

इद तर्हीति (भा)

भाष्ये । चतुर्मात्रोऽपि प्लुत

[3]प्लुतावैच (पा)

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट ॥ कार्यकालमाश्रित्य नोदयति ।

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १७४ ॥

२ एतदेव च भाष्याल्लभ्यते । क ॥

३ प्लुतावैच इदुतौ । अ ८ । पा २ । सू १ ६ ॥

नन्विति । (भा)

अय भाव । तत्पक्षे

[1]**मृजेर्वृद्धिर-** (पा)

त्यादौ उपस्थित

वृद्धिरादैजिति (पा)

पदैकवाक्यतयान्वेति। एक वृद्धिपद तु प्रत्यभिज्ञामात्रफलकमनु-वाद एव। एव च भाष्यमानल स्पष्टमेवेति। उत्तरस्य लय भाव। [2]अनुवादकल्पनापेक्षया [3]तत्रोपस्थित

वृद्धिरादैजिति (पा)

तत्रैव शक्तिग्रह सम्पाद्य वाक्यभेदेन

मृजेर्वृद्धिरित्य- (पा)

स्यार्थं बोधयति॥ ज्योतिष्टोमेन यजेते त्यादौ तु शक्तिग्राहक-शास्त्रान्तराभावादगत्या विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव गति कल्प्यते। न तु विद्यमाने शक्तिग्राहके तथा कल्पनमुचित पदस्यानु[4]वादत्वकल्पन चेति॥ यत्तु कायकाखपक्षे वृद्धिरादैज्

१ अ ७। पा २। सू ११४॥

२ अनुवादत्वकल्पनापेक्षया। क। ख। ग। इ॥

३ यत्रोपस्थितम्। क॥

४ अनुवादकत्वकल्पनम। क। इ॥ 'पदस्यानुवादत्वकल्पन चेति' इति ख पुस्तके नास्ति॥

वृद्धिरादैजि- (पा)

इत्यादेश्च वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इत्यर्थ ॥ यथा च ज्योति-ष्टोमादिपदाना यागविधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगति-स्तथेहापि मृजेर्वृद्धिरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाव-गति । उपस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन उपस्थाप्यस्य वृत्त्या बोधनात् परं सञ्ज्ञासूत्रत्वावगतिरिति[1] । तन्न ।

[2]कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं

भस्येत्युपस्थितमिदं भवति ।

[3]यचिभमि- (पा)

तीति ।

[4]ष्यड सम्प्रसारणमिति (पा)

[5]सूत्रस्य भाष्येण

कार्य्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं

प्रगृह्य प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ॥

[6]ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमिति[7] (पा)

---

१ सञ्ज्ञासूत्रत्वावगतिरिति चेन्न । क ॥

२ स्पष्टाचेयं परिभाषेन्दुशेखरे ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १८ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

५ सूत्र भाष्येण । क ॥

६ अ १ । पा १ । सू ११ ॥ ७ ईदूदेदितिसूत्रस्य – । सम ॥

[1]अदसो मादिति (भा)

सूत्रस्थभाष्येण च विरोधात्। लद्रीत्या ह्युपस्थितमिदं भवति [2]यचीतीत्येव वक्तव्यं स्यात्॥ [3]'अथ सञ्ज्ञे त्यादिप्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिकविरोधश्च। प्रकारान्तरेणाचत्व तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधश्च। किञ्च

मृजेर्वृद्धिरि- (भा)

त्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदानां तदुपस्थितिसम्पत्त्या चारितार्थ्येन स्वोपस्थापितपदार्थेऽन्वये मानाभावात तत्रैक्परिभाषा' नुपस्थित्यापत्ति। वृद्धिपदेनाविधानात्। 'मृजेर्वृद्धिरि"त्यादौ इक्पदोपस्थापकस्यापि विधेयाकाङ्क्षासत्त्वात् विधिविषये एव तत्प्रवृत्तेश्च भवत्येवान्वय। [4]एवं च ज्योतिष्टोमवाक्यादेर्लक्षणेनाच नामधेयता दुरुपपादा। किं चोपस्थाप्यायस्य वृत्त्या बोधनात सञ्ज्ञासूत्रत्व वा 'इकोगुणे"त्यादिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्व वेत्यत्र विनिगमकाभाव। वृद्ध्यादिपदैर्वृत्त्या बोधनञ्च दुरुपपादम्। अनुवादेऽपि सञ्ज्ञासूत्रोपस्थिति

[5]अणोऽप्रगृह्यस्य (भा)

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥ अदसो मादिति नास्ति । सम् ॥
२ पश्यतीत्येव । क ॥
३ भाष्ये उक्तमन्वैव ॥
४ एव ज्योतिष्टोमवाक्यात । क ॥
५ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

[1]**वृद्धिर्यस्ये-** (भा)

त्यादिविषये भाष्ये स्पष्टेति दिक । भाष्ये

कि तकार इति । (भा)

अस्य तादपि परस्तपर इत्यनङ्गीकुर्वत इति शेष ॥

सम्बन्धाभावादिति । (कै)

शेषशेषिभावाभावादित्यर्थ ॥ तान्तस्य पदत्वाभावे जश्त्व न स्यादिति भाव । आनुषङ्गिक फल दर्शयति

ज्ञापकद्वारेणेति ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

इको गुणवृद्धी।१।१।३॥

गुणवृद्धिग्रहणोत्तरञ्च निषेध्यसमर्पणायावश्यकत्वेऽपि इक् पदस्यैव स्थान इत्यर्थायमावश्यकत्वेऽपि योगविभागविषयकोऽय प्रश्नो भाष्ये

इग्ग्रहणमिति॥ (भा)

ननु इग् ग्रहणेनाकारादीना निवृत्तिरशक्या कर्त्तुमत आह

स्थानित्वस्येति॥ (कै)

ननु आकारस्य वृद्ध्युदाहरणादाने गुणाशे च अकारोदाहरणादाने कि बीजमत आह

आकारस्येति॥ (कै)

वृद्धिविधौ। (कै)

सिचि वृद्धिविधौ अयासीदित्यादौ। अपवादत्वात् सगिड्भ्यां सा बाध्यते इति भाव॥ इतरवृद्धिविधौ सम्भवेऽप्याह

विशेषाभावादिति॥ (कै)

अकारस्येति। (कै)

[1]एयल्लोपाविति (वा)

पूर्वविप्रतिषेधेनातो लोपस्य वृद्धिगुणबाधकत्वादिति भाव । पुचीयतीत्यादौ त्वविशेष इति बोध्यम् ॥

आकारस्य गुण । (भा)

[2]सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रित्यनेन ॥ नन्वैकारोच्चारणसामर्थ्याद् गुणो नेत्यत आह

एचामिति । (कै)

सर्वेषां विवृत एव प्रयत्न इत्यभिमान ॥

आर्द्धधातुकोपदेश इति । (कै)

गुणनिष्पन्नस्य तदुत्तरकालिक इति भाव ॥

[3]प्रतिपत्ति लाघवम् । (कै)

प्रक्रियालाघवम् ।

"तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च"

इति पाणिनीयशिक्षोक्ते प्रयत्नलाघवमपि बोध्यम् ।

इग् ग्रहणेति । (कै)

ततश्च

---

१ 'एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य पूर्वविप्रतिषेधेन"। अतो लोप (अ ६ । पा ४ । सू ४८) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ८४ ॥

३ प्रतिपत्तिलाघवार्थमित्यर्थ ॥

[१]मिदेरिति (पा)

नावयवषष्ठी किन्तु स्थानषष्ठीति सर्वादेशो गुण स्यादित्यर्थ ।
भाष्ये

नैतानि सन्ति ज्ञापकानीति । (भा)

क्वचिन्न्यायेन । ननु नैतानि सन्ति ज्ञापकानि इति प्रतिज्ञा-
याये ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमत आह

विशेषेति ॥ (कै)

टक कित्त्व ज्ञापक य विधि प्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादना-
येत्यर्थ ॥ शङ्कते

केचिदिति ॥ (कै)

यदप्युच्यते इति । (कै)

समुच्चयार्थापिशब्देनेतिशेष ॥

आर्थेन । (कै)

सामर्थ्यप्राप्तेन । [२]भङ्गस्य भङ्गसदृश इति भाव ॥

[३]ग्लायत इत्यादीति । (कै)

आदिना जग्लावित्यादि ॥ नन्वेवमात्त्वमपि बाध्येत नहि तस्ये
कारो निमित्त ग्ले इति पाठेऽपि सुकरत्वाद अत आह

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

२ भङ्गस्य भङ्ग सदृश इति भाव । क । ग । इ ॥

३ ग्लायत इति । इ । ख । ग ॥

[1]न ध्याख्येति । (कै)

[2]ध्या इति कृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणस्यात्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भाव ॥ न चास्य सौत्रत्वम। बाधकत्वमङ्गीकृत्य सौत्रत्वकल्पनापेक्षयाऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहु ॥ न च रैशब्दादिभ्य आचारक्विपि रायतीत्यादौ मध्यचरस्य गुण स्यादिति वाच्यम् । एजन्तेभ्य आचारक्विबभाव एतद् [3]भाष्यप्रामाण्यादित्यदोषात ॥

गुणवदिति । (कै)

वैधर्म्ये दृष्टान्त ॥ ननु पररूपेऽपि गुणानामभेदकतया कदाचित्सानुनासिकोऽपिस्यादत आह

रूपग्रहणस्येति ॥ (कै)

परे तु अत्र पररूपशब्देन परशब्देन वा यदुपस्थित रूप प्रयोगस्य तस्य ग्रहणम् । स्थाने जायमान किं गुणक इत्याकाङ्क्षायामन्तरतमपरिभाषयोभयगुणक । प्रकृते चोभयान्तरतमासम्भवात परशब्देन यद्गुणकस्योपस्थितिस्तद्गुणक एव भविष्यतीति भाष्याशयाद्रूपग्रहणस्येत्यादि चिन्त्यम् । गुणाना शब्दत्वादिवत शब्दरूपत्वाभावेन व्यावृत्त्यसम्भवस्य रूपग्रहणेनेत्याहु ॥

ननु

गमेरप्यय ड इति (भा)

भाष्यमनुपपन्न गमो गमस्य

---

१ न ध्याख्ये इति । क ॥ २ 'ध्या इति'' इति नास्ति । क ॥
३ भाष्यकारप्रामाण्यात् । क ॥

[1]अन्तात्यन्ताध्वदूरपारेति (पा)

सूत्रे पठितेन

[2]अन्यत्रापि दृश्यत इति (वा)

वार्त्तिकेन नगोऽग इत्यादौ डस्य सत्त्वादत आह

सप्तम्यामिति । (कै)

[3]सप्तम्यां जनेर्ड- (पा)

रित्युत्तर पठिते

[4]अन्येष्वपि दृश्यते (पा)

इति[5]सूत्रे दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन[5] तेनैव प्रकृत्य-न्तरादपि डे सिद्धे 'अन्तात्यन्तेति' प्रकरणस्थ वार्त्तिकं न कार्य-मिति भाव ॥ भाष्ये

आन्तर्यत ओकार इति । (भा)

स्थानत आन्तर्यादिति भाव ॥ ननु

[6]तनोतेर्डउ सन्वच्चेति

डित्करणान्

१ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड । अ ३ । पा २ । सू ४८ ॥

२ अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् । वा ॥

३ अ ३ । पा २ । सू ९७ ॥

४ अ ३ । पा २ । सू १ १ ॥

५ व्यभिचारार्थत्वेनैव । क ॥

६ ' तनोतेर्डउ सन्वच्च " । सू ७३ ॥ उणादिसूत्रम् ॥

[1]न व्यञ्जनस्य गुण (भा)

इति चेन्न॥ उणादिनामव्युत्पत्तिपक्षाङ्गीकारात्॥ न चैवमपि स्थानप्रयत्नान्तरतमेषु इकारादिषु चरितार्थानि गुणादिशास्त्राणि व्यञ्जने न [2]प्रवर्त्तन्ते इति वाच्यम्। ईशादौ शकारे तथाप्यतिप्रसङ्गात्। सूत्रमते स्थानप्रयत्नैक्यादिति भाष्याशय॥ [3] स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये [4]प्रत्याख्यानेनास्या युक्तेरसम्भव-[5]दुक्तिकत्वाच्च॥ भाष्ये

एतेऽपीति॥ (भा)

औकाराद्य। एषु उदाहरणेष्विक

प्राप्नुवन्ती- (भा)

त्यन्वय॥

स (भा)

इत्यत्र तु न स्यादेवेति भाव॥

[6]त्यदादीनाम (पा)

इत्यत्र 'त्यदादीनामि ति तु

---

१ एतत सूत्रस्थभाष्यम॥

२ प्रवर्त्तते। क॥

३ "स्थानेऽन्तरतम" इति सूत्रे। अ १। पा १। सू ५०॥

४ प्रत्याख्यातत्वेनास्या। क॥

५ उक्तित्वाच्च। ख॥

६ अ ७। पा २। सू १ २

[1]तदोः सः सावि- (पा)

त्युत्तरार्थं स्यात् । संज्ञोपसर्जनव्यावृत्त्यर्थं च स्यादिति बोध्यम् ॥

आश्रितेति । (कै)

आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैचु विधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः ॥

तेनेति । (कै)

इत्येवमित्यध्याहृत्य स्वरूपपदार्थकेनान्यतरेण विशेषणादीदृशार्थलाभ इति भावः ॥ अत एव सम्बन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धी इत्युच्चार्य

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते (भा)

इत्युक्तम् । उपक्रमस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादित्येतद्भाष्यस्वारस्यादाह

अथवेति । (कै)

पुनरुपादानसामर्थ्यादिहत्यं [2]गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकमिति भावः ॥

यादृश इति ॥ (कै)

स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं सति उत्तरत्र निषेध्यसमर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्यं दुरुपपादम् । अनुवर्त्त-

१ अ ७ । पा २ । सू १०६ ॥

२ इह गुणवृद्धि - - । क ॥ इहत्य गुणवृद्धिग्रहणम् । ख ॥

मानस्य स्वरूपपरत्वेन निषेध्यसमर्पकत्वाभावादिति चेन्न। 'आगन्तूनामन्ते निवेशः' इति न्यायेन

[1]अदेङ् (पा)

सूत्रे गुणपदोत्तरं वृद्धिपदोपस्थित्या तत्साहचर्येण तत्र सूत्रे स्वरूपपरत्वं तस्य। उत्तरत्र तु योग्यतयाऽर्थपरत्वम्।

[2]इक इति (पा)

सूत्रेऽपि

न धात्वि- (पा)

त्यादिसाहचर्येणार्थपरत्वम्। इक इति षष्ठीनिर्देशश्चेति भाष्याशयात्॥

नपुंसकस्येति॥ (कै)

[3]'घञजपः पुंसीति' तु प्रायिकमिति भावः। यत्तु भावविषयमेवैतदिति। तन्न। मासं भव्योऽस्येति

[4]कर्मण्यणिति (पा)

सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात्॥

तेनेति। (कै)

अचोऽञ्णिदित्यनुवृत्तिर्न स्वकार्याय किं तु वृद्धिशब्दस्यान्यसम्बन्धनिवृत्तये इति भावः॥ भाष्ये

१ अ १।पा १।सू २॥ २ अ १।पा १।सू ३॥
३ घञजपा पुंसि।इ।क॥ ४ अ ३।पा २।सू १॥

[1]वृद्धिरादैज् अदेङ्गुण[2] (भा)

इति सूत्रक्रमनिर्देश । पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङ् इत्यत्र सम्बन्धानुवृत्ति दर्शयितुम् । 'इको गुणवृद्धी' इत्युक्तिस्तु यथा न्यासाभिप्रायेण ॥

[3]आदैजदेङ्ग्रहणमिति । (भा)

स्वरितत्वाप्रतिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजित्यपि निवृत्तमित्यर्थ । क्वचित्तु आदैज्ग्रहण निवृत्तमित्येवपाठ ॥ ननु मण्डूकस्य चेतनत्वात्तथा गतिसम्भवेऽपि शब्दस्य कथ सेत्यत आह

वृद्धिशब्दस्येति ॥ (कै)

स्वरितत्वासङ्गाद् अनुवर्त्तमानस्यापीतिशेष ॥

इहेति । (कै)

इक इति (कै)

सूत्रे इत्यर्थ ॥ "अदेङि"त्यत्र तु न सम्बन्ध । गुणसञ्ज्ञासम्बन्धेनादेङो निराकाङ्क्षत्वादितिबोध्यम् ॥ नन्वेकयोगत्व नैकार्थत्व भिन्नविषयसञ्ज्ञाद्वयविधानात् । नापि निरन्तरपाठ । तस्येदानीमपि सत्त्वेन करिष्यत इत्यस्यासङ्गते ।

---

१ अ १ । पा १ । सू १ ॥
२ अ १ । पा १ । सू २ ॥
३ आदैज ग्रहणमिति । ख ॥

[1]गोरणावि- (पा)

त्यादौ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिदर्शनाच्चात आह

एक इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिकाले । (कै)

लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवकाले ॥

एककालेति । (कै)

आदैज्वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञो भवतीति संज्ञाद्वयवाक्यार्थबोध एककाल इति भाव ॥ समूहालम्बनात्मक एकवाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् । यद्वादैज् वृद्धिसंज्ञोऽदेङ्गुणसंज्ञश्चभवत इत्येको वाक्यार्थ-बोध इति तात्पर्यम्[2] ।

[3]गोरणावि- (पा)

त्यादौ अवान्तरवाक्यार्थभेदान्नदोष ॥ केचित्तु एककाला प्रति-पत्तिर्भवतु तावतापि स्वरितत्वगुणप्राप्तवृद्धिपदसम्बन्धाभाव कुत इति चिन्त्यम् । न च स्वविषयवाक्यजबोधानन्तर निराकाङ्क्षत-यान्यत्रान्वयाप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गो नह्येतदेकयोग इति वाच्यम् । व्यवधाननिबन्धनायामनेकसम्बन्धाप्राप्तावनेकसम्बन्धाय स्वरितत्वासङ्ग इत्यस्यापि वक्तु शक्यत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थ

१ गोरणौ यत्कर्म णौ चेत् सकर्तानाध्याने ॥ अ १ । पा ३ । सू ६७ ॥

२ प्रतिपत्ति वाक्यार्थबोध । इत्यधिकम ॥ क ॥ ख । ड ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ६७ ॥

[1]तदधीते तद्वेद- (भा)

त्यत्र द्वितद्ग्रहणादेकयोगेऽनुवृत्त्यभाव इति । स्पष्ट चेद

[2]तदस्मिन्नस्तीति (भा)

सूत्रे भाष्ये ॥ एकयोगत्व च द्वयो सहिता पाठ एव । वस्तुत एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ।

[3]तदस्यास्त्यस्मिनिति (भा)

सूत्रे द्वितद् ग्रहणाभावात् ।

तदधीत (भा)

इति सूत्रे तु बालाना सुखबोधाय द्वितद्ग्रहणमित्यप्युक्त[4] तत्रैवातोऽत्र भाष्येऽय समाधिरेकदेशिन इत्याहु ॥ ननु वृद्धिगुणसज्ञयो सामान्यविशेषत्वाभावात कथमुत्सर्गापवादसाम्यमत आह

यथेति । (कै)

आत इत्युपादानादेव तद्विषये कस्यासन्दिग्धत्वम् । अत एव तदतिरिक्तावकाशविरह । तदुद्देशेनैव प्रवृत्तिरूप तात्पर्य च । ननु गुणसज्ञया वृद्धिसज्ञावत्कृत्यादिसज्ञयापि प्रत्ययसज्ञा बाध्येतेत्यत आह

---

१ अ ४ । पा २ । सू ५९ ॥

२ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । अ ४ । पा २ । सू ६७ ॥

३ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप । अ ५ । पा २ । सू ९४ ॥

४ इत्युक्तम । क ॥

प्रत्ययेति ॥ (कै)

न तथाद्याकाङ्क्षया [1]प्रत्ययसञ्ज्ञाया सम्बन्धो येन सन्निहित-कृत्यादिसञ्ज्ञया निराकाङ्क्षत्वान्नप्रत्ययसञ्ज्ञया[2] सम्बन्ध स्यात्। किन्तु सञ्ज्ञाकाङ्क्षया। सा हि स्वस्य बहुविषयत्वलाभाय कतिपयानन्तर-विषयलाभेऽपि पुन पुनर्विषयान्तरमाकाङ्क्षते। बहुविषयत्व चास्या सञ्ज्ञिविशेषासम्बन्धेनाधिकारकरणादवसीयत इति भाव ॥ प्रकृते तु न तथेति बोध्यम् ॥

स्वञ्जोऽप्राप्ताविति। (कै)

यता सुक्ते इति[3] शेष। मण्डूकगतयोऽधिकारा इत्यस्यैव स्वरित-लिङ्गेनानुवर्त्तमान यत्राकाङ्क्षा तत्रैव सम्बध्यते इति विशेषमभि-धातुमय पत्र ॥ स च सम्बन्धाय तत्र विभाषाग्रहणरूप यत्नविशेष कुर्वत सूत्रकृतोऽप्यभिमत ॥ अस्य विशेषस्य प्रागकथन तु एतद्वि-शेषद्वारा पुनस्तत्परामर्शेन तत्रैव परिहारे मुख्यताबोधनायेति बोध्यम्।

इह त्विति ॥ (कै)

अकर्त्तव्यत्वविशिष्ट पुनर्गुणवृद्धिग्रहण यत्न इत्यर्थ ॥ अनुवृत्तौ हि तदकर्त्तव्य भवतीत्याह ॥ भाष्ये

---

१ प्रत्ययसञ्ज्ञया। क। ङ ॥ २ प्रत्ययसञ्ज्ञा ॥ क ॥
३ विशेष। ख ॥

उभय निवृत्तमिति । (भा)

स्वरितलिङ्गानासङ्गेनाननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थ ॥

अपेक्षेति । (कै)

इक इत्येतावन्मात्रस्येतराकाङ्क्षत्वात्समुदायापेक्षाया च लक्ष्यानुसार एव बीजम । अनन्तरस्येति ' न्यायेन गुणस्यैवापेक्षा युक्तेत्येतन्नास्तीत्यन्वय ॥ समुदायत्व च युगपद्बुद्धौ सन्निधानात क्रमेणासन्निधानाच्चेति बोध्यम् ॥

षष्ठीति । (कै)

स्थानषष्ठीत्यर्थ ।

[1]षष्ठी स्थान इति (भा)

परिभाषया तत्त्वनिर्णय । अस्य च सूत्रस्य गुणवृद्धिशब्दाभ्या विधीयमानौ वृद्धिगुणाविक स्थाने इत्यर्थेऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्तेरुभयोरपि समकालप्रवृत्तिकता बोध्या ।

गुणश्रुत्ये- (कै)

त्यस्य गुणशब्देन विधेयत्वबोधिकयेत्यर्थ ॥

तच्च यदीति । (कै)

बुद्धे क्रमिकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराच्चेति भाव ॥

---

१ षष्ठी स्थानेयोगा । अ १ । पा १ । सू ४९ ॥

[1]सोऽस्येति । (कै)

इगन्तस्येति षष्ठ्या तेनान्वयेऽस्य[2]नुपसंहारादेतद्विशेषणत्वमेतत्परिच्छेदकत्व तस्येति भाव ॥

तदा तस्याय विशेषणत्वादिति । (कै)

तच्छेषशब्दे तन्त्रेण बहुव्रीहिषष्ठीतत्पुरुषाविति भाव ॥ भाष्ये

इको गुणवृद्धीति (भा)

पूर्वपरान्वयि तेनैतद्द्वयलाभ इति भाव ॥ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावकृत एव च शेषशेषिलव्यवहार इति बोध्यम ॥

अथ त्विति । (कै)

अवान्तरवाक्यार्थबोधकालेऽनिर्णीतार्थकत्वेन स्थानषष्ठीत्वसम्भावनया तत्प्रवृत्तावपि पश्चादिक इत्यस्योपस्थितौ

[3]मिदेरि- (भा)

त्यादौ योग्यत्वेन तत्साहचर्येण चान्यत्राप्यवयवषष्ठीत्वनिर्णये तदसम्बन्ध इति भाव ॥

बाधायोगादिति । (कै)

आत्यन्तिकबाधायोगादित्यर्थ ॥ पाक्षिकस्तु बाध 'षोडशी'-ग्रहणादौ भवत्येवेति बोध्यम् ॥

---

१ सोऽस्येत्यारभ्य इति भाव इत्यन्त नास्ति ख पुस्तके ॥

२ अस्युपसंहारात । क ॥

३ मिदेर्गुण । अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

समुच्चय इति । (कै)

[1]मिदेरन्त्यस्येकस्येत्येवमाकार ॥

नहीति । (कै)

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशेनैकस्य [2]नानेकाभिधायकत्वम । तन्त्रे आवृत्तौ च न मानमिति भाव ॥

अनेकयोगेति । (कै)

एव च

एक वाक्यमिति (भा)

भाष्यमयुक्तमिति भाव ॥ उत्तरम् ।

एकस्मिन्नित्यादि ॥ (कै)

[3]अङ्गाङ्गिभावस्य न गुणगुणि भाव इत्याह

विशेषणेति ॥ (कै)

इक स्थानित्वादिति । (कै)

साध न

[4]अलोऽन्त्य- (भा)

सूत्रप्रवृत्तौ निमित्तम् । अल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठीत्वाभावात् ।

---

१ मिदेरन्तस्येक इत्येवमाकार । ख ॥

२ नानेकाभिधायकत्वम । क ॥

३ अङ्गाङ्गिभावे न गुणगुणिभाव इत्याह । ड । अङ्गाङ्गिभावस्य गुण गुणिभाव इत्याह । क । ख ॥

४ अलोऽन्त्यस्य । अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

अङ्गस्येति (कै)

च न स्थानषष्ठीति भाव ॥

तद्विशेषणत्वादिति। (कै)

अवयविलेन विशेषणलादित्यथ ॥

नानावाक्यत्वमिति। (कै)

अत्र पक्षे

[1]पुगन्ते- (पा)

त्यादि नियमार्थमिति बोध्यम् ॥

मिदादीनामिति। (कै)

गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परसम्बन्धापरित्यागेनोपस्थानन्तच्छेपल तत्रैकस्या असम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्त्तते इति भाव ॥

भाष्ये

[2]अनन्त्यत्वादिति। (भा)

तच्छेषपक्षेऽनन्त्यलादिको गुणो न प्राप्नोतीत्यथ ॥

अङ्गस्येति च स्थानषष्ठीति। (भा)

अङ्गस्य स्थाने गुणो भवति स च यचान्त्य इक् तचान्त्यस्येक इत्यथ इत्यभिमान । तदाह

---

१ पुगन्तलघूपधस्य च। अ ७। पा ३। सू ८६॥

२ अनन्त्यत्वाद्धीति। क। ख। ग। ङ॥

भेदेनेति। (कै)

शास्त्रस्य बहुविषयत्वायेत्यर्थ ॥

तच्चेगन्तेष्वेवेति। (कै)

तच्छेषत्वादिति भाव ॥

अन्यच्च। (कै)

अनिगन्तविषये गुणशास्त्रे ॥

अन्त्यमलमिति। (कै)

इक्परिभाषाशेषभूतालोऽन्त्यपरिभाषयेत्यर्थ ॥

अङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठीति (भा)

भाष्ये

अन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ते- (भा)

त्यनुकर्ष। एव च सङ्ग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वादनिगन्तविषय-
कलक्षणाभाव एव। आवृत्तौ च न मानमितिभाव। अत एव

[1]गापोष्टक (भा)

किन्त्व साधकम् ॥

हिस्व (भा)

हेत्यर्थ इत्याह

---

१ अ ३। पा २। सू ८॥

मिदादिष्विति ॥ (कै)

अनन्त्यस्य चेक इति । (कै)

यद्यपि 'जुसि च'[1] इत्यादीना प्रधानभूतेक्विशेषणत्वे

तस्मिन्निति[2] (पा)

परिभाषया व्यवहितस्येको न भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गाक्षेपत्थिताकाङ्क्षतया[3]

जुसि चे- (पा)

त्यादिभिरप्यङ्गमेव विशेष्यते इत्यभिप्राय ॥

समानन्यायेति । (कै)

गुणप्रकरणावैरूप्याय सवचाङ्गस्येत्यवयवषष्ठ्येव स्यादितिभाव ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

अनियमे नियमकारिणीत्वात्परिभाषाया इति भाव ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अयमभाव । नह्यनियम' इति श्रुति स्मृतिर्वा किन्तु परिभाषा लिङ्गवती फलवती चेति नियम ॥ फल चेतरव्यावृत्तिवदितरसङ्ग्रहोऽपीति ह्रस्वस्येत्यस्याङ्गविशेषणत्वव्यावर्त्तनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानन्त्यस्यापि गुणसम्पादनमेव फल स्यात् । अकारे तु गुणागुणयोर्न विशेष इति । तदेतदच्यति

१ अ ७। पा ३। सू ८३॥ २ अ १। पा १। सू ६६॥

३ उपस्थिताकाङ्क्षतया। क॥

अनन्त्यस्याप्युकारस्येति ॥ (कै)

नन्वेव ह्रस्वग्रहण व्यर्थमत आह

दीर्घस्येति । (कै)

घिसञ्ज्ञावर्णयोरेवेति पक्षे ङिति गुणस्याग्निचिते[1] इत्यादौ प्रसङ्गो बोध्य ॥

पुन श्रुति । (कै)

पुनर्गुणविधानम ॥

ननु चेति । (कै)

बहुव्रीहि समास सामर्थ्यादिक्परिभाषानुपस्थितिस्येति भाव ॥ भिदो दकारोच्चारण तु [2]भिन्नो भित्तमित्यादौ चरितार्थम ॥ क्नो किस्वेनानिग लक्षणत्वेऽपि निषेधप्रवृत्ते । पुग्विधानमपि ज्ञापयती त्यादौ यथोपाथम् । ओकाररूपगुणार्थं च चरिताथ-मित्याशय ॥

पुकीति । (कै)

लाघवात्तत्पुरुषे निर्णीते निषादस्थपति ' न्यायेन नियमाथत्वन्न दोषावहमित्यथ । ननु पुगन्तग्रहण दापयतीत्यादौ अनन्त्यस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथ [3]नियमाथत्वमिति चेन्न । गुणे उपधावृद्धा विशेषाभावात ॥

---

१ अग्निचिवेत्यादौ । ख ॥ २ भिन्नोभिन्नम । क ॥
३ नियमाथमिति चेन्न । क ॥

प्रकृतस्यैवेति । (कै)

अनन्तरस्यैवेत्यर्थ ॥ न त्वनन्तरस्ये ति न्यायविरुद्धोऽय नियम इत्यत आह

अनन्तरस्येति । (कै)

लक्ष्यानुसारस्यानाश्रयणे बीज बोध्यम् । अभ्युपेत्यवाद क्लेशे-नाङ्गीकार इत्याहु ॥

पिचव्येति । (कै)

[1]उगवादिभ्यो यत् । (पा)

उवर्णान्तस्याङ्गस्येकोगुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्याय दोषोप-न्यास । परन्तु[2] सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोतीति ' भाष्याननुगुणा सा व्याख्येति चिन्त्योऽय कैयट इत्याहु । क्वचित्तु कैयटपुस्तके पि चव्य इति न दृश्यत एव ॥

तच्छेष (भा)

इति शब्दोऽसम्भवदुक्तिकत्वग्रस्तोऽपीत्याह

परस्परेति । (कै)

विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर इति भाव ॥ अत एवाग्रे एतत्पक्षोक्तदूषणोद्धारेऽपि नाय तच्छेष इत्युक्ति सङ्गच्छते ॥

---

१ अ ५। पा १। सू २॥ २ उक्त भाष्ये ॥

सन्निपात इति । (कै)

जायमानोऽपि सन्निपात सावकाशत्वेन विप्रतिषेधोपयोग्येव न तच्छेषत्वोपयोगी । अत एव नापवादत्वमप्युक्तदोषाच्चेति भाव ॥

असम्बद्धमनयेति (भा)

भाष्यस्य शेषशेषिभावानापन्नमुत्सर्गापवादभावानापन्न चेत्यर्थ ॥

नियमादिति । (भा)

अलोऽन्त्यपरिभाषाया पूर्वाचार्यसञ्ज्ञानियम इति ॥

तेनैव तस्यायुक्त इति । (भा)

स्वाङ्गेन स्वस्येत्यर्थ ॥ शेषशेषिणोरभेदमत्वा तेनैवेत्याद्युक्तम् ॥ नन्व- ङ्गस्येति स्थानषष्ठीदर्शना त्सार्वधातुके त्यादा[१]वलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृ- त्त्या कथमिक्परिभाषायाश्चयनमित्यवकाशोऽत आह

[२]अलोऽन्त्येति । (पा)

अङ्गेनेको विशेषणेन पुगन्तेत्यादिनियमेन च तत्प्रयोजनसिद्धि- रिति भाव ॥

अचाहुरिति । (कै)

अचा विशेषिताङ्गेनेको विशेषणासम्भवात् । प्रापयति त्वावावि- त्यादि लेप न जानातीति भाव ॥

---

१ इत्यादावप्यलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्त्या । क । ख । इ ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

दृष्टेति । (कै)

दृष्टसिद्धिफलकत्वमेव हि तस्य युक्तत्वमितिभाव ॥

न तु कार्येति । (कै)

द्वयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादितिभाव ॥ वस्तुत काय-कालपक्षेऽपि पाणिन्युच्चारणरूपपाठकृतपरत्वमस्त्येव । अन्यथैकत्र प्रयोगरूपदेशे [1]सर्वेषा मेलनेन परत्वस्योच्छेद एव स्यात् । प्रयोग-साधनफलकान्येव शास्त्राणि । नचैव काय्यकालपक्षमादाय त्रिपाद्या-मेषा प्रवृत्ति । यथोद्देशेतु पूर्वाण्येतानि प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेना-प्रवृत्तिरेव स्यादिति भाष्याद्युक्त विरुध्येतेति वाच्यम् । परिभाषाया सिद्धत्वेन तत्पक्षेऽसिद्धेनापि कार्येण स्वार्थे तदाकर्षणसम्भवादित्यष्टमे उपपादयिष्यमाणत्वात् । ध्वनित चेद

[2]तस्मिन्नितिनिर्दिष्टे (पा)

इत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चिन्त्यमेतत् ॥

ननु

द्विकार्ययोग (भा)

इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्यामन्यस्य योग इत्यर्थ । उत द्वयो परस्परेण योग इत्यर्थ । उभयथापि [3]त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभ । कर्मधारय-पूर्वपदकोऽपि न

---

१ सर्वेषा मिलनेन । क । ह ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥
३ त्रिपदस्तत्पुरुष । ख ॥

[1]**द्विक् सङ्ख्ये** (पा)

इति नियमेन तस्य दुर्लभत्वादत आह

द्वाभ्यामित्यादि । (कै)

अत्रापि पक्षे विप्रतिषेधशब्देन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह

विप्रतिषेधेति ॥ (कै)

द्विकार्ययोगेऽप्यसम्भवसत्त्वादाह

केवलोऽपीति ॥ (कै)

ननु आ ए इति ए आ इति वादेशसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

द्वयोरिति । (कै)

कार्ययोरित्यर्थ ॥ अनन्तरे यञि दीर्घ साधुरनन्तरे झलि एल [2]साध्वित्यर्थ इति भाव ॥

[3]**आद्गुण** (पा)

इत्यादौ द्वयो स्थानिनोरेकादेशस्य सम्भवादाह

[4]**मिदेरिति ॥** (पा)

न चास्ति सम्भवो युगपदिति । (कै)

युगपद्वाक्यार्थद्वयबोधाभावादिति भाव ॥ ननूक्तरीत्याप्रयोजनाभावाद्

---

१ द्विकसङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् । अ २ । पा १ । सू ५ ॥
२ साधुरित्यर्थ । क । ख । इ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ८७ ॥
४ अ ७ । पा ३ । सू ८२ ॥

[1]अलोऽन्त्यस्य (पा)

अप्रवृत्तौ अत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह

यदीदमिति । (कै)

एतदभावे सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् सर्वत्राङ्गस्येति स्थाने षष्ठ्येव स्यात् तस्मिन्नवयवषष्ठी सेति भावः ॥

अथापि कथञ्चिदिति (भा)

भाष्यस्योक्त एवाशयः ॥

क्रोष्टीयमतम् । (कै)

विप्रतिषेधः ॥ असम्बद्धपरिभाषापक्षस्तु तदुपजीव्यः । तत्र विप्रतिषेधरहितोऽन्त्यस्त्वयुक्त एव । क्व सन्निपातः क्वान्यतरत्यागः स च कस्येत्यत्र विनिगमकाभावेन [2]सर्वेष्टासिद्धेस्तस्माद्द्वयमप्येकपक्षभूतमेव बोध्यम् ॥

प्रदेशार्थत्वादिति । (कै)

परस्परेण सम्बन्धाभावादित्यन्तेन तच्छेषत्वासम्भव उक्तः । पदोपस्थितिपक्षे च विधेयसमर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्या लिङ्गमित्येषाऽन्तरङ्गा । तत्त्वेन ग्रहस्तु प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तत्वेन पदज्ञानकाल[3] एव । तदुक्तं भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥ २ सर्वेष्टाऽसिद्धेः । ख ॥
३ पदज्ञानकाले एव । ख ॥

गुणो भवतीति यत्रे- (भा)

त्यादि । नियमस्तु स्थानषष्ठीलिङ्गक इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-कालिकत्वेन बहिरङ्ग । एव च मिदादावुपस्थितेक्परिभाषाया सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैयधिकरण्यान्वये वृत्ते निमित्ताभावादेव

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यस्यानुपस्थिति ।

[1]सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि- (पा)

त्यादौ सामानाधिकरण्यान्वये

अलोऽन्त्यस्ये- (पा)

त्यनेनान्त्यस्यादेशव्यवस्था । एतेनैकस्या अप्रवृत्तौ अपरापि न प्रवर्त्तेतेत्यपास्तम् ।

पर्यालोचनयेति । (कै)

प्रदेशे सति सम्भवे परिभाषादयैकवाक्यतया वाक्यार्थ । अन्यथात्विक्परिभाषागर्भ एव । अस्या अन्तरङ्गत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये

[2]वृद्धिर्भवतीत्यादि । (भा)

[3]इतिशब्दो यत्रेत्यर्थक ॥

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ८४ ॥

२ भाष्ये वृद्धिर्भवतीतीत्यादि । क ॥

३ इति शब्दो यत्रेत्यर्थ । क ॥

इक इत्येतदिति । (भा)

[1]इक इति सूत्रे इक इति षष्ठ्यन्तानुकरणमित्यर्थः । अनुवृत्तस्य स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्याद्यर्थः स्यात् । अत पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणम् । अनुवृत्तस्यार्थपरत्व तु न । शब्दाधिकारापत्ते । उभाभ्यां च गुणशब्दवान् गुणो यचेत्यादिरर्थस्तदुक्तमिति

यचेत्यादि ॥ (भा)

गुणपद यत्र वर्त्तते इत्याद्यर्थस्तु न ।

[2]अतो गुण (पा)

इत्यादावप्यापत्ते । 'भवति' क्रियाया अन्तरङ्गत्वाच्च । अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणाद्‌च विधीयमान इत्यस्य तद्यकस्य भवतीत्यस्य वाऽध्याहार इति बोध्यम् । एतन्मूलकमेवानुवादे [3]परिभाषानोपतिष्ठते इति । अत एव तदेतद्विषयमेव

[4]अचश्चे- (पा)

त्येतद्विषयमेव च ।

[5]अचो ञ्णिती- (पा)

त्यादौ तु वाक्यार्थबोधकाले श्रौतात्पदेनैवाकाङ्क्षाशान्तौ लिङ्गोपस्थितस्य दुर्बलतया नान्वय इति दिक् ॥

---

१ सूत्रे इक इति । क ॥ ' इक इति " इति कचिन्निलितपुस्तके नास्ति ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ९७ ॥

३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । १ २ ॥ परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥ ५ अ ७ । पा २ । सू ११५ ॥

पुंकि अन्त इति । (भा)

सुप्सुपेति समास । भिनत्तीत्यत्र गुणापादन

[1]**क्ङिती-** (पा)

त्यस्य निमित्तसप्तमीत्वात् । इक

सार्वधातुकार्द्धधातुकयो- (पा)

रितिविशेषणमिति तु न युक्तम् । तस्याङ्गाशे उत्थिताङ्गत्वात् । भाष्ये

यणादिपर गुण इति । (भा)

यणादिपर लुप्यतेऽवशिष्टस्य गुण इत्यर्थेन चिप्रादे सर्वादेशो गुण सिद्ध सूत्रादौ तु

[2]**ओर्गुण** (पा)

इत्येव सिद्धमिति भाव ॥ ननु पूर्वस्येत्युक्तावपि यणपेक्षादे पर-मित्यर्थे पूवस्य गुण इत्यनेनापि तत एव पूवस्य गुणापत्तौ सूत्रा-दिषु यकारादेर्गुण स्याद् यणादिर्यस्य तद्रूप पर लुप्यते तत पूर्वस्य च गुण इत्यर्थे चिप्रक्षुद्रयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य गुण स्यादत आह

अच चेति ॥ (कै)

अनित्यत्वादिति । (कै)

आसन्नित्यत्र लोपनिवृत्त्यर्थात्

---

१ क्ङिति च । अ १ । पा १ । सू ५ ॥
२ अ ६ । पा ४ । सू १४६ ॥

[1]श्नसोरल्लोप (भा)

इति तपरकरणादित्यर्थं। तथा हि श्नस् अन्तीति स्थिते परत्वादल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्पुन प्रसङ्गेनाटि विकारान्यानुपूर्व्यैक्याभावेन सकृद्गतौ लक्षणस्ये'ति न्यायाप्राप्तौ आल्लोपवारणायन्तपरत्वमाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यत्वे ज्ञापकम्। न चाटोऽप्यनापत्ति। तदनित्यत्वे मानाभावात्॥

तस्मादेव चेति। (कै)

पूर्वत्वस्यावध्याकाङ्क्षायां परत्वेऽवधित्वेन क्लृप्तत्वादुपस्थितत्वाच्च तस्यैवावधित्वमिति भाव। तद्ध्वनयन्व्याचष्टे

पञ्चमीसमास इति। (कै)

सुप्सुपेत्यनेन। अवयवभूते यणादीत्यच समुदिते चेत्यथ॥ न चैव ऋत्वशब्दे[2] रत्वस्य शब्दस्यापि लोपापत्ति। सूत्रादिसाहचर्येणोपात्तयणादे' परस्यैव लोपादित्याङ्ग॥

पक्षाश्रयणाच्चेति। (कै)

परिभाषाणामनियमे नियमकारि[3]त्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एव 'ज्ञापयतो त्यादौ [4]'पुगन्तेति' गुणे उपधा वृद्धिरिति न दोष॥

---

१ अ ६। पा ४। सू १११॥
२ रत्वशब्दस्यापि। इ॥
३ नियमकारित्वाच्च। क। इ॥
४ अ ७। पा ३। सू ८६॥

[1]क्ङितोरिति । (कै)

एतत्

क्ङितिचे- (भा)

ति सूत्रे उपपादयिष्यते ॥ भाष्ये प्रकृते

अथ वृद्धिग्रहणमिति । (भा)

न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते (भा)

इत्युक्त्वा सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचिदादिपद[2]वर्त्ति-नञ क्वचिदादिपदबोध्याधिकरणादौ सत्त्वाभावप्रतीतेर्व्युत्पत्ति-सिद्धत्वात् तच्चायुक्तमत आह

क्वचिदिति ॥ (कै)

भाष्ये सिद्धान्त्याह

वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

कश्चेत्यादि ॥ (भा)

अविशेषेणोच्यते सा

क्ङितीति ॥ (भा)

प्रत्ययविशेषानाश्रयणमत्राविशेष ॥ उत्तरस्याविशेषेणेत्यस्य स्था-निविशेषानुच्चारणेनेत्यर्थस्तदाह

---

१ क्ङितवोरिति । क ॥

२ क्वचिदादिपदप्राग्वर्त्तिनञ ॥ ख ॥

तत्र हि सूत्रे इति ॥ (कै)

अडागमात्पूर्वमिति । (कै)

लादेशेषु कृतेष्वडिति

पक्षे इदम् ॥

अटि कृते इति । (कै)

विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन लक्ष्यभेदाच्चिन्त्यमिदम् ॥

परत्वाद् (कै)

इत्यपि चिन्त्यम् । द्वयोर्यौगपद्यासम्भवात् ॥

एवं तर्हीति । (कै)

लावस्थायामडिति (भा)

पक्षे इति भाव ॥ भाष्ये

[1]अनन्त्यविकारे इति । (भा)

तथापि सिध्यतीत्यभिमान ॥ सिद्धान्ते लन्यार्थमिग्ग्रहणे कृते तेनैवाटो व्यावृत्तिसिद्धौ स्म नैतदर्थमिति

[2]ष्यङ (भा)

इति सूत्रे वक्ष्यत इति न विरोध ॥

तस्मान्मृजेरिति[3] । (भा)

---

१ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्य्यम्भवतीति । भा ॥

२ ष्यङ सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । अ ६ । पा १ । आ १३ ॥

३ मृजेर्वृद्धि । अ ७ । पा २ । सू ११४ ॥

निषेधस्य सिद्धये योगविभागमकृत्वा[१] स्थानिसमर्पणायास्या एवो-पस्थितिरङ्गीकार्येति भाव ॥

सक्रम इति । (भा)

गुणवृद्धि प्रतिषेधविषयकङित प्राचां सज्ञा ॥ 'अचि इत्येव-वचनम ।

अजादाविति (भा)

तु तदादिपरिभाषालब्धार्थानुवाद ॥ अत एवाग्रे वक्ष्यति

ततोऽचि क्ङितीति ॥ (भा)

एव च मम्हजे यूय मम्हजेत्यादौ विकल्पो भवत्येव । एतेनादि-ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिस्तेन पूर्वोदाहृतेषु न वृद्धि-रिति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ '[२]तुन्दपरिम्हज' इत्यत्र यदि वृद्ध्यभाव इष्ट तर्हि व्यवस्थितविभाषया नेति बोध्यम् ॥

अजादावेवेति । (भा)

विपरीतनियमस्तु न । इष्टानुरोधात् । सिचि वृद्धौ स्थानि विशेषानाश्रयणरूपोऽविशेष ॥ उत्तरायत्ने खण्डिते सिद्धान्त्याह

इहार्थमेवेति । (भा)

तत्खण्डयति पूर्वपक्षी

---

१ स्थानिसमर्पनाय । ख ॥
२ तुन्दशोकयो परिम्हजापनुदो (अ ३ । पा २ । सू ५) इति सूत्रस्य दृष्टान्त ॥

कस्य पुनरित्यादि ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषेधेति । (कै)

[1]ण्यल्लोपावियङ् । (भा)

इत्यादि ।

चिकीर्षक इति । (कै)

अन्यथा ह्यत्र परत्वाद्वृद्धौ युकि चिकीर्षायक इति स्यात् ॥

परत्वाच्चेति । (कै)

अपवादत्वादित्यर्थ । परशब्द उत्कृष्टवाची ॥ भाष्ये

नैव सन्ध्यक्षरमिति । (भा)

वृद्धियोग्यमिति शेष ॥ उपदेशे आत्वविधानादिति भाव ॥

अन्त्यमिति । (भा)

अङ्गस्य वृद्धिरित्यर्थेऽलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

ढलोपस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

पूर्वं हलन्तलक्षणाया[2] वृद्धेर्जातत्वेनेदानी

[3]सिचि वृद्धि परस्मै[4] (भा)

इत्यस्य प्राप्ता 'लक्ष्ये लक्षणस्ये"त्यस्याप्रवृत्तिरिति भाव ।

---

१ अतो लोप । अ ६ । पा ४ । सू ४८ । एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ हलन्तलक्षणावृद्धे । क ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ सिचि वृद्धिरित्यस्य । क । ख । इ ॥

धातुग्रहणमिति । (कै)

विना तदाक्षेपे सिद्ध इति भाव । एव च कव्यादिभ्य आचारक्विपि अकवायीत् इत्यादौ वृद्धिर्नेति[1] लभ्यते । माधवस्तु वृद्धि मनुते ।

बहुल छन्दसी- (भा)

त्यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या [2]सन्ध्यक्षरान्तनामधातोर्वृद्धिर्नान्यत्र भवत्येवेति तदाशय ॥ तेन सेशब्दादिभ्य आचारक्विपि न वृद्धि-रित्यलम् । वस्तुतस्तु

[3]नैव सन्ध्यक्षरमिति (भा)

एव गर्भितभाष्यप्रामाण्येन [4]सन्ध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्विवेव नेत्याहु ॥

हलन्तलक्षणावृद्धिर्बाधिकेति (भा)

भाष्ये । इग्ग्रहणाभावे 'येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भाव ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाहेत्यथ ॥

नैकत्रेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तेयम् ॥

---

१ वृद्धिन लभ्यते । क ॥

२ नामधातौ वृद्धिर्नान्यत्र । ख ॥

३ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

४ सन्ध्यक्षरान्ते आचारक्विवेवन । ख ॥

नेटी-[1] (भा)

त्यत्र

हलन्तस्य[2] (भा)

इत्यनुवर्त्त्य हलन्तस्य या वृद्धि प्राप्ता सा सर्वापि नेत्यर्थ। तेनालावीदित्यादौ न दोष इति बोध्यम्॥ बाध्यविशेषचिन्तायामाह भाष्ये

अथवेति। (भा)

तद्व्याचष्टे

अपिशब्दादिति॥ (कै)

स्वप्रतिषेध्यहलन्तलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा भ्रष्टावसरन्यायेन' सिचि वृद्धेरप्यभाव प्रतिपाद्यते इत्यर्थ। तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

अस्ति पुन कचिदित्यादि॥ (भा)

ननु तत्र प्रकृतिभावेन साक्षादेवोत्सर्गापवादयोर्निवृत्तिर्नत्वपवादेन[3] बाधादुत्सर्गस्येत्यत आह

नान्त इति॥ (कै)

भाष्ये

न भवन्तीति। (भा)

भ्रष्टावसरन्यायेनेति भाव॥

---

१ अ ७। पा २। सू ४॥

२ वदव्रजहलन्तस्याच। अ ७। पा २। सू ३। इत्यस्मात्॥

३ नत्वपवादे बाधादुत्सर्गस्य। क॥

पूर्वसवर्णदीर्घवद्वृद्धेरपीति । (कै)

अवर्णादिचि यद्यत्प्राप्तं तन्नेति बाध्यसामान्यचिन्तारूपाद्यपेक्षणेयं शङ्का ज्ञापकाद्बाध्यविशेष चिन्तैवाश्रीयत इत्युत्तरम ॥ पूर्वसवर्ण-दीर्घे निषिद्धे वृद्धेरपीति पाठे भ्रष्टावसरन्यायानित्यत्वेन क्वचिदपवा-दनिवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भाव ॥ परेतु

अथवेति (भा)

भाष्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वात्प्रौढ्या । भ्रष्टावसरन्यायस्तु नास्त्येवोक्त-निर्देशात । अत एव

[१]**नान्त पादमिति** (भा)

सूत्रे एङोऽतीत्यनुवर्त्य एङोऽति यद्यत्प्राप्नोति तस्य निषेध इत्यर्थमाश्रित्य सर्वनिषेधकत्वं तस्योक्तमिति वदन्ति ॥ इहाथत्वे पूर्वपक्षिणा प्रौढ्यापि खण्डिते सिद्धान्ती तदभ्युपेत्याह

उत्तरार्थमेवेति ॥ (भा)

नूधूधातू कुटादी ॥ भाष्ये

अनन्त्यत्वादिति । (भा)

अचोऽनन्त्यत्वादित्यर्थ ॥ नन्विक्परिभाषाभावेऽन्त्यात्स्थाचस्य सा प्राप्नोतीति अनन्त्यत्वादित्यसङ्गतमिति चेन्न । हलन्तेषु हलन्त-लक्षणया बाधेनास्या वृद्धेरजन्त एव व्यवस्थितेरित्याशयात् ॥ सिद्धा-न्त्याह

---

१ प्रकृत्यान्त पादमव्यपरे । अ ६ । पा १ । सू ११५ ॥

यदि तर्हीति । (भा)

अत्र यदीत्यनेनापवादत्वात्तद्विषये ऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वक्तुमशक्येति ध्वनितम्। इत उत्तरग्रन्थस्तु सिद्धान्त्याशयानभिज्ञपूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरिति बोध्यम् ॥

[1]लुप्तनिर्दिष्ट (भा)

इत्यत्र पूर्वन्निर्दिष्ट पश्चाल्लुप्त इत्यर्थे [2]मयूरव्यंसकादित्वात्समास । न च गुणे कृते [3] वार्णादाङ्गमिति न्यायेनाव बाधित्वा वृद्धौ आवादेशे अलावीदित्यादे सिद्धौ वप्रश्लेषो व्यर्थ इति वाच्यम् ।

[4]सिचि वृद्धिरि- (भा)

त्यस्यापवादत्वाज्ञानेनैव एतत्परिभाषाऽज्ञानेनैवास्य प्रवृत्तेरदोषात् । न च वकारप्रश्लेषे [5]अश्रावीदश्रावीद इति श्रुधातोर्नित्यवृद्ध्यापत्ति । अस्या एकदेश्युक्तित्वेन तदज्ञानेनैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्ते । जिरिचिर्ष्याद्यज्ञानवद् इत्याहु ॥ एतद्भाष्यप्रामाण्यात्स धातु पवर्गीयान्तो वबयो समानश्रुतित्वाल्लोके दन्त्योष्ठ्यश्रुतिरित्यन्ये । अवेराटि वृद्ध्यवृद्ध्योरविशेष इति आण्निवृत्तये भाष्ये माङ्प्रयुक्त । एकादेशे पुनरप्यविशेषस्तदवस्थ इति भवानित्युक्त मवौ तु प्रयोजनान्तरासत्त्वेऽप्येकरूप्याय तत्प्रयोग ।

---

१ लुप्तनिर्दिष्टो वकार । भा ॥
२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥
३ न च गुणे वार्णादाङ्गमिति । क । ख । ङ ॥
४ अ ७ । पा २ । सू १ ॥
५ अश्रावीदिति नास्ति । ख ॥

[1]अविमव्योर्नेति (भा)

निषेधस्य [2]मध्येऽपवादन्यायेन

[3]अतो ल्रान्तस्य (भा)

इत्यस्यैव तेन

अतो[4]हलादेरिति (भा)

विकल्पो भवत्येवेति बोध्यम् ।

सिचि वृद्धिरिति (भा)

सूत्र तु अचैषीद् इत्यादौ गुणे कृते चरितार्थमेतन्मते इति बोध्यम् ॥

[5]कृतेऽस्य चारितार्थ्येऽपि स्वप्राप्तिकाले प्राप्तस्य [6]येन नाप्राप्ति-न्यायेन बाध इत्येतदाह

न्यायादपीत्यादि । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तया च सकलान्तरङ्गबाध इति बोध्यम् । एवञ्च न ज्ञापकोपयोगो नापि ज्ञापकसम्भवो नापि प्रयोजन

---

१ अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । भा ॥

२ मध्येऽपवादा पूर्वान्विधीन बाधन्ते नोत्तरान । परिभा । ६१ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

४ अतो हलादेर्लघोः । अ ७ । पा २ । सू ७ ॥

५ "कृतेऽस्य' इत्यारभ्य "वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम" इत्यन्त नास्ति । क । ख । ड ॥

६ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति। परिभा ।५८॥

बाणपरिभाषयाऽचिरायीदित्यादौ गुणे कृतेऽयादेशात्पूर्वं वृद्धिप्राप्तेन वा वकारप्रश्लेषस्य पक्ष नाप्यविमव्यो प्रतिषेधस्येति ग्रब्धातौ वृद्धि-विकल्प एवेति बोध्यम् ॥

[1]नैतदस्तिज्ञापकमिति । (भा)

भाष्ये

न्यकुटीदि- (भा)

त्यादावन्तरङ्गतया वृद्धिबाधकगुणस्य निषेधेऽपि भ्रष्टावसरन्यायेन न वृद्ध्यभाव । सिद्धान्ते न्यायाभावादिति भाव ॥

यत्तर्हि णिश्व्योरिति । (भा)

ननु णिश्विस्थानेऽविमवी इति वदन्त प्रति णिश्विप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाभिधानमयुक्तमिति चेन्न । ज्ञापकत्वे सम्भवति [2]निमाना-सम्भव इत्याशयात ॥

यच्च करोतीति । (भा)

इग्ग्रहणाभावेऽकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्धिवारणाय बाध्य-विशेषचिन्तापक्षे त्वया सिचि वृद्ध्यपवादहलन्तलक्षणाया निषेधे तेन न्यायेन[3] सिचिवृद्ध्यप्राप्ते स्वीकारेण त्वद्रीत्या ज्ञापकमेवेति भाव । एतेन सिच्यन्तरङ्गाभावेऽपि परत्वाद्गुणस्य वृद्धिबाधकताया दुर्वा-रत्वेनाकोषीदित्यादौ लघुत्वाभावादेव वृध्यभावेऽत इति[4] व्ययमेवे-

---

१ भाष्ये' इति नास्ति । क । ख । ङ ॥

२ मानासम्भव इति । क । नयमत्वासम्भव इति । ख ॥

३ विशेष इत्यधिकम । क ॥

४ व्ययमेवेत्यन्तम । क । ख ॥

त्यन्य ज्ञापकमसगत [1]तथा णिश्वोर्गुणे वाणपरिभाषयाऽयादेश बाधित्वा प्राप्तवृद्धेर्निषेधाय णिश्विग्रहणमप्यावश्यकमित्याद्यमप्यसंगत-मित्यपास्तम्। एकदेश्युक्तित्वेनादोषात । एतदेव ध्वनयन्

[2]यदि तर्ह्रीति (भा)

सिद्धान्त्युक्तौ यद्यन्तर्भावसूचितम्[3] ॥

[4]एव च न्यनुवीदित्यादौ उवङ बाधित्वा प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधा-र्थमलक्षणा श्विचि वृद्धिराश्रयेत्युपसहरति सिद्धान्ती

तस्मादिति (भा)

भाष्ये। इगलक्षणत्वेन निषेधाय अकोषोदित्यादावनिको गुण-व्यावृत्तये चेति भाव । बाध्यसामान्यचिन्ता भ्रष्टावसरन्यायस्यैकदे-श्युक्तिन तु सिद्धान्त । अत एव

[5]न्यस्तारीदि- (भा)

त्युपक्रम्य

[6]हलन्तलक्षणायाश्च [7]नेटीति प्रतिषेध (भा)

इत्युक्तमित्यलम ।

---

१ तथापि । क ॥ २ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

३ सिद्धान्त्यक्तौ यद्यन्तर्भाव सूचित । क । सिद्धान्त्युक्तौ यद्यन्तर्भाव सूचित । ख ॥

४ प्रागुक्त कृतेऽस्य चारितार्थ्ये" इत्यारभ्य 'वृद्धिविकल्प एवेति बोध्यम" इत्यन्तमधिक्ति । क । ख । इ ॥ ५ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

६ अ ७ । पा २ । सू ३ ॥ ७ अ ७ । पा २ । सू ४ ॥

विधायकमिति । (कै)

[1]इको यणचो- (पा)

त्यादि तु स्वविषयेऽस्य बाधकमिति न तद्वैयर्थ्यरूपो दोष' ॥
भाष्ये

इग्ग्रहणमिति- (भा)

त्यस्य गुणवृद्धिरूपादेशेनेत्यादि ॥

पुनर्वचनम (भा)

[2]अदेङ्गुण[3] (पा)

इत्यादिरूपम् ॥

नियमाद्विधेरिति । (कै)

प्राप्तबाधानुवादरूपदोषापत्त्या परिसंख्यारूपो नियमो गुरुरिति भाव ॥

द्वितीयमिति । (कै)

केवलविधापकत्वेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इहत्यगुणवृद्धिग्रहणम् अनर्थक स्यादिति भाव । यातीत्यादिनिर्देशैर्गुरोरपि नियमस्याश्रयणमित्यन्ये ॥

तुल्यन्यायेति । (कै)

[4]षष्ठीदर्शनरूपोन्याय ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥
२ पुनर्वचन मिदेगुण इत्यादिरूपम् । क । ख । इ ॥
३ अ १ । पा १ । सू २ ॥
४ षष्ठीनिर्देशरूपो न्याय । क ॥

वाक्यभेदेनेति । (कै)

[1]ष्यङ सम्प्रसारणमि- (पा)

त्यादिनिर्वाहाय सामान्येन सञ्ज्ञाविधानार्थं वाक्यभेद आवश्यक इति भाव ॥

विषयार्थमि- (भा)

त्यस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थ ॥ [2]गुणादिविधावधिकारल-भ्या षष्ठीत्याह

अङ्गस्येति ॥ (कै)

तत्र

[3]उरण्रपर (पा)

इत्यत्र षष्ठीत्यनुवर्त्य पूर्वोक्तार्थ सुलभ । एतयोरपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीतिसम्बन्धेन तदर्थलाभ ॥ तत्रानुवर्त्तन यदि लौकिकोऽधि-कारस्तर्हि स आकाङ्क्षानिबन्धन ॥ न च

[4]षष्ठी स्थाने (पा)

इत्यस्याकाङ्क्षेत्यत आह

स्वरितत्वादिति । (कै)

लक्ष्यानुरोधाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ गुणादिविधावपि अधिकारलभ्या । क । ख । इ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५१ ॥

४ अ १ । पा १ । सू ४९ ॥

षष्ठीति। (कै)

योगविभागे च

षष्ठीति (पा)

सूत्र साकाङ्क्षमिति लौकिकोऽपेक्षा लक्षणोऽधिकार इतिभाव ॥

योग्यत्वादिति। (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

उपतिष्ठत इति। (कै)

अनुवर्त्तत इत्यथ ॥

अन्यतरार्थमिति। (कै)

केवलविधित्वे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणवैयर्थ्यमुक्तमेव ॥

न तु वाक्यभेदेनेति। (कै)

एकवाक्यत्वे सम्भवति तस्यायुक्तत्वमिति भाव । एतेन

[1]इग्यण (पा)

इत्यपि व्याख्यातम् । तत्रापि सञ्ज्ञाविधाने इगनुवाद्य । अनुवाद्यत्व च

[2]ष्यङ सम्प्रसारणम् (पा)

इत्यादीनां साथक्यायावश्यकम् । एव चैकरूप्यायानुवाद्यत्वमेवास्तु न तु विधेयत्व

---

१ अ १। पा १। सू ४५॥
२ अ ६। पा १। सू १३॥

[1]वचिस्वपी (पा)

त्यादीना नियामकत्वापादकमिति बोध्यम् ॥

तदपेक्षिष्यामह इति । (कै)

एवञ्च यथा विधे स्थान्याकाङ्क्षा तथास्यापि स्वसम्बन्धिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति [2]एकवाक्यतयैवेति भाव । एव च स्वातन्त्र्यन्दूरापास्तमेव । तदाह

अस्येति । (कै)

आवृत्तौ तु न मानम् इति शिवम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥ २ एकवाक्यतैवेति भाव । क ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

प्राधान्यादिति ॥ (कै)

[1]प्राधान्यञ्च सत्काच्यलक्षणम् ॥

असम्बद्धमिति ॥ (कै)

[2]अलोऽन्त्यस्य (पा)

इत्यनेनापि इक एव प्रसक्त्या परिभाषानिषेधे वैयर्थ्यम्[3] ॥

कृत्स्नस्येति । (कै)

[4]दुरीणो लोपश्च (उ)

इति एकसन्नियोगेन कृत्स्नधातुलोपोऽस्तीति तदसम्भवो नोक्त ॥

अथवेति । (कै)

आद्यपक्षे अवयवधर्मस्य समुदाय आरोपोऽन्त्ये समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अवयवे आरोपितत्वमिति भेद ॥

---

१ प्राधान्य — गुणवृद्धिविधिनिरुक्म् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ वैयर्थ्यमिति । दीधीवेवीटामित्यस्य । १ । १ । ६ ॥

४ उ — पा २ । सू १७७ ॥

परामर्श: । (कै)

शब्देन पृथगुपादानम् ॥

प्रतिपादितमिति । (कै)

बुद्ध्या पृथङ्निष्कर्षादिति भावः ॥

लोपविशेषणमिति । (कै)

सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः ॥

सिद्धान्तेत्विति । (कै)

निषेध्यत्वेन गुणवृद्ध्योः शाब्दप्राधान्याल्लोपस्य तद्विशेषणत्वादिति भावः । न च लोपशब्दोऽधिकरणघञन्तः ।

[1]अदर्शनं लोप (भा)

इत्यादौ भावसाधनस्यैव प्रसिद्धत्वात् । गणे सानुबन्धस्य पाठाद् विशिष्टस्यैव धातुत्वं स्यादत आह

अनुबन्धवितिं ॥ (कै)

यस्मादिति । (कै)

उपदेशपदाभावेऽपि अन्तरङ्गत्वात् सर्वतः पूर्वं सा । धातुसंज्ञा तु प्रत्ययविशेषे विधित्सित इति भावः ॥ धातुसंज्ञेत्संज्ञयोः समकालत्वेऽपि न क्षतिरित्याह

---

१ अ १ । पा १ । सू ६० ॥

लूशब्दस्यैवेति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्यैव क्रियावाचित्वावगमात । गणपठित-क्रियावाचिना च धातुत्वविधानादिति भाव ॥

रोरवीतीति । (भा)

यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥

शब्दवत्त्वात् । (कै)

शब्देनोपादानात ॥

नान्यथेति । (कै)

अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् तत्पुरुष एव स्यादित्यथ ॥ ननु पद-प्रयोजनचिन्ता वृत्तिकारस्योचिता न भाष्यकारस्येत्यत आह

क्रमेणेति । (कै)

तत्तत्पदप्रयोजनक्रमेणेत्यथ ॥ क्रममेवाह

आर्द्धधातुकस्य चेति ॥ (कै)

लोपविशेषण श्रुतत्वाद् । गुणादिविशेषण प्राधान्यात् । तत्र लोप विशेषणत्वे आर्द्धधातुके परे पूर्वस्य धात्वशस्य लोप इति वाच्योऽथस्तत्फलितमुक्त भाष्ये

आर्द्धधातुकनिमित्ते लोप इति ॥ (भा)

एव गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्द्धधातुके[1] प्रत्यासत्त्या पूर्वस्य धातो-

र्यौ गुणवृद्धी (भा)

इति वाच्योऽथ । अनुवादेऽपि

---

१ अत्र 'परे" इत्यधिकम् । क । ख । ग ॥

[1]इको गुणवृद्धी (पा)

[2]अचश्च (पा)

इति परिभाषातिरिक्तपरिभाषाणा प्रवृत्तिस्वीकारात् । तत् फलितमुक्तम्

आर्द्धधातुकनिमित्ते ये इति ॥ (भा)

प्राप्नुत (भा)

इत्यनेन प्रसक्तस्यैव निषेध इति सूचयति ।

बहुव्रीहीति । (कै)

उभयानुग्रहायेति भाव ॥ यद्यपि धातुलोप इति समस्तमार्द्ध-धातुकविशेषण तथापि विशेषणशब्द परिच्छेदकपर इति न दोष ॥

नन्वादृगुण[3] इति । (कै)

नन्विकस्थानिकत्वादयमपीग्लक्षण । नचात्राप्यनुवृत्तमिक इति स्वरूपपरम् । उत्तरसूत्रे इव स्वरूपपदार्थकत्वव्यवस्थापक[4]शब्दा-भावादिति चेन्न ।

[5]इको गुणवृद्धी (पा)

इति सम्पूर्णमनुवर्त्य यचेदन्तच न धात्वित्युपतिष्ठत इत्यर्थेनास्यापि

---

१ अ १ । पा १ । सू ३ ॥ २ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८७ ॥

४ व्यवस्थापक च शब्दाभावाद् — । ख । म । क ॥

५ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

परिभाषालाङ्गीकार इति भावात । यद्वा । यत्रेद तद्विहिते गुणवृद्धी नेत्यथ ॥ तद्वच्यति । यत्रेक् परिभाषा व्याप्रियते तत्राय निषेध इति ॥

[1]इक्प्रकरणादिति (भा)

भाष्यप्रतीके अर्थाधिकारेण स्वरूपपरस्यैवेक इत्यस्यानुवर्त्तनाद्वा ॥

यदेति । (कै)

[2] पूर्वं धातु साधनेने ति सिद्धान्तपक्ष इत्यथ ॥

यदा त्विति । (कै)

[3] पूर्व धातुरुपसर्गेणे ति पक्षे पूर्वमेव जातस्य निषेधायो-गादिति भाव ॥

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति । (कै)

द्वितीये बहिरङ्गनिमित्तस्यासिद्धत्वाद् विधिप्रवृत्तिकालेऽनि-ष्पन्नत्वान्निषेधाप्राप्त्येष्टसिद्धिरित्यथ ॥ एतेन जातस्य बहिरङ्गस्या-न्तरङ्गे कर्त्तव्येऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेऽन्तरङ्गे पश्चात प्राप्त-बहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादने मानाभाव फलाभावो ज्ञापक-विरोधश्चेत्यपास्तम् ॥ पर त्वय पक्ष

---

१ 'इकप्रकरणान्नुल्लोपे वृद्धि" इत्यत्रैवाग्रिमभाष्ये वक्ष्यति ॥
२ परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् ॥
३ परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् ॥

[1]सुट कात्पूर्वं (पा)

इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये दूषित इति भाष्योक्तमेव सम्यक् ॥

नन्विति । (कै)

इय च

[2]षत्वतुकोरिति- (पा)

सूत्रेण ज्ञापिता । अन्यथा बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

अचोरिति (कै)

द्वित्वमविवक्षितम् । धर्मिग्राहकमानस्य तथैव सत्त्वात् ॥

अनुपस्थानम् (कै)

इत्यस्याचेत्यादि[3] ॥

तच्च हीति । (कै)

ततश्च यणूडसिद्धो नेत्यथ । तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्व ज्ञाप्यते । अत एव भाष्ये [4]विप्रतिषेधसूत्रभिन्नस्थले न कार्ये-

---

१ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥

३ अचेत्यादिरिति । प्रदीपे अनुपस्थानपदेन 'नाजानन्तर्य्ये'' परिभाषाया अनुपस्थान बोध्यत इति मत्वेदम् । यदि तु अन्तरङ्गपरिभाषाया अनुपस्थानं गृह्यते अत एव अच्वयूरित्याद्युत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्युच्यते तदा तच्चेति ग्रन्थो नापेक्षित ॥

४ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । अ १ । पा ४ । सू २ ॥

तदुल्लेखो यथाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापक विप्रतिषेधसूत्रे उक्तमपि पुन-

[1]र्वाह ऊठ (पा)

सूत्रे उक्तमिति विवरणकृत ॥

असिन्निति । (कै)

निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात पश्चात् प्रवत्तमाने इत्यर्थ ॥ क्नूय्-धातोर्णिचि पुकि

[2]लोपो व्योरिति (पा)

यलोप । वाक्यकार सूत्रेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय [3]परिगणन-माह भाष्ये

परिगणनमिति । (भा)

अच

[4]यस्य हल इति (पा)

लोप [5]समुदायलोप इति मत्वा यक्क्यचो ' परिगणन [6] वेभिदिता इत्युदाहरण च बोध्यम् ॥ ननु भञ्जिरञ्जोरौपदे-शिकनस्यैव

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १२२ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

३ परिगणनमिति भाष्ये । क ॥ ४ अ ६ । पा ४ । सू ४९ ॥

५ समुदायलोप इति मत्वेति । वर्णलोप इति पक्षेतु अल्लोपस्य स्थानि वद्भावादेव न गुणादि प्राप्ति ॥

६ वेभिदितेति । अस्यापि यङन्ततया वर्णलोपपक्षे अल्लोपस्य स्थानि-वद्भावादेव गुणाभाव सिद्धेत । यङलुगन्तन्तु नेदम् तत्र लुक आर्द्ध धातुकनिमित्तत्वाभावेन निषेधाप्राप्ते । अनारम्भो वेत्युपक्रम्य कथ ' वेभिदितेति " अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादित्युत्तरभाष्य विरोधाच्च । मरीमृज" इत्यत्र तु ' यङोऽचि चेति ' लुक समुदाय स्यैव भवतीति नास्ति तत्र स्थानिवद्भावसम्भावना ॥

[1]भञ्जेश्च चिणि (पा)

[2]रञ्जेश्च (पा)

[3]घञि च (पा)

इत्यादिना लोप इति नुम्लोप इत्यसगतमत आह

नुमितीति ॥ (कै)

नन्वनिदिद् वृंहिणा इद सिद्धमत आह

वृहि वृद्धाविति । (कै)

स नास्त्येवेति पूवपक्षाशय ॥

ऊडादेश इति । (कै)

[4]ज्वरत्वरस्रिवी- (पा)

त्यनेन ॥ भाष्ये

इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । (भा)

वृद्धिरिति शेष ॥ न प्राप्नोतीति पाठे निषेध इति शेष ॥

निपातनादिति । (भा)

[5]स्यदो जवे (पा)

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ३३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २६ ॥

३ घञि च भावकरणयो । अ ६ । पा ४ । सू २७ ॥

४ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । अ ६ । पा ४ । सू २ ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू २८ ॥

[1]अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा (पा)

इति निपातनम् । अस्य नलोपमात्रफलकत्वे नलोपविधानेनैव सिद्धे निपातनवैयर्थ्यापत्तिरिति भाव ॥

तेनेति । (कै)

अन्यथा

[2]ओर्गुण (पा)

इत्यादावपि परिभाषाप्रवृत्तौ तस्यापीग्लक्षणत्वे लेगवायन इत्यादौ निषेध स्यादिति भाव ॥

यत्रेक्परिभाषेति । (कै)

नत्रेक इत्यनुवर्त्त्यैको न ते इत्येव व्याख्यानमुचितमिति वाच्यम् । मरीमृज सरीसृप इत्यादाविक प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावान्निषेधानापत्ते । तदाह भाष्ये

इग्लक्षणयोरिति । (भा)

यथैतदर्थलाभस्तथोक्तम् । इक्परिभाषालक्षणयोरिति तदर्थ ॥

लोपेति । (कै)

प्रत्ययाश्रयत्वादिति (भा)

भाष्यस्थे लोपे आर्द्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणादित्यर्थ इति भाव ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू २९ ॥
२ अ ६ । पा ४ । सू ४७ ॥

न प्रत्ययेति । (कै)

प्रत्ययस्याश्रुतत्वादनाश्रितत्वाच्चेति भाव ॥ अवश्य जीरदानु-शब्दस्यैवमेव[1] व्युत्पत्ति कार्य्येत्याह

एव चेति । (कै)

अवान्तरपदत्वे सत्येवावग्रह इत्युतमर्गादिति भाव ॥ ननु रदानुप्रत्यये रेफाकार उदात्त समासे त्वन्तोदात्त स्यादत आह

बह्विति । (कै)

जीरस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे-णेत्यर्थ । जीवेर्विचि तु गुणनिषेधो भवत्येव ॥ एतेनार्द्धधातुकत्वेन यत्र लोपे निमित्तता तत्रैव लोपे निषेध इत्यपास्तम् । वार्त्तिक-विरोधात् ।

[2]यङोऽचि च (पा)

इत्यत्रापि तत्त्वेनानिमित्तत्वा 'लोलुव' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । धिन्व्यादिभ्यस्तु विजभाव एव । भाष्ये

यावता चेदानीमिति । (भा)

कित्त्वेन गुणनिषेधादिति भाव । अत्र वलोपो

[2]लोपो व्यो- (पा)

रित्यनेन । इद च यथाश्रुतसूत्रमते । वलोपप्रत्याख्याने तु

१ अवश्य जीरदानुशब्दस्यैव व्युत्पत्ति कार्य्येत्याह — । क ॥

[1]रकि ज्य (भा)

इत्येव प्ररणम् ॥

पक्षद्वयेऽपीति (कै)

तन्त्रेणोभयविशेषणत्वपक्षेऽपीत्यपि बोध्यम् । गुणो ण्याश्रयो णिलोपो यगाश्रय ॥

अपवादेति । (कै)

[2]प्रकल्प्य चापवादविषयमिति परिभाषयेति भाव । एतेन गुणप्रतिषेधौ यत्र समानकालौ तत्र चरितार्थौ निषेधो नान्तरङ्ग गुण बाधितु क्षमत इत्यपास्तम् ॥ न च

भेद्यते (भा)

इत्यत्र

[3]अच परस्मिन्निति (भा)

णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य च सत्त्वेन स्थानिनिमित्ते सति अभवतो निषेधस्य लोपेऽप्यभावातिदेशान्न दोष इति वाच्यम् । स्थानिवद्भावाश्रयणे सूत्रप्रत्याख्यानमेवेति तदनाश्रयणेन सूत्रवत तदनाश्रयणेनैवाय दोष इत्याशयात् ॥ भाष्ये

तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरिति । (भा)

प्रतिषेध्येति शेष ॥ अत एवाभाजीत्यादिसिद्धिरिति भाव ॥

---

१ 'रकि ज्य सम्प्रसारणम्' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

२ परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

अकारलोप इति । (भा)

[1]**अतो लोप** (पा)

इत्यनेन ॥ यङ्लुगन्ताण्ण्वुलि तु सूत्रमतेऽपि निषेधो न । आर्द्धधातुकनिमित्तलोपाभावात् ॥

मरीमृजक इति । (भा)

अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे

क्ङित्यजादौ वेष्यते (वा)

इति विकल्पो न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ॥ नन्वेव लुक-शास्त्र व्यर्थं स्यादत आह

कृतेऽपीति । (कै)

अवशिष्टे तच्चरितार्थमिति भाव ॥ भाष्ये

लुकि कृते इति । (भा)

अनवकाशत्वा [2]दन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृतेऽतो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ इतर आशयानभिज्ञ आह

परत्वादिति । (भा)

[3]ननु यस्य लोप कृतस्तस्य लुगप्राप्तेराह

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥

२ "अन्तरङ्गानपि विधीन बहिरङ्गो लुग बाधते' इति ॥ परिभा – । ५३ ॥

३ ननु इत्यनन्वितमिति ग्रन्थकर्त्तुरनवधानम् ॥

लुक् शास्त्रेति ॥ (कै)

गौणत्वादिति । (कै)

अतिदेशविषये गौणत्वाङ्गीकारेऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यम्। किञ्च भिन्नविषयेऽपि बाध्यबाधकभावो दृष्ट । यथा

[1]**व्यथो लिटीति** (पा)

सम्प्रसारणस्य वकारे चारितार्थ्येऽपि हलादि शेषबाधकता। भाष्यकारोऽपि

[2]**मिदचोऽन्त्यादि-** (पा)

त्यस्य विषयभेदेऽपि प्रत्ययपरत्वबाधकता वक्ष्यति। तस्मात् क्वते चारितार्थ्येऽपि तत्प्राप्तिकालेऽवश्य प्राप्त्याऽपवादत्व भवत्येवेत्याशय ॥

असम्भव एव बाधकत्वम् (भा)

इति वार्त्तिकानुयायिना

सावकाशो लुक (भा)

इत्युक्ते स एव

अथापी- (भा)

त्याहेति तदुक्ति कथञ्चिदिति ॥ भाष्ये

---

१ अ ७। पा ४। सू ६८॥

२ अ १। पा १। सू ४७॥

अत इत्येवेति । (भा)

[१]अलोऽन्त्य- (पा)

परिभाषया अत इत्यनुवृत्तेर्वेति भाव ॥ [२]अय च लुकोऽपवाद । एवञ्चार्थाद्वग्रिष्टस्य लुगिति बोध्यम् । अत्र

[३]भ्रस्जो रोपधेति (पा)

सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनेन योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च क्वचिदेव पृथगल्लोपो न सर्वत्रेति बोध्यम् ॥

मरीमृज (भा)

इत्यत्र विकल्पस्तु न । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् । यद्वा तत्र विकल्प इष्ट एव। तदर्थं सूत्रकृतोऽप्येतत्कल्पनावश्यकत्व मनसि निधायैव तामाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानमेव वरमिति भाष्याशय ॥ लोलुवादावुवङि अनादिष्टादच पूर्वस्य विधेरभावेन स्थानिवत्त्वाभावेऽपि नोपधागुण । अत्र पूर्वत्वेन दृष्टलोल्शब्दात् परस्य गुणे कर्त्तव्ये पञ्चमीसमासेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावसौलभ्यात । निमित्तत्वेनाश्रितात् पूर्वस्मादित्यर्थे तु न मानम् । अतिप्रसङ्गस्य तदनित्यत्वेनैव परिहारात ॥ भाष्यानुक्तत्वात् तदनित्यत्वाभावेऽपि पूर्वस्मात् परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहणेन हे गौरित्यत्रादोष । अत्र पूर्वत्यग्रे स्वरग्रहणाद् भाष्यप्रामाण्याच्चाव्यवधानाश्रवाधेऽप्यत्र तद्वा-

---

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥ २ अत्र च । क । ग ॥
३ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । अ ६ । पा ४ । ४७ ॥

धे मानाभावात् । अतिदेशप्रवृत्तिप्राक्कालिक च तदग्रेऽव्यवधान निविष्टम् । किञ्चाग्राग्नीयस्यापि तस्य ततस्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति लोकन्यायेनातिदेश इति स्थानिवतसूत्रे वक्ष्यते । लोलू इत्यस्य लोलुवादेशस्तस्य च गुणघटितो लोलोवित्यादेश इत्याहु ॥

दरीदृश इत्यत्राङ निमित्तगुणस्तु न । अस्याङस्तर्कैकगोचरत्वेन लाक्षणिकतया अङग्रहणेनाग्रहणात । अत एव दरीदृशक इत्यादौ यङन्ताद् एवुलि अङ्निमित्तगुणाभाव ॥ जङ्गमक इत्यादौ यङन्ताद् ण्वुलि उपधालोपश्च । अनङीति निषेधाप्रवृत्ते । जङ्गम इत्यादौ तूक्तयुक्त्या समुदायलुगेवेति न दोष ॥ निजेगिल इत्यादौ

[1]ग्रो यङीति (भा)

नित्य लत्वमिष्टमेव । सूत्रमतेऽपि

[2]न लुमतेति (भा)

निषेधस्यानित्यत्वाद् यङ्परत्वमस्ति ।

[3]नवेति विभाषेति (भा)

सूत्रे भाष्ये चेद ध्वनितमिति तत्रैव निरूपयिष्याम । यदि जरी गृह्यादे • सास्मयतेश्वा चि[4] सम्प्रसारणगुणाविष्टौ तर्हि सूत्रमतेऽपि

---

१ अ ८ । पा २ । सू २ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ सम्प्रसारणयङिचेति गुणाविष्टौ । क । ग ॥

'न [1]लुमतेति निषेधानित्यत्वेन साधनीयौ भाष्यप्रामाण्यादिष्टा-त्विति गम्यते। अत एव पृथगल्लापे यङो विषयापहाराभावेन अजे-र्य्यादिष्ठे यणि वेव्य इति स्यादित्यपास्तम्। योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन तत्र लुक एव प्रवृत्त्याऽवते। [2]पुर्वादिभ्यो वान्तेभ्यो विज् नास्त्येव। [3]अनभिधानात। इद च

[4]लोपो व्योरिति- (भा)

सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। एतद्भाष्यविरुद्धप्रयोगाणा भाष्यानुक्तानाम-नभिधानमित्यन्ये॥ न चैव न धातुलुक्यचौ त्येव सिद्धे आर्द्ध-धातुकग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्। लोपार्द्धधातुक इत्येव षष्ठीतत्पु-रुषेण लोपनिमित्तार्द्धधातुक इत्यर्थेन लून्यादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ धातु-ग्रहणवत् तस्यापि सत्त्वात्॥ भाष्ये

लुक वक्ष्यतीति। (भा)

लुगतो लोपापवाद। अपवादश्च प्रायेण पश्चाद्भावीति भवि-

---

१ अ १। पा १। सू ६३॥

२ ननु पुवधातोर्विचि वेरपृक्त" लोपाद् वलि लोपो वलीयान इति धातुवकारलोपे सूत्रसत्त्वे तेन गुणनिषेधाद् हलि चे'ति दीर्घे पूरित्येव भवति। प्रत्याख्याने तु पोरिति स्याद् अत आह पुर्वा दिभ्य इति॥

३ अनभिधानादिति। इद प्रत्याख्यानपर भाष्यमेव पुर्वादिभ्यो विचोऽ नभिधाने मानम् फलभेदे प्रत्याख्यानासङ्गतेरिति भाव॥

४ अ ६। पा १। सू ६६॥

त्यनिर्देश ॥ ननु भिन्नाश्रययोरपि दीर्घवृद्ध्योरियायेत्यादौ बाध्य-बाधकभावो दृष्ट इत्यत आह

तुल्यकालेति ॥ (कै)

बहुलेति । (कै)

[1]यङोऽचि चेति (पा)

चकारेण ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

प्राक् प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् । न हि तदाऽपवादप्रवृत्तिरिति भाव ॥

अकित्त्वस्येति । (कै)

[2]उदुपधाद्भावादिकर्मणोरिति (पा)

विहितस्येत्यर्थ । एवञ्चाकित्त्वाभावे

[3]क्ङिति च (पा)

इत्येव निषेध सिद्धो निकुचित'' इति भाव ॥ सन्निपात सम्बन्ध । तद्विघात इति

कर्मण्यण् । (पा)

---

१ अ २ । पा ४ । सू ७४ ॥

२ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम । अ १ । पा २ । सू २१ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

अजादौ प्रत्यये इति । (कै)

यायायते क्रिपि यातिरित्यादौ आलोपानापत्ते[1] वरे ग्रहणस्य वैयर्थ्याच्च चिन्त्यमेतत् । अस्य समाधान त्वस्माभिरुक्तमेव ॥ अत एव

[2]न पदान्त- (भा)

सूत्रे वरे ग्रहण चरितार्थम् । सत्यकारे यदि स्यादकारलोपस्तदा सम्भव उवडादेरिति भाव ॥

क्ङिति च॥ १। १। ५॥

तच्च यदीति । (कै)

[3]तस्मिन्निति- (भा)

परिभाषानुपस्थायेत्यर्थ ॥

यदा त्विति । (कै)

निषेध्यत्वेन तयो प्राधान्यादिति भाव ॥

---

१ 'न पदान्तद्विवचनवरे " इति सूत्रे ॥ अ १ । पा १ । सू ५८ ॥

२ न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । अ १ । पा १ । सू ५८ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

न हीति । (कै)

अनभिनिर्वृत्ते पूर्वपरव्यवहारस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् तदनुपस्थानम् । निर्वृत्तनिषेधे तु देवदत्तहन्तृहत न्यायेन चितमित्यादाविक श्रवण न स्यादिति भाव ॥

निमित्तेति । (कै)

अत्र

[1]यस्य च भावेन (पा)

इति सप्तमी । सा च[2] ज्ञापकत्वार्थिका । ज्ञापकत्व च सम्बन्ध विना-

१ यस्य च भावेन भावलक्षणम् । अ २ । पा ३ सू ३७ ॥

२ ज्ञापकत्वार्थिकेति । वस्तुतो गोषु दुह्यमानासु गत" इत्यत्र गमने गोदोहनसामानकालिकत्वबोधस्य 'गोषु दुग्धासु गत' इत्यत्र गोदोहनौत्तरकालिकत्वबोधस्य 'गोषु धोक्ष्यमाणासु गत" इत्यत्र गोदोहनपौर्वकालिकत्वबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद् ज्ञाप्यत्वाधकत्वे चोक्त बोधे वैविध्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् सामानकालिकत्वादिकमेव सप्तम्या वाच्य मन्तव्यम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु सामानकालिकत्वादि बोधे अर्थात सिद्धो भवतीति सूत्रे निमित्तत्वेन गृहीत । अत एव कदा गत इति प्रश्नस्य गोषु दुह्यमानासु" इत्यादेरुत्तरत्वमपि सङ्गच्छते । ज्ञापकत्वाधकत्वे तु कि ज्ञाप्य गमनम एतत्प्रश्नोत्तरत्व तस्य स्यात । न चैतत कोऽप्यभिप्रैति । एवञ्च न निमित्तनिमित्तिभाव लाभस्य विवरणोक्त द्वारमुपपद्यते । राहूपरागे स्नायादित्यत्र तु शब्दवृत्त्या सामानकालिकत्वमेव सप्तम्या बोध्यते स्नाननिमित्तापेक्षाया प्रत्यासन्नत्वात उपराग एव तन्निमित्तत्वेन मनसा गृह्यते इत्यन्यत ॥

नुपपन्न सद् विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्य्यवस्यति। एवञ्च निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थ । तदाह

क्ङिन्निमित्ता हि तयो प्रवृत्तिरिति ॥ (कै)

केचित्तु सिद्धसाध्यसमभिहार' न्यायेन निमित्तत्व फलतीत्याहु ॥ परेतु क्ङितीत्येतद्गुणवृद्धिविशेषणमेव भवनक्रियातद्भावयोरमूर्त्तत्वेन क्ङित्परत्वासम्भवादिक इत्यस्याद्याप्यनुवृत्त्यनुक्ते । अनुवृत्तावपि तस्य शब्दपरत्वात । तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीति सप्तम्या

[1]तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (पा)

इत्युपस्थित्या क्ङिति अव्यवहिते पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थ ॥ [2] अनुवादे परिभाषा नोपतिष्ठत' इति तु

[3]इको गुणवृद्धी (पा)

[4]अचश्चेति (पा)

सूत्रद्वयविषयमेवेत्युक्त भाष्ये । तस्य निषेधस्यानुपलम्भाच्च ॥ तद्वक्ष्यति भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥
२ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । परिभाषेन्दुशे १ २ ॥
३ अ १ । पा १ । सू ३ ॥
४ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

क्ङित्यनन्तरो गुणाभावस्त्वीति । (भा)

निमित्तग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात परिभाषानुपस्थान तत्प्रत्याख्याने तु लिङ्गादिना तदनुपस्थानम् । सम्भवन्त्या परसप्तम्या

[1]यस्य चेति (पा)

सप्तम्या असम्भवाच्च । [2] उपपदविभक्तेरिति न्यायात् ॥ सिद्ध-साध्यसमभिहारन्यायस्या पि

[3]तस्मिन्निति (पा)

शास्त्रेण बाध एव । अत एव निमित्तग्रहणप्रयोजनावसरे हत [4] इत्युदाहरिष्यति ॥ कैयटोक्तरीत्या इक्पदानुवृत्तावेव

[5]निमित्तग्रहणम इति (भा)

वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवेन तत्प्रयोजनदानानुक्तिसम्भव स्पष्ट एवेत्याहु ॥

उपधाया अपीति । (कै)

---

१ अ २ । पा ३ । सू ३७ ॥

२ "उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी" इति । परिभाषे न्दुशे १ ३ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अत्रैवाग्रिमभाष्ये इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि । हतो हथ उपोयते औयत लीयमानि पीयमानिर्नैनिक्त इति" ॥

५ "क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्" इति अत्रैव भाष्ये उक्तम् ॥

उपधायां रोरवौतौ चाथ प्रयोजन प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधो यस्य तत तन्निमित्तग्रहणमिति भाष्यार्थ इति भाव ॥ उपधारोरवौतिभ्यामिति

उपधारोरवौत्यर्थमिति (कै)

अर्थेन[१] नित्यसमास इत्यन्ये ॥

नन्वसन्निहित पुगन्ताङ्गादि कथ तत्परत्वेन विशेष्यमत आह

आकाङ्क्षयेति ॥ (कै)

[२]ननु निषेध्ये गुणवृद्धौ प्रति क्ङित्प्रत्ययपरेरूप निषेधविषय प्रति चाकाङ्क्षा नाङ्ग प्रतीत्यत आह

अथवेति । (कै)

निषेध्यगुणादेरप्रत्यये क्ङित्यप्रसक्तेन प्रत्ययग्रहणमिति भाव ॥ एव च प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वात् तस्यैव तद्विशेषणमिति भाव ॥

आद्यव्याख्याया परिहारभाष्य योजयति

ततश्च समुदेति । (कै)

द्वितीयेत्विद बोध्यम् । नाचिप्रविशेषणत्व न्याय्यमिति । भाष्ये

अङ्गविशेषणे हीति । (भा)

---

१ 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम' इति वार्त्तिकेन । अ २ । पा १ । सू ३६ ॥

२ क्ङित्परे । क । ख । ग । इ ॥

[1]पुगन्तलघूपधस्य (पा)

इत्यस्य बहुव्रीहिणाङ्गविशेषणत्वे इत्यर्थ ॥

[2]यदि (भा)

इत्यनेन न खपक्षस्योपादेयतोच्यते किन्तूभयो साम्यमुच्यते इत्याह

तन्निमित्तपक्षस्यापीति । (कै)

सार्वधातुकनिमित्तस्य लघूपधलक्षणस्य तिब्निमित्तस्य ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । (भा)

प्राधान्येनाच एव यत्रानन्तर्याश्रयण तत्रैव[3] नाजानन्तर्य्य' इति निषेधप्रवृत्तेस्तस्या अभावाच्चेति भाव ॥

ननु अदुद्रुवद् इत्यत्र

[4]सार्वधातुकेति (पा)

गुणात् पूर्वं नित्यत्वाच् चङि

[5]द्विर्वचनेऽचीति (पा)

निषेधादुवङभावे द्वित्वात् परत्वात् लघूपधगुणो दुर्वार इति चेन्न। अन्तरङ्गत्वात द्वित्वस्यैव प्रवृत्ते । [6]ओणेऋदित्करणेनोपधाकार्य्यस्य

१ अ ७। पा ३। सू ८६। २ 'यदि तन्निमित्तग्रहण क्रियते प्रचङन्ते दोष । रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत प्रासुस्रुवत' अत्रैव भाष्ये॥

३ "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति' । परिभाषेन्दु – ५१ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू ८४ ॥ ५ अ १ । पा १ । सू ५९ ॥

६ ओणृधातो ।

द्वित्वात् प्राबल्यबोधनेऽपि न क्षतिः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वे- नोपधाकार्यस्य द्वित्वात् प्राबल्यबोधने यत्र द्वित्वसमाननिमित्तता द्वित्वनिमित्तार्वाग्निमित्तता वा तत्रैव तत्प्राबल्यबोधनादित्याहुः ॥

[१]भूय (भा)

पुनरर्थे ॥

एवमकारोऽपीति । (कै)

क्ङित्परे गुणवृद्धी न प्रयोक्तव्ये इति सूत्रार्थः ॥ तत्र यथा चितमित्यादावसतो गुणादेः प्रागभावः पाल्यते एवं सतोऽपि निवृत्तिः साध्येत । सतोऽपि निवृत्ते

[२]अदिप्रभृतिभ्य (पा)

इत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

तथाचेक इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादसत एवाप्रयोगः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥

[३]नेनिक्ते (भा)

इत्यत्र

[४]निजां त्रयाणां गुणः श्लौ (पा)

---

१ इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि" । अत्रैवोक्तम् ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ७२ ॥ ३ इतो इय उपोयते औयत लौयमानि पौयमानि नेनिक्त इति' अत्रैव भाष्ये ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७५ ॥

इत्यभ्यासस्य गुण ॥ [1]प्रसक्तस्यानभिनिवृत्तत्वयोर्विरोधमाशङ्क्याह

सामान्येति । (कै)

निवृत्ति । (कै)

अनभिनिवृत्ति क्रियते ॥ विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादत आह

परमार्थेति । (कै)

गुणविध्येकवाक्यतया क्ङिद्भिन्नसार्वधातुकादौ गुण इत्यर्थात् क्ङिति तयोरप्राप्तिरेवेति भाव । सा च पर्युदासविधया । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधेन वाक्यार्थबोधे तदग्रे सामान्यशास्त्रजज्ञानस्याप्रामाण्य कल्प्यते । एकवाक्यताफलसम्पत्तेस्त्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

भूताकारेति । (कै)

सिद्धाभावपरिपालनेनैव सिद्धावसिद्धाभावविधाने गौरवादिति भाव ॥

प्रक्रियायामिति । (कै)

वस्तुतस्तु तत्रापि लुकानुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति बोध्यम ॥

नैष इति । (कै)

[2] एकान्ता अनुबन्धा इति भाव ॥ [3]अयमेव न्याय्य इति

---

१ अत्रैव भाष्ये प्रसक्तस्यानभिनिवृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्ति शक्या कर्त्तुम' ॥ २ परिभाषेन्दुशे—५ ॥

३ "वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धेषूक्तम् एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम । एकान्ता इत्येव न्याय्यम । कुत एतत । अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्ट । यच्च नाम सहेतुक तन्न्याय्यम" । तस्य लोप (१। ३। ९।) इत्यत्र भाष्ये॥

[1]तस्य लोप (भा)

इति सूत्रे वक्ष्यति ॥

कार्यित्वादिति । (कै)

अङ्गस्य गुणो भवति तत्सम्बन्ध्यभ्यासेक इत्यर्थ इत्यभिमान ॥

उत्तरस्त्विति ।

पच इति शेष । क्ङित्परस्य यस्य गुण प्राप्तस्तस्य नेति सूत्रार्थ इति भाव ॥ भाष्ये

[2]धातु क्ङिदिति ।

परत्वेन निर्दिष्ट यत् क्ङिदिति त द्धातु प्रति विहितमिति विशेषयिष्याम । तथाच धातुविहित क्ङिद्यत कुतश्चित्पर तदवयवस्य गुणो नेति सूत्रार्थ इत्यर्थ ॥ तद् ध्वनयन्नाह

मत्वाप्रश्न इति ॥ (कै)

धातुर्विकरणो वेति । (कै)

धातुना विहितविशेषणबललब्धमेतदुभयम् ॥

येन नेति । (कै)

[3]पुगन्तलघूपधस्येति (भा)

---

१ अ १ । पा ३ । सू ९ ॥

२ 'धातु क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्याम ' । भाष्ये ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८६ ॥

तत्पुरुष इति भाव । श्रुतत्वात्सार्वधातुकादिकं क्ङितीति च पुगन्तादीनामेव विशेषणमित्यभिमान ॥

प्रतिषेध्यापेक्षायामिति । (कै)

गुणवृद्धिश्रुत्या तद्रूपप्रतिषेध्याकाङ्क्षाया यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रविषयकनिषेधवाक्याना व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहादुपप्लव इत्यर्थ ॥

प्रधानानीति । (कै)

अनेन तद्विषयकनिषेधोपप्लवे बीज दर्शितमित्याहु ॥

अङ्गविकल्पेति । (कै)

पूर्वस्य परस्य वेति सन्देहेन तदुपस्थितेरिति भाव ॥ न चैव

नेनिक्ते (भा)

इत्यत्रापि निषेध स्यात् । [1] येन नेति न्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव निषेधप्रवृत्तेर्बोधनात् ॥

न्यायव्युत्पादनार्थेति । (कै)

न्यायव्युत्पत्तिस्तत्प्रतिपत्ति । श्रोतृणा तदुत्पादनार्थेत्यर्थ ॥ भाष्ये

[2] हलन्ताच्चेति । (भा)

---

१ 'येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' ॥

२ अ१। पा २। सू१ ॥

नन्वेतद्विहितकित्त्वस्य न ज्ञापकत्वम् ॥ [1]दिदृक्षतीत्यादाविमागमनिषेधेन धिप्सतीत्यादौ नलोपेन च तच्चारितार्थ्यात ।

[2]इको झल् (पा)

इत्यपि न । तद्विषये इक क्ङित्परस्यैव सम्भवादिति चेन्न स्वजिदृशोझल्यमकित्यनि इको झल् दम्भे रिति लघुन्यासेन सिद्धे सामान्यतोऽतिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन ज्ञापकसामर्थ्यात् ॥

[3]रुदविदमुषा (पा)

क्त्वासनो-

[4]मृडमृदगुधकुषक्लिशा (पा)

क्त्व कित्त्वविधान च ज्ञापक बोध्यम् ॥

अङ्गाधिकार इति । (भा)

स्वरितलिङ्गासङ्गेनेति भाव ॥

[5]कार्य्यकालमिति । (भा)

तथाच तत्रोपस्थितत्वादिदमप्याङ्गमङ्गाधिकारस्यैकवाक्यतापन्नत्वादिति भाव । स्वरितत्वासङ्गवशात तदधिकारपठितमिव तद-

१ सवपुस्तके परस्मैपदविशिष्ट पाठ तथा नागेशस्वहस्तपुस्तकेऽपीति ग्रन्थकर्त्तुरेव भ्रम । ज्ञाश्रुस्मृदृशाम (१ । ३ । ५७ ।) इत्यात्मनेपदस्य व्यवस्थापितत्वाद् दिदृक्षते' इति पाठ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ९ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ८ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ७ ॥

५ परिभाषेन्दुशे—३ । कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाषम् ॥

धिकारस्यैकवाक्यतापन्नमपि गृह्यते इति तात्पर्य्यम् । निषेधेऽपि परिभाषासादृश्यात् परिभाषात्वमुक्तम । सादृश्यं च निषेध्याकाङ्क्षतया तदेकवाक्यतामात्रेणेति बोध्यम ॥

[1]छान्दसमिति । (भा)

[2]यङोऽचि चेति (भा)

चेन

[3]बहुलं छन्दसी- (भा)

त्यनुवृत्त्य यङो लुग्विधानादित्यर्थ ॥ न च

[4]हुश्नुवोरिति (भा)

सूत्रस्थेन हुश्नुवोरि त्यस्य भाषाया यङ्लुक्सत्ताज्ञापकत्वपरभाष्येणोवर्णान्तेभ्यो यङ्लुग् भाषायामप्यस्तीति लभ्यतेऽन्यथा ज्ञापितेऽप्यचारितार्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । तन्मात्रेणाजादौ क्ङिति क्वचित तत्सत्ताङ्गीकारेऽपि सर्वत्र भाषाया तत्सत्त्वे मानाभावात् । तत्रत्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वाच्च ॥

गुणो बहिरङ्ग इति ।

गुणस्य बहिरङ्गता बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात । नन्वसिद्धस्यानिष्पन्नस्यैव निषेध क्रियते तत्राह

असत्त्वादिति । (कै)

---

१ अथवा छान्दसमेतत'। भाष्ये ॥

२ अ २। पा ४। सू ७४ ॥ ३ अ २। पा ४। सू ७३ ॥

४ हुश्नुवो सार्वधातुके। अ ६। पा ४। सू ८७ ॥

शास्त्रासिद्धत्वाद्वाऽसत्त्वबुद्ध्या प्रतियोगिज्ञानाभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भाव ॥ उभयविशेषणाय

बहुव्रीह्यर्थम् (कै)

[1]इत्यन्वय ॥

[2]यथेति । (कै)

[3]प्रथमस्येत्येतत्तुकर्मधारयेऽपि विशेष्य शक्य कर्त्तुमिति न तद् बहुव्रीहिगमकमिति भाव ॥ ननु सूत्रान्तरप्राप्तनिवृत्ति कथ तत्राह

सामर्थ्यादिति । (कै)

अयमाशय । आर्द्धधातुक इति योगो विभज्यते धातुलोप' इति वर्त्तते षष्ठीतत्पुरुषश्च । एव च धात्वेकदेशलोपे सति प्रत्यासत्त्यान्तरङ्गतया च लुप्तधात्वेकदेशनिमित्तो गुणवृद्धिनिषेधश्चेत् आर्द्धधातुक एवेति नियमस्तत्साधकत्वादिति तदध्वनयन् आह

यङ्निमित्तस्येति ॥ (कै)

भाषेति । (कै)

[4]हुश्नुवो सार्वधातुके (पा)

इत्यत्र श्नुग्रहणादिति भाव ॥

---

१ इति भाव । क ॥

२ "यथेति इत्यारभ्य "इति भाव ' इत्यन्त नास्ति । क ॥

३ प्रथमस्येत्येतत्कर्मधारये । ख । ग । ड ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ८७ ॥

इत्यादिभ्य इति। (कै)

आदिना हुर्च्छामूर्च्छौ ॥

[1]राल्लोप इति। (कै)

तत्र हि क्ङितीति नानुवर्त्तते तदनुवृत्तिपक्षे तोतोमी-त्याद्युदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि क्ङिति चेति निषेधोऽत्र दुर्वार इति तद्वारण विनाऽस्य चारितार्थ्यं कथ अत आह

अनेनेति ॥ (कै)

बहिरङ्गराल्लोपस्यान्तरङ्गे यङाश्रयप्रतिषेधे कार्य्येऽसिद्धत्वाद् द्वाभ्या व्यवधानादप्राप्ति । मन क्त्विेन तु एक व्यवधानमेवाश्रि-तमिति भाव । वस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यादेषा प्रयोगाणा लोकेऽभाव इत्येवाश्रयणीयम् ॥

नन्विग्लक्षणयोरित्युक्तावपि लैगवायने इक स्थानिकत्वेनेग्ल-क्षणत्वात स्यादेव गुणनिषेधोऽत आह

इक इतीति। (कै)

अथाधिकारानुरोधेन पदपरमेवेक इति सम्बध्यत इति भाव ॥

लोपादिति। (कै)

उपदेशकाल एवान्तरङ्गत्वाल्लोपप्रवृत्तिरिति भाव ॥

पिद् ङिद नेति। (कै)

[2]सार्वधातुकम (पा)

---

१ अ ६। पा ४। सू २१ ॥

२ सार्वधातुकमपित । अ १। पा २। सू ४ ॥

इत्यच अपिदिति योगविभागेन प्रसज्य प्रतिषेधेनायमर्थो लभ्यते। तच योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वप्राप्तान्या वा ङित्त्वप्राप्ति सर्वापि प्रतिषिध्यत इत्याशय ॥ भाष्ये

स्थानिवद्भाव प्राप्नोतीति। (भा)

तथा च

अचिनवम (भा)

इत्यादौ गुणप्रतिषेधप्रसङ्ग इति भाव ॥

ननु ङित इति। (कै)

तथा च न स्थानिवत्त्वेन ङित्त्व प्राप्यमिति भाव ॥

ङिद् व्यपदेश इति। (कै)

स्थानिलसबन्धिङस्त्वेत्सञ्ज्ञाऽभाव एव ज्ञाप्यते ॥

[1]लस्य (पा)

इत्यस्य लघटितस्येति व्याख्या कार्य्येत्यथ ॥

यत्कार्य्यं पूर्वस्येति। (कै)

प्राप्तमिति शेष ॥

नन्विति। (कै)

प्रथमोपस्थितेत्सञ्ज्ञाशास्त्रबाधापेक्षया स्थानिवत्त्वबाध एव युक्त इति भाव ॥

युक्त्यन्तरमप्याह

---

१ अ ३। पा ४। सू ७७॥

अन्यथेति । (कै)

लड्लिडादेर्ङित्त्वव्यपदेशस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थ । ङित आदेश-स्येत्यर्थस्तु नेत्युक्तमेव ॥

तदभावस्यैवेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

[1]यासुट एव (भा)

इत्यस्य न समुदायस्येत्यर्थ । एवस्यावधारणार्थत्वात् । यदि समु-दायस्य ङित्त्व स्यात तदा ङितो यत्कार्य्य तदपि तत प्राप्तियोग्य-मिति तदभावमपि ज्ञापयेत ॥ तथा

[2]नित्य ङित (भा)

इत्यादेर्ङित आदेशस्येत्येवार्थ । पचाव पचन्तीत्यादौ तु न दोष ।

[3]सार्वधातुकमपित् (भा)

इत्यत्रानुवृत्तङिदित्यस्य लुप्तसप्तमीकतया ङितीव कार्य्यस्यैवाति-देशादिति भाव ॥ न च यासुटि ङिति किं कार्य्यं प्राप्नोति तन्निमित्तग्रहणेन निषेधाप्राप्तेरिति वाच्यम् । सम्प्रसारणप्राप्ते । न हि तत्र प्रत्यय इत्यस्तीत्याशङ्क्य ॥ नन्ववयवे क्वतस्य लिङ्गस्य समुदा-यविशेषकत्वाद्यासुड् ङिदित्युक्तावपि समुदायस्य ङित्त्व भवत्येव । अत एव तन्निमित्तग्रहणेऽपि निषेध सिद्ध्यति तच्च स्थानिवत्त्वेन

१ यासुट एव ङिद्वचनात । भा ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ९९ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ४

सिद्धमिति व्यर्थं ङित्त्व स्थानिनो ङिद्व्यपदेशोच्छेदेऽपि ज्ञापक स्याद् ङितो यत्कार्य्य तदभावस्यापि वा ज्ञापक स्याद अत आह भाष्ये

अपर्य्याप्तस्येति । (भा)

अस्य ङित्त्वस्य केवले आगमे सम्प्रसारणविधानेन चरितार्थत्वादवयवेऽचरितार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव पठिता विद्येत्यादौ डीन्नेति भाव ॥

ङित चैनम् इति (भा)

अवयवमित्यर्थ ॥

यासुट एव हीति । (कै)

यासुड ङिदिति सामानाधिकरण्याद यासुट् पदस्य स्वविधानाय स्वरूपपरस्य ङित्त्वसबन्धे तदादिलक्षणाया मानाभाव इति भाव ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

चरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायगतनिमित्तत्वस्यावयवे आरोपादपि निषेधप्रवृत्तिरित्यन्ये ॥

यदि च समुदाय इति । (कै)

ननु स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वे यासुट कथ ङित्त्वमिति चेन्न । तद ङित्त्वसाध्यफलस्य तावतापि सिद्धेरिति भाव ॥

केषांचिदिति । (कै)

अत्र पाठे यासुट एव इत्येवकार प्रसिद्ध्यर्थक । केवलयासुटो ङित्त्व व्यर्थं गुणनिषेधे तन्निमित्तग्रहणात । सम्प्रसारणमपि

धात्वाक्षिप्ते प्रत्यये एव । एव च सामर्थ्यात् समुदायविशेषकं तदिति भावः ॥

ङितश्चैलमिति । (कै)

स्थानिवत्त्वेन ङित्त्वे सिद्धेऽपीति शेषः ॥

ङितो यत्कार्य्यम् (भा)

इत्यादि ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः ॥ न हि यासुड् विशिष्टस्य ङित्त्वप्रयुक्तं किञ्चिदनेन ङित्त्वेन प्राप्नोति ॥

[1]नित्यं ङितः (पा)

इत्यस्य च ङितो लस्येत्येवार्थात् । आदेशस्य ङित इत्यर्थे तु दोष उक्त एव ।

[2]सार्वधातुकम् (पा)

इत्यादौ ङिदित्यस्य उपमेये प्रथमादर्शनेन सप्तम्यन्ततायाः अन्याय्यत्वादिति भावः । नन्विदं ङित्त्वं सुयादि त्यादावनिग्लक्षण-गुणवृद्धिबाधनार्थं चितुयुरि त्यादौ

[3]जुसि चेति (पा)

निषेधार्थं च चरितार्थमिति चेन्न । ङिच्च पिन्नेति भाष्योक्तक-ल्पनयैव सिद्धेः । एतदर्थमेव हि भाष्ये तत्स्वीकारः । यत्तु सञ्ज्ञा-

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ९९ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ ७ । पा ३ । सू ८३ ॥

पूर्वकविधेरनित्यत्वेन वृद्धेर्वारणम् । अत एवोत औदिति नासुत्रीति । तन्न । अस्यार्थस्य भाष्यास्पृष्टत्वात ।

[1]ज्ञाजनोर्जा (पा)

इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यासङ्गतेश्च । अनयैवान्यथा सिद्धे ।

जुसि च (पा)

इत्यत्र

[2]क्सस्याचि (पा)

इत्यतोऽचीत्यनुवृत्त्याजादौ जुसि गुणविधानान्न चिनुयुरि - त्यत्र दोष । एवं चाचत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिन एवेति बोध्यम् ॥

दीधीवेवीटाम् ।१।१।६॥

भाषायामिति । (कै)

अनन्यभावो हि विषयशब्दार्थ इति भाव ॥

दृष्टस्यैवेति । (कै)

भाषायान्तु सम्प्रति प्रयोगेऽदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण शिष्टप्रयोगादिना वावगतसाधुत्वस्याप्यनुविधानमित्यर्थ । एवं च

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ७९ ॥ २ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

वेदे आदीध्यनम इत्यादिलक्ष्याभावादसम्भवदुक्तिक सूत्रमिति भाव ॥

अथवेति । (कै)

एव च लक्षणस्याव्याप्तिप्रतिपादक भाष्यमिति भाव ॥

व्यत्ययेनेति । (कै)

दीधीङो ङित्त्वात ॥ परस्मैपदोपलक्षण

तिबिति ॥ (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

नन्वेव बहिरङ्गस्य जुसि गुणस्य कथमनेन निषेध इति चेन्न सर्व्वस्यापि गुणस्य प्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गनिषेध्याभावादिति भाव ॥

सवचैतन्न्यायानाश्रयणे हेतुमाह

कार्य्यविशेषेति । (कै)

यच्छब्देन तत्तद्रूपेण कार्य्याणा परामर्शादिति भाव । केचित्तु सामान्यचिन्ताविषयेऽप्येत न्याय योजयन्ति तदा येनेत्यस्य क्षेतरेणेत्यथ ॥ भाष्ये

अकर्णिषमिति । (भा)

णिजन्तस्याङ्गस्य मिपोऽमि लघूपधगुण प्राप्नोति ॥

श्व (भा)

प्रयोगो लुडथ । तत्र हि तिपो डादेशे टिलोपे च तास् प्रत्ययान्तमङ्ग भवति । इचि ह्यनङ्गत्वान्न गुण प्राप्तिरिति भाव ॥ भाष्ये

पुनरिड्ग्रहणस्येति । (भा)

न च नेत्यस्यनिवृत्त्यर्थं तत् स्पष्टञ्चेद

[1]नेड्वशी- (पा)

त्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते इति न्यायेन

[2]नेड्वशी- (पा)

त्यत्र नञो निवृत्तिसिद्धेरिति भाव ॥ वस्तुतस्तु अपत्यमिद भाष्यमेकदेश्युक्ति ॥

[3]आर्द्धधातुकस्य (पा)

इति सूत्रस्येड्ग्रहणस्य च

[4]नेड्वशी- (पा)

तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात । तत्करणेन नियमरूपगुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । अङ्गस्येत्यनुवृत्तावपि अङ्गाधिकारविहितविकारस्यैव व्यावृत्ते शब्दमर्य्यादयाऽलाभाच्च । अन्तेऽपि सिद्धत्ववचनस्य ज्ञापकत्वाश्रयणे गौरवमिति बोध्यम् ॥

क्विबिति । (कै)

अप्रत्यय (भा)

इत्यस्याश्रूयमाण प्रत्यय इत्यथ । कृदन्तत्वात प्रातिपदिकत्वे स्वादय ॥

झलन्तत्वाभावादिति । (कै)

---

१ २ ४ नेड्वशि कृति । अ ७ । पा २ । सू ८ ॥

३ आर्द्धधातुकस्येड्वलादे । अ ७ । पा २ । सू ३५ ॥

स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नेति द्रष्टव्यम् ॥ ननु क्वौ लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्लोपस्य स्थानिवत्त्व दुर्लभमत आह

क्वाविति ॥ (कै)

अलावीदित्यत्रेति । (कै)

न च समार्त्तव्यत्र

[1]ह्रस्वादङ्गात् (पा)

इति सिज्' लोपाय सिद्धत्ववचन चरितार्थं सिद्धत्वेहि परत्वात् सिज्लोपे ततो वृद्धिरन्यथा पूर्व्वं वृद्धौ स न स्यादिति वाच्यम् ।

लावस्थायामडिति (भा)

पक्षे सव्वतो वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन तत्पक्षे सिज्लोपाप्राप्त्या तदेक वाक्यत्वेन पक्षान्तरेऽपि सिजलोपाभावस्यैवौचित्येन समार्ष्ट - त्येवरूपस्यौचित्यात । सत्यभिधाने ।

[2]सिज् लोप एकादेश (वा)

इति तु सिजलोपोत्तरप्राप्तसवर्णदीर्घरूपैकादेश विषयमेवेति बोध्यम् । वस्तुतो नियमस्यैकदेशयुक्तित्वादिफलोऽय विचार इति तत्त्वम् ॥

---

१ अ ८। पा २। सू २७॥

२ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (अ ८। पा २। सू ६) एतत्सूत्रस्य वार्त्तिकम । सिद्धान्तकौमुद्यान्तु "इट ईटि" (अ ८। पा २। सू २८) इति सूत्रे पठितम ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ।१।१।७॥

अन्तराशब्दो मध्ये इत्यर्थे ॥

न त्वाधारस्येति । (कै)

कालमात्रस्येत्यर्थः ॥

अर्द्धेति । (कै)

वर्णाद्वर्णोच्चारणेऽर्द्धमात्राकालस्य नियतत्वात् तदधिकोऽर्द्धमात्राकाल इत्यर्थः। अत एव "मात्राकालोऽवग्रह" इति प्रातिशाख्यान्तरैरविरोधः ।

नैव दोष (भा)

इत्यादेः संज्ञाभावे न दोषः। संज्ञायां च न प्रयोजनमित्यर्थं इत्याह

दोषनिवृत्तये (कै)

इत्यादि ॥

अप्सव्यशब्द इति । (कै)

अप्शुशब्दाद्

[1]दिगादि (भा)

यति

१ दिगादिभ्यो यत् । अ ४ । पा ३ । सू ५४ ॥

[1]अपो योनियन्मतुषु (वा)

इत्यलुक ॥

प्रकृत्यवयवस्य । (कै)

तद्धितप्रकृत्यवयवस्य। अत्र च वैदिकसम्प्रदाय एव शरणम् ॥

अन्त इति । (कै)

समासे समस्यमानपदान्ते एवावग्रह । अयमपि वैदिकसम्प्रदाय एव ॥

नन्वनन्तरग्रहणादेकैकस्य सज्ञा दुर्लभेत्यत आह

आनन्तर्येति । (कै)

एव च तदुपलक्षणमिति भाव ॥ सज्ञाप्रतिबन्धे तिपाठे कर्मणि घञ् बोध्य ॥

सज्ञाप्रतिबद्धेति (कै)

पाठ सुगम एव ॥

कस्मादिति । (कै)

बहूना सन्निधानेऽविशेषेण द्वयोर्बहूना च सज्ञाया सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादिति भाव ॥ परिहरति

एत्वे इति । (कै)

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने इति तु द्विवचने कार्येऽन्यस्यासिद्धत्व नेत्यर्थक न तु द्विवचनस्य तदभावप्रतिपादकमिति भाव ॥

---

१ अलुगुत्तरपदे (अ ६ । पा ३ । सू १) एतत्सूत्रस्थवार्त्तिकम ॥ यन्मतुष्विति । अय पाठो हरदत्तानुसारेण । मतिषु' इति युक्त पाठ । एकवच इत्यस्यातिप्रसङ्गव्याजेनाप्सु चरादिवदस्य भाष्ये उपन्यासात । नह्वि अप्सु मन्त्रावित्यत्र तस्य प्रसङ्गोऽस्तिशब्दपरतया तस्यैकत्वमाचार्यत्वात । किन्तु मतुष्विति पाठे फल चिन्त्यम । अस्य वामीयमित्यादाविव लुकोऽप्राप्ते ॥

संयोगो भवत्यादिश्चेति । (कै)

प्रत्येकं संज्ञापक्षे स्को संयोगावयवत्वासम्भवेन षष्ठीसमासासम्भवाल्लाघवाच्च कर्मधारय एवेति भाव । आदिशब्दस्य पूर्वभूतसमीपवाची आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तवर्णान्तरापेक्षयैवेति पदान्तादौ संयोगादिग्रहणचारितार्थ्यं बोध्यम् । अन्यथा हि अकथते-रप्रत्ययेऽक् इत्यादावन्त्यकस्यापि लोप स्यात ॥

कथं वृत्ताविति । (कै)

अयं पूर्वपक्षोऽयुक्त । संयोगस्य द्वित्ववत्त्वेन प्रतीतेरेवाभावात । संयोगत्वेनैवानेकसंयोगप्रतीते । न हि वृत्तावनेकबोध उपसर्जनात्वेति भाष्यसम्मत संख्याविशेषानवगमस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात् । नत्वनेकानवगम इति तेनोक्तमिति विभाव्यताम् ॥

संयोगात्पर इति । (कै)

न चाङ्गाद्यवयवसंयोगग्रहणायादिग्रहणम् । तत्र यद्यपि दरिद्रातौ न फलम् । आर्द्धधातुकविवक्षाया तस्याऽऽल्लोपविधानात । तथापि खट्वादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिङि खट्वायादित्यादौ एत्ववारण फलमिति वाच्यम् ।

[१]स्यसिच् (भा)

सूत्रादुपदेशपदानुवृत्त्या घुमास्था द्यन्यस्यौपदेशिकस्यैव ग्रहणेन नामधातुष्वेत्वाप्रवृत्तेरिति भाव ॥ खट्वादिभ्य

---

१ स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट च ॥ अ ६ । पा ४ । सू ६२ ॥

[1]आतो धातो- (भा)

रितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचारक्विपोऽभावाच्च। सिद्धान्ते तु 'निर्यायादि त्यादि वारणायाङ्गावयवसंयोगग्रहणाय तदिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

आदी इति । (भा)

यद्यपि मुख्यादित्वमुभयोर्व्याहत तथाप्येक आदिशब्दो गौण इति भाव । पूर्ववद् द्विवचनान्तसमासेन दोषपरिहार इति न भाष्यार्थ उभयत्रापि द्विवचनोपपादनादत आह

षष्ठीति । (कै)

एव च झलग्रेऽपि संयोगादिविशेषणमर्थवद्भवतीति भाव ॥ आदिशब्दस्य नाद्यवयववाची असम्भवादित्याह

समीप इति । (कै)

झलादिविशेष्यस्य संयोगस्योपसर्जनत्वेऽपि सौत्रत्वादृत्ति । न च

शङ्का (भा)

इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वसमीपत्वेन दोषस्तदवस्थ । आदिग्रहणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ते ॥ वस्तुतस्तु प्रत्येक सञ्ज्ञेति' पचो वाच्यवृत्त्या सूत्रान्न लभ्यत एवेति व्युत्पादयितु गूढाशय पृच्छति भाष्ये

---

१ अ६। पा४। सू१४ ॥

कथं कृत्वेति ॥ (भा)

तमेवालाभं व्याचष्टे

संयोगेति । (कै)

एवं चान्वर्थसंज्ञाविरोधात्

[1]प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति (भा)

न्यायो नाश्रयितुं शक्यते इति भावः

सहेती- (कै)

ति भावः । किं च श्रुतमानन्तर्यं प्रत्येकसंज्ञावादिनोपलक्षण-माश्रयितव्यं विशेषणत्वमेवोचितम् । तत्त्वे सम्भवति उपलक्षण-त्वस्यान्याय्यत्वात् । किं च आद्यन्तग्रहणसामर्थ्याद् द्विवचनान्तेनैव विग्रह इत्यर्थस्य नियमेनालाभः । बहुवचनान्तेनापि सम्भवादि-त्याहुः ॥ वस्तुतोऽन्वर्थसंज्ञा चिन्त्या । तदाश्रयणे घटपटौ संयुज्येते यत्रेत्यादौ संयोगानुयोगिप्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रती-तेर्व्युत्पन्नत्वेन तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्ता-वनिष्टापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्येव न्यायः । अत एव भगवता गणदण्डेन न्यायमाश्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं न तु महासंज्ञया इत्यलम् ॥

ननु

अविशेषेण (भा)

---

१ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः" ॥ इत्यत्रैव भाष्ये ॥

इत्यस्य द्वयोर्बहूना चेति नार्थोऽस्याविशेषस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वान्मस्जौ
दोषदानासङ्गतेश्चात आह

द्वयोरित्यस्येति ॥ (कै)

अत एव भाष्ये

[1]समुदाये संयोगादिलोप (भा)

इति वक्ष्यति । तत्र युक्तिमाह

यथेति (भा)

भाष्ये॥ पूर्व धातुरुपसर्गेणे त्याश्रित्य क्वचित । क्वचिच्च वाक्यसंस्कार-
पक्षाश्रयेण दोषोपन्यास ॥

हल इति जाताविति । (कै)

वस्तुतो हलौ च हलश्चेत्येकशेष ।

[2]स्वरिताद् (पा)

इति सूत्रे अनुदात्तानाम् इत्यत्र भाष्ये तथैव वक्ष्यमाणत्वात ॥

परे अनन्तरा इति । (कै)

[3]तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्युपस्थितेरिति भाव ॥ चन्द्रीयते सनोऽभिधाने
यथेष्ट नामधातुषु इति द्वितीयैकाचो द्वित्व नकारसहितस्यैव ।
आद्यवयवाच्च परत्वाभावेनैतन्निषेधाप्रवृत्तेरिति बोध्यम ॥

---

१ कस्मात्र विशेष । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जे । समुदाये संयो
गादिलोपो मस्जेन सिध्यति । अत्रैव भाष्ये॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । अ १ । पा २ । ३९ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥

बहूना चाविवरत्वे इति । (कै)

बहूना चानन्तरत्वे इति क्वचित पाठ ॥ नन्वत्र विग्रहे कमित्यादौ कमयो संयोगसञ्ज्ञा स्यात तयोर्मध्ये वर्णशून्यच्छिद्राभावादिति चेन्न । वर्णशून्यकालव्यवायमात्रवारणे फलाभावात सामर्थ्येन सवर्णकालव्यवायोऽपि व्यावर्त्यत इत्यदोष ॥

द्विर्वचनवदिति । (कै)

एषाम् इति (भा)

बहुवचनादिति न भ्रमितव्यम् ।

[1]तस्य

सूत्रे हल इतिवत सत्वात । अन्तरा शब्देन विग्रहेऽपि तत् सत्वाच्च ॥ अन्यथा द्वयोर्नस्यात किन्त्वन्तरशब्देन विग्रहाद्बहूना समवधाने तेषामप्यनन्तरत्वादिति भाव । ससर्गविप्रयोगावेव भाष्ये दर्शयति

द्वयोश्चैवेति । (भा)

विद्यते (भा)

इत्यन्त दृष्टान्तार्थम् ॥ अवत्सा धेनुरि त्यादौ विप्रयोगोऽपि विशेषावगतिहेतुर्दृष्ट ॥ अन्तराविद्यत इति न विद्यत' इति वा यत् तद् द्वयोरेवेत्यर्थ ॥

नियताऽवधिरूपतेति । (कै)

---

१ अ१ । पा३ । सू९ ॥

अवधित्व हि अन्यासहितत्वे एव तयोर्नियमेन भवति। अन्य-साहित्ये तु न तत्रावधित्वस्य नियमेन प्रतीतिरवधित्वविवक्षायामेव च द्वितीयेति भाव यस्य च नियमेनावधित्व तस्यैवावधित्वविवक्षा शब्देनेति तात्पर्यम् ॥ नियतत्वमन्यासहितत्व तद्विशिष्ट्येन याऽवधि-रूपता सा विवक्षिता यदा भवतीत्यक्षरार्थ । अन्यथा अवधित्व-विवक्षाया द्वितीया तत्त्वाविवक्षाया षष्ठीत्यर्थस्यैव शब्दतो लाभेन

नियतेति (कै)

कथनमधिक स्यादिति बोध्यम ॥

युक्तग्रहणादिति । (कै)

न च तदभावे अन्तरान्तरेण शब्दाभ्या द्वितीयापत्ति । तयोरव्ययत्वेन विशेषाभावात। न च प्रथमाबाधनेन

[1]सपूर्व्वाया प्रथमाया (पा)

इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थम् । व्यवस्थितविभाषया तस्य सुपरिहरत्वात् ॥ तस्माद

युक्त- (कै)

ग्रहण सम्बन्धविशेषस्य प्रतिपादनाय अवधित्वस्य प्रतियोगित्वस्य वा। तेन प्रयोगमन्तरेणेत्यपि सिद्धम् । एव च सम्बन्धमात्र विवक्षाया षष्ठ्येवेति भाव ॥ ननु भाष्ये

द्वयोरिति (भा)

षष्ठीद्विवचननिर्दिष्टस्य द्वित्वाद्

---

१ अ८ । पा१ । सू२६ ॥

यान हीति (भा)

बहुवचननिर्देशोऽनुपपन्न इति चेन्न । प्रकृते द्वयोरि त्यनेन न केवलौ वर्णौ निर्दिष्टौ तथा सति तयोरेवावधित्वे द्वितीयापत्ति । किन्त्वन्यसहितावपि । अत एव षष्ठी । एव च त्रयाणा समवधाने द्वयो समुदाययोरवधित्वविवक्षणेन द्वयो समुदाययोरनन्तरत्वे तत्समुदायवर्त्तित्वहत्ता बहुत्वात तदुपपत्ति ।

अनन्तरा (कै)

इत्यनेन च न विद्यतेऽन्तरा यौ वर्णौ तौ यौ च समुदायावन्तरा न विद्येते तौ च गृह्यन्ते एकशेषादिति न दोषस्तत्सवमभिप्रेत्याह

यदा द्वयोरिति । (कै)

द्व्यवयवकसमुदाययोरित्यर्थ ॥

यान् (भा)

वर्णान् द्वयो समुदाययोरित्यर्थक-

षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशतीति- (भा)

भाष्याय इति भाव ॥

अनन्तरा (कै)

इत्यस्यान्त पक्षे व्यावर्त्यं दर्शयन पूर्वोक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनोपपाद-यितुमाह

[१]यदा हि बहूनामिति । (कै)

---

१ यदा बहूनामिति । ख ॥

न च स्पष्टेत्यादौ रेफसकारयोर्वर्णयोरन्तरा कस्यचित्सत्त्वेऽपि सरौ रषौ चेतिसमुदायौ तयोश्चान्तरा न कश्चिदिति तेषां संयोगत्वं स्यादिति वाच्यम्। वर्णयोरन्तरा विद्यमानत्वेनानन्तरत्वाभावात। सवविधानन्तरत्वस्यैव[1] तन्निमित्तत्वादित्याहुः ॥

[2]अनुषङ्गो (कै)

नकारस्तल्लोप

[3]अनिदिताम (भा)

इत्यनेन ॥

[4]बहूनामपीति (कै)

न्यायत सूत्रात सम्भवमात्रेणेदमुक्तम्। न तु फलोदाहरणमस्य न्याय्यमस्ति। ध्वनित चेदम्

[5]अङ्गेन सयोगादिम् (भा)

इति ग्रन्थेन भाष्ये॥ ननु द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव सञ्ज्ञा स्यादिति कथमेतत्पक्षोत्थानमत आह

कार्येति। (कै)

द्विवचन हि श्रवणार्थमेव न शास्त्रीयकार्यार्थम्। एकस्याचो

---

१ निमित्तत्वादित्याहु । क । ख । ग । ङ ॥

२ "तस्यानुषङ्गलोपार्थमवश्य वक्तव्यम्' इति कैयटे ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

४ बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीम विशेष ' इति कैयटे ॥

५ "अङ्गेन सयोगादि विशेषयिष्यामः" इति वक्ष्यत्यत्रैव ॥

बहुवयवत्व युगपद्विरुद्ध च। एकेन द्वित्वेन सर्वानुग्रहस्येति वैषम्यम् ॥

ननु पदान्तरेण व्यवधानादासत्त्यभाव इत्यत आह

[1]पाठेति । (कै)

शब्दस्यार्थप्रत्यायनाङ्गत्वेन गुणत्वात् तदीय क्रम आर्थक्रमविरोधे दुर्बल इति भाव ॥

पदधात्ववयवेति । (कै)

[2]सयोगादे- (भा)

रित्यादावाद्यन्तशब्दयोरवयववाचितयेति भाव ॥ अयमाशय । अङ्गादेरादावन्ते वा व्यञ्जनत्रयाभावात त्रयाणा फलाभावात सज्ञाऽप्राप्तौ कथ द्वयोन स्यादिति। यद्यपि सामानाधिकरण्यान्वयेऽपि अङ्गाद्यवयवस्यैव सयोगस्याश्रयण नान्यस्येति

अङ्गेन सयोगादि विशेषयिष्याम (भा)

इत्यनुपपन्न तथापि सयोगरूपमादिमङ्गेन परिच्छेत्स्याम ॥ अङ्गाद्यवयवसयोगस्यैव बहुव्रीहिणाऽऽश्रयणमित्यर्थ इति न दोष । एव च बहूनामपी त्याश्रयणे फलाभाव इति स्पष्टमेवोक्तम् । क्लिष्टकल्पनया [3]तादृशसयोगानयनन्तु न। अनभिधानादित्याशय । अदादिषु

---

१ 'पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान' ॥

२ सयोगादेरातो धातोर्यण्वत । अ ८। पा २। सू ४३ ॥

३ 'ख पुस्तके "न" इति नास्ति तत्त्वशुद्धम् ॥

षस स्वप्ने इत्येव पाठो न तु षस सस्ति स्वप्न" इति ॥
एतद्भाष्यप्रामाण्याद

[1]जक्षित्यादि-

सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चेति बोध्यम ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

पाठक्रमाबाधायैव व्याचष्टे

न प्राप्नोतीति (भा)

अत्र इति शब्दो यस्मादथ उत्तरान्वयी यस्मादङ्गेन संयोगादि-विशेष्यतेऽङ्गावयव संयोगो गृह्यते इत्यथ । एव च बहूनामेव संयोगत्वे य संयोगो नासावङ्गावयवो यश्चाङ्गावयवो नासौ संयोग-स्तस्माद

एत्व न प्राप्नोतीति (भा)

यदपि तदप्यसत ॥ यतोऽविशेषेण सञ्ज्ञोच्यते इति शेष इति तत् क्लिष्ट शेषपूरणात । इते स्वरसतो वाक्यसमाप्त्यर्थताया प्रतीय-मानत्वाच्च ।

एव तावत् सर्वमाङ्ग परिहृतम (भा)

इत्यस्याखारस्याच्च ॥

हल इतीति । (कै)

तद्धि असावित्यादौ

---

१ अ ६। पा १। सू ६॥

[1]स्कोरिति (भा)

सलोपवारणायावश्यकमिति भाव ॥

नचेति । (कै)

आनन्तर्यस्य सप्रतियोगिकत्वादिति भाव ॥ प्रकृते चान्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपादानादुपस्थितो हलेव प्रतियोगित्वेनाश्रीयत इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

[2]उवोषेति (भा)

प्रसङ्गोच्चारितम् । तस्य विकल्पितात्मकत्वात । उवोखेति कवर्ग-द्वितीयान्तो वा पाठ ॥

[3]इयायेति । (कै)

इण् ल् इत्यस्यामवस्थाया व्यपदेशिवद्भावादिजादित्वमस्ति गुरु-मत्त्वन्तु न । नचेयङि कृते गुरुमदिजादित्वादाम् स्यादिति वाच्यम । लिङ् धातुसन्नियोगेन सपन्नस्य गुरुमदिजादित्वस्य तद्वि-घातकत्वाभावादिति भाव ॥

[4]कुलम् (कै)

अत्र गृहम् ॥

---

१ अ ८। पा २। सू २६ ॥

२ "इयेष उवोष इत्यादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम प्रसज्येत" इति भाष्ये ॥

३ 'गुरुमद्वचनम इयाय इत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात इति कैयटे ॥

४ 'एव कश्चित पृच्छति । अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति । स आह नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति' इति भाष्ये ॥

ब्राह्मणकुलमपीति । (कै)

तत्तद्रूपेण ग्रहणे तस्यापि विजातीयत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

अनयोरन्तरेति (भा)

षष्ठ्युपादानादन्यसहितयोरवधित्वसूचनात [1]तत्तद्रूपेणाग्रहणबोधनाद् ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यन्ये ॥

भिन्नजातीयेति । (कै)

[2]तयोश्चान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति (भा)

भाष्येणेत्यर्थ ॥

[3]ग्रामशब्दोऽयम् (भा)

इत्यस्य

[4]तद्य सारण्यक (भा)

इत्यस्यचाविरोधायाह

केचिदिति । (कै)

अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति तदाशय । "सामान्य च ग्रामशब्द-त्वादि ॥

---

१ तद्रूपेण । क ॥

२ 'व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते । तद्यथा । अनन्तराविमौ ग्रामा वित्युच्यते तयोस्चैवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ ग्रामशब्दोऽय बह्वर्थ अत्रैव भाष्ये ॥

४ "अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते । तद्यथा । ग्रामो लब्ध इति । तद्य सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभि-समीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

अन्ये त्विति । (कै)

व्यक्तिभेदकल्पनाया गौरवमिति तदाशय ॥

तच्चेति । (कै)

निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भाव ॥

एकेति । (कै)

समवायैकत्वनये रसो रूपवान् इत्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोध-कालेऽन्यार्थबोधो वारणीय । तदर्थसम्बन्धेन शक्तग्रहात । तत्तदर्थ-विशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भाव ॥

तच्च यदेति । (कै)

एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम् ॥

ग्रामशब्दोऽय बह्वर्थ इति (भा)

तु मुख्यार्थमेव । अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीना वर्त्तते इत्येकशब्दबोध्य-त्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधित । तत्र वर्त्तनक्रिया अस्तिक्रियाया कर्त्री शालासमुदायादौ ग्रामशब्दस्य वृत्तिरस्ती-त्यर्थ ॥ वाटपरिक्षेपो नाम शालासमुदाय रक्षणाय सर्वतो मार्ग-प्रतिरोधक यत परित क्षिप्यते तदुच्यते ॥ सारण्यकससीमक-वृत्तिस्त्वत्र न गृह्यते इत्याह

शुचाविति । (कै)

सीमनीति च ॥ (कै)

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।१।१।८॥

[1]प्राण्यङ्गत्वादिति । (कै)

एतेनेतरेतरयोगद्वन्द्वे रूपसिद्धिरित्यपास्तम् ॥

[2]अर्थ इति । (कै)

अभिमतोऽर्थ इत्यर्थ ॥ यौचत्वादिति कुतो नोक्तमित्यत आह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

[3]अबाधकत्वेति । (कै)

पक्षे तु (कै)

इत्यनेनाबाधकत्वस्वीकर्तृवृत्तिमतमसङ्गतमित्युक्तम् । भाष्यकृदसम्मतरूपापत्ते ॥

[4]बाधकान्येव निपातनानीति (भा)

[5]सर्वादि (भा)

सूत्रे भाष्योक्ते ॥

१ प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वे क्रमत्वेन भाष्यम् ॥ कै ॥

२ अवचनमिति नञ समासाश्रयणे अर्थो न सङ्गच्छत इति प्रश्न । कै ॥

३ अबाधकत्वपक्षे तु भाष्यमेव । कै ॥

४ बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति (१ । १ । २७) भाष्ये ।

५ अ १ । पा १ । आ २७ ॥

अस्मिन् पक्ष इति । (कै)

आङ्रहितस्येति शेष । वस्तुत आद्यपक्षेकवाक्यतया आङ्रहितै-तत्पदवचनपदाभ्या समासस्यानभिधानमेवेत्याहु ॥

ननु भागस्य मुखाद्युच्चायत्वेन मुखनासिक वचनमुच्चारणकरण यस्य वर्णस्येत्यर्थको मुखनासिकवचन इति प्रयोगस्तत्रासङ्गतोऽत आह

[1]यो हीति ॥ (कै)

सहायेति । (कै)

अव्युत्पन्नो द्वितीयशब्द सहायवाचीत्यथ ॥

[2]शाकपार्थिवादित्वाद् उत्तरपदलोपे शब्दानित्यत्वापत्तिरत आह

तत्रेति । (कै)

परन्त्विद चिन्त्यम् । भाष्यकृता एव रीत्या तत्प्रत्याख्यानात ॥

मुखस्य चेति । (कै)

उपशब्दस्य सामर्थ्यादिति भाव ॥ यद्यपि वचनशब्दे कर्मणि ल्युटि मुखनासिकेनावचन । मुखनासिकया वचन इति वा तत्पुरुषोऽपि वक्तु शक्यस्तथापि कर्मणि तस्य बाहुलकलभ्यत्वात करणे ल्युटा बहुव्रीहिरेवाश्रितो भाष्ये ॥ तत्रान्ययोर्नासिकाशब्द-सामानाधिकरण्यात स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव करणत्वेन ल्युटि ङीपि

१ यो हि ईषदुच्यते स उच्यत एव । कै ॥

२ वर्णो वर्णेन । अ २ । पा १ । सू ६९ ॥ एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

[1]नद्यृतश्च (भा)

इति कबापत्तिरत आह

पदसंस्कारेति ॥ (कै)

भागस्य मुखेनोच्चारणाननुभवादाह

तच्चेति । (कै)

[2]तस्यादित (भा)

इति सूत्रस्वरसाद्वर्णानां सखण्डत्वमित्याशय । ये तु तत्तद्देशा-वच्छिन्नवाय्वाद्यभिघातस्य तत्तद्वर्णजनकत्वात् स्थानानां करणत्वमेव। स्थानव्यवहारस्तु वर्णजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्वर्णाधारत्वमारोप्य। अत एवोत्तरसूत्रे भाष्ये

[3]अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति (भा)

करणे व्युत्पत्तिदर्शितेति वदन्ति। तन्मते प्रासादवासिदृष्टान्ता-सङ्गतेराह

भाष्येण चेति । (कै)

एतेन कण्ठादिकन्तु स्थानं नासिका तु करणमिति मन्दो-क्तमपास्तम् । अत एवाच सूत्रे हरिणा

---

१ अ ५। पा ४। सू १५३ ॥

२ अ १। पा १। सू ३२ ॥

३ 'किं पुनरास्यम । लौकिकमास्यम। ओष्ठात प्रभृति प्राक काकल कात । कथं पुनरास्यम । अस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यम । अन्नमेतदा स्यन्दते इति वा आस्यम (१ । १ । ९) भाष्ये ॥

"स हि वर्णो न मुखेनैव नापि नासिकयैव चात्मवृत्ति लभते किन्तु वायुनाऽनुपरतशक्तिनाऽन्यतरकरणमभिहत्याऽन्यतरकरणेऽभिहन्यमाने आत्मव्यक्ति लभते" (हरि)

इत्युक्तम् । यमो नाम वर्गपञ्चमे परे वर्गाद्यचतुष्टयाऽन्यतमसदृशो वर्ण । आदितश्चत्वारो वर्णा' इति विवरणेऽपि चतुःशब्दस्य चतुःसदृशे लक्षणा बोध्या। अत एवायोगवाहत्वप्रतिपादक-

हयवरट् (५)

सूत्रस्थभाष्याविरोध ॥

न्यायानवतारेति । (कै)

कचटतपानामेव (भा)

इत्येवकारोऽप्यन्यैव पक्षे नासिकाया आस्यबाह्यत्वपक्षे च बोध्य ॥

अप्रतिपत्तिरिति । (कै)

अत्र [1] विघ्नोऽत्रम इति वक्तु [2]शक्यम् ।

[3]यरोऽनुनासिक (पा)

---

१ विघ्नोयम इति । क । विघ्नो ऽम इति । ग ॥

२ विघ्नोऽत्रम इति वक्त युक्तम् । ख ॥

३ अ८। पा ४। सू ४५ ॥

इत्यत्र त्वप्रतिपत्ति । तत्र 'अमि अम्वा '[1]इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धे ॥

चकारलोपेति । (कै)

निष्ठावत्वकुत्वयोरसिद्धत्वात्पचे

[2]अनुदात्तोपदेशवनति (पा)

इत्यनेनेति भाव ॥

ननु [3]प्रासादवासिन्यायेन मुखग्रहणप्रत्याख्यानवत सूत्रमेव कुतो न प्रत्याख्यायते इत्यत आह

---

१ इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धे । क । इत्युक्ते सकलेष्टसिद्धि । ख । इत्युक्ते सकलेष्टासिद्धे । सम । ग । ङ ॥

२ अ ६। पा ४। सू ३७ ॥

३ अथ मुखग्रहण किमर्थम । नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । मुखग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ नासिकाग्रहण किमर्थम । मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत । नासिकाग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहण शक्यमकर्त्तुम । केनेदानीमुभयवचनाना भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित प्रासादवासिन । केचिद् भूमिवासिन । केचिद् उभयवासिन । ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचना केचिन्नासिकावचना केचिदुभयवचना । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन ये उभयवचना गृह्यन्ते एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनाना सिद्धम ॥

अयमिति । (कै)

योगेन ह्युभयग्रहणं स्वरूढिषु नास्तीत्यर्थः ॥ अनुनासिकशब्दस्य च रूढिशब्दत्वम् । तस्य क्रियाशब्दत्वन्तु वक्तुमशक्यम् ॥ अनु पश्चान्नासिका व्याप्रियते यस्मिन्निति योगस्य ञमङणनेषु निरूपयितुमशक्यत्वाद् विनिगमनाविरहेण युगपदुभयोर्व्याप्तेः[1] । एतेन अनु पश्चान्नासिकां गत इत्यर्थको नासिकानुगत इति प्रयोगोऽपि परास्तः । यथा कथञ्चिद् योगोपादाने तु रूढिरेव फलितेति दिक् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।१।१।९॥

तत्पुरुष इति । (कै)

तुल्यास्यशब्दयोः

[2]मयूरव्यंसकादित्वात्

पूर्वपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तु साधनं कृते'त्यनेन समासः ॥ ननु स्थानादिकं न तुल्यया समीयते अत आह

व्युत्पत्त्यर्थमेवेति ॥ (कै)

किं मुखमिति । (कै)

---

१ व्यावृत्तेः । ग ॥

२ मयूरव्यंसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

अतद्धितान्ततद्धितान्तात्मशब्दविषयकसन्देह इत्याशय ॥ तद्धि-तान्तमपि लौकिकमेव न वैदिकमित्यत आह

पशुरिति ॥ (कै)

झटिति । (कै)

पदश्रवणमात्रेणेत्यर्थ ॥

निमित्तवशात् (कै)

अवयवायवशात ॥

जातिस्फोटेति । (कै)

वर्णान् इति (भा)

वर्णपद बोधकपर तत्र जातेर्बोधकत्वे तस्या नित्यत्वादभिव्यक्ति-रसनम् । तदाश्रयव्यक्तीना वाचकत्वे तूत्पत्तिरिति भाव । अत एव

वर्णानिति (भा)

बहुवचन सगच्छते । एकैव व्यक्तिस्तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ता वाचिकेति पक्षे तदसगति स्पष्टैव ॥ क्वचित्तु

व्यक्तिस्फोटपक्षेऽभिव्यक्ति । (कै)

जातिस्फोटपक्षे तूत्पत्ति (कै)

इति पाठ । अयमेव साम्प्रदायिक पाठ ॥ एकैव व्यक्तिर्वाचिका । कत्वादिकन्तु ध्वनिनिष्ठ ध्वनिविशेषव्यङ्ग्य वा सा च नित्येति व्यक्ति-स्फोटवादस्तदाभिव्यक्ति स्पष्टैव ॥ बहुवचन लेकस्यैव बहुरूपत्वादा-रोपित बहुत्वमादाय नेयम् ॥

व्यक्तयोऽनन्ता जन्याश्च तत्र

जातिरेव शक्तेति

जातिस्फोटवादस्तदोत्पत्तिरित्यर्थ ॥

[१]अन्येष्वपीति।

दृग्ग्रिग्रहणाद्धालन्तरादपि स इति भाव ॥ ननु साधनशब्देन कारकशक्तिरभिधीयते इति भावस्य साधनत्वमनुपपन्नमत आह

भावे इति ॥ (कै)

नङ। (कै)

[२]यजयाच

इत्यनेन ॥

ननु तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ येषां जनकावित्यर्थे नासिकास्थान-ङकारादिनिवृत्त्यर्थमास्यपदोपादान स्यादत आह

नासिकापीति। (कै)

एव चास्यग्रहणे कृतेऽपि तद्व्यावृत्तिर्दुरुपपादेति भाव। वस्तुतस्तु अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाकारादिभिर्ह्रस्वाकारादीना सावर्ण्यानापत्ति ॥ तज्जनकवायुसयोगादीनामपि तुल्यत्वात् ॥ अनवधारणगर्भसमासे त्वनुनासिकव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशय।

एव च नासिकाया बाह्यत्वेऽपि न क्षति। अत एव

---

१ अन्येष्वपिदृश्यते॥ अ ३। पा २। सू १ १॥

२ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ॥ अ ३। पा ३। सू ९० ॥

[1]मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे

[2]मुख च नासिका चेति (भा)

[3]मुखद्वितीया नासिकेति (भा)

च विग्रहप्रदर्शन भाष्ये। न ह्यवयवावयविविषये एव प्रयोग सचेतसाम्। सहस्तो देवदत्त इत्यादौ विद्यमानवाची सह शब्द। अत एव

[4]मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत (भा)

इति भाष्ये एव शब्द सङ्गच्छते। अन्यथा यमादीना ङादीना च मुखवचनत्वात् तदसङ्गति स्पष्टैव। आस्यानन्तर्गतत्वे तु न दोष। मुखमात्रवचनत्वाभावात्। प्रासादवासिन्यायप्रदर्शकभाष्येणापि ध्वनितमेतत्॥ कैयटोक्तास्यान्तर्गतत्वपक्षे तु सूत्रे मुखपद मुखावयवपरम्॥

---

१ अ १। पा १। सू ८॥

२ किमिद मुखनासिकावचन इति। मुख च नासिका च मुखनासिकम्। मुखनासिक वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचन। भाष्ये॥

३ अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचन। अथ किमिदमावचनमिति। ईषद्वचनमावचनम। कि चिन्मुखवचन कि चिन्नासिकावचनम। मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽय मुखनासिकावचनः। उक्त भाष्ये॥

४ मुखनासिकेति सूत्रे भाष्ये उक्तम॥

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च नासिकातिरिक्तावयवग्रहणम् ॥ एवकार-स्याप्यर्थ । दृष्टान्तोऽप्येकांशेन बोध्य इति ॥

नन्वेवमपि विसर्जनीयव्यावृत्तये तत्स्यादत आह

विसर्जनीयस्येति । (कै)

ततश्चान्येषा कण्ठादिस्थानमेवेति भाव ॥ [१]उरस्यमतेऽप्याह

सावर्ण्याभावेऽपीति ॥ (कै)

ननु इदानीमेव किं नोच्यतेऽत आह

नास्येति ॥ (कै)

द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणाद् (कै)

इत्यस्योपयोगश्चिन्त्य ॥

अचेति । (कै)

एतद्गणसमूहसाध्यप्रत्याहारे इत्यर्थ ॥ ऊक् अन्न तस्माज्जात

ऊर्ग्ज ॥ (कै)

आस्ये इति । (कै)

देशविशेषणवैयर्थ्याभिप्रायेण प्रश्न इति भाव ॥ न च नासि-काया आस्यानन्तर्गतत्वपक्षे तद्व्यावृत्तये देशविशेषणमावश्यकमिति वाच्यम् । अनुनासिकाकारादिषु कण्ठादिषु वाय्वभिघातादभि-व्यक्तेषु*वर्णेषु नासिकाभिघातेनानुनासिक्य धर्म उत्पद्यते इत्यनु-भवेन

---

[१] विसर्जनीयस्यैकीयमतेन उरस्यत्वात सावर्ण्याभावेऽपि न दोष । इति कैयट ॥

[1]वृद्धिरादैच् (पा)

सूत्रस्थाद्

[2]भेदकत्वाद् गुणस्येति

वाच्यम आनुनासिक्यसग्रहार्थं तद्यथा

एकोऽयमात्मा

इत्यादिभाष्यकैयटात तथैव लाभेन च तेषु नासिकाया देशत्वा-भावस्य क्लृप्तत्वात । आदिष्वपि तथैवेत्यभिमानात । देशपदेन ताल्वादिस्थानमेवोच्यते इति ञमङणनादिषु न दोष ॥ भाष्ये

प्रयत्नविशेषणमिति (भा)

देशप्रयत्नमितिद्वन्द्वस्तु सौत्रत्वात साधुरिति भाव ॥

स्पृष्टतेत्यादि ॥ (कै)

आस्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीना वर्णाभिव्यक्तिजनक-स्पर्शेषत्स्पर्शदूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारिप्रयत्नविशेषा एते पदैरुच्यन्ते । तेषा चास्यान्तर्गतत्वमास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु वायुसयोगजनकत्वेनेति बोध्यम ॥

---

१ अ १। पा १। सू १ ॥

२ भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम् । कि प्रयोजनम । अनुनासिक्य नाम गुण । तद्भिन्नस्यापि ग्रहण यथा स्यात । कि च कारण न स्यात । भेदकत्वाद् गुणस्य । भेदका गुणा । कथ पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एव हि दृश्यते लोके । एकोऽयमात्मा उदक नाम तस्य गुणभेदादन्यत्व भवति अन्यदिद यौवनमन्यदिदसुखमिति । वृद्धिरादैज इति सूत्रे भाष्ये ।

आस्ये (कै)

इत्यस्य यत्कार्यं तज्जनक इति शेषो वा ॥

भाष्ये

[1]ते हापिता इति । (भा)

सवर्णसंज्ञा (भा)

स्वनिमित्तत्वेन बाह्यान् प्रयत्नान् जहातीति तथा ते स्वनिमित्तत्व हापिता' इत्यर्थः ॥

विवारसंवारौ (भा)

कण्ठबिलस्य विकाससङ्कोचौ विवृत कण्ठो यै श्वासोऽनुप्रदीयते यैरित्यर्थः ॥

[2]एके । (भा)

उक्तवाक्ययोः प्रथमोपात्ता ॥

[3]नाद (भा)

वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावी ॥

---

१ सन्ति हि आस्याद्बाह्या प्रयत्ना । ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्सु असत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता अल्पप्राणता महाप्राणतेति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना अघोषा । एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणा ॥

३ तृतीयचतुर्था संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्त । एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणा ॥

अनु

अणनरूप शब्द ॥

[1]यथा तृतीया इति । (भा)

अनेन तेषामल्पप्राणत्व बोधितम् ॥

देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमिति गूढाशयेनाह भाष्ये

आनुनासिक्यमेषामधिको

गुण इति । (भा)

अय भाव । अत्र देशपदेन ताल्वादिस्थानमुच्यते स्थानशब्देन च योगरूढ्या वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसयोगानुयोगि ताल्वाद्युच्यते। तत्र यद्यपि अकारादीना गुणमात्र जनिका नासिका स्वरूपस्य कण्ठादिभिरेवाभिव्यक्तिसिद्धेस्तथापि ञादीना स्वरूपस्य न केवलताल्वादिना नापि केवलनासिकयाऽभिव्यक्तिरितिविनिगमनाविरहादुभयावच्छिन्नवायुसयोगस्यैव तज्जनकत्वात् तेषा नासिकाऽपि स्थानम्। न चैव त्व करोषीत्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्र सम्यन्तेत्यादौ न प्रवर्त्तेत । उक्तरीत्या यादीना नासिकास्थानलाभावेन स्थानत आन्तर्याभावादिति वाच्यम्

[2]स्थानेऽन्तरतमे

इति सप्तम्यन्तपाठस्य दूषितत्वेनास्या युक्तेरभावात । अनुनासिकाकारादीनामपि सा स्थानमिति त्वयुक्तमेव। एव हि उत्पादकसामग्री-

---

१ यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा । आनुनासिक्यवर्जम् ॥

२ अ १। पा १। सू ५ ॥

भेदात्कङयोरिव स्वरूपभेदस्यैवापत्तौ [1]अभेदकगुणपक्षेऽपि निरनुनासिके सानुनासिकग्रहणानापत्तिः । एवं च

यावत्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञेति

सिद्धान्ते नासिकारूपदेशभेदात् कङादीनामप्राप्तसावर्ण्यसिद्धये आस्येन देशविशेषणमावश्यकम् । नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वेऽपि

[2]मुखनासिकेति- (पा)

सूत्रे नासिकातिरिक्तावयवकमुखस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात् अत्राप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणं बोध्यम् । अन्यथाऽत्र स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः । आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेवात्र प्रक्रान्तम् । नचेद् प्रयत्नविशेषणास्यग्रहणव्यावर्त्यमेवास्तु । अनुनासिकयकारादीनां ञादिभिः सावर्ण्यं च व्यावर्त्यम् । तत्फलं च

तञ् ञुडुवे तन्नमती त्यादौ

[3]अनुस्वारस्य ययी- (पा)

त्यनेन यकारलकारयोरनुनासिकयोरभाव इति वाच्यम् । अनु-

---

१ ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा । देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति । तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषु उक्तं भेदका अभेदका इति । किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । (१।१।१।) भाष्ये ॥

२ अ१ । पा१ । सू ८ ॥

३ अ ८ । पा ४ । सू ॥ ५८ ॥

खारस्य नासिकास्थानत्वेन स्थानतोऽन्तरतमयोऽनयोरेव प्रवृत्ते । अनुनासिकयादीना तु उक्तरीत्या न नासिकास्थानमित्यदोषात । इदमेव ध्वनयितु

गुण- (भा)

इत्युक्तम । गुणपदेन च सावर्ण्यानुपयोगिन आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगिनो विवाराद्य उच्यन्ते । एव च तत्सादृश्याद अत्रापि गुणशब्दप्रयोग ॥ अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य आमोऽनुनासिका न ह्नावि ति शिक्षायामुक्तम । अत एव

उदात्तादिभि सहैकादश बाह्य
प्रयत्ना (कै)

इति कैयटोवक्ष्यति ॥

उदात्तादीनामपि वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहारात । अत एव

एवमप्यवर्णस्य [1]सञ्ज्ञा न प्राप्नोति ।
बाह्य ह्यास्यात् स्थानमवर्णस्य ।
एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते ।
आस्ये येषा तुल्यो देश इति । (भा)

भाष्य स्वरसत सङ्गच्छते । अन्यथा प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशविशेषणलाभावेन तदसङ्गति स्पष्टैव । आस्येन देशविशेषणाभावान्-

---

१ भाष्ये सवर्णसञ्ज्ञा" इत्यस्ति ॥

दोष इत्येव वक्तव्ये सवर्णे त्यादि समाधानस्यापि निर्दलत्वा-
पत्तिश्च ॥

एके (भा)

इत्यनेन स्वमत तु कण्ठस्थानमिति ध्वनयति ।

व्यवहितस्येति। (कै)

यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी तथाप्यास्यपदोपादानसामर्थ्या-
द्व्यवहितस्यापि ग्रहणमिति भाव ॥

ताल्वादीति।

शिक्षया तेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादिति भाव ॥ एतेन
ताल्वादिषूर्ध्वाधोभागभेदादुदात्तादीनां सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोतीत्य-
पास्तम ॥ आस्यभवशब्देन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव ग्रहणेनादोषात ॥ ननु
प्रयत्नपदेनैव तद्ग्रहणसिद्धिरत आह

[1]जिह्वाया अग्रे- (कै)

त्यादि ॥

प्रत्येक त्विति। (कै)

प्रत्येकनिरूपित सादृश्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थ ॥ यद्यपि ज्ञाप-
केनापि प्रत्येकव्यापारनिरास सुकरस्तथापि यावदास्यभवैक्य-
विवक्षाया ह्रस्वदीर्घयो सावर्ण्यानापत्ति । तत्तज्जनकवायुसंयोगा-
नामतुल्यत्वात् । अत प्रयत्नपदमास्यपदेन स्थानमात्रग्रहणार्थं

१ जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । कैयट ॥

[1]स्थानं करणं चेति (भा)

भाष्ये करणपदेन वायुसंयोगोऽपि प्रयत्नग्रहणाच्च नातिप्रसङ्ग इति तात्पर्य्यम् ॥ अत एव यावत् स्थानैक्यपरेण

नैतौ तुल्यस्थानौ (भा)

इति भाष्येण न विरोध इति दिक् ॥ भाष्ये

[2]प्रारम्भो यत्नस्येति । (भा)

अत्र

यत्नस्येति (भा)

निर्द्धारणे षष्ठी जातावेकवचनम् ॥

आरम्भ इति (भा)

कर्मणि घञ् ॥ यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः पूर्व्वमारभ्यमाण इत्यर्थः ॥ अत्रापि नासिकाया अग्रहणमुपपादितरीत्यैवेति बोध्यम् । अन्येद् बोध्यम् । शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्ननाभिप्रदेशात् प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्य्यन्तं गत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्व्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषसहायेन परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानानामभिघातका

---

१ नहि लौकिकमास्यम् । किं तर्हि । तद्धितान्तमास्यम् । शरीरावयवाद् यत् । किं पुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च ॥

२ एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः । कथम् । नहि प्रयतनं प्रयत्नः । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः ॥

यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वाद् आस्ये प्रयत्ना इत्युच्यन्ते 'आभ्यन्तरा इति प्रारम्भ इति च। गलविवरादिविकासादिकरास्त्वास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद्बाह्या ॥ एव मात्राकालिकत्वादिकमपि वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात् प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पवायु प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य प्रयत्नस्य वायुप्रेरणारूपकार्यमास्यबाह्यदेशमिति तस्यापि व्यावृत्तिरास्यपदेनोक्ता अइउण सूत्रे भाष्ये। [1] मूर्ध्नि प्रतिहते वर्णोत्पत्ते पूर्वं स्पृष्टतादय पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये इत्यन्वय कैयटे। अत एव

> [2]'सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।
> वर्णान् जनयत-' (पा—शि)

इति न शिक्षया विरोध इति दिक ॥

भाष्ये

यदि प्रारम्भ (भा)

इत्यत्र 'यदी त्यस्य यद्यपीत्यर्थ ॥

---

१ अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वार पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादशप्रयत्ना उत्पद्यन्ते। कै॥

२ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।
वर्णान जनयते तेषा विभाग पञ्चधा स्मृत ॥९॥

पाणिनीयशिक्षा ॥

[1]अकारेणेति । (कै)

ततश्च खमवर्णाकारस्य तत्र सत्त्वेन तद्द्वारा तुल्यस्थानत्वेनावर्णैङो सावर्ण्यं गव्यमि त्यत्र

[2]यस्येति (पा)

लोपप्रसङ्ग इत्यभिमान ॥

पाश्लिष्टेति । (कै)

[3] प्रश्लिष्टौ इत्यस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलिताविर्त्यथ । ततश्च तदननुभवेन केवलताल्वादिस्थानकत्वेन च न तयो सावर्ण्यप्राप्ति-रिति भाव ॥

विभागोऽत्रेति । (कै)

एव च पूर्ववत तयो सावर्ण्यं प्राप्नोत्येवेत्यर्थ । भाष्ये एतदुत्तर

[4]विवृततरावर्णौ (भा)

इति । एव च तद्द्वारा एतयोरपि विवृततरत्वेन प्रयत्नभेदाङ्गत्वेन न सावर्ण्यमाकारस्य ततोऽपि विवृततरत्वात तेनाप्यनयोर्न सावर्ण्यं फलाभावश्चेति भाव ॥

---

१ "एवमपीति' भाष्यप्रतीकमुपादाय ' सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्या कारेण सादृश्यात सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्न इत्युक्तम् ॥
२ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥
३ एवमप्यवर्णस्यैङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । अत्रैव भाष्ये ॥
४ अवर्णस्य तर्हि ऐचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । विवृततरावर्णावेतौ । भा ॥

[1]एतयोरेवेति । (भा)

यत्किञ्चित्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञा इत्यभिमान ॥

[2]क्वचित । (कै)

[3]अदसोऽसेर्दादु दो म (पा)

इत्यादौ ॥ भाष्ये

नैतौ तुल्यस्थानौ इति । (भा)

[4]तोर्लि (पा)

इति परसवर्णरहित-

[5]तद्धानासाम् (पा)

इति निर्द्देशाद् यावतस्थानसाम्यमत्रविवचितमिति भाव ॥ यत्तु

एषा समुदित स्थानम् इति । तन्न ।

[6] ——दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतो बुधै ।

ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यौ—— ॥ (पा—शि)

---

१ एतयोरेव तर्हि मिथ सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ भाष्यमानेनापि क्वचित् सवर्णग्रहणादर्शनात ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

४ अ ८ । पा ४ । सू ६ ॥

५ तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुकच मतो । ४ । ४ । १२५ ।

६ जिह्वामूले तु कु प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतो बुधै ।
ए ऐ तु कण्ठ्यतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥
पाणिनीयशिक्षा ॥

इति शिक्षाया प्रत्येक

[1]तत्र भव (पा)

इत्यधिकारस्थयद अनापत्ते । दन्तोष्ठ्य इति पाठस्त्वसङ्गत । शरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववत । स्वजनकवायुसयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधारत्वमारोप्य कण्ठे भव इत्याद्युपपत्ति । शरीरे मे वेदनेत्यप्येवमेवेति दिक ॥

[2]उदात्तादीना तर्हि इति (भा)

यावत्स्थानैक्यवद यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षणादितिभाव ॥ स्वशब्दा उदात्तादिशब्दा । एव चात्र प्रयत्नशब्देनोदात्तादीना न ग्रहणमिति भाव ॥

भाष्ये

[3]उदात्तादीना सवर्णसज्ञा न प्राप्नोति (भा)

इत्यस्य 'आस्येन

[4]प्रयत्नोऽविशेषित (भा)

इत्यस्य च समाधयन्तरमाहैकदेशी ।

---

१ अ ४ । पा ३ । सू ५३ ॥

२ नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीना तर्हि सवर्णसज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादय । भा ॥

३ "उदात्तादीना तर्हि सवर्णसज्ञा न प्राप्नोति इति पाठोऽस्त्युपलब्धभाष्यपुस्तके ॥

४ अविशेषित । 'आस्येन इत्यय" इति कैयटः ॥

अथवा किं न एतेनेति । (भा)

नो ऽस्माकमेतेन प्रारम्भोयत्नस्येत्यर्थकप्रयत्नशब्दाश्रयणेन किम् इत्यर्थ । क्लिष्टत्वादितिभाव ॥

बाह्यप्रयत्नभेदेऽपीति । (कै)

एवमुदात्तादिभेदेऽपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम । यद्यपि सवर्ण- सञ्ज्ञाया न प्रयत्नभेदग्रभत्व तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह

[1]झरो झरीति ॥ (पा)

भाष्ये

[2]सत्येव हि भेदे इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे सत्येवेत्यर्थ ॥

कुत एतदिति । (भा)

सूत्राचार्यैस्तदलाभ इति प्रश्न । समाधत्ते

भेदाधिष्ठाना हि इति । (भा)

यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेत्यर्थ ॥ तत्र ज्ञापकमाह

यदि हीति । (भा)

सवर्णसञ्ज्ञावचनम् (भा)

इत्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थ । सञ्ज्ञा तु

---

१ झरो झरि सवर्णे । अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

२ सत्येव हि भेदे सवर्णसञ्ज्ञया भवितव्यम् । भाष्ये ॥

[१]अणुदित् सवर्णस्य (पा)

इत्याद्यथमावश्यकेति बोध्यम् ॥

भेदादिति । (कै)

बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थ ॥ नन्वेवं यत्किञ्चित्स्थानैक्यादेकारौकारयो सावर्ण्यापत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकात् प्रयत्नांशे यावत्प्रयत्नसमानत्व त्यागेऽपि स्थानांशे तत्त्यागेमानाभाव इत्याशयात् ।

[२]यजुष्येकेषाम (पा)

इत्यादिनिर्देशे स्थानांशे यावत्स्थानतुल्यत्वविवक्षणाच्च । यत्तु तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वात् सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेत्यर्थ इति । तन्न । तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयो स्थानयोश्च परस्पर भेदलाभेऽपि वर्णाना यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदस्य ततोऽलाभात् । स्थानानामन्ततस्तत तत्कालरूपोपाधिभेदेन भेदो बोध्य ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सति भेदे (भा)

इत्यादि सिद्धान्ति वच ॥

ऋकारऌकारयोरिति । (भा)

तस्मात् प्रारम्भो यत्नस्येति आवश्यकमिति भाव ॥ ननु निष्कुषे – त्यत्र हल परत्वाभावात् कथ लोपप्राप्तिरत आह

---

१ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय । अ १ । पा १ । सू ६९ ॥

२ यजुष्येकेषाम् । अ ८ । पा ३ । सू १ ४ ॥ ‘ युष्मत तत ततक्षुष परत पद्मे सस्य मूधन्यो भवति ’ इत्यथ ॥

[१]अनचि चेति ॥ (पा)

तत्रैकदेशी प्रौढ्या समाधानमाह

एवं तर्हीत्यादि ॥ (भा)

स्वाङ्गवाच्येवेति । (कै)

[२]अमूर्द्धेत्यादि- (पा)

पर्युदासादेव स्वाङ्गे लब्धे स्वाङ्गादिति पुनः श्रुतिरवधारणार्थेति भावः । "संज्ञायाम्" इत्यनुवृत्तेर्न दोष इत्यन्ये ॥ नन्वेवं भिन्नस्थानानामपि स्यादत आह

तद्धितान्तास्येति । (कै)

आस्यपदोपादानसामर्थ्याच्च तद्ग्रह इति भावः ॥

एकत्वं विवक्ष्यत इति । (कै)

तद्विवक्षां विनापि प्रत्यासत्त्या प्रयत्नयोरेकास्यभववृत्तित्वलाभ इत्यन्ये । त्रिपदबहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्व्वनिपातापत्तेः पूर्व्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषस्याप्यगतिकगतित्वाद् भाष्ये तृतीय आश्रितः ॥

रेफोष्मेति । (कै)

"रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति" इत्युक्तेरिति भावः ॥

[३]तस्यावचनम् (भा)

इति वार्त्तिके तच्छब्देन कस्य परामर्शोऽत आह

---

१ अ ८ । पा ४ । सू ४७ ॥

२ अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

३ तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् ॥

[1]तस्येत्ययमिति । (कै)

तस्यावचनम (भा)

इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुष इति भाव । एव च स्यो न विभक्तिरिति लुगभाव । वस्तुतस्तच्छब्देन पूर्वोक्तस्य तस्य शब्दस्य परामर्श इति वक्तु युक्तम् ॥

रेफस्यापीति । (कै)

रेफोष्मणामित्येतद्विजातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यथ । तत्र रेफांशे तुल्यास्यप्रयत्नासम्भव एव ऊष्मसु तु

[2]नाज्झलौ (भा)

इति निषेधादिति बोध्यम् । एव च व्यावर्त्त्याभावेन सवर्णसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद् यस्य तस्येति लभ्यत इति भाव ॥ ननु सवर्ण इति सञ्ज्ञाशब्दस्य कथ सम्बन्धिशब्दत्वमत आह

तुल्यास्येत्यादि । (कै)

स्वार्थभिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धनिमित्त शब्द सम्बन्धिशब्द इति भाव ॥ परेतु अत्र सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दौ इत्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदवत्परो न तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य सम्बन्धिशब्दत्व दुरुपपादमुपक्रमोपसहाराभ्या चैवमेवोचितम् । उपक्रमे हि

तुल्यास्य च तुल्यप्रयत्न च

---

१ तस्येत्ययमनुकरणशब्द । तस्येत्यस्यावचनमित्यथ । कै ॥

२ अ १ । पा १ । सू १ ॥

सवर्णसंज्ञं भवति (भा)

इत्युक्तमित्याह ॥

ऋकारऌकारयोरिति । (भा)

अत्र

[१]ऋत्यक (पा)

इति प्रकृतिभाव । वार्त्तिकेऽप्येवमेव पाठ इति प्रामाणिका ॥

सावर्ण्यप्रतियोग्यनिर्देशादाह

अत्र चेति ॥ (कै)

भाष्ये

होतृऌकारो होतॄकार इति । (भा)

ऌकारशब्दो देवतावाचीत्येके । विवृतस्य ऌकारस्य दीर्घस्या-
भावाद्दीर्घकारो दीर्घ उदाहृत इति बोध्यम ॥

नैतदस्तीति । (भा)

सवर्णसंज्ञाया इति शेष ॥ नन्वीषत्स्पृष्टेन मुक्तेऽपि विवृतदीर्घ
सवर्णसंज्ञा विना दुर्लभोऽत आह

तत्रेति ॥ (कै)

भाष्ये तद्वचनद्वयारम्भेऽपि सवर्णसंज्ञावश्यिकीत्याह

तत् सवर्णे इति ॥ (भा)

अज्मात्रस्येति । (कै)

अनण्त्वात्तत्यथमक इति वर्त्तते । सवर्णसंज्ञाभावात् सवर्णे इति
नानुवर्त्तते इति भाव ॥ खण्डयति

---

१ अ ६ । पा १ । सू १२८ ॥

[1]यद्येतदिति (भा)

भाष्ये ॥

सवर्ण इतीति । (कै)

आद्य वार्त्तिके सवर्णग्रहणमनुवर्त्तत इति भाव ॥

तेन ऌतीति । (कै)

सिद्धान्तेऽपि व्यवस्थितविभाषयाऽनभिधानेन वा होतॢकारे पूर्ववार्त्तिकं गमॢकारे चोत्तरवार्त्तिकं न प्रवर्त्तते । एवं कॄ इति दीर्घस्य ऌकारे परे पूर्वस्य तस्यैव ऌकारे उत्तरस्य चाप्रवृत्तिस्तत एवेति भाव ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

ईषत्स्पृष्टघटितं विवृतदीर्घघटितं चेति भाव ॥

तच्चासंहितायामिति । (कै)

[2]समासे संहिता नित्या । असमासे तु ईदृशं रूपं दुर्लभम् । होतृशब्दे विभक्तिश्रवणापत्ते । होतृशब्दस्य नपुंसके सम्बुद्धौ रूपमित्यप्यतिक्लिष्टमिति चिन्त्यम । भाष्ये तु

---

१ यद्येतत सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतदृत इति वक्ष्यामि । भाष्ये ॥

२ संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो । नित्या समासे वाक्येतु सा विवक्षामपेक्षते'॥ अत्रैकपदशब्देन अखण्डम्पदम । अत एव नित्यासमास इति चरितार्थम । अत एवाग्रे अग्रे इत्यादौ पदद्वित्वे संहिता अनित्यैव । अखण्डत्वं च पदत्वाभाववदुत्तरखण्डत्वं [illegible] राजीयतीत्यादौ न दोष । अन्यथा तत्र पक्षे प्रवेकादेशोऽपि न स्यादिति बोध्यम् ॥

होतृ ऌकार (भा)

इति दीर्घप्रवृत्तियोग्येदृशोच्चारणम ॥ इति स्थिते इति शेष । एव शाकले होतृ ऌकार इत्यपि चिन्त्यम् । सवर्णत्वविधायक-वचनाभावे एतद्विचारसत्त्वेन तत्र

ऋत्यक (पा)

इत्यस्याप्राप्ते ।

[1]इकोऽसवर्णे (पा)

इत्यपि

न समास (वा)

इति निषिद्धम् । नित्यग्रहण तु तत्र भाष्ये प्रत्याख्यातमित्याहु ॥ सवर्णसज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे तद्द्वय न कार्यमित्याह भाष्ये

तत्र वक्तव्यमिति ॥ (भा)

इतर आह

अवश्यमिति ॥ (भा)

अर्द्धतृतीयेति । (कै)

तावतापि स्थानप्रयत्नसाम्येन ताभ्या ग्रहण स्यादित्यरुचेराह

---

१ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥

२ "न समासे" इति सिद्धान्तकौमुद्यामस्ति । वार्त्तिकपाठे तु सिद्ध (नित्य) समासयो शाकलप्रतिषेध' इत्यस्ति ॥

ईषत स्पृष्टेति । (कै)

विवृतत्वाभावे उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागे मानाभावादिति भाव ॥

ताभ्यामिति । (कै)

असावर्ण्यादिति भाव ॥ भाष्ये वचनद्वयप्रत्याख्यानवाद्याह

ऋकारस्येत्यादि ॥ (भा)

सत्यचत्वे इति । (कै)

अयोगवाहेषु पाठादिति भाव ॥

नाच् कार्य्यमिति । (कै)

तस्य प्लुतसञ्ज्ञा । तत्स्थाने प्लुतस्येति भाव । अत्र पक्षेऽपि उक्तयुक्त्या ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये आद्यस्य ह्रस्व-ऋकारऌकारद्वयस्थानिकदीर्घैकादेशातिरिक्तविषये द्वितीयस्य न साधुत्वमिति नातिप्रसङ्ग । पक्षयोस्तुल्यफलता चेति बोध्यम् । तदेव ध्वनयन् पृच्छति भाष्ये

[1]किं पुनरत्रेति ॥ (भा)

ॠकार इति । (कै)

विवृत इत्यथ ॥

ॡकार इति ।

ईषत्स्पृष्ट इत्यर्थं ॥ भाष्ये

दीर्घत्व चैव हीति । (भा)

ईषत्स्पृष्टविवृतरूपो दीर्घो वर्ण इत्यथ । तद्व्याचष्टे

---

१ किं पुनरत्र ज्याय । सवर्णसञ्ज्ञावचनमेव ज्याय ॥

अपिचेत्यादिना ॥ (भा)

खट्वाल्टकार इति । (भा)

होतृल्टकार इत्यस्याप्युपलक्षणम ॥ वचनस्य कार्यदर्शनादाह

व्याख्यास्यामीति ॥ (कै)

अन्ये तु लण् सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वे

[1]अतो ल्रान्तस्य (पा)

इत्यत्र भगवान् पाणिनिर्लकार नोच्चारयेत । प्रत्याहारेणैव निर्वा हात । तस्मादपूर्वं वचन कार्य्यमित्येव भाष्याशय उचित इत्याहुः ॥

आन्तरेति । (कै)

रश्रुते रपरो लश्रुतेर्लपर इत्यर्थ ॥ सवर्णसञ्ज्ञावादी तदभाववादिन प्रति तवाप्यावश्यक तदित्याह

तच्चावश्यमिति ॥ (भा)

ऋकारास्याण् लपर इत्येतत् ॥

साक्षादिति । (कै)

[2]रषाभ्याम (पा)

इति वचनादित्यर्थ ॥ नन्वत्र लकाराभाव इत्यत आह भाष्ये

वर्णैकदेशा इत्यादि ॥ (भा)

---

१ अ ७ । पा २ । सू २ ॥

२ रषाभ्या नो ण समान पदे । ८ । ४ । १ ॥

अग्रहणपक्षे त्विति । (कै)

[1] प्रक्लृप्यमानमि' त्यत्र क्लृप्यमानम् इत्यत्र चेति भाव । आद्ये

[2]**कृत्यच** (पा)

इति द्वितीये

[3]**ऋवर्णान्नस्येति** (वा)

प्राप्ति ॥

भेदेनेति । (कै)

ओऌ गम्लृ इति भेदेनानुबन्धनिर्देश ॥

[4]**नाग्लोपिशास्वृदिता** (पा)

[5]**पुषादिद्युताद्य्लृदित** (पा)

इति च भेदेनोपादानमित्यर्थ ॥

---

१ इह तर्हि रषाभ्या नो ण समानपदे' इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितम । मातॄणा पितॄणामित्येवमर्थम । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमान पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमान पश्येति । चुटतुलशव्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह । त्रिभिश्च मध्यमैवर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू २९ ॥

३ रषाभ्या नो ण समानपदे (८ । ४ । १ ।) एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् । रषाभ्या णत्व ऋकारग्रहणम् ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू २ ॥

५ पुषादिद्युताद्य्लृदित परस्मैपदेषु । अ ३ । पा १ । सू ५५ ॥

नाज्झलौ ।१।१।१०॥

अकारेत्यादि । (कै)

एव च हरिरित्यादौ दीर्घ प्रयनमित्यादौ यणापत्तिरिति भाव ॥

अत एवेति । (कै)

पूर्व्वसवर्णदीर्घनिर्देशादित्यर्थ । कि चैव सति

[1]अक सवर्णे (पा)

[2]झरो झरि सवर्णे (पा)

इत्यस्यासङ्गतिरित्यपि बोध्यम् ॥

भेदाधिष्ठानत्वादिति । (कै)

व्यक्त्यैक्ये हि तुल्यास्यप्रयत्नत्वासम्भव इति भाव ॥

सवर्णग्रहणेन (भा)

इति भाष्ये सवर्णग्राहकेण

[3]अणुदित् (पा)

सूत्रेणेत्यर्थ ॥

अच हि सूत्रे इति । (कै)

"उच्चारितस्यैव प्रत्यायकताम चत्यपूर्व्वपक्षी न जानाति प्रत्याहारेषु

१ अक सवर्णे दीर्घ । अ ६ । पा १ । सू १ १ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ६५ ॥

३ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय । अ १ । पा १ । सू ६९ ॥

जातिग्रहणम इति च न जानाति ॥ ननु सति सवर्णत्वे इकार अकार गृह्णीयात तदेव च न

नाज्झलौ (पा)

इति निषेधादत आह

स्वात्मनीति । (कै)

यद्यपि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यात्मानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वविषयित्वयोर्न विरोधस्तथाप्येतद्वाक्यार्थबोधोत्तरमन्यत्र निषेधेऽपि स्ववाक्यार्थबोधात् प्राक् स्वघटकपदार्थोपस्थितिवेलाया स्ववाक्यार्थरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावान्नेकारअकारयोस्तद्भावबोधनमिति भाव ॥

[1]**अपवादस्यैवासम्पत्त्येति ।** (कै)

अपवादस्य

नाज्झलौ (पा)

इत्यस्यासपत्त्या प्राग्बोधाभावेन स्वविषयेऽप्राप्तौ तद्घटकपदोपस्थितयारिकारअकारयोर्नापवादविषयत्वमित्यर्थ ॥

बहुत्वेति । (कै)

[2]**मयूरव्यसका-** (पा)

दित्वात् [3] सुपसुपे ति वा समास इत्युचितम् ॥ ननु कथ अस्य द्वित्व

---

१ ‘अपवादत्वस्यैवासम्पत्त्या’ इति कैयटेऽस्ति ॥

२ मयूरव्यसकादयश्च । अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

३ सह सुपा । अ २ । पा १ । सू ४ ॥ इत्यत्र ‘सुपा इति योग विभागेनेत्यर्थ ॥

[1]अनचि चेति (पा)

शरोऽचीति (पा)

वा निषेधापत्तेरत आह

शरोऽचीति ॥ (कै)

ननु प्रयत्नभेदेनानचत्वे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

[2]ईषदित्येवेति । (भा)

एङैचा परस्परसावर्ण्याभावाय विवृतत्वव्याख्यानामपि सवर्णसंज्ञा-नियामकत्वस्य सूत्रमतेऽप्यावश्यकत्वेन तदाश्रित्य सूत्रानारम्भ एव ज्यायान् । किं च दीर्घप्लुताकारहकारयो सावर्ण्यव्यावृत्तये इदमपि तस्यावश्यकमिति भाव ॥

---

१ अ ८। पा ४। सू ४७॥ २ अ ८। पा ४। सू ४९॥

२ अज्झलौ प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात । अज्झलौ प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञाया प्रतिषेध प्राप्नोति। किं कारणम। अज्झल्त्वात। अचैव हि शकारो हल च। कथ तावदच्त्वम। इकार सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम। हलषु चोपदेशाद्धल्त्वम। तत्र को दोष । तत्र सवर्णलोपे दोष । तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परशूनानि कार्याणि । झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात। सिद्धमेतत। कथम्। अनच्त्वात। कथमनच्त्वम। स्पृष्ट करण स्पर्शानाम। ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृतमूष्मणाम। ईषदित्येवानुवर्त्तते। स्वराणा च विवृतम्। ईषदिति निवृत्तम। अत्रैव भाष्ये॥

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति । (भा)

अन्यथा

नाज्झलौ (पा)

इत्यस्य निषेधस्य स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तत्र पूर्वपक्षस्यैवानुत्थानं स्यादिति भावः ॥ अनिष्पादमुपपादयति

अस्मिन् हीति ॥ (कै)

सूत्रे निष्पन्ने इति । (कै)

जनितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः ॥

प्रवर्त्तते इति । (कै)

एते परस्परं सवर्णसञ्ज्ञा इति प्रमारूपं निश्चयज्ञानं निष्पद्यत इत्यर्थः । तदेव च लक्ष्यसंस्कारकमिति भावः ॥

निष्पत्त्यवस्थायाम् । (कै)

वाक्यार्थबोधावस्थायाम् ॥

सवर्णत्वेषु निष्पन्नेषु । (कै)

तत्र सवर्णत्वनिष्पत्तिरिष्टविषये सवर्णपदवाच्यत्वग्रहः ॥

नापि स्वात्मनीति । (कै)

अनिष्पत्तेरिति भावः ॥

अज्ञानिष्पत्त्या । (कै)

अङ्गस्येष्टविषयसवर्णपदवाच्यत्वज्ञानस्यानिष्पत्त्या ॥ भाष्ये

²तावत् । (भा)

प्रथमम ॥

उपदेशोत्तरकालेति । (भा)

ज्ञातस्य सज्ञाविधानादिति भाव ॥

प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसज्ञा (भा)

इत्यादेरिष्टविषये सवर्णसज्ञासज्ञिलग्रहण 'तदुत्तरकालमणुदिदि - त्येतदकारादिभि स्वसवर्णत्वेन ज्ञातानां ग्रहण बोधयतीत्यर्थ । अपरिसमाप्तिश्च सवर्णनिर्णय विना तद्ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थ । तज्जन्ये प्रक्रियाहे बाधकसम्भावनाहिताऽप्रामाण्यसम्भावनासत्त्वादिति तात्पर्य्यम् ॥ यत्तु

नाजझलौ (पा)

इत्यत प्राक्

²तुल्यास्य (पा)

इत्यस्य बाधाभावेन सवर्णपदार्थज्ञानाभावाद्

---

१ वाक्यापरिसमाप्तेर्वा । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुन सिद्धमेतत । किमिद वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावत । उपदेशोत्तरकाला इत्सज्ञा । इत्सज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहार । प्रत्या हारोत्तरकाला सवर्णसज्ञा । सवर्णसज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहण भवति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अ १ । पा १ । सू ९ ॥

अणुदित् (पा)

इत्यस्य वाक्यार्थबोध इत्यर्थ इति । तन्न । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तुल्यार्थेत्यत प्राग निषेधवाक्यार्थाभावो न तु विपरीतमित्यदोषादिति दिक् ॥

सिद्धमिति । (कै)

अचत्वाच्पदार्थोपस्थितिकाले वाक्यार्थबोधरूपसावर्ण्याभावज्ञानाभावादिकारग्रकारयो सवर्णत्वज्ञानेऽप्यणुदित सूत्रजस्येष्टविषये वाक्यार्थबोधरूपशक्तिग्रहस्याभावान्नेकारेणाच ग्रकारग्रहणमिति भाव ॥ ननु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायस्यास्मदादीन् प्रति प्रवृत्तत्वेऽपि पाणिनेस्तत्तच्छास्त्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या तत्तद्विषयज्ञानस्य प्रागपि सत्त्वावश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यैतच्छास्त्रासाध्यत्वेन च

नाज्झलौ (पा)

इत्यादौ सवर्णाभिप्रायेण प्रयोग स्यात । अस्मदादीना बोधस्तु तत्तात्पर्यज्ञव्याख्यातृपरम्परया लक्षणया भविष्यतीति ग्रकारयो प्रतिषेध प्राप्नोति एवमकारयोरपीति चेन्न । ज्ञानसत्त्वेऽपि तदभिप्रायेण प्रयोगे तात्पर्यग्राहकाभावात् । करिष्यमाणसज्ञाद्यभिप्रायेण पाणिनिव्यवहाराभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । अत एव [1] हलन्त्य सूत्रे इतरेतराश्रयमाशङ्क्य एकशेषेण समाहित भाष्ये। अन्यथा पाणिनिना हलपदार्थस्य ज्ञातत्वेन तस्यान्योन्याश्रयाभावात तेन तदभिप्रायेण प्रयोगे बोद्धृबोधस्य लक्षणयैवोपपत्तौ तत्पर्यन्तानुधावनमनर्थक

---

१ हलन्त्यम् । अ १ । पा ३ । सू ३ ॥

स्यात् । मम तु पाणिनेस्तथा व्यवहाराभावान्नदोष । उक्तार्थे ज्ञापकमप्युपन्यस्यति

[1]एवमीकारोऽपीति । (कै)

अत्र पक्षे दीर्घप्लुताकाराभ्या इकारे सावर्ण्यवारण तु प्रश्लेषाद्बोध्यम् । तत्र तात्पर्यग्राहका

[2]वेलासु (पा)

इत्यादिनिर्द्देशा प्रागुक्त भाष्य चेति बोध्यम ॥

प्रदर्शनाय । (कै)

बोधनाय ॥ भाष्ये

[3]यदेतदिति । (भा)

तद्बोधवेलाया वाक्यपरिसमाप्तेरिति भाव ॥

[4]एकत्रेति । (कै)

"तुल्यार्थाना विकल्प" इति न्यायादित्यर्थ ॥

---

१ एवमीकारोऽप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारप्रकारयो सवर्णत्वम स्तीति कुमारी शेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्व प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्य्यते ॥

२ कालसमयवेलासु तुमुन । अ ३ । पा ३ । सू १६७ ॥

३ नैष दोषः । यदेतदक सवर्णे दीर्घ इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणम् । तत्र इकार ईकार गृह्णाति प्रकार न गृह्णाति । भा ॥

४ एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति इह तु साध्यभेद । सिद्धेरवाचत्व हेतु । अवाचत्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः ॥

[1]मा वा भूद् । (भा)

इत्येतत सूचितप्रतिज्ञाया आशयमाह

[2]अस्तु वेति ॥ (कै)

ननु 'व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारणे विशेष' इति न्यायात् कथ भेद इत्यत आह

अतिक्षतमिति ॥ (कै)

भाष्ये

[3]असतिलोपे त्रिशकारमिति (भा)

वदन प्रष्टव्य कि द्विशकारक न स्यादिति तत्राशय उत त्रिशकार स्यादिति । आद्ये आह

असत्यपीति । (भा)

द्विशकार भवत्येवेत्यर्थ' । द्वितीये आह

---

१ एतच्च समर्थितम् । कथम । अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसज्ञा मा वा भूत । भा ॥

२ अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात प्रतिज्ञा विकल्पार्थो वा शब्द इत्यर्थ ॥

३ ननु चोक्त परस्थताभि कार्य्याणि । झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति । माभूल्लोप । ननु च भेदो भवति । सति लोपे द्विश कारम् । असतिलोपे त्रिशकारम । नास्ति भेद । असत्यपि लोपे द्विशकारमेव । कथम् । विभाषाद्विवचनम् । एवमपि भेद । असति लोपे कदाचित द्विशकार कदाचित त्रिशकार सति लोपे द्विशकार मेव । स एष कथ भेदो न । स्यात यदि नित्यो लोप स्याद् विभाषा तु स लोप । यथा भेदस्तथास्तु । अत्रैव भाष्ये॥

एवमपीति । (भा)

विभाषा द्विवचनेऽपीत्यथ । एवमपीत्यर्थेन भेद एवेत्युक्त्वा तदुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाच्य किमुच्यते नित्यो लोप स्यादिति अतश्छित्त्वा भिन्नकर्तृकत्वेन योजयति ॥

स एष इति । (भा)

चिग्रकारमिष्टमेवेति तात्पर्य्यम ॥

[1]झयो ह इति । (भा)

इद वृत्तिरीत्या । भाष्यरीत्या तु

[2]वावसान (भा)

इत्यत इति बोध्यम् ॥

**इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भज-
नागोजिभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥**

---

१ झयो होऽन्यतरस्याम् । अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥
२ वावसाने । अ ८ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्।१।१।११॥

व्यक्तिपक्षे ईदूतोस्तपरयोरुपादान भिन्नकालनिवृत्तये वा गुणान्तरयुक्तग्रहणाय वा स्यात्। तत्र नाद्य इत्याह

[1]ईदूतोरिति। (कै)

एव च

[2]अणुदित् (पा)

इत्यस्य प्राप्त्यभावाद् न तद्बाधक-

[3]तपर- (पा)

सूत्रप्रवृत्तये तपरत्वमित्यर्थ ॥ तपर सूत्रेऽण्ग्रहणाननुवृत्त्या तस्य प्राप्तावपि फलाभावान्न द्वितीय इत्याह

उदात्तादीनामिति ॥ (कै)

---

१ 'किमर्थमिति भाष्यप्रतीकमुपादाय 'ईदूतोरनयत्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्। उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते। जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वाना न भविष्यन्ति प्लुताना चेष्यत एवेति इष्टव्याघात प्रत्युत तपरत्व करोतीति प्रश्न' इत्युक्तम् ॥

२ अ १। पा १। सू ६९ ॥ ३ अ १। पा १। सू ७ ॥

ननु जातिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्पक्षे हि 'तपर'सूत्रं नियमार्थमेवेत्यत आह

जातीति ॥ (कै)

प्लुताना चेष्यत एवेति । (कै)

एतच्चाग्रे भाष्ये एव स्फुटम् ॥

इष्टव्याघातमिति । (कै)

जातिपक्षे ईदूद्ग्रहेऽपि तपरत्वेनैव प्लुतव्यावृत्तिरित्यभिमानः ॥

भेदकाश्च गुणा इति । (कै)

"भेदकत्वात् स्वरस्य' इति वार्त्तिकोक्तेरेतद्विषये भेदकपक्षोऽस्तीत्यभिमानः । इदं प्रयोजनम् ईदूतोरेव तत्वेदग्रे 'अणुदित्' सूत्रेणैव सिद्धे ॥ ननु तत्कालसवर्णग्रहार्थं तपरत्वमुक्तं नातत्कालव्यावृत्त्यर्थं तत् कुतः प्लुताना न प्राप्नोतीत्यत आह

व्यक्तिपक्षेति ॥ (कै)

ईदूद्ग्रे इदम् । एद्ग्रे तु तपरत्वादेव दोष इति बोध्यम् ॥ ननु इतिशब्दादिसमभिहारे कार्य्यार्थं प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वात् पूर्वं प्लुते तेन स्थानिनो निवृत्तत्वेन प्लुतासिद्धत्वेऽपि कथं स्थान्याश्रया प्रगृह्यसंज्ञेत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

प्रवृत्तेऽपि शास्त्रेऽसिद्धवचनेन तत्प्रवृत्तिबुद्ध्यभावेन प्लुतबुद्ध्यभावाद् द्विमात्रविषयाया बुद्धेस्त्रिमात्रे सत्त्वाद् द्विमात्रबुद्ध्या त्रिमात्रस्य संज्ञेत्यर्थः । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाच्छास्त्राप्रवृत्तौ स्थानिनः प्रगृह्यत्वेऽपि पुनः प्लुते तस्य तन्न स्यात् । न च स्थानिवत्त्वम्

[1]अनल्विधौ (भा)

इति निषेधात् । प्लुतस्यान्यल्वृत्तिधर्मत्वात । एव च 'आगच्छतमग्नी' इत्यादौ

[2]अणोऽप्रगृह्यस्य (भा)

इत्यनुनासिकं स्यादि इत्यपास्तम् ॥ ननु प्राधान्यात कार्यासिद्धत्वमेव स्यादत आह

[3]तथाहीति ॥ (कै)

[4]उत्सर्ग (कै)

---

१ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

२ अ ८ । पा ४ । सू ५७ ॥

३ तथाहि वक्ष्यति असिद्धत्ववचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति । कै ॥

४ "असिद्ध प्लुत" इति (भा) । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्या प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषयाबुद्धि प्रवर्त्तते । तथाच वक्ष्यति । "असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च' ('इदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रस्थकैयटे कौस्तुभे च एवम्विधभाष्य वार्त्तिकपाठोऽस्ति । 'षत्वतुकोरसिद्ध ' पूर्वत्रासिद्धम्" (८ । २ । १) इत्येतत सूत्रद्वयस्थभाष्यग्रन्थे एवम्विधपाठोऽपि दृश्यते । तद्यथा। 'षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थंच') षत्वतुकोरसिद्ध' (६ । १ । ८६) इत्येतत सूत्रस्य वार्त्तिकमिदम । उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्ग स्थानी। स लक्षण निमित्त यस्य कार्यस्य तुगादेस्तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थ । तथाचैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भाव ॥

स्थानी ॥

सामान्येनेति । (कै)

तदुत्सर्गेऽपीत्यथ ॥ ननु प्रकृतिभावो न स्वरसन्धिप्रकरणस्थस्तत्राह

सोत्सर्गमिति । (कै)

तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्याचापि सत्त्वेनेदमपि तत्प्रकरणस्थमेवेति भाव ॥ प्रगृह्यत्वहेतुके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वय ॥

प्रकृतिभाव एवेति । (कै)

प्लुतप्रकृतिभाव इत्यथ ॥ भाष्ये

[1]एतस्य (भा)

इत्यस्य स्वरसन्धिप्रकरणविषयत्वेन ज्ञापनस्येत्यथ ॥

[2]कार्य्यार्थत्वादिति । (कै)

तदेकवाक्यतापन्न सञ्ज्ञासूत्र तत्प्रकरणस्थमिति भाव ॥

---

१ सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिषु। कथ ज्ञायते सिद्ध प्लुत स्वरसन्धिष्विति। यदय प्लुत प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभाव शास्ति। कथ कृत्वा ज्ञापकम। सतो हि कार्यिण कार्येण भवितव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्य भवति। किमतो यत सिद्ध प्लुत स्वर सन्धिषु। सञ्ज्ञाविधावसिद्ध। तस्यासिद्धत्वात तत्काला एव भवन्ति। सञ्ज्ञाविधौ च सिद्ध। कथम। कायकाल सञ्ज्ञापरिभाषम। यत्र काय तत्रोपस्थित द्रष्टव्यम्। अत्रैव भाष्ये॥

२ कार्य्यार्थत्वाद्गुणाना कायस्य च प्राधान्यात प्रधानदेशत्वस्य न्याय्य त्वादित्यथ। कै॥

प्रतिषिद्धे इति । (कै)

अप्लुतवद्भावेन बाधिते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधेति । (भा)

प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ प्रगृह्याश्रयस्यापि कुतो न निवृत्तिरित्यत आह

अन्येनेति । (भा)

प्रगृह्य प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ॥ नन्वीदृशेऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधोऽप्लुतवदिति बोधितो व्यर्थ इत्यत आह

यचेति ॥ (कै)

[1]न पुनस्तपरत्वादिति । (कै)

तद्व्यचष्टे भाष्ये

दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुताना न प्राप्नोति इति ॥ (भा)

प्लुताना तु इति । (कै)

तपरत्वाभावे इत्यर्थः ॥ तपरत्वे तु तपर"सूत्रस्य जातिपक्षेऽनण्यपि नियमार्थत्वात् स्यादिति भावः ॥ ईत्वादि इत्वाद्यनतिरिक्तं मन्यते ॥

---

१ ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुताना न सिद्ध्यति न पुनस्तपरत्वात् । एवमन्ताशय । आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते । दीर्घोच्चारणाच्च प्रयत्नाधिक्याद् ह्रस्वाना न भविष्यति प्लुताना तु प्रवर्त्तिष्यते इति ॥

[1]आकृतिरिति । (कै)

विना व्यक्त्युच्चारणं जातिनिर्देशाभावादवश्यं व्यक्तावुच्चारणीयायां लाघवाय ह्रस्व एव प्रयोक्तव्ये गुरुदीर्घोच्चारणेन तद्व्यक्तेरुपलक्षणत्वं विहाय विशेषणत्वस्यैवाश्रयणाद्विशिष्टव्यक्तिस्थैव जातिर्गृह्यत इति न्यूनकालव्यक्तिगताया इवाधिककालव्यक्तिगताया अपि न ग्रहण-मिति भाव ॥ भिन्नभिन्नव्याप्यजातिस्वीकारे तु निर्दिष्टव्याप्यजाते प्लुतेऽभाव एवेत्यपि बोध्यम ॥ एत्वजातेस्तु प्लुते सत्त्वात तेन प्लुतग्रहण भवत्येव । ततो लघुव्यक्तेरभावाच्च ॥ नन्वेव भाष्ये

अनण्त्वाद् (भा)

इति हेतुरसङ्गतोऽत आह

आकृतिपक्षेऽपीति । (कै)

ईदृशे विषये तत्तदित्वादिजातिविशिष्टा व्यक्तिरेव गृह्यते इत्यर्थः । जातिप्राधान्ये फलाभावाद् व्यक्तिद्वारा कार्यसम्बन्धाश्रयणे गौरवाच्च तथा युक्तत्वाच्च तद्विशिष्टव्यक्तिग्रहणेऽप्यण्त्वाभावान्न तौ ग्राहकाविति भाव ॥ भाष्ये

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणामिति । (भा)

---

१ आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वाना प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारण सामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुताना न स्यात । यथा स्थूल गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयन भवतीत्याकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैव दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यत इति । तथा च अनण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम् । अन्नैव कैयटे ॥

गुणान्तरयुक्तस्याग्रहणायासन्देहाय चेत्यर्थः ॥ कर्मधारयभ्रमं व्युदस्यति

[1]भूतो भावीति । (कै)

यद्यप्याश्रयात्सिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया लक्षणाश्रयणमुचितमिति भाष्याभिप्रायः ॥

प्रकृत इति । (कै)

भूतशब्देन बोधित इत्यर्थः ॥

[2]बुद्ध्येति । (कै)

शास्त्रीये कार्य्येऽसिद्धत्वं नचाय व्यवहार शास्त्रीयं कार्यमिति भावः ॥

कार्य्यकालपक्षमाश्रित्येति । (कै)

अयं भावः । तत्र पक्षे सञ्ज्ञाशास्त्राणां न पृथग्बोधकत्वम् ।

[3]पूर्वत्रासिद्धमिति (पा)

चातिदेशः कार्य्यार्थः । कार्य्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च ।

---

१ "भूतभावीति" भाष्यप्रतीकमुपादाय 'भूतो भावी यस्य स भूतभावी स्थानी प्रकृतः । तस्यैव प्रकृति भाव इत्युक्तम् ॥

२ ननु भूतस्यासिद्धत्वात् स्थान्यपि भूतभावित्वात् भूतव्यपदेशं कथं लभते । नैष दोषः । भूतोऽस्य भावीति । बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् ॥

३ अ ८। पा २। सू १॥

[1]पूर्वत्रासिद्धम (भा)

इत्यस्याधिकारत्वेन पूर्व्वत्रेदमसिद्धमिति तदर्थ । तत्र कार्य्यकाल-पक्षे तत्तद्देशोपस्थितसञ्ज्ञापरिभाषाणामप्यसिद्धत्वबोधनम । एव च प्लुतदृष्ट्याऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रेऽनुवृत्त पूर्व्वत्रासिद्धमिति अत्र पूर्व्वग्रहणेन 'ईदूदेद्'

अदसो माद् (भा)

इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति । यथोद्देशे तु स्वात न्त्र्येन सञ्ज्ञादीना कार्य्यबोधकत्वात तत्प्रतिप्लुतासिद्धत्वबोधन शक्यमेव । एतेन कार्य्य-कालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्व्वत्वाद्यतिरित्यपास्तम् ॥ भाष्ये

यत्सिद्धे प्रगृह्येति । (भा)

प्लुते सिद्धकाण्डस्थे यत्प्रगृह्यकार्य्यमित्यर्थ । यत्प्रगृह्यकार्य्यदृष्ट्या प्लुत सिद्धस्तदिति यावत् ॥

---

१ पूर्वत्रासिद्धमधिकार । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽय द्रष्टव्य । किं प्रयोजनम । परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वज्ञापनार्थम । पर परो योग पूर्वं पूर्वं योग प्रति असिद्धो यथा स्यात । अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वविज्ञानम । अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदाये असिद्धत्व विज्ञायेत । तत्र को दोष । तत्रा यथेष्टप्रसङ्ग । तत्रायथेष्ट प्रसज्येत । गोधडमान । गुडलिण्मान इति । षत्वढत्वयो कृतयो "झय' इति वत्व प्रसज्येत । तस्माद धिकार । तस्मादधिकारोऽय द्रष्टव्य । भा ८ । २ । १ ॥

यथोद्देशेति । (कै)

नन्वत्र पक्षेऽग्नी इत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेव प्लुताभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबन्धेन फलवत्या संज्ञाया ततः प्लुते तद्विमात्रत्वेन गृह्यन्त्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावाद् अविधित्वेन यानिवत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकः स्यादिति चेन्न । संज्ञायाः कार्य्यायतया पुनः प्रवृत्तौ कार्य्यसिद्धिरूपबीजस्य सत्त्वेन पुनस्तस्याः सुलभत्वात् । एतदेव ध्वनयता प्लुतस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्तीत्येवकारः प्रयुक्तः । प्लुतात् प्राक् संज्ञाया च यत्काला एवेति तदर्थ इत्यलम् ॥

प्रणीयते । (कै)

बोध्यते ॥

ईदादय इति । (भा)

प्राथम्याद्

[1]अदसो मात् (पा)

इत्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः ॥

तदेति । (कै)

अन्तशब्दोऽवयववचनस्तदन्तस्येति बहुव्रीहिस्त्वित्यर्थः ॥

अर्थेति । (कै)

संज्ञायाः आनन्तर्याद्येन विधिरित्यस्यानुग्रहश्चेति भावः ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

[१]अन्त्यस्येति । (भा)

द्विवचनान्तस्य वर्णस्येत्यर्थ ॥

---

१ अत्राह भगवान महाभाष्यकार । कथ पुनरिद विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमिति । आहोस्विदीदाद्यन्त यद्द्विवचनमिति । कश्चात्र विशेष । इदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधि ।*। इदादयो द्विवचन प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य प्रगृह्यसज्ञाविधेया । पचेते इति पचेथे इति । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम । किम । खट्वे इति । माले इति । अस्तु तर्हीदाद्यन्त यद्द्विवचनमिति । ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेदेकस्य विधि ।*। ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसज्ञाविधेया । खट्वे इति । माले इति । नवाऽऽद्यन्तवत्त्वात । न वा एष दोष । कि कारणम । आद्यन्तवत्त्वात । आद्यन्तवदेकस्मिन कार्य्यं† भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एव वक्ष्यामि ईदाद्यन्त यद्द्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्त‡ यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेध ।*। ईदाद्यन्त द्विवचनमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्य । कुमार्य्योरगार कुमार्य्यगारम । वध्वोरगारम । वध्वगारम् । एतद्धीदाद्यन्त§ श्रूयते द्विवचनान्त च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामर्थग्रहण ज्ञापक प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ।*। यदयमी दूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो न प्रगृह्य सज्ञाया प्रत्ययलक्षण भवतीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहण कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम । ईदादिभिर्द्विवचन विशेषयिष्याम । ईदादिवि

---

* ईद द्यन्तमिति चन्नेकस्य विधि । ईदाद्यन्तमिति चदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधया । किल्हरषम्द्रापित भाष्य पुस्तक एवविधपाठोऽस्ति ॥

† भवतीत्यकस्यापि भविष्यति । इति पाठाऽपि तत्रैवास्ति ॥

‡ ईदाद्यन्त द्विवचनान्त — । इति तत्रैवास्ति ॥

§ एतद्धीदाद्यन्त च किल्हरण सु पुस्तक ॥

गौणस्येति । (कै)

जघन्यत्वसामान्यात लाक्षणिकमपि गौणपदेन गृह्यते इति भाव ॥ प्रथमोपस्थितेदूत्यरित्यागेन एकारान्तोदाहरणदाने बीजमाह

ईदूतोरिति ॥ (कै)

नाश्रितमिति । (कै)

वार्त्तिककृतेति शेष ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

अस्मादेव वचनाच्छब्दस्वरूप विशेष्यमादायेति भाव ॥

शिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति । ईदाद्यन्त यद्द्विवचन तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एवमप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येताम । शुक्ला स्ता वस्त्रे* । अत्र प्राप्नोति । अत्र ह्यीदादि† च द्विवचन तदन्त च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अत्राप्यकृते श्रीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह सप्रधा र्यम । लुक क्रियता श्रीभाव इति किमत्र कर्त्तव्यम । परत्वाच्छ्रीभाव । नित्यो लुक । कृते‡ श्रीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक । अन्यस्य कृते श्रीभावे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन विधिर नित्यो भवति । श्रीभावोऽप्यनित्य । न हि कृते लकि प्राप्नोति । उभ योरनित्ययो परत्वाच्छ्रीभाव । श्रीभावे कृते लुक । अथापि कथ चिन्नित्यो लुक स्यात । एवमपि दोषः । वक्ष्यत्येतत पदसञ्ज्ञायामन्त वचनमन्यत्र सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इद चापि प्रत्ययग्रहणमय चापि सञ्ज्ञाविधि । अवश्य खल्वस्मिन्नपि पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्य । तस्मादस्तु स एव मध्यम पक्ष ॥

---

* इत्यत्र । किल्हर्ण मु-पुस्तक ॥

† च नास्ति । किल्हर्ण मु पुस्तके ॥

‡ कृतेऽपि श्रीभावे । किल्हर्ण मु पुस्तक ॥

इत्यथ तृतीय पक्ष इति । (कै)

व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजम् ॥

तदन्तविध्यभावोऽत्र नोक्त इति । (कै)

ईदादिभि श्रूयमाणत्वेन द्विवचनविशेषणमेव न्याय्यमित्येत-त्यचासम्भवरूपो दोषो नोक्त इत्यपि बोध्यम् ॥

आदेशेनेति । (कै)

एकार्थयुष्मदादेर्विहितेन त्वकाद्यादेशेनेत्यर्थ ॥

प्रकृतिभावेनेति । (कै)

अन्यथाऽनुपपद्यमानेनेत्यर्थ ॥ एव हि सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जकाभावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगे च भग-वतोऽश्रद्धेयतापत्तिरत पूर्व्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव बोधो न तु सङ्ख्यावत्त्वेनेत्येव भाष्यसम्मतम । अतो वृत्तौ सङ्ख्यानवगमेऽप्यनेकार्थ-प्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभाव इति बोध्यम् ॥

सुतरामिति । (कै)

अकरणात् करण गुरु तस्य च ज्ञापकत्वेनाश्रयणमिति सुतरा गौरवमित्यर्थ ॥

ईदादिभिरिति (भा)

भाष्ये । श्रुतस्य श्रुतेन सम्बन्धो न्याय्य इति भाव ॥

साक्षात् । (कै)

द्विवचनमनपेक्ष्य ॥

समुदायस्य । (कै)

प्रत्ययान्तस्य ॥ नन्वत्र पक्षे न द्विवचनेनेदादिर्विशेष्यत इति कथमीदादि च द्विवचनमितीत्यत आह

ईदादीति । (कै)

तदन्तत्व चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम ॥

श्रूयते सूत्र इति । (कै)

यत श्रूयते सूत्रे द्विवचन तदीदाद्यन्तमिति भाष्ये योजनेत्याशय । अनित्यत्वेऽपि लुक शीभावो नित्यस्वेद अतुल्यबलत्वात परत्वादिति पूर्वोक्तमनुपपन्नमतो भाष्ये

• शीभावोऽप्यनित्य (भा)

इत्युक्तम् । कृते लुकि तदप्राप्तिस्तु प्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थस्याभावादिति भाव ॥

अमी इतीति[1] । (कै)

खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

द्वितीय इति । (कै)

प्रत्ययाशे तदन्तविधिसत्त्वेन पक्षद्वयस्यैकत्वबुद्ध्या तस्य मध्यमत्वोक्तिरिति बोध्यम् ॥

एतदिति । (कै)

वृत्तिकारोक्तमित्यर्थ ॥

---

१ अमी इत्यत्र ह्रीकार एव द्विवचन नत्वौकारान्तम् ॥

अदसो मात्। १। १। १२ ॥

[१]अस्मिन्निति। (कै)

मात्पदघटिते इत्यर्थ । यदि तु अदसो दाद् इत्युच्यते दात परस्य पूर्व्वोत्तरसाहचर्य्यादवर्णभिन्नोऽच् औकारैकाररूप एव तदा न स्याद् दोष इति भाव ॥ इदमेव ध्वनयितुमदस प्रगृह्यसञ्ज्ञायामिति नोक्तम ॥ नन्वीत्त्वोत्त्वयोरसिद्धत्वेऽपि

अदसो माद् (पा)

इत्यत्रेदूदिति निवर्त्त्य मात्परौकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्नायादिप्रसङ्गोऽत आह

[२]च शब्दान्मत्वस्येति। (कै)

एव चैदौतोर्मात्परत्वाभावादेवमपि न प्रगृह्यत्वप्राप्तिरिति भाव ॥ नन्वीत्त्वादीनामसिद्धत्वेऽपि तन्निवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्ति किंचायादीन् प्रत्यसिद्धत्वेऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञायामाश्रयात सिद्धत्वेन ततसञ्ज्ञाया तत्सामर्थ्यान्नायादयोऽत आह

---

१ मात्प्रगृह्येति भाष्यप्रतीकमुपादाय अस्मिन सूत्रन्यास इत्यर्थ ' इत्युक्तम् ॥
२ ' उत्त्वस्य च'' इति भाष्यप्रतीकमुपादाय च शब्दान्मत्वस्यापि इत्युक्तम ॥

[1]शास्त्रेति ॥ (कै)

नादेशलक्षणमिति । (कै)

प्रकृतिभाव इत्यर्थ । प्रगृह्यत्व तु अनुनासिकपर्य्युदासेन चरितार्थमिति भाव ॥

एकादेश । (कै)

[2]एङ पदान्तादतीति ॥ (भा)

[3]नाजानन्तर्ये इति । (कै)

उत्तरकालप्रवृत्तिके[4] अयादावजानन्तर्य्यादिति भाव । चैपादिकेऽन्तरङ्गे[5] वहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते[6] विसर्जनीय' सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वान्न दोष इति परे ॥

[7]यथोद्देशेति । (कै)

नन्वाश्रयात सिद्धत्वेन प्रगृह्यत्वेऽपि सुत्वादेरसिद्धत्वादयादिक स्यादेवेति चेन्न । एवमपि सञ्ज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यादनत्याश्रयणेनायादिक प्रत्यपि सिद्धत्व ज्ञाप्यत इत्याशयात ॥ भाष्ये

---

१ शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्य्य प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्ग । कै ॥

२ अ ६। पा १। सू १ ९ ॥

३ नाजानन्तर्य्ये बहिष्ट्व प्रक्लृप्ति । परिभाषेन्दुशे – ५२ ॥

४ 'उत्तरकालप्रवृत्तिके" इति नास्ति ख पुस्तके ॥

५ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे – ५१ ॥

६ अ ८। पा ३। सू ३४ ॥

७ यथोद्देश सञ्ज्ञापरिभाषम । परिभाषेन्दुशे – २ ॥

[1]यत् सिद्धे इति । (भा)

न च तत्र पूर्व्वसूत्रेणैव सिद्धि । अद्विवचने तदप्रवृत्ते । पूर्व्वसूत्रविषये ययोर्द्दृश्यस्यैव भाष्यकृताऽङ्गीकाराच्च ॥ नन्वीदाद्युपजीवनायात्र कारणमित्यत आह

न चेति । (कै)

हे अमुक अमुका इत्यादौ तु अदस इत्यावृत्त्य न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशादस इत्यर्थेनानुनासिक स्वमतेऽपि भवत्येवेति भाष्याशयमाहु । तादृशानामनभिधानमेवेत्यन्ये ॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति । (कै)

सञ्ज्ञाप्रकरणे उत्कर्षेण गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थ ॥

सर्वेति । (कै)

प्रकृतिभावानुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थ ॥ भाष्ये

[2]विप्रतिषेधाद्वेति । (भा)

---

१ यतसिद्धे प्रगृह्यसञ्ज्ञाकार्य्य तदयमेतत स्यात ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैक प्रयोजन योगारम्भ प्रयोजयति । यद्येतावत प्रयोजन स्यात तत्रैवाय ब्रयात । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसोनेति ॥

२ विप्रतिषेधाद्वा । अथवा प्रगृह्यसञ्ज्ञाक्रियताम अयादयो वेति प्रगृह्यसञ्ज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेध । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते । पूर्वा च प्रगृह्यसञ्ज्ञा परेऽयादय । परा प्रगृह्यसञ्ज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यास कृतो भवति । एव तर्हि परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा । कथम् । कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाषम ॥

अन्तरङ्गत्वान्मूत्वादौ कृते पदान्तरसमभिव्याहारे अयादिभ्य परत्वात सञ्ज्ञासिद्धौ तत्सामर्थ्यान्मूत्वादिक प्रकृतिभाव प्रत्यपि नासिद्धमाश्रयाच्च सञ्ज्ञा प्रत्यपि नासिद्धमिति भाव ॥

ननु[1] प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभिनिवर्त्तमाने त्यादि वक्ष्यमाणप्रकारेण घटत एव विरोध इत्ययुक्तमेतदित्यत आह

इष्टेति ॥ (कै)

भाष्ये

परैवेति । (भा)

पूर्व्वं पाठेऽपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावेनेति भाव ॥

कथमिति । (भा)

पाठकृत स्वगत पूर्व्वत्वमनपगतमिति प्रश्न । उत्तरयति

कार्य्यकालमिति । (भा)

तत्पक्षे सञ्ज्ञाशास्त्रस्य प्रदेशदेश एवार्थबोधस्तदुत्तर च विरोधोपस्थितिस्तत्कार्य्यज्ञान चेति तन्त्य परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजमिति भाव ॥ परैवेत्येवकारेण पाठकृत पूर्व्वत्व विद्यमानमपि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितम् । परिभाषाणा तु तत्पक्षेऽपि तद्देशेऽर्थबोधोऽस्त्येवेति तद्विषये विप्रतिषेध सूत्र प्रवृत्तौ पाठकृतमेव तन्नियामकमिति तात्पर्य्यम् । आकडारस्थभ-

---

१ प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभिनिवर्त्तमानाऽयादीन बाधते । अयादयोऽभिनिवर्त्तमाना प्रगृह्यसञ्ज्ञाया निमित्त विघ्नन्ति ॥

पदसञ्ज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्र परत्वा पूर्व्वबाधसिद्धि ।

[1]ष्यङ सम्प्रसारणम् (पा)

इति सूत्रस्थ[2] भवज्ञाया कार्य्यकालपर भाष्य लेकदेश्युक्तिरिति तत्रैव निरूपयिष्याम ॥ परेतु

परैव (भा)

इत्यस्य सञ्ज्ञापदेन ततकार्य्य प्रकृतिभाव उच्यते इति भाव ॥ आशयानभिज्ञस्य प्रश्न ।

कथमिति । (भा)

एकदेशिन उत्तर

कार्य्यकालम् (भा)

इत्यादीत्याहु ॥ एतेन कार्य्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपरत्वमर्यादीनामेव । अन्यथा

[3]ङमो ह्रस्वादचि (पा)

इत्यादौ त्रिपादीस्थे कार्य्यकालपक्षे एव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात् तत्र

---

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥

२ अत्र भाष्यम् । अनकारेणाङ् विशेषयिष्याम । अनाकारम । अन कारान्तस्यानो योऽकार इति । एवमप्यनङ्लक्ष्या अनङ्लक्ष्या इत्यत्रापि प्राप्नोति । एव तर्हि कार्य्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष यत्र कार्य्य तत्रोप स्थित द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिद भवति यचि भमिति ॥

३ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम । ८ । ३ । ३२ ॥

[1]तस्मादित्युत्तरस्य (पा)

इत्येवेति सिद्धान्तासङ्गतिरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वासम्भवादित्यपास्तम् ॥

[2]द्वाभ्यामिति । (कै)

'योग' इति कर्मणि घञ् । द्विकार्य्य शब्दस्य [3]पात्राद्यन्तत्वात् अस्त्रीलिङ्गस्य योगशब्देन

[4]कर्तृकरणे कृतेति (पा)

समासः । ईदूतो प्रगृह्यसञ्ज्ञेत्यस्य ततकार्य्यं प्रकृतिभाव इत्यर्थः ॥

कदाचिदिति । (कै)

एवं च प्रकृते केवलासम्भवरूपः स इत्यर्थः ॥ केवलं द्विकार्य्ययोगो न सर्वथा विप्रतिषेध इत्याह

तथाहीति ॥ (कै)

ईत्त्वमूत्त्वं चेति । (कै)

---

१ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥

२ 'द्विकार्य्ययोगो हि विप्रतिषेध इति महाभाष्यप्रतीकमादाय "द्वाभ्यां कार्य्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेध इत्युक्तम् ॥

३ पात्राद्यन्तस्य न (वा) । वार्त्तिकपाठे तु 'पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति पाठोऽस्ति । अपथ नपुंसकम् । २ । ४ । ३ । एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

४ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

तद्विघातेन संज्ञाभावे तत्कार्यप्रकृतिभावविघात स्पष्ट एवेति भाव । केचित्तु संज्ञाकार्यस्य अयादिभिर्विप्रतिषेधोऽयुक्त । वाक्य-संस्कारपक्षे मूलादित पूर्व्वमेवायादिप्राप्त्या मूलाद्युत्तर[१] च संज्ञाया तत्प्राप्त्या [२]युगपत् प्राप्त्यभावात । तस्मात् प्रगृह्यसंज्ञाशब्देन तज्जन-कमूलादिक लक्षयित्वा तस्यायादिभिर्विप्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थ-स्तमपि दूषयति भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

कार्यित्वेनाश्रयणादिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादयादीन् प्रत्यपि सिद्धत्वमित्यर्थ । यथोद्देश्ये इदम् ॥

[३]कथ कार्य्यकालम् (भा)

इति तु प्रकृतिभावायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु स नेति स्पष्टमेव ॥

असिद्धत्वाभावादिति । (कै)

ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यन्वय । सामान्यत एवासिद्धत्वाभाव-बोधनमित्यर्थ ॥

तेषाम् । (कै)

ईत्वादीनाम् ॥

---

१ 'च इति नास्ति इ' पुस्तके ॥

२ 'युगपत्प्राप्ति" इति "ख' पुस्तके नास्ति ॥

३ कथम् । कार्य्यकाल संज्ञापरिभाषम' इत्युक्त भाष्ये ॥

परत्वादिति । (कै)

ईत्त्वादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसङ्ग एवेति भाव ॥

व्याख्यानान्तरमिति । (कै)

प्रगृह्यत्वकार्यप्रकृतिभावेनायादीना विप्रतिषेधपरमेव भाष्यम ॥

[1]सतो (भा)

इत्यस्य युगपत्प्राप्तयोरित्यथ ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्त्वादीनामसिद्धत्वेन तत प्रागेव तत्प्राप्ति कृते लोत्त्वादावस्थेति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावस्तदाह

[2]नचात्रेत्यादि ॥ (भ)

[3]अत्र । (भा)

[4]अयादिप्राप्तिकाले ॥ अषत्वे हेतु ।

[5]उभयमप्यसिद्धमिति। (भा)

पूर्वत्रासिद्धेने ति शेष ॥ परिहरति ।

---

१ ‘सतोहि विप्रतिषेधो भवति’ इत्यत्रैवोक्त भाष्ये ॥
२ ‘नचात्रेत्त्वोत्त्वेस्त” अत्रैवोक्तम ॥
३ ‘अत्र ’ इति पूर्वोक्तभाष्यस्य अत्र’ शब्दो बोद्धव्यम् ॥
४ आयादिप्राप्तिकाले । ख । इ ॥
५ ‘उभयमप्यसिद्धम् अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

[1]आश्रयादिति। (भा)

पदसंस्कारपक्ष एवाश्रीयत इति भावः। एवं चोभयोर्युगपत् प्राप्तिः। प्राग्टचसंज्ञायां तत्कार्य्ये च तयोः सिद्धत्वादयादीन् प्रति चासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेध इति वाक्यसंस्कारपक्षे कृतस्य पूर्व्वपक्षस्य पदसंस्कारपक्षाश्रयेण परिहार इति क्लेशः॥ परे त्वनुक्त-दादिविप्रतिषेधखण्डनतत्समर्थनपरत्वेन व्याख्यापेक्षयेदमेव युक्तम्। पक्षान्तरैरपि परिहारकरणादित्याहुः॥

[2]रोः सुपीत्यस्यानन्तरमिति। (कै)

न चैवं

[3]हशि च (पा)

इत्यस्यैतदुत्तरत्वाद्

[4]रोरीति (पा)

इत्याऽसिद्धत्वाऽऽपत्तौ मनोरथासिद्धिः॥

[5]ढो ढे लोपः (पा)

[6]रो रि (पा)

इत्यनयोः

---

१ "आश्रयात् सिद्धत्वं च यथा रोरुत्वे। आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति। तद्यथा। रुत्वे आश्रयात् सिद्धोभवति। किं पुनः कारणं रुत्वे आश्रयात् सिद्धो भवति। इत्याद्यत्रैवोक्तम् भाष्ये॥

२ रोः सुपि। अ ८। पा ३। सू १६॥

३ अ ६। पा १। सू ११४॥ ४ ६ अ ८। पा ३। सू १४॥

५ अ ८। पा ३। सू १३॥

[1]'यरोऽनुनासिक (भा)

इत्यत पूर्व पाठ कार्य्य इत्याशयात ॥ अनुनासिकपर्य्युदासेन चारितार्थ्यमाशङ्क्याह

यथोद्देशेति ॥ (कै)

एतद् । (कै)

[2]'वचनसामर्थ्याद्वा इति वार्त्तिक तद्व्याख्यानभाष्य चेत्यर्थ ॥ पूर्वभाष्यस्य व्याख्यान्तरवादिनस्तु वाक्यसंस्कारपक्षेऽप्याह

अथवेति । (भा)

वस्तुतस्तु प्रकृतिभावोपस्थितसञ्ज्ञाया तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणरूप-वचनसामर्थ्याद्यादीन् प्रत्यपि सिद्धत्व ज्ञाप्यते इति कार्य्यकालेऽपि न दोष । किं च यथोद्देशेऽपि सञ्ज्ञा प्रति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तद्दृष्ट्या [3]मौत्वस्य सिद्धत्वेन सञ्ज्ञाया अनुनासिकप्रतिबन्धेन चारितार्थ्य-मस्त्येव । प्रकृतिभावविषयकसञ्ज्ञोपप्लवसामर्थ्याश्रयणे तु किं विशिष्य यथोद्देशाश्रयणेन । एवमुपक्रमस्थभाष्येऽपि बोध्यमित्याहु ॥ भाष्ये [4] योगविभागाद्वा' इति वार्त्तिक व्याचष्टे

अथवेति ॥ (भा)

---

१ अ ८। पा ४। सू ४५ ॥

२ अथव प्रगृह्यसञ्ज्ञावचनसामर्थ्याद्यादयो न भविष्यन्ति' इत्यत्रैव भाष्ये ॥

३ ईत्वस्य । ख ॥

४ अथवा योगविभाग करिष्यते' इत्यत्रैवोक्तम् ॥

[१] अदस इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे उत्तरत्र [२] मात इत्यस्य विशेषणानापत्तिरत आह

सम्बन्धेति ॥ (कै)

[३]यत तत्सिद्ध इति । (भा)

मूले इति शेष । यत्र कार्यं मूल सिद्ध तत्प्रगृह्यकार्यमित्यर्थ ॥

अपरो यदसिद्धे इति (भा)

यत्र मूलमसिद्ध तदित्यर्थ ॥ ननु समस्तत्वात समुदायानुवृत्ति स्यात् तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह

ईदूतोरेवेति ॥ (कै)

नान्यथेति । (कै)

सिद्धान्ते तु व्यर्थमेव माद्ग्रहणमिति भाव ॥ भाष्ये [४] मार्थीदीदार्थर्थाना वा इति वार्त्तिक व्याचष्टे

अथवाहेति ॥ (भा)

नन्वेव सति 'अदे अदौ इत्यस्यामवस्थाया प्रगृह्यत्वेऽपि मौलसूत्रयो कृतयोरौकारादीनामप्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम अत्त्विधि-

---

१ अदसो माद' इत्यत्र ॥

२ 'ततो मात् । माच्च परे ईदादय प्रगृह्यसज्ञाभवन्तीति' इत्युक्तम् भाष्ये ॥

३ एको यत् ततसिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थ । इत्यत्रैवोक्त भाष्ये ॥

४ 'अथवाह्नायमदसो मादिति न च ईत्त्वोत्त्वे स्त । नापि मकार । तत एव विज्ञास्याम' । मार्थीदीदार्थर्थानामिति' इत्यत्रैवोक्त भाष्ये ॥

त्वेन प्रगृह्यत्वाभावादिति चेन्न। प्रदेश प्रगृह्यस्थानिकस्यापि लक्षणया ग्रहणेनादोषात् ॥

द्वितीयेति। (कै)

द्वितीयपदस्थेऽचि यत्किञ्चित्कार्य तत्रासिद्धत्व नेत्यर्थ । अन्ये तु [1] अथवा वचनसामर्थ्यादि त्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवाक्तिरत एव साम्प्रतपुस्तकेषु वार्त्तिकापाठ इत्याहु ॥ अन्ये तु अन्ये

[2]उक्त वा (भा)

इत्यस्य वार्त्तिकत्व मत्वा कोशे वार्त्तिकपाठो भ्रष्ट इत्याहु ॥

सिद्धे इति। (भा)

प्रगृह्यत्वे सिद्धत्वमयादीन् प्रति सिद्धत्व विना स प्रयोजन नेति सामर्थ्यात तान् प्रत्यपि तौ सिद्धाविति भाव ॥ विशेष्याऽसन्निधाने कथ तदन्तविधिरत आह

---

१ अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

२ उक्त वा। किमुक्तम। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे* सिद्धे वक्तव्ये प्रगृह्यसञ्ज्ञाया चेति। अत्रैव भाष्ये॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (८।२।६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता एतद् वार्त्तिकद्वयमुक्तम्। तथा च वार्त्तिकम्। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे। भा–वा। अदस ईत्त्वोत्त्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमी आसते। अमू अत्र। प्रगृह्यसञ्ज्ञायां च। भा–वा। प्रगृह्यसञ्ज्ञाया च सिद्धे वक्तव्ये। अमी अत्र। अमी आसते। अमू अत्र॥

---

* अदस ईत्त्वोत्त्व स्वर बहिष्पदलक्षण प्रगृह्यसञ्ज्ञाया च सिद्ध वक्तव्य इति" इति पाठ किञ्चिदन्यमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

पूर्वसूत्र इति । (कै)

अर्थाधिकारादिति भाव ॥

शब्दमात्रमिति । (कै)

एवं च विशेष्याभावान्न तदन्तविधिरिति भाव ॥

शे । १ । १ । १३ ॥

प्रत्यक्षमेवेति । (कै)

एवं च इहेति भाष्यस्य इहैवेत्यर्थ ॥

युष्मे इति । (कै)

[1]सुपा सुलुग् (पा)

इति विभक्त्यादेश शेशब्द इत्यर्थ । शेश्चासावथवाश्च तस्य ग्रहणादित्यर्थ । प्रकृतिग्रहनिरपेक्षप्रतीतिकत्वेनान्तरङ्गत्वम् ॥ अप्रतीतावपि प्रतीयमानत्वमहेयत्वम् ॥ शब्दान्तरैरप्रत्यायनादसाधारणत्वम् ॥ अप्रादुर्भावोऽप्रतीति ॥ [2]मत्वर्थीयो लोमादिश ॥

आनर्थक्यमिति । (कै)

प्रत्यक्षानुमानिकन्यायापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थवत्परिभाषाप्रवृत्तेति भाव ॥

---

१ सुपा सुलुक पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल । ७ । १ । ३९ ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच ५ । २ । १ ॥

निपात एकाजनाङ् । १। १। १४॥

आनर्थक्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वानिश्चयादित्यर्थ ॥ तत्र हेतु ।

कल्पितरूपत्वादिति ॥ (कै)

ततः किं तत्राह

कल्पनाया इति । (कै)

अत एव केचित्प्रकृतिपमन्ये प्रत्ययौ वदन्ति तच्चेयतोऽर्थवत्त्वमिति न निश्चेतु शक्यत इत्यर्थ ॥ ननु निपातग्रहणाभावे एकाजि ’ति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तावर्थवद्ग्रहणे मानाभाव इति चेन्न । बहुव्रीहिरित्याशयात् । [1]गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्ति । पर्युदासेनैवाजूपत्वे लब्धे एकाज्ग्रहणस्य गौणमुख्यसंग्रहार्थत्वात् । न्यायानित्यत्वाच्च । एतेन सत्यभिधाने अनिरिरभवद् ईश्रभवद् इत्यादौ प्रगृह्यत्व न स्याद गौणमुख्यन्यायादितिपरास्तम् । अत एव

[2]ओद् (पा)

इत्यत्रैव च्व्यन्तप्रतिषेध आरब्ध ॥

[3]अन्वयेति । (कै)

---

१ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय । परिभाषेन्दुशे — १६ ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ११८ ॥

३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भाव ॥

व्याकरणानुसन्धानानुगृहीताभ्यामित्यर्थ । तस्यैव चास्मच्छाच- प्रवृत्त्युपयोगित्वादिति भाव । वस्तुतोऽनर्थकनिपातेऽप्यस्य प्रवृत्ते [1] ओत सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादत्रार्थवत एव ग्रहणमिति न नियम । प्रश्नाशयस्तु अनाङ् इति पर्युदासाद् अप्रत्ययस्य ग्रहणमिति ॥ उत्तराशयस्तु पर्युदासेन तथाश्रयणे न मानम । निपातग्रहणादेव तेन प्रत्ययानुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति ॥ [2] अ आगच्छ इत्यत्रापि [3]प्लुते प्रकृतिभावो दुर्वार इति प्लुताभावे कथञ्चिदुदाहरणत्व यदि सवर्णदीर्घे तथा बोध ॥

[4]एकग्रहणेति । (कै)

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावेनैकग्रहण विनापि कर्मधारयार्थलाभादिति भाव ॥ अन्तरङ्गत्वे हेतुमाह

वर्त्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

अजन्तो निपात इत्यर्थ इति प्रश्न ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू १५ ॥ २ अततेड । अ + आगच्छ । आगच्छ ॥
३ "न प्लुते" इत्यस्ति इ पुस्तके ॥
४ अत्राह भगवान भाष्यकार । एकाजिति किमर्थम । प्रेद ब्रह्म प्रेद क्षत्रम । एकाजित्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति । एषोऽपि ह्येकाच् । एकाजिति नायं बहुव्रीहि । एकोऽज यस्मिन सोऽयमेकाच एकाजिति । किं तर्हि । तत्पुरुषोऽय समानाधिकरण । एकः । अच । एकाच एकाजिति ॥

अजेव य इति । (भा)

निपातेनाज्विशेषणादित्यर्थः ॥

किं वक्तव्यमिति । (भा)

[1]निपातस्य न्यायप्राप्तविशेष्यत्वाभावायेत्यर्थः ॥

यदि हीति । (भा)

अजन्तग्रहणेऽज्ग्रहणवैफल्यमिति भावः ॥

प्रगृह्यसंज्ञायामिति । (कै)

ननु मान्तस्य प्रगृह्यत्वे [2] एकदेशविकृत न्यायेन रान्तस्यापि तत्त्वात्प्रकृतिभावः स्यादिति चेन्न । प्रकृतिभावेऽप्यसिद्धत्वात ॥ अथ निपातस्य विशेष्यतयाऽजन्त इति व्याख्यानेऽप्यज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्या-जन्तपरिग्रहेण केवलाजूपस्याप्तिरज्ग्रहणस्य फलं स्यादिति मनसि निधाय पृच्छति

[3]एवमपीति (भा)

भाष्ये ॥

अन्यतरनिवृत्त्येति । (कै)

निपातस्य विशेषणत्वे तदन्तपरिभाषाऽप्रसक्तिरेवनिवृत्तिः । विशेष्यत्वे त्वजितिविशेषणसामर्थ्यात् तदन्तस्यैव ग्रहणे मुख्याजन्त-परिग्रहादाद्यन्तवदित्यस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

---

१ निपातेनाविशेषणात । ङ । निपाते वाज्विशेषणात । ख ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत । परिभाषेन्दुशे – ३८ ॥

३ अन्यतरनिवृत्त्याऽजग्रहणस्यार्थवत्त्वादजमात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावात प्रश्नः ॥

विपर्यय । (कै)

निपातस्य विशेष्यत्वेनाजन्तपरिग्रह केवलाचो निवृत्तिरिति ॥

इति विशेषाभावादिति । (कै)

अत्र कारणाभावादित्यर्थ ॥ [1]"सञ्ज्ञा [2]येन विधि" इति ॥ अतिदेश' [3]'आद्यन्तवदिति ॥

लाव्यमिति । (कै)

उङ शब्दे' इत्यत [4]आवश्यके ण्यदनभिधानाच्चेति भाव ॥

यदि तर्हीति । (कै)

एव च इयमिह भवती'ति भाष्यमनुपपन्नमिति भाव ॥ ननु पूर्व्वं प्रवर्त्य पश्चात्परित्यागापेक्षयाऽप्रवृत्तौ लाघवमित्यभिप्रेत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु एकग्रहणाभावेऽच्समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहण तत्राह

संज्ञाया इति ॥ (कै)

गुणत्वादिति । (कै)

यज्ञोपकारकत्वादित्यर्थ । पशोरपि यागोपकारकत्वाद् गुणत्वम् ।

---

१ भाष्ये द्वयो परिभाषयोरिति । पारार्थ्यात सञ्ज्ञातिदेशौ परिभाषा शब्देनोक्तौ ॥ २ येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥
३ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥
४ ओरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

नहि याग पश्वर्थोऽपि तु यागाय पशु । ग्रह स मार्ष्टी त्यादौ तु ग्रहायत्वात् समागस्य ग्रहस्य प्राधान्यमिति न तद्गतसख्या विवचितेति भाव ॥ परे तु सज्ञा स्वकार्यद्वारा सज्ञ्युपकारिका न तु सज्ञी सज्ञोपकारक । अन्यथा ग्रहोऽपि कमत्वेन समार्गाय स्यादिति विधेयविशेषण विवचितमनुवाद्यविशेषणमविवचितमिति मीमांसक मर्य्यादैव ज्यायसी भाष्यसमता च इतीदचिन्त्यम । तस्मात् स्वाङ्ग-समुदाये स्वाङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावान्न तद्ग्रहणप्रसक्ति-रित्येकग्रहण विनापि सिद्धिरिति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशय इत्याङ्ग ॥

जातिग्रहणम् (भा)

इत्यस्य तज्जात्याश्रयानेकव्यक्तिग्रहणमित्यर्थ । अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यङ्ग्यतयाऽसगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रह-णस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वाच्च ॥

इहेत्यादि । (कै)

अचेद चिन्त्यम । समुदायसज्ञयाऽवयवानामननुग्रहान्नाच द्विवचन-न्याय । नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहण स्वाङ्गसमु-दायस्य स्वाङ्गग्रहणेनेव एकैकच सूचचारितार्थ्यादिति । तस्मात् तितउशब्दैकदेशे अउशब्दानुकरणे उक्तसमुदायानुकरणे वाऽनिति-परे निपातसज्ञके ऽउ अकरोदित्यादौ प्रगृह्यत्व स्यात् । तद्वारणा-यैकग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

दम्भेरिति । (भा)

"दम्भे" सनि

[1]दम्भ इच्च (पा)

इतीत्त्वे

[2]सनीवन्त- (पा)

इतीड्भावपक्षे इक समीपो नकारो न ततो झलादि सन्पर यतश्च भात्पर सन् न स इक् समीप इति

[3]हलन्ताच्च (पा)

इति कित्त्वाऽभावे

[4]अनिदिताम् (पा)

इति नलोपो न स्यादिति चोद्ये जात्याश्रयानेकस्येक्समीपत्व सनश्च तस्मात् परत्वमिति कित्त्वे धिप्सतीतिसिद्धिरित्यर्थ । अनेन सामीप्यमव्यवहिते एवेति सूचितम ॥

[5]प्रदर्शनाय । (कै)

---

१ अ ७। पा ४। सू ५६ ॥ २ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् । ७ । २ । ४९ ॥ ३ हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

४ अनिदिता हल उपधाया क्ङिति । ६ । ४ । २४ ॥

५ ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय महाभाष्यकार पृच्छति 'अनाङ इति किमर्थम् । आ उदकान्तात । ओरकान्तात । इह कस्मान्न भवति । आ एव नु मन्यसे । आ एव किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणमननुबन्धकस्याचाकार । क्व पुनरय सानुबन्धक । क्व निरनुबन्धक ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य ।
एतमात ङित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित ' ॥ (भा)

---

* एतमात ङित विद्यात् इत्यत्र विन्द्याद् इति पाठोऽपि कश्चिद् भाष्य पुस्तकेऽस्ति ।

इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेऽमित्यस्य एनादेशो न कृत इति कश्चित। तन्न। अन्वादेशस्य कथितानुकथनमात्र नत्विदमेव कथितस्येदमनुकथनमिति भाष्य कृता वक्ष्यमाणत्वात। तस्माद् यत्किञ्चिद्विधाय वाक्यान्तरेण यदुपदिश्यते सोऽन्वादेश। इह तु ईषदर्थादौ यो वर्त्तत इति वृत्तिर्नाविधेया। किं तु परिचायकतामात्रेणोपात्ता। अतो न एनादेश॥ एतेन नक्त भीरुस्य त्वमेव तदिम राधे गृह प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम॥ भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात। सिद्धस्यैव हेतुत्वेनानुवाददिति दिक॥ ईषदर्थे। आ उष्णम। ओष्णम॥ आङ ईषदर्थे इति कुगतीति सूत्रे वार्त्तिककृता ङित्त्ववचनात (तत्रोक्तम। 'आङ ईषदर्थे। आङ ईषदर्थे इति वक्तव्यम। आ कडार। आ पिङ्गल।' [कुगतिप्रादय।२।२।१८।])। क्रियायोगे। आ इत। एत। प्रादिषु ङित्पठित॥ मर्य्यादाभिविधौ चेति समाहारद्वन्द्वे आगमशासनस्यानित्यत्वान्नमभाव। मर्य्यादया सहिते अभिविधावि मध्यमपदलोपी वा समास॥ मर्य्यादायाम। आ उदकान्तात। ओदकान्तात॥ अभिविधौ। आ अहिच्छत्रात। आहिच्छत्रात॥

विना तेनेतिमर्य्यादा सह तेनेत्यभिविधि'

आङ मर्य्यादाभिविध्योरिति च ङिन्निर्दिष्ट॥ पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकार प्रयुज्यते। आ एव नु मन्यसे। नैव पूर्वममस्था॥ सम्प्रत्येव मन्यस इत्यर्थ। वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे। तथा स्मृते सूचक आकार प्रयुज्यते। ततः स्मृतोऽर्थो निदिश्यते। आ एव किल तत इति। अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्यनैव तात्पर्य्यम्। अतो वाक्यस्मरणाभ्यामन्यत्र ईषदर्थाद्यभावेऽपि ङित्वबोध्यम। तेन आ मे न्यस्य रजसो यदभ्र आ अपो वृणान इत्यत्र सम्मन्यथवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वेन आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६।१।१२६।) इति प्रवर्त्तते इति षष्ठे हरदत्तादय॥

प्रदर्शनं कारयितुमित्यर्थः । किञ्चिद्विधानार्थोपात्तस्यान्यविधानार्थ पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानद्वयाभावादेतम इत्येनादेशो न कृत इत्याहुः ॥

विना तेनेत्यादि । (कै)

यथा [1] आ काशीं वृष्टो देव इत्यादौ काशीमभिव्याप्य काशीं वर्जयित्वेति वार्थः ॥

ओत् । १ । १ । १५ ॥

दर्शनादिति । (कै)

वेदे चादीनां पादपूरणार्थानां च लोकेऽपीत्यादि ॥

अर्थभेदाभावेऽपि । (कै)

तज्ज्ञानालाभावेऽपि । अथवा अनर्थका निपातसमुदाय एवार्थवान् इति भावः । उ शब्दोऽत्र निरनुबन्धकः । तेन

[2]उञः (पा)

इत्यनेन सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम् ॥

पर्य्युदासे त्विति । (कै)

वस्तुतः पर्य्युदासेऽपि दोषः । आङ्भिन्नस्याशास्त्रीयत्वात् । न च स्वाश्रयमाङ्भिन्नत्वम् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्य्यस्य निवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।

---

१ आकाशि— इति पाठोऽप्यस्ति । २ अ १ । पा १ । सू १७ ॥

न चान्तवत्त्वमेव दुर्लभं शास्त्रीयकार्य्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि प्रतिषेधस्य गम्यतया शास्त्रतात्पर्य्यविषयत्वेन प्रगृह्यत्वाभावस्य शास्त्रीयतयाऽन्तवत्त्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

तस्याश्चेति । (कै)

प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनिश्चमादपि फले विशेषो बोध्य ॥ भाष्ये

[1]ओतश्चेति । (भा)

पूर्वसूत्रवदत्राप्यधिकाराद्गौणमुख्यन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशय ॥

प्रतिषिद्धार्थत्वादिति । (कै)

प्रतिषिद्धसञ्ज्ञाक पद प्रतिषिद्धपदेनोच्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

निषेधाश्च बलीयास इत्यस्य तु नाय विषय । तस्य पूर्वेण सह पाठात तन्निषेधकत्वादिति भाव ॥

प्रतिपदोक्तस्येति । (कै)

न च [2] प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति पूर्वभाष्यासगत्याऽचैतत् परि-

१ ओतश्चिवप्रतिषेध । ओदन्तो निपात इत्यत्र चयन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । अनद । अद । अभवत । अदाऽभवत । तिरोऽभवत । न वक्तव्य । लक्षणाप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्येत्येव न भविष्यति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ अथवा* प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ । ओ म यात मरुत । ओ षु यात† वृहती शक्करी च। ओ चित्सखाय सख्या‡ ववृत्याम् । अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

* प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ । इति पाठोऽप्यस्ति ।

† वृहती च शक्करी च । इति पाठोऽप्यस्ति । वृहती च शक्करी । ख ॥

‡ ववृत्या । घम् ॥

भाषाया अप्रवृत्तिरेवानित्यत्वादुचितेति वाच्यम । अस्यैकदेशयुक्तित्वात । तद्ध्वनयन भाष्ये आह

एवमपीति ॥ (भा)

ननु लक्षणेन प्रतिपादितत्वादिदमपि लाक्षणिकमत आह

यस्य हीति ॥ (कै)

प्रधानत्वात । (कै)

अर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वात् । तादृशार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि गौणत्व मुख्यत्व च बोध्यम् ॥ गौणमुख्यन्यायबीज दर्शयितु माह

तच्च स्व रूपमिति ॥ (कै)

प्राथम्यमेवोपपादयति

[1]गौणे हीति । (कै)

आरोपाय हि पूर्व्व तदुपस्थितिरावश्यकीति भाव ॥

मुख्यार्थारोपेणेति । (कै)

आरोपितसिंहत्ववान् मानवकादिसमभिव्याहारे सिंहशब्दार्थ इति भाव ॥ मुख्यस्यैव ग्रहणे युक्त्यन्तर माह

अनियतश्चेति । (कै)

सिंहशब्दस्य माणवकबलीवर्द्दादिषु प्रयोगादिति भाव ॥ एतेन वणग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तेरोकारस्य लाक्षणिकत्वमित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तम् । अनयैव तस्यापि वारणात ।

---

१ गौणे ह्यर्थे शब्द प्रवर्त्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्त्तते । अनियतश्च गौणोऽर्थं ॥

[1]ह्वावामश्च (पा)

इत्यादिस्तज्ज्ञापकस्य [2]लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वमात्रज्ञापकतया वर्णग्रहणे सर्वत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च ॥ नचेयमपि अर्थवत्परिभाषामूलकत्वात तद्वदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेति कथमत्र वर्णग्रहणे प्रवृत्तता तत्रैवार्थोपस्थिते सत्त्वादिति वाच्यम्। निपात इति विशिष्टरूपोपादानसत्त्वात। निपातसञ्ज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीना सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति ये साधकास्तेषा निपातपदेनापि तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्यार्थकनिपातानामेव ग्रहण न तु गौणार्थकानामिति भाव। एव च कार्यकालपक्षेऽपि च्व्यन्ता निपाता इत्यस्यात्रानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात। विशिष्टरूपपदेन चार्थवद्रूपमेवोच्यते ॥ प्रकृते गौणत्वमुपपादयति

जाड्यादिनेति ॥ (कै)

आरोपे बीजमाह

प्रकृते कर्तृत्वमिति। (कै)

एव च गोऽभवदित्यस्य गाभिन्नकर्तृक गोसदृशरूपेण भवनमर्थ। यत्र च योगीश्वरशापादिना मुख्यगोरूपप्राप्तिस्तत्र च्विर्नेष्यते इति गोसदृशरूपेण भवनप्रतीतेस्तस्य गौणत्वमिति भाव ॥ ननु सुवर्णपिण्ड खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवत इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तम्।

---

१ अ ३। पा २। सू २॥

२ लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। परिभाषेन्दुशेखरे – १४४॥

[1]वृत्ताविति । (कै)

एव च वृत्त्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति भाव ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वे हेतुमाह

सघीभवन्तीति । (कै)

ननु

[2]शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रये इत्यर्थ प्रतीयते स चायुक्त सर्वनामस्थानाम ग्रमाचिन्नप्रातिपदिकस्येति इत्यनेन विशेषणा-दनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयत्वादत आह

स्वार्थ इति । (कै)

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्य्येण पूर्णस्य पदस्यार्थप्रतिपादनाय प्रयोगार्हस्य पदार्थान्तरान्वये बाधप्रतिसन्धाने गौणार्थप्रतीतेरिति भाव । आक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावाच्च ॥

गौणापेक्षयेति । (कै)

मुख्यशब्दस्य गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वाद् गौणाभावे गौणस्य बुद्ध्यसन्निधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्याभावादित्यन्वय ॥ एव च

शब्दाश्रये च (भा)

इति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये

---

१ गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृते कर्तृत्व सघीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहु वचनदर्शनात् ॥ २ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे । भा ॥

इत्यर्थ । पद्व्यपदेशरहितस्य कार्यित्वेनाऽऽश्रयणमिति फलितमिति तात्पर्य्यम् ॥ ननु द्वितीयादे कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वज्ञानसापेक्ष-तया गा वाहीकमानयेत्यादा विशिष्टस्य क्रियासम्बन्धेन कर्मत्वेऽपि तदभिधानाय जायमाना द्वितीया समुदायस्याप्रातिपदिकत्व त् प्रत्येक प्रवर्त्तते ततश्च पूर्व्वमेव गोणत्वादाव न स्यात् अत आह

तत्रेति ॥ (कै)

श्रौत क्रियासम्बन्ध इति । (कै)

द्वितीयाश्रुत्यनुपपत्त्या कल्पित इत्यर्थ । विभक्त्यन्तेन हि उपस्थिता-र्थस्य क्रियान्वय इति तत प्राग्गुणे साक्षात्परम्परासाधारणेन द्रव्ये च साक्षात् सामान्यत क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादिविवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भाव ॥

वाक्यीयाच्यायात । (कै)

आकाङ्क्षादिमूलकशक्त्या ॥

पश्चात् । (कै)

विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरम् ॥

एवमिति । (कै)

द्वितीयादे सामान्यत क्रियासम्बन्धज्ञानापेक्षत्वात तज्ज्ञानमूलक-द्वितीयाद्युत्पत्तौ गोपदार्थस्य वाहीकान्वय पश्चादेव। एव च कर्मणोरेव विशेष्यविशेषणभावो न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति भाव । यत्तु विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसम्बन्धरूपत्वेन तयो सम्बन्धबोध श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वाक्यापेक्षया शीघ्र प्रवृत्त्या प्रथम तयोरन्वय-बोध पश्चाद्गुणद्रव्ययो परस्परान्वयबोध एव गा वाहीकमानये-

त्वादावपीति कैयटाथ व्याख्याय दूषयन्ति। गा वाहीक पाठये-त्यादौ यत्र गौणाथप्रादुर्भाव विना क्रियासम्बन्ध एवासम्भवी तत्र पूर्व्वमेव गौणत्वावगतेरालाद्यनापत्तिरिति तदेतेन परास्तम्। विभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगेण तत उपस्थितानामर्थानामितरान्वयेन प्राति-पदिकमात्रार्थेन पूर्वमन्वय इत्यस्य वक्तुमप्यशक्यत्वाच्च। तादृशबोध-द्वयस्य कल्पने गौरवाच्च। अनुभवाभावाच्च। किं च अपदस्याप्रयो-गेण बोधेऽपि सर्व्वत्र पदस्यैव गौणाथत्वग्रहेण अत्व त्व सम्पद्यते अमहान् महान् भूत लङ्घवति इत्यादौ भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेश-दीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्य्यमात्रविषयत्वमुपात्त-विशिष्टरूपविषयत्व चेत्यपि बोध्यम। अत एव

[1]अत इञ् (पा)

इत्यादे श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थेऽपि प्रवृत्ति। किं च[2] गामित्युक्ते

---

१ अ ४। पा १। सू ९५॥

२ पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि ।*। पदार्थादन्यस्य अनुपलब्धिरिति चेदिदमुच्यते। पदार्थाभिसम्बन्धस्योप लब्धिभवति वाक्ये। इह देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता निर्द्दिष्ट कर्म क्रिया गुणौ चानिर्द्दिष्टौ। गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्ट कर्त्ताक्रियागुणौ चानि र्दिष्टौ। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्द्दिष्टा कर्त्तृकर्मणी गुणश्चानिर्द्दिष्ट। शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्द्दिष्ट कर्त्तृकर्मणी क्रिया चानिर्द्दिष्टा। इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्व निर्द्दिष्ट भवति। देवदत्त एव कर्त्ता नान्य। गौरेव कर्म नान्यत। अभ्याजिरेव क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णामिति। एतेषा पदाना सामान्ये वर्त्तमानाना यद्विशेषेऽवस्थान स वाक्यार्थ ॥ भा — १ — २ — ४५॥

सर्वा क्रिया प्रसक्ते त्याद्यथवत्सूत्रस्थभाष्यस्वात [1] संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्याच्च सामान्यत क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेव द्वितीयादिनियामकत्वेन मदुक्तव्याख्यैव तस्योचिता। प्रयोक्ताऽपि पदान्येवार्थे मुख्ये गौणे वा [2] प्रयुयुत्रति न तु प्रातिपदिकादिक्रमेणेति सुष्ठूच्यते

पदकार्य्येष्विति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यादितीदमुपलक्षण पठनादिक्रियान्वयादित्यपि बोध्यम् ॥

उञ ऊँ। १। १। १७-१८॥

प्रश्न इति । (कै)

एव चात्र [3] ऊ आदेश प्राप्नोतीति भाव ॥

सज्ञासिद्धिरिति । (कै)

[4] निपात एकाज् इत्यनेनेत्यर्थ । स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम्। एकादेशस्थान्यवृत्तिधर्मत्वात। एकादेशस्थान्यस्याचवृत्तिधर्मस्तु ना-

---

१ संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रम्। पात्रमाहरेति। भा–१–१–१॥

२ अत्र ग्रन्थकर्तुरेव प्रमादो यत परस्मैपदम् ॥

३ आदिशस्यायमनुनासिक इति निर्देशादेवव्यक्तम्। तथा च वकृचप्राति शाख्यम्। 'उकारस्येति करणेन युक्तो रक्तो एक्तो द्राघित शाकलेन' इति। रक्तसज्ञोऽनुनासिक ॥

४ अ१। पा१। सू१४॥

यम् । उञ इति समुदायेऽपि सत्त्वात । तेनान्तादिवद्भावेन ताद्रूप्यानतिदेशेऽपि न दोष ॥ भाष्ये

यद्युञ इति । (भा)

सामान्येन ज्ञापकमिति भाव । वत्वाभावपक्षे ऊँ आदेशो न स्यादित्यपि दोषो बोध्य ॥

नित्यैवेति । (कै)

आदेशाभावपक्ष इत्यथ ॥

न तु वितीति । (कै)

न च उ इतीत्यस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् पक्षे वितीति भविष्यतीति वाच्यम् । मय परत्वे किम्विती त्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेति प्रगृह्यत्वाभावे मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेन [1] इको यणचि इति वत्वेऽनुस्वारापत्ते । 'उ इति इत्यत सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदनापत्तेश्चेति भाव । अन्ये तु अनेन प्रकरणात् प्रगृह्यत्वस्य ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रगृह्यसञ्ज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे ऊँ इति विति इति सिध्यति न तु उ इति । अतो योगविभाग । नचापवादे विशिष्टे ऊँ आदेशे हि असति निपातेति प्रगृह्यत्व स्यात् । अप्रवर्त्तमानापवादस्योत्सर्गबाधकत्वाभावात् । अत एव [2] पारे मध्ये इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्ग

---

१ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

२ पारे मध्ये षष्ठ्या वा । अ २ । पा १ । सू १८ ॥

षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यम् । प्रगृह्यपदस्य स्वच्च साक्षादुद्देश्य-सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात सह विधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात स्थानिवद्भावेन च ऊं इत्यस्य प्रगृह्यकार्य्यं बोध्यम् । एव च पक्षे प्रगृह्यत्वाभावेऽप्यस्य तात्पर्य्यान्नैतदभावे निपात इत्यस्य प्रवृत्तेरित्याहु ॥

प्रगृह्यस्येति । (कै)

अनुवर्त्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन सम्बन्ध उञमात्रस्य नित्य प्रगृह्य-सञ्ज्ञकस्य ऊं भावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाविधा-नस्य वैयर्थ्यापत्तेरनुवर्त्तमान प्रगृह्यपद षष्ठ्यन्ततया विपरिणमय्य-स्थानिना सम्बध्यत इति भाव ॥

द्वे एवेति । (कै)

न च उ इती 'ति रूपमपि निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धम् । सानुबन्धकप्रतीत्यनापत्ते । मय परत्वे किम्विति इत्यादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । वस्तुतस्तु उञ इत्यस्यात्रानुवृत्तस्यार्थाधिकारादप्रगृह्यपरतैव । 'प्रगृह्यम् इतिचादेशविशेषणमेव । तथैव भाष्यस्वरसादिति 'ऊं इति उ इति च रूपे स्याता न तु वितीति तदर्थं विकल्पानु-वृत्ति । ऊं इति दीर्घोच्चारणात् प्रगृह्यपदस्यात्र सम्बन्ध इति सवमवदातम् ॥

किमर्थो योगविभाग । (भा)

प्रगृह्यत्वादेशयो शाकल्यमते एव प्राप्त्या एकप्रयोग एव प्रवृत्ति स्याद् एव च ऊं इति "वितीति च रूपे ते चैकयोगेऽपि सिद्धत

इति प्रश्न । एव चैकयोगे वितीति न सिद्ध्यतीति प्रागुक्तकैयट-
श्चिन्त्य एवेति बोध्यम् ॥

शाकल्येति । (कै)

एव च योगविभागसामर्थ्याच्छाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याच्च तत्र यथाश्रुत किन्तु विकल्पमात्र तात्पर्य्यकमिति विकल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भाव । एव च शाकल्यमत एव विकल्प फलितमत्राह भाष्ये

[1]शाकल्यस्य विभाषेति ॥ (भा)

शाकल्यमते ऊ आदेशविकल्पे यत् फलति तद्दर्शयति

प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽऽदेशश्चेति । (कै)

तन्मते पर्य्यायेणोभय सिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ ननु प्रगृह्यम् इत्यस्य प्रथमान्तस्य कथम् उञ इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनान्वय इत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

फलरूपतयेति । (कै)

फल सञ्ज्ञाया बोध्यतया सञ्ज्ञिन । तेन च तद्बोधक पद लक्ष्यते । तद्रूपतया । तत्समानविभक्तिकतयेत्यर्थ ॥ [2] द्विवचनाद्यभिधेय

---

१ ऊ वा शाकल्यस्य । शाकल्यस्याचार्य्यस्य मतेन ऊ विभाषा यथा स्यात् । ऊ इति उ इति । अन्येषामाचार्य्याणा मतेन विति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्द्देशात प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः । तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्द्देशात् स्वरूपपदार्थक सम्पद्यते । अत्रैव कैयटे ॥

इति बहुव्रीहि । प्रगृह्यशब्दवदभिन्न द्विवचनादीति बोध । प्रगृह्यशब्दवत्त्वेन च द्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यम् ॥

स्वरूपपदार्थक इति । (कै)

उभो वाचक प्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भाव । वस्तुत पूर्वत्रापि शब्दपर एव शब्दार्थयोरभेदात् सामानाधिकरण्य पट शुक्ल इति वत् । प्रकृते तु पटस्य शुक्ल इत्यत्रेवोक्तरीत्या वैयधिकरण्येनान्वय इति न कश्चिद्दोष । केचित्तु प्रदेशे वृद्धिपदाभिन्ना आदैच् इति उपस्थिति । सज्ञावाक्ये तु तथा शाब्दबोध । द्विवचनाद्यभिधेय इत्यस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थ । षष्ठीसमभिव्याहारे तु विशेष्यतया स्वरूपपदार्थक इति कैयट योजयन्ति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।१।१।१९॥

ईकारोकारात्मकसप्तम्या असम्भव मत्वाह

सप्तमीसहेत्यादि । (कै)

तात्पर्य्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भाव ॥

सप्तम्या वेति । (कै)

सप्तमीति पद लुप्तसप्तमीक व्याख्यास्यत इति भाव । अधन्यवृत्तिकल्पनापेक्षयेद न्याय्यमिति तात्पर्य्यम् ॥

लुप्तायामपीति । (कै)

न तु[1] लुमतेति निषेधस्तु अनित्यत्वान्न सप्तम्या परत इत्यर्थेऽपीति भाव ॥ ननु प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधौ ईकाराद्यन्त यत्सप्तम्यन्तमित्यर्थे[2] प्रत्ययलक्षणेन सिद्ध सोमो गौरीति तत्राह

सप्तेति ॥ (कै)

सप्तम्या एवेति । (कै)

सप्तमीपदस्य लुप्तसप्तम्यन्तत्वे सप्तमीसहचरितत्वाचणिकत्वे च न मानमिति भाव । यद्यपीकारोकारसप्तम्योरसम्भव एव तत्र मान तथापि[3] वचनाद् इत्यादिना तद्व्यतीत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥

असत्याश्च कार्य्याभावादिति । (कै)

प्रगृह्यसंज्ञाकार्य्यं हि सन्धिकार्य्याभावफलकप्रकृतिभाव । लुप्ते चाऽथ प्रसङ्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वेन सन्धिकार्य्याप्राप्त्या प्रकृतिभावानुपयोगात् तत्कार्य्याभाव इत्यथ । तदेवाह

प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना ॥ (कै)

पूर्व्वसवर्णे इति । (कै)

स च[4] सुपा सुलुग् इत्यनेन ॥

---

१ न लुमताऽङ्गस्य । अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

३ नास्ति सप्तमी ईकूतौ । तत्र वचनाद्भविष्यति । वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् । नेद वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते । दृति न शुष्क सरसी शयानमिति । अत्रैव भाष्ये ॥

४ सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल । अ ७ । पा १ । सू ३९ ॥

एकादेशमिति। (कै)

'परत्वाद्' [1] वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च इति भाव। एव ञ्चन्ते गोरीत्यादौ लुक आवश्यकत्वेन तदर्थम् अर्थग्रहणमिति तात्पर्य्यम् ॥

सर्वंचैवेति। (कै)

ननु ययी त्यादिभ्यो डौ दीर्घे तनू इत्यादौ औ सुपो पूर्व्वसवर्णादेशे च ईदूदन्तसप्तमीसम्भवात कथमेतदिति चेन्न। ईदूत्सप्तमी प्रगृह्यम्। अदस। एच्च द्विवचनम् इत्येव सिद्धे सूत्रान्तरे ईदूतौ सप्तमी ति गुरुवचनसामर्थ्येन सप्तमीसहचरित-ग्रहणमिति भाष्याशयान्नदोष इति केचित्। तन्न। न चास्ति सप्तमी ईदूतौ इति भाष्यासङ्गते। तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्यात् तेषा-मनभिधानमिति तात्पर्य्यम् ॥

सर शब्दादिति। (कै)

सरस् शब्दस्यासुन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वेऽपि स्वरव्यत्ययाद्

हति न शुष्क सरसी शयानम् (भा)

इत्यत्र सरसी' इत्यस्यान्तोदात्तत्व बोध्यम् ॥

निराकर्त्तु सप्तम्यर्थो यदि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह

सम्भावनायामिति। (कै)

शास्त्राणि चेत प्रमाण स्युरितिवदसन्दिग्धे सन्दिग्धवद् वचन-मिति भाव। सरसी शब्दो यदि ङीषन्तस्तदाऽन्तोदात्तत्व न्यायसिद्धम्। असुन उगन्तत्वाद् ङीबन्तत्वे तु स्वरव्यत्ययादेव

---

[1] वार्णादाङ्ग बलीयो भवति। परिभाषेन्दुशे ~ ५६।

तत्त्वम् । एव च ततो लुकैवोक्तप्रयोगसिद्धेः [1]"इयाड्" इति वार्त्तिके ईकारादेशो न विधेय इति भाष्याशय । तस्मात पूर्व्वोक्तरीत्या वचनसामर्थ्याल्लुप्तेऽपि सिद्धि । सप्तमीसहचरितत्व च प्रत्ययलक्षणेन बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञायामितीति । (कै)

अत एवाग्रे भाष्ये जहत्स्वार्था वृत्तिरिति सगच्छते । न च वाक्येन सञ्ज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासत्वे वाप्यामश्व इति विग्रहो नोचित इति वाच्यम् । वाक्यात् सञ्ज्ञिनोऽनवगमेन नित्यसमासत्वेऽपि न तद्विधायके वा ग्रहणासम्बन्ध इति समासाघटकीभूताना तद्विषये विग्रहाभावे मानाभावात । ध्वनित चेद [2]'द्वितीयतृतीये ति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यते ॥

सप्तमीसहचरितमिति । (कै)

[3] प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥

वर्णवद्दानर्थक्यादिति । (कै)

[4] सञ्ज्ञायाम्' इति समासेऽस्य रूढिशब्दत्वादवयवार्थाप्रतीतेरिति

---

१ इयाडियाजीकाराणामुपसख्यानम । (सुपा सुलुक – ७ । १ । ३९ । एतत्सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इयाडियाजीकाराणामुपसख्यान कर्त्तव्यम् । दार्विया परिमृजन । इया । डियाच । सुक्षेत्रिया सुगातुया । डियाच् । ईकार । दृति न शुष्क सरसी शयानम् । तत्रैव भाष्ये ॥

२ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

३ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

४ अ २ । पा १ । सू ४४ ॥

भाव । [1]वाप्यामश्व इति विग्रहप्रदर्शनं तु रथन्तरादिपदानां रथेन तरति इत्यादिविग्रहप्रदर्शनवद्बोध्यम । अत एव

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्ररूढिविरोधिनि

इति वृद्धैरुक्तम ॥ भाष्ये

अथाजहत्स्वार्थायामिति । (भा)

[2] सुप्सुपा इति समासेन केवलयौगिकेत्यर्थ ॥

प्रधानार्थमपीति । (कै)

अश्वपदशक्तिसमुदायशक्तिसहकारेण गृहीतशक्तिकाद्वापीपदात् स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थ । तत्र समुदायशक्ति समर्गाश एव तदाह

स्वार्थसंसृष्टस्येत्यादि ॥ (कै)

विवेकानवगमात् । (कै)

पृथगनुपस्थितेरित्यर्थ ॥

पासूदकं मिलितं यथा संसृष्टमेव ज्ञानविषयो न तु पृथक् तथा समासात् संसृष्ट एवोपस्थितिविषयो न तु पृथगित्यर्थ ॥ यावान् इत्यस्य विवरणं केवल इति । केवल्य विवृणोति ।

असंसृष्ट उद्भूत इति । (कै)

असंसृष्टत्वं विशेषणाविशिष्टत्वम । उद्भूतत्वम् इतराविशेषणत्व-

---

१ 'वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इति भाष्ये ॥

२ 'सह सुपा' (२ । १ । ४ ।) इति योगविभागात समास ॥

मिति बोध्यम् ॥ [1]समुदायरूपोऽथ पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थो-ऽभिधीयतेऽभिधाभि परस्परसहकारेणोपस्थाप्यत इति भाष्यार्थ ॥ अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नार्थग्रहणमिति भाव ॥ गौरी इत्यादौ तु अस्त्येव गौर्य्यादिपदाना सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् । समभिव्याहृतपदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव सप्तम्यर्थ-पर्य्यवसन्नत्वरूपत्वात् । न चार्थग्रहणेऽपि गौरीत्याद्यसिद्धि सप्तम्यर्थे इकाराद्यभावात् ईदाद्यन्तमित्यर्थस्तु दुर्लभो विशेष्याभावादिति वाच्यम् । सामर्थ्याच्छब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावात् ॥

दाधा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दाधाशब्दयोरिति । (कै)

[2]प्रयोगस्थदाधारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणादिति भाव ॥

---

१ अत्र भाष्यम । समुदायार्थोऽभिधीयते ।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भाव प्रसज्यते ॥१॥
वचनाद्यत्र दीर्घत्व तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापक स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत ॥२॥

२ तत्र दारूपाश्चत्वार । डुदाञ् । प्रणिददाति । दाण । प्रणियच्छति । दो । प्रणिद्यति । देङ । प्रणिदयते । धारूपौ द्वौ । डुधाञ । प्रणि दधाति । धेट । प्रणिधयति वत्सो मातरम् ॥

दोदेङ्घेटामेजन्तानामिति । (कै)

एषा वाच [1] प्रकृतिवदनुकरणं भवति इति न्यायाद् [2] "अग्निति" इति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणाच्चाऽऽत्त्वमिति भाव । अत्र च पक्षे [3]लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा [4]निरनुबन्धकपरिभाषादीना न प्रवृत्ति । सर्वेषा स्वरूपेणैवानुकृतत्वात । दारयतिधारयत्योश्च नातिप्रसङ्ग । तयोरनुकरणे आत्त्वासम्भवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपात्तत्वात् । दीङोऽपि नेह ग्रहणम् । एज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्त्वासम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु आत्त्वभूतानाम इत्यस्य जातात्त्वानामित्यर्थे दाणादीना सञ्ज्ञा न स्याद निष्ठाया पूर्वनिपातश्च स्यादत आह

भवतेरिति । (कै)

प्राप्तात्त्वानामित्यर्थ ॥

प्रमाणाभावादिति । (कै)

प्रयोगार्थत्वाच्छास्त्रस्योपस्थितप्रयोगस्यानुकरणे सम्भवति अनुपस्थितैजन्तानुकरणे प्रमाणाभाव इत्यर्थ ॥

गौरवाच्चेति । (कै)

---

१ परिभाषेन्दुशे – ३६ । एषा "ष्यो दीर्घाद्" (८ । २ । ४६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

२ "आदेच उपदेशेऽशिति" (६ । १ । ४५) इत्यत्र "अशिति" इति प्रसज्यप्रतिषेध । तथाच भाष्यम । 'अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध शिति नेति' ॥

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम । परिभाषेन्दुशे–११३॥

४ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य । परिभाषेन्दुशे – ८१ ॥

दीङस्तृजादावात्वे कृते प्रणिदातेत्यत्र [1] नेगदने ति णत्वाना-पत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥ एकशेषस्य सवदाधारूपाणामानन्त्येन ज्ञाना-सम्भवाद्दुर्ज्ञेयत्वेऽप्याह

सामान्येति ॥ (कै)

ननु समाहारद्वन्द्वे दाधमिति स्यादन्यत्र दाधाविति स्यादत आह

पृथक् पदमिति । (कै)

सो रुत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्ग साधु । विकृताना

दो दद घो (पा)

इति सूत्रे घेर्णिनष्टत्त्ययदाग्रहणपर्य्यालोचनया घुत्व सुलभमिति मत्वा वार्त्तिके [2] शिदथम इत्युक्तम् ॥

[3]भारद्वाजीयैस्तु तावद्विवेकासमर्थान् प्रति विकृतार्थम्' इत्य-प्युक्तम् ॥ प्रणिदाता इत्यादौ लाक्षणिकत्व स्फुटयति

घतेर्ङो वेति ॥ (कै)

'प्रकृतय इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

ईत्वादेरिति ॥ (कै)

षष्ठीसमास कर्मधारयो वा उभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्न ।

---

१ नेगदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य तिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ४६ ॥

३ घुसञ्ज्ञाया प्रकृतिग्रहण शिदर्थम् । भा – वा ॥

४ भारद्वाजीयाः पठन्ति । घुसञ्ज्ञाया प्रकृतिग्रहण शिद्विकृतार्थम । भा ॥

दाधा प्रकृतय इति । (कै)

दीयत इत्यादावीत्वादेः ॥

दाणिति । (कै)

आत्वभूता इत्यनेन उपदेशे आकारान्ता एवोच्यन्ते । तद्वि-लक्षणास्त्वनात्वभूता इति भाव ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

एव च एषाम् इति नापूर्वमिति भाव । एतत्सामर्थ्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुकरणमनुमास्यते इति तात्पर्य्यम ॥ नन्वेकवाक्यत्वे दारयत्याद्येकदेशानर्थकव्यावृत्त्यर्थमेव तत् स्यात्र लन्यरूपप्रापकमत आह

एतद्द्वितीयमिति । (कै)

[1]अथवत्परिभाषयैवानर्थकव्यावृत्तौ सिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्ति-र्वाक्यभेदार्थैवेति भाव ॥ भाष्ये

प्रीणातीति । (भा)

यथा पितृभ्य प्रीणातीत्यादौ ॥

ननु तत्रोभयान्वयाय प्रकृतिग्रहणद्वये कर्त्तव्येऽनैव करण युक्त-मत आह

तदुभाभ्यामिति । (कै)

घुप्रकृतिमाशब्दाना द्वन्द्वे सन्निधानाविशेषादुभयप्रकृतिर्गृह्यत इति । प्रणिदयते प्रणिमयत इति उभयत्रापि णत्व सिध्यतीत्यर्थ ॥

---

१ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य । परिभाषेन्दुशे – १४ ॥

आत्त्वविधानादिति । (कै)

एज्विषये इकारान्तानामात्त्वविधानादिति भाव ॥ भाष्ये

एव क्रियमाणेऽपीति । (भा)

णत्वविधौ माङ्स्तीति निर्देष्टव्यमिति भाव । यद्यपि [1]लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषया [2]मीनातिमिनोत्यादेशाना ग्रहणाभावो वक्तु शक्यस्तथापि मेङोऽग्रहणवारणाय [3] गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्युक्तेर्माग्रहणे तद्प्रवृत्तिर्मा माने इत्यस्य योगे णत्ववारणाय च ङित्पाठ आवश्यक इति तात्पर्य्यम् ॥

सामान्येति । (कै)

एतत्सूत्रगृहीतदाधापेक्षया परिभाषागृहीतगाद्यपेक्षया परि-भाषाद्वयापेक्षया चेत्यथ ॥

निरनुबन्धकेति । (कै)

स च 'दो अवखण्डने इत्ययम् ॥

धेटोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणाऽप्रसक्ति । यत्तु सानुबन्ध-कत्वादिति । तन्न । निरनुबन्धकस्य धा इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ये तु दा विषयमेव तज्ज्ञापक मन्यन्ते तन्मते धेङग्रे ज्ञापकान्तरमाह

---

१ लक्षणप्रतिपदोक्तयो' प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे-११३॥

२ मीनातिमिनोतिदीङाल्यपिच । ६ । १ । ५ ॥

३ परिभाषेन्दुशे-११४ ॥

[1]दो ददिति ॥ (कै)

समानत्व नाथत इत्याह

श्रुतीनामिति । (कै)

तौ चेति । (कै)

एतेनानयक्यात् तयोर्घुत्व नेत्यपास्तम् ॥

पश्चादिति । (कै)

प्रणिदापयतीत्यत्र पुगिवेति भाव ॥

आगमभूतत्वात् । (कै)

आगमस्वरूपत्वात ॥

अभ्युपगम्येति । (कै)

'अदाप् इति प्रतिषेधार्थेन दैप पित्वेन दो दद्' इत्यनेन च परिभाषामात्रानुपस्थानज्ञापनसम्भवादिति भाव ॥

किन्त्विति । (कै)

तयोरेवक्रियावाचित्वादिति भाव ॥ भाष्ये

तद्गुणीभूत इति । (भा)

यमुद्दिश्याऽऽगमो विहित स तद्गुणीभूत शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन गृह्यते बोध्यते आगमविशिष्ट इति परिभाषार्थस्तदाह

लब्धात्मकस्येति । (कै)

तेन दाधारोर्व्यावृत्ति सूचिता ॥ अपचय इति दृष्टान्तार्थम् ॥

---

1 अ ७ । पा ४ । सू ४४७ ।

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

इद यथोद्देशे । कार्य्यकाले तु णत्वदेशा सञ्ज्ञाऽसिद्धा स्यादिति बोध्यम । वस्तुत कार्य्यकालपक्षे पूव पुक्प्रवृत्तावपि दापो दाशब्देन ग्रहणाद् घुत्व सुलभमेवेति चिन्त्यम । घुव्यपदेश न निवर्त्तयति नाण्यथवत्त्वमितीति । स्वविशिष्टे तयोरानयनादिति भाव ॥

अकाराकारयोरिति । (कै)

रेफविशिष्टयोरित्यथ ॥

इह त्विति । (कै)

घुसञ्ज्ञासूत्रे इत्यथ । अत्रेद बोध्यम । अङ्गावयवाकारस्य मुग्विधायक-

[1]आने मुग् (पा)

इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन क्वचिदणग्रहणे नास्या प्रवृत्ति । तेन 'दिदीये इत्यादौ यणादिक न। अयमेवार्थो भाष्ये 'अथ-वद्ग्रहणेन' ध्वन्यत इत्याह ॥

प्रयोगेति । (कै)

इद चिन्त्यम् । आगमवत्प्रत्ययादेरपि प्रयोगसम्पादन उप-कारकत्वेन तेषामपि प्रकृतिग्रहणेन ग्रहणापत्ति । मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात् । अस्य मूलयुक्तित्वाभावे तु कथनवैयर्थ्यापत्ति । तस्माद् मदुक्तव्याख्यैव ज्यायसी ॥ भाष्ये

यन्नित्येष्विति । (भा)

---

१ अ ७। पा २। सू ८२॥

वियदादिवद् वर्णप्रकृतिप्रत्ययपदवाक्यादिरूपा सर्गाद्यकालिकोत्पत्तिमन्त प्रलयकालिकनाशवन्तश्चेति पक्षे इति भाव ॥

दाप्शब्द एवार्थवान् न दाशब्द इति । (कै)

स तु न दाशब्द इत्यर्थ । एव च घुत्वाभावे तद्वस्थो दोष इति भाव । श्रौतस्थानषष्ठ्यभावात स्थानिवत्त्वस्य नैतद्विषये प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम । कूटस्थल व्याचष्टे भाष्ये

[1]अविचालिभिरिति । (भा)

तद्विवरणम् अनपाये'त्यादि । द्वन्द्वान्मत्वर्थीये पश्चान्नञ्समास । नन्वेतावतापि स्वपत्त्वस्थापनाद्वैतण्डिकत्वमस्य स्यादत आह

यश्चेति ॥ (कै)

प्रसङ्गवाचीति । (कै)

[2] षष्ठीस्थान इत्यत्रत्य । प्रसङ्गस्य बुद्धेरिति भाव ॥

सन्त एव प्रयोगे नित्या इति । (कै)

आदेशरूपा इत्यर्थ । बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जने यथाक्रममादेशस्य स्थानिनश्च ॥ भाष्ये

शब्दान्तरैरिति । (भा)

तद्बुद्धौ प्राप्तायामित्यर्थ ॥

आदेशास्तर्हीमे इति । (भा)

---

१ अत्र भाष्यम् । नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्य मनपायोपजनविकारिभि । आगमश्च नामाऽपूर्व शब्दोपजन ॥

२ षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४९ ॥

इमे आगमत्वेन व्यवह्रियमाणा अपि तथा विधीयमाना अपि आदेशास्तत्सदृशा भविष्यन्तीत्यर्थ ॥ आद्यन्तौ इत्याद्येकवाक्यतयाऽऽर्द्धधातुकस्याऽऽद्यावयव इडित्यर्थे वृत्ते नित्यत्वानुपपत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन केवलतव्यबुद्धौ प्रसक्ताया इकारादि साधुरिति बोध । तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रस्यैव सत्त्वेन न नित्यत्वहानिरिति भाव । [१] यदागमा इति न्यायस्य चात्रापि पक्षे सत्त्वात प्रणिदापयतीत्यादौ न दोष । ये त्वत्र पक्षे आगमत्व नास्त्येवेति वदन्ति ते मान्या । [२] अनागमकानाम् इत्यादि व्यवहारासङ्गते । निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्जनेनाऽऽगमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात् । तत्कथमिति प्रश्ने तुल्यन्यायत्वादाह

सर्वेसर्वपदेति । (भा)

यथा [३] एरु इत्यादौ अवयवयो श्रौतस्थान्यादेशभावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलक समुदाययोरपि स कल्प्यते एवम् अवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन निरवयवसावयवबुद्ध्योविपरिणाममात्रेणाऽऽदेशत्वव्यवहारो गौणो नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति। यथा च तत्र कल्प्यमानस्थान्यादेशभावेन श्रौतावयव-

---

१ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। परिभाषेन्दुशे – ११ ॥

२ आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकाना सागमका । तत कथम।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥ भा ॥

३ एरु । अ ३। पा ४। सू ८६ ॥

स्थान्यादेशभावस्य न त्यागोऽत एव [1] अच परस्मिन् इत्यादीना-मुक्तिसम्भव । तथाऽत्रापि श्रौतावयवावयविभावस्य न त्याग इति यदागमा इत्येतत्प्रवृत्तिरव्याहतैवेति । ईदृशस्थान्यादेशभावे स्थानिवत्त्वस्य न प्रवृत्ति । स्थानिवदिति श्रुते श्रौतस्थान्यादेश-भावानुपपत्तिमूलकतया कल्प्यमानस्थान्यादेशभावके एरु इत्या-दावेव तत्प्रवृत्ते । तत्त्व केवलानुमानिके । अत एव लावस्थाया-मड् इति पचेऽडादिविशिष्टस्य अपिबद् इत्यादौ न पिबाद्या-देशा इति दिक् । तदेतदाह

इड भवतीत्येतद्द्वारेणेति ॥ (कै)

आगमा अपीत्यर्थ (कै)

इत्यस्य तयेत्यादि । अत एवाग्रे वक्ष्यति

बुद्धिविपरिणाममात्र स्थान्यादेशाऽऽगमाऽऽगमि भावद्वारेण क्रियत इति । (कै)

एतेनाऽऽगमा अपीत्येव सवपदव्याख्यायाम् एकदेशविकारे हि' इति वाक्यशेषविरोध आदेशलोपपादिकाया विकारव्याप-कीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानुपपत्ते सकलपचावृत्तित्वादि-त्यपास्तम् ॥

पच्यमानमिति । (कै)

काव्यवत्तया प्रतीयमान प्रकृत्यादीत्यर्थ ॥ सवपद इत्यत्र घञर्थे क । सवशब्दस्याचावयवकात्स्न्यवाची ॥

---

[1] अ १। पा १। सू ५७ ॥

यद्येवमिति । (कै)

एवं चैतदवयवस्यानर्थक्यान्न संज्ञा । पुकः पूर्वं दा इत्यस्य तु न संज्ञा कार्यकालपक्षे संज्ञाया एलदेशस्थत्वेन पुग्वृध्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमप्रवृत्तेः । न च पुग्विशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणम् "यदागमा" इत्यस्याभावात् । पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥

आदेशपक्ष इति । (कै)

बुद्धिविपरिणामपक्ष इत्यर्थः । कल्पितप्रक्रियादशायां तु न कल्पिताऽऽगमत्वादिव्यवहारत्याग इति "यदागमा" इत्यादेः सत्त्वेनात्रापि पक्षे न दोष इति भावः ॥ [1]सन्निपातपरिभाषया दीङ आत्त्वे दारूपाश्रयघुत्वं न प्रकृतिग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न तन्निबन्धनमपीति गूढाशयः पृच्छति भाष्ये

कुतः पुनरिति ॥ (भा)

आशयमविदुष उत्तरं

रूपग्रहणादिति ॥ (भा)

इह खलु प्रकृतिग्रहणादिति । (भा)

घुसंज्ञासूत्रे प्रकृतिग्रहणेऽयं दोषो जायतेऽतस्तत्र प्रकृतिग्रहणं दुष्टमिति भावः ॥ अथैकदेशी एनं दोषं परिहर्त्तुमाह

नचेयमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

एष एवेति । (कै)

---

१ संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । परिभाषेन्दुशे — ८५ ॥

[1] मीनाति इत्यस्योपदेशकाले प्रवृत्तिमसौ न जानाति। एव च साक्षादाप्रकृतिसम्भवे व्यवहितप्रकृतेन ग्रहणमिति भाव । अतिफल्गुत्वात्त्वेतन्मते दूषणानभिनिवेशो भाष्यकृत इति द्रष्टव्यम् । यत्त्विद वार्त्तिकमत नचैतत्पक्षेऽवदानमित्यादावादन्तलनिबन्धन-युजाद्यसिद्धि । तत्र[2] आकारान्तलक्षणप्रत्ययविधि इति वचनेनैव तत्सिद्धि । भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानार्थेज्विषये आत्व सिद्धान्तितमित्यन्यदिति। तन्न। तादृशवार्त्तिकस्यानुपलम्भाद् विपरीत [3] मीनाति इतिसूत्रे [4]उपदेशवचन कर्त्तव्यम् णचञ्युच्सिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिक तच्चोपदेशे एच इति विरुद्धमित्याशङ्क्य [5] एज्विषय इति भाष्यकृता व्याख्यात न तु भवदुक्त वार्त्तिक तत्प्रत्याख्यान वा भाष्ये दृश्यते। एव च प्रकृतिग्रहण घुसञ्ज्ञाया वार्त्तिककारोक्त दुष्टमेव न तु तदनुरोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेश कार्य्य । नह्येकदेश्युक्तमतपरिष्कारे गुरुप्रकारेण क्रियमाणे किंचित फलमित्याहु ॥

---

१ मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च। अ ६। पा १। सू ५ । मीनात्यादीनामात्त्व उपदेशवचन प्रत्ययविध्यर्थम्। वा। तत्रैव भाष्ये ॥

२ यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणा प्रत्ययविधिरिति यदय श्यावामश्च (३। २। २।) इत्यत्र कवाधनार्थं शास्ति ॥ आदेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५।) इति सूत्रे भाष्ये ॥ ३ अ ६। पा १। सू ५०॥

४ णचञ्युज्विधयस्तर्हि प्रयोजयन्ति (मीनाति ६।१।५ । सूत्रेभाष्ये)॥

५ ते वय विषय विज्ञास्याम । एज्विषय इति। (मीनाति–६।१।५०। सूत्रे भाष्ये) ॥

अकित्त्वेति । (कै)

एचा विषयस्याऽन्यथासम्भवादिति भाव ॥

कित्त्वमिति । (कै)

तदभावे सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वमपि नेति कार्य्याभावाद घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भाव ॥

प्रणिदातेति । (कै)

ननु प्रणिदीयते इत्यत्र नित्यणत्वप्रसङ्ग णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणादिति चेन्न । इष्टापत्ते ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज तु वार्त्तिकभाष्यविरोधाद न तथा सूत्रतात्पर्य्यमिति ॥

अगुणेति । (कै)

गुणनिमित्तप्रत्ययसञ्ज्ञाभावादित्यथ ॥

इत्यस्यैवेति । (कै)

न तु दैपइत्यथ । तस्य पकारे श्रूयमाणे आत्त्वायोगादिति भाव ॥ ननु पकारे लुप्तेऽपि कथमात्त्वम उपदेशकाले एजन्तत्वाभावात । [1]'नानुबन्धकृतम् इत्याद्याश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष इति चेन्न । [2] उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यास्तत्त्वेनोपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्यर्थेन लुप्ते आत्त्वप्रवृत्ते । सति तु तस्मिन्नात्त्वम् एजन्तत्वाभावात् । यस्मात् परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

---

१ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् । परिभाषेन्दुशे – ७ ॥

२ आदेच उपदेशेऽशिति (६ । १ । ४५) इत्यत्र ॥

तत्वमिति । (कै)

[1]अच उपसर्गात्त (पा)

इत्यनेनेत्यथ ॥ भाष्ये

[2]अनेकान्ता इति । (भा)

एव च पकारसत्त्वेपि एजन्तत्वानपायादात्त्वप्रवृत्तिरिति भाव ॥
तच्चावश्यम् इत्यादि विघटयितु भाष्ये

शक्य तावदिति । (भा)

[3]लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु पुगन्तेऽदाविति निषेधो न शक्यो वारयितु [4]गामादाग्रहणेऽविशेषात् । दाब् इत्यपि पकारोपलक्षितदाग्रहणमेवेति भाव । बान्तपक्षेऽपि चर्त्वेन पस्य सिद्धत्वान्नास्ति सूत्रभेद ॥

सूचन्तहीति । (भा)

अपिदि तिन्यासे इत्यथ ॥ प्रकृते

नह्ययमिति । (भा)

उत्तरयति

भूतपूर्वेति । (भा)

दात्व श्रुत्या पकारवैशिष्ट्य तु अनयेति भाव ॥

---

१ अ ७। पा ४। सू ४७॥

२ अनेकान्ता अनुबन्धा इति । परिभाषेन्दुशे – ४ ।

३ लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्। परिभाषेन्दुशे – ११३॥

४ गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । अत्रैवोक्त भाष्ये ॥

इत् सञ्ज्ञायामिति । (कै)

उपदेशोत्तरकाल जातायामेवेत्यर्थ ॥

मेङ इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्व्यतीहारनित्यसम्बद्ध एव गृह्यते न तु पदान्तर-सन्निधानेन बहिरङ्गव्यतीहारवृत्तिरिति भाव । केचित्तु माङो-ऽनभिधानात् क्त्वाप्रत्ययानुत्पत्तिरिति न तस्य ग्रहणमित्याहु ॥

[1]उदीचा मेङ इति । (कै)

उदीचा म इत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । नचाऽनुबन्धसत्त्वे मे इत्यस्य धातुत्वाभावात् कथमात्त्वम् अनुबन्धलोपे एव धातुत्व-मित्यर्थस्य [2]'न धातुलोप सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पष्टत्वादिति वाच्यम् । आत्त्वविधायके धातोरित्यस्यासम्बन्धात । गवादिशब्दा-नामुपदेशाभावान्नात्त्वम् । दूरे प्रभृतीनामुपदेशेऽपि तेषामशित् परत्वाभावाद् नात्त्वम् । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपिप्रत्यासत्त्या शित्प्रत्ययपरत्व-योग्यानामेजन्तानामेव ग्रहणान्न दोष इति दिक् ॥

दिवादिष्विति । (कै)

ननु [3]ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरभेद । [4]शनि

---

१ उदीचा माङो व्यतीहारे (३ । ४ । १९) इत्यत्र मेङ इति तु न सूत्रम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ४ ॥

३ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९ ॥

४ ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६ । १ । १९७) इत्यनेन ॥

धातोरुदात्तत्व [1]अपि चानशोऽन्तोदात्तत्वमिति चेन्न। [2]सति शिष्टादपि [3]विकरणस्वरात सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वोक्तेरुभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वानपायादिति दिक् ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

बह्वप्यपीति । (कै)

यद्यप्युत्तरा सख्या पूर्वसख्याबाधिका । तथापीतरेषां बुद्धिविषयत्वाऽभावे बहुमध्यस्थेऽप्येकत्वाङ्गीकारान्न दोष । यथा शते पञ्चाशदितीति भाव ॥

१ धातो (६ । १ । १६२) इत्यनन ॥

२ सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् । इति कौमुद्यामस्ति। वार्तिकपाठे तु "सति शिष्टस्वरबलीयस्त्व च इत्यस्ति। अनुदात्त पदमेकवर्जम (६ । १ । १५८) इति सूत्रे पठितम् भगवता ॥

३ अत्र आत्ममाने खश्च (३ । २ । ८३) अनुदात्त पदमेकवर्जम ' (६ । १ । १५८) एतत सूत्रद्वयस्य भाष्यमेव मानम् । तथाच भाष्यम् । कस्यात्र विशेषो यको वा श्यनो वा । यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम् । श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन । श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् । खश स्वर श्यन स्वर बाधिष्यते । सति शिष्टत्वात श्यन स्वर प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सति शिष्टोऽपि विकरणस्वर सार्वधातुकस्वर न बाधत इति यदय तासे परस्य * ल सार्वधातुकस्यानुदात्तत्व शास्ति ॥

* तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङो ।६।१।१८६॥

किमेकस्मिन्नित्यनेनेति । (कै)

तद्धि सभासन्नयने भव इत्यर्थे आकारस्यादित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तच्छाऽभावार्थम । दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणाचोऽभावार्थं च अत्र च स्वरे विशेष । उपमेये सप्तमीसत्त्वे सप्तम्यन्तादतौ मानमाह

द्वयोरिति । (कै)

आकार पद वाच्येनति शेष ॥

आधाराऽऽधेयसबन्धेति । (कै)

आधारत्वाऽऽधेयत्वरूपसम्बन्धप्रतिपादनायेत्यर्थ ॥

न गम्येतेति । (कै)

उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भाव ॥

सर्वातिदेशानामिति । (कै)

रूपनिमित्ततादात्म्यशास्त्रव्यपदेशकार्य्यातिदेशाना मध्ये इत्यर्थ ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

सर्वेषा कार्य्यार्थत्वादिति भाव ॥

मुख्ये । (कै)

व्यपदेशिनि ॥

गौणे । (कै)

व्यपदेशिसदृशे ॥

मन्वाद्यन्तवद्भावादिति न वति सत्यन्यस्मिन् मुख्याद्यन्तत्वात् ।

नापि मतुप । आद्यन्तशब्दवच्छास्त्रसद्भावस्य परपूर्वसत्त्वाऽनपेक्षत्वेन [1] सत्यन्यस्मिन इत्यस्यायोगादत आह

आद्यन्ताविति । (कै)

आद्यन्तशब्दावित्यर्थ । एव चाद्यन्तवद्भावादित्यस्याऽऽद्यन्तवच्छास्त्रप्रवृत्तेरित्यर्थ ॥

क्वचिदिति । (कै)

आद्यन्तव्यवहारादिति तदर्थ ॥

सर्वकार्येति । (कै)

आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्य्यसिद्ध्यर्थं गुर्वपि व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्य स्थाने कार्य्यमिति भाव ॥

स तेनेति । (कै)

[2] तेन तुल्यम् (पा)

इति तृतीयाया सर्वविभक्त्यर्थान्तभावात्तृतीयान्तादतिरुक्त इति बोध्यम ॥ भाष्ये

तस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

तस्मिन्नाश्रीयमाण इत्यर्थ ॥

पपाचेति । (भा)

नन्वत्र धातुरेव प्रथम एकाज् न तु धातो प्रथम एकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भाव विना प्राप्तिरिति चेन्न । आदि पर्य्याय-

---

[1] सत्यन्यस्मिन यस्मात् पूर्व नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते । सत्यन्यस्मिन यस्मात पर नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते ॥

[2] अ १ । पा १ । सू ५९ ॥

प्रथमत्वस्य सूत्रेणैवातिदेशसिद्ध्या तद् न व्यपदेशिवद्भावारम्भस्य मुख्य प्रयोजनमित्याशयात । इयाये त्यादौ तु

[1]द्विर्वचनेऽचि (पा)

इति रूपस्थानिवत्त्वादज्व्यतिरिक्ताभावेन नैकाच्त्वमिति बोध्यम् ॥

अवयवषष्ठ्येवेति । (भा)

प्रत्ययाद्ये इति भाव ॥

एतस्मिन् क्रियमाण इति । (भा)

अवयवषष्ठीत्वे आश्रीयमाण इत्यर्थ ॥

[2]विज्ञानशब्दो व्यवहारवाचीत्याह

[3]व्यवहारादिति ॥ (कै)

तत् फलितव्य स्थान भाष्ये

[4]अन्तरेणैवेति । (भा)

---

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

२ अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् । इति भाष्य वार्त्तिकस्थविज्ञान शब्द ॥

३ वचन निरपेक्षाल्लोकव्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेराद्यन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थ ॥

४ अत्र भाष्यम । अवचनाल्लोकविज्ञानात सिद्धम् । वा । अन्तरेणैव वचन लोकविज्ञानात सिद्धमेतत ॥ तद्यथा । लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यास । *ग्रामशब्दोऽय बह्वर्थ । यथा तर्हि वर्णसमुदाय पद पदसमुदाय ऋक्रकसमुदाय सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदर्गेकच सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेश । पद नामार्थ ऋङनामार्थ सूक्त नामार्थ इति ॥

---

* वस्तोऽनन्तरा ग्रवोंश (१।१।७) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदुक्त भगवता ॥

यथा लोके व्यवहारो वचन विनैव सिद्ध्यति तथा शास्त्रेऽपि वचन विना सिध्यतीत्यर्थ ॥

अगादित्यादि । (कै)

[1]इणो गा लुङि (पा)

[2]णौ गमिरबोधने (पा)

इत्यादेशौ ॥

एकोऽच् । (कै)

असहायोऽजित्यर्थ ॥ नन्वेकाचोऽवयविनो द्विवचनमिति यस्मायमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्य द्वित्वेनेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

काल्पनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह

एवमिति ॥ (कै)

व्यपदेश । (कै)

भेदनिबन्धनसबन्धव्यवहार ॥

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लोकाप्रसिद्धत्वमेव तत्त्यागे बीज तच्च न प्रकृते इति भाव ॥

पादपर्य्याय इति । (कै)

वर्णसमुदाय पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव ॥

पदादीनामिति । (कै)

एकवर्णं पदमित्यादौ ॥ ननु अर्थस्य पदत्व कथमत आह

---

१ अ २ । पा ४ । सू ४५ ॥ २ अ २ पा ४ । सू ४६ ॥

अभेदेति । (कै)

तदुपचारश्च शब्दार्थयोरनादिरिति बोध्यम ॥ पदादिभि । पदशब्दादिभि ॥

प्रथमेति । (कै)

तस्मात् पूर्व्वस्याभावादिति भाव ॥ मध्यमकार्य्ये तत्सम्बन्धज-सुखादिकम् ॥

बहुकृत्वोऽपीति । (कै)

यथा परशुरामेण रेणुका ॥

तथा येति । (कै)

सप्रतिगर्भिणीत्यर्थ ॥ गर्भस्यमादाय तत्रापि प्रथमव्यवहार इत्यर्थ ॥ ननु या हता सा न गर्भेण हता भवति किं लपत्येनेति गर्भेण हताया तद्व्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तमत आह

अपत्यपर्य्याय इति ॥ (कै)

तच्चोदरस्थं बहिर्भूत वेत्यन्यत् । तत्र प्रथमव्यवहारे बीजमाह

तस्या एवेति ॥ (कै)

स्त्र्यन्तरेषु । (कै)

बहुप्रसववतीषु ॥

तथाविधस्येति । (कै)

अविद्यमानपूर्व्वगर्भस्येत्यर्थ ॥ नन्वागमनं विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहारासम्भवाद् अनेत्येदं मे प्रथममागमनमित्य-सङ्गतमत आह

बहुक्तत्व इति ॥ (कै)

[1] अनेत्य इत्यस्येत पूर्वमितिशेष इति भाव ॥

तथाविधत्वादिति । (कै)

अविद्यमानपूर्वागमनत्वादित्यर्थ ॥

परे तु पदऋगादिपदानि अर्थशब्दसमुदायवृत्तीनि तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपाद ऋगाद्यवयव इत्येव भाष्यार्थ । न तु शब्दोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति तथाऽप्रतीते । एकर्च सूक्त पठ इत्यादिव्यवहारानापत्तेश्च । [2] एव चार्थवतो धातुरयमेकोऽजवर्णरूप इत्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति इति कैयटोक्त चिन्त्यम् । एतद्भाष्यरीत्या तस्य मुख्यव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाऽविषयत्वात् । कैयटरीत्या शुद्धार्थस्याऽन्यपदार्थत्वेऽचापि तथैवाऽस्तु । शब्दार्थयोरभेदाच्च शब्देऽपि तत्त्वमिति अत्रापि न व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् । किं चैकाजिति बहुव्रीहिणा प्रथमस्येत्युपस्थितावयवस्य विशेषण तस्य चानर्थकत्वमिति अर्थस्योपादानत्यागावत्यसम्बद्धौ । एतदेवध्वनयता पद नामार्थ इति भाष्ये उक्तम् । धात्ववयवत्वन्तु कैयटोक्तरीत्या वक्तु शक्यम् । अत एव बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवदित्याश्रयणे बीजमुक्तम् । अत्रापि [3] अर्थेन इति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थ । अर्थशब्दोभयवृत्तिपदत्वस्वक्तादीत्याशय [4] पद नामार्थ इत्यादेरर्थोऽपीत्यर्थ ॥

---

१ तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुराह्वेद मे प्रथममागमनमिति । भा ॥

२ अत्रैवोक्त कैयटेन ॥ ३ 'अत्राप्यर्थेन युक्त' इति भाष्यस्य ॥

४ अत्रैवोक्तम् ॥

यथा तद्धीति । (भा)

यथैकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादिव्यवहारस्तथैकस्मि न्नारोपितानेकाऽवस्थाभि समुदायरूपत्वस्याप्यारोपेणैकाचत्वादिव्यव- हारोपपत्तिर्द्वितीये तृतीये च दृष्टान्ते प्रथमेत्युपलक्षण चरमस्यापि तृतीये कदाचिच्चरममागमनमित्यपि व्यवहारात । आद्यन्तवद्भावस्य शक्योऽवक्तुमित्यस्य प्रकारान्तरेणापीति शेष इत्याहु ॥ वस्तुतस्तु ईदृशेषु पातञ्जलोक्त [1]विकल्पात्मक वस्तुशून्यमेव ज्ञानमित्यारोपा- नुपयोग एव लाकव्यवहारवत् तेनापि शास्त्रीयोऽपि व्यवहार इति तत्त्वम् ॥ गोनर्दीयपद व्याचष्टे

भाष्यकार इति ॥ (कै)

अनपेक्षितप्रतियोगिनो । (कै)

अनपेक्षितपरपूर्व्वयो ॥ आद्यन्तयो । आद्यन्तरूपायो ॥ [1]प्रवृत्ति । आद्यन्तशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थ ॥

---

[1]* शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प । योगसू समाधिपा – सू – ९ ॥ अत्र भाष्यम् । स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही च । वस्तु शून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपमिति । यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशे वृत्तिर्यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा

---

* योगसूत्रवृत्तौ नागेश । शब्दश्च तज्जन्यज्ञान च ते अनुपातिनी यस्य स । एव च बाधा बाधकाभावविशेषस्य सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्य प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थ । शब्दज्ञानजन्य इत्यर्थ इति मिश्रा । इदमेव भाष्यसमत स न प्रमा णान्तर्भूत । वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूत । ज्ञानस्य याथार्थ्ये सति शाब्दस्य बाधाभावनिबन्धनो व्यवहारशब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्ततोऽपि दर्शनात्

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो लोकनिरूढत्वाद् गौणत्वमेवात्र नास्तीत्यर्थ ॥

कथमिति । (कै)

भिन्नविभक्त्यन्तयोरसमप्रधानत्वेन साहित्याप्रतीतिरित्यर्थ ॥

इकारोकारयोरिति । (कै)

उपाधिश्चिकीर्षुरित्यादौ ॥ सामान्यापेक्षज्ञापकत्वेऽप्याह

प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रिय पुरुष । तिष्ठति बाणा स्थास्यति स्थित इति। गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्र गम्यते। तथाऽनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति। उत्पत्तिधर्मस्याऽभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्म । तस्माद् विकल्पित सधर्मस्तेन चास्तिव्यवहार इति । योगसूत्रभा – सू ९ ॥

विपर्ययस्तु नैव बाधोत्तरम् इद रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावात् । एव च विपर्ययलक्षणे शब्दज्ञानानुपातित्व विशेषण देयम् । यथा चैतन्य पुरुषस्य स्वरूप मिति । अन्यथा चितेरेव पुरुषत्वात् । भेदनियतसम्बन्धरूपस्य षष्ठ्यर्थस्याप्रतीत्या पत्ति ॥ भवति च चैत्रस्य गौरिति यथायशब्दवत् अत्रापि षष्ठ्यर्थे इतिवृत्तस्या ख्यातो विवेकिनामपि बाधक । एव प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा नि ष्क्रिय पुरुष इति शाक्य प्रतिषिद्धा वस्तुधर्मा भूवादयो यत्रेति क्रियारहित इति च तदर्थ । अन्यथाभावस्याधिकरणभावरूपत्वनाधाराश्रयभावानुपपत्ति । एव तिष्ठति बाण स्थास्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावरूपत्वाद्धात्वर्थत्वेन कल्पिता तथापि भावरूपता तथापि पूर्वापरीभाव इति कल्पना परम्परापूर्वापरीभूतकसप्रत्ययस्यैक फलावच्छिन्नस्यावगते । एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यत्रोत्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूप पुरुषोऽवगम्यते न तु पुरुषान्वयी । अनुत्पत्तिरूपो धर्मोऽस्ति शब्देन तु अनुत्पत्तिधर्मा यस्यात्ययकेन विकल्पित स धर्म प्रतीयते तन्मूलकश्चाय व्यवहार पुरुषस्य स्वधर्मशून्यत्वात् । एव शशशृङ्गमसम्पूर्णाद्योऽपि विकल्पा एव । वैशेषिकाणां शब्दाबाधार्थज्ञानविशेषरूप इति दिक् ॥ योगसू– १ पा – सू– ९ ॥

विशेषणार्थं वेति । (कै)

अहिचुम्बकात [1] प्राचामवृद्धाद इति फिन ॥ अग्निवेशाद् [2] गर्गादियञ् ॥

स्वरविधाविति । (कै)

नन्वस्य स्वरोद्देश्यके विधौ इत्यर्थो वा इह स्वरप्राप्तौ इत्यर्थो वा उभयथापि नेह प्राप्तिरिति चेत् । सत्यम अत्र सूत्रेऽजन्तरा पेक्षमेवाऽऽदित्व गृह्यते । अन्त्यस्याच एव तद्भावत्त्वत्वेनोपस्थितत्वा- दिति भाष्याशयात । किं च स्त्रैणम् इत्यादावाद्युदात्तत्वत्वा- दिति दोष । ञित्त्वन्तु वृद्ध्यर्थतया सावकाश बोध्यम् ॥

क्तिन इति । (कै)

अनेकाजभ्यस्तु चिरिजिर्यादिभ्योऽनभिधानात् क्तिन्नभाव इति भाव ॥ ननु तदन्तसप्तमीत्वे गार्ग्यादौ समुदाये मुख्य एवादि सम्भवतीति न दोष इत्यत आह

सौवर्थ्य इति ॥ (कै)

लेडिति । (कै)

[3]सिबबहुल लेटि (भा)

इति सिप् ॥

[4]इट ईटीति । (भा)

---

१ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् अ ४ । पा १ । सू १६० ॥

२ गर्गादिभ्यो यञ् । अ ४ । पा १ । सू १०५ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ३४ ॥ ४ अ ८ । पा २ । सू २८ ॥

न च [1] यमरमनमाताम् इत्यत्र वलादे इत्यस्य सम्बन्धे फलाभावात् कथमेतज्ज्ञापकम्। [2] रुदादिभ्य इति सूत्रे वलादे" इत्यस्य सम्बन्धसत्त्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यैव न्याय्यत्वात्। अत एव सप्तमे भाष्ये एकाचस्तौ वलीति च इत्युक्तम् ॥

[3]येन विधिरिति। (प्र)

तेनैव हि [4] ईदूदेद् द्विवचनम् इत्यत्र तदन्तविधिरिति भाव ॥

अर्थवतेति। (कै)

तत्र द्व्यचस्य त्यागोपादानाभ्या भेद सुकर इति भाव । इद चिन्त्यम् । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यति तथापि गौणत्वाकेति यस्य भ्रान्तिस्त प्रति सूत्रारम्भ इति पूर्वग्रन्थविरोधात् सूत्रकारेण तदज्ञानात्तदुदाहरणसम्भवाच्चार्थवतेति चासहायत्वस्यैवोपलक्षण स असहायस्य प्रायेणानर्थकत्वात नञ्शब्दाकारस्त्वासहाय एव । येन सहा-येनाचामन्तत्वस्य बहुत्रीह्यर्थस्य चोपपत्तिस्तादृशसहायाभावात् । अन्यथाऽऽद्यन्तवद्भावोऽपि न स्यात । विजातीयकन्यादिसहायसत्त्वेऽ-प्येकपुत्रस्यायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहाराद ईदृशस्थलेऽपि लोक-सिद्धत्वमित्याहु ॥

इत्यमिति। (कै)

[5] 'एतिस्तुशास्' इति क्यपो विधानादित्यर्थ ॥

---

१ अ ७। पा २। सू ७२ ॥ २ अ ७। पा २। सू ३६ ॥
३ अ १। पा १। सू ७२ ॥ ४ अ १। पा १। सू ११ ॥
५ अ ३। पा १। सू १ ० ९ ॥

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

प्रकरणोत्कर्षेणेति । (कै)

"प्रकरणे' सञ्ज्ञाप्रकरणे । तत्कर्षेण' गुरुभूतन्यासेनेत्यर्थ ॥

स्वार्थे इति । (कै)

[1]अनातिशायनिकस्यापि सञ्ज्ञाविधानार्थमत्र सूत्रम् । स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे तस्य सञ्ज्ञाफल च उच्चैरेवोच्चैस्तरामित्यादौ '[2]किमेत्तिङव्ययघात' इत्याम्सिद्धिरिति भाव ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्राऽरुचि बीज तु भाष्यानुक्ति ॥ ननु नायतरवित्यत आह

सर्वत्रचेति ॥ (कै)

मतुतमपाहचर्य्यात्तद्धित एव तरो गृहीय्यत इति नाद्यवन्तो तरे प्रसक्तिरत आह

साहचर्य्यमिति । (कै)

[3]"प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि'ति परिभाषाऽपि नाश्रितेति बोध्यम् ॥ 'इह' । शास्त्रे ॥

---

१ अतिशायने तमबिष्ठनौ । ५। ३। ५५ ॥

२ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

३ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् । परिभाषेन्दुशे — ११० ॥

वस्त्वर्थमिति । (कै)

तात्पर्य्यार्थमित्यर्थ । असन्देह इतिवत्प्रतिषेधस्याभाव इत्यर्थको नञ्समास । एवं च अनर्थक इति भाष्योक्तमध्यमपदलोपी समास इति न भ्रमितव्यमिति भाव ॥ तरब् ग्रहणम् । तरप् शब्द ॥ औपदेशिकम् । उपदेशप्रयोजक इत्यर्थो भाष्यस्य। तदाह

उपदेश प्रयोजनमिति । (कै)

प्रयोजक इत्यर्थ ॥ न चैष उपदेशे तरप शब्द इति भाष्यस्वरसादाह

तत्र वा भवमिति ॥ (कै)

उपदेशे इति भाष्ये भव इति शेष ॥

सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु (भा)

इति भाष्य प्रकृताभिप्राय शब्दमात्रग्रहणेऽपि [1] स्वं रूपम् इत्यनेन रूपाश्रयणादिति बोध्यम् ॥

यत्रास्येति । (कै)

यत्रास्यैतद्रूप तत्र घ सञ्ज्ञेत्यर्थ । एवं चोपदेश एव घ सञ्ज्ञा प्रयोगे तु स्थानिवद्भावेन चेति बोध्यम् ॥

कात्यनिकमिति । (कै)

[2] "ऋदोरप्" इति सूत्रपर्यालोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थ ॥

---

१ अ १। पा १। सू ६८॥ २ अ ३। पा ३। सू ५७॥

स्वार्थिकत्वात् । (कै)

प्रकृत्यभिहितद्योतकत्वात ॥

सामानाधिकरण्य । (कै)

प्रकृत्या समानविषय इत्यथ । सामानाधिकरण्य चैकविशेष्यक-बोधजनकत्वमिति बोध्यम् ॥

ननु तीर्णैरिति । (कै)

अत परस्य क्तिनो निष्ठावद्वचनाज्जत्वम् ॥

सामान्येनेति । (कै)

अनिर्द्धारितकर्मविशेषेणेत्यथ । अत एव 'पुस्त घञजप पुषि' इत्युक्ते ॥

महिषीरूपमिवेति । (भा)

नन्विदमसमस्त समस्त वा। नाद्य । उत्तरपदाधिकाराद्रूपशब्दस्य चाऽतथात्वादप्राप्ते । किं च रूपशब्देनाकृत्यभिधानात् कस्याकृतिरिव महिषीतिसाकाङ्क्ष स्यात् । नान्त्य । षष्ठीतत्पुरुषे वैयधिकरण्या-द्वृत्त्यप्राप्ते । विशेषणसमासे तु पूर्व्वनिपातवैपरीत्यापत्ति । तस्मा-दुपमानभसमासस्य विग्रहवाक्यमिद स च समासो न[1] "उप-मानानि सामान्यवचनै" इत्यनेन रूपशब्दस्योपमेयवाचकत्वेऽपि साधारणधर्मावाचकत्वात् । साधारणधर्मो ह्यत्र विसहुलत्वादि । नापि "उपमित व्याघ्रादिभिरिति । रूपशब्दस्योपमेयवाचित्वेन

---

१ अ २। पा १। सू ५५॥ २ अ २। पा १। सू ५६॥

पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्ते। तस्योपमानवाचित्वे तु कस्य रूपमिति विशेषणस्य सापेक्षत्वाद्वृत्तिर्नस्यादत आह

इवशब्द इति। (कै)

[1]सुप् सुपा (पा)

इति च॥

ह्रस्वत्वं स्यादिति। (कै)

अप्रत्ययर्योरपि घत्वे तत्साहचर्याद्रूपादेरप्रत्ययस्यापि ग्रहणं स्यादिति भाव। यद्यपि रूपमित्युक्ते कस्य रूपमित्यस्याकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य साकाङ्क्षत्वान्न दोष॥

बहुगणवतुडति संख्या। १। १। २३॥

संख्यात्वेन प्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेराह

एकादिकाया इति। (कै)

[2]"संख्यासंप्रत्ययेति वार्त्तिके संख्येति संप्रत्यय इत्यर्थ। 'एकादिकाया संख्याया संख्याप्रदेशेष्विति' शेषपूरणं बोध्यम्॥ [3]"संख्ये-

१ अ २। पा १। सू ४॥   २ संख्यासंप्रत्ययार्थम्। भा वा॥

३ एकादिकाया संख्याया संख्याप्रदेशेषु संख्येयेषु संप्रत्ययो यथा स्यात्। भा॥

त्येष' इति भाष्यस्य सर्वेत्येतच्छब्दाभिन्न इत्यर्थः ॥ [1] शब्दार्थप्र-

---

१ * शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराऽध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् । १७ (पातञ्जलदर्शने विभूतिपादे) ॥ अत्राह योग

---

* योगसूत्रस्यो भाष्य ।

गौरितिशब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानं तेषां वक्ष्यमाणात् सङ्केतरूपाद् अध्यासात् सङ्करो विवेकाग्रहश्च वस्तुतस्त्वा भेद एव अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात् साक्षात् कारपर्यन्तात् सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते। अयं काकादिरमुमर्थमनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः । तत्र वागिन्द्रियजन्य शब्दो लोकप्रतीतिसिद्धो वर्ण एव न वाचकपदरूपम् । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च इति स्मृते । श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिणाममात्रविषयं तत्र ध्वनिनाम वागिन्द्रियादिष्वभिघातस्योदानवायोः परिणामभेदः तदभिघातात् तदवच्छिन्नाकाशोपादानको वा न तु वाचकं पदं स च वर्णरूपोऽप्यवाचकत्वाध्वनिरित्युच्यते तृतीयं पदरूपं स च नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यः नादाख्यमकारादिवर्णान् प्रत्यक गृहीत्वानपश्चाद् या बुद्धि संहरति एकतामापादयति गौरित्येकं पदमिति तया निर्ग्राह्योऽखण्ड एक स्फोटाख्य अयं चान्तःकरणस्यैव ग्राह्य । तदनन्तरं च विशोका वा ज्योतिष्मती (योगसू । १पा । सू३६) इति सूत्र प्रथमे पादे[**]हृदयपुण्डरीके प्रणवरूप उक्ता । अनुसंहारबुद्धेः

** विशोका वा ज्योतिष्मती । योगसू । १पा । सू३६ । प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनीति वर्तते यतो विगतशोकोऽतो वक्ष्यमाणा ज्योतिष्मती अत्र स्थितिहेतुरित्यर्थ । सा द्विविधा । तत्राद्या । ज्योतिष्मती यथा । हृदयपुण्डरीके धारणया चित्त धारयतो या बुद्धिसंवित् तत्साक्षात्कार सा यतो बुद्धिरूप सत्वप्रकर्षेण भास्वर स्वप्रकाशकमाकाशवद्विभुवत(च) तत्र बुद्धौ निमग्नैकाग्र्यात् या बहिर्विषया प्रवृत्तिः सा सूर्येन्दुमणिप्रभासदृशाकारेण विकल्पते विशेषेणोत्पद्यतेऽतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा अत्रेयं प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्येऽधोमुखमष्टदलं पद्मं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रान्तश्चित्त धारयेत् । तन्मध्ये हि सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारं स्वप्नस्थानं तदूर्ध्वं वह्निमण्डलं मकारं सुषुप्तस्थानं तदूर्ध्वं ब्रह्मव्योमात्मकं नादं तुरीयस्थानं यमर्धमात्रेति योगिनः । तत्कर्णिकायां विश्वव्यापिप्राणानुबन्धतया ब्रह्मनाडी उर्ध्वमुखी तिष्ठति । यस्या ऊर्ध्वमुखी एकाग्रता सुषुम्नाख्यामूर्ध्वामर्कादिमण्डलमध्यतया च शाखारूपया नाड्या प्राणाख्यान्यपि सूर्यादिमण्डलानि विशोकानि चैव मनोवृत्तानि ता चित्तस्थानं तस्या धारणात् चित्तसाक्षात्कारो भवति । द्वितीया यथा + + । योगसू १पा । सू३६ ।

त्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्कर इति पातञ्जलसूत्रात् । एतच्च
पातञ्जलसूत्रवृत्तौ उपपादितमस्माभिः ॥ नारद इत्यत्रोक्तिः"
इत्यादावप्येवमेव । एवं च कमलाऽप्रसक्तिरेव । सङ्ख्याशब्दस्यान्य

सूत्रभाष्यकारः । तत्र वागर्थेष्वेवावयवता । श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाम
मात्रविषयम् । पदं पुनर्नादाऽनुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् इति । वर्णा
एकसमयासम्भवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानस्तेपदमसंस्पृश्याऽनुपस्था
प्याऽऽविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते । वर्णः पुन
रेकैकः पदात्मा सर्वाऽभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रति

सामानाधिकरण्येनैव तद्व्यञ्जकत्वलाघवात् । यद्यपि पूर्ववद्याऽपि वर्णाकार
पदमेव गोचरयन्ति तथापि त्वविशदं चरमं तु विज्ञाने तदिति विशदमिति
एवमुक्तं न चानुसंहारबुद्धिः श्रोत्रस्यैवास्तु । असम्भवात् । आनुपूर्वीकं हि एकपदं
न प्रतीतिविषया वाच्यम् । न चानुपूर्वी श्रोत्रग्राह्या । श्रोत्रस्य शब्दमात्रग्राह
कत्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारं सहितानां वर्णानामानुपूर्वीं मनसा ग्राह्यमिति
वाच्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभवः स्मरणं । नाद्यः । तदा वर्णानां विना
शेन तत्तदुत्तरवर्णानां च विनाशेन तदसम्भवात् । अवस्थाभेदादिमतो ग्राह्य
त्वात् । अत एवान्त्योऽपि न अत्र प्रमाणं चैकं पदमिति प्रत्यय एव अनेकेषां
वर्णानामेकसमयस्थितेरसम्भवात् । परस्परमसम्बद्धस्वभावानां पदत्वसम्बन्धैरहितानां
प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामाविर्भूयैवक्षणात्तिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापद-
स्वरूपतायाः द्रष्टव्यत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयादीना
मनुच्चारणप्रसङ्गश्च । नचाग्न्यादीनां परमापूर्वं स्वर्गं वा जननीयं यथा संस्कारद्वारा
साहित्यं तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारासाहित्यम् । तादृशानेकसंस्कारकल्पने
गौरवात् । न च प्रत्यनरोधन क्षणा एव ते । तेषां स्वकारणानुभवविषयस्मृति
मात्रजनकत्वात् । किञ्चातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्याप्रत्यायकत्वासम्भव
स्य प्रत्यायकत्वात्सम्बन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अदर्शनात् । न च प्रत्येकवर्णानु
भवजनितसंस्कारपिण्डजन्यजन्यस्मृतिविषयतया ज्ञातसद्भावावाचका क्रमाक्रम
विपरीतक्रमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । क्रमस्य तु अनुभवाविषयत्वे न

इत्यर्थे सङ्ख्येत्याकारक इत्यर्थे च एषशब्दान्वयाऽनुपपत्तिस्तदुपादानि-वैयर्थ्यं चेति बोध्यम् ॥

सङ्ख्या ग्रहीष्यत इति । (कै)

सूत्र त्वधिकसङ्ग्रहार्थमिति भाव ।

न्यायोऽयमिति । (कै)

अभ्यासाम्रेडितादिसंज्ञाविषये चैतन्न्यायोपयोगो द्रष्टव्य ॥

योगित्वादस्वरूप्यमिवाऽऽपन्न पूर्वस्योत्तरेणोत्तरस्य पूर्वेण विशेषेऽव स्थापित इत्येव बहवो वर्णा क्रमाऽनुरोधिणोऽयसङ्केतेनाऽवच्छिन्ना इयन्त एत सर्वाऽभिधानशक्तिपरिवृता गकारौकारविसर्जनीया सास्नादिमन्तमर्थ द्योतयन्तीति । तदेतेषामर्थसङ्केतनाऽवाच्छिन्नानामुप संहृतध्वनिक्रमाणा य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पद वाचक वाच्यस्य

स्मृतिविषयत्वमित्यन्नमेव । नचैष अखण्डपक्षे प दोष । तद्भिप्रत्यक्षमेव प्रयत्नभेद भिन्नध्वनिभि परस्परविसदृशतत्पदव्यञ्जकैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वनगणगौरश्वौरि-त्यादौ गत्वम सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यज्यते । यथा नियत वर्णपरिमाणसंस्थान मुखमेकमपि माणिक्यपाणिदर्पणादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थान मनेकमादर्शयन्ति । न तु ते वास्तवसन्त्येव भागा । तस्माद्वर्णात्मनापदभेदेऽपि एकमेव स्फोट निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति । एव च गोपदस्वरूपस्य स्फोटभेदस्य गकारभागा गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति सभागमिव मित्याकारविशिष्टा निर्धारयति । एवमाकाररूपविभाग । शाचिरादिपदसदृशतया न शक्तास्ते निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्य तत्र न सम्भवति गत्वादिनाभिव्यक्त क्षणिकत्वादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारेण तेषा सद्भावात् । वैशिष्ट्योपपत्त । न च भिन्नविषयत्वसंस्कारयो भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मानो संस्कारयोरेकपदविषयकत्वात् केवलभागानुभवेन पदस्यैकस्यानुभूयते । अनुसन्धार विषया तु पूर्वसंस्कारसहकृततयाऽव्यक्तमनुभूयते । यथा दूरादनस्तौ पूर्वेऽव्यक्ता । प्रत्ययाव्यक्तत्वमस्ति प्रत्ययजनका । न चैव विधावर्णानामर्थप्रत्ययजनने सक्त

नियम्यते इति । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोके तत्रैव गृहीतशक्तिकतयाऽन्यत्र शक्तत्वग्रहेण बाधिकसंग्रहार्थत्वात् गृहीतशक्तिग्राहकत्वाच्चास्य नियमत्वं चिन्त्यम् । न्यायबीजन्तु प्रकरणम् इति भाष्ये एव स्फुटीभविष्यति ॥

नियमार्थमिति । (कै)

नियमस्य सामान्यविषय एव न कालवाचिविषयो व्याख्यानादतो गौर्याद्यन्तेऽपि न दोषः ॥ नन्वनदीसंज्ञकेभ्योऽपि खलप्वादिभ्य ऊकारान्तेभ्यः स्यादत आह

सङ्केत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धिविषयं एकप्रयत्नाक्षिप्तम् अभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाऽभिधीयमानं अयमागौश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनाऽनुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्सम्प्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य सङ्केतवद्भिः प्रविभाग एतावतामेव जातीयकोऽनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति । सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्द

विनी न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जनयन्तीति शक्यं वक्तुं प्रत्यक्षज्ञान एव तथा नियमात् । वर्णाश्च स्वार्थप्रत्यया न प्रत्यक्ष । वर्णेभ्यो जायमानो ह्यर्थे प्रत्ययो जायमानः स्फुट एव जायते न वा जायते न त्वस्फुट इति विशेषात् । न चानुपूर्वीविशिष्टसमूहस्यैकत्वादेकत्वव्यवहारस्तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वं चेति वाच्यं तदप्रसक्तोक्तत्वात् । स कीदृश इति चेत् । अन्तःकरणधर्म स एक एव । आत्मगृहीततत्तद्वर्णसंस्कारजनितेन वर्णस्येव जवया स्फटिकस्येव वा तत्तदुपरक्ततायां सत्यां चरमवर्णप्रत्यक्षकाले सति पदत्वेन प्रतीयते तत्तद्रूपाभिनाशकं च तस्मात्करणाद्भ्यन्तरस्येति न दोषः । अत एव तत्र तारतम्यादिकमपि गृह्यते । तथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्था इत्युभयो धर्मी क्रमिकाभ्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः । येन

ऊकारग्रहणेनेति । (कै)

वस्तुतस्तु दोषग्रस्तनियमाऽपेक्षया नदीशब्दे क्वचिन्माक्वचिम-न्यायबाधज्ञापनमेव न्याय ॥ भाष्ये तद्विशेषेभ्यस्तर्हि इति प्रासङ्गिकी शङ्का ता व्याचष्टे

गङ्गादिभ्य इति । (कै)

अपगङ्ग परियमुनमित्युदाहरणे। अत्र हि टचि अन्तोदात्तत्व तदभावे

सोऽयमर्थं याऽथ स शब्द इत्येवमितरेतराऽध्यासरूप सङ्केतोभवति। इत्येवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराऽध्यासात्सङ्कीर्णा । गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिज्ञानम । य एषामप्रविभागज्ञ स सर्ववित । सर्वपदेषचास्ति वाक्यशक्ति वृक्ष इत्युक्तेऽस्तीति गम्यते न सत्ता पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा नह्यसाधना क्रियाऽस्तीति । तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपो नियमार्थोऽनुवाद कर्तृकर्मकर णाना चैत्राग्नितण्डुलानामिति । दृष्ट च वाक्यार्थे पदरचन श्रोत्रिय

वस्तायापूर्वतया व्यज्यते अयमाचष्ट इति स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः । भेदाभेदयोरनुभव त तथा गकारौकाराद्यनकाण्डस्था गौरित्यादिरखण्डरूपश्च अभिव्यक्ता गकाराद्यवस्थाभ्याऽतिरिक्तो विसर्जनीयाद्विचरमावस्थयाभिव्यज्यते । इद गौरिति पद न तु गौर इतीत्यादिरूपण । तत्र गकाराद्यवस्थाभ्यो भिन्ना भिन्न भेदाभेदयोरनुभवात् । स चार्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते । न च वर्णाना पदस्वरूपत्वाभावे कथमियन्ता वर्णा क्रमविशेषविशिष्टा अर्थस्य वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम् । वर्णाना प्रत्यक्षरूपेण भेदभानेऽप्यव स्थावच्छिन्नोरभेदस्यापि फलतैकस्यापि वर्णस्य बीजाङ्कुरादिष्विवाभेदवत्पदस्याभेद स्यापि सत्त्वनाच्यते । स चैकैको वर्ण पदभ वे सहकारीणि यानि वर्णान्तराणि तद्प्रतिश्रोत्रिमत्वात् तदभिव्यञ्जकत्वात् । अनन्तपररूपतामिवापन्नो भवति अस्माद् रूपत्वात् सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासम्पन्नो भवति । वस्तुतस्तु तत्राप्रत्यया

[1]परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (पा)

इति सूत्रपदमकृतिस्वरत्वमित्याहु ॥

नित्यार्थं इति । (कै)

[2] नदीपौर्णमासी त्यत्रान्यतरस्या ग्रहणानुवृत्तिरिति भाव ॥

---

१ अ६ । पा२ । सू२३ । एत प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्त्त षष्ठो देव प्रति पूर्वाह्नम् । प्रथमररात्रम । उपपूर्वरात्रम । अपात्रिगर्त्तम । इतआरभ्यपञ्चसूत्राणि द्वन्द्वाव्ययीभावविषयाणि । परित्रिगर्त्तम । अत्र पञ्चम्यापपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयत्वात तद्योगे पञ्चमी अपपरिरित्यव्ययीभाव । प्रतिपूर्वाह्नम् । लक्षणेनाभिप्रतीति समास । उपपूर्वरात्रम् अव्यय विभक्तीति समास ॥ २ अ५ । पा४ । सू११ ॥

छन्दोऽधीते जीवति प्राणान् धारयति । तत्र वाक्ये पदार्थाऽभिव्यक्ति तत पद प्रविभज्य व्याकरणीय क्रियावाचक कारकवाचक वा । अन्यथा भवति अश्व अजामय इत्येवमादिष नामाऽऽख्यातसारूप्याद निर्ज्ञात कथ क्रियाया कारक वा व्याक्रियेतेति । तेषा शब्दार्थ-प्रत्ययाना प्रविभाग । तदयथा श्वेतते प्रासाद इति क्रियार्थ । श्वेत प्रासाद इति कारकार्थ शब्द । क्रियाकारकात्मा तदर्थ प्रत्यय ।

स्वरस्य वेति वक्तम गागणगौरनमर इत्यादिषु मात्राभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्ति सोमगाचिरादिष ईश्वराद्यर्थाभिधायिष पञ्चसु चावर्णदृष्ट इति सोऽपि तत्तदभिधानशक्तिरिति । अनन्तपदरूपवता चैव पूर्वो मकार उकारेण औरिति अर्थद्वयम गम इति पदाद्व्यावत्त्य उकारश्च विसर्जनीय । पूर्वेण मका रौकाररूपवर्णद्वयेन गौरित्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेष गौरिति अवयवे पञ्चे गौत्वजातौ ताद्रात्म्यमापद्यते इति प्रकारेण एव ते बहवो वर्णा आनुपूर्वीविशेष व्यवस्थिता । मद्रास्वरतोऽयमनेकेन नियमिता सहकारिविशेषेण वर्णाभिधानशक्ति

व्यवस्थितेति । (कै)

अत्र च ज्ञापकपरमिदमेव भाष्य मानम् । केचिदस्माद्भाष्याद् ' नदी 'ति सूत्रेऽन्यतरस्या ग्रहण निवर्त्तयन्ति ॥

बहुवचननिर्देशादेवेति । (भा)

तस्मादपीत्यथ ॥ अशब्दसञ्ज्ञेति निषेधादित्यपि बोध्यम् । तत्प्रत्याख्याने लयमेव हेतु । अतोऽस्मान्निषेधान् नदीपौर्णमासी त्यादौ स्वरूपग्रहणमपि दुर्लभमित्यपास्तम । लक्ष्यानुसारेण तत्प्रत्याख्यानसामर्थ्येन तस्याऽत्राप्रवृत्ते ।

कस्मात सोऽयमित्यभिसम्बन्धादेकाकार एव प्रत्यय सङ्केते इति । यस्तु श्वेतोऽथ स शब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूत । स हि स्वाभिरवस्थाभिविक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगत एव शब्द एव प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इति । अन्यथा शब्दोऽन्यथार्थोऽन्यथा प्रत्यय इति विभाग । एव तत्प्रविभागसयमाद् योगिन सर्वभूतरुतज्ञान सम्पद्यत इति । योगसूत्रभा । विभूतिपा सू१७ ॥

अपि एतावत्पश्याकागकारौकारविसर्जनीया गोरूपमर्थमुपस्थापयन्तीति । तेन प्रकारेण वर्णमुखेन तत्पदमवाविवेकत सकेत्यते यत पदमवबाच्यस्य वाचकम् । नचान्यस्यान्यरूपण कुत सकेत पदात्मस्यबुद्धिग्राह्यस्य बुद्धिधर्मस्य स्फोटस्य ध्वनिरूपैरुपरक्ततया तद्भदात यथा सयक्त कपालद्वय जलाहरणहेतुरित्य विवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्या घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासभवात् । ततश्च बालो घटस्यकपालाविवेकेनैव जलाहरणहेतुत्व गृह्णाति तद्वत्स्फोटात्मकव्याव र्णनाय वर्णाविवेकेनैव सकेतापन्नेश । सकेतग्रहस्य भवतीति न प्रागुक्तलोक व्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम । तदिद स्फोटात्मकबुद्धिविषयत्वादेक परीक्ष्य या पुरुषस्य प्रधानरूपमत्या एक प्रयत्नेन जनितयावद्व्यवहारस्यापि वर्णवत क्रमरहित वर्णरचितम् । अत एव निरशम् अन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभि

[1]नदीभिश्च (भा)

इत्यादौ तु लक्ष्याऽनुसारादेवाऽर्थग्रहणेन तद्वाचकानां ग्रहणमिति दिक् ॥ अस्य न्यायत्वाद् अकृतम इत्ययुक्तमत आह

अनाश्रितमिति ॥ (कै)

स्वरूपेति । (कै)

नचैव वक्रादिसामानाधिकरण्याऽनुपपत्ति । शब्दार्थयोरभेदारोपेण तदुपपत्तेरिति भाव ॥

संज्ञिनिर्देशेनेति । (कै)

सख्याशब्दबोध्यपञ्चादिशब्दपरेण सख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थ ॥

सामान्येति । (कै)

अर्थशब्दोक्तसामान्य प्रति इहार्थो यस्येत्यस्य विशेषत्वादित्यर्थ ॥

भाष्ये

---

१ अ२। पा१। सू८ ॥

व्यक्त परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमाने शाब्दभिन्न अर्थमात्रैर्वैवम रागात । अनादि शब्दव्यवहारव सन यशी तगात्त कबद्ध परमार्थवत् अन्योन्या भदेन सवदनन प्रतीयते न तु तदतिरिक्तरूपण यद्यपि स्वाच्छ्यपार्थरूपमस स्फटिक स्वच्छधवलाऽनुभूयत उपाधि विनापि प्रकाशात् । अस्य तूपाधिव्यति रेकेण प्रतीत्यभावान्न केवलस्य प्रत्यय । एव च वागिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोत्र ग्राह्याणा वाचकपदस्य चाविवक्तरूपसकर तस्य च पदस्य एतावतां वर्णाना मवसानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्य वाचकमिति विषयव्यवस्था तु सकेतग्रहाद् भवति । सकेतस्तु पदपदार्थयो सकेतक शब्दार्थेतरेतराभेदारोपरूपतरेतराध्यासरूप । अभेदारोप बीज तु अविभाग एव । त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात् । शब्देन बोद्धार्थस्यैव प्रत्ययात तत्रापि नाधुनिकसकेतोविषयव्यवस्थापकस्तस्या

अर्थादित्यादि । (भा)

लोके कृत्रिमग्रहणे न कृत्रिमत्व कारण किं त्वन्यदेवेति भाव ॥
अथ' सामर्थ्य तदेव दर्शयति ।

अर्थो वाऽस्येति । (भा)

अस्य वाक्यस्यार्थोऽध्यापनादिरूप प्रयोजनमेव सज्ञकेन भवति तत्रास्यैव सामर्थ्यमित्यर्थ ॥

प्रकृत वेति । (भा)

इदमेव सज्ञकेन कर्तव्यमिति तच्च प्रयोजन प्रकृत बुद्धिस्थ भवति सज्ञाया बुद्धिस्थत्वादित्यर्थ । इदमन्येषामपि पदार्थनियाम-कानामुपलक्षणम् । यद्यपि रूढिर्योगापहारिणी त्यप्यत्र सभवति तथापि प्रकरणादिसहकृतो योगोऽपि बलवानित्यभिप्रेत्येदमेवोक्तम् ॥
अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकेणाऽप्यर्थादेर्हेतुत्व प्रतिपादयितु भाष्ये

नियतत्वात् । किन्तु स्मृत्यात्मक पाणिन्यादिस्मृत्यात्मक । कि च स्मृत्यात्मको ज्ञानविषय एव बोधक । न स्वरूप सन्निति । तथाध्यायस्य सकेतत्व कृत
नाम् इत्यकाचरनस्य इत्यादि शास्त्रस्य । वृद्धिरादैच् (पा १ । १ । १) इत्यादौ व्याकरणे । कम्बुग्रीवादिमान घट इत्यादौ लोके । अमरा निर्जरा देवा' इत्यादौ कोशे च योपशब्द साथ योथ स शब्द इत्यवमितरेतराध्या सरूपस्यैव सकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्व लक्षणाया प्रमाणाभावात् । ईदृशा त्वाभेदारोपितैवाभिमता मन्त्रार्थयोरभेदेनोपासनमामनन्ति । मीमासकाश्च मन्त्रमयी देवतामाहु । एव भूते एव सकेते मुख्ये सति कथ भिद्य भेद परिकल्प्या ख्यातस्य वाचक इत्यपि कदाचित्सकेत यथा पाणिने कर्मणि द्वितीया (पा २ । ३ । २) इति । यथा वा उक्त प्रयत्नम् इति । वाचकत्व च तादात्म्यमवेति दिक । यत्त अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा विषयत्व शक्तिरिति तत्कार्यत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराध्यासरूपेण सकेतस्य शक्ति

आतश्चेति ॥ (भा)

उभयगतिरुभयविषयक ज्ञान तात्पर्यसन्देहरूपमित्याशयेनाह

कि सञ्ज्ञेयमिति । (कै)

वक्तृतात्पर्यविषयसन्देहवानित्यर्थ ॥ ननु रूढेर्योगापहारकत्वेन कथ सन्देह इति चेन्न । तत्ततपुरुष प्रति प्रसिद्धरूढ्यर्थस्यैव योगापहारकत्व नान्यस्येति भावात । तदेव ध्वनयन्नाह

साधीय इति । (कै)

क्रियाविशेषणमव्यय वा सम्यगर्थकम ॥

यष्टिहस्त गमिष्यति । (भा)

तद्विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थ ॥ ननु सञ्ज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वाद्योगार्थप्रतीति श्रोतुर्भ्रम इत्यत आह

लोके चेति । (कै)

इदमपि स्वरीत्या ॥ अत्र । शास्त्रे ॥ प्रकृता । बुद्धौसन्निहिता ॥ अनेनाऽत्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्त भवति । बुद्धिसन्निधिरेव प्रकरणम् ॥

सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्त इति । (कै)

ज्ञापिताऽज्ञातशक्तिक इत्यर्थ ॥ अत एव न नियमार्थतेत्याह

तत एते शब्दार्थप्रत्यया सङ्कीर्णा लोके दृश्यन्ते । गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराध्यास सङ्केतग्रहणेव दर्शित शब्दार्थयो प्रत्ययेन सहतु एकाकारत्वादन्योन्याध्यास । य एषा प्रविभागज्ञ स सर्ववित् स एव शब्दादीना तत्त्वज्ञ । यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च सङ्करस्तथा वर्णपदयोरपि । तथाहि सवर्णेष पदाकारतमद्यसहकारत्वाच्च

नत्विति। (कै)

तुल्यन्यायेन सञ्ज्ञासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाऽभाव सूचित ॥

इह। (भा)

सख्याप्रदेशे। अधिकार्थ त्यादिनाऽन्वेति ॥ भाष्ये न यथा इत्यादि व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्य्यानुपपत्त्या प्रकरणाद्यना-दरेणोभयगतिरिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥

कर्मणि सख्यायामिति। (कै)

कर्मगतसख्यायामित्यर्थ ॥

नचेति। (कै)

तस्या अद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मलिङ्गाद्ययोगादिति भाव ॥ यद्यपि [1]रूपप् आदिसूत्रस्थभाष्यादेकत्व[2] क्रियायामस्ति तथापि द्वित्वा-द्यभाव इति तात्पर्य्यम् ॥ कारक शक्तिमद्द्रव्यम् । साक्षात् क्रियायामि त्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थ ॥

---

१ प्रशसाया रूपप। अ ५। पा ३। सू ६६ ॥

२ एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति। एव तर्ह्येकवचनमुत्सर्ग करिष्यते तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यत ॥ भा५। ३। ६६॥

वाक्यभवनशक्ति किं च परस्य बुभुत्सितार्थं त प्रति प्रत्यायनाय शब्दप्रयोग । परेण च प्रवृत्त्यादिविषयो बुभुत्सित स च वाक्यार्थ एवेति। सर्वे शब्दास्तत्परा इति यत्रापि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि पदान्तरसाहित्यनैवार्थावगम केवलस्या सामर्थ्यात्। एव च वाक्यमेव वाचकपदानि तद्भागतया वर्णाना पदार्थवाचकत्व वत् वाक्यार्थवाचकानि एव च वर्णा यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित एव पदमपि एकैक सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिरिति [illegible]व च इह इत्यत्तो आकाङ्क्षा

अन्यथा साक्षात्पदप्रयोजनं चिन्त्यं स्यात् न हि धातोः परम्परया-ऽपि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यं स्यादित्याहु ॥ धातुसंज्ञा क्यङन्तस्य [1] सनाद्यन्ता इत्यनेन ॥ साधने । कारके ॥ तव्यादयोऽन्त कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यन्वय ॥ एवं सर्वसंज्ञाविषये समाधाय प्रकृत विषये समाधानान्तरमाह

अथ वेति ॥ (भा)

ब्रह्मदत्त इत्युक्तिविषयस्याऽब्रह्मदत्तत्वं स्फोटयितुं ब्रह्मदत्तव्यक्तिं निदिशति ।

एष ब्रह्मदत्त इति ॥ (भा)

असंख्या संख्येत्याहेति । (भा)

नियतं विषयं परिच्छेदहेतुर्हि संख्या । एवं बहुत्वादेरसंख्या-त्वमिति भाव । बहुत्वं हि त्र्यादिसंख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् ॥

गुर्विति । (कै)

नन्व[2]तिशदन्ताया इति लिङ्गात् कन् विधौ कृत्रिमान ग्रहणेति चेन्न । शास्त्रबाधापेक्षयोभयग्रहणज्ञापकत्वस्यैवौचित्या-दिति भाव ॥

---

१ सनाद्यन्ता धातव । ३ । १ । ३२ ॥ २ अ ५ । पा १ । सू २२ ॥

पूरणार्थश्चोऽस्ति पचति क्रियते वेति पदान्तराणां च गम्याकाङ्क्षात्वाद् वक्ष्याध्याहारो गम्यते इति नैर्वाकि ष्टपदस्य सकार विवक्षा । यत्र पि क्रिया विशेषे तात्पर्य्यादिक नावधार्य्यते तत्राप्यस्तीति गम्यते । सत्ताया यद्यपनाव्यभि चाररूपयोग्यता सत्वात । लोकेऽप्यथ विना शुद्धपदार्थान गतेर्वाऽव्यभिचार

नैष इति । (कै)

अतिप्रसङ्गात्राया इत्यस्य बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्च तत्पदजन्योपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोस्सम्भवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे निर्णीते पश्चात् संख्यापदार्थान्वयवेलायां जायमानाऽनुपपत्तिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कल्प्यते इति भाव । एतत्पक्षद्वये महासंज्ञाया अनुग्राहकत्व वक्तुमयुक्तम् । तन्मूलकपक्षान्तरस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यन्ये ॥ भाष्ये

सज्ञा च नामेति । (भा)

नाम प्रसिद्धमेतत । यतोऽन्यल्लघीयो न भवति सा संज्ञेति ॥

तदर्थानुगतानामिति । (कै)

सख्यानकरणत्वसमानाधिकरणसख्याशब्दवदभिन्ना बह्वादय इत्यर्थादिति भाव ॥

कथ स्यादिति । (कै)

महासज्ञाकरणस्य चरितार्थतया क्वचिमन्यायबाधे मानाभावादिति भाव ॥

आकाङ्क्षा सत्वाच्च नचार्थविशेष तात्पर्यग्रहेऽपि तदर्थकपदाना आनन्त्येन शब्दविशेषानुमाने कि नियामक । स्वेच्छाया एव नियामकत्वात । तथा क्रियाया असाधनाया अभावात । पचतीत्यत्र सर्वकारकपदानामनुमान अनुमितानामपि कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थमैत्रोऽग्निना तण्डुलान इत्यादिरनुवाद कदाचित् । क्वचि दध्याहार विनापि पदवाक्ययोरर्थाभेदनियामक सकर । यथा छन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे श्रोत्रियपदस्य प्राणान धारयतीति वाक्यार्थे जीवति इति पदस्य प्रयोग सतावतापि श्रोत्रियपदस्याद्य समभिव्याहृतस्य नैव विधार्थबोध सामर्थ्यं शब्दशक्तिस्वभावत् । नचैव वाक्यस्य गुरुतरस्य कदापि प्रयोगो न स्यात् । सशयवारणाय तत्प्रयोगस्यापि सम्भवात् ।

सर्वं इति । (कै)

नियतानियतसंख्यावाचीत्यर्थः ॥

आक्षिप्यत इति । (कै)

संख्येति विभक्तसूत्रे इति शेषः । एवं च संख्यानकरणीभूता संख्यासंज्ञका इत्यर्थः । संज्ञायाश्चाकाङ्क्षतया तद्वाचकं पदमुपस्थितान्वयवाचकमेव लक्ष्यत इत्ययमेवाऽऽक्षेप इति भावः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

बहुगणेति द्वितीयसूत्रे संख्येतिवर्तते। अनियतसंख्यावाचिनां चेद् बह्वादीनामेवेति भावः ॥

अत एवेति ।

अन्वर्थत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः ॥

संज्ञा न भवतीति । (कै)

प्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥

संख्यावाचिनोरेवेति । (कै)

बहुगणयोरित्यर्थः ॥

नियमायेति ।(कै)

नियमफलक इत्यर्थः ॥ परे तु पदान्तरसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगणयोरेवग्रहणम् । न तु संघवैपुल्यवचनयोरिति

यन्नेष तद्भागतया तदर्थप्राप्तावप्यपि केवलं न संस्कारं विना तदर्था प्रत्ययाश्च । नन्वेवं सत्येव न कस्यैव च प्रकृत किमर्थं व्याकरणं पदानामन्वाख्यानं किं च पदवत् वाक्यमखण्डमेव न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसंभविष्यति चेन्न । वाक्यात् कल्पनयैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रिया वाचकत्वेन कारकाणां

व्यथाऽन्वथसञ्ज्ञा । तस्मात्प्रदेशेषु लोकप्रसिद्धकेवलयोगार्थस्याऽपि ग्रहणार्थं महती सञ्ज्ञेति भाष्याशय ॥

[1]असख्या सख्येत्याह (भा)

इति भाष्येण बह्वादिषु सख्यापदयोगार्थाभावबोधनाच्चेति योगविभागो व्यर्थ ॥ [1]एकादिकाया चापि सख्यायते इत्यस्य एकादिकया सख्यायते सापि सख्याप्रदेशेषु यथा गृह्येतेति महासञ्ज्ञाकरणमित्यर्थ ॥ चस्तु वाक्यालङ्कारे उभावपि वाक्यालङ्कार एव। यद्वा। बह्वादिकयाऽपि सख्यायते स्वव्याप्यचित्वादिद्वारेत्यर्थ । वत्वन्तडत्यन्तयोर्यावदादिशब्दकतिशब्दयोर्यद्यपि साचात्सख्यानकरणीभूतार्थप्रतिपादकत्वमुपपादयितुमशक्य तथापि कति इत्यत्र सख्यानकरनीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकत्वेन तत्त्वम । एव वत्वन्तेऽप्यूह्यमित्याहु ॥ भाष्ये

सञ्ज्ञार्थमिति । (भा)

सञ्ज्ञाशब्दस्वरूप तदर्थकमित्यर्थ । सञ्ज्ञिनिरूपितसख्याशब्दनिष्ठशक्त्यवगमार्थं स्वरूपपरमिति भाव ॥ ननु ष्णान्ता इत्यनेन सख्याविशेष्यत इति सञ्ज्ञिविशेषण स्व्याग्रहणमित्ययुक्तमत आह

---

१ अत्रैवोक्तम ॥ २ अत्रैवोक्त भगवता ॥

कत्वन वाऽन्वाख्यानात । अन्यथा घटा भवति । भवति भिक्षा देहि । अश्वस्त्व । अश्वोयाति । अजापयः पिब । अजापय शत्रून् इत्यादौ नामाख्यातसारूप्या इन्वाख्यानं विना क्रियाकारकार्थत्वान्यतरणाज्ञात कथ क्रियाया कारके वा प्रयुज्येत । तत्र चि त्व गच्छ । अश्वत्वजातिमानाच्छति छाग पय पिब शत्रून नाशय इत्याद्यर्थप्रतीति । तस्मादपौरुषेयान्वाख्यान तदन्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभाग पदानाम् । एव चाचाविभागदर्शनात् । वर्णानामपि पदैरविभाग मन्यन्त

[1]ष्णान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये सञ्ज्ञी षट्सञ्ज्ञासञ्ज्ञी विशेष्यते स्वेतरव्यावृत्ततया प्रतिपाद्यते येनेत्यर्थ ॥ ननु स्वरितत्वबलेन अनुमीयमानस्य शब्दान्तरत्वाच्छब्दभेदेनाऽर्थभेदस्य सत्त्वेन नचान्यार्थमित्ययुक्तमत आह

एकेति । (कै)

यस्य स्वरितत्व प्रतिज्ञात तदेवानुवर्त्तते न तु तज्जातीय शब्दान्तरमिति भाव । अर्थाधिकार एव चाभ्यर्हितस्तद्‌यस्य चायोग्यत्वादिहाऽसम्बन्ध इति भाव ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्क्याहेत्यर्थ ॥ भाष्ये

न खल्वपीति । (भा)

प्रकृतमनुवर्त्तनाद्देशान्तरगमनादन्यद्भवतीति नखल्वि त्यन्वय ॥

यथेति । (कै)

सपर्णस्योभयच तुल्यत्वेन प्रसक्तमहित्व गोधाया वार्य्यत इति नार्थ । सपर्णस्याऽहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । किन्तु देशान्तरगमन नान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भाव ॥ रूपान्तरम् । अर्थभेदम् ॥ पदार्थानाम् इति द्वन्द्व ॥

---

[1] अ१ । पा१ । सू२४ ॥

लौकिके । यथा च वाक्य पदभागा कल्पिता एव पदे वर्णभागा इति तात्पर्य्यं । नचैव शब्दार्थप्रत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्याभेदस्य सिद्ध । तथाहि स्वतत इति साध्यरूपक्रियार्थ प्रत्ययश्च तत्तदर्थभिन्न एव । नचाभेदेन प्रतीत्या सङ्करात् कुतस्तेषां प्रविभाग । साऽयमित्याभिसम्बन्धरूपसङ्केतोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न

शक्तिवैचित्र्यात् । (कै)

अनेकशक्तित्वादित्यर्थ । एव च पूर्वत्र तयाशक्त्या स्वरूप-परस्यापि उत्तरत्राऽन्यया शक्त्या योग्यतावशादर्थपरत्वे बाधकाभाव । शब्दाधिकारोऽनवकाशत्वानुरोधादाश्रीयत इति भाव ॥

भवेद् द्रव्येष्वेतदेव स्यादिति । (भा)

स्याद् इति संभावनाया लिङ् भवेद्, इति प्रार्थनाया द्रव्ये विषये पूर्वोक्तार्थकर्तृका संभाविता सत्ता भवत्वित्यर्थ ॥ शब्द-भेदनयेऽपि नक्षतिरित्याह

शब्दस्त्विति ॥ (भा)

येन येन विशेषेणेति । (भा)

विशेष्यत इति विशेष परिच्छेद्य । तस्य तस्य विशेषक परिच्छेदक । तत्परिच्छेदकार्थवानन्य एव शब्दो भवतीत्यर्थ ॥ तदुपपादयति ।

स्वरितत्वेनेति ॥ (कै)

अध्यर्द्धसंख्यासंख्यावाचित्वमुक्तमुपपादयति

अर्द्धशब्दस्येति ॥ (कै)

तात्त्विक इत्यदोषात् । वस्तुत शब्दप्रत्यययोरालम्बन स्वतत्त्व । स च शब्दादि स्वाश्रयाभिमतपूर्वत्वादिभिरवस्थाभिस्ताभिर्विशिष्यमाणत्व न शब्दप्रत्यययो स्वरूपाभ्यामभिन्न । एव शब्द स्वावस्थाभिर्विशिष्यमाणार्थवद्भ्यो सद्गत । एव प्रत्ययोऽपीति परस्पर विभक्ता एवैते । देश मनष्यवचनविषये प्रविभागसंयमात् धात्वात्मकारणत्वात् योगीसर्वभूतरुतज्ञो भवति तेषा यत तद्दर्शनद् ततूप्रत्ययस्य योगी जानातीति दिक । ह्र १७ ॥

ननु समासकन्सिद्धये विधीयमाना सञ्ज्ञा कथ लुको निमित्त-मत आह

समासेति। (कै)

समासपदेन द्विगुसमास एव। तस्यैव सख्याकार्यत्वात। तन्नि-मित्तकमपि द्विगुनिमित्तक[१]मेवेत्याह

तेन द्विग्विति॥ (कै)

भाष्ये

अधिकग्रहण चेति। (भा)

लुग् भिन्नसख्याकार्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहण सख्यासञ्ज्ञाया कर्त्तव्य-मित्यर्थ ॥

नन्विति। (कै)

ञ्णदादिषु तद्विधानादिति भाव ॥

परेष्वर्थेष्विति। (कै)

[२] तमधीष्ट इत्यादिष्वित्यर्थ ॥

नियतसख्यावाचित्वमिति। (कै)

[३]नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसख्यावाचित्वमित्यर्थ ॥ भाष्ये

यद्यमिति। (भा)

न च वैपुल्यवाचिनामपि सख्याकार्यापत्ति । सख्यापदार्थ-

---

१ द्विगुनिमित्तक एव । क ॥

२ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । अ ५ । पा १ । सू ८ ॥

३ नियतविषयकपरिच्छेदकत्वरूपसख्यावाचित्वमित्यर्थ । क ॥

सम्बन्धिवक्त्रादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽडर्थं "वङ्गणे"ति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः ॥ केचित्तु "[1]वतोरिड्वा" इत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्याकार्य्याणां संख्याकार्य्यं[2] ज्ञाप्यते । तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह

योगापेक्षमिति । (भा)

प्रयोगापेक्षमित्यर्थः ॥ एतेन "पूगादिभ्यः" ग्रसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः ॥

ष्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रदिपादनरूपं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनाच मुच्यत इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणैव "उपदेशेऽजिति[3]" सूत्रे वक्ष्यति "[4]सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशाविति" ॥

---

१ अ ५ । पा १ । सू २३ ॥ २ संख्याकार्य्यत्वं ज्ञाप्यते । क ॥
३ अ १ । पा ३ । सू २ ॥ ४ सङ्कीर्णावुपदेशोद्देशौ । क ॥

प्रत्ययाद्युपदेशे इति । (कै)

आदिनाऽऽगम ॥ यथा सप्तनादौ [1]सप्तशूर्भ्यां तुट् च इति ॥ [2]प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्तासख्यानिष्पत्ता भवति सेत्यथ ॥ यद्यपि शतानि इत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषा ग्रहण न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भाव ॥

तत्रेति । (कै)

नुड्टुटोरथ प्रयोजन यस्येति बहुव्रीहिरिति भाव ॥ नन्वन्तरङ्गत्वात पूर्वमेव षट्त्व प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्याऽसिद्धत्वान्न निवर्ततीत्यत आह

कार्य्यकालेति ॥ (कै)

सुप उदात्तत्वेति । (कै)

अष्टन' इति प्राप्तेत्यथ ॥ आद्युदात्तत्वेति क्वचितकोऽपपाठ ॥ यदा दीर्घग्रहण षट्त्वे यथोद्देशपक्षाऽऽश्रयणस्यैव ज्ञापक तद्द्वारैव च षट् सञ्ज्ञा ज्ञापकत्व तत् पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्त्येव । स्पष्ट चेदम् [3]अष्टनो दीर्घाद् इत्यत्र कैयटे । किं च यथोद्देशपक्षे षटत्व स्थानिवद्भावेनापि सुलभ नकारान्तसख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधमविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-

---

१ उ-१ पा । सू १५५ ॥ २ प्रकृत्यादिभ्य उपदेशे । क ॥
३ अ ६ । पा १ । सू १७२ ॥

धमत्वेन तन्निमित्तकनुडादेरत्वविधित्वाभावादिति बोध्यम । नचाऽऽत्वस्य नित्यत्वाद् अष्टसु इति प्रयोगएवासङ्गत इति वाच्यम् । [1]तदैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात । यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात ॥

परत्वादिति । (कै)

अष्टन् स्वर आत्वपक्षे चरिताय । न च तत्प्रवृत्त्युत्तरम् 'अष्टसु इत्यादौ अष्टन् स्वर स्यादेवेति वाच्यम । सकृद्गति न्यायाऽऽश्रयणात् ॥

अपवादत्वादिति । (कै)

न च स्वर प्रवृत्ते पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्ते [2]'यद्भितुपरम् इत्यादि सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन् स्वर-

---

१ ननु च नित्यमात्वम् । एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यदय दीर्घ ग्रहण करोति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात (भा–६–१–१७२ ।) एव च अष्टाभ्य औश्' । ७ । १ । २१ । इति सूत्रव्याख्यानावसरे एतदेवोक्त भगवता । तथा च भाष्यम् । ननु च नित्यमात्वम । एत देव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति । यदयमात्वभूतस्य ग्रहण करोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात ।

औश्भावस्तु लुका तत्र षड्भ्योऽप्येव प्रसज्यते ।
अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तर ॥ १ ॥
आत्व यत्र तु तत्रौशत्व तथा ह्यस्य ग्रह कृत ।
स्वमोर्लुक् च त्यदादीना कृते ह्यत्वेन लुग भवेत् ॥ २ ॥

२ यद्भितुपर छन्दसि । अ ८ । पा १ । सू ५६ ॥

स्वरिताथ इति वाच्यम। अष्टनो [1]घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेन [2] एका-देश उदात्तेन इत्येवसिद्धे । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्य मानम । गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षटस्वराऽष्टन्स्वरयो प्रवृ-त्तिरस्त्येव । तेषामनभिधानाच्च । एतेन कदष्टनशब्दोऽव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरेणाऽद्युदात्त इति कदष्टावित्यष्टैकादेशस्वरेणासिद्धेस्तचा-ऽष्टन् स्वर सावकाश इति परास्तम । तस्याप्यनभिधानात ॥ ननु सङ्ख्यावाचित्वे [3]एका इति बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्-सञ्ज्ञाया प्राप्तिरेव नेत्यत आह

सङ्ख्येति ॥ (कै)

षट स्वर इति । (कै)

---

१ घृतादीना च । फिट सूत्रम् । १ पा । सू १२ ॥

२ एकादेश उदात्तेनोदात्त । अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

३ अत्र भाष्यम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । सधमादो * द्युम्न एकास्ता एका इति । नैष दोष । एक शब्दोऽय बह्वर्थ । अस्त्येव सङ्ख्या पदम । तद्यथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्नय एकहलानि एकाकिभि क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरि त्यर्थ । अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते । तद्यथा । प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थ । सधमादो द्युम्न एकास्ता । अन्या इत्यर्थ । तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैष प्रयोग इति ॥ एव च ' एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ । एतत्सूत्रस्थ असहायस्य वा इति वार्त्तिकव्याख्यानाव सरेऽप्येतदेवोक्त भगवता ॥

---

* द्युम्ना इति एका । अत्र एवमपि पाठोऽस्ति ॥

† क्षुद्रा । अत्र एवंविधपाठोऽप्यस्ति ॥

१ षट् चि चतुर्भ्यो हलादि इत्यनेन । न च षान्तनान्तसाह चर्य्यादाकारान्तो बहुवचनान्त एव गृह्यते इति नाय दोष । साहचर्य्यस्य न सवत्र व्यवस्थापकत्वमित्याशयात ॥

कृतात्वेति । (कै)

ततश्च कृतात्वस्य काय्यकालपक्षेऽसत्यपि षट्त्वेऽतिदेशाल्लुट् सिद्धिरित्यर्थ ॥

औत्वेति । (कै)

अत एव विभक्ते जश्शसोरनुवृत्तिन । तथा हि सति लुगेवा-तिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव विपरीतन्तु न व्याख्यानात् ॥

ततश्चेति । (कै)

न च सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्व न स्यात् । अष्टानामितिरूप तु नुटि [२]'नोपधाया' इति दीर्घे न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन [३]लोपस्याप्यना-पत्ते । अत एव [४]पुगन्तस्वत्वस्याऽनिमित्त स्यात अदीदपद इति भाष्ये [५]क्नोपजन्त सूत्रे उक्तम् । जानातेमित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्ववि-षये [६]तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति । अन्यथा पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टैव ।

---

१ अ ६ । पा १ । सू १७८ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू ७ ॥

३ अप्रवृत्तिबोधनेन न लोपस्याप्यनापत्ते । क । ख । ग ॥

४ पुगन्तस्वत्वस्यादीदपत् । (भा—वा) पुगन्तत्वस्यानिमित्त स्यात । क । अदीदपदिति ॥ ५ अ १ । पा १ । सू ३९ ॥

६ तदप्रवृत्ति च कैयटो वक्ष्यति । ख ॥

किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्ति । एव हि जक्षीत्यादौ सम्बुद्धिह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि [1]प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपरतत्सूत्रस्य भाष्यविरोध । किं च गव्यिता इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्ग । यलोपस्य बहिर्भूतहलनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात । वस्तुतस्तु षट्त्वसन्निपातनिमित्तको नुट् न च तस्य सन्निपातस्याऽत्व विघातक नापि न लोप स्थानिवद्भावेन तयो कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वात् । अत्र पक्षे दीर्घग्रहण पुन प्रसङ्गपक्षे अष्टभि इत्यत्र षट् स्वरे कृतेऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्ध न इष्टम् । अजाद्योजश्शसोरत्त्वं न स्यादत आह

जश्शसोरिति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति । (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थ । अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गते ॥ ननु जसि ज्ञापकसिद्धाऽऽत्वप्राप्तेरौश्यप्राप्तेराह

यचेति । (कै)

बहुवचननिर्देशादिति भाव ॥ [1]षड्भ्य इत्येतत् साहचर्या-

---

[1] अ १। पा १। सू ६२॥

दस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भाव । तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा [1]सर्वादि सूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्कस्याऽत्र पूर्व्वपक्षित्वमिति तात्पर्य्यम् ॥

औपत्वेनेति । (कै)

औपेत्यथ । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्य्यरूपे भावे इति बोध्यम् । आत्व इत्यादि भाष्यप्रयोगात ॥

औपत्वेनेति । (कै)

तद्विघातकसूत्रस्यात्वनिर्द्देशेनेत्यथ ॥ अत्र । गौणे ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेष । क्वचित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते ॥ नन्वपकर्षपक्षेऽपि अष्टनो विहितमात्व कथ तदन्ते स्यादत आह

पदाङ्गेति ॥ (कै)

बहुवचननिर्द्देशाभावादिति । (कै)

साहचर्य्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे

तत्र माभूदात्वमिति । (कै)

पक्षान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्य ॥ यत्तु भव-

---

[1] अ १। पा १। सू २७॥

त्येवाचालमित्यर्थ इति । तन्न । अपकर्षपक्षे आलसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्ते । नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तस्तथा हि सतीष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात किं च अप्रयुक्ते इति वाक्यशेषोऽसङ्गत प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् प्रयुक्ताना हीदमन्वाख्यानम् इति भाष्योक्तेश्चेत्यरुचेराह

नैव वेति । (कै)

लक्षणस्याभाव । अलक्षण तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभाव । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थ । एव च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भाव । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्याज्यायसी । एव च हरदत्तादीना प्रियाष्टन् शब्दादिषु आलादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यस्य तत्प्रयोगविचार प्रामादिक एव इत्यवधेयम् । एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थव्याख्यानद्वयमयुक्तम् । किं च अष्टाभ्य इति निर्देशात् कृताकारादेवाष्टनो जश्शसोरौश् इति तद्विषयेऽप्यालम् । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति साप्तमिकभाष्ये 'एकवचननिर्देशात् प्रधान एव औश्त्वे इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम् । गौणे प्रियाष्टादीनाम् अनभिधानमित्यवत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यसत्त्वात् । अरुच्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेश्च ॥

डति च । १ । १ । २५ ॥

भाष्ये

यदि तावद् इति । (भा)

ष्णान्ता च षड् इति सूत्र [1]पाय तत्र चकाराद् यत्नात [2]स्वरितलिङ्गाद् अनुवर्त्तमान डतिग्रहण सम्भन्त्स्यत इति भाव ॥

न तु पातेरिति । (कै)

एव चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भाव । सख्येति महासञ्ज्ञासामर्थ्यात् तत्र सख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम ॥ भाष्ये

डति च इत्यत्रेति । (भा)

चकारात षट् सञ्ज्ञानन्तर करणाच्चानेन सञ्ज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यथ ॥

अन्वर्थत्वाच्चेति । (कै)

सख्यायतेऽनयेति हि स । न च तस्यायस्य डत्यन्ते सम्भव सख्या प्रश्नविषयत्व तु न तदथ इति चिन्त्यमेतत् । [3]तस्मादुणा-

१ "पाद्यम्" इति नास्ति इपुस्तके ॥

२ स्वरितलिङ्गासगाव । क । ख । ग । ङ ॥

३ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिने सिद्धम् । वा । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्य्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि (३ । १ । २ ।) ॥ अत्रोच्यते । नाम खल्वपि धातुजम् इति नैरुक्ताः । वैयाकरणाना शाकटायनोऽपि धातुजम् नामेति । किम

दीनामव्युत्पन्नत्वान्न तत्र डतिरिति अस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पाते कतिनापि सिध्यतीति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम् ॥

सख्याप्रश्नेति । (कै)

सन्नियोगशिष्टन्यायाच्च षट्सज्ञाऽपि तस्यैवेति भाव ॥

नेन महता प्रयत्नेन । भगवता पाणिनिना एकेनैव सूत्रेण सव प्रतिपादितम । तथा च सूत्रम् । "उणादयो बहुलम्' । ३ । ३ । १ । एतच्च भगवता महाभाष्यकारेण व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम । 'उणादयो बहुलम' । ३ । ३ । १ ॥ बहुलवचन किमयम् । बाहुलक प्रकृतेस्तनुदृष्टे । तन्वीभ्य प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता ॥ कार्य्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् । कार्य्याणि खल्वपि स शेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥ किं पुन कारण तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादय दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते किं च कारण प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता । किं च कारण कार्य्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । नैगमरूढिभव हि सुसाधु ॥ १ ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधव कथ स्यु ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजम् । एवाहुर्नैरुक्ता' ॥ व्याकरणे शकटस्य च तोकम ॥ वैयाकरणाना च शाकटायन आह धातुज नामेति ॥ अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थित कथ तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेष पदार्थसमुत्थ प्रत्ययत प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥ प्रकृति दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्य प्रत्यय च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

सज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च तत परे ।
कार्य्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

अनुबन्धाना नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासम्भवादुपलक्षणत्वेन[2] तच्छब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्व [1]मन्वानो वार्त्तिकमारभत इत्याह

इहेति ॥ (कै)

सारूप्यम् । (कै)

प्रयोगे इति शेष ॥

मन्यत इति । (कै)

निश्चिनोतीत्यर्थ । नियत सन्निधान येषा इति विग्रह ॥

कारकेति । (कै)

न [3]तच्छब्दमात्र लक्ष्य किन्त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भाव ॥

तद्दर्शनादिति । (कै)

कालादिज्ञानादित्यर्थ ॥

तन्प्रत्ययान्त इति । (कै)

ककाराऽनुपलक्षित प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थ ॥ भाष्ये

[4]नष्ट गृहमिति । (भा)

अज्ञातमित्यर्थ ॥

---

१ मन्यमान । क । ख । ग । ङ ॥

२ उपलक्षणत्वे च । क । ख । ग । ङ ॥

३ तत् शब्दमात्र लक्ष्यम् । क ॥ ४ भाष्ये 'नष्ट तद् गृहमिति' ।

नष्ट प्रत्यय इति । (भा)

अज्ञातानुबन्ध प्रत्ययो भवतीत्यर्थ ॥

सानुबन्धकस्येति । (भा)

पूर्व य कारकवास्तस्येत्यर्थ ॥ [1] उद्देश्यम । ऊद्धदेशम ॥

सिद्धविपर्य्यासस्येति । (भा)

षष्ठ्यर्थे सिद्धस्तु विपर्य्यास इत्यर्थ ॥ यद्यपि विपर्य्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह सशयोऽभिप्रेत इत्याह

सशय इति ॥ (कै)

वुद्धेरनवस्थितत्वमिति । (कै)

सन्देहाभिनय इत्यर्थ ॥

वीप्सादीति । (कै)

पदार्थविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भाव ॥ भाष्ये कारकेति कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम ॥

वेदिका पुण्डरीक वा (भा)

इति भाष्ये । एव च साचाद इतरव्यावर्त्तक विशेषण स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमिति भाव ॥

प्राकीर्ष्टेति । (भा)

यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेन निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि यन्मा-प्रकीर्ष्टेत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्र हि [2]निपातैर्यद्यदि इति

---

१ भाष्ये ॥

२ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्र युक्तम (८। १। ३ ।)। 'यदग्ने स्यामहत्वम्' । "युवा यदा कथ ॥ 'क्वचिदङ्ग आसन' । "अचित्तिभिश्च कमा काश्चेत्' । 'पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति" ॥

निघाते निषिद्धे [1]'निष्ठा च द्व्यजनात्' इति नित्यमाद्युदात्तत्व स्यात। असज्ञायामपि तत्प्रवृत्ति मन्यते [2]'आदि सिच' इति विकल्पश्चिन्त्यत इति भाव ॥ सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

अञ्जिष्टघौति । (कै)

यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् क्तोऽयमित्यवगति । एव च सनादिविधावित्सञ्ज्ञकनकारोपलक्षित प्रकृत्यर्थानुवादी [3]'इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यथ ॥ अनुवादे [4]'सन्यत इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यथ ॥ अत एव [5] 'आटश्च इत्यादे साथकयम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आट न तत्र वृद्धिरिष्यते । यत्र चेष्यते प्रयोगे न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सवमवदातम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

---

१ निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २ ५ ॥

२ "आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" । ६ । १ । १८७ ॥ यासिद्ध वर्त्तिर श्निनो" ॥

३ प्रकृत्यर्थानुवादि इच्छाथ' । क । प्रकृत्यर्थानुवादीच्छाथ । ख ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७९ ॥ ५ अ ६ । पा १ । सू ९० ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

नञ्चिति । (कै)

आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भाव ॥ प्रकृते तत्पुरुष कर्मधारय । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुष ॥

नत्वस्येति । (कै)

कर्मधारयघटकस्येत्यर्थ ॥ बहुव्रीहेरेव ग्रहणे युक्तिमाह

तच्च नपुंसकमिति । (कै)

तत्पुरुषस्तु पुंल्लिङ्ग इति भाव ॥

स्वरभिन्नानामिति । (कै)

स्वरेण विलक्षणाना स्वरूपाणा मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थ । कर्मधारय [1]समासस्य इत्यन्तोदात्त । परस्तु [2]बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति । परशाखेणान्तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्ये सर्वशब्दस्य सज्ञा न प्राप्नोति । अन्त्ये तु सिध्यतीति विशेष ॥ [1]वक्ष्यमाणेन । तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू २२३ ॥

२ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

प्राथमकल्पिक । (कै)

एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीत । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भाव ॥ विग्रहप्रश्नोत्तरे [१]तानि इत्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह

अन्यपदार्थस्येति ॥ (कै)

नेष्यत इति । (कै)

प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भाव ॥ नन्वेवमपि तानि इत्येव सिद्धे इमानीति' व्यर्थमत आह

सर्वनामद्वयेति । (कै)

सर्वनामद्वयोपादानेन [२]तद्गुणसंविज्ञान सूचयतीत्यन्वय ॥

प्रत्यक्षेति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात्तेन च सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिति भाव ॥ गुणत्व दर्शयति

उपलक्षणानीति । (कै)

प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थ ॥

कार्य्ये संविज्ञानमिति । (कै)

तच्च द्वेधा क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियाया सन्निधानमात्रेण । यथा क्रियायोगाभावेऽपि शुक्लवाससं भोजयेति । क्वचित्तु विशे-

---

१ अत्रैव भाष्ये ॥

२ तस्यान्यपदार्थस्य गुणाना वृत्तिपदार्थरूपाणा विशेषणाना कार्य्यान्वयि तया संविज्ञान यत्र स तद्गुणसंविज्ञान ॥

षण्ण्यापि क्रियायोगेन शुक्लवाससं पश्येति । कार्य्य यत्र तद्भाव भावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थ फलित । एव तद्गुणसंविज्ञाने तद्वि-शिष्टस्येतरान्वय । अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेद । अथ शब्द-शक्तिस्वभावगम्य ॥ अन्तर्भाव कार्यित्व कार्य्यसन्निहितत्व वा । एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुण । अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गालार्थ ॥ ननु प्रकृते न संयोगो नाऽपि समवाय इत्यत आह

इहापीति । (कै)

एव च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमि त्यर्थ ॥ बहुवचनोपपत्तये आह

उद्भूतावयवभेद इति । (कै)

अवयवसङ्ख्याऽऽरोपेण बहुवचनमिति भाव ॥ नन्वेव समुदाय-स्यैव सञ्ज्ञास्यादत आह

तस्य चेति । (कै)

युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्त्वाच्च कार्य्यार्थया सञ्ज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्त्तितव्यमित्यन्वय । पृथक् प्रयोगत्वाद् इति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्य ॥

सिध्यतीति । (कै)

विनिगमनाविरहादिति भाव ॥ नन्वेव सर्वशब्दस्य सम्बन्धिवि-शेष्यत्वाभावात् कथ तस्य सर्वनामत्वमत आह

यथेति ॥ (कै)

स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्द समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धवि-शेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भाव ॥

अन्यपदार्थत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य अन्य पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यथ ॥ ननु सर्वनाम-शब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपप त्तिर्णा चेत् पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् [1]पूर्वपदाद् इति णत्वा ऽप्राप्तिरत आह

राज्ञेति ॥ (कै)

[2]सन्तम् अन्वयमज्ञायाम् ॥ '[3]असन्तम्' शुद्धरूढे रथन्त-रादौ ॥

आश्रित्येति । (कै)

द्वितीयविषये आरोप्येत्यथकम् । सामविशेषे रथकरणकतरण-कर्त्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यान यथा तथा सर्वाथवाचकत्वरूपाथ मारोप्य प्रकृतेऽपीति न वार्त्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति भाव । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत आह

प्रयोगे चेति ॥ (कै)

ननु सञ्ज्ञा चेत् कृत्रिमा तदा [4]शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसञ्ज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह

---

१ पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामग । ८ । ४ । ३ । २ अत्रैव कैयटे ।
३ कैयटे । ४ शब्दार्थनित्यताहानि । क ॥

सर्वार्थेति। (कै)

शक्तिनियमेन शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहु ॥ न च

[1]ष्णोऽसञ्ज्ञायाम् (पा)

इति सूत्रे भाष्ये यदेततसञ्ज्ञाया विधीयते । तत्र न सञ्ज्ञाया अभिधेयायामित्यर्थ किं तर्हि तत ततकार्य्यविशिष्टेन चेत सञ्ज्ञा गम्यते इत्यर्थ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथ णत्वप्राप्ति । न हि कृतणत्वेन सञ्ज्ञावगतिरत एव रघुनाथादि शब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात । अत एव महत्या सञ्ज्ञाया करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाण सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसञ्ज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावोऽध्वपरिमाणसञ्ज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोप सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक ॥ सौचत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह

लोकेति ॥ (कै)

भाष्य दर्शयति

सर्वंचैवेति ॥ (कै)

निपातनं चेति । (कै)

भावाभावयोरेकत्र विरोधादिति भाव ॥

नत्विति । (कै)

प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भाव ॥ भाष्ये

---

[1] अ ३। पा १। सू ११२॥

किमन्येऽपीति । (भा)

अन्ये विषय किमेवम एव जातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्न । आशयानभिज्ञ उत्तरयति ।

भवन्तीति । (भा)

यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्त भवति यथा प्राप्तस्याऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भाव ॥ शङ्कते

इको यणीति । (भा)

अस्य यदि भवन्तीत्यादि ॥

ततश्च संहितेति । (कै)

स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्ति । सा च संहितायां शाकलाभावे इति भाव ॥

प्रस्तीर्य्यन्ते इति । (कै)

किन्तु तत्प्रसङ्गे शरा प्रस्तीर्य्यन्त इति शेष । तथा च स्थानषष्ठीनिर्द्देशे उभयत्रापि तात्पर्य्यमिति भाव ॥

विकल्प इति । (कै)

स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्य्याभावादिति भाव ॥

परदेशस्येति । (कै)

विकरणविधौ धातो परस्येत्यधिकारेण धातो परो विकरण प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भाव ॥ ननु धातो परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यनि विहिते पश्चात् शबपि स्यात तिङ्विकरणवत् 'सार्वधातुके' इति विषयसप्तमी स्यादत आह

१ अ ३। पा १। ६७ ॥

धात्विति ॥ (कै)

साहायकम् । सहायकाध्यम ॥ [1]ननु कृञादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करोतीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्यात् न च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह

श्यनश्च शित्करणमिति । (कै)

न च शित्त्वं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्त्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् । अतिदेशबाधस्य तवाप्यावश्यक एव। क्वचित्तु नित्करणमिति पाठ । तद्धि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन [2] ञ्नित्ति इत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात् पित्त्वेनानुदात्तत्वे तु सार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तदर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति भाव । परन्त्वयं पाठः स्थानिवत्सूत्रस्थकैयटविरुद्ध ॥

आदित्यधिकारादेति । (कै)

तुदतीत्यादौ नित्यनुम व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यक ॥ [3] शप्श्यनोरि ति सूत्रस्थ श्यन् ग्रहणमप्यकार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम् ॥ नन्वेवं शपः परं श्नम स्यादत आह

[4]रुधादिभ्य इति । (पा)

---

१ भाष्ये विहितप्रत्यय इति । शबादिरूपप्रत्यय इत्यर्थ । क । ख ग । इ ॥
२ अ ६ । पा १ । सू १९७ ॥ ३ अ ७ । पा १ । सू ८१ ॥
४ अ ३ । पा १ । सू ७८ ॥

सार्वधातुक इति सप्तम्या 'रुधादिभ्य' इति पञ्चम्या षष्ठी कल्पनात् तेषामेवान्त्यादच पर श्नमिति भाव ॥ श्नम इति निर्देशस्य रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम् ॥ नन्वेव शप श्रवण स्यादत आह

यथा चेति । (कै)

शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भाव ॥ भाष्ये

[1]विहित प्रत्यय इति । (भा)

शब्रूप प्रत्यय इत्यर्थ ॥

एकार्थत्वादिति । (कै)

अज्ञातादेरेकेन द्योतितत्वान्न द्वयोस्समुच्चय इति भाव ॥ [2]येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीना बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ते तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह

निपातनमपीति ॥ (भा)

भाष्ये

एतदिति । (भा)

सतत सन्ततमित्युभयमित्यर्थ ॥

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति । (कै)

एकदेशानुमतिद्वारा [3]'सातत्य' इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थ ॥

---

१ 'भाष्ये विहित प्रत्यय इति'' इति प्रतीको नास्त्यत्र क+ग+ङ पुस्तके । वस्तुतोऽस्यैवोचित ॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति। परिभा ५८॥

३ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये। गण सू. २ १ ३२ ॥

नन्विति ।

निपातनेन सततमिति न साध्यते इत्यर्थ ॥ नन्वेव सन्ततात् ष्यञि सान्तत्यम् इत्यपि स्यादत आह

इति चानभिधानादिति । (क)

अत एव भगवता सन्ततमिति न सिध्यति इत्येवोक्त न तु सूत्रोच्चारितसजातीय सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम् ॥

पुराणशब्देनेति । (कै)

[1] पुराणप्रोक्तेषु' इत्यत्र निपातितेनेत्यर्थ ॥

[2]पृषोदरादीति । (कै)

---

१ "न" इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १ ५ ॥

३ पृषोदरादित्वादिति । क । ग । इ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६ । ३ । १ ९) पृषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि । पृषोदरप्रकाराणि । कानि पुन पृषोदरप्रकाराणि । येषु लोपागम वर्णप्रकारा श्रूयन्ते न चोच्यन्ते । अथ यथेति किमिदम् । प्रकार वचने थाल (५ । ३ । २३) अथ किमिदमुपदिष्टानीति । उच्चार तानि । कुत एतत । दिशिरुच्चारणक्रिय । उच्चार्य हि वर्णाना होपदिष्टा इमे वर्णा इति । के पुनरुपदिष्टा । शिष्टै । के पुन शिष्टा । वैयाकरणा । कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि शिष्टि वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञा । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टि शिष्टि पूर्वक च शास्त्र तदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एव तर्हि निवासत आचारतश्च स आचार आर्य्या वर्त्ते एव । क पुनरार्य्यावर्त्त । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षि णेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम । एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणा कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणा किंचिदन्तरेण कस्या श्चिद्विद्याया पारगास्तत्र भवन्त शिष्टा ॥

एवं च तेनैवाभयोरपि साधुत्वं न तु निपातनेनेति भावः ॥

च्विप्रत्ययेति । (कै)

गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात् संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये च्विरूपान्त इति भावः । तत्तत्पदत्वारोपवत् तत्तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चेरुपपत्तिरिति तात्पर्य्यम् ॥

षट्कार्य्येष्विति । (कै)

न च संज्ञा तथेति भावः ॥ इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य षट्कार्य्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्य्यम् । अत एव 'अभिव्यक्तपदार्थाये' इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणमत आह

प्रसिद्धीति । (कै)

तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः ॥

समासेति । (कै)

अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्य्या इति वक्ष्यति आकडारसूत्रे तदनपेक्ष्यायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनीति । (कै)

लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषया लिङ्गमव्याप्तमिति परास्तम् ॥ नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात् संज्ञासूत्रे विधेयासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

शब्दस्वरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ एतत्तद्-न्तविधिफलत्वेन परमस इत्यस्योपन्यास क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्य ।
[1]त्यदादीनाम इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्ध-त्वात् । स्मे भावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

यथा तत सूत्र निघातविधायक वाक्यभेदेन पाठविशेषण च तथेहापीत्यथ ॥ यदि अविशेषेण इत्यस्य सवकार्य्यार्थमित्यथ-स्तर्हि नेत्याह विशेषेण च इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह

कि यत् सर्वेषामिति । (कै)

यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषा कार्य्यम् उभभवदादावसम्भवात् । तथाप्यन्तगणानाश्रयणेन विधीयमान कार्य्यमिति तदर्थो बोध्य ॥

न सन्निवेशेति ।

न सामान्यविशेषसन्निवेशापेचमित्यथ ॥

अविशेषेणेति । (कै)

सञ्ज्ञोपसजनयोरपीत्यथ ॥

न गणेति । (कै)

न गणपठितत्वाकारेणेत्यथ ॥ भाष्ये

सर्वादीनाम् । (भा)

तदन्तभूताना त्यदादिप्रभृतीनाम् ॥

---

[1] अ ७। पा २। सू १ २ ॥

आनन्तर्येण । (भा)

आनन्तर्योपलक्षितयदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थ ॥

किं प्रयोजनमिति । (भा)

क्व प्रयोजनमित्यर्थ ॥

असञ्ज्ञायामिति । (भा)

योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्थे तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् ॥ स्वमज्ञाति इत्यादावपीदमनुवर्त्तत इति न दोष ॥

सर्वादीनीत्येव यानीति । (भा)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येव सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थ ॥

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि सूत्र तत्रानुपयुज्यमान कार्यान्तरार्थं परिभाषारूप ज्ञातव्यमिति भाव ॥

नन्विति । (कै)

अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात् स्यात । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भाव ॥ अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ प्रापिते उपसर्जने निषेधात प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् ॥

कौम्भकारेय इति। (कै)

अणन्तत्वेन कारशब्दादेवङीपि*कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव ढकयङ्गत्वाद्वृद्धिः स्याद् न कुम्भस्येति भावः॥ तदन्तविधौ तु समुदायात ङीपि तत एव ढकि समुदायस्याङ्गत्वात कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति॥ ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेय सिद्धोऽत आह

न चेति। (कै)

कृत एव ग्रहणे सा न तु कृदन्तग्रहणे इति भावः॥

नैतदस्तीति। (कै)

न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात्। कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावात्॥ नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात्। कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। अत एव सूत्रारम्भेन कदाचिदपि कारशब्दाद् ङीप्। यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न। [1]'अमहत्पूर्व-ग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात्। न चैवं बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्ग-वारणायाय निषेधोऽपि साधक इति वाच्यम्। [2]'टिड्ढाणञ् इत्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात्। पूर्व-

---

१ शूद्राचामहत्पूर्वा। वा। इत्यत्रामहत्पूर्वग्रहणेन। अजाद्यतष्टाप्। ४। १। ४। एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम्॥

२ अ ४। पा १। सू १५॥

चोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति ॥

परे तु प्रत्याख्यायते इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्ग्रीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः । अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनात्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वप्रतीतेः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकन्तु पूर्वत्र तदन्तताप्रतिषेधस्यातिधीवरी । पूर्वसूत्रनिर्द्देशो वाऽपिशलाज्ञाह्मणीति तत्त्वाचार्य्यदेशीयस्य । तदाशयस्य पूर्वत्र तदन्तता प्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तिलम् । अन्ये तु स्त्रियामित्यस्याविशेषणत्वात् स्त्रिया योऽभिहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाशयस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्व बोधितम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता खण्डसूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तन्न युक्तम् । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् सामर्थ्याच्चते । विशिष्टसम्बन्ध्यपत्ये विशेष्यसम्बन्धस्याव्याहतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात

प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति [1]येनविधिरि ति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्याम । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीव दुर्वार । अनुपसर्जनादित्येतत सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ते । मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च । न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्तस्मादपि कदाचिद ढक् स्यादेवेति वाच्यम् । यत प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य । अस्यापत्यमि । एरपत्यमित्यर्थे [2]यञिञोश्च इति फकोऽनापत्ते । एव च तन्निषेधेनानेन तस्यैव सग्रहो नत्वतद्भावत्यस्य न्यूनस्य । अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहु ॥

एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह

सुपाम इति ॥ (प्र)

अ अ अदिति (भा)

अत्र अ इति लुप्तपञ्चम्यन्तत्वादाह

अकारादिति ॥ (कै)

अकारान्तादिति भाष्ये अन्तग्रहण तु फलितार्थपर यथाकथञ्चिद् न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम् । विशेष्यासन्निधानात् । प्रायेण भाष्येऽपि अकाराद अकारात कारी इत्येव पाठ ॥ शेषेत्वोपस्यान्त्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात् परत्वसम्भवादाह

विधीयत इति ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू १ १ ॥

तदुक्तं भाष्ये

शिष्यमाणाविति ॥ (भा)

अपरिहृतमेवेति । (कै)

एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् ॥ परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्य्यकार्य्यार्थमप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्य उत्तरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयत्तद्द्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेऽपि व्यावृत्तिरित्येवं रीत्या तत्फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेश्युपक्षान्तरमाह

अथवेति । (भा)

अन्यं समाधानं इदं तु साधारणमित्याहुः ॥ स्वार्थद्वारेण इत्यादेर्विवरणं 'तदर्थगतेत्यादि ॥

गृह्यमाणविभक्तेरिति (भा)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्यापि संग्रह इति भावः ॥ [1]षड्भ्य इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते

यद्येवमिति ।

कन' । [2] सञ्ज्ञायां सञ्ज्ञायाम्' इत्यनेन विहितस्य ॥

कणीति । (कै)

कनि कृते कन्नन्त एव सञ्ज्ञावाची न प्रकृतिः स च न नान्त इति षट्त्वाभावात् ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ षड्भ्य' इति

१ अ ७। पा १। सू २२ ॥

२ सञ्ज्ञायां' सञ्ज्ञाकञ्चकसूत्राध्ययनेषु । ५। १। ५८ ॥

पञ्चम्येव षड्भ्य परयो प्रत्यासत्त्या षड्थगतसङ्ख्याभिधायिनाल्लु-गित्यर्थ इति भाव ॥ युष्मद इत्यादिविध्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुन-रुक्त । अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात ॥ परे तु गृह्यमाणविभक्तेरि-त्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थ । अदड्विषयमेतत् । कतरान्तस्यानभिधानमभिप्रेत्य तत्राद्डभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा। तुल्यन्यायात् षड्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्राति प्रसङ्ग शङ्कते। [1]यद्येवमिति । परमपञ्चेत्यादेर्लोके गणनाया व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्न । सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव गणनायामप्रसिद्धानामेव[2] सङ्ख्यावाचिना ग्रहणमित्यत्र न मानमित्यु-त्तरम् । पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यन्वयो दुरुपपाद । आ-वृत्तौ मानाभावस्य । [3] षट् प्रधान इत्यस्य त्वदभिमतषड्थप्रधा-नोऽत समुदायोऽपि [4]षट्सञ्ज्ञक इत्यर्थ ॥ षष्ठ्यन्तस्यत्वेऽपि विहितत्वसम्बन्धेनान्वय[5] इत्याशयेनाशङ्कते

इह तर्हीति ॥ (भा)

वैषम्यमुपपादयन् स्वाशयमाह । इह तावद् इत्यादिनेति भाष्यार्थमाहु ॥

शकटेति । (कै)

स च न स्वाङ्गमिति भाव ॥

---

१ अत्रैव कैयटे ॥ २ प्रसिद्धानामेवेह । क ॥
३ षटप्रधान एष समास । भा ॥
४ समुदायोऽपि षट सञ्ज्ञ इत्यर्थ । क । इ ॥
५ इत्याशयेन शङ्कते । क । इ ॥

अङ्गार्थेति । (कै)

प्रकृतशब्देनाङ्गम् ॥ एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहितपरामर्शोऽपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह

गृह्यमाणेत्यादि ॥ (कै)

अर्थद्वारकमिति । (कै)

डतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्तमोरित्यर्थः । तदर्थकप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः ॥ [1]डतरादिभ्य इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः ॥ परे तु विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्रन्थविरोधस्तस्माद् विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम परमकतरद् इत्यत्रादड्डादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति । प्रकृतभाष्यं तु विपरीतन्तदभावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः ॥ त्यदादिप्रकृतिकविभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (भा)

उक्ताशयेनाह

त्यदादिप्रधान इति । (भा)

[2]'अङ्गस्य इति सूत्रे [3]अतो भिस ऐस् इत्यादौ [4]विविभ-

---

१ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू १ ॥ ३ अ ७ । पा १ । सू ९ ॥

४ अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐसभवतीत्यत इति पञ्चम्यङ्गस्येति स्थाने षष्ठी तत्राशक्यं * विविभक्तित्वादत इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम् । भा–६ । ४ । १ ॥

---

* विभक्तित्वात् । इति पाठोऽप्यस्ति ॥

क्तित्वाद् असम्बन्धमाशङ्क्याङ्गनिमित्तो यो भिस् इति सम्बन्धं वक्ष्यति । तेन न्यायेनात्रापि सम्बन्धसम्भवादियमेकदेशयुक्तिस्तस्माल्लक्ष्यानुसारात् षड्भ्यो डतरादिभ्य इति सूत्रद्वये विहितविशेषण भाष्यसम्मत तस्यार्थस्य लक्ष्याविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याहु ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधान वक्तुमाह

इहेति ॥ (भा)

इहतावदिति । (भा)

लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । अङ्गस्य विभक्तौ इत्यादेश्चाङ्गाक्षगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्यार्थ । षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भाव ॥

नञ् समासेऽपीति । (कै)

[1]उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भाव ॥ अतिकतरद इत्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षे अतिसर्वायेत्यादौ दोष एव

---

१ वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव । नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात । तथाहि । आरोपितत्व नञर्थ । तथाच मायामनुष्यमायाम्लम्व्याजनिग्राकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोऽय ब्राह्मण इत्येव शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरण न तु शाब्दोऽयमर्थ । अत एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समास इति सार्थकम् ॥ नञ (२ । २ । ६) इति सूत्रे अब्राह्मणप"व्याख्यानावसरे ब्राह्मणलक्षणमाह

तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम ।

तप श्रुताभ्या यो हीना जाति ब्राह्मण एव स ॥

परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्व नाम्नो विहितस्य ङे स्मै इत्यर्थेऽपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात्। अतोऽप्येकदेशयुक्तिरिदं पक्षद्वयमत सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये

अथ वा नेदमिति । (भा)

[1]द्वन्द्वे च इत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत् प्रयुक्त कार्य्याभावे पर्य्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपीत्यभिमान ॥ ननु सर्वार्थ-वाचकत्व न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह

स्वविषयेति । (कै)

लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ता स्ववि-षय ॥ ननु सर्वादिगणपठिताना शब्दाना सर्वेषा सर्वार्थकत्वेन पर्य्यायत्वादवृथाय व्याख्यानक्लेशोऽत आह

न त्विति ॥ (कै)

नन्वेव घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद घटाये-त्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहण-सामर्थ्येन सकृदुग्टहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजाती-यार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात । एतदेव ध्वनयितु सर्वेषा नामानीति [2] बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये ॥ [2]भाष्ये

सञ्ज्ञोपसर्जने चेति । (भा)

सञ्ज्ञा लैकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तरार्थ-

१ अ १ । पा १ । सू ३१ ॥ २ भाष्ये ' इति नास्ति क पुस्तके ॥

संसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नाम पदस्वारस्येन तथैव लाभादित्यर्थ ॥ [1]उपसर्जनाग्रे विशेषे इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थ ॥ भाष्ये एतेषा चापीति दूषणान्तरम् ॥ एतेषा चापि । घटादिशब्दानामपि ॥ एकैकस्य । तस्य तस्यापि ॥ स स विषय । सर्वाद्यर्थो विषय ॥ तस्मिंस्तस्मिन विषये । सर्वाद्यर्थरूपे विषये॥ यो य शब्द । घटादिशब्दो वर्त्तते ॥ तस्य तस्य । घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्त्तमानस्येत्यपराध ॥ तद्व्याचष्टे ।

ततश्चेति ।

पदै पदार्थानभिधायाऽऽकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात् संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिजन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते

नन्विति । (कै)

गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागा प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थ ॥ योग्येतरान्विते पदाना शक्ते स्वार्थवत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति

तत्रेति ॥ (कै)

अवग्रह । क्रोडीकार ॥ न प्रतिपद्यते । निश्चिततयेति शेष ॥

रूपसादृश्यादिति । (कै)

ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थ ॥

---

१ उपसर्जनाग्रे इत्यारभ्य ' इत्यर्थ ' इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

तत्प्रतिपत्त्यर्थम् । निर्द्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ [1]अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र द्रष्ट इति भाष्याशयः ॥ यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्पशायां कैयटेनोक्तम् ॥ तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति [2]इग्यणः इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । (कै)

न च [3]सर्वनाम्नः स्मै इत्यादौ सर्वादेः स्मै इत्याद्येव सूत्राणि सन्त्विति न हस्त्यादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः । भाष्ये एव तद्द्वयमिति ॥

सहेति । (कै)

एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्त्वात्साहित्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः ॥ अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिह तन्त्रम् ॥ अनुच्चारणे तन्त्रेण बोध्यबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥

---

१ परे तु । क ॥ २ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥
३ अ ७ । पा १ । सू १४ ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

लौकिकप्रयोगाङ्गत्वेन निराकृतमित्यर्थ ॥

प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम । इदमुपलक्षणम । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणा सर्वेषामर्थाना प्राधान्येन बोधकत्व सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य ॥

स्वरूपमात्रोपकारीति । (कै)

स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थ ॥

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । (कै)

एव च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भाव । अकृतस्थायत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथ वा महतीति । (भा)

अय भाव । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारत प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र सञ्ज्ञायास्तत्त्वाभाव स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात । उपसर्जन हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थ सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासे अवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्व विशेष्यतयाऽस्त्येवेति दिक् ॥

ततोऽपि लघीयो नामेति । (कै)

सञ्ज्ञेत्यर्थ । तन्नाम सञ्ज्ञा यतोऽन्यल्लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये। यद्वा सञ्ज्ञा च नाम इति पर्य्यायप्रदर्शनम । तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत् । एवं च सञ्ज्ञाया सर्वत शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त्व सिद्धम् ॥ लघ्वर्थम् इत्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थ ॥ नन्वर्थसञ्ज्ञात्व नाम योगरूढत्व तच्च योगार्थस्य रूढ्यर्थेणैवान्वयनियमात पृथग् उद्देश्येनानन्वयात कथं सर्वार्थवाचकानामेव सञ्ज्ञेत्यत आह

अनुमीयत इति ॥ (कै)

नूनमेतानीति । (कै)

गणपठितानीत्यर्थ ॥ भाष्ये

अथोभस्येति । (भा)

उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भाव ॥

[१]द्विवचनविषयत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्द साधरित्यर्थ । द्विवचनासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन वृत्तिविषये' इत्युक्तम ॥

क इदानीमिति । (भा)

अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादक क शब्दोऽन्यच तसिलादिविषये

---

१ 'द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य" इत्यारभ्य 'द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थ' इत्यन्त नास्ति क + ग + इ पुस्तके ॥

द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः ॥ ननु टावन्ते[1] सर्वनाम्नः स्याट् इत्याद्यन्यसर्वनामकार्य्यसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह

टाब विषयत्वमपीति । (कै)

अन्याऽभाव इत्यत्र[2] हेतुत्वेनापपादानादिति भावः । एवं[3] चोभशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टापसहितद्विवचनविषयो वेत्यर्थ इति टाब्ग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्य्यम् ॥ द्विवचन टाब् विषयत्वे उपपत्तिमाह

तच्चेति । (कै)

[4]द्वित्रिभ्यामि ति सूत्रस्थवेत्यस्याखरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप् स्थानिकत्वेनाऽयचस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषाया अप्यसम्बन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूतायच् प्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पस्याऽननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तग्रहणानुवृत्तेः ॥

वृत्तिविषये इति । (कै)

अत एव [5] उभौ साभ्यासस्य इति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् उभाविति निर्देशाच्च उभयो-

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ११४ ॥ २ हेतुत्वेनोपादानात । क । ग । ड ॥

३ एवं चोभयशब्दः । क । ड । ग ॥

४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू २१ ॥

ऽन्यत्रे"ति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र तेन नातिप्रसङ्गः ॥[१]

उभयोऽन्यत्रेति । (भा)

[२]द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावनायामिति भावः । लुग्विषये लुकाविषयस्यैवापहारान्न दोषः । सम्भावनानिवेशाच्चो[३]भशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा उभशब्दात्तसिलादेः कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनापत्त्यावुभयत इत्याद्यसिद्धिः । मम तु यद्यत्र[४] तसिलादिः स्यात् तर्हि लुगपि स्यादिति सम्भावनया विषयाभाव सम्भावनाऽस्त्येवेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् । [५]"उभयोऽन्यत्रे"ति वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः ॥

रूपे इति । (कै)

नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादु[६]भकाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिद्ध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि[७] उभकयघट इति

१ "द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य" इत्यारभ्य "द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः" इत्यन्तमत्रास्ति । क । ग । इ पुस्तके ॥
२ द्विवचनत्वाभावसम्भावनायामिति भावः । क ॥
३ चोभस्य पाठाभावे । क । चोभयस्य पाठाभावे । इ ॥
४ तसिलादि स्यात् । क । ग । इ ॥ ५ उभयो इति । क । ग । इ ॥
६ उभयकाववयवौ । क । ग ॥
७ उभयघट इति रूपम् । क । उभकघट इति रूपम् । ग । इ ॥

रूपम् । के अयचि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेष स्पष्ट एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात । अत एव हरिणा उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकमूलभूतम [1]उभयशब्दस्य द्विवचन टाप च लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम । तन्मते ह्येषा प्रयोगाणामभाव स्पष्ट एवेति बोध्यम ॥

स्वरे चेति । (कै)

चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धेरिति भाव ॥ [2] उभकाभ्याम् इत्यादि वचनाद इत्यन्तोग्रन्थ प्रक्षिप्त । पुनरग्रे दर्शनात ॥

श्रूयमाण इति । (कै)

विषयशब्दलभ्योऽयमर्थ । श्रूयमाणत्व च [3]साक्षाद भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत ॥

[4]व्यवधानादिति । (क)

द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थ ॥ [5]उभघटाविल्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय

क विषये इति । (कै)

---

१ उभयस्य द्विवचन टाप लोपश्च । क । उभयस्य । ग । इ ॥

२ अत्रैव कैयटेऽस्ति ॥

३ साक्षाद् भावरूपादौ । इ । 'आदेशद्वारावेत्यन्यत' इति नास्ति इ पुस्तके ॥

४ व्यवधानादिति इत्यारभ्य 'उभघटावित्यादा इत्यन्त नास्ति इ पुस्तके ॥

५ उभयघटौ । क । ग ॥

एव चैतद्वचनाकरणलाघवायसुभशब्दपाठ इति भाव ॥ भाष्ये

एवमाप्यपीति । (भा)

टापा व्यवधानादिति भाव ॥

अन्तरेणापीति । (भा)

दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भाव ॥ अवन्ता देकवचनाद्यापत्तिस्तुनेत्याह

स्वार्थिकत्वादिति । (कै)

एव च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्व कथमिति न वक्तव्यमिति भाव ॥ कि वक्तव्यमेतद इत्यादि अन्तादिवद्भावेन इत्यन्तोऽपाठ । अवचनादापि इत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन कि वक्तव्यम् इति प्रश्नासङ्गते । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति बोध्यम ॥

द्व्यर्थेति । (कै)

क्वचिमाऽक्वचिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिस्तस्येह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य सख्यासज्ञासूत्रे भाष्ये उक्ते । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भाव ॥ ननूभकावितिवद् उभत इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह

उभयत इत्यादि । (कै)

तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानश-क्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात । द्विवचनत्व च सख्याप्रकारकसख्येयवि

---

१ तस्या इह । क । ग । ङ ॥ २ भाष्योक्ते । क ॥

शेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ [1]अभेदविषय वृत्तिविषय ॥ उक्तमर्थ प्रश्नपूर्व व्युत्पादयति । भाष्य

कथ स्वार्थिका इति । (भा)

यत स्वार्थिका प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यायविशेष्यकबोधजनका अत प्रकृतिगृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहण तेन प्रकृतिभूताभशब्दग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकाना स्वार्थिकाना कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थ । तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्ति । प्रकृतिग्रहणे-त्यनेन कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचन च टाप्साहचर्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाब्ग्रहण तेनो[2]भय रूभावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहु ॥

एव प्रत्याख्यात इति । (कै)

कि चाकज्भावार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन सिद्धे सज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थ । साहचर्याच्च सज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

इद त्विति । (कै)

भाष्ये आदि पदसग्राह्यमित्यर्थ ॥

भावतायनिरिति । (कै)

सति पाठे [3]त्यदादीनि च इति सूत्रत्वे [4]उदीचा वृद्धाद इति फिञ् ॥

---

१ उभयत उभयत्रेति चतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्य नास्तीत्य भेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते नन्भशब्द ॥

२ तेनोभयोरुभावभयोभावित्यत्र । क । ग ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७४ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

[१]भवद्र्यडिति । (कै)

[२]विष्वग्देवयोश्च टे इति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणादद्र्यादेश ॥

भवन्मय इति । (कै)

[३]नित्य वृद्धेति मयट् ॥ भवन्मित्रे बहुव्रीहौ सर्वनामस-ख्ययोरिति पूर्वनिपात ॥

[४]भवतष्ठगिति । (पा)

शत्रन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहण तत्राऽनुवर्त्तते इत्यर्थ ॥

गुणवचनेति । (कै)

एत्रसज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसज्ञाऽत परा सर्वनामसज्ञेति भाव ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥१।१।२८॥

एकस्मिन्निति । (कै)

सर्वत्र परत्वात प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सर्वत्र वा विकल्पे भा-वाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषय-त्वासम्भव इति भाव ॥ भाष्ये

दिगुपदिष्टे इति । (भा)

---

१ भवद्युड इति । क । ङ । ग ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू ९२ ॥
३ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥ ४ अ ४ । पा २ । सू ११५ ॥

दिक् शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थ । बहुव्रीहाविति शेष ॥ व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह

मुख्य इति ॥ (क)

दक्षिणदक्षिणस्यै इति । (भा)

[1]आबाधे चे ति द्विवचन बहुव्रीहिवद्भावौ ॥

नावयवानामिति । (कै)

[2]न बहुव्रीहौ इति वद् द्वन्द्वे चिकीर्षते नेत्यर्थो न । यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन त प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तद्प्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीना द्वन्द्वाभावेनादन्ते काकचोरविशेषेण फलाभावात । अन्यपर्यायलक्ष्यद्वन्द्वस्य सर्वनामत्वे न मानम् । बहुसम्मतत्वात । गणे तत पाठस्य [3]विभाषा जसि इत्यस्याऽसङ्गतेश्चेति भाव । एव चेद् सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव सूत्रकृता तदनुभ्युपगमाद्वा कृत तत । अत एव कुक्कुटमयूर्य्यावित्यादावुपसर्जनह्रस्ववारणाय [4]'द्वन्द्वे ने'ति वचनमारभ्य [5]गोस्त्रियो इति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम् ॥

पुंव्वद्भाव इति । (कै)

इद चिन्त्यम । मात्रग्रहणेन सिद्धे ॥ ननु यथा बहुव्रीहौ

---

१ अ ८। पा १। सू १ । पीडाया दोत्याया द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च ॥

२ अ १। पा १। सू २९ ॥ ३ अ १। पा १। सू ३२ ॥

४ द्वन्द्वे च (वा) द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्य । कुक्कुटमयूर्य्यौ। गोस्त्रियो रुपसर्जनस्य (१। २। ४८) एतत सूत्रस्थवार्त्तिक तद्भाष्य च ॥

५ अ १। पा २। सू ४८ ॥

(विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १। १। २८।) (अ १। पा १। आ ६)

द्वन्द्वे चेत्यप्राप्तावपीय प्रवर्त्तते तथा द्वन्द्वे न बहुव्रीहौ इत्य प्राप्तावपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह

अयमचार्थ इति । (कै)

एव च नचाप्राप्ते इत्यस्य भाष्ये बहुव्रीहावित्यादि ॥ द्वन्द्वे च इत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादि ॥ एव च बहुव्रीहौ सवच निषेधप्राप्तिद्वन्द्वे तु द्वन्द्वे च इतस्य न सवच प्राप्तिजसिविभाषया बाधादिति भाव ॥

सर्वं स्वविषय इति । (कै)

सर्वा दिग बहुव्रीहिरित्यथ ॥

न व्यास्त इति । (कै)

सर्वा दिग् द्वन्द्व इति शेष ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

यदि चेति ॥ (कै)

भाष्ये

या पूर्वा सोत्तरेति । (भा)

यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्व प्रतीयते । [1]या पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्येत्यर्थात् । एव चो-त्तराशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या [2]पूर्व-पदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तत्वचकत्वेन गुणवाचकत्वाद विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥

---

१ या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या । क । ग ॥

२ पूर्वा पदस्य । क । ग । ङ ॥

[1]तत्र हि दिक्शब्दोऽस्तीति । (के)

न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुन विधानद्वारा सवत्र विशेषविहितत्वात् सोऽपि प्रतिपदोक्त । स्पष्ट चेदम [2]आन्महत इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम । पूवशब्द उत्तर-शब्द समस्यते इत्येव विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्द समस्यत इत्येव विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक् शब्दाभावादिति भाव ॥

भाष्ये

अवयवभूतस्याऽपीति । (भा)

प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य [3]समूहत्व प्रति गुणत्वादिति भाव ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वाद्वत्तिपदार्थ-स्येति बोध्यम ॥ वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेष । अन्तरशब्दस्य सवनामत्वेऽपि परनिपातो [4]राजदन्तादित्वाद्बोध्य ॥

---

१ ग्यालेग्टाइनमुद्रापितविवरणपुस्तके (तत्र दिक शब्दोऽस्तीति) इति पाठोऽस्ति । वस्तुत हि शब्दघटित एव पाठोचित । बहुषु पुस्तकेषु तथा दृष्टत्वात ॥

२ शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात कृता बहुव्रीहि ।
तस्मात सिद्ध्यति तस्मिन प्रधानतो वा यतो वृत्ति ॥ ४ ॥

यस्मात "शेषो बहुव्रीहि ' (२ । २ । २३) इति सिद्धे 'अनेक मन्यपदार्थे ' (२ । २ । २४) इत्याह तेन प्रतिपद भवति । आन्म हत समानाधिकरणजातीययो (६ । ३ । ४६) इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणोक्तम ॥

३ अस्य समूह । क । ग । इ ॥

४ अ २ । पा २ । सू ३१ ॥

तन्मते नेति । (कै)

किं चावयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

नियम कथमिति । (कै)

संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भाव ॥

प्राप्ते इति । (कै)

[1]सप्तमीविशेषणे इत्यनेन ॥ न चैव वार्त्तिके संख्याग्रहणं व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि सम्भवात ॥ भाष्ये वृत्तिकारोक्तसूत्रार्थमाह

न खल्वपीति । (भा)

अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते । बहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय पदान्तरेत्यादि ॥ वृत्तिपदार्थविशेषणेति बहुव्रीहि ॥

बहुव्रीहिणेति । (कै)

ततो बहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेष ॥

सामान्येनेति । (कै)

न लुग्विषयमेवेति भाव । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकम् ।

---

१ अ २ । पा २ । सू ३५ ॥

अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्याम ॥

गोमतप्रिय[1] इत्यत्र लुका [2]हलङ्यादि' लोपो बाध्यते। तेन नुम्दीर्घौ नेति भाव ॥ भाष्ये

ननु चेहापीति। (भा)

वैयधिकरण्येन सम्बन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थ ॥ प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव सम्बन्धो न तु विषयत्वध्याहारेणेत्याशयेनाह

अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

अत्र हीति। (कै)

बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्यस्मायादिप्राप्तेरिति भाव ॥ तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तत तात्पर्यम ॥ ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशा प्रथमार्था अत एव [3]द्वन्द्वे चेति निषेध समुदायस्यैव। एव च वाच्यवृत्त्याऽसर्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये

अय खल्वपीति। (भा)

एतेन बहुव्रीहौ इत्यत्र चिकीर्षिते इत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणार्थ्यर्थेति परास्त तद्व्याचष्टे

सूत्रेति। (कै)

भाष्ये ऐकपद्यम् एकार्थीभाव। एककारकशक्तियोगो वा

---

१ इत्यादौ। क॥ २ अ ६। पा १। सू ६८॥

३ अ १। पा १। सू ३१॥

एकविभक्तिकत्वं बोध्यम । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य यदयो लभते तस्येद ग्रहणमित्यन्वय ॥ [1]तद्यत्र तादर्थ्याद इति पाठ क्वचित । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्वपदपर्यन्त लक्षणा बोध्या । तदेतत् बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम ॥ ननु वाक्ये निषेधस्येदृक पितेति प्रयोगो न स्यात । किं च सुपरत्वाभावात्स्वाहौ न स्यातामत आह

अप्रयोगेति ॥ (कै)

तदेतद्वृत्तिकारोक्त दूषयति

[2]अकचस्वरौ त्विति । (भा)

एषा स्मृतिरविशेषात सर्वप्रकरणविषया ॥

सूत्रप्रत्याख्यानेति । (कै)

समुदाये निषेधस्य महासञ्ज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भाव । एव च महासञ्ज्ञासिद्धार्थानुवादक प्रपचार्थं सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् ॥

यथोत्तरमिति । (कै)

उत्तरोत्तरस्य बहुलच्छदर्शितत्वात । स्पष्ट चेद [3]धिन्विकृण्व्यो”

---

१ तद्यत्र तादर्थ्याद्’ इति पाठ एलफिनस्टोन विद्यालयस्थहस्तलिखितभाष्यपुस्तके दृश्यते ॥

२ *गोनर्दीय आह । अकचस्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितृक मकत्पितृक इत्येव भवितव्यम् ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ८ ॥

---

* गोनर्दीयस्त्वाह । बहुषु पुस्तकेषु एवम्विधपाठोऽस्ति ॥

इति सूत्रे भाष्ये ॥ एतेन सूत्र सार्थक्याय वृत्तिकारोक्त व्याख्यान-मेव प्रबलमित्यपास्तम ॥ श्रिड् इति सवनामस्वरोदाहरण त्विश्वप्रियायेति ॥ भाष्ये

भूतपूर्वस्येति । (भा)

भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थ ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

प्रयोगकालस्वरूपस्यावधेर्झटिति बोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थ-स्योपसर्जनत्वान्न भवतीति भाव ॥

तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अयमपि समुदायनिषेध एव । सर्वाद्यन्ततृतीयासमास सर्व नाम नेत्यर्थ ॥

प्रयोगार्हस्येति । (कै)

मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भाव ॥ भाष्ये तादर्थ्यात इति च लोकदृष्ट्योक्तम् । लोके हि तस्मादेव वा-क्यात्ता वृत्ति निष्पन्ना मन्यते ॥ नन्वेव सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यतेऽत आह

वाक्यभेदेन चेति ।

आवृत्त्येति भाव ॥ भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

[1]योगाङ्गमिति । (भा)

योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् ॥

तृतीयाया सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयान्तात् पराणीत्यर्थः ॥ तद्बीजं दर्शयति

पर्य्युदासेति । (कै)

भाष्ये पञ्चम्युपादानात् पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ॥

सदृशस्येति । (कै)

प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् ॥

प्रतिपदोक्त इति । (कै)

तेन मासेन कृताय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः ॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान् सर्वादीन् विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥

---

१ "योगाङ्गम्" इति प्रतीको नास्ति क + ग पुस्तके ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

इकारेणेति । (कै)

तद्रूपस्य सर्वनामकार्यस्याऽभावादिति भाव ॥ सूत्रे जसि इति च लुप्तसप्तमीक लुप्तद्वितीयान्त वा ॥

अन्ये त्विति । (कै)

जसीत्यस्य च जस घटिते सर्वनामकार्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे विभाषेति सञ्ज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यभिमान ॥ भाष्ये

[1]अकजर्थ्थि न भवति (भा)

इत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् न भवतीत्यर्थ। कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव समुदायस्य कुत्साविवक्षाया केनाय विकल्प । द्वन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावादिति बोध्यम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४॥

भाष्ये

पुन सूत्रपाठे इति । (भा)

गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थ ॥ ननु पूर्वादीनि नवे-

१ अकज न भवति । क । उपलब्धभाष्यपुस्तके अकजर्थ्थि न भवति" इति पाठोऽस्ति ।

त्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्यकत्वेन गौर-वाद्यर्थान्तरे एवाप्राप्तविभाषा स्यादत आह

तेषामेवाचेति ॥ (कै)

नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह

गणे एवेति ॥ (कै)

प्रकारार्थ इति । (कै)

वस्तुत लघ्वक्षरत्वादजाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्याशयेन अवरादीनाम् इत्युक्तिर्वार्त्तिककृत इति बोध्यम ॥ ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद गणपाठस्य पूर्वतानिश्चीय-तेऽत आह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात तदेव कुत इत्यत आह

तच्च वेदे इति ॥ (कै)

प्रकारेति । (कै)

सर्वनामकार्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भाव ॥

छान्दस प्रयोग इति । (कै)

एव च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भाव ॥ अत्र वदन्ति तानि पूर्वादीनि इत्यनेनैव गणपा-ठस्य पूर्वत्वे सिद्धे इमान्यवरादीनीति' व्यर्थम । अस्य हि पूर्वा-दीनीत्यर्थ कैयटाल्लभ्यते । नचाऽस्य सूत्रपाठस्य पुन पाठत्वे

साधक । किं च इमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना त्वदुक्त-रीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्यपि चि-न्त्यमेव । तस्मादत्र आदिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिस्सु सुयोधन इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्या-यीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थ । एवं च तत्तत्कालकृतत्वात् पूर्वादिव्यवहार इति भाव ॥ तत्र मानाभावमूलक शङ्कते ।

इमान्यपि । (भा)

अष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥

पूर्वादीनि । (भा)

पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थ । अत्राऽपिरेवार्थेऽन्यथोभयो परस्परा-पेक्षया पूर्वकालत्वासम्भवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ सवत्रादि शब्द प्रकार एव तत्तत्काव्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अति-प्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशय । ध्वनित चेद [1]कस्येद् इति सूत्रे भाष्ये इति ॥

[2]नवैवेति (भा)

भाष्ये । अष्टाध्याय्या पूर्वे'त्यादि त्रिसूत्री पठितानीत्यर्थ अष्टाध्याय्या पूर्वकालत्वे पूर्वादीनी ति सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठिता-नामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भाव ॥

---

१ अ ४ । पा २ । सू २५ ॥

२ "नचैवेति' पाठो बहुषु विवरणपुस्तकेषु दृश्यते । तत्त्वशुद्धम् । भाष्ये ऽदर्शनात् ॥

प्रतिनियतेति । (कै)

पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव बहिर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थ । अष्टाध्यायीपाठेन यथा ङ्यादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति

तत्र पुनरिति । (कै)

पुन सञ्ज्ञाविधानेन पुन कार्य्यविधानद्वारा ङ्यादि पर्य्युदासोबाध्यत इत्यर्थ ॥

इति पुनर्विधानेनेति । (कै)

एतत सञ्ज्ञाकल्पितेन द्वितीया पुनर्विधानेनेत्यर्थ ॥ नन्वेव जसि विकल्पो न स्यादत आह

वाक्यभेदेन चेति । (कै)

विभाषा जसि इत्यनुवृत्त्येत्यर्थ ॥

[1]जस् भावादिति चेदुत्तरत्रेति । (वा)

ढोढे लोप इति सूत्रे वार्त्तिकमिदम् । [2]एभिश्च सूत्रवार्त्तिकप्रयोगैस्त्यदादित पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यते इति भाव ॥

पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । (कै)

व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भाव ॥ तथा व्याख्याने बाधकमाह

---

१ जश् भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवादप्रसङ्ग (वा) ' ढोढे लोप ' (८ । ३ । १३) एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ एतैश्च । क । ग । ङ ॥

उक्तानुवादेति । (कै)

भावार्थे इत्यर्थः । अभाववतात्पर्य्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायाऽयमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह

प्रतिपदेति ॥ (कै)

असङ्करेणेति । (कै)

सप्तस्वेव व्यवस्थासम्बन्धः स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येव रूप इत्यर्थः । एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायामित्येव कुतो न सूचितम । सप्तानामेव व्यवस्थाया वृत्तेरिति चिन्त्यम ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

आत्मीयत्वमेवाहेति । (कै)

आत्मीयत्वेनैव तत प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः । ईदृशविशेषलाभायमेवाख्याग्रहणम् । तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम् ॥

[1]प्रतिषेध इति । (कै)

अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

न तु ज्ञातिधनयोरिति । (कै)

ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः ॥

---

१ प्रतिषेध इति शेष इति । क । ग । इ ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।१।१।३६॥

भिन्नार्थ इति । (कै)

नानार्थ इत्यर्थ ॥

तत सर्वथेति । (कै)

कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम ॥ नन्वल्पमहत्परिमाणाभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह

समाने इति । (कै)

पदद्वयमपि सप्तम्यन्तम् ॥ भाष्ये

किमुत्तरीय किमन्तरीयम् (भा)

इत्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वय ॥

तृतीयचतुर्थयोरिति । (कै)

शरीरसयुक्तयोरित्यर्थ । भाष्यस्य लय भाव । बहिर्योग इति स्मर्यते । तेन परम्परया बाह्यसम्बद्धस्याऽपि सिद्धिरिति ॥ ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्यवार्त्तिकोदाहरण सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह

गर्णेति । (कै)

पूश्शब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थ ॥ [1]तच्च स्त्रियामेव तदाह

इह त्विति ॥ (कै)

---

१ स च स्त्रियामेव । क । ग । ङ ॥

[1]स्वरादिनिपातमव्ययम् ।१।१।३७॥

क्रियाप्रधानमिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थ । यथा हिरुगादि । एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

किंचिदिति । (कै)

यथोच्चैरादि ॥

---

१ चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा । यथा लोध नयन्ति पशु मन्यमाना' इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनां यथा 'पशु स्तास्वक्रे वायव्यान्' इत्यादौ स्वरादीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेष्यते । स्वस्ति वाचयति । स्व पश्येति यथा । स्वर् इति स्वगपरलोकयो । स्वर्गे । 'छायेव या स्वजलधेर्जलेषु" । परलोके । "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य' ॥ अन्तर इति मध्ये । 'अन्तर्वाप्यस्विरमनुचर ॥ प्रातर इति प्रत्यूषे । प्रात संध्यामुपासीत" ॥ पुनर इति आद्युदात्तोऽप्रथमे विशेषे च । अप्रथमे । पुनरुक्तम" । विशेषे । 'किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या' ॥ सनुतर इति अन्तर्धाने । 'सनुतश्चोरो गच्छति" ॥ उच्चैस् इति महति ॥ नीचैस इति अल्पे ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये ॥ ऋधगिति सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ ऋते वर्जने ॥ युगपदित्येककाले ॥ आराद् दूरसमीपयो ॥ पृथग इति भिन्ने ॥ एते नवान्तोदात्ता इति काशिका । 'शनैश्चिद्यन्तो अद्रिव' 'ऋधगित्था समर्त्य" इत्यत्र तु 'शनै ऋधक" शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते ॥ ह्यस इति अतीतेऽह्नि ॥ श्वोनागतेऽह्नि ॥ दिवेति दिवसे ॥ रात्रौ इति निशि ॥ सायमिति निशामुखे ॥ चिरमिति बहुकाले ॥ मनागिति

अनेकशक्तीति । (कै)

[१]स्वस्तिष्ठति स्वरागत इत्यादाविव्यथ । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

[२]सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनाना च (भा)

इत्यस्याऽव्ययसञ्ज्ञेष्यत इति शेष ॥

लोहितेति । (कै)

अव्ययीभावस्ये ति स्वरादिषु पव्यत इति मते इदम् ॥ न खसत्त्वताच्विभावाचादिषु पाठाभावाच्च कथ निपातत्वमत आह

[३]प्राग्रीति ॥ (पा)

---

१ स्वस्तिष्ठ स्व आगत । क । ग । इ ॥

२ सत्त्ववचनाना च । क । ग । इ ॥ ३ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईषदर्थे॥ ईषदित्यल्पे॥ जोषमिति सुखमौनयो ॥ तुष्णीमिति मौने॥ बहिस अवस इत्येतौ बाह्ये॥ समयेति समीपे मध्ये च॥ निकषा इत्यन्तिके॥ 'विलङ्घ्यलङ्का निकषा हनिष्यति"॥ स्वयम इति आत्मना इत्यर्थे॥ 'स्वय कृतम '॥ वृथेति व्यर्थे॥ नक्तमिति रात्रौ॥ नञ्ञ इति निषेधे (नञ्ञ स्वरादिष्वप्रामाणिक पाठ)॥ हेतौ इति निमित्तार्थे॥ इद्धेति प्राकाश्ये॥ अद्धेति स्फुटावधारणयो ॥ तत्त्वातिशय योरित्येके॥ सामि इत्यर्द्धजुगुप्सितयो ॥ एते स्वस प्रभृतय सान्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका। दिवा चित्तम कृण्वन्ति' 'वृथा सृजत्यर्थिभि ॥ नक्ता ददृशे कुहचिद्देवेष' इत्यादौ तु आद्युदात्ता प्रयुज्यन्ते॥ सना इति नित्ये। 'सना तात इन्द्र" सनातन"। सनत इदमपि नित्ये। 'सनतकुमार '॥ तिरस् इत्यन्तर्द्धौतिर्य्यगर्थे च। तिरोहित ' 'तिर काष्ठ कुरु"। परिभूते तु लक्ष्या "तिर

[1]किमोऽद् इति । (पा)

तद्धितश्च इति सूत्रमपि तत्सञ्ज्ञाविधायकमेव भवति । एतत प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां सञ्ज्ञास्त्यादिति भाव ॥ भाष्ये

एव तर्ह्यव्ययेति । (भा)

प्राग्रीश्वराद्व्यय स्वरादीनि चादयाऽसत्त्वे इति पाठ्यमित्यर्थ ॥

तदा चादीनामिति । (कै)

यदि तु चादय । असत्त्वे इति योगविभागेनासत्त्वे इति पाठविशेषण क्रियते तदा नाय दोष । तस्माद्भाष्योक्त एव दोष । न च तत्र प्राग्रीनामिति वाच्यम् । [2]ऊर्यादीनामसङ्ग्रहापत्ते । एव [3]निपाता आद्युदात्ता इत्यादावपि दोषो बोध्य ॥

---

१ अ ५। पा ३। सू १२ ॥ २ अ १। पा ४। सू ६१ ॥
३ निपाता आद्युदात्ता (फिट सूत्रम् । ८) ॥

स्तॄतोरिरिति यथा ॥ सना इत्यादयास्त्वरोन्ता आद्युदात्ता इति का शिका । 'सनाच्च होता नव्यश्च सतसि" "तिर पुरूचिदश्विने' त्यादौ तु अन्तोदात्त प्रयुज्यत ॥ अन्तरा इत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च । त्वा मा चान्तरा कमण्डलु ' 'त्वामन्तरा तामरसायताक्षि ॥ अन्तरेणेति वजने ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च ॥ कम् इति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेष । वारिणि 'कञ्ज पद्मम' । मूर्द्धनि । 'कञ्जा कचा" । निन्दायाम । "कन्दप" । सुखे । 'क यु ' ॥ शम इति सुखे । शकाय ॥ सहसा इति आकस्मिकाविमर्श यो । 'दिव प्रसून सहसा पपात" । "सहसा विदधीत न क्रियाम ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।१।१।३८॥

यद्यपि केवलस्येति । (कै)

एव च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्ति रिति विशेषणमव्यावर्त्तकमिति भाव ॥

वाचनिक इति । (कै)

शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ किं च केवलाना सञ्ज्ञाया प्रयोजनाभाव प्रयोजकाभावश्च । अन्वयसञ्ज्ञा-लभ्योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् ॥ वार्त्तिकोत्थानाय सूत्रार्थं दर्शयति

तत्र वृत्तिकारेणेति ॥ (कै)

सर्वा विभक्तिरिति । (कै)

सर्वावयविकेत्यर्थ ॥

स्वधेति पितृदाने ॥ अलम इति भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥ भूषणे । 'अलङ्कार' । पर्य्याप्तौ । अलमस्य धनम्" बह्वित्यर्थ ॥ शक्तौ, अल मल्लो मल्लाय । शक्त इत्यर्थ । वारणे । अलमति प्रसङ्गेन । निषेधे । 'बालप्यालमिद वभ्रोयत्स दारानपाहरत" न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ वषड इति हविर्दाने ॥ विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकविनाययो । नानाभूत देहभृता समाजम' । नानारीतिनिष्फला लोकयात्रा" ॥ स्वस्तीति मङ्गले ॥ अन्यद् इत्यन्यार्थे । 'देवदत्त आख्यातोऽन्यच्च यज्ञदत्त इति ॥ अस्तीति सत्तायाम । अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्तिक ॥ उपांशु इति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययो । क्षमा

प्रतिनियतेति । (कै)

एव च विशेषत कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भाव ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह

अश्रूयमाणेति ॥ (कै)

तन्निमित्तस्येति (कै)

बहुव्रीहि ॥ ननूत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासा स्यादिति बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहतमत आह

क्रमव्यतिक्रम इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थ ॥

अविशेषेणेति । (कै)

ह्येकयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थ ॥

इति क्षान्तौ ॥ क्षमा करोतु भवान ॥ विहायसेति वियदर्थे । विहायसारम्यमितो विभाति ॥ दोषेति रात्रौ ॥ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थे ॥ पुरा इति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । 'पुराधीते" । अविरतमपाठीदित्यर्थ । 'पुरिलुङ च" इति लट । चिरातीते । 'पुरापि नव पुराणम । 'पुरेदमूर्द्ध्व भवतीति वेधसा" । समनन्तर भविष्यतीत्यर्थ ॥ मिथो इति रह सहार्थयो । मन्त्रयते मिथो ॥ मिथस इत्यपि पूर्ववत ॥ प्रायस इति बाहुल्ये ॥ मुहुस इति पुनरर्थे ॥ प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च । केचित्तु प्रवाह्विकेति पठन्ति ॥ आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्येति

उत्पन्नाना नियम इति । (कै)

उत्पन्नाना शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनेव निवृत्ति क्रियत इत्यर्थ । इदमपर्यनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम् ॥

विशेषस्येति । (कै)

द्वेकयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थ । ज्ञापकाद्विभक्तिरितिपक्षे इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थ ॥ ननु 'चलादीनाम्' इत्युक्ता चल प्राक् पठितस्य तसिल कथमुदाहरणदानमत आह

आदिशब्दस्येति ॥ (कै)

ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यिकेत्यत आह

प्रयोग इति ॥ (कै)

दध्नीत्यादाविति । (कै)

प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भाव ॥

प्रतिबन्धे । हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति ॥ अभीक्ष्णमिति पौन पुन्ये ॥ साकसाद्धमित्येतौ सहार्थे ॥ नमस इति नतौ ॥ हिरुग इति वर्जने ॥ धिग इति निन्दाभर्त्सनयो ॥ आम इत्यङ्गीकारे । 'आम कुम' ॥ प्रत्यम् इति ग्लानौ ॥ प्रशान इति समानार्थे । 'प्रशान देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ प्रतान इति विस्तारे ॥ मा इति निषेधे ॥ माङिति निषेधाशङ्कयो (माङोऽप स्वरादौ प्रक्षिप्त पाठ) ॥ आकृतिगणश्चायम । तेनान्येऽपि ग्राह्या ॥ तद्यथा । अम इति शीघ्रे अल्पे च ॥ कामम इति स्वाच्छन्द्ये ॥ प्रकामम इत्यतिशये ॥ भूय इति पुनरर्थे ॥ साम्प्रतम् इति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे ॥ साक्षाद् इति प्रत्यक्षे ॥ साचीति तिर्यगर्थे ॥ सत्यम इत्यर्द्धाङ्गीकारे ॥ मङ्क्ष्विति शीघ्रे । आश्विति च ॥ सवदिति वर्षे ॥ अवश्यम् इति निश्चये ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वे [1]ऽव्ययादाप्सुपः इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत आह

अविभक्तिरिति ॥

वाशब्द इति । (कै)

प्रयुक्त इति शेषः । एवं चाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः । [2]अलिङ्गम् इत्यपि यद्युच्यते एवमप्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

शास्त्रादेवेति । (कै)

तद्द्योतकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भावः ॥

वाशब्दार्थ इति । (कै)

वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बहुव्रीहिः । अर्थ च पाठः स्वरादिषु कार्य इति बोध्यम् । स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये तद्धि-

१ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥ २ अलिङ्गमसङ्ख्यमितिवा । वा ॥

सपदि शैघ्र्ये ॥ बलवत् इति अतिशये । बलवदपि शिक्षितानाम ॥ प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे ॥ नित्यदा सदा अजस्र, सन्ततम् एते सातत्ये ॥ उषेति रात्रौ । उषातनोवाय ॥ रोदसी द्यावा पृथिव्यर्थे ॥ ओम् इति ब्रह्मवाची ॥ भूर् भुवर् इति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः ॥ झटिति, झगिति तरसा शैघ्र्ये । द्राक् द्रुत शैघ्र्ये क्षिप्रमिति च ॥ अतीव इत्यतिशये ॥ सुष्ठु इति प्रशंसायाम ॥ कु इति कुत्सिते सदर्थयोः । कापथ, कवोष्णम् ॥ अञ्जसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः ॥ अ इति बहिरर्थे ॥ मिथ इति द्वावित्यर्थे । मिथु मन्त्रयेते ॥ विष्वग् इति सम

तस्य इति सूत्रारम्भोऽप्यावश्यक इति भाव ॥ [1]प्रत्नेत्यादि स्यात् न परिगणितमध्यवर्त्तीत्यत आह

स एवेति। (कै)

[2]प्रकारवचन इत्यत्र प्रकार सादृश्य विशेषश्च तत्र शब्द-शक्तिमाहात्म्यात प्रत्नादिभ्य उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते । किमा-दिभ्य' थाला तु विशेष । एव च प्रत्नपूर्वे ति सूत्र व्यर्थमेव । लोकेऽप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भाव ॥ [3]अमु च छन्दसि इत्यम् ॥ [4]किमेत्तिङ इत्याम् ॥ [5]प्रतियोग इति तसि शस्प्रभृतिषु अस्तीति तदग्रहण चिन्त्यम् । दृष्टान्तार्थमित्यन्ये ॥ भाष्ये वति "[6]तेन तुल्यम इति विहितो न तु [7]उपसर्गाच्छन्दसि इति

१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि । ५ । ३ । १११ । इवार्थे । त प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा" ॥

२ अ ५ । ३ । २३ ॥ ३ अ ५ । पा ४ । सू १२ ॥

४ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥ ५ अ ५ । पा ४ । सू ४४ ॥

६ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥ ७ अ ५ । पा १ । सू ११८ ॥

तात भावे ॥ भाजग इति शैघ्र्ये । भाजक पर्याप्त ॥ अन्वग इत्यानुकूल्ये अस्तम इति विनाशे ॥ आनुषग् इत्यानुपूर्व्ये ॥ 'आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता' । अनुमाने अनुषग इति शाकटायन ॥ आनुषट् इति दान्त केचित ॥ अस्रस इति शीघ्र साम्प्रतिकयो । "अस्र एव गच्छति' । अस्ररेवेति रेफो वा ॥ स्थाने इति युक्तार्थे ॥ वरम इति हि ईषदु त्कर्षे ॥ दुष्ठ निष्काष्ठार्थे ॥ बलादिति हठार्थे ॥ शु इति पूजायाम । 'शुशाशीर" ॥ चमेति चान्तौ ॥ अर्वाग इति प्राचीने ॥ शुदि शुक्ल-पक्षे ॥ वदि कृष्णपक्षे ॥ इति स्वरादि ॥

विहित । [1]उद्गतो निवत इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्श-नादित्याहुः ॥

एकत्वादिव्यवहारवदिति । (कै)

पटादिपदानामिति शेष ॥

अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति । (कै)

तथाच संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदुष्ट इति भाव ॥

[2]अव्ययादाप्सुप (पा)

इति सूत्रं तु न्यायसिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापकं 'प्रत्ययलक्षण' प्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिसम्पादनार्थमिति तात्पर्यम् ॥ नन्ववैयाकरणै संख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये

अभिज्ञाश्चेति । (भा)

पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भाव ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चाभिज्ञा इति ॥ (भा)

वस्त्रो' मूल्यम् ॥

---

१ धातुर्वै शब्द । शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । क पुन र्धात्वर्थ । क्रिया । इद तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलो यथा विज्ञायेत । धातुक्तताऽर्थोधात्वर्थं इति । क पुनर्धातुक्तोऽर्थ । साधनम । कि प्रयोजनम । साधनेऽयं भवल्लिङ्गसंख्याभ्या योच्यते । उद्गतानि उदत । निगतानि निवत इति ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥

अर्थेवेति । (कै)

अलिङ्गाऽसङ्ख्यत्व एवेत्यर्थः । उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादि-रूपा । एवमनुगम्यमानम् इत्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः ॥

नापि साधनप्रधानमिति । (कै)

किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः ॥

तस्माद्बाहुल्येति । (कै)

एवं च तादृशस्वरूपमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गासङ्ख्यत्वमनुमीयते । अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः । उन्मत्तगङ्गादीनां वाचनिकमव्ययत्वम् [१]अव्ययीभाव इति महासञ्ज्ञयापि सूच्यते । सत्त्वप्रधानता तु इदं स्वः इति सर्वनाम्ना-परामर्शात् । ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये ॥ ननु तदर्थे कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह

क्रियाविशेषणत्वादिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणत्वादित्यर्थः । क्त्वान्ततुमुन्नन्तादिवदिति भावः । स्वरादीनां घटादीनां च स्वः पतिघटोदकमित्यादौ ना-मार्थेऽप्यन्वयः । एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम् । अत एव एतदर्थेन कारकानामन्वयः । तद-न्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात् ॥

क्रियाऽऽक्षेपादिति । (कै)

स्थित्यादिः क्रियाक्षेपादित्यर्थः ॥

---

१ अ २ । पा १ । सू ५ ॥

द्रव्य प्राधान्येनेति । (कै)

पीलुमूलसमानदिक्स्थमिति हि तत्र बोध ॥

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

तस् प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जन प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थ । तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलत । एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थ । अन्ये तु पीलुमूलेन समान दिग्गीत्यर्थकम अधिकरणशक्तिप्रधान पीलुमूलत इतीत्याहु ॥ भाष्ये

नचैतयोरर्थयोरिति । (भा)

यद्यपि क्रियायामेकत्वसख्या [1]रूपप् सूत्रे भाष्ये उक्ता पचतिरूपम् इत्यादिव्याख्यायाञ्च नपुसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक् ॥

सूत्रारम्भकाले इति । (कै)

यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति वक्ष्यैव तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादित सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमित्येतत सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहित एकस्मिन्नित्यतिवक्तव्यर्थ क्रियत इति एकग्रहण त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्य वक्तु योग्यमित्यर्थ इति भाव ॥

न्यासान्तरेति । (कै)

पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासख्यमित्यनेन वेत्यर्थ ॥ भाष्ये

अतिबहु इति । (भा)

---

१ प्रशसाया रूपप । ५ । ३ । ६६ ॥

बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्र व्यर्थं क्रियते इत्यर्थ ॥

अलिङ्गासंख्येभ्य इति । (कै)

द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महारूह्याबोध्यै-कत्वाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भाव ॥

कथमेकवचनमिति । (कै)

प्रथमापि मात्र ग्रहणाद यत्प्रातिपदिकार्थस्य कमलाद्याधिक्य-सम्भावना तत्रैवेति भाव ॥

अप्राप्तेति । (कै)

द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भाव । अप्राप्तिश्च कमत्वाद्यभाव-प्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि । सुब्विध्येकवाक्यत्वात । तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम् । किं च सर्वथाऽप्राप्तावे-वास्य विधायकत्वमिति पचतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्ति-रिति बोध्यम् । यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पचकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्व इव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह

बाध्यत इति । (कै)

अत्र पक्षे 'द्व्येकयो' इति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भाव । यद्यपि अव्ययात् सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽर्थ न्यासो दूषितस्तथापि सामा-न्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्त्येद

---

१ अ १। पा ४। सू २२॥

विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रसाधक्योपपादनमिदम् । एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षा[1]श्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थोऽनन्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम् । एतत् सर्वम् उत्सर्ग पदेन भाष्ये सूचितम् ॥

तन्मत मिति । (कै)

दाक्षिरित्यादावतिव्याप्ते [2]इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽव्याप्तेश्चेति भाव ॥

वृत्तिकारान्तरेति । (कै)

तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव सम्बन्धत्वविवक्षया षष्ठीतिध्वनयितु भाष्ये

यस्मादिति (भा)

उक्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेष ॥ नन्वेव सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासगतिरतो भाष्ये

नचापीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

प्रकारेति । (कै)

'सर्वा विभक्तय इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थ । अवयवकार्त्स्न्ये तु बहुवचन व्यर्थमिति भाव । एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्स्न्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाक्षिरित्यादावति-

---

१ पक्षाश्रयणोऽस्यैकपदे । ग । २ अ ५ । पा ३ । सू १४ ॥

व्याप्तिरिति भाव । भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियाया स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति [1] रूपप् सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अव्ययेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह

यदात्विति ॥ (कै)

प्रथमेति । (कै)

अनेकनियमबाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ ननु भाष्योक्तपक्षेऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनाना कर्त्तुमशक्य परस्येत्युक्ते किन्तु यत्किञ्चिदेव तस्य लुकि तावदेव पदत्वसम्पादनाद्विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह

खले कपोतीति । (कै)

वाच क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चार[2]णासम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वासां पत्तिवक्तु शक्येति भाव । विनिगमनविरहोऽत्र बीजम । प्रक्रियादशाया च बुद्धिरेव मुख्या । असाधूच्चारणायोगात । यद्वा । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्य प्रकृतय स्युरिति भाव ॥ परे तु प्राथम्य स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्य्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्नियामकम इति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसगत तन्न्याया श्रयणे [3]निजां त्रयाणाम् इत्यत्र त्रयाणाम इत्यस्याऽऽद्युदात्तस्येत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहु ॥

---

[1] अ ५। पा ३। सू ६६ ॥ [2] युगपदुच्चारणाभावेऽपि । ग ॥
[3] अ ७। पा ४। सू ७५ ॥

तावतैवेति । (कै)

टाङसोरितिवत्ताक्ये तृतीयादिग्रहण तु वैचित्र्यार्थमिति भाव ॥ इदमेव ध्वनयितु पञ्चयोगान् प्रत्याचष्टे

एव गते इति (भा)

भाष्ये ॥

प्रतिपदमितीति । (कै)

असर्वविभक्तीति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये श्लोके

[1]तत्रेति । (भा)

अव्ययसज्ञाविधावित्यर्थ ॥

पञ्चेति । (कै)

स्वरादीत्यादिरव्ययीभावस्येत्यन्त ॥ ये इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वादाह

तन्निवृत्त्यर्थमिति ॥ (कै)

तदेव सूत्र स्थापितमिति वार्त्तिकोक्त सिद्धन्तु पाठादि त्यय-नाश्रित स्यात । एव चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तर-भाष्यमवतारयति

ननूभयमिति । (कै)

अत एव [2]उभयोऽन्यत्र इत्यस्योदाहरणम् उभये उभया इति

---

१ एव गते ह्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्य्यं ग्रहणा न तत्र ।
तत परे चाभिमता न कार्य्यास्तय ह्यदर्था ग्रहणेन योगा ॥
कृत्तद्धिताना ग्रहणा तु कार्य्यं सख्याविशेष ह्यभिनिश्चिता ये ।
तस्मात स्वरादिग्रहणा च काय्य कृत्तद्धितानां ग्रहणा च पाठे ॥

२ उभयोऽन्यत्र (वा) अ १ । पा १ । सू २७ ॥

भाष्ये [1]सर्वादिसूत्रे दत्तम् ॥ गोदावि त्यादौ [2]वरणादिभ्यश्च इति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययाद्यस्य द्वित्वादीति बोध्यम ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थ ॥ भाष्ये चस्तु र्थे कृत् तद्धितानाम् इत्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामप्यव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् ॥ कृद् इत्युपलक्षणमव्ययीभावस्येत्यस्यापि तदाह

तस्मादिति ॥ (कै)

तदेव गणपाठमाश्रित्य तद्धितश्चासर्वविभक्ति ’ इत्यष्टाध्यायी-पाठ प्रत्याख्यातस्तदाह

प्रपचार्थस्त्विति ॥ (कै)

प्रकृते भाष्ये

पाठेनेयमिति । (भा)

स्वरादिनिपातमव्ययमि तीत्यर्थ ॥ ननु [3]अत्यादयो द्विती-

---

१ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ २ अ ४ । पा २ । सू ८२ ॥

३ कुगतिप्रादय (२ । २ । १८) इति सूत्रे प्रादय क्तार्थे (वा) इति वार्त्तिकमुक्त्वा ‘ एतदेव सोनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । ‘ स्वतीपूजा याम् । — — । दुर्निन्दायाम । — — । आङीषदर्थे । — — । कु पा पार्थे । — — । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । — — । अत्यादय क्रान्ता द्यर्थे द्वितीयया । — — । अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । — — । पर्य्या दयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । — — निरादय क्रान्ताद्यर्थे पचम्या । — — । अव्यय प्रवृद्धादिभि । — — । इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च । — — । उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्यय समस्यत इति वक्तव्यम्” इत्युक्तम् ॥

यथा इत्युक्ते कथमुच्चैःशब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तेन समास इत्यत आह

शक्तीति ॥ (कै)

द्वितीयान्तस्येति । (कै)

अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकमद्वितीयान्तस्येत्यर्थः ॥ दोषामन्यम् इत्यत्र कर्मणि इत्यधिकारे [1]आत्ममाने खश् । दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः ॥

प्रश्नेऽपीति । (कै)

[2]व्येति इत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः ॥ [3]के त्यस्य किं विषये इत्यर्थं इति भावः । अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उचितः । अत एवाग्रे उक्तम्

[4]एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा)

इत्यादि । विपूर्वस्येणो रूपम् ॥

[5]ये न वियन्ति । (भा)

एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान्न प्राप्नुवन्ति ॥ "तत् । तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः । द्विलादेरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह

कारकेष्विति ।

---

१ अ ३ । पा २ । सू ८३ ॥
२ न व्येतीत्यव्ययम् (भा) ॥
३ क्व पुनर्व्येति (भा) ॥
४ अत्रैव भाष्ये ॥
५ ये न वियन्ति तदव्ययम् (भा) ॥

विषयसप्तम्य एता । सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन ॥ नन्वेवं स्वरादिवाच्यानां क्रमत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावाऽनुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह

तच्च यानीति ॥ (कै)

साधनम् । शक्ति ॥ तादृशान्युच्चैरादीनि । तेषु च कारकशब्दान्तरायोगात् सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ शक्ति । क्रमत्वादि ॥

वचनादिति । (कै)

अव्ययीभावस्य इति वचनादित्यर्थः । सङ्ख्याभावादिति वार्थ ॥ सप्तकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषद्योतका हि अन्वयबलात् कर्मप्रवचनीयाः ॥ स्वत्योस्तत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा सञ्ज्ञा तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः ॥

सत्त्ववचनानामपीति । (कै)

स्वरादीनामिति शेषः ॥ तदयोगः[१] । लिङ्गसङ्ख्याऽयोग इत्यर्थः ॥ सदृशमित्यत्रोक्तं सादृश्यं निरूपयितुं 'यन्न व्येति' इत्यादि । अत्रापि लिङ्गेषु इत्याद्यावृत्त्यासम्बध्यते ॥

---

१ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥
इति अतिशयवशो प्रणवविद्यायामुक्तम् । तदेवात्रोपन्यस्तं भगवता ॥

नानात्वमिति। (कै)

एतेषु यत्न व्येति। एतद्विषये यन्नानात्व न प्राप्नोति तदव्यय-मित्यर्थ ॥ क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठस्तदा एतद्विषयमनेक-प्रकार न प्राप्नोतीत्यर्थ ॥

कृन्मेजन्तः।१।१।३९॥

कि मेजन्तेति। (कै)

कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य सज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थ । प्रयोजन सर्वनामाव्ययसज्ञायाम् इति तदन्तविधेरित्याशय ॥

पश्चात्त्विति। (कै)

मेजन्तो य कृत् तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भाव ॥ सज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह

प्रयोजनमिति॥ (कै)

ननु तद्वचनमप्रत्ययार्थे चरितार्थमत आह

अथवाऽन्वर्थेति। (कै)

एव चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासज्ञात्वस्याथस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात् तदन्तविधिरिति भाव । अनयैव रीत्या सर्वादिगणे डतर-डतमाभ्या तदन्तविधिर्बोध्य । नानागमनमिवा[१]ऽनानागमनमपि न

---

१ नानागमनमिवागमनमपि न सम्भवति । ग ।

सम्भवति । सम्भावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् सम्भावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिवदित्याशयः ॥

लिङश्च कृदिति । (कै)

तिङ्भाविताऽभावेनाऽतिङ् इति न कृत्त्वप्रतिषेध इति भावः ॥

प्रतामाविति । (भा)

तमेः क्विप् । "[१]अनुनासिकस्य" इति दीर्घः ॥

श्रुत्याचेति । (कै)

तथा च अव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः ॥

द्विवचनेत्यादि । (कै)

ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाऽभिव्यक्तत्वात् कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत् । उपलक्षणमिदम् । सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः । अव्ययात् सुपोलुगिति ज्ञापकात् सर्वविभक्तिरिति पक्षे च । अकजर्थं तर्ह्यामन्तस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह

[२]अकच् त्विति । (कै)

अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्थिताऽऽकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव [३]चार्यान्त-

---

१ नानागमनमपि न सम्भवति । इ ॥

२ अकच्चिति । ग । ३ अवान्तरेण । ग ।

रेण सम्बन्ध इति भाव ॥ ननु तरवाद्यनुतपत्तावामन्तार्थे प्रकर्षा-दिप्रतीति कथमत आह

अनुप्रयोग एवेति। (कै)

तदुतपन्नतरपैवैतद्गतप्रकषप्रतीति । कारकादिवदित्यथ ॥ भाष्ये लुक्पदमदर्शनमाचपरमिति भाव ॥ धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह

धातोरिति ॥ (कै)

तस्य क्विवन्तस्येति। (कै)

अच चेदमेव भाष्य मानम् ॥ प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाच-कस्य शान्त्यथकस्येत च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात । वस्तुतो गणे मान्तपाठ प्रयोगे एव तु नत्व यथा स्वरादीना गणे रेफान्तपाठ प्रयोगे तु विसर्गादीति भाष्याशय ॥

अस्मादेवेति। (कै)

धातुमात्रापेक्ष ज्ञापकमिति भाव ॥

लाक्षणिकत्वादेति। (कै)

वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तातपर्य्यम ॥ भाष्ये

अनिकारोकारेति। (भा)

यत्त्वन्तग्रहणान्नित्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादच न दोष इति । तन्न । परिभाषयैव सिद्धे अन्तग्रहण न काय्यमिति तदाशयात् ॥

गुणे कृते इति। (कै)

तच कृते सुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसञ्ज्ञासुप्सम्बन्ध्यजपेक्षत्वाद्-याद्यो वहिरङ्गा ॥

अन्तरङ्गत्वादेवेति । (कै)

ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गा । एवं तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेना ऽन्तरङ्गानपी ति न्यायेन लुगिति बोध्यम् । तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनानेनैव गुणेऽयादीन् बाधित्वाऽप्ययत्वं बोध्यम् ॥ तद्विघातस्य इति कर्मण्यणित्याह

तमिति । (कै)

नचाऽनया लुको बाधेऽपि सञ्ज्ञाबाधे मानाभाव । साक्षात् परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनयाप्रतिबन्धात् । अत एवोपादास्येत्यत्र कित्त्वं न । अन्यथाऽनया साक्षादेत्विषयसन्निपातविघातक [1]क्ङिति चे ति निषेधाऽप्रवृत्ति स्यात् । कित्त्वं तु स्यादेव । तत्काल तु सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिरेव । एवं चोपादेस्येति रूपं स्यात् । अत्र हि किदिति न कार्य्यातिदेश । इत्त्वकाले तत्कार्य्याऽसम्भवात् तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव । तस्मात् सन्निपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्सञ्ज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्ति । अकजाद्यर्थसञ्ज्ञा तु न । अन्तरङ्गाया तस्या बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात् ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भाव ॥

अवयवेति । (कै)

तथाप्रतीतेरित्यभिमान । वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविघात पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविघातस्येति भाष्याशय ।

---

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

एव वृत्रहभि इत्यत्र नान्तस्य स्वादिसन्निपातविघात । नान्तस्वादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति । लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात कैयटोक्त चिन्त्यम् । किं च । भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य [1]दीधीवेवीटाम् इति निषेधो व्यर्थ स्यात । न च ह्रस्वावयवत्वे तुको यदागमा इति न्यायेनेग्ग्रहणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघात । [2]आनेमुग् इति ज्ञापकेन तदनङ्गीकारात । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्व स्यादिति परास्तम् । भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैव फलबलात्कारणत्वेनाऽक्षते । संयोगप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतु फलबलादिति दिक ॥ असिद्धत्वेन समाधान चावश्यकमित्याह

यद्पीति ॥ (कै)

अर्थाश्रयत्वादिति । (कै)

इद ‘[3]चयादेशे स्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ’ इति स्थानिवत्सूत्रस्थेन वार्त्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्ध प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तु युक्त तदेवाह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

---

१ अ १ । पा १ । सू ६ ॥ २ अ ७ । पा २ । सू ८२ ॥
३ चयादेशे स्वन्तप्रतिषेध (वा) । १ । १ । ५६ ॥

इय च बहिरङ्गत्वेन सिद्धिः नाजानन्तर्य्य इति निषेधमना-श्रित्य कुल ग्रामणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे सन्निपातपरिभाषयैव न तुक । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्‌विघातकत्वात । एतेन परनिमित्तकत्वेन ह्रस्वपित्त्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तम् इत्यनुपद-मेव वक्ष्याम । तुकि सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमथाह

यदित्विति । (कै)

अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्ग पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो बहिरङ्गस्तद्दोषेष्वस्याऽगणनाच्च तस्माद्‌च तुग्भवत्येवेत्यन्ये । 'वृत्रहभि' इत्यादौ पदसञ्ज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ॥

असिद्धमिति । (कै)

सुब्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो बहिरङ्ग इति भाव ॥ यद्दीर्घत्व प्राप्नोति इत्यस्य तत्रापि सुभाव सिद्ध इत्यथ इति शेष ॥ तच' इत्यस्य च एव चेत्यादि ॥ क्वचित्तु प्राप्नोति तच तथा च तच' इति पाठ ॥

असिद्धत्वादिति। (कै)

शास्त्रासिद्धत्वादिति भाव ॥

ह्रतेऽदसोऽसेरिति । (कै)

ननु मुत्वाऽसिद्ध्या उकारे एवाकारबुद्धौ 'सुपि च' इत्यन्त-रतमे दीर्घ आकारे मस्य खत एव सत्त्वाद्दातपरत्वाभावेन कथम-

१ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

नेन दीर्घोकारप्रवृत्तिरिति चेन्न । लोकसिद्धसन्नियोगशिष्टन्यायेन मलस्यापि निवृत्तेर्दातपरत्वसत्त्वात । न च [1]अच परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम् । पूर्वत्राषिद्धीये न स्थानिवद् इति निषेधात । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्तु न । लक्ष्यभेदादित्यभिमान । केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्ति-रित्याहु ॥

दीर्घत्वस्येति । (कै)

उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थ ॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्व स्यादत आह

अनेकेति । (कै)

अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थ । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमास इति तात्पर्य्यम् ॥

कित्त्वस्येति । (कै)

भाष्येऽपि [2]स्थाघ्वोरिच्च इति कित्त्व प्राप्नोतीति पाठ ॥ इत्त्वमिति पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थ । कित्त्ववारणेऽपीत्त्व स्यादत आह

कित्त्वेति ॥ (कै)

नास्ति ङीप इति । (कै)

यत्त्वन्तरङ्गत्वात समासात पूर्वमेव ङीबिति । तन्न । अन्तरङ्गानपी ति न्यायेनाऽन्तवर्त्तिविभक्त्याश्रयतिस्रादेशस्याऽप्रवृत्ते ॥

---

[1] अ १। पा १। सू ५७ ॥ [2] अ १। पा २। सू १७ ॥

ज्ञापकमेवेति । (कै)

डयन्ते तु नास्य प्रवृत्तिविभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात ॥ नन्वेव स्वस्रादिपाठो व्यथ स्यादत आह

ज्ञापकादेवेति । (कै)

एव चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात स पाठोऽप्रामाणिक इति भाव ॥

विभक्तिलुक इति । (कै)

तन्निमित्तसज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अन्तग्रहणमिति । (कै)

तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामथ्यमसिद्धमिति परिहार ।

सख्येति ॥ (कै)

बहुव्रीहे फल सख्यासप्रत्यय ॥

विभक्तीति । (कै)

[1]घे परस्य डेरौत घेरन्तादेशश्चाकार इति सूत्रार्थाद्
ङ्यादेशौत्त्वसन्नियोगेन विधीयमानमत्त्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यथ ॥ नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावान्न टाब् व्यवधायकोऽत आह

शास्त्रीये चेति ॥ (कै)

ननु टापि वृद्ध्येकादेशे शकटावितिसिध्येदत आह

टापि चेति । (कै)

वृद्धे परत्वादाङ्गत्वाच्च याडामाविति भाव ॥

---

[1] अ ७। पा ३। सू ११९॥

सम्पद्यत इति । (कै)

तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् टाप्तु स्यादेव । किं च अक-टावित्यादौ वृद्धिरप्येव न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

लुक् स्यादितीति । (कै)

लुगभावेऽपि अकटावितिवद्यतसन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्य-विघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्य ॥ ननु उषविदेत्याम विधानाद् उवोष इत्यसङ्गतमत आह

[1]उषविदेति । (पा)

तच्च न द्विवचनात् प्राग् गुरुमत्त्वमिति भाव ॥

प्रतिपदविधेरिति । (कै)

क्वचिदगुणे क्वचिद्विलैकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमि-ति भाव ॥

परत्वादिति । (कै)

तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । उवोखेति कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठ । उषेविकल्पेन पक्षे आमभावे-ऽपि कृतद्वित्वाद् [2]उवोषाद् आम् दुर्वार एव । रूपे चास्त्येव वि-शेष उवोषाचकारेति । उषेस्त्वामि ओषाचकारेति परे ॥

नित्ययोगे इति । (कै)

इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि ऋच्छ इति प्रतिषेधादिजादेगुरु-मत इत्यर्थ लाभे मतुब्ग्रहणादितिभाव । परेत्वेव सत्यृच्छ

१ अ ३ । पा १ । सू ३८ ॥ २ उवोषो दुर्वार एवाम् । क । ग । इ ॥

इत्यस्यानर्थक्यापत्ति । तुगुत्पत्ते प्राग्गुरुमत्त्वाभावात् । उम्भादीना गुरुमतामामनापत्तेश्च । तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भाष्याशयमाहु ॥ नन्विञ्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह

प्रयोगे इति ॥ (कै)

अन्वाख्यान' साधुत्वेन ॥ प्रत्ययस्य साधुत्वावच्छिन्नस्य ॥

अविद्यमान एवेति । (कै)

मन्दमध्याना तथैव प्रतीते । साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्व न प्रत्ययस्येति भाव ॥

सत्यामिति । (कै)

[1] यस्मादि इत्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिञि तदङ्गसञ्ज्ञमिति सूत्रार्थ इति भाव ॥ यद्यङ्गसञ्ज्ञाऽनिमित्त कथ तर्हि वार्त्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह

तत्रेति ॥ (कै)

आत्रेयेति । (कै)

[2] इतश्चानिञ इति ढक् । परे तु वार्त्तिकस्यायमाशय । निमित्तनिमित्तिनो सम्बन्धवद्विशेषणविशेष्ययो सम्बन्धोऽपि सन्निपात । एव च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसम्बन्धनिमित्त प्रत्ययस्तद्विघातस्याऽनिमित्तमिति । इदमाशयमजानान शङ्कते

---

१ यस्मात प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम । १ । ४ । १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १२२ ॥

न प्रत्यय इति ॥ (भा)

एकदेश्युत्तरयति

अङ्गसंज्ञा तर्हीति ॥ (भा)

युक्तं चैतद् उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतन्न्यायमूलम् । तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु एतन्न्यायस्याऽनित्यत्वेन सुप्रकवारण । अत एव ग्रामणि कुलम् इत्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे तुग्न । [1]उपजीवनस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्बन्धस्य विघातात । वहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न । तस्य तत्त्वाभावात् । ग्रैवो गाङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यंशस्य वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः ॥ आत्वम् । क्रीङ्जीनां णौ इति ॥ स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह

आकार इति । (कै)

श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भाव ॥ परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न चति । यादृशयोस्सन्निपात पुग्निमित्त तस्य विघातसत्त्वाद् [2]यदागमा' इति परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याऽभावात् । अत्र चेदमेव भाष्य मानम । ह्रस्वत्व तुग्विधेरि त्यादि च । सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहु ॥ भाष्ये

पुग् ह्रस्वत्वस्येति । (भा)

---

१ उपजीव्यस्य । क । ख । ग । ङ ॥

२ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । परिभा-११ ॥

ण्याकारसन्निपातनिमित्त पुक्। ह्रस्वे हि तद्विघात स्पष्ट-एव। न च ह्रस्वस्य चङ्परणिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् कथमत्र परिभाषाप्राप्ति। एतद्भाष्यप्रामाण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात। किं च तथा शास्त्रीये कार्य्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात ॥ भाष्ये

इद्विधिरिति। (भा)

[1] वस्वेकाजाद् इत्याकारान्तलक्षणइट्। नियमशास्त्राणा च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भाव ॥

पूर्वमिति। (कै)

[2] ह्रस्वनुड्भ्याम् इत्यत्र अन्तोदात्ताद इत्यनुवृत्तेरिति भाव। ह्रस्वत्वम [3] 'अम्वार्थ' त्यनेन ॥ ननु ह्रस्वग्रहण निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधक स्यादत आह

सम्बुद्धिलोपस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

एते दोषा समा इति। (भा)

वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम्। यद्यपि प्रयोजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात समत्वोक्ति। यद्वाऽन्यत्रापि दोष सम्भाव्यत इत्यभिमान ॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोऽत आह

दुष्टत्वेति। (कै)

---

१ अ ७। पा २। सू ६७॥ २ अ ६। पा १। सू १७६॥
३ अ ७। पा ३। सू १ ७॥

अन्ये तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति॥ ध्यायतेर्विचि [1]आतो धातोरि ति लोपे [2]दुरोदाशनाशदभध्येषु इति उत्वे उत्तरपदादेष्टुत्वे दूढ्य इति तदाह

दुर्धिय इति । (कै)

सवस्य दुर्बुद्धेरहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मावधीदित्यर्थ । दुस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वत्वाभावाद्यत्न ॥ [3]तस्मान्नाथ इति पूर्वपक्षाऽऽशयमाह

तत्रेति ॥ (कै)

सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये

नहीति । (भा)

परिभाषाया कर्त्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती

दोषा खल्वपीति ॥ (भा)

लक्षणमिति । (भा)

उपलक्षक रूप नास्तीत्यर्थ ॥

तत्र विधानेति । (कै)

यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसंज्ञातादृशसन्निपातविघात विना [4]यस्येति लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भाव ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ६४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १ ९ (एनत सूत्रस्थवार्त्तिकम) ॥

३ अत्रैव भाष्ये ॥ ४ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

[1]कष्टायेति । (कै)

अकारसन्निपातनिमित्तो [2]डेय यज्ञादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्त स्यादिति भाव । न चैव दोषा साकल्येनेति भाष्यविरोध । कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य इति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु भ्रष्टोऽतो न दोष । एव च समा इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहु ॥

लिङ्गादिति । (कै)

इत्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भाव ॥

न त्वपूर्व इति । (कै)

क्रादिनियमाद् [3]आर्द्धधातुकस्येड् इत्येवेट् सिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भाव ॥ परे तु नियमशास्त्राणा विधित्वमेव आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधान युक्तमित्याहु ॥

आकारान्तेति । (कै)

अङ्गस्य ' इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भाव । अत्र यद्वक्तव्य तत्प्रागेवोक्तम् ॥

तज्ज्ञापयतीति । (कै)

अत एव [4]भरज्ञपी ति निर्देश सङ्गच्छते । मिता ह्रस्वेवोपधाया इत्यनुवर्त्तत इति भाव ॥

---

१ अ ३ । पा १ । सू १४ ॥ २ अ ७ । पा १ । सू १३ ॥
३ अ ७ । पा २ । सू ३५ ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ४९ ॥

ह्रस्वभाविनीति । (कै)

[1]अचश्च इत्युपस्थितेरिति भाव ॥ अचश्च इत्यस्य श्रुतत्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्य्यम् ॥

बाधते इति । (कै)

[2]ह्रस्वनुड्भ्याम् इत्यचो[3]पस्थिततयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भाव ॥

गुणाऽभावेति । (कै)

[4]जसादिषु छन्दसि वा वचनम् इति वचनादिति भाव ॥

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

उपचारो नाम [5]अत क्र इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम् ।

यथा मशकार्थ इति । (कै)

एतदेव निवृत्तिकारणम् इति पातञ्जलैव्यवह्रियते ॥

अनेनेति । (कै)

ह्यव्यन्तरवचनसवादेनेत्यथ । तच वक्तव्य इत्यन्त तत । तच

---

१ अ १ । पा २ । सू २८ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥
३ उपस्थितयोपस्थिति -- । क । ख । ग । ड ॥
४ अ ७ । पा ३ । सू १ ९ (एतत सूत्रस्यवार्त्तिकम) ॥
५ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥

यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्तस्य उक्ता इत्याह ॥ किं पुनस्ततप राङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥

षष्ठीति । (कै)

अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षाष्ठम [1]आमन्त्रितस्य च इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ भाष्ये

यद्य नाव्ययीभावादिति । (भा)

स ह्यनन्तरत्वात् [2]अव्ययादाप्सुप इत्यस्यैव निषेधो न तु [3]सुपो धातु इत्यस्येति उपमणिकसुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न भ्रमितव्यम ॥

न चोक्तमिति । (कै)

भाष्ये यदि इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । 'वेदा प्रमाण चेद' इति वत । तस्मात तत्र ग्रहण कर्त्तव्यम ॥ सूत्र च न कार्य्यमिति भाष्याशय इति वयम् ॥

अन्येत्विति । (कै)

[4]स्विना ह्यारोपितमव्ययत्वम् । वास्तवमनव्ययत्व च प्रतीयत इति यथालक्ष्य किं चिदव्ययकार्य्यं भवति किं चिन्नेतीष्ट सिद्धमिति भाव ॥ विशेषे । कार्य्यविशेषे ॥ किं च दिवद्ध सुवद्धमिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एव

---

१ अ ६ । पा १ । सू १९८ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥
३ अ २ । पा ४ । सू ७१ ॥
४ विना । क । ख । ग । इ ॥

चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात् कवजनेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम्। भाष्यविरोधात॥ अन्ये तु मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सूत्रं च कृतं तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकुलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादीत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम्। तद् अपि [१]खल्वप्याहुरि त्यादि भाष्याऽननुगुणम्॥

शि सर्वनामस्थानम्।१।१।४२॥

भाष्ये असमर्थसमासश्च इति दूषणान्तरम्। तत्रासामर्थ्यमसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्यापि ग्रहः॥

पर्युदासेति। (कै)

एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्येते। यद्यपि पर्य्युदासेऽपि लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भाव। वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पर्य्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वच। पर्य्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्यस्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्य्यम॥ भाष्ये

नपुंसके न व्यापार इति। (भा)

निषेधस्येति शेष॥ [२]अप्राप्तेरि ति वार्त्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसञ्ज्ञाया प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्यक्षरार्थ॥ भाष्ये तु वस्त्वर्थ उच्यते।

---

१ अपि खल्वाहु। इति किल्हर्नमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति।

२ अप्राप्तेर्वा। भा॥

अन्यथेति । (कै)

सुडित्यनपेक्ष्यनपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमान । सुट्सम्बन्धे तु इद चिन्त्यम् । शस शौ चरितार्थत्वात् ॥ ननु सञ्ज्ञाया एकत्वेन कार्य्यैक्ये विरोधाभावात् कथ परत्वमत आह

प्रतिषेधेति । (कै)

शसि साधकाशत्वात । एव चोभयोर्यौगपद्यासम्भवरूपो विरोधोऽस्तीति भाव ॥

पूर्वा प्राप्तिमिति । (कै)

एव च सकृद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भाव ॥

अपवादेति । (कै)

एव च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यत्र बाधिकेति तन्न्यायावसरो नेति भाव ॥

इदानीमित्यर्थ इति । (कै)

तथापीत्यर्थ इति उचितम् । यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात् ॥

स्त्रीपुंसयोरिति । (कै)

मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थ । पुंस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्य तस्यासाधुत्वादिति बोध्यम् । अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयो समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमासकोक्त चिन्त्यम् । सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात् । स्वाऽभावे सम्भावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषाया विस्तर ॥

नवेति विभाषा।१।१।४४॥

ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह

समुदायस्येति। (कै)

वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः॥ नन्वेवमपि समुदायस्यानाबन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह

स्त्रीप्रत्यये चेति। (कै)

[1]स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति [2]ष्यङः सम्प्रसारणम् इत्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः। यत्तु [3]हल्ङ्याब इति दीर्घग्रहणादिति। तन्न। बहुश्रेयसी'त्यादौ लोपार्थं प्रत्ययग्रहण इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे तस्य स्वादिप्रत्ययत्वस्वस्माद्विहित स्तदादेरित्येतद्विशेषणतया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन निष्कौशाम्बि व्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक्। अनुकरणस्याबन्तत्वन्तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात। तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम्॥

अथवेति। (कै)

कृता। उच्चारिता। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमसमासेऽपि

---

१ परिभाषेन्दु—।२६॥ २ अ ६। पा १। सू १३॥
३ अ ६। पा १। सू ६८॥

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भाव ॥ नामपदसन्निधाने न वा शाटीत्यादौ प्रत्ययार्थाऽवगतेराह

क्रियापदेति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

प्रकरणादिवशाच्चाथविशेषावसाय इति भाव ॥ ननु '[1]दाधाघु इत्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीना प्रत्यय किन्तु दाधाशब्दै-रेवेत्यत आह

प्रदेशेष्विति ॥ (कै)

भाष्ये घुग्रहणेष्वि त्यादेर्घुप्रदेशेष्वित्यथ ॥ करणल्युटि अर्था-सङ्गते राह

कर्मणीति । (कै)

बाहुलकादिति भाव ॥

सामान्येति । (कै)

पाक पचतीतिवत् ॥ भाष्ये स्वस्मात् पदार्थात प्रच्युत ' शब्दपदाथक सम्पद्यत इत्यन्वय ॥ 'स्वस्मात् पदार्थात् इत्यस्य विवरण "याऽसौ इति ॥ दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता '[2]स्व रूपमि ति वचनात् ॥ तस्या इत्यस्य प्रच्युत" इति शेष ॥ कोऽसौ लौकिकोऽयस्तत्राह

नवेति यद्गम्यते इति ॥ (भा)

---

१ अ १ । पा १ सू २ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६८ ।

तद्विवृणोति

नवेति यत्प्रतीयत इति । (भा)

स लौकिकोऽर्थ इति शेष ॥

यद्यपीति । (कै)

एव च स्वस्मात पदार्थाद् इत्यनुपपन्न सर्वस्यापि स्वपदार्थत्वात प्रच्युतिश्चाऽनुपपन्नेति भाव । त्यागोनास्तीति चार्थान्तरग्रहणाऽभावस्याऽप्युपलक्षणम ॥

प्रसिद्धिवशादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धैव तत्र स्वपदार्थत्वव्यवहारस्तेषामेवास्याय प्रसिद्धोऽर्थस्त्वक्तोऽप्रसिद्धस्य गृहीत इति प्रसिद्ध्या भाष्ये प्रच्युत्यङ्गीकाराद्युक्तौ इति भाव । वस्तुतो न प्रच्युत्यादिकमित्याह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

अर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षे इदम् । एकशब्दत्वे त्वभेदादिति बोध्यम् । वस्तुत प्रच्युत्यङ्गीकारौ तयोरथयोर्बोधाविषयत्वबोधविषयत्वे एव न तु मुख्याविति बोध्यम् ॥

पदार्थविपर्य्यासकृदिति । (कै)

लोके शब्दविशेषणकार्थप्रतीति शास्त्रेऽर्थविशेषणकशब्दस्य । [1]इति शब्दसमभिव्याहारे विपरीतमिति विपर्य्यास । भाष्येऽपि स्वस्मान पदार्थात प्रच्युत इत्यस्य विशेषभूतादिति शेष ।

---

१ इति समभिव्याहारे । क । ग ॥

अन्यथार्थप्रतीतेश्शब्दानालिङ्गिताया अभावेन एतदसङ्गति स्या-दिति दिक् ॥ इति करणस्याऽर्थनिर्देशार्थत्वे स्थिते नैव समानाना शब्दाना प्राप्तिरत आह

समान इति ॥ (कै)

प्रत्ययेति । (कै)

यद्यपि नवेह वय विभाषा ग्रहणेन सर्वादीन्यभिसम्बध्नीम इति भाष्यपर्य्यालोचनया सर्वादिविशेषणत्वलाभात् प्रत्ययत्व समास-विशेषणमयुक्त तथापि दिग्वाचकसर्वादीनामर्थस्य दिशो नव-पुराणत्वाऽसम्भवादुदाहरणपरभाष्याच्च तत्र [१] सर्वादीनि इत्यनेन तद्घटितसमासो लक्षणीय इति भाव ॥

तन्निमित्त इति । (कै)

लक्षणयेत्यर्थ ॥

तदा सञ्ज्ञेति । (कै)

[२]'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे प्राप्ते इद नित्यार्थं स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

अचिरकृतायामिति । (भा)

तस्या बोध्यायामित्यर्थ ॥

सम्प्रत्यय स्याद् (भा)

इत्यस्य सञ्ज्ञाया इति शेष ॥ ननु प्रदेशे [३]"विभाषा दिग्"

---

१ अ १ । पा १ । सू २७ । २ अ १ । पा १ । २९ ॥
३ अ १ । पा १ । सू २८ ।

इत्यादौ न नवाशब्द उच्चारितो नवेति विभाषा इति सूत्रे तु न किंचिद्विधायोक्त पूर्वोत्तरसाहचर्य्येणास्य सञ्ज्ञासूत्रत्वादित्यत आह

प्रदेशेति ॥ (कै)

इय सञ्ज्ञेति । (कै)

नवेति विभाषा इत्येतत सञ्ज्ञासूत्राय इत्यथ ॥ कार्य्याणि सर्वनामसञ्ज्ञादीनि ॥ नवायम् । नवाशब्दायम् । विभाषाशब्दस्याऽयसञ्ज्ञात्वात् । क्वचित्तु तथैव पाठ ॥ भाष्ये 'न वा इत्युच्यते' इत्यस्य तदर्थबोधको विभाषाशब्द उच्यते इत्यथ ॥

प्रतिषेधवाचिन इति । (भा)

प्रतिषेधवाच्यय शब्द इति प्रत्ययो भवतीत्यथ ॥

न त्विति । (कै)

एव च प्रदेशानुगुण्येन प्रकृतसूत्रेऽपि न [1]प्रत्ययवाचिनो ग्रहणमित्यर्थ ॥

भिन्नेति । (कै)

अग्रे समानलिङ्ग इति दशनादिशब्दो भिन्नाय इति भाव ॥

न त्विति । (कै)

अव्ययत्वादिति भाव ॥

नैवेति । (कै)

भाष्ये "क्वचित क्रियत" इति एतच्चैव न जानीम इत्यन्वय ।

---

१ प्रत्ययवाचिन । क ॥

नवा विधीत्युक्तवतोऽयं ग्रन्थ । एवं च शास्त्रे समानलिङ्गनिर्देशस्य क्वाप्यभावान्न क्वापि प्रत्ययार्थावगतिरित्याशय ॥ ननूभयविधान्वयसंभवे कथमन्यतरनिर्णय इत्यत आह

तत्रेति ॥ (कै)

अप्राप्ते यवागूभोजन इति । (कै)

अकर्त्तव्यत्वेनाऽवगते इत्यर्थ । प्ररोचनार्थेति शेष ॥

न तु तदङ्गमिति । (कै)

भवतिक्रिया[1]कर्त्तुरुद्देश्यरूपं तदङ्गमित्यर्थ ॥ भाष्ये

विभाषा भवन्तीति । (भा)

अत्र विभाषेत्यग्रे सवनामानीति शेष ॥ भवन्ति विभाषा इत्यस्य सवनामानीत्यादि ॥ ननु दिक् समासेऽपि नित्यनिषेधे न बहुव्रीहौ इति सामान्यसूत्रेणैव सिद्धे विभाषा दिग इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यत आह

परिहारान्तरेति । (कै)

इति सिद्धे विभाषा दिग् इत्यसम्बद्धं स्यादित्यर्थ ॥ ननु प्रसक्तस्य निषेधेऽभाव एव दृष्टो न तु विकल्पोऽत आह

प्रतिषेधादिति । (कै)

[2] विभाषा श्वे इत्यादौ पिद्विषये विधेरनुमानं करिष्यत इत्यर्थ । निषेधानुपपत्तिकल्पितशास्त्रेण प्रसज्येति वार्त्तिकार्थ इति

---

१ कर्त्तुरुद्देश्यरूपं । क । ख । ग । ङ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ३ ॥

भाव । एव च षोडशीग्रहणाग्रहणवदेकविषयत्वाद्विकल्पसिद्धिरिति तात्पर्य्यम् ॥

तत इति । (कै)

अन्यथा [1]कल्पितशास्त्र व्यर्थं स्यात प्रक्षालनाद्धीति न्यायविरोधान्न निषेधायमेव तदिति भाव ॥ ननु विकल्पो विरुद्धविषय एवेति किमुच्यते विप्रतिषिद्ध लि ति अत आह

एकेति । (कै)

युगपदिति शेष ॥ विप्रतिषेधोपपादक भाष्यम्

अच नेति ॥ (भा)

प्रसजति । (भा)

भावमिति शेष ॥ प्रसज्यते' इति प्रसङ्गो विधि प्रतिषेधविषयाद इत्यस्य कालविशेषविशिष्टात्ततोऽन्यच तत्रैव कालान्तरविशिष्टे इत्यथ । निषेधसामर्थ्यलभ्योऽयमथ ॥ सामर्थ्यात प्रतिषेधविषयात् अन्यच विधिरित्युक्ते यत्फलित तदाह

प्रतिषेधसामर्थ्याच्चेति ॥ (भा)

इदमपि पूर्ववद्व्याख्येय तद्ध्वनयन्नाह

पर्य्याय इति ॥ (कै)

भाष्ये

याहि प्राप्ते इति । (भा)

केवलोभयच विभाषारूपा वेत्यथ ॥

---

१ अन्यथा कल्पित शास्त्रम । क । इ ॥

कृतसामर्थ्ये इति । (भा)

पूर्वेणैव । कृप्तशास्त्रेणैव । विधि कृतसामर्थ्यो विहितविधिकल्पकनिषेधीयशक्तिक इत्यर्थ । एव च तत्र विधिकल्पनाभावात प्रतिषेधमात्रप्रत्यय स्यादिति भाव । एतद्भाष्यादपि सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्प वदन्तो मीमासका परास्ता ॥ महत्या सज्ञाया इति भाष्येण सज्ञैव न कर्त्तव्येति विवक्षित न तु लघ्वी कर्त्तव्येतीत्याह

यदि हीति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्योभयस्येत्यर्थ ॥

विकल्पप्रतिषेधाविति । (कै)

प्राप्तविभाषाविषये इत्यर्थ ॥

विकल्प एवोपेति । (कै)

उभयो सज्ञाकरणेऽपि निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाद्द्वितीयस्यैवोपस्थितिरिति भाव । अत्राप्राप्तविभाषाशब्देन केवलाऽप्राप्तविभाषोच्यते ॥

युगपदिति । (कै)

अनवगतसञ्ज्ञिद्वयक्रमोपस्थानस्य चोद्यमेतदित्यभिप्राय ॥

भावाभावाविति । (कै)

इमावेव भाष्ये विधिप्रतिषेधशब्देनोक्तौ ॥ भाष्ये

पूर्वस्योत्तरेणेति । (भा)

पूर्वस्य प्रतिषेधस्य उत्तरेण विकल्पेन। बाधश्चात्र न निषेधप्रवृत्तिप्रतिबन्ध किन्तु तत्फलस्याभावनिष्ठभावकालिकत्वस्य प्रतिबन्ध इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि पूर्ववाक्येन नशब्द एवादेश स्यात तत्राथपरत्वे मानाभावादत आह

इति करण इति। (भा)

एव चोभयत्रापीतिशब्दान्वय इति भाव । एव चायद्दयकसज्ञाकरणसामर्थ्यादेव वाक्यभेदेन क्रमेणान्वय इति भाव । एव च केवलप्राप्तविभाषायामुभयत्र विभाषाया च क्रमेण निषेधविकल्पयोरुपस्थिति । शुद्धाप्राप्तविभाषाया तु निषेधस्यान्वयायोग्यत्वाच्छुद्धविकल्पोपस्थितिरिति तात्पर्य्यम् । पूर्वं विकल्पाप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह

आनुपूर्व्यां चेति॥ (कै)

अनुपयोगादिति। (कै)

उभयगतिरिह इत्युक्तेर्लोकगृहीतविकल्पशक्त्यैव सिद्धेरिति भाव ॥

पक्षे निवृत्तिरिति। (कै)

एव च तत्र निषेधतात्पर्य्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भाव ॥

अप्राप्तेति। (कै)

तत्र विधि तात्पर्य्यकतयैव प्रवृत्तिरिति भाव ॥

पित्स्वेवेति। (कै)

तत्राप्राप्तेरिति भाव ॥ एकस्योभयत्र तात्पर्य्यन्तु न सम्भवतीत्याशय । भावतात्पर्य्यकतालोभेन पिद्विषयतैव स्यादिति तत्त्वम् ।

अस्योभयत्र विभाषाविषयत्वं भाष्ये [1] विभाषा श्वे इत्यस्यैवोदाहरणदानेन बोधितम् । एवं च तदर्थमावश्यकेऽस्मिन् अन्यत्रापि स्वशास्त्रगृहीत सङ्केतेनैव बोधान्न या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितमित्याद्युक्तभाष्यविरोध इति दिक् ॥ साधुत्वप्रतिपादनाच्छास्त्रस्येति पाठः । शास्त्रस्य इतिकर्तृशेषत्वे षष्ठी । [2]क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्येति पाठः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

यदिह परिनिष्ठितं तत्साध्विति [3]अर्थापत्तिकल्पितवाक्यस्यैव मुख्यत्वात्तेन मुख्यतया साधुत्वस्यैव विधानादित्याशयः ॥

तदङ्गभूतानामिति । (कै)

तदुद्देश्यभूतानामित्यर्थः ॥ भाष्ये

यस्य विभाषा क्रियत इति । (कै)

यत्सम्बन्धेन विभाषोच्यते इत्यर्थः ॥

समासस्यैव हीति । (भा)

हि यत्र समासो विभाषेत्युच्यते तत्र समासोद्देशेन साधुत्वविधानात् तस्यैव विकल्पः स्यादिति भावः । साधुत्वं च जातिविशेषः । समासप्रकरणीयविभाषाधिकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादाह

[4]विभाषा श्वेरिति । (भा)

---

१ अ ६ । पा १ । सू ३ ।

२ क्वचित्तु साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वादिति पाठः । क । ख । ग । ङ ॥

३ अर्थापत्तिकल्प्य वाक्यस्यैव । क । ग । ङ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३ ॥

साधुत्वविकल्पे दूषणमाह भाष्ये

नचैवेत्यादिना ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

सर्वदा त्विति । (कै)

सादृश्याद् असाधुत्यागपुरस्सर साधूपादान दुष्करमित्यपि बोध्यम् ॥ तच साध्वनुशासन इत्युक्त्या शब्दनित्यत्वपक्ष एवाय दोषो न तु कार्य्यत्वपक्षे इत्युक्त तदुपपादक यस्य पुन इत्यादि भाष्यम् । प्राधान्यात साधुत्वस्यैव विकल्प स्यादिति यदुक्त तत्राह

साधुत्वस्येति । (कै)

सञ्ज्ञाया श्रुतत्वेन साधुत्वस्याऽश्रुतत्वेन श्रुतस्य श्रुतेनैव सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् प्रयोगाऽसमवायित्वाभादिस्थले श्रुते विधेयत्वस्याऽवश्य-कत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

पशुत्वेति । (कै)

साक्षात श्रूयमाणेऽपि अयोग्यत्वाद्यदा न सम्बन्धस्तदा कि वक्तव्यमश्रूयमाणेऽयोग्ये सम्बन्धो नेतीत्यथ ॥

अन्यत्रेति । (कै)

[1]समयसूत्रे ॥ मुख्य प्रधान ॥

अभिन्नार्थत्वमिति । (कै)

एव च तदर्थे कश्चित् साधुत्वेनाऽन्वाख्यायमानोऽनन्वाख्यातस्य तदर्थकस्यान्यस्य निवर्त्तक स्यादिति तस्यापि साधुत्वार्थं विभाषा-

---

१ अ २। पा १। सू १ ॥

धिकार आवश्यक इति भाव । वाक्ये व्यपेक्षा परस्पराऽऽकाङ्क्षा-रूपा पदार्थानामपृथगुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभावो वृत्तिविषय । एव च वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वान्न वाक्याऽनुज्ञानाय विभाषाग्रहण किन्तु वृत्तिविषये एव सञ्ज्ञाविकल्पार्थं वाच्य न च वृत्तौ सञ्ज्ञाया स दृश्यते तस्मादेकार्थीभावस्यैव मन्दमत्यनुग्रहाय स विशेषण मिति तत्रोक्ततात्पर्य्यमित्यविरोध इति भाव ॥ भाष्ये

समाससञ्ज्ञा (भा)

इत्यस्य तद्विषयैकार्थीभाव इत्यर्थ ॥ ननु युगपच्छब्दस्यैककाल इत्यर्थकस्य समन्वयवृत्तेरन्वाचयशब्देनातादृशेन कथ द्वन्द्व इत्यत आह

युगपद्भाव इति । (कै)

कार्य्येषु शब्देषु यौगपद्यान्वाचयविषये तेषा यौगपद्य युगपत्प्रयोग प्राप्नोतीति वार्त्तिकाक्षरार्थ ॥ भाष्ये युगपद्वचनता इति बहुव्रीहेस्तल् । अन्वाचयेन इत्युक्त्वा 'ढक् च' इति समुच्चयोदाहरणमसङ्गतमित्यत आह

समुच्चय इति ॥ (कै)

स्वरितत्वेन चेति । (कै)

यथा [१] 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति वर्त्तमाने [२] वाहीकग्रामेभ्यश्च इत्यत्र ॥ नित्यशब्दवादे तु प्रयोगदृष्टानामेव शास्त्रे काल्पनिकविधेयत्वेनेष्टप्रत्ययविभागसिद्धि । रेखागवयस्य [३] 'आद्यन्तौ' इति सूत्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

---

१ अ ४ । पा २ । सू ११६ ॥ २ अ ४ । पा २ । सू ११७ ॥
३ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

व्यवहितेऽपीति । (कै)

लोके तथा दर्शनादिति भाव ॥

आनन्तर्य्यमारोप्येति । (कै)

अनेन परादिशब्दानामव्यवहित एव प्रवृत्तिरत एव [1] व्यवहिताश्च इति सूत्र साधकमिति भाव ॥ शास्त्रे तु सर्वथा न व्यवहिते प्रवृत्तिरित्याह

निर्दिष्टग्रहण त्विति । (कै)

तुश्चार्थे॥ [2] 'छन्दसि परेऽपि [3] परश्च इत्यादावपि उत्तराङ्ग-विकल्प सस्मात् इति परिभाषा प्रवृत्तेरिति भाव ॥

कथ तर्हीति । (कै)

[4]सरूपसूत्रे इति भाव ॥

एकाऽऽकृतीति । (कै)

आनुपूर्वी हि एकाऽऽकृतिरत्र ॥ भाष्ये 'नापि ब्रूम इत्यस्य नैव ब्रूम इत्यर्थ ॥ अर्थोऽपि समुदायस्येति शङ्कमान प्रत्याह

तव्यदिति । (कै)

प्रत्ययादिसज्ञा [5] तव्यत्तव्यानीयर इति बहुवचननिर्देशात् प्रत्येकमिति प्रत्येकमेव भावाद्यर्थकत्वमिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा ४ । सू ८२ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू ८१ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू २ ॥ ४ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥
५ अ ३ । पा १ । सू ९६ ॥

पुन पुन सकीर्त्तनमिति । (कै)

अत्र पुन पुनरित्यस्योपयोगश्चिन्त्य । एकैकस्मिन् शास्त्रे तद्भावाच्च । तस्मात सकीर्त्तनमात्रमेवात्र शीलनमिति बोध्यम् ॥ तेन यत्काव्यमुच्यत इति वार्त्तिकाक्षरार्थ । अत एवाग्रे भाष्ये तत्कीर्त्तने च इत्येवोक्तम् ॥ तद्विषयत्वमुपपादयति

सर्वप्रयोक्तॄति । (कै)

इको ह्रस्वो भवति तत्प्रयोक्तृत्व गालवस्य इत्यादि क्रमेणार्थ ॥ भाष्ये

प्राक्षुचैवेति । (भा)

प्राग्देश एव फिन्प्रयोग स्यादित्यर्थ ॥

अनादित्वादिति । (कै)

एव च गालवातिरिक्तशिष्टैरपि प्रयुज्यमानत्वान्नियमासम्भव । किं चैतत्पक्षे शास्त्र रेखागवयन्यायेन कल्पितशब्दविषयमिति कल्पितशब्दे प्रयोक्तृनियमाऽसम्भव इति भाव ॥

शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति । (कै)

एव च पूजार्थमित्यस्य स्वशास्त्रपूजार्थमित्यर्थ इति भाव ॥ तदेवाह

शास्त्रस्य हीति ॥ (कै)

भाष्ये

देशग्रहण चेति । (भा)

चेनाचार्य्यग्रहणम । देशग्रहणस्य पूजार्थत्वन्तु वक्तुमशक्य देशस्य स्मर्त्तृत्वाद्यभावादिति भाव ॥

स्थिर भवतीति। (कै)

ततश्च देवकीर्त्तौ तद्देशीयानां स्वरवस्थानमित्यर्थ । तेन च पाणिनेरपि तदिति भाव ॥ ननु नित्यशब्दवादे गालवादि-ग्रहणस्य पूजार्थत्वे ह्रस्वाभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधन न स्यात् तत्पक्षे सल्लघूपायेन साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रमिति चेन्न। गालव स्मर्त्ता नान्य इति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धे । वा ग्रहण एव कर्त्तव्ये गालवग्रहण व्यर्थमिति शङ्कानिरासार्थं तु भाष्ये पूजार्थम इत्युक्तम ॥ भाष्ये

तत्कीर्त्तने चेति। (भा)

आचार्य्यदेशकीर्त्तने चेत्यर्थ । यस्य कार्य्यांश्शब्दास्तस्येति शेष । तद्देवाह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रयुक्तमिति। (कै)

कृतमित्यर्थ ॥

नित्यपक्षे त्विति। (कै)

कार्य्यपक्षे त्वेव वक्तुमशक्य यतो गालवेन कृतोऽत कर्त्तव्यो नान्येन कृतोऽतो न कर्त्तव्य इति। अन्येन कृतस्य पुन करण-वैयर्थ्यात। न ह्यन्यकृतस्य पुन करणमस्ति। नाप्यन्येनाकृतस्या-करणम्। तादृशस्यैव करणात। एतेनान्येन कृतस्यानुवादोऽन्या-कृतत्वबोधनद्वारा विकल्पबोधक इति परास्तम। पाणिनिकृता-नामपि [1] पचो व इत्यादीनामन्याकृतत्वेन तेषामपि विकल्पा-

[1] अ ८। पा २। सू ५२॥

पक्षेऽस्य तस्मात् काव्यवादोऽसङ्गत इति दिक् ॥ ननु लोकतोऽनित्यत्वायत्वाभेऽपि निषेधविकल्पयोरलाभ इत्यत आह भाष्ये

आचार्य्यः खल्वपीति । (भा)

एवं च [1] दुक्रोरि त्यादुभयत्र विभाषाया यथा तत्र तयोर्लाभस्तथा विभाषापदघटितेऽपि भविष्यतीति नायं सूत्रेणेति भावः ॥

वाशब्दो विकल्पे इति । (कै)

यत्तु अयस्य सञ्ज्ञित्ववद्विभाषापदार्थस्यैव सञ्ज्ञात्वम् । तत्रापीते सम्बन्धात् । न च पदजन्यपदार्थोपस्थित्यभावेनान्वयासम्भवः । विकल्पवाचिपदस्य तदर्थे लक्षणाभ्युपगमात् । एवं च लक्षणा तात्पर्य्यग्राहकमिदं सूत्रम् । अर्थे न सञ्ज्ञात्वमिति चेत्तदर्थाचिनशब्दमात्रस्य सञ्ज्ञात्वमस्तु इतिशब्दसम्बन्धसामर्थ्यादिति । तन्न । एकस्याऽनेकसञ्ज्ञाया शास्त्रेऽदर्शनात् । अनाकृति सञ्ज्ञा इति वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च ॥

तेनाकृतीति । (कै)

तत्पक्षे लिट्त्वजातौ विधिमुखेन प्रवृत्तौ पित्येव स्याद् निषेधमुखेन प्रवृत्तौ कित्येव स्याद् न तु सवत्रेति सूत्रं कर्त्तव्यं सति च सूत्रे लिट्त्वजातौ प्राप्तस्य निषेधे तस्यामेव विकल्पो विधीयमानस्सवत्र सिध्यतीति भावः ॥ प्रत्याख्यानाशयमाह

व्यक्तिपक्षे त्विति । (कै)

क्वचिद्विधिमुखेनेत्यन्वयः ॥

---

[1] अ १ । पा ४ । सू ५३ ॥

किं चिल्लक्षणम् । (कै)

उभयत्र विभाषारूपम । उत्तरत्र तु क्वचित प्रतिषेधमुखेनेत्येव पाठ ॥ परे तु आकृतिपक्षे किं तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषय लक्षणम् । उत तज्जात्याश्रययत्किञ्चिद्विषयम् । नाद्य । सूत्रारम्भेऽपि नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य यत्किञ्चिद्विषयता वाघटितस्य सर्वविषयतेति तु दुर्लभम । नान्त्योऽपि। न ब्राह्मण हन्याद इत्यादौ जातितत्त्वे सर्वविषयताया एव दृष्टत्वात । किं च । तत्र विधिमुखप्रवृत्त्या पिद्विषयत्व निषेधमुखप्रवृत्त्या किद्विषयत्व वा इत्यत्र विनिगमनाविरहात सूत्र विनाप्युभयमुखेन प्रवृत्ताविष्टसिद्धे । न च भावतात्पर्य्यकता पिद्विषयत्वे विनिगमिका । विभाषोपयमने इत्यादौ त्रिसंज्ञयताऽनुपपत्ते । भावतात्पर्य्यकतालोभेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैव सम्भवात् । विप्रतिषेधशास्त्रबलात् तेष्वभावतात्पर्य्यकतापि स्यादिति चेत प्रकृतेऽपि तुल्यम् । तस्मात पक्षद्वयेऽपि सूत्रप्रत्याख्याने भाष्यतात्पर्य्यम् । किं च सूत्रे कृते त्रिसंज्ञयाऽप्राप्तविभाषास्वपि तत्प्रवृत्ति स्यादिति सोच्छ्रितेनैव । लक्ष्यानुसाराद्प्रवृत्तौ तु सूत्र व्यर्थमेवेति भाष्याशय । एतदेव ध्वनयन् त्रिसंज्ञयाप्राप्तविभाषा दर्शयति । त्रिसंज्ञयास्वप्राप्तविभाषात्वमेवेतिभ्रमनिरासायेतरयोरपि कथनमित्याहु ॥

इत उत्तरम् इत्यस्य लाभे युक्तिमाह

अधिकार इति ॥ (कै)

संज्ञात्रयस्य कार्य्यभावादाह

चिन्त्यमिति ॥ (कै)

[1] द्वन्द्वे च [2] विभाषा जसि इत्युक्तोभयशब्दोदाहरण-मसङ्गतमत आह

उपलक्षणेति । (कै)

'विभाषा जसि इत्यस्य द्वन्द्वविषयतया द्वन्द्वे च' सञ्ज्ञानिषेधेन सर्वनामसञ्ज्ञा या प्राप्तविभाषात्वनिश्चयेन निषेधीयप्राप्तविभाषात्व निश्चयेन वा चिन्त्यत्वलाभावादिति भाव । द्वन्द्व इत्यस्यासम्बन्धे पूर्वादीना जसि विकल्पाऽऽरम्भो व्यर्थ स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥ ननु तयशब्देऽपि कथ संशय प्रथमादिसूत्रेण प्रत्ययमात्रस्य सञ्ज्ञा सर्वादि-सूत्रेण तु उभयशब्दस्य समुदायस्येति भिन्नविषयत्वेनाऽप्राप्तविभाषा-त्वनिर्णयादत आह

तत्रेति ॥ (कै)

तयशब्देन' इत्यस्य तदन्तविधिरित्यनेनान्वय ॥ अन्वयत्वेन कथ तदन्तविधिरत आह

केवलस्येति ॥ (कै)

सर्वनामत्वसम्भवात । (कै)

सर्वार्थबोधकत्वसम्भवात । तथाच तस्य सर्वार्थबोधकत्वासम्भवात् सामर्थ्येन सञ्ज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिरिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ३१ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ३२ ॥

पूर्वविप्रतिषेधश्चेति । (कै)

सर्वादित्वनिबन्धना सञ्ज्ञा जस्भिन्ने सावकाशा द्वितीयादिषु च विकल्प उभयशब्दे जस्युभयप्राप्तौ पूर्वविप्रतिषेध । न च नित्या सञ्ज्ञाऽन्तरङ्गा । [1]अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । तथाहि । नान्तरङ्ग बलीय इत्यस्या अत्र विषय । युगपत्प्राप्त्यभावात । जसादेस्तु वनाम्नो विहितत्वसम्पत्तये तस्या पूर्वमेव प्रवृत्तिरस्यास्तु जसुत्पत्त्यनन्तरमिति स्पष्टमेव । ना प्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तङ्ग इत्यस्या । अन्तरङ्गोत्तर बहिरङ्गप्राप्तेरनया तत्प्रवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात । बङ्कशस्तथा सत्वात । तदुत्तरमपि एतत प्रवृत्त्या पचे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधनम् । पूर्वादिष्विव चिमशयत्वस्य भाष्योक्तस्याऽसङ्गत्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ भाष्ये

तेन वेत्यादि । (भा)

तेन नित्ये प्राप्ते वा अन्यत्राप्राप्ते वेत्यन्वय ॥

प्रत्ययान्तरेति । (कै)

एव चोभयशब्देऽस्याप्राप्तेरप्राप्तविभाषात्वमेवेति भाव ॥

न विशेषित इति । (कै)

न प्रत्याहारघटक इतरव्यावर्त्तक । समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वाभावादिति भाव ॥

प्रमाणे इति । (कै)

मदृशस्यैव तत्सन्निवेशे सत्त्वादिति भाव ॥ भाष्ये

---

१ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दुशे – ५ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषेति । (भा)

ऊर्णोर्धातो क्त्विविषये विभाषेत्यर्थ ॥

वाक्यभेदेन (कै)

इत्यस्य विकल्प्यत इत्यनेनान्वय । इद सर्वं ङित्त्वकित्त्वयो- रैक्याभिमानेन ॥ किमर्थं तर्हि पुरस्तात्तमत आह

इड्डुपेति ॥ (कै)

प्रकृते भाष्ये

अन्यद्धीति ॥ (भा)

तद्व्याख्या

भेद इति । (कै)

तथाच त्रिसूत्रयत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥

गुणनिषेधस्येति । (कै)

यद्यपि ङित्कित्कार्य्याणि भिन्नानि बहूनि सन्ति तथा- प्यूर्णोतावन्याऽसम्भव इति भाव ॥

इत्यत्रेति । (कै)

इत्यत्रैवेत्यर्थ ॥

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पृथक् पाठसामर्थ्यादिति भाव ॥

परविप्रतिषेधे त्विति । (कै)

१ "विज इट्" इत्यतोऽर्थाधिकारादत्रेडागम एव गृह्यत इति

१ अ १ । पा २ । सू २ ॥

पक्षे लित्यपि बोध्यम्। [1]'यमो गन्धने [2] विभाषोपयमने' इत्येते सिच कित्त्वविधायके ॥

यदेति। (कै)

गन्धन सूचनम्। उपयमन स्वीकार । गन्धनाङ्गमिति बहुव्रीहि । तच्च गन्धनपूर्वके स्वीकरणे यदि कित्त्वविकल्प । तत प्राप्तविभाषेत्यर्थ । परभूतासु [3] दीपजन इति भिन्नासु अप्राप्तविभाषासु पूर्वविषयनिवृत्त्ति पूर्वविप्रतिषेधाङ्गीकारस्त्वाप्राप्तविभाषात्वे बीजमिति बोध्यम्। [4] वृत्तिसर्ग इत्यात्मनेपदविधायकम् ॥ ननु मृगादीनामप्राणित्वादप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते इत्ययुक्त मृगादिविषयके एव च त्रिसग्रयत्नादत आह

चर्मादीति ॥ (कै)

प्रत्ययान्ता इति। (कै)

प्रत्यय सनादिरन्तावयवो येषामित्यर्थ । उषादयस्तु तदेकदेशा न प्रत्ययान्तरूपा इति भाव ॥

सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिसम्बन्धार्थ इति। (कै)

अत एव क्यजाद्यन्ताना सञ्ज्ञासिद्धिरावृत्तौ तु गौरवमिति भाव । केचित्तु प्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तौ उषादिभ्य कर्तृक्विबन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तेभ्य एव स्यादिति प्राप्तविभाषा तन्निवृत्तौ पूर्वविप्रतिषेधेऽप्राप्तविभाषा निवृत्तौ परविप्रतिषेधे उभयत्रेति भाष्याशय ॥

---

१ अ १। पा २। सू १५॥ २ अ १। पा २। सू १६॥
३ अ ३। पा १। सू ६१॥ ४ अ । पा ३। सू ३८॥

प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणीति । (भा)

अस्यायं भावः । हलन्तेभ्यः आचारक्विपोऽनभिधानमेवेतरप्रत्ययान्तास्तु नोपाद्य इत्यप्राप्तविभाषात्वमेवेति वदन्ति ॥ "एकपरिहारः" कर्मस्थभावकत्वाऽभावरूपः ॥ ननु कर्त्तरीत्यनुवृत्तिर्व्यर्था कर्मणि भावे कर्मकर्त्तरि च परत्वात् [१]"चिण्भावकर्मणोः" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेन्न। विप्रतिषेधत्वस्यार्थस्यैव स्फुटत्वायाऽनुवृत्त्या प्रदर्शनादितिदिक् ॥

तृन्नादीनामिति । (भा)

[२]आक्रोशे च (पा)

[३]संज्ञायाम् (पा)

[४]विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु (पा)

इति सूत्रे इत्यर्थः ॥

यद्यच्काविति । (कै)

[५]अच्कावशक्तौ (पा)

इत्यतस्तदनुवृत्तौ तु निःसन्देहमप्राप्तविभाषेति भावः ॥ एतद्भाष्यविरोधाच्च तत्राच्कावित्यनुवृत्तिपरा ग्रन्था अयुक्ता एवेति तात्पर्य्यम् ॥

यङ्लुकीति । (कै)

[६]"अचि विभाषा" इत्यत्र "यङि" इति वर्त्तते तत्रोभयोर्यङजाद्योरव्यवहितपरत्वासम्भवात् अतस्याचीत्यस्य परविशेषणत्वं

---

१ अ ३ । पा १ । सू ६६ ॥ २ अ ६ । पा २ । सू १५८ ॥
३ अ ६ । पा २ । सू १५९ ॥ ४ अ ६ । पा २ । सू १६१ ॥
५ अ ६ । पा २ । सू १५७ ॥ ६ अ ८ । पा २ । सू २१ ॥

यङीति विषयसप्तमी अचि परे यङ्विषये रेफस्य लत्वमित्यर्थ । तत्र विभाषारम्भसामर्थ्याद् यङ्लुक पूर्वं [1] ग्रो यङी'ति न भवति । [2] न लुमता इति निषेधानित्यत्वेन पृथगल्लोपेन स्थानिवद्भावेन वा यङ्विषय इति प्राप्तविभाषात्वोपपत्ति । यङीत्येतन्निवृत्तौ विभाषाया असिद्धत्वादेव [3] नित्यमत्व समुदायलुक्यपि न लुमता इति निषेधान्न तत्प्राप्तिरित्यप्राप्तविभाषात्वोपपत्ति । उभयत्रविभाषात्वे त्वियमुपपत्ति । ग्रो यङि इत्येतत्प्रति प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति विभाषाया असिद्धत्वाभाव । लुक पूर्वं यङीत्यस्य न प्रवृत्ति । अन्तरङ्गानपि इति न्यायेन लुकस्तत्प्रयोजकाच्प्रत्ययस्य च पूर्वमप्रवृत्ते । न च लुकि न लुमता इति निषेधे यङ्परत्वाभावाद् ग्रो यङि इत्यस्याप्राप्ते कथमुभयत्र विभाषात्वमिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति दिक् ॥

अथ त्विति । (कै)

तथा च स पक्ष एतद्भाष्यविरुद्ध इति भाव । वस्तुतो द्योतकत्वपक्षेऽपि व्यतिलुनीते गार्ग्यायणी त्यादौ द्योतकसमुच्चयस्य द्वावित्यादौ द्योतकवाचकसमुच्चयस्य च दृष्टत्वेनाऽऽचायात्मनेपद[4] प्रवृत्तिरस्तीति प्राप्तविभाषा सूपपादेति चिन्त्यमेतत ॥ भाष्ये

[5] गतिबुद्धीति (पा)

---

[1] अ ८ । पा २ । सू २ ॥ [2] अ १ । पा १ । सू ६३ ॥
[3] नित्य लत्वम् । क । ग ॥ [4] प्राप्तिरस्तीति । क । ग । इ ॥
[5] अ १ । पा ४ । सू ५२ ॥

नित्ये प्राप्ते इति । (भा)

नियमशास्त्राणा विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति भाव ॥

तच विपूर्व इति । (कै)

विहरति ग्रामम् इत्यादौ गच्छतीत्यर्थाऽवगमादिति भाव ॥
भाष्ये

अप्राप्ते हरति भारमिति । (भा)

ननु गत्यर्थत्वादस्यापि प्राप्तिरस्त्येवेति चेन्न। प्रापणार्थत्वेऽपि गत्यर्थत्वाभावस्य [1] न गतौ ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात ॥

[2] दैवयज्ञीत्यादीति । (कै)

अनार्षयोरित्यनुवृत्त्यादिनाऽत्रापि सन्देहसम्भव इति भाव । आदिना [3] विभाषा पुरुषे इति ॥

**इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥**

---

१ अ १ । पा ३ । सू १५ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ८१ ॥
३ अ ६ । पा २ । सू १ ६ ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ।१।१।४५॥

लिङ्गेति । (कै)

प्रदेशेषु प्रथमानिर्देशो वाक्यसञ्ज्ञाया अन्यविभक्तिनिर्देशश्च वर्णसञ्ज्ञाया लिङ्गमिति भाव ॥ ननु तर्हि लिङ्गादुभयोरपि सञ्ज्ञित्वमस्त्वित्यत आह

[1] युगपच्चेति । (कै)

अनेकस्यार्थस्यैकशब्देन युगपदनुपस्थितेरिति भाव ॥ ननु वाक्यस्य सञ्ज्ञाया प्रदेशेषु तस्यैव विधान स्यादत आह

वाक्यार्थ इति । (कै)

पूर्वसूत्रादितीत्यनुवर्त्य 'इग्यण' इति सम्प्रसारणसञ्ज्ञमित्यर्थादिति भाव ॥ स्व रूपमित्युक्ते शास्त्रे शब्दपरत्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेतिसमभिहार विनार्थपरत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥ ननु यणस्थानित्वोपलक्षित इगेव वाक्यार्थ इति वर्णपक्षादस्य को भेद इत्यत आह

---

१ पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयो सञ्ज्ञित्वस्यैकस्मिन वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाऽऽश्रयणे सर्वकार्यासिद्धिप्रसङ्गात प्रश्न (भाष्ये) किमियमिति ॥

भवतीति । (कै)

एव चेग्भवन वाक्यार्थ इति भाव ॥

तत्प्रतिपादितमिति । (कै)

सञ्ज्ञयोपस्थितस्यानयकत्वे तदर्थानुपयोगे वा सञ्ज्ञोपस्थितस्वरूप-स्यैवोपादानम् । नचैतदुभयमप्यचेति भाव ॥

प्रतिपादयतीति । (कै)

[1] ष्यङ सम्प्रसारणम् इत्यादौ । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वम इति [2] अणुदित इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम ॥ [3] वर्णविधि-रि'त्यस्य वर्णविषयविधानमित्यर्थेऽसिद्धेरभावादाह

वर्णाश्रय इति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासो विधिरिति कर्मणि किरि ति भाव ॥ आदिना एकादेश ॥

वाक्यार्थेनेति ।

क्रियारूपेणेत्यर्थ ॥ [4] नाप्येतयोरि ति भाष्य व्याचष्टे

तस्य चेति । (कै)

चोऽसम्भवादित्युत्तर योज्य ॥ भाष्ये

एतयो कार्य्ययोरिति । (भा)

पूर्वरूपदीर्घयोरित्यर्थ ॥ स एव तावन्नास्तीति वक्तव्ये दुर्लभ-त्वोक्तिरनुचितेत्यत आह

---

१ अ ६ । पा १ । सू १३ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६९ ॥
३ सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया वाक्यस्य सञ्ज्ञाचेद् वर्णविधिर्न सिध्यति । भा ॥
४ नाप्येतयो कार्य्ययो सम्भवोऽस्ति । भा ॥

कार्य्यपक्षे इति । (कै)

अनेन भाष्येणातीतानागतयोरविद्यमानयोरप्रत्यासत्त्या शक्ति-ग्रहदौर्लभ्यमुक्तम् । निरूपितं चेदं मञ्जूषायां नामार्थवादे ॥

नित्यपक्षे त्विति । (कै)

अनेन [1] अथापि कथंचिद इत्यपि भाष्यं व्याख्यातम् ॥

शास्त्रेति । (कै)

सितमित्यादौ यण्स्थानिकत्वाभावेन शास्त्रमात्रैकगम्यं तदि-त्यर्थः । शास्त्रगम्यत्वे चेतरेतराश्रयमेवेति भावः ॥ भाष्ये

केनासाविति । (भा)

केन मानेन यणः स्थाने इति ज्ञातः स्यात ॥

अनेन । (भा)

सम्प्रसारणसञ्ज्ञाविधायकेन शास्त्रेणासाविग् यणः स्थाने स्थाप्यत इत्यर्थः ॥ उभयोः सञ्ज्ञात्वमित्यर्थोऽसम्भवी एकस्यैव सञ्ज्ञात्वादत आह

[2] उभयोः सञ्ज्ञेति । (कै)

---

१ अथापि कथं चिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात । भा ॥

२ विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः* उभयसञ्ज्ञात्वस्य । (वा) । उभयोः सञ्ज्ञा (षष्ठीतत्पुरुषः) उभयसञ्ज्ञा । तस्या भावः उभयसञ्ज्ञात्वम । तत्र तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयेणोभयोः सञ्ज्ञा सिध्यति । भर्तृहरिस्त्वाह –

---

* ज्ञापकस्तूभयसञ्ज्ञात्वस्य इति पाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

एकशेषस्य प्रतिपदमनेकमर्थमुद्दिश्यैकस्या सञ्ज्ञाया एकवाक्यतयैव विधातु शक्यत्वादावाऽऽवृत्ते क उपयोग इति चिन्त्यम ॥ भाष्ये

यथा काकादिति । (भा)

अज्ञात एव काकत्वे तज्ज्ञातत्वमात्रेण तथा व्यवहारवदत्रापीत्यर्थ ॥ तत्र शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

[1]अन्यच्च । "[2]एको गोत्रे इत्यत्र ॥

यदाऽनुपेति । (कै)

सम्प्रसारणसञ्ज्ञाया लिङ्गाभ्या वर्णवाक्ययो ।
प्रविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव जायते ॥
तथा द्विवचनेऽचीति तन्त्रोपायादिलक्षणः ।
एकशेषेण निर्देशो भाष्य एव समर्थित ॥

तन्त्र च शब्दतन्त्रम अर्थतन्त्र वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धव्या । अर्थभेदा च्छब्दभेदे आद्य पक्ष । शब्दैक्ये द्वितीय । आद्येऽपि व्यञ्जकध्वनिमात्रभेदे व्यक्त्यैक्ये आवृत्तिरेवेत्यादि बोध्यम् । एव च

तन्त्रत्वमेकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारत ।
उपकारान्यथात्वे तु भवेदावृत्तिलक्षणम ॥

इति मीमासकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैनकर्त्तव्यः । तस्य भाष्यादि सकलवैयाकरणग्रन्थविरुद्धत्वात् । मूलयुक्तिशून्यतयादुरुपपादत्वाच्च ॥

१ अन्यच्च चोक्तम । तदेतत — "येनैव हेतुनैक काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्य तृतीयस्य काको भविष्यति" । ४ । १ । ९३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ९३ ॥

न उपजातो जात्यभिव्यञ्जक संस्थानविशेष आकारविशेषो यस्येत्यर्थ ॥ कथन्तर्हि तथा व्यवहार इत्यत आह

निर्वृत्तमिति । (कै)

एवं च तस्माज्जातत्वेनाऽवगते तच्छब्दप्रयोग उभयत्रापीति दृष्टान्तत्वोपपत्ति । अन्ये तु काकाज्जातो यथा काकत्वाभिसम्बन्धात्काक एव सम्प्रसारणाज्जातोऽपि सम्प्रसारणत्वारोपात सम्प्रसारणमिति भाष्यार्थमाहु ॥

वाक्येष्विति । (भा)

स्वार्थबोधनाय वाक्येषु प्रयोक्तव्येष्वित्यर्थ ॥ योग्यक्रिया दर्शनादिरपीत्यत आह

प्रकरणेति । (कै)

तत्तद्वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिग्रहकाले तत्तदेकदेशस्यापि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रह पदैकदेशस्य पदार्थ इवेति शक्त्यैव बोध पूर्वपरिहारे सम्प्रसारणपदस्य तज्जन्यवर्णे उपचारात प्रयोग ॥ अस्त्वेकदेशेनैव शक्त्या तदर्थप्रतिपत्तिरिति भेदस्तदाह

आक्षेप्स्यतीति । (कै)

आक्षेपोऽत्र बोधनमेव ॥ भाष्ये

इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे इति । (भा)

अत्र वाक्यपद पदसमुदायपरम् ॥ इत्येतस्य इत्येतदर्थकस्य सम्प्रसारणादुत्पन्नो यस्तस्मादिति सम्प्रसारणस्य यत्कार्यं तस्येति च वाक्यस्यार्थे इत्यर्थ ॥ पूर्वेभ्य पक्षेभ्योऽस्य भेदमाह

यथा ब्राह्मणेति । (कै)

एव च यथा तत्र सख्याऽन्वयसख्येयद्वारा तथा प्रकृते स्वनिवृत्तद्वारेति भाव ॥ तदेवाह

ततफलस्येति । (कै)

यथा पितृनाम्ना सकल्पित द्रव्य तस्याऽयोग्यत्वे ततपुत्राय समप्यते तद्वदिति भाव ॥ भाष्ये

एकत्वेनेति । (भा)

साजात्यादिकत्वेन विशिष्टानि बुद्ध्या कृत्वेत्यथ । सर्वेषामेकत्वेनेकजातीयत्वेनैकपरिहारेण सर्वाणि परिहृतानीति भाव ॥

नेद तुल्यमिति । (भा)

नित्यशब्दवादेऽपि यण्स्थानिकत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वादिति भाव ॥

भाविसज्ञेति । (कै)

सम्प्रसारणादिपदस्य तत्त्वेन व्यवहरिष्यमाणे लक्षणेति भाव । अय समाधिवृद्ध्यादिविषयेऽपि बोध्य ॥

बुद्धीति । (कै)

तदय सूत्राथ । यण प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्यमान सम्प्रसारणसज्ञ इति । तज्ज्ञान च यजाद्युपदेशज्ञानमात्रेण '[१]वचिस्वपि इत्येतज्ज्ञान विनापि जातमिति नान्योऽन्याश्रय इत्यथ । 'वचिस्वपि इत्यादेरयमथ । एतत्सम्बन्धियण् प्रयोगे प्राप्ते इक्प्रयुज्य-

१ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

मान साधुरितीति भाव । असाधो साधुत्व ब्रह्मणाणुपपादयितु-मशक्यमत आह

प्रागिति । (कै)

एतदेव ध्वनयितुमभिमतस्येत्युक्तम्॥ ननु दुहेलडि उत्तमपुरुषे लस्येटि तस्य सम्प्रसारणत्वेऽदुहितरामित्यादौ [1]हल इति दीघ स्यादत आह

यथासख्येति । (कै)

एव हि यथासख्यार्थं लकारोपदेशस्यावश्यकत्वे लकारोपदेश किमथ इति [2]ऋलक्' सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरिति चिन्त्यमिदम्। तस्मात् सम्प्रसारणस्येत्यादौ तद्भावितपरत्वाश्रयणान्न दोष । ध्वनित चेद वाक्यसज्ञापक्षस्थापने वाक्यैकदेशन्याय वदता भगवता । एतेन द्युभ्यामद्युवावित्यपि सिद्धम् ॥

अच पश्चादिति । (कै)

समानाङ्गग्रहणस्य करिष्यमाणत्वादौकारस्य चानङ्गस्थत्वा-दित्यर्थ ॥ तत्प्रत्याख्यानेऽप्याह

वार्णेति । (कै)

आङ्गसुवड् ॥

---

१ अ ६। पा ४। सू २॥
२ प्रत्याहारसूत्रम् – २॥

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ॥

[1]अपि त्विति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानाख्यप्रमाणेन सिद्धेऽपि [2] यथा सख्य 'सूत्रमावश्यकमिति भाव ॥ अभिन्नस्य' । अपृथग्भूतस्य ॥

सुतरामिति । (कै)

यत्र न साहित्यस्य नियमेन प्रतीति पृथगुपस्थितिस्य तत्रापि चेन्न क्रमव्यवस्था किमु वक्तव्य साहित्यप्रतीतावपृथगुपस्थितौ चेत्यर्थ । तथान्वयबोधे तत्तत्पदार्थाना सर्वसाधारणव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमिति तात्पर्य्यम् ॥

अन्तो निश्चय इति । (कै)

दर्शनस्यावसान निश्चये सत्याकाङ्क्षाऽभावाद्भवतीति दृष्टान्तशब्देन निश्चय उच्यते इत्यर्थ ॥

एतद्दर्शनमिति । (कै)

निश्चय इत्यर्थ । एव च यथासख्यान्वयाभिप्रायेणेदृशप्रयोगो लोके ऽसाधुरिति भाव ॥ भाष्ये

१ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु शास्त्रेणैवेति—प्रदर्शनाय भाष्ये "समासनिर्देशोऽयमिति' ॥

२ अ १ । पा ३ । सू १० ॥

[1]अस्ति वेति (भा)

प्रश्न । चपाठस्त्वयुक्तस्तस्य प्रश्नेऽयुक्तत्वात ॥ भाष्ये

कौ पुनरिति । (भा)

यौ टकितौ आद्यन्तौ तौ किमागमावुताऽऽदेशाविति प्रश्न ॥

आगमावित्याहेति । (भा)

आद्यन्तपदसत्त्वादिति भाव ॥

नित्येष्विति । (भा)

वर्णास्तद्घटिता प्रयोगेषु श्रूयमाणा शब्दाश्च व्याकरणाकार्य्या आकाशवन्नित्या इतिमते इदम् ॥

तच्च शब्दान्तरादिति । (भा)

प्रसक्ता शब्दान्तरबुद्धि विहायेत्यथ ॥ '[2]अनागमकानाम् इत्यादेयद्यपि षुसञ्ज्ञासूत्र आशय उक्त एव तथापि त विस्मृत्य तत्कथमिति प्रश्ने एकदेशी साहचर्य्यादस्य सञ्ज्ञासूत्रत्वेन तदुपपत्तिमाह

सञ्ज्ञाधिकारोऽयमिति ॥ (भा)

तत्र शङ्कते

---

१ किल्पुरग्रामुद्रापितभाष्यपुस्तके "अस्ति चेति" इति पाठोऽस्ति ॥

२ "शुक्ल पुनरद्" इत्यारभ्य अनागमकाना सागमका । तत्कथम

सर्वे सवपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिने ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्व नोपपद्यते ॥"

इत्याद्यन्तमुक्तम् भगवता घुसञ्ज्ञासूत्र (१ । १ । २) व्याख्यानावसरे ॥

यद्येवमिति ॥ (कै)

उपलक्ष्यत इति । (कै)

एव चानयोरित्त्वमेव नेति भाव ॥

[1] आटजिति । (कै)

यद्यपि प्रत्ययविधौ नास्य प्रवृत्ति षष्ठीत्यपकर्षणात । अत एव टाटिटन् '[2]ऐकागारिकट् इत्यादौ नास्य प्रवृत्ति । तथापि टुक पर्य्यायेणाद्यन्तता स्यादिति दोष इति बोध्यम् । '[3]आटश्च इत्यादिभिस्तु टकारार्थादित्वोपलक्षिताकाराद्यनुवादेन वृद्ध्यादि-विधानम् ॥ भाष्ये

सकीर्त्त्यैते । (भा)

प्रथमत उच्चार्य्येते ॥

उदाह्रियेते । (भा)

पश्चादुच्चार्य्येते इत्यर्थ ॥

अन्तरतम इति । (कै)

अर्थत श्रुतितश्चेति भाव ॥ ननु प्रथमातिक्रमे कारणाभावा-दाद्युदात्तत्वेनेष्टसिद्धिरत आह

तश्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

---

१ अ ५। पा २। सू १२५॥
२ अ ५। पा १। सू ११३॥
३ अ ६। पा १। सू ९० ॥

तच्च वाक्ये एवेति। (भा)

त्रिपदे वाक्य एवेत्यर्थ ॥ [1]एव प्रसिद्धौ ॥ एव च तत् समानाधिकरणत्वावच्छकारविशेषणत्व सुलभमिति भाव ॥

प्रत्याख्यानादिति। (कै)

यासुट् विधायक च यासुडुदात्त परस्मैपदेषु इति पाठ्य मिति न दोष ॥ [2]आडजादीनाम इति कुर्वत सूत्रकृतो नाय पक्षस्तात्पर्यविषयीभूत इत्यतो घुसज्ञासूत्रोपपादितमेव पक्ष सिद्धान्त्याह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

परिभाषापक्षेऽपीति। (कै)

परिभाषात्वेनाऽऽगमत्वपक्षेऽपीत्यर्थ ॥ भाष्ये

तेनाऽय विशेषेणेति। (भा)

तत पश्चादिकारम् इत्यन्तेनेत्यर्थ। शब्दान्तर तव्याद्यपेक्षया भिन्नसमुदायम् इतव्यादिरूपमित्यर्थ ॥

प्रतिपद्यते (भा)

तत्वबुद्धिनिवर्तनेनेत्यर्थ ॥

नित्य पदमिति। (कै)

व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थ ॥

अन्वाख्यायत इति। (कै)

क्रमेण सिद्धतत्तदवयवप्रतिपादनेन पूर्वपूर्वनिरवयवकबुद्धि-

१ एव" प्रसिद्धौ। इ॥ २ अ ६। पा ४। सू ७२॥

विपरिणामद्वारा प्रत्याय्यते इत्यादेश्चस्थल इवाचापि बुद्धि-विपरिणामान्न नित्यलहानि ॥ तदेव दृशयति

न तत्र कङ्कटा इति। (कै)

कङ्कट सन्नाह उपरितनशुष्कलच ॥ भाष्ये

[1] खदिरबर्बुरयोरिति (भा)

सामान्यमुपदिशतीत्यध्याहृतसामान्यापेचया षष्ठी ॥ सामान्यमेव दृशयति

खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डाविति। (भा)

द्रव्यान्तर कङ्कटाङ्कित तदवयवक समुदायमिति पतञ्जलिमते गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वादिति भाव। तत्र यथा गौरकाण्डलादिना खदिरेऽपि प्रसक्ता बबुरबुद्धि कङ्कटवानित्यनेन निवर्त्य खदिरबुद्धि स्थाप्यते तथेहापि सामान्योपदेशात सर्वत्र तद्बुद्धौ प्रसक्तायाम् इड्बोधकविशेषेणागमित्वबोधनद्वारैव इतव्यबुद्धि स्थाप्यते इत्यथ। निरूपित चैतद् घुसञ्ज्ञासूत्रे। अत्र पचे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या व्युत्पादनम्। उत्तरपचे तु कल्पितस्थानेन साचाद्बोधन तेन च बोधकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेद ॥

रूपार्थान्वयाभावादिति। (कै)

व्याकरणेन यस्य असितिरूपस्यार्थो दर्शितस्तेन रूपेण तस्यार्थस्य प्रयोगेष्वन्वयाभाव स एधीत्यादौ व्यभिचारादित्यथ ॥

---

१ खदिरबुर्बुरयोरिति। इ। 'बुबुर" इति पाठ किल्हहरमुद्रापित-भाष्यपुस्तकेऽप्यस्ति ॥

असत्येति । (कै)

शास्त्रप्रक्रियाकल्पिता असत्या इत्यर्थ । यद्यपि सत्यगवयो रेखागवयवत्सावयव एव। अत्र कल्पिताऽवयवसदृशाऽनवयवाना तत्रान्वयात तथापि सत्यम्पदमखण्डमेव। एधीत्यादौ शास्त्रकृत्-कल्पिताऽवयवसदृशानामनुपलम्भादित्येतत्पचनिष्कर्ष ॥

सत्यस्य पदस्येति । (कै)

एव च रेखागवयवत्कल्पिताऽनित्यपदविषयक शास्त्र तत्रागमे-ष्वपि न चतिन च तल्लोके प्रयुज्यमान किन्तु तत्प्रत्याय्यमेव पद तथेति भाव ॥ एतया इत्यादि भाष्यस्यायमर्थ । एतया वक्ष्यमाणया-ऽऽनुपूर्व्या अय' पाणिनि शब्दान्तर बोधकशब्दापेक्षया भिन्न रेखागवयस्थानीयम् उपदिशति प्रतिपादयति। तत्राऽऽगम-बुद्धावपि न शब्दनित्यताहानिरिति ॥ ननु टकितोराद्यन्तविधाने कस्यापि प्रत्ययस्याऽप्राप्ते कस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह

प्रत्ययपरत्वस्यापीति । (कै)

अपिना स्थानेयोगत्वस्य ॥ भाष्ये

युक्त तत्रेति । (भा)

नुमश्नमादीना मित्त्वमनवकाशम् ॥

उभयम् । (भा)

प्रत्ययसम्बन्धि टित्त्व कित्त्व च। एव चागमटित्त्वकित्त्वयोरन-वकाशत्वात प्रत्ययसम्बन्धिनश्च सावकाशत्वा द्येन नाप्राप्तन्यायेने द स्थानेयोगत्वस्यैवाऽपवाद इति भाव ॥

सति परत्वे इति । (कै)

टिदन्तान् ङीबिधानात किति परे आलोपविधानाच्चेति भाव ॥ टित्परो भवतीति वचनाऽभावादाह

ङीबर्थादिति । (कै)

यद्यप्युभयथा टित्त्वस्य सावकाशत्वे परत्वात् परस्य इत्यस्य प्रवृत्त्या पर एव भविष्यति तथापि मिदचोऽन्त्याद् इति साहचर्य्यादाद्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्या मन्यते ॥ अभ्युपगम्याऽपि परस्य' इत्यस्य परत्वात् प्रवृत्तिमाह

टित खल्वपीति । (भा)

एष परिहारो युक्त तत्र इत्यादिनोक्तष्टितो यथा कथ-ञ्चिद्भवेदपीत्यथ । तत्राऽसभवद्रूपविरोध सद्भावात । किति तु तदभावात् समावेश स्यादिति भाव ॥ तत्र दोषमाह

[1]**नोडित्यादि ॥** (भा)

अवयवत्वेति । (भा)

अन्तशब्दोऽवयववाचीति भाव ॥

पूर्वोक्तम् । (कै)

[2]कुतो नु खलु इत्यादिनोक्तम् ॥

अधिकम् । (कै)

---

१ अ ६ । पा १ । सू १७५ ॥

२ 'कुतो नु खल्वेतत टित्वरशाद्य परो भविष्यति" इत्यादि नात्रैवोक्त भाष्ये ॥

ङीपोऽनवकाशत्वपूर्वपक्षसमाधानम् ॥ भाष्ये

स्यादेव ह्यीति । (भा)

बाध्यसामान्यचिन्तामेव न्याय्यां मन्यते ॥

परत्वादिति । (कै)

शब्दपरविप्रतिषेधात । आद्यन्ताविति सूत्रे च किदन्त इत्यस्य परत्वादित्यर्थ ॥ भाष्ये

[1]गापोष्टगिति (भा)

उपलक्षणम् । नदट्चोरडादीनाम् ॥ बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेऽपि दोषाभावमाह

सिद्धन्त्विति ॥ (भा)

षष्ठ्यधिकार इति । (भा)

तत्राऽनुवर्त्यंद व्याख्येयम् । तत्रत्य षष्ठीपद वात्राऽपकृष्टव्यमिति भाव ॥

प्राप्तेति । (कै)

एतदुपस्थिते प्रागिति शेष ॥

नत्विति । (कै)

प्रत्ययविधौ प्रसक्तस्थानषष्ठ्यभावादित्यर्थ ॥ भाष्ये षष्ठीपदाऽसम्बन्धेऽपि समाधानमाह

आद्यन्तयोर्वेति ॥ (भा)

---

१ अ ३। पा २। सू ८॥

अथशब्द प्रयोजनवाची षष्ठ्यर्थत्वाद इति बहुव्रीहिरित्याह

षष्ठ्या प्रयोजकाविति । (कै)

षष्ठ्यर्थस्य प्रयोजकावित्यर्थ । षष्ठ्यन्तार्थस्यावयवभूताद्यन्तनिरूपकत्वेन तत्प्रयोजकत्वमेतयोर्बोध्यम् । यद्यप्यवयवभूताद्यन्तरूपोऽर्थ स्यात तदा तस्य निरूपकाकाङ्क्षत्वात् स्यादेव षष्ठ्यर्थस्तद्बोधनाय च षष्ठीप्रयोगो न च सोऽस्ति तस्मादाद्यन्ताभावावगतिरिति भाव ॥ भाष्ये

षष्ठ्या अभावे (भा)

इत्यस्य तदर्थाभावे इत्यर्थ । षष्ठीरूपशब्दाभावात्तदर्थाभावस्तदर्थाभावाच्चाऽऽद्यन्ताभाव इत्यर्थं मन्वानस्य शङ्का ॥ भाष्ये

युक्त पुनरिति । (भा)

नार्थे त्यत्र काकु ॥

शब्दभावेति । (कै)

षष्ठीसत्त्वे तदर्थसत्त्वादाद्यन्तस्थिति षष्ठ्यभावे तदर्थाऽभावादाद्यन्ताभाव इत्युक्तेरितिभाव ॥ कारकत्वे बाधकमाह

सर्वेण । (कै)

रत्नादि शब्देन॥

सर्वस्य । (कै)

रत्नादिरूपस्य ॥ भाष्ये समाधत्ते

अर्थनिमित्तक एवेति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

अर्थ एवेति ॥ (कै)

अनुमीयत इति । (कै)

कार्य्याभावेन कारणाभावोऽनुमीयते यथा नदीपूराऽभावेनो-परिदेशे वृष्ट्यभाव इति भाव ॥ भाष्ये आद्यन्तावर्थौ षष्ठ्यर्थद्वारा षष्ठीप्रयोजकावित्यर्थ ॥ एव कार्य्याभावात कारणाऽभावानुमाने कारणाऽभावात्कार्य्यमपि नेति नियमयति भाष्ये

तयोरभाव इति ॥ (भा)

ननु प्रत्ययविधावपि क्वचित षष्ठी दृष्टेत्यत आह

[1] चरेष्ट इत्यादि ॥ (कै)

नत्विति । (कै)

एतत्सूत्रोपस्थानेनेति भाव ॥ तत्र हेतुमाह

प्रत्ययेति ॥ (कै)

आकाङ्क्षेति । (कै)

देशाश इत्यर्थ ॥

अनर्थित्वात् । (कै)

एतदाकाङ्क्षाभावात् । अत एव धातो प्रातिपदिकादित्यधि-काराऽनुग्रहो भवति। धात्वादिभ्य परो गादिभ्योऽनन्तर इत्यर्थात् ॥

न कार्य्यकालेति । (कै)

एतत्तत्त्वम् [2] इको गुणवृद्धी इत्यत्र निरूपितम्॥ वस्तुत स्त्वा-

---

१ अ ३ । पा २ । सू १६ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

श्रित एव परवचनात्सिद्धम् इत्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तित्वात् नापवाद त्वाद् इत्यादे पूर्वपच्येकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरुक्तित्वादिति तत्त्वम ॥

मिदचोऽन्त्यात् परः । १ । १ । ४७ ॥

प्रयोजनप्रश्नेऽपवादत्वाभिधानमसङ्गतमत आह

किमिति । (भा)

कि व्यावर्त्यत्वेन प्रयोजनमित्यर्थ । कि स्थानेयोगत्वमुत प्रत्यय-परत्वमपीति प्रश्न इति भाव । उभयापवादत्वे बीजन्तु तत्र तत्र मित्त्ववैयर्थ्यरूपमपूर्वसूत्र एवोक्तम ॥ ननु [१] नपुसकस्येति सूत्रे झलच इति पचमीति क स्थाने योगत्वप्रसङ्गोऽत आह

नपुसकस्येति । (कै)

पचम्या हि [२] तस्मादिति परिभाषोपस्थाने यशांसि' 'ज्ञानानि इत्युभयोरप्यसिद्धिरिति षष्ठ्येवेति भाव ॥ भाष्ये

---

१ अ ७ । पा १ । सू ७२ ॥
२ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

[1] नैवेश्वर इति । (भा)

ईश्वरो वेद । धर्मसूत्र धर्मशास्त्रम् ॥ भाष्ये 'अपवादै'' इत्यस्याऽसम्भवे इत्यादि । [2]क्वचित्तथैव पाठ ॥ बाध्यन्ताम्' इति लोट् ॥ मग्ने मस्जेर्नात्पूर्वनुमि [3] अनिदिताम् इति लोपे सस्य संयोगादिलोपे कुत्वे निष्ठानत्वे रूपम । अन्त्याच परे तु सति अविशेषेण संयोगत्वे संयोगादिलोपसिद्धावपि तस्याऽसिद्धत्वान्नलोप-धात्वाभावान्नलोपो न स्यादिति भाव । संयोगादिलोपस्तु बहूना समवधाने बहूनामेव संयोगसञ्ज्ञा'' इति पक्षे फलत्वेन बोध्य ॥ 'मङ्क्ता'' इत्यादि त्वनुषङ्गलोपाभावेऽप्युदाहरणमुक्त भाष्ये ।

---

१ अत्राह भगवान् महाभाष्यकार । अस्ति हि सम्भवो यदयमचो ऽन्त्यात्परस्य स्यात स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम् । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकारा पठन्त्यपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ता मिति । किं तर्हि । लौकिकोऽय दृष्टान्त । लोके हि सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवति । तद्यथा । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति । सत्यपि सम्भवे दधिदानस्य तक्रदान निवर्त्तक भवति । एवमिहापि सत्यपि सम्भवे अचामन्त्यात्परत्व * षष्ठीस्थाने योगत्व वाधिष्यते ॥

२ "अपवादै" इत्यस्याऽसम्भव इत्यादि । क्वचित्तथैव पाठ । इत्युक्त नागेशेन । पर तु नाद्यापि कस्मिंश्चिद्भाष्यपुस्तके एवंविधपाठो दृश्यते ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

---

* षष्ठी इति बहुषु भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते ॥

[1]ऊमीमावौणादिकौ ॥ ननु च अन्त्यादच परत्वं तस्य च वर्णान्तरावयवत्वमिति विरुद्धमत आह

सङ्घातेति । (कै)

'अन्त्याद' इत्यनेन समुदायाक्षेपेण समुदायस्योपस्थितत्वात्समुदायावयवसन्निधौ समुदायग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्च वर्णस्य वर्णावयवत्वासम्भवाच्चेत्याशय ॥ नन्वादिरित्यनुवृत्तौ पूर्वादित्वं कुतो न इत्यत आह

न हीति ॥ (कै)

परादित्वमिति । (कै)

वाचनिकमेव वर्णस्य वर्णावयवत्वं [2]'ङ मोति' धुडादेरिवेति भाव ॥ [3]'अभक्ते' इति वार्त्तिकस्यैते न सिध्यन्तीति शेष ॥ नन्वभक्तत्वेऽपि नान्तमस्त्येवेत्यत आह

---

१ भरूजा" इति। भ्रजधातोरौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात पूर्व ऊमागम ॥ 'मरीचय" इति। चौरादिकमच धातोर्णिचि "अच इ" (उ—४ पा। सू ५७८) इति इ प्रत्यये णिलोपे "मृकणिभ्यामीचि" (उ—४ पा। सू ५९) इत्यनेन चकारात पूर्व ईमागम । भजिमर्च्योस्च (वा) भजिमर्च्योस्त्वाऽन्त्यात पूर्वौ मिदन्तौ ॥ वस्तुतो निपातनात सिद्धम्। भरूजाशब्दो 'अङ्गुल्यादिषु' (अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक। ५। ३। १८) पठ्यते मरीचिशब्दो "बाह्वादिषु' (बाह्वादिभ्यश्च। ४। १। ९६)॥

२ अ ८। पा ३। सू २९ ॥

३ अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावा । वा॰ ॥

नान्तमङ्गमिति । (कै)

दीर्घविधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥

गौरवापत्तिरिति । (कै)

प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः ॥

[1]त्री ते इति । (भा)

[2] शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः । त्रीणि वाजिनानि तानि तानीत्यर्थः ॥

नुमेति । (कै)

व्यञ्जनाविद्यमानवद्भावस्तु [3]हल्स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधिप्राप्तौ वा नान्यत्रेति भावः ॥ [4]सुपीति न तदन्तसप्तमीत्यभिमानेनेदम् ॥

उत्तरपदस्येति । (कै)

एवं च सर्वपक्षेष्वपीदमावश्यकमिति भावः । भगशब्दादिनौ तन्नकारः प्रातिपदिकाऽन्तो भवतीति भगिनीत्यत्राऽनुच्यमाने उत्तरपदस्येत्यस्मिन् णत्वप्रसङ्गः । भगिनीत्यत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदं न नान्तम् । सूत्रन्तु माषवापिणावित्यादौ चरितार्थमिति भावः ॥

स हीति । (कै)

नुम्विधावङ्गस्येत्यधिकारादित्यर्थः । एवं च माषवापाणीत्यादि-

---

१ अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था ता ता पिण्डानाम् । भा ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७ ॥

३ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् । परिभाषेन्दु ८ ॥

४ सर्वस्य सुपि (६ । १ । १९१) इत्यत्र ॥

सिध्यर्थं नुमुग्रहणमिति भाव । समासरूपप्रातिपदिकान्तस्येत्यर्थेन गर्गभगिनीत्यस्य व्यावृत्तौ माषवापाणीत्यस्य सिद्धौ च प्रहिण्वन्नित्याद्यर्थं नुमुग्रहणमावश्यकमिति तत्त्वम् । द्विषन्तपादौ [1] 'द्विषत्परयोस्तापे' इति खच। खचि ह्रस्व । [2]'अरुर्द्विषद्' इति मुम ॥

प्रसङ्गेति । (कै)

द्विषद्ग्रहणेन मुम्विशिष्टस्य ग्रहणे तस्य पदत्वात तकारस्य संयोगान्तलोपे एकदेशविकृतन्यायेन द्विषमित्यस्य मान्तस्य पदत्वात् सिद्धोऽनुस्वार इत्यथ । वस्तुतस्तस्य न्यायस्याद्याप्यज्ञानात्तदनाश्रयेणेदम् । बहिरङ्गासिद्धत्व चिपाद्या नेति तन्नोक्तम् । 'वहलिहे [3] वहाभ्रे लिह इति खश ॥ [4]'परादौ इति वार्त्तिके [5] श्रीभावेनकारप्रतिषेध इति पाठ । श्रीभावे' इत्यत्नुगार्ष । एते दोषस्थानानीति शेष ॥ टजभावाय नपुसकत्वाय चाह

बहुव्रीहिरिति । (कै)

भाष्ये

अग्ने चौ त इति ॥ (भा)

ननु परादिपक्षे [6] 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यस्याप्राप्ता-

---

१ अ ३। पा २। सू ३९॥

२ अ ६। पा ३। सू ६७॥

३ अ ३। पा २। सू ३२॥

४ परादौ गुणवृद्ध्यौत्वदीर्घनलोपानुस्वारश्रीभावेनकारप्रतिषेध (वा)॥

५ श्रीभावेनकारप्रतिषेधा । क । ग । ङ ॥

६ अ ८। पा २। सू ७॥

वपि [1] शेश्छन्दसि बहुलम् इत्यनेन नलोप सिद्ध इति चेन्न । [2]निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽ[3]लोऽन्त्यपरिभाषया च इकारस्यैव लोपापत्तेरित्याशयात् ॥

तद्भक्तत्वात्पदान्त इति । (कै)

[4] यदागमा इत्यस्य तद्ग्राहकेण शब्देनागमस्य ग्रहणमित्यप्यर्थ इति भाव ॥

न हि द्वयोरिति । (कै)

ननु सयोगान्तलोपे उक्तरीत्याऽस्त्येवमस्य पदान्तत्वमितिचेदुक्तमेवैतत ॥

न तदन्तस्येति । (कै)

पादन्तस्यानुच्चारणादिति भाव ॥

श्रुतिसन्निपातीति । (कै)

उच्चारितमितियावत ॥

धानाशष्कुलिनीति । (भा)

समाहारद्वन्द्वे तद्भिन्नविवक्षाया द्विवचनम् ॥ तच्च पूर्वं ह्रस्वस्ततो नुमि नास्ति दोष इत्यत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

---

१ अ ६। पा १। सू ७ ॥
२ परिभाषेन्दु — १२ ॥
३ अ १। पा १। सू ५२ ॥
४ परिभाषेन्दु — ११ ॥

इद च पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानपक्षे बोध्यम् ॥

अनजन्तत्वादिति । (कै)

अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादित्यथ ॥

परत्वादिति । (कै)

यद्यपि कार्यैक्ये यौगपद्यसम्भवेन विरोधाऽभावे परत्वादित्यसङ्गत तथापि लुमि कृते उभयोरप्यप्राप्त्योभयो सम्भवसत्त्वेन च न भाष्ये काचिदनुपपत्ति । अत एव भाष्ये "नपुसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्' इति सक्लिष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् ॥

तथैवेति । (कै)

अनजन्तत्वादिति भाव ॥

अन्तरङ्गो बलीयानिति । (कै)

[1]असिद्ध बहिरङ्गमित्येव समानकालप्राप्तिकबहिरङ्गासिद्धत्वबोधक पूर्वजातबहिरङ्गासिद्धत्वबोधक चेति भाव । अत एव भाष्येणाऽविरोध । [2]अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भाव ॥ पञ्चारत्निशब्दे समाहारे द्विगु । [3]प्रमाणे मात्रचो लुक्वा ॥

---

१ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे । परिभाषेन्दु–५० ॥

२ अकृतव्यूहा पाणिनीया । परिभाषेन्दु–५६ ॥

३ अ ५ । पा २ । सू ३७ ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे। १। १। ४८॥

विनापीति। (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रप्रत्याख्यानप्रकारेणेति भाव ॥ एच इति वक्तव्ये एङ इति अनुचितमत आह

एङ इति॥ (कै)

प्रश्लिष्टेति। (कै)

पाशूदकवदित्यर्थ । प्रश्लिष्टावर्णत्वादिनाप्यान्तरतम्य मृग्यत इति भाव ॥ ऐचोस्तदप्राप्तौ हेतुमाह

नत्विति। (कै)

ऐचौ वृद्धौ न स्त एवेति भाव ॥ सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थमित्येतद्विषयभेदेन योज्यत इति बोध्यम। क्रमघञन्तसमाहारशब्दस्य वर्णशब्देन न बहुव्रीहिवर्णैकदेशस्य वर्णत्वाभावादत आह

समाह्रियमाणावयवेति। (कै)

[1]मध्यमपदलोपी समास इति भाव ॥ 'मात्रावर्णस्य' इति भाष्यस्य मात्राकालावर्णादिसदृश ऐचोरवयव इति तात्पर्य्यम् ॥

---

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपस्य। (वर्णो वर्णेन। २। १। ६९। एतत्सूत्रस्थवार्त्तिकम्)।

मात्रावयव इति । (कै)

तत्सदृशस्यैतयोरवयव इत्यर्थ ॥ नन्वस्य नियमत्वेन ह्रस्वविध्येक-वाक्यतया कथं दीर्घप्राप्तिरत आह

स्वतन्त्रमिति । (कै)

नियमत्वेऽनुवादादिदोषाद्विधित्वमेव न्याय्यमित्यभिमान ॥

भाव्यमानस्येति । (कै)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥

देवेति । (कै)

देवदत्तेत्येतद्विषयक [१] गुरोरनृत इत्येतत्प्लुतविधावित्यर्थ । आदिनोदात्तादिस्वरसंग्रह ॥ नन्वनेनदीर्घे पुनस्तेन लक्षणेन ह्रस्व स्यादत आह

ह्रस्वस्येति । (कै)

अपवादस्य प्रवृत्त्या तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति भाव ॥

एकवाक्यभावेनैच इति । (कै)

एकवाक्यभावो नामैच इगित्यस्य ह्रस्वे शेषभावो न तु परस्पर-वियोगाभाव । अन्वयस्तु वाक्यभेदेनैवेति एतदजानानो नोदयति ।

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यमुत्तर पदलोपश्च वक्तव्य । शाकभोजी पार्थिव । शाकपार्थिव । कुतप वासा सौश्रुत । कुतपसौश्रुत । यद्यपि पूर्वपदस्य तत्तदर्थे लक्षणाया विशेषणसमासेन सिद्ध तथापि मुख्यार्थे शाकप्रियपार्थिव इत्यादि निवृत्त्यर्थमिदम् ॥

१ अ ८। पा २। सू ८६ ॥

यदीति ॥ (कै)

उक्ताभिप्रायेणैवोत्तरयति

पूर्वं ह्रस्वेति । (कै)

एवं हि परिभाषाद्वयस्याप्यनुग्रहो भवतीति भाव ॥

एकारस्येति । (कै)

यत्तु कण्ठताल्वादिस्थानत्वेऽपि विप्रतिषेधेन पूर्वावयवो न स्थान्तरतमादेशप्रयोजक किन्तु परावयव एवेति न दोष इति । तन्न । सञ्ज्ञगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्ते स्थानिवत्-प्रकरणभाष्ये स्पष्टत्वात् । किन्त्वन्तरङ्गत्वेन पूर्वावयव एव तथेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

[1]अर्द्ध एकार ओकारो वा न भविष्यतीति । (भा)

तयोरसत्त्वादिति भाव ॥ इतरस्तु सस्थानत्वाभावादिति हेतु-रनेनोक्त इति मत्वा नोदयति ।

ननु चेति ॥ (भा)

सस्थानतराविति । (भा)

---

१ एङ सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतोऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति ॥ ननु चैङ सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ । न तौ स्त । यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत ॥ ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधीयते । "सुजाते ए अश्वसूनृते । "अध्वर्यो ओ अद्रिभि सुतम्" । 'शुक्रं ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति' । पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति ॥

कण्ठतालुस्थानमिति पक्षेऽपि तालुस्थानसाम्यसत्त्वमिति बोधयितुन्तरनिर्द्देश ॥ स्वाशय प्रकटयति

न तौ स्त इति ॥ (भा)

तावेवेति । (कै)

प्रत्याहारसूत्र इति भाव । एतच्च [१] एओङ् सूत्रे निरूपितम ॥

पार्षदेति । (भा)

तत्र भवता या पषत्सभा तत्र भवेत्यथ । भाष्यप्रयोगादेव गमकत्वात्साधुत्व बोध्यम ॥

[२]भूयस एवेति । (भा)

भूयोऽशस्याऽऽन्तरतम्यप्रतियोगितया ग्रहणमित्यथ ॥ ब्राह्मणस्वामिकग्रामस्य भूयसा व्यपदेशे दृष्टान्तत्वाऽसङ्गतेराह

वास्तव्यत्वे इति । (कै)

वास्तव्य कर्त्तरि तव्यान्त । कुलालकर्मारवर्द्धकिनापितरजका पञ्चकारुकी ॥

---

१ ए ओङ । २ । प्रत्याहारसूत्रम ॥

२ अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नाथ । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात । वा । एचो श्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति । भूयसीमात्रेवर्णावर्णयोरल्पी यस्य वर्णस्य । भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति । तद्यथा । ब्राह्मण ग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरत पचकारुकी भवति ॥

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ॥

युक्तिरिति । (कै)

षष्ठीति स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वादिति भाव ॥

निपातनादिति । (कै)

तृतीयान्तस्य समासे तृतीयाया लुक्चैत्वमित्यर्थ । तृतीयाया स्थाने एतद्विधाने तु अन्तरङ्गबाधे मानाभावादिनादेशेऽन्यस्य स्याद लुग्बाधे मानाभावाच्च वृद्ध्यापत्तेश्च । अत एवेत्व नोक्तमिति बोध्यम् । अत्र स्थानसामीप्यादय षष्ठ्यर्थसम्बन्धनिरूपका न तु षष्ठ्यर्था इति न [1]मतुप्सूत्रस्थ भाष्यविरोध । अत एवात्र भगवता सप्तम्यन्तेन तृतीयान्तेन वा समासो दर्शित । न तु समानाधिकरणबहुव्रीहि । तद्ध्वनयतोक्त स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थ इति ॥ ननु आदेशविधौ स्थानशब्दाभावेन कथ स्थाननिमित्त सम्बन्धोऽत आह

यथेति । (कै)

तथा च देवदत्तस्य यज्ञदत्त इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षावशात्पुत्र इत्यध्याहारो यथा तथा प्रदेशेषु स्थानपदाध्याहारेण वाक्यैकदेशन्यायेन वा बोध इति भाव ॥

अर्थं चेति । (कै)

---

[1] तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप । ५ । २ । ९४ ॥

वाचकत्वसम्बन्धेनेति भाव ॥ [१]"अस्ते प्रसङ्गे' इत्यस्य व्याख्या 'अस्ते प्राप्तौ" इति ॥

प्रयोग इति । (कै)

'स्वाभाविक' इत्यनुषज्यते शब्दनित्यत्वभङ्गापत्या स्थानशब्दो निवृत्तिवाची नोपपद्यते इति भाव । रम् विधौ रोपधघटित स्यार्थे रमघटित इत्यर्थे न क्षतिरित्यन्ये ॥

आरब्धे चेति । (कै)

तथातिप्रसङ्गकरणाय व्याख्यानत' इत्येतदाश्रयणे तथैव सिद्धौ परिभाषेय व्यर्थेति भाव ॥ षष्ठीदण्डकपाठो ग्रन्थविशेष ॥ भाष्ये

षष्ठ्यर्था इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजकास्तदर्थान्वयिन शब्दा शतमित्यर्थ । यद्वा षष्ठ्यर्थाना शतत्वे तेषा शतत्वमर्थसिद्ध बोध्यम् ॥ [२]"एकशतम्" इति निर्णयेनाभिधाय पुन सन्दिग्धाभिधानमयुक्तमत आह

शब्द इति ॥ (कै)

वाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ भाष्ये

प्राप्नुवन्तीति । (भा)

तेषा सर्वेषा बोध प्राप्नोतीत्यर्थ ॥ 'नियमेन"। प्रकृतसूत्रेण ॥

शासिनेति । (कै)

---

१ अत्रैव कैयटे ।

२ एकशत षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति । भा ॥

तस्य स्थानषष्ठीत्वेनोपधाविशेषणे सामर्थ्याभावादिति भाव ॥

भाष्ये

अवयवषष्ठ्यादीनामिति । (भा)

अवयवषष्ठ्यादीनामिष्टानां निवृत्तये नियमाप्राप्तिरिति वार्त्तिकार्थ ॥

दक्षिणो यस्येति । (कै)

दक्षिणो हस्तो यस्य सन्निहित इत्यर्थ ॥

तिर्यक्पथ । (भा)

अनृजुमार्ग इत्यर्थ । पूर्वपश्चिमाऽन्यतरदिशि गच्छतो दक्षिणोत्तरमार्ग इति यावत ॥

विशिष्ट इति। (कै)

निर्णयविशिष्ट इत्यर्थ ॥ अयमेव भाष्येऽव्यक्तशब्दस्यार्थ । अत्र पक्षे योगशब्द कर्मव्युत्पत्त्या सम्बन्धिपर ॥ [1] योगवति इति पक्षेऽप्येवमेव। स्थानरूपसम्बन्धिनियमार्थत्वादस्य ॥ [2] विशिष्टा वा इति वार्त्तिक व्याचष्टे।

अथवा किंचिदिति ॥ (भा)

भाष्ये

---

१ अथवा योगवती योगा । का पुनर्योगवती । यस्या बहवो योगा । कुत एतत । भूम्नि हि मतुप भवति । भा ॥

२ विशिष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा । वा । अथवा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्य लिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति । भा ॥

कश्चिदेकदेशस्य इति । (भा)

इद च यथोद्देशपक्षे स्पष्टमेव कार्यकालपक्षेऽपि स्वविषयसव-शास्त्रैकवाक्यत्वादेवसुक्ति ॥ पठितदेशस्थेनैव तत्र तत्र तद्बुद्धिजननात । दीपो यथा प्रभाद्वारा सवग्रहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धि जननद्वारा सवशास्त्रोपकारक न तु तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेश विहाय तद्देशे गमनमस्तीतिबोध्यम । पठितदेशस्थत्वमेव सवथा बोधयितुमेकदेशस्थ इत्युक्तम ॥

तस्यानिर्देशार्थ इति । (भा)

अधिक्रियमाणस्यानुच्चारणाथ इत्यथ ॥

यदेवाऽद इति ॥ (भा)

शब्दाधिकार आश्रयिष्यत इत्यथ ॥

अनुमानमिति । (कै)

[१] उच्चारित एव प्रत्यायक इत्यणुदित सूत्रस्थभाष्यविरुद्ध-मिदम । तस्माद्वोद्धुरनुमानपूवकमुच्चारणत्वाचाय्यस्येत्यथ । शास्त्र प्रणयनकालिकतत्तत्लिङ्गाऽऽसङ्ग एवैतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी नान्य-स्तोऽतिप्रसङ्गात । पाणिनिना त्वनुच्चारणाच्छास्त्रप्रणयनकाले लिङ्गाऽऽसङ्ग कर्त्तुमशक्य इति भाव ॥ भाष्ये

---

१ कृत्स्नसप्रत्ययादिति चेदुच्चायमाणसप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम । वा । कृत्स्नसप्रत्ययादिति चेदुच्चाय्यमाण शब्द सप्रत्यायको भवति न सप्रतीयमान । तद्यथा । अग्निरित्युक्ते सपाठमात गम्यते नास्या अर्थो गम्यते ॥

सम्प्रत्ययमात्रमिति । (भा)

स्वरितत्वबलात् स एवोत्तरत्रेतिज्ञानमात्रमाचार्यकृतमित्यर्थ ॥

आगक्रम इत्यस्याचार्येणेति शेष ॥

यदि नियम इति । (भा)

स्थाननिमित्तसम्बन्धाधकत्वनियम इत्यर्थ ।

अनेक विशेष्यम् । (भा)

प्रसङ्गरूपमवयवरूप च तत्राऽऽद्य [१] शा हावि त्यादौ अन्य तु भाष्ये एव वक्ष्यति ॥

तत्र न सिध्यतीति । (भा)

अवयवादिनिमित्तसम्बन्धाधकत्व न सिध्यतीत्यर्थ ॥

अणपीति । (भा)

[१] हल इति सूत्रे तृतीये दीर्घव्यावृत्त्यमणग्रहणस्यापि सम्बन्धादिति भाव । तत्र [२] अल्लोऽन्त्यस्य इत्येकवाक्यतया अङ्गावयवाद्धल पर यदङ्गान्त्यावयवाण्रूप सम्प्रसारण तस्य दीर्घ इति सूत्रार्थ । तत्र अङ्गस्य इत्यस्य शा हावि त्यादौ स्थानषष्ठीत्वे हलादिनिरूपितमवयवषष्ठीत्व न सिध्येदित्यर्थ ॥

स्थानेति । (कै)

तत्वाद हल इत्यादिनाऽवयववाचकेन विशेषणविशेष्यभावो न स्यादित्यर्थ ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ३५ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू २ ॥
३ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

विशेषावसाय इति । (कै)

तत्तदन्वयव्यथकपदकल्पनयेति भाव ॥

आर्या । (भा)

खखामिलादय ॥

यौना । (भा)

पितृत्वादय ॥

[1]**मौख ।** (भा)

गुरुशिष्य भाव ॥

[2]**स्रौवा ।** (भा)

स्त्रलिङ्कादय ॥

स्थाने अनन्तरे इत्यादि । (भा)

स्थानादिरूपसम्बन्धिसन्देह इत्यथ । आनन्तर्य्यमव्यवधानम् । सामीप्य साधारणम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

स्थानशब्दोऽथवाची प्रसङ्गवाची वोभयथाप्यन्तरङ्गत्व स्थानिवदा-देश इतिज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् ॥

निर्द्दिश्यमानमिति । (कै)

उच्चाय्यमाणमित्यथ । निर्द्दिश्यमान षष्ठ्यन्तमेवेत्यन्वय । निर्द्दिश्यमानपदस्य चाध्याहार इति भाव ॥

---

१ "मौखा" इति भाष्यम् ॥

२ स्रौनास्रेति । श्रौचास्रेति पाठान्तरम ॥

न बाध्यते इति । (कै)

किन्तु स्वव्यवस्थापकत्वेनाऽऽश्रीयत इत्यर्थ । एव मनेकाल्सूत्र - सर्वोऽप्येतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । [1] पद्न इत्यादावपि आदेशे पाणिनिकृतस्थान्युच्चारणाऽनुमानाद्व्यवस्थापकत्वाद्वा न दोष । यत्तु अलोऽन्त्यस्य [2] आदे परस्य इत्यमू एतद्बाधकाविति तन्तु [3] उदस्था इति [4] पाद पद इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम । व्यवस्थापकत्वे सम्भवति बाधकत्वकल्पनानौचित्यग्रस्त च ॥

स्थानेऽन्तरतमः।१।१।५०॥

इति प्रश्न इति । (कै)

एव च परोक्तोदाहरणदूषणायाऽयम्प्रश्नो न तूदाहरणासम्भवकृत इति भाव ॥ उदाहरणप्रश्ने [5] इकोयणचि इत्यस्योल्लेखो व्यर्थोऽत आह

अस्य सूत्रस्येति । (कै)

सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषाकारेण यत्र प्रतिपत्तिस्तदुदाहरणमिति भाव ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू ६३ ॥
२ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥
३ अ ८ । पा ४ । सू ६१ ॥
४ अ ६ । पा ४ । सू १३ ॥
५ इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

षट् षष्टिरिति। (कै)

ऌवर्णस्य दीर्घाभावात् दीर्घप्लुतऋकारस्य प्लुतऌकारस्य चाऽनुनासिकस्याऽदर्शनादिदं चिन्त्यम् ॥

[1] सप्तेति। (कै)

रेफस्य सानुनासिकस्याऽभावादिति भावः। इदं चिन्त्यम्। [2]"अणुदित्" सूत्रेऽण्ग्रहणसामर्थ्येन यणांशे गुणभेदकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन विधीयमानत्वेन च तेषामग्रहणात्। तत्प्रत्याख्यानेऽपि आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलाऽभेदाय भेदकत्वस्यैवाऽऽश्रयणेन तेषामग्रहणम्। अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति।

संख्यातानुदेशः। (भा)

क्रमेणान्वयः ॥

शब्दत इति। (कै)

अयं भावः। यथा[3]"स्यतासी ऌलुटोः" इत्यत्राऽर्थवैषम्येऽपि बोधकशब्दसाम्याद् यथासंख्यं तथा इक्पदयण्पदाभ्यामनेकोपस्थितावपि बोधकशब्दतः साम्यमस्त्येवेति न दोष इति। न च ऋकारे लकारस्य ऌकारे रेफस्य चाऽऽपत्तिः। ऋदिॢदितोर्भेदेन निर्देशात् सावर्ण्यानित्यत्वेनाऽच ऋऌभ्यान्न ऋकारऌकारयोर्ग्रहण-

---

१ "क" पुस्तके "सन्ध्येति" इति पाठोऽस्ति तत्त्वपपाठः कैयटे अदर्शनात् ॥

२ अ १। पा १। सू ६९ ॥

३ अ ३। पा १। ३३ ॥

मिति नोक्तदोष इति तदाशयात ॥ ननु लृकारोदाहरणाभावात कथ यथासख्यमत आह

घस्लेति । (कै)

वस्तुत प्रतिपत्तिकालिक सख्यासाम्यमेव यथासख्य[१]प्रवृत्ति-नियामक न तु लक्ष्यसस्कारकालिकमपीति प्रत्याहाराह्निके भाष्ये स्पष्टत्वान्नाय दोष इति बोध्यम ॥ अनुनासिकस्थाने सानु-नासिकाथमपि न तत्रैतदुपयोग । विधेयेऽपि गुणभेदकपदस्यैव सत्त्वेन तत्र तदप्राप्ते । आदेशाना तत्स्थानापन्नत्वेन न तदर्थत्व किन्तु स्वभावत एव शब्दार्थसम्बन्धाना नित्यत्वादित्याशयेन भाष्ये

एकार्थ इति ॥ (भा)

तावन्मात्रोक्तौ तसस्तमपि प्राप्नोति थसस्तामपीत्यत आह

साहश्येति । (कै)

उत्तमे प्रत्यक्त्वरूपोऽहङ्कारास्पदचेतनधर्मो मध्यमे अहङ्काराना-स्पदचेतनधर्म पराक्त्व प्रथमे त्वनियतम् ॥ भाष्ये

अनुवर्त्तमान इति । (भा)

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भाव ॥

वाक्यभेद इति । (कै)

अनुवृत्तप्रसङ्गवाचिस्थानशब्देनैक वाक्य ताल्वादिवाचीहत्यस्थान-शब्देनापरम ॥ अच च स्थाने इति तृतीयार्थे सप्तमीति भाव ॥

तमग्रहणमनर्थकमिति । (कै)

---

१ प्रवृत्तौ नियामकम । क । ग । ङ ॥

प्रसङ्गे स्थानकृतान्तर्यव्यवानित्यर्थेनैव सिद्धे स्थानेग्रहण न वाक्य-भेदे मानमितीदमुक्त तथैकवाक्यतायान्तु स्थानकृतान्तर्याऽभावे तद्वमतीत्यादावव्यवस्थैव स्यात । वाक्यभेदे तु सादृश्यान्तरमादाय तत्र व्यवस्थेति भाव ॥

ऊष्मत्वेति । (कै)

महशब्दप्रयोगोपपत्तये धमपर ऊष्मशब्द इति भाव ॥ नन्व-नन्यथासिद्धोदाहरणरूपप्रयोजनोक्तौ पुन प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यदीति । (कै)

सूत्राभावे किमनिष्टमिति प्रश्नतात्पर्यमिति भाव ॥

बहव इति । (कै)

एव चैकत्वनिर्देशादित्यनुपपन्नमिति भाव ॥

प्रयोग इति । (कै)

अक इत्येतद्बोध्य स्थानी प्रयोगे एकत्वविशिष्ट उच्चार्य्यत इति भाष्याऽक्षराथ ॥ यद्यपि पूर्वपरयोरित्युक्तेरेक स्थानीत्ययुक्त तथापि तत्समुदायाभिप्रायेणेदम् । युगपदेककर्त्तृक सर्वोच्चारणमशक्यमत आह

पर्य्यायेणेति ॥ (कै)

येन प्रकारेण संहिता पाठलक्षणेन (कै)

इति पाठ । अनेन संहितापाठ एव पूर्वं स्थित इत्युक्तम् ॥ अस्तु तर्हि विच्छिन्नपाठोऽत आह

[1]पदप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुष । बहुव्रीहिरित्यन्ये । तत्प्रकृतग्रन्थाननुगुणम ॥ भाष्ये

सा किं प्रकृतित इति । (भा)

सेति इयमित्यस्य प्रतिनिर्देश । इद शब्दोऽपि यच्छब्दार्थ कथित । केचित्तु येत्यर्थे यथा पुनरिति अव्ययसमुदाय वदन्ति । अन्तरतमशब्दार्थस्य विशेषणत्वेन या प्रतिपत्ति सा किं सौत्रस्थान-शब्दस्य तिष्ठन्त्यस्मिन्नादेशा इत्यधिकरणव्युत्पत्त्याऽन्तरतमे स्थानि-नीत्यर्थात् स्थानिनमेति उताऽऽदेशमेतीत्यर्थ ॥

षष्ठीति वर्त्तत इति । (कै)

अन्तरतमेऽर्थादादेशस्य स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्त्तव्येत्यर्थ ॥ [2] यत्रैव षष्ठी त्यादि तु पर्य्यवसितार्थकथनम ॥ ननु भाष्ये सख्या-तानुदेशेनैतदुदाहरणस्य दूषितत्वात् पुनरुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह

आदेशेति ॥ (कै)

[3]भवत्येवैतदिति । (कै)

दीर्घव्यावृत्तये इत्यर्थ ॥ भाष्ये

---

१ पदप्रकृति संहिता ॥

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टा कर्त्ता धीरस्तत्वन्नीति ।
शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्य्यात पौर्वापर्य्यम् ॥

२ यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिनियम्यते ॥

३ भवत्येतदिति । ग । ड । उपलब्ध कैयट पुस्तके ‘भवत्येवैतदुदाहर णम् इत्यस्ति ॥

इको गुणवृद्धी इति । (भा)

विध्येकवाक्यतापन्नस्य खण्ड इति बोध्यम् ॥ नन्विको गुणवृद्धी इत्युक्ता चायक इत्युदाहरणमसङ्गतमत आह

अच इति । (कै)

केचित्तु इको यत्र गुणवृद्धी दृष्टे तत्रेति भाष्यार्थान्न दोष इत्याहु ॥ ननु ऋकारस्येगचोरन्तर्भावात पुनरुपन्यासो वृथेत्यत आह

ऋकारस्येति । (कै)

एव च सप्तम्यन्तच्छेदो लक्ष्याऽसिद्धा दुष्ट इति भाव ॥

यादृश इति । (कै)

अचीत्यनुवृत्त्याऽचि परतो यस्य यो वान्तो दृष्टस्तस्य यि प्रत्यये स इति व्याख्येयमित्यर्थ । अन्ये तु वाच्यवृत्त्येद्दृशार्थस्याऽलाभाद् यि प्रत्यये इति दृष्टाऽचीत्यस्याऽसम्बन्धाच्च भाष्योक्त वचनमेव न्याय इत्याहु ॥ भाष्ये

[1]क्षिज्योरेवेति । (भा)

ह्रस्वनिर्देशात् 'चो" इति दीर्घान्तस्य जे जय" इत्यस्य च नेद निपातनमिति बोध्यम् ॥

योगविभागेनेति । (कै)

विनिगमनाविरहाद् [2] ब्रह्मभ्रूण' इत्यादाविवोभयतो नियम इत्यन्ये ॥ भाष्ये

---

१ क्षिज्योरेवैच इति । भा ॥

२ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप । अ ३ । पा २ । सू ८७ ॥

तुल्यजातीयस्येति । (भा)

अन्यथा यि प्रत्यय इति विधिवैयर्थ्यं स्यादिति भाव । तत्त्व च यद्येतेन तर्हि [1]ऐकारे आयादेश स्यादत आह

कण्ठ्येति ॥ (कै)

भाष्ये एकारग्रहणमुपलक्षणमिति भाव ॥ एतदनभिज्ञ शङ्कते भाष्ये

रार्यमिच्छतीति ॥ (भा)

तदाह

एकारस्यैवेति । (कै)

एकारस्य तालव्यत्वमेवेति भाष्याशय ॥

क्यजन्तेति । (कै)

'रा' रैशब्द "यि यकारादिप्रत्यय इति भाष्यार्थ इति-भाव ॥ भाष्ये विसर्गरहित एव पाठ । एतेन रायिरित्ययुक्तम् आलस्य दुर्लभत्वाद् रैशब्दात्त्विक दुर्लभ इत्यपास्तम् ॥

नास्ति प्रयोग इति । कै

अनभिधानादिति भाव ॥ [2] क्यच् तु इत्यादि वचनाद् इत्यन्तो ग्रन्थस्तस्यैकीयमतत्वात् । अत एव [3] न क्ये इति सूत्रे "वाच्यति इति भाष्ये प्रयुक्तम् ॥

---

१ एकारे । क । इ ॥

२ 'क्यच' लैकारान्तान्नास्ति गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १५ ॥ वाच्यति । स्रुच्यति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

अत्रारुचि बीजन्तु रायमिच्छती ति भाष्यप्रयोगविरोध । नहि विग्रहस्कन्द इति बोध्यम् । भाष्ये यि इत्यस्य वैयर्थ्याच्च । भाष्ये गोह सम्बन्धिन ऊकारस्य याऽन्तरतमा प्रकृतिरित्यन्वय ॥

स्थानिन्युपसङ्ख्यायत इति । (कै)

एव च गोह इति गोहावयवत्वाचणिकमूकारान्तरतमस्य गोहावयवस्योदित्यथ इति भाव ॥ ननूपधाग्रहणाकरणलाघवे दर्शिते [१] क्रियत इत्युत्तरमसङ्गतमत आह

अन्यथेति । (कै)

परत्वाद [२] अलोऽन्त्यस्य इत्येव व्यवस्थापक स्यादित्यर्थ । एव च पक्षद्वयेऽप्यावश्यक तदिति भाव ॥ ननु तग्रहणाभावे ‘चरितम इत्यादावपि रेफाऽनन्तरा निष्ठेति नत्व स्यादत आह

चरितमिति ॥ (कै)

[३] ‘रदाभ्याम् इत्यस्य प्रधानविशेषणताया न्याय्यतया परिभाषासङ्कृते लब्धसस्कारके वाक्ये रेफदकाराभ्या परस्य निष्ठासम्बन्धिनोऽन्तरतमस्य नकारादेश इत्यथ इति भाव ॥ [४] ‘आदे’ परस्य ‘स्थानेऽन्तरतम’ इत्याभ्यामादेरन्तरतमस्य न इत्यर्थे इकारस्याऽन्तरतमत्वाभावेन तकारस्य आदित्वाभावेनाप्राप्तिरिति परे ॥ पक्षान्तरेऽपि तुल्यत्वान्न गौरवमित्याह

---

१ क्रियते एवनन्यास एव । भा ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥
३ अ ८ । पा २ । सू ४२ ॥ ४ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

अन्यथेति ॥ (कै)

दकारस्य नत्व स्यादिति । (कै)

अनया परिभाषयेति भाव ॥ वस्तुतस्तु आदे परस्य इत्यनेनाऽन्त्यस्याऽप्राप्ति । सूत्र तु उभयाविरोधेन भिन्नमित्यादौ चरितार्थमित्यत्र प्रयोगे न स्यादेव नत्वमित्युभाभ्यामपि तद्ग्रहण कर्त्तव्यमिति भाष्यतात्पर्य्यम । एव च प्रथमान्तच्छेदो निर्दोष । सप्तम्यन्तच्छेदस्तु दुष्ट एव । अत एव [1] न भूसुधियो इत्यादि चरितार्थम् ॥ नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति [2] शार्ङ्गरवाद्यन्तगणसूत्र यद्यार्ष तदा नर अ इति व्याख्यानादाद्याकारस्यैव वृद्धिरिति न तत्र दोष । तत्र नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी पृथगपि वा तौ गणे पठ्येते इति बोध्यम् ॥

अर्थेति । (कै)

वाक्यभेदाऽभेदाभ्या पक्षद्वयभेद इति बोध्यम । तत्र तृतीय सिद्धान्तो भविष्यति ॥

भिन्नरूप इति । (कै)

पर्य्यायो यद्यपि भिन्नरूपस्तदर्थप्रत्यायकश्च तथापि विनिगमका-ऽभावादुभयो स्थानित्वमादेशत्व च वाच्यम् । तथाच सूत्रमनारभ्य-मम स्यादिति भाव । शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुवचनसामर्थ्यम् । सदृशा-देशे हेतु

शब्देति ॥ (कै)

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ८५ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ७३ ॥

भाष्ये

[1]यदि चैवमिति । (भा)

स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशे यत्र वैरूप्य प्रसक्त तत्रैष दोष इत्यर्थ ॥

नहि तदेति । (कै)

आदेशरूपस्यैव तेन षत्वविधानादिति भाव ॥

यदा त्विति । (कै)

तद्वर्णयन् भाष्यकृदच्यति

इमे वर्णा (भा)

इत्यादि ॥ नन्वस्य निवृत्तकले आर्द्धधातुकेऽप्यस्त्यादीनामस्त्याद्या-देशा स्युरिति कुतो नोक्त कि चानेन सिद्धे तद्धर्थं चेत्यत आह

अस्तेरिति । (कै)

विद्यतिनिवृत्तिस्तत्फलमिति भाव । सदृशाऽऽदेशविषयेऽपि दोषमाह भाष्ये

अपि च इष्टेति ॥ (भा)

ननु सदृशाऽऽदेशे कथमिष्टव्यवस्थाऽसिद्धिरत आह

पुनरिति ॥ (कै)

ननु "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायविरोधोऽत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

सप्रयोजनशास्त्रप्रवृत्तौ हि प्रथमप्रवृत्त्यैव प्रयोजननिष्पत्तेन

---

१ यदि चैव क्वचिद्वैरूप्य तत्र दोष स्यात । भा ॥

द्वितीयादिप्रवृत्तिरिति तद्बीज न चेद् प्रकृते इतिभाव ॥ भाष्ये व्यवस्था इत्यस्य सापेक्षत्वादाह

साधुत्वस्येति । (कै)

परिनिष्ठितत्वव्याप्यत्वात् साधुत्वस्येति भाव । एव च दोषान्तमेव शास्त्र स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥

निवृत्तेष्विति । (कै)

अन्येन निवृत्ताना मध्येऽनेनान्तरतमस्यैव साधुत्वप्रतिपत्तिरिति भाष्यार्थ इतिभाव ॥

अभिमतस्येति । (कै)

शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि पाक्षिकसाधुत्वाऽऽपत्तेरितिभाव ॥ दीर्घादेरिष्टा व्यवस्था न भविष्यतीत्यत आह

[1]अक इति । (कै)

एकप्रमाणबोधितस्य सामान्यविशेषभावाभावेन प्रमाणान्तरेण आत्यन्तिको निरासोऽशक्य कर्त्तुमिति भाव ॥ ननु शास्त्रप्रामाण्यादुभयोरपि साधुत्वे इद व्यर्थ स्यादिति पृच्छति

इदमिदानीमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

अनर्थकमिति ॥ (भा)

भुक्त्वा इति । (भा)

निरनुस्वार पाठ ॥ आनर्थक्य परिहरति

---

१ अक सवर्णे दीर्घ । अ ६ । पा १ । सू १ १ ॥

उक्त वेति ॥ (भा)

द्वितीयपक्षाङ्गेदमुपपादयति

एकवाक्यतेति । (कै)

एव चेतरस्याविधानमेवेतीष्टव्यवस्थासिद्धिरिति भाव ॥ परे तु उत्पन्नानामनेन निवृत्तिर्लुगादिनेवेति भाव ॥ एतदाशयम-जानान आह

[1]निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति ॥ (भा)

तदभ्युपेत्य समाधत्ते

उक्त वेति । (भा)

भुक्तवतो भोजनफलत्वेऽजातत्वान्निषेधस्य वैयर्थ्येऽपि शास्त्रे [2] वृद्धिरादैच् सूत्रभाष्योक्तशास्त्रप्रामाण्याल्लुगादिनेव जातनिवृत्ति-रिति वाशब्देन सूचितमित्याहु ॥

आत्मानमिति । (कै)

[3]"अनश्च" इति टच् ॥

स्थान्यात्मन इति । (कै)

स्थानिरूपपदार्थस्येत्यर्थ ॥ नन्वन्तरतमशब्दस्य सदृशार्थकत्वेन [4] तुल्यास्य प्रयत्नम इत्यत्रेव 'सम्बन्धिशब्दत्वाद" इति कुतो नोक्तमत आह

१ निवृत्तप्रतिपत्तौ निवृत्तिर्न सिध्यति । उक्त भाष्ये ॥
२ अ१। पा१। सू१॥ ३ अ५। पा४। सू१०८॥
४ अ१। पा१। सू९॥

तुल्येति ॥ (कै)

प्रत्यात्म चासते इति । (भा)

स्वस्वसमाजेष्वेवासत इत्यर्थ ॥

कस्या चिदिति । (कै)

धमनिणयादिक्रियायामित्यर्थ ॥ अयत्नकृतान्तर्यं सति तदेव प्रयोजकमित्याह

गुणेत्यादि । (कै)

पाण्डुल गुण । कम्बलादि प्रमाणम ॥

विद्यादीति । (कै)

आदिनोत्सवाग्रनाद्यखिलब्राह्मणलादिजातिधनादिसंग्रह । एव च [१]'अन्तरतमो भवतीति [२] यत्रानेकविधमिति च न्यायसिद्ध-मिति भाव ॥ दृष्टान्ते विवक्षितार्थमाह

सङ्कीर्णानामिति । (कै)

भाष्ये प्रसवो' वत्स तेन सह स्वस्वप्रसवेन सह शेरते' इति शेति स्थितौ ॥

एव चोदनायामिति । (कै)

अनया रीत्या विधिशास्त्रेऽपीत्यर्थ ॥ 'युक्तक' शब्दो युग्म-

---

१ अन्तरतम आदेशो भवतीति । भा ॥

२ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय । परिभाषेन्दु १३ ॥

वाची ॥ मधुष्टक शब्दस्तत्तद्युगवहनादिनाऽत्यन्तपरिचितवाची अनेनापि ग्रन्थेन यत्राऽनेकविधमित्यर्थ साधित इत्याहु ॥

साहश्यादिति । (कै)

तत्तद्युगवहनाद्यत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरिक्ष इति । (कै)

अन्तरिक्षे भवा आन्तरिक्ष्य । अत एव निदाघे निशि निरावरणे शयानाना शैत्योपलम्भ । तस्यैव च रविकिरणसम्पर्केण मेघरूपतया वायुयोगाद्वृष्टि । आन्तरिक्षीणामपाम्परम्परया धूमो विकार इति दर्शयति

तद्विकार सर्वा इति ॥ (कै)

सूर्य्यविकार इति । (कै)

अत एव दावाग्निमध्याह्नादौ सूर्य्यकरसम्पर्कात् क्रौर्य्यातिशयो दृश्यते ॥

तदनाश्रयेणेति । (कै)

मन्दमध्यबुद्ध्यर्थमित्यर्थ ॥ ननु नाङ्गमात्रिक[1] इत्यत आह ।

इदमेवेति । (कै)

[2] कार्य्या शब्दा' इतिदर्शने प्रमाणादिना तत्तदन्तरतम

---

१ ननु नाङ्गमात्रिक इगित्यत आह । क । ग । इ ॥

२ एव तर्हि भवति वै किंचिदाचार्य्या कार्य्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्य्या शब्दा इति (२ । १ । ६९) ॥

वर्णनिवर्त्तकमित्यर्थ । एव च लोकवेदयोरभावेऽपि एतच्छास्त्रसिद्ध एव स इति भाव ॥ यदुक्तमिदमेवेति तत्राह

नित्या इति ॥ (कै)

निर्वृत्तिपक्षेऽपीति । (कै)

शास्त्रकार्य्या शब्दा इति दर्शनेऽपीत्यर्थ ॥

उच्चारणस्येति । (कै)

तस्य लोकाधीनत्वादिति भाव ॥ इदमस्मिमात्रिकत्वेनाऽऽद्धतीयमात्रिक इत्ययुक्तमत आह

अत्वेति । (कै)

परत्वादत्वेऽन्तरङ्गत्वादेकादेश इति भाव ॥

प्लुताप्लुतेति । (कै)

तादृशस्थले हि सपादसप्ताध्यायीस्थेन प्लुतविधौ त्रिपादीस्थप्लुतस्याऽसिद्धत्वात्तद्विषयेऽप्यनेनैव प्लुतविधौ तदंशेऽनुवादत्वमन्यांशे विधित्वमिति शास्त्रवैरूप्यापत्तिस्तद्बीजम् । शास्त्र त्वप्लुतविधानेन चरितार्थमिति । प्लुतमात्रविधाने तु तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्त्यांशेऽनुवादत्वकल्पना सोढव्यैव । सामर्थ्येनाऽन्तरतमपरिभाषाबाधकल्पनापेक्षयाऽनुवादत्वस्य युक्तत्वाच्चेति भाव ॥

सञ्ज्ञा चेति । (कै)

[1]कार्यकालपक्षेऽपि यथा भाव्यमानत्वाभावस्तथोपपादित वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे ॥

---

१ कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाषम् । परिभाषेन्दु २ ॥

प्रत्याहार इति । (कै)

वार्त्तिके गुणवृद्धोज्भावेष्विति द्वन्द्वो न तु कर्मधारयो भाष्यविरोधादिति भाव ॥

तच्च हीति । (कै)

प्रमाणत आन्तर्य्यादिति भाव ॥ नन्वेव सूत्रे सर्वगुणप्रसङ्गस्याऽनुपपादनादृवर्णमात्रे सवप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नमत आह

समुदायापेक्षयेति । (कै)

ऋवर्णीयह्रस्वादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थ ॥

गुणवृद्धिशास्त्रस्येति । (कै)

प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादृवर्णविषयगुणादिशास्त्रस्येत्यर्थ । अङ्गान्तस्येक ऋवर्णस्य रपरोऽण्रूपो गुण इति वाक्यार्थ इति भाव । ऋश्रुतेरित्यनेनैकदेशद्वारा स्थानत आन्तर्यमुक्तम् ॥

ऋवर्णस्येति । (कै)

ऋवर्णान्ताङ्गस्येत्यर्थ ॥

सर्वादेशाविति । (कै)

तत्त्वेऽपि समुदायान्तवर्त्तित्वादृवर्णस्य तदादेशत्वमपि खट्वश्य इत्यादाविव वक्तु शक्यमिति भाव ॥

पूर्वमेवेति । (कै)

अन्यथा ऋवर्णस्थानिकत्वाऽभावाद्रपरत्वमेव न स्यात । न च समुदायान्त पाति ऋकाराश्रयेण रपरत्वम् । प्रत्यक्षे ऋवर्णस्थानित्वे

चरितार्थस्याऽनुमानिके प्रवृत्त्ययोगात। खट्वश्य इत्यादौ तु पूर्व-परयोरित्यधिकारात प्रत्यक्षमेव स्थानित्वमिति भाव ॥

पूर्वप्रवृत्तमिति । (कै)

उपजीव्य चेत्यपि बोध्यम् ॥ न बाधत इत्यत्र [१]अनेकाल्-शित सर्वस्य इति सूत्र कर्त्तृ । रेफवतो रेफवानन्तरतम एवेति 'अथवा इत्ययुक्तमत आह

निर्वृत्तस्येति ॥ (कै)

परिग्रहाच्चेति । (कै)

[२] पाद्दन्त इत्यादौ स्थान्यादेशभावमते वर्णसाम्यकृतस्येति भाव । सदृशसम्बन्ध्यभावकत्वमुभयो साधारणधर्मरूप सादृश्य-मिति तात्पर्य्यम् ॥

यत्नस्येति। (कै)

परिहारान्तराभिधानरूपस्येत्यर्थ ॥

स्थानकृतमिति । (कै)

आन्तर्य्यमि तिभाष्यस्य स्थानकृतान्तरतमाभाव इत्यर्थ ॥

नष्टाऽश्वदग्धरथवदिति । (भा)

बहुव्रीहिगर्भद्वन्द्वाद्वति ॥ पूर्वोक्तेनाऽथवेत्यनेन पौनरुक्त्य-म्परिहरति

यदेति ॥ (कै)

केचित्तु तत्प्रत्याख्यानेऽपि लोकन्यायेन सदृशतयादेश इत्यर्थ

---

१ अ १ । पा १ । सू ५५ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६३ ॥

बाधितो भगवतेति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयो को विशेषस्तस्मादृनान्तर्य्यस्याऽभावरूपस्य साट्टश्यत्वानङ्गीकारेऽप्याह

नष्टाश्वेति । (भा)

ऋवर्णस्य स्थानित्वेनाऽवर्णस्यादेशत्वेन ग्रहणसामर्थ्यादसादृश्येऽपि स्थान्यादेशभावो यथा नष्टाश्वदग्धरथयोरत्यन्तभिन्नयोरपि असदृशयोरपि सम्प्रयोग इति तात्पर्य्यमित्याहु ॥ प्रधानत्व भूयस्त्वेन ॥ न्यायस्तर्हि क्वेत्यत आह

ह्रस्वेति ॥ (कै)

उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

भाष्ये

उरण् रपरवचनमिति । (भा)

सूत्रस्थविसर्गप्राग्भागानुकरणेन षष्ठीसमास ॥ नन्वन्यशब्देन न स्थानी आदेशस्य स्थानिनिवर्त्तकत्वस्वभावत्वाद न स्थानिव्यतिरिक्त उरण् इत्येतावत स्थानिव्यतिरिक्तनिवर्त्तने सामर्थ्याभावादत आह

षष्ठीति । (कै)

यत्र षष्ठ्या ऋवर्णस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थ ॥ स्वातन्त्र्येणाऽस्य विधायकत्व तु '[१]इको गुणवृद्धी इत्यत्र भाष्ये एव निराकृतम् ।

---

१ अ १ । पा १ । सू ३ ॥

तत्र यद्यन्यनिवृत्त्यर्थत्वं नियामकत्वेन तदा अथ मतमेतद् इति वक्ष्यमाणस्य विशेषो न स्यादत आनुषङ्गिक तदित्याह

तत्रेति ॥ (कै)

अपूर्व इति। (कै)

वाक्यभेदेन '[1]ऋ्नित्यादि उदात्तो भवति ऋवर्णस्य लण् भवति स च रपर इत्यर्थ इति भाव ॥

तत्र सामर्थ्यादिति। (कै)

विशेषविधे सामान्यविधिबाधकत्वेनेत्यर्थो न तु वाच्यवृत्त्याऽस्य नियमपरत्वमिति भाव ॥

स चोदात्तादिगुण इति। (कै)

अत्र पक्षेऽनन्तरस्येति न्यायेनाऽन्तरतमपरिभाषाया अनेन बाध इति भाव ॥

न वेति। (कै)

यत्रोपस्थितिस्तद्विधेयस्य बाध इत्यभिमान ॥ भाष्ये कृति नित्स्वरेणाद्युदात्त । कृतम् इत्यत्र प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तशेषनिघातेन ऋकारोऽनुदात्त । प्रकृते [2]गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते [3]उदात्तादनुदात्तस्य इति स्वरितत्वम्। [4]उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठ्यन्तम अच इत्यनुवर्त्तते इति पक्षे ऋ्नित्यादि इत्यादावस्य इत्युपस्थिते षष्ठीसद्भावाद् उरण्

---

१ अ ६। पा १। सू १९७॥ २ अ ६। पा २। सू ४९॥
३ अ ८। पा ४। सू ६६। ४ अ १। पा २। सू २९॥

इत्यस्योपस्थानमिति द्रष्टव्यम् ॥ नियमपक्षे वक्ष्यमाणदोषमप्याख्याय दूषयति

प्रतिपदेति ॥ (कै)

तेषामिति । (कै)

प्रत्यासत्त्योरण् इत्यनेन विधीयमानस्याणो विधीयमानमिति शेष ॥

दुर्लभ इति । (कै)

ह्रस्वस्य गुणाकारलाभेऽपि दीर्घस्याऽकारगुणालाभ । वृद्धिस्तु नियमेन अण् न लभ्यत इत्यथ । कर्त्तें'त्याद्युदाहरण भाष्ये दीर्घान्तस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ किम्' इत्यस्य विवरणमाह

कारणमिति ॥ (कै)

भाष्ये 'असवर्णे" सदृशाभावे इत्यथ ॥ ननु नियामकाभावे कदाचिदवर्णस्यापि प्रतिपत्तौ कथमवर्णाऽप्रतिपत्तिरत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

दोषपरिहारायाक्षेपवाद्येवाऽन्यनिवृत्त्यर्थमित्यस्य नियमपरतया व्याख्यानमाशङ्क्य दूषयति भाष्ये

अथ मतमिति । (भा)

एतद्वक्ष्यमाण नियमरूपलमन्यनिवृत्त्यर्थमिति वदतो मत भवत विवक्षितमित्यर्थं ॥

सिद्धा पूर्वस्मिन्निति । (भा)

अन्यनिवृत्त्यर्थमिति पक्षे इत्यर्थं ॥

स चेति । (कै)

वाक्यभेदेनेत्यर्थ ॥ न चैवमिकारोकारावपि स्यातामत आह

न च गुणेति ॥ (कै)

भवानिति । (कै)

नियमपक्षवादीत्यर्थ ॥

स एवेति । (कै)

विचारक एवेत्यर्थ ॥ प्रकृते भाष्ये

यद्यप्यणोऽपीति ॥ (भा)

परिहरति

कुतो न्विति ॥ (भा)

तमब्ग्रहणसहितस्याप्यवकाशप्रदर्शनाय [1]झयोह इत्युक्तम् ॥

उरण् रपर इत्यस्यावकाश इति । (कै)

गुणविधौ स्थानेऽन्तरतम परिभाषानुपस्थिति । ऋवर्णसमुदायान्तरतमगुणाभावादिति भाव । यद्यपि भाष्याद् विनिगमनाभावो लभ्यते। तथापि एष दोषो जायते इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेविनिगमक प्रदर्श्यान्तरतमपरिभाषाऽप्रवृत्तिमुपपादयति

परत्वादिति ॥ (कै)

[2]भाष्ये

१ अ ८ । पा ४ । सू ६२ ॥

२ ननु प्रतिपदविहिता अप्यण एवेति कुतो रपरत्वाप्राप्तिरत आह यत्र ह्यीति ॥ ग्रोयडीति लत्वविधानादावृत्त्या तेषामपि परत्वमिति चेत ऋकारान्तगते रेफस्य लत्वार्थं तत स्यादिति न दोष । कां । ग । इ ॥

ये चाप्येते इति । (भा)

बहुवचनेन [1]आपज्ञप्यृधाम् इति ईत्वसंग्रह ॥

विधीति । (कै)

स्ववर्णस्थानिकाऽण्विधिवाक्यैरित्यर्थ ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

वाक्यैकवाक्यतायामित्यर्थ ॥ ननु उर इति षष्ठ्या स्थाने-योगत्वस्य लाभ स्यादत आह

नहीति । (भा)

एवचायमनुवाद इति भाव ॥

विध्यङ्गेति । (कै)

विधेयेन साक्षाद् यत्र सम्बन्धस्तत्र परिभाषेत्यर्थ ॥ [2] उदात्तस्वरितयोर्यण [3]लु परस्मैपदम इत्यादावनुवादेऽप्यस्या प्रवृत्ते यद्येवम् इत्यादिभाष्यमेकदेशिनोरुक्तिरिति बोध्यम् ॥

उ समीप इति । (कै)

तथा च तृतीय इत्यादावप्यणो रपरत्वप्राप्तिरित्यर्थ । [4]सामीप्ये च षष्ठी व्यवहितेऽपीति भाव ॥

स्थाने य आदेशोऽणिति । (कै)

---

१ अ ७ । पा ४ । सू ५५ ॥

२ अ ८ । पा २ । सू ४ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ९९ ॥

४ सामीप्यचेयष्ठ्यवहितेऽपीति भाव । क । ग । ङ ॥

अनुवर्तमानस्थाने ग्रहणमुरित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तेनैव सम्बध्येतेत्यर्थ ॥ नन्वेवमादेश स्थानेन विशेषित एवेति आदेशोऽविशेषित इति भाष्याऽसगतिरित्यत आह

प्रसज्यमानत्वेनेति ॥ (कै)

अथवा स्थानेति । (कै)

स्थानशब्दस्य प्राधान्यात रपर इत्यनेन सम्बन्ध इति भाव ॥

तत इति । (कै)

अण स्थाने पदार्थेनाविशेषणादित्यर्थ । एवच नाऽऽदेशान्तराणा बाधकोऽण् विधीयते नाऽपि नियमो नाऽपि विहितस्य रपरत्व प्रसज्यमानत्वेन विशेषणात् किन्तु तत्तद्विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतैवाऽस्येति बोध्यत इति बोध्यम ॥

अथवेति । (कै)

स्थानपदेन प्रसङ्गकालो लक्ष्यते इति भाव ॥

ऋकार एवेति । (कै)

स्थानत प्रमाणत स्वरूपतश्च सदृशत्वादिति भाव ॥ ननु वार्त्तिकोक्तरोरिविध्योर्ज्ञातत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वे प्रामाणाभावात् के पुनरि ति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

बहुवचनेति ॥ (कै)

सौधातकौ [१]सुधातुरकङ्च इति इञ् । पैतृष्वसेये ढकि लोपस्तत एव ढक् च ॥ ननु लोपस्य रपरत्वे त विनापि यणादेशेन तत्साध्यरूपसिद्धिरत आह

१ अ ४। पा १। सू ९७॥

लोपेति । (भा)

रपरत्वाभिधानमुखेन सर्वादेशत्वमेव लोपस्याभिधित्सितमिति भाव । यदि सर्वादेशो लोपस्तदा उ स्थाने नेति कथ रपरत्व मितीद चिन्त्यम । तस्माल्लोपविधिवैयर्थ्यापादनमेव दोष इति तत्त्वम । आनडनडौ [1]आनडृतो द्वन्द्वे [2]ऋदुशने ति विहितौ ॥

रेफस्येति । (कै)

झल्ग्रहणापकर्षणाद्यण प्रतिषेधारम्भाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्माद्रेफग्रहणमेव दोषोऽत्रेति बोध्यम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

द्वन्द्वस्य सत्त्वादिति भाव ॥

उद्भूतेति । (कै)

अत एव द्विवचननिर्देश । तत्सामर्थ्यादेव प्रत्येक स्थानित्वबुद्धिरिति भाव ॥ नन्ववयवभेदस्योद्भूतत्वविवक्षा नाम तद्गतसख्याया समुदाये आरोपो नैतावता प्रत्येक स्थानित्वलाभोऽत आह

अवयवावेव चेति । (कै)

इतरेतरयोग इति शेष । एवच तत्र समुदायस्यावयवाभेदेन बोधनाद् द्विवचनेन प्रत्येक तयो स्थानित्वलाभोऽयमेव चोद्भूतावयवभेद समुदाय इत्यस्याऽर्थ इति भाव ॥ भाष्येऽगृहीताभिप्राय समुदायस्याऽतिरिक्तस्य स्थानित्वेऽपि तदन्तर्गतावयवस्याऽपि स्थानित्वमादाय ऋस्थानिकत्वमनेनोक्तमित्यभिप्रायवानाह

---

१ अ ६ । पा ३ । सू २५ ॥ २ अ ७ । पा १ । सू ९४ ॥

अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदिति ॥ (भा)

रान्तस्येति । (भा)

रान्तत्वस्येत्यर्थ ॥

ऋवर्णान्तेति । (भा)

शब्दशास्त्रप्रस्तावात शब्दरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भाव ॥ नन्विकाऽङ्गे विशेष्यमाणे तदन्तविधेरृवर्णान्तस्य गुणेन भाव्यमत आह

अङ्गस्येति षष्ठीति । (कै)

इगन्ताङ्गान्त्यस्य गुण इति वाक्यार्थ इति भाव ॥ भाष्ये त्वप्यसिद्धिदोष ऋवर्णान्तस्येत्यर्थे उक्त । स्वय तदर्थाऽसम्भवमप्याह

नचेहेति ॥ (कै)

भूतानुवादादिति । (कै)

एव चानुवादे परिभाषाया इव सज्ञाया अप्यप्रवृत्ति । यद्वा समानविभक्त्यन्तविशेष्यरहितभूतानुवादादित्यर्थ । यत्र हि साक्षा-दर्थाद्वा विशेषणसमानाधिकरण विशेष्यमुपादीयते तत्रैव वर्णग्रहणे तदन्तविधि । गमक विना शब्दरूपविशेष्यमादाय तु न तदन्त-विधिरिति भाव ॥

न च प्रदेशेष्विति । (कै)

इह तदन्तविध्यभावेऽपि यदि प्रदेशेषु ऋवर्णान्तस्य षष्ठी-निर्देशेन स्थानित्व स्यात ततस्तदनुरोधेनाऽनुवादेऽप्येकदेशद्वारा

ऋवर्णान्त ग्राह्य तदपि नास्तीति भाव । इद चिन्त्यम । [1]वृद्धि-यस्य इत्यादौ [2]ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यादौ चानुवादेऽपि सञ्ज्ञा-प्रवृत्ते । वर्णविधौ च सर्वत्रेति च शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्त-विधौ गमकमतो भाष्योक्त एव दोष ॥ भाष्ये

अर्थवतेति । (भा)

इदमसहायलोपलक्षणमत एव कुरुते इत्यादौ अनर्थकेनाऽपि स । तत्र हि स टिसञ्ज्ञोपयोगिसहायरहित एवेति दिक् ॥ भाष्ये

इह चेति । (भा)

एकदेशस्योपसख्यानमित्यौपसख्यानिकरपरत्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य इत्यर्थ ॥ मातुरित्यादौ तदुपसख्यानातिव्याप्तेरिति भाव ॥

मातरितीति । (कै)

उ रपर इति पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगविरोधाद [3]ऋत उद् इति तपरत्वान्मातुरित्यादौ न दीर्घ इत्यपास्त वेदितव्यम ॥ उक्तार्थे गमकमाह

अत एवेति । (कै)

पञ्चम्यन्तात् तसिल्यर्थोऽसगतेराह

तृतीयान्तादिति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्येकमादेशत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थ ॥ भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू ७३ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ११ ॥
३ अ ६ । पा १ । सू १११ ॥

रात्सस्येति । (पा)

सलोपे हलस्याऽसिद्धत्वादिति भाव ॥

[1]असित्ययमिति । (कै)

प्रत्ययरूपविसर्गभिन्नस्येत्यर्थ इति भाव ॥

अकारोऽपीति । (कै)

सूत्रस्थप्रत्ययशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति भाव ॥

उत्वे च कृत इति । (कै)

न चैकादेशस्य परादिवत्त्वेनोर्‌सित्यस्य प्रत्ययतया लोपे एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्ते । स्थानिवत्त्वेन त्वनिर्वाह । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात सर्वे सवपदादेशा इत्यनेन तु माह असित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वालाभात् । भाष्ये [2]लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति पाठे योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तवाऽभिमतो विसर्जनीय स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनि प्रत्ययस्यैव लोपादित्यर्थ ॥

एव तर्हि भ्रातुष्पुत्रेति । (भा)

त्रिपाद्यामप्यन्तादिवद्भावप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति गूढोऽभिसन्धि ॥

---

१ असिप्रत्ययमिति । क ॥

२ पुण्यपत्तनस्थराजकीयदक्षिणाविद्यालयस्थभाष्यपुस्तके इगलण्डीयभाष्यपुस्तके च "लुप्यते तत्र प्रत्ययो रात्सस्येति इति पाठोऽस्ति। वगीयेसियातिकसमाजस्थभाष्यपुस्तके 'लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति । इति पाठोऽस्ति ॥

कर्मधारये निमित्तपदवैयर्थ्यमिति बहुव्रीहिमेकादेशपदे लक्षणा च दूषयति

एकादेशशास्त्रमिति ॥ (कै)

यद्यपीति। (कै)

तथा च तस्यैव विशेषण स्यादिति भाव ॥

प्रधान्यादिति ।(कै)

रपरशब्दतात्पर्य्यविषयत्वादित्यर्थ । एवञ्च पूर्वान्तावयवभूतरेफपरोऽणित्यर्थ । सूत्रे रपर इति समासस्य सौत्रत्वात् साधु ॥ नन्वरारादिरूपेण विधानात् कथमभक्तत्वादिशङ्केत्यत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

अविधानादिति । (कै)

अनुच्चारणादित्यर्थ ॥

तात्पर्य्येति । (कै)

प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेत्यर्थ ॥

केवलेति । (कै)

रेफमात्रविधौ सूत्रतात्पर्य्यादिति भाव ॥ यत्तु अयमपि विचारो भूतस्थाणो रपरत्वमिति पक्षे नष्टाश्वरथन्यायनाऽनान्तर्य्यमेवान्तर्य्यमिति ऋकारस्याकाराकारावेव गुणवृद्धी भविष्यत । अरादिरूपेण विधानमिति पक्षे तु आनङादौ नकारविषयो यथा न विचारस्तथाऽत्रापीति तत्त्वमिति तत्तु प्रकृतसूत्रे तस्य पक्षस्याश्रितत्वादयुक्तम् ॥ वार्त्तिके प्रतिषेधोऽभावो निवर्त्तन च आद्ये स्यादिति शेष ॥

[1]द्वितीये वक्तव्य इति।

'गृप्रो क्किपि गी पू [2]ऋत इत् [3]उदोष्ठ्य इतीत्त्वोत्त्वे ॥ भाष्ये

पदमिति। (भा)

पदस्येत्यनुवर्त्तमानमित्यर्थ ॥

अनन्तरयोगेति। (भा)

अनन्तरशब्दोऽव्यवहितवाची ॥

* स्वरविधाविति। (भा)

यद्यपि हल् स्वरप्राप्तौ स्वरोद्देश्यकविधौ चेदम। अत एव [4]अच कर्त्त इति सूत्रेऽच इति चरितार्थम्। तथापि तदना-श्रयेणैकदेशयुक्तिर्भाष्यमिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये माङ् प्रयोगोऽड-भावाय। तस्मिन् हि अट्स्वर स्यात्। हि प्रयोगो [5]हि च इति निघातनिषेधाय। स्म शब्दो लङ्सिद्धये ॥

अभ्यासावयवस्येति। (कै)

गभवदनवयवस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहण तन्मध्यपतित न्यायेन न लेतावतावयवत्वमिति भ्रमितव्यमिति भाव । यद्वा ऋवर्णान्ता-भ्यासस्येत्यर्थे पूवतकारस्य हलादि शेषेण निवृत्तौ उरदत्व तत

1 द्वितीये वक्तव्यमिति । क । ग । इ ॥

2 अ ७ । पा १ । सू १ ॥ 3 अ ७ । पा १ । सू १ २ ॥

4 अ ६ । पा १ । सू १९५ ॥

5 अ ८ । पा १ । सू ३४ । हि युक्त तिङन्त नानुदात्तम। आ हि स्मा याति ॥

पुन हलादि शेषो' न स्याद अनवयवत्वादिति भाव । न चैव 'लक्ष्ये लक्षणस्य इति न्यायेन पुन हलादि शेषा नापत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यभेदात । [1]नृकुटीशब्दात्तु भवादावण् । नृपते-[2]र्दित्यदित्यादित्य इति ण्य ॥ ननु रेफान्तान्न सुब्विधिरिति कथ तदन्तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमत आह

यस्मादिति। (कै)

यस्माद् विधिस्तदन्तत्तिनृशब्दत्व नाशब्दस्य स्थानिवद्भावेन तदादित्व च रेफान्तस्य सुप्त्व सुबन्तत्व च प्रत्ययलक्षणेनेति भाव ॥ एकवचनान्ताऽनुदाहरणे बीजमाह

एकेति ॥ (कै)

नित्यत्वादिति। (कै)

विकरणविधौ सार्वधातुक इति विषयसप्तमी अन्यथाऽभक्तत्वेऽनन्तरसार्वधातुकाऽभावेन विकरणाप्राप्तेर्नित्यत्व व्याहत स्यादिति भाव ॥

नित्यत्वादिति। (कै)

तयो ङित्वादित्वस्यैव प्रवृत्ते ॥

न प्रकल्पत इति। (कै)

नियमेन विकरणस्यैव व्यवहितपरत्व न सिध्येदिति भाव ॥

न्टकल्पेति। (कै)

नृशब्दात् कल्प प्रत्यय ॥

---

१ नृकुटीशब्दाद्भवादावण। क । ग । इ ॥
२ अ ४ । पा १ । सू ८५ ॥

पदसञ्ज्ञेति। (कै)

स्वादिष्वि त्यनेन यद्यसौ कल्पशब्दावयवस्स्यात तदा स्वाव-यवभूतरेफान्तस्य नारित्यस्य न स प्रत्यय पर स्वादिति भाव ॥ परादिरित्यत्र परशब्देन परत्वपर्य्याप्त्यधिकरणो यावान् स सर्वोऽपि गृह्यते न तदवयवोऽपीति तात्पर्य्यम॥ ननु प्रत्ययस्य कथ पदत्वमत आह

पदशब्देनेति। (कै)

[1]कल्पिरूप पदसघात पदसमुदाय इति भाष्यार्थ । तस्मात पक्षत्रयेऽपि विसर्जनीयप्रतिषेधस्य वक्तव्यतया नाय दोष इति भाव । वृद्धेर्बहिरङ्गाऽसिद्धत्व तु नोक्त त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे तत्परि-भाषाया अप्रवृत्ते ॥ भाष्ये

उपदेश इति वर्त्तते इति। (भा)

[2]अच कचि'त्यत्र [3]तास्यनुदात्तेद इत्यत इत्यर्थ ॥ भाष्ये

अथवा पुनरस्तु परादिरिति। (भा)

[4]ववधारणविसर्जनीयप्रतिषेधयो कर्त्तव्यताया पूर्वान्तपरादि-पक्षयोस्समत्वात परादिपक्षो वा वक्तव्य पूर्वान्तो वा इत्यत्र न विशेष इति चेत कश्चिद् ब्रूयात तत्राह वार्त्तिककार परादा-

---

१ भाष्ये 'कल्पिपदसघातभक्त इति पाठोऽस्ति। क्वचिद् 'कल्पपद-सघातभक्त" इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ ६। पा १ सू १९५॥ ३ अ ६। पा १। सू १८६ ॥

४ पूर्वान्ते ववधारणा विसर्जनीयप्रतिषेधो यकारस्य। वा ॥

वि तीत्यर्थ ॥ [1]परादौ इति वार्त्तिके पुगन्तद्वन्द्वस्य प्रतिषेधपदेन षष्ठीतत्पुरुषो वक्तव्य इति शेष ॥ चङ्ग्युपधाह्रस्वत्व वक्तव्यम् अग्रे सर्वत्रायमेव शेषो बोध्य ॥

उपदेश इति वर्त्तते इति । (भा)

[2]अतो लोप इत्यत्र [3]अनुदात्तोपदेश इत्यत इत्यर्थ ॥ 'पररूपेण । [4]अतो गुण इत्यनेन ॥

नन्विति । (कै)

[5]आदे परस्य' इति [6]निर्दिश्यमान परिभाषाबाधकमित्यभिमान । तस्यैवायमनुपसहार इत्युत्तरम ॥ ननु सूत्रे उच्चारितस्य णलो नादेश किन्तु तत्[7]प्रत्यायिताकारस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्ययुक्त स्यादत आह

प्रत्याय्येति । (कै)

निर्दिश्यमानस्य" इत्यस्य प्रतिपादितस्य इत्यर्थे तु पादन्तस्यापि पदादेशापत्तिरिति बोध्यम् ॥

यदि त्विति । (कै)

तथा तु वक्तुमशक्यम । सर्वत्रादेशापत्तेरिति भाव ॥ कथ तर्हि इडपि' इत्यादि भाष्यमत आह

---

१ परादावकारलोपौत्व पुक्प्रतिषेधश्चङ्ग्युपधाह्रस्वत्वमिटोऽभ्यवस्थाऽभ्यास लोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्व च । वा ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ३७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ९७ ॥ ५ अ १ । पा १ । सू ५४ ॥

६ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभाषा—१२ ॥

७ तत्प्रत्यायिताकारस्य । ङ । तत्संस्थापिताकारस्य । ग ॥

प्रवृत्तौ वेति । (कै)

[1]नेड्वशी त्यत्रोपदेश इत्यपठव्योपदेशे वशादेरेव निषेध इति भाव ॥ भाष्ये

वव्रत इति । (भा)

ऋवर्णान्ताभ्यासस्याऽदित्यर्थं पूर्वं तल्लोपे पश्चाद्रेफान्तस्य लोप इति पक्षे इदम् । वव्रे इत्यप्युदाहार्यम ॥

प्रकर्त्तेति । (भा)

तृन् ॥ एष स्वर । पूर्वपदप्रकृति स्वर ॥ कृदुपदेशकालि कतादिप्रत्ययप्रतीत्यर्थं [2]तादौ इति सूत्रे कृद्ग्रहणम् इति भाष्योदाहृतवार्त्तिकार्थ ॥ तादौ इति सूत्रेण गते स्वरो विधीयते क्रियायोगेच गतित्वम् । क्रियावाची च धातु । तत्र तिङन्ते पूर्वपदाभावेन कृदन्ते एव सिद्धमितिकृद्ग्रहणमुक्तार्थम् । न च कृदग्रहणाभावे तादित्वमुत्तरपदस्य विशेषण स्यात । तथा च प्रतरितेत्यादावेव स्यादिति तस्य कृद्विशेषणत्वाय तदिति वाच्यम । श्रुतनिप्रत्ययविशेषणताया एव न्याय्यत्वादितिदिक् ॥ ननु रेफस्य परादित्वेऽप्रवृत्तत्वाऽभावाद्धिलोपो न प्राप्नोतीति कुतो नोक्तमत आह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदानीं सुपोऽभावादाह

कल्पनायामिति । (कै)

पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति भाव

---

१ अ ७। पा २। सू ८॥ २ अ ६। पा २। सू ५ ॥

पूर्वान्तेति । (कै)

नाकुटादौ वचनेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त इति बोध्यम् । एवं च रपर इति अवयववाचिपरशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरितिध्वनितम् । अवयवत्वं चावयवसादृश्ये पर्य्यवस्यति न हि वर्णस्य वर्णान्तरमवयवो भवति अत एव प्रसङ्गावस्थाया रपरत्वं गुणादिशब्देन विधानं [1]'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्य गुणादित्वात् । एवं च ऋवर्णादचि पूर्वपरयोरन्तरतमो रपरोऽण् भवतीत्यर्थ इति बोध्यम् । गुणादिशब्देनाऽरारोर्ग्रहणाऽभावे तु ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेव इति नियमो न स्यात । गुणादिशब्देन अकारादेः रेफः परो यस्मात् तादृशस्य विधानं गुणत्वादिकं चाकारादिनिष्ठमेव तेन च नान्तव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य [2]'रदाभ्याम्' इति सूत्रे भाष्ये 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिवर्त्तत' इति वक्ष्यति । अतएव '[3]यद्यन्त इति वर्त्तते तन पूर्वान्त' इत्युपक्रमस्थभाष्यमेकदेश्युक्ति । तथाहि सति यथा परादिपक्षे नाकल्पिरित्यादौ रेफस्य कल्पीतिसमुदायावयवत्वोपपत्तये परत्वं पर्य्याप्त्यधिकरणादिरित्यर्थस्तथा 'पूर्वान्त' इत्यस्य पूर्वत्वपर्य्याप्त्यधिकरणान्त इत्यर्थापत्तौ उक्तदोषो "रदाभ्याम" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधश्चेत्याहुः ॥

---

१ परिभाषेन्दु–११ ॥ २ अ ८ । पा २ । सू ४२ ॥
३ अनेनैवोक्तं भाष्ये ॥

अलोऽन्त्यस्य ।१।१।५२॥

भाष्ये [1]प्रसज्येत इत्यनन्तरं तन्निवृत्तये अनेकाल् सर्वस्य इति वाच्यं स्यादिति शेषः ॥ नन्वलन्त्यस्येत्युच्यमाने सूत्रभेदः स्यादत आह

प्रथमेति । (कै)

बहुत्वस्याविवक्षितत्वं दर्शयितुमेवमुक्तमिति भावः ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

लोपस्याभावरूपत्वेनाऽल्रूपत्वाऽभावादिति भावः । एवञ्चायं पक्षो दुष्ट एव । [2]अस्थ्याऽचि इति लोपे प्रकृते [3]लुग्वा दुह इति लुग्ग्रहणस्य प्रथमान्तपक्षेऽल्ग्रहणमनेकाल्भिन्नलक्षकमित्यर्थ-ज्ञापकत्वमिति नाऽयं दोष इति भाष्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

इदं नियमार्थमिति । (भा)

इदमा सूत्रं न परामृश्यते । अप्राप्तान्यादेशविधायकत्वात्तस्य किन्त्वल्पदमिति तस्य नियमार्थमुपपादयति

अन्त्यस्येति ॥ (कै)

अलोऽपीति । (कै)

अलात्मकादेशस्याऽपीत्यर्थः । अपिना अनेकालोऽपि ॥

---

१ अनेकाल्प्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत । भा ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥ ३ अ ७ । पा ३ । सू ७३ ॥

न त्विति । (कै)

[1]षष्ठी स्थाने इत्यनुवृत्त्य स्थानषष्ठीबोधितान्त्यस्य इति व्याख्यानादित्यर्थ ॥ यत्तु [2]यथातथयथापुरयोरि ति सूत्रे न यथातथाऽयथातथा अयथातथाभाव आयथातथ्यमि ति भाष्यदर्शनात तन्नामाद्धेन निपातसमुदायात् प्रत्ययो निपात-समुदायेन नञ्समास इत्यङ्गीकार्य्यम। तत्र अयथातथाशब्दात ष्यञि [3]यस्येति लोपोऽवर्णान्ताङ्गस्य भसञ्ज्ञकस्य जायमानस्तदन्तस्य यथातथेति पदसमुदायस्य स्यादिति तन्न। निर्दिश्यमानपरि-भाषया सिद्धे । तदनाश्रयेण वा तदुक्ति ॥

पदस्य त्विति। (कै)

अधिकृतस्य पदस्येत्यस्य वस्वादिभिर्विशेषणादित्यर्थ ॥

यदि खल्विति। (भा)

पराभिप्राय वदता सूचितमन्यादृश स्वाभिप्राय प्रकटयति।

अवश्येति ॥ (कै)

असौ योग । (कै)

[4]अनेकाल् शित इति योग । [5]अतो भिस' इत्यादौ [6]आदे परस्य इत्यादिबाधनार्थ इति भाव ॥ नन्वस्यावश्यकत्वे-ऽ [7]न्त्यविशेषणेऽपी त्यादिग्रन्थोऽसङ्गतोऽत आह

---

१ अ १। पा १। सू ४९॥ २ अ ७। पा ३। सू ३१। 'अयाथातथ्यम इत्यपि॥ ३ अ ६। पा ४। सू १४८॥ ४ अ १। पा १ सू ५५॥ ५ अ ७। पा १। सू ९॥ ६ अ १। पा १। सू ५४॥ ७ अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते। भा॥

अर्थेति। (कै)

अल् इति प्रथमान्त मण्डूकानुवृत्त्या आद परस्य इत्यत्र सम्बध्यते इत्यैसादौ न दोष । तातङ्यपि ज्ञापकात सर्वादेशत्व म्भविष्यतीति भाव ॥ भाष्ये

ङिदेवाऽनेकालन्त्यस्येति। (भा)

अल्रूपङिदित्यस्य फलाभावादनेकाल्लिति लभ्यम्। एवचास्य सूत्रस्यानेकालादेशेऽप्रवृत्त्यैतत्साहचर्य्याद आदे परस्य इत्यस्या-ऽप्यनेकालादेशेऽप्रवृत्तिरिति दिक् ॥

किमर्थं पुनरिति। (भा)

कि स्थानषष्ठीनिर्देशविषयमुत षष्ठीमात्रविषयमिति प्रश्न । स्थाने विज्ञातस्य कस्येत्यपेक्षायामाह

षष्ठीति। (कै)

स्थाननिरूपितसम्बन्धायकत्वेन ज्ञातस्य षष्ठीरूपप्रत्ययस्येत्यथ ॥ नन्वेव विज्ञाताया इति वक्तु युक्तमत आह

आदेश इति। (कै)

स्थानषष्ठीसम्बन्धादादेशत्वेन यो विज्ञात इत्यथ । अन्ये तु आलोऽन्त्यस्य इति यदुच्यते तेन स्थाने विज्ञातस्य समुदाय-स्थाने प्रसक्तस्यान्त्येऽल्यनुसहार उपसहारस्तत्स्थानिकत्वमात्र क्रियते बोध्यत इति भाष्याक्षराथ ॥ स्थाने विज्ञातस्य इत्यस्य व्याख्या स्थाने प्रसक्तस्य इति कैयटव्याख्याने एतदेवाथं भातीत्याहु ॥

षष्ठीमात्रमिति । (कै)

उपलक्षणमेतत । षष्ठीमात्रोच्चारणेन विधीयमान चेत्यपि बोध्यम ॥

ततो यदुक्तमिति । (कै)

आकारावयवत्वप्रणिदापयतीत्यादौ णत्व न स्यादित्यथ । न च अवयवावयव समुदायावयव इति निर्वाह । यस्याऽवयवस्तत्र तद्विशिष्टे यत्र तदवयववृत्तिधमबुद्धिस्तादृशस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वबुद्धिर्हि लोकसिद्धा यथा भुजावयवाङ्गुल्यादिविशिष्टे भुजत्वबुद्धिसत्त्वात्तदवयवकशरीरावयवत्वबुद्धिरङ्गुल्यादौ । न चैव-मत्राऽऽकारावयवपकारादिविशिष्टे वर्णत्वबुद्धि । अथवत आगमेन तु तद्विशिष्टे तदथवत्त्वबुद्ध्या तदबुद्धिसत्त्वेन भवत्येव समुदायाव-यवत्वमिति भवितेत्यादावङ्गावयवत्व सम्भवतीति इटो गुणनिषेध चारितार्थ्यमपि । वर्णस्य वर्णावयवत्वन्तु वाचनिक गौण तत्र यावद्वचन वाचनिकमिति न्यायेन समुदायावयवत्वे मानाभाव इत्याशय ॥

सम्बन्धार्थमिति । (कै)

अन्यस्येत्यनेनेति भाव ॥

शास्त्रे येति । (कै)

या षष्ठी सा स्थानेयोगेव सा चाऽन्तेऽलीति तु नाथ स्थानेयोगेति पदाऽऽवृत्त्यापत्ते । इदमेव प्रतिपत्तिगौरव तस्मा-च्छास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगेवाऽन्त्येऽल्येव चेति वाक्याथ इति भाव ॥

सा चेति । (कै)

सा षष्ठी स्थानेयोगैव चेत्यन्वय । स्थानेयोगत्वमेव बाध्यत इति । अत्र हेतुस्तुल्येत्यादिरुपपत्त्येत्यन्त ॥

सम्बन्धस्येत्यादि । (कै)

सम्बन्धनिरूपकस्य सम्बन्धनिरूपकान्तरेणेत्यर्थ । सन्नियोगशिष्टन्यायस्तु न परिभाषाविषये । [1]तस्मिन्नि त्यादेरुत्तराङ्गविकलायास्तत्र तत्रोपस्थितिस्वीकारादित्याशय ॥

इत्यनेन बाध्यत इति । (कै)

न [2]ल्याद्यन्तौ टकिताववि त्यनेनेति भाव ॥

ङिच्च । १ । १ । ५३ ॥

भाष्ये

कस्मान्नभवतीति । (भा)

येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽस्थानेकाल्त्वस्यापवादत्वादिति भाव । उत्तरस्य त्वय भाव । नेदमपूर्वविधायक किन्तु तत्र तत्र ङित्करणसामर्थ्यसिद्धानेकाल्त्वेतद्बाधाऽनुवादकम् । अनुवादफलन्तु ङित्त्वसामर्थ्यादर्थान्तरकल्पनानिवृत्ति । एवञ्च प्रकृते नास्य प्रवृत्ति । प्रवृत्तौ हि शास्त्रस्यापूर्वविधायकतापत्त्या गौरवापत्ति । एवञ्च

---

१ अ १ । पा १ सू ६६ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

यत्र सर्वादेशे ङित्त्वस्य वैयर्थ्यन्तत्र तद्बाधः। यत्र तु न तत्र न तद्बाध इति भावः॥

विप्रतिषेधादिति। (भा)

परिभाषात्वविरोधादित्यर्थः। यदि सावकाशङित्त्वेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तदाऽनुवादत्वासम्भवेन परिभाषाप्रकरणविरोध इति भावः। यथा चैतत् तथाऽनुपदमेव स्पष्टी भविष्यति। "[1]विप्रतिषेधे परम्" इति शास्त्रपरत्वे तु ङित्त्वस्य सावकाशत्वोक्तिरसङ्गता स्यात् सूत्र-सावकाशत्वमेव हि विप्रतिषेधे बीजं न तस्य सूत्रस्य सर्वादेशा-प्राप्तिविषये क्वचिच्चारितार्थ्यम्। अवश्यप्राप्तिरेव च बाध्यत्वे बीजं दृष्टम्। किं च। विप्रतिषेधशास्त्रपरवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये शास्त्रद्वयावकाशप्रदर्शनशैलीभाष्यकारस्य दृश्यते न चात्र तथोक्त-म्भगवता। यद्यप्यन्यत्रानुवादत्वे[2] दोष उक्तश्[3]शास्त्रस्य तथाऽपि परिभाषाणान्नियमरूपत्वेन तासु गुण एव तत्र हि प्राप्तानुवादा-देवेतरनिवृत्तिरर्थात्। यथा "व्रीहीनवहन्ति" इत्यवघातानु-वादेन नखविदलनादिनिवृत्तिः। यथा च "तस्मिन्नि"त्यादौ प्राप्त-पूर्वस्येत्याद्यनुवादेन परादिनिवृत्तिः। किं च [4]टप् यप् स्वबादिष्व-नन्यार्थपित्त्वेषु चरितार्थस्य "[5]अनुदात्तौ सुप्पितौ" इत्यस्य जिल-रीत्यादौ तुक्संपादनेन चरितार्थपित्त्वे क्वरपि अन्तरङ्गेण प्रत्यया-द्युदात्तत्वेन बाधापत्तिस्तदाह

---

१ अ १। पा ४। सू २॥ २ शास्त्रस्य। क। ग। इ॥

३ अत शास्त्रस्य इति नास्ति क ग इ पुस्तके॥

४ काप् यप् अनादिषु। क। ग। इ॥ ५ अ ३। पा १। सू ४॥

दौर्बल्यादिति। (कै)

परिभाषात्वभङ्गकृतत्वादिति भाव ॥

सन्दिग्धेति। (कै)

आपातत सन्देह । पर्यालोचने त्वनुपस्थितिरेवेति भाव ॥ तदाह

अपवादत्वमेवेत्यादि। (कै)

ङित्वसामर्थ्यकृत हि तत्त्वमिति भाव ॥ ननु ङित्व सर्वादेशत्व-द्वारा गुणबाधनार्थ वोताऽन्यत्र क्लृप्तसर्वादेशत्वबाधफलक वेति शङ्कते भाष्ये

प्रयोजन नामेति॥ (भा)

सति सर्वादेशत्वे इति। (कै)

अन्त्याऽऽदेशत्वे तु तत्सम्पादनेनैवाऽवयवे ङित्वस्य चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाभावात् प्रत्ययस्य ङित्वाऽभावेन न गुणादिप्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थ ॥

ङित्त्वादिति। (कै)

गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे सिद्धे सर्वादेशत्व तस्मिंश्च तत्त्वमिति अन्योऽन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽलाभेऽन्त्यस्यैव स्यादिति भाव ॥

अन्तरेणाऽपीति। (कै)

तथा च तत्सामर्थ्यात् सर्वादेशत्वद्वारा गुणवृद्धिबाधनार्थत्व-मेवाऽस्येति भाव ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥

ननु शित्पदाभावे कथं [१]शित्करणादेव इति भाष्यमत आह

सतीति । (कै)

शकारोच्चारणसामर्थ्याद् भूतपूर्वाऽनेकाल्त्वमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । यत्त्वेतत्सामर्थ्यात् फलप्रत्यासत्तेश्च विधानोत्तरमेवेत्संज्ञादिशास्त्रप्रवृत्तिर्लभ्यते इति भाव इति । तन्न । [२]अणुदित् सूत्रे इशि सवर्णग्रहणापत्तिपरभाष्येण सूत्रे एवेत्संज्ञालोपप्रवृत्तेः सूचनात् ॥ नन्वेवं शकारादित्येव वक्तुं युक्तं किमित्पदेनेति चेत् । न । फलान्तराभावेऽपि शकारोच्चारणस्य स प्रयोजनत्वाल्लोप एवेत्कार्यमिति शस्येत्त्वं प्रवर्त्तत इतिसूचयितुं तथोक्तेः । तदाह

अनेकाल्त्वेति ॥ (कै)

भाष्ये

ननु चाचापीति । (भा)

अपवादविप्रतिषेधादिति भावः ॥

अस्त्यन्यदिति । (भा)

एवं च तस्य स प्रयोजनत्वेन भूतपूर्वगत्याऽऽश्रयणे मानाभावेन नाऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमपि तु शित्त्वादेवेति शिद्ग्रहणं सूत्रे

---

१ शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति । भा ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६९ ॥

कार्य्यमिति भाव ॥ सर्वादेशात्प्राक् प्रत्ययादित्वाभावेन नेत्त्वमिति प्रतिपादयितुमन्यस्याऽयमित्यादिभाष्य तदाक्षिपति

नन्विति । (कै)

ततश्च सर्वादेशत्व विनापि प्रत्ययादित्वाल्लभ्यत एवेत्त्वमिति भाव ॥

षष्ठीमिति । (कै)

सर्वनामसम्बन्धिनो जस शी । नपुसकाद्विहितयोर्जश्शसो शिरितिचाथ । एव च परशब्देन परस्य विधानाभावान्न तत्प्रवृत्तिरिति भाव ॥ तयो परशब्दयोगे पञ्चमीत्वेऽप्याह

अथवेति । (कै)

असत्यपि सूत्रे शिद्ग्रहण इत्यर्थ । शादयो यावन्नादेशास्तावन्नेत्त्वलोपौ । आदेशाश्च परत्वात् सर्वस्यैवेति भाव ॥

नानुबन्धकृतमिति । (भा)

एव च शीप्रभृतीनामपि शित्त्वादेव सर्वादेशत्व तस्याप्यनुबन्धत्वात् । न च विधानकाले उक्तरीत्या तस्य तत्त्वज्ञानाभाव । तद्योग्यतयैव तत्त्वात् । अन्यथा कप्रत्ययादीना कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तर प्रत्ययत्वज्ञान इत्सञ्ज्ञालोपाविति विधानकाले कस्यानुबन्धत्व ज्ञानाभावेन [1]नानुबन्धकृतमसारूप्यम इत्यस्याऽप्राप्तौ विकल्पापत्ते । शिदित्यस्यापीत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवान् सर्वस्येत्यर्थ इति न दोष इति भाति ॥

अस्त्येषा परिभाषेति । (भा)

अनुबन्धानामत्व्यवहाराभावस्य ज्ञापनादिति भाव । अत एव

---

१ परिभाषेन्दु—८ ॥

अनुबन्धकार्य्येष्वनल्विधौ' इति स्थानिवत्त्वनिषेधो न। अन्यथा क्वो लुप किन्न न स्यात्। न च पूवमनुबन्धलोपे तद्रहितस्यैव [1]स्थानिवत्त्वात्तस्य न स्थान्यवयवत्वम्। सूत्रे [2]स्थानिषष्ठ्या निर्दिष्टस्यैव स्थानिपदवाच्यतया तदवयवत्वस्य ककारे सत्त्वात्। अन्यथाऽग्रहीदित्यादौ '[3]इट ईटि' इति दीर्घो न स्यादिति स्थानिवत्सूत्रे निरूपयिष्याम ॥ भाष्ये

तत्राऽसरूपेति। (भा)

असरूपे कविषयेऽण्प्राप्तिर्दोष । सर्वादेश '[4]दिव औद् इति सर्वादेश स्यादिति दोष ॥

प्रतिषेधे। (भा)

द्वैपो भेदेन निर्देश काथ्य ॥ तृतीये हेतु अनाकारान्तत्वादिति इत्यथ ॥ ज्ञापकमनावश्यकमित्याह

अनेकान्तेष्विति ॥ (के)

एकान्तेषु चेति। (के)

अयमेव मुख्य पच इति [5]तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति कालोपनामशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम् ॥

---

१ स्थानित्वात । क । ग । ङ ॥ २ स्थानषष्ठ्या । क । ख । ग । ङ ॥
३ अ ८ । पा २ । सू २८ ॥ ४ अ ७ । पा १ । सू ८४ ॥
५ अ १ । पा ३ । सू ९ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।१।१।५६॥

स्थानिरूपमिति । (कै)

न च सिद्धं धर्मिणमित्यादिन्यायेन पूर्वोच्चारितस्योद्देश्यत्व-बोधकेन स्थान्यादेशरूपं प्रतिपद्यत इत्येवार्थो युक्त इति वाच्यम। असिद्धस्थानिना असिद्धादेशविधाने वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यत्र विधाने तु '[1]स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रोक्तन्यायेनाव्यवस्थापत्तेस्तस्य न्यायस्य सूत्रकृताऽप्यत्र त्यागाच्च। अत एव भाष्यकृता स्थानी सञ्ज्ञा इत्येवोक्तं नत्वादेश सञ्ज्ञेतीति बोध्यम ॥

[2]वा लिटीति । (पा)

न च [3]चक्षिङ ख्याञ् इत्यनेनाऽनेन च सर्वत्रार्द्धधातुके ख्याञो विकल्पे सिद्धे लिट्येव वेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम। दोषदुष्टनियमापेक्षया एतत्सूत्रे एतदतिरिक्तार्थकत्वज्ञापकताया एवौचित्यात ॥ भाष्ये

स्थानी आदेशस्येति । (भा)

"[4]न वेति" इत्यत इति शब्दाऽनुवृत्ते स्थानिशब्दार्था हनादय

---

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ५५ ॥
३ अ २ । पा ४ सू ५४ ॥ ४ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

आदेशपदार्थस्य बधादे सञ्ज्ञेत्यर्थ । स्थानिशब्दस्यादेशशब्दसञ्ज्ञात्वे वैयर्थ्यमितिभाव ॥ ननु स्वरितलिङ्गकाऽनुवृत्तिरूपाधिकारस्य सञ्ज्ञाविषयस्य शास्त्रेऽभावादाह

प्रस्ताव इति । (कै)

प्रस्ताव प्रकरणम । बुद्धिसन्निधिरितियावत । पूर्वोत्तरत्र प्रायेण सञ्ज्ञाया दर्शनादितिभाव । परिभाषात्व त्वनुक्तिसम्भवग्रस्त-मिति तन्नोक्तम ॥ भाष्ये

बधेरेवेति । (भा)

नचैवमाङो बधयम इत्येवाकारविवक्षणेन स्वतन्त्रबधिव्यावृत्तौ हन् ग्रहण व्यर्थ स्यादितिवाच्यम् । 'आजघ्न' इत्यादि सकलहन्त्या देशसंग्रहाय तस्य सत्वात ॥

हन्तेर्नस्यादिति । (भा)

आहनिष्यत इत्यादौ ॥ नन्वत्र पादे वति विनाऽतिदेशानवगतौ कथ [१]बहुगणे त्वचातिदेशपक्ष उक्तोऽत आह

बह्विति ॥ (कै)

सख्येतीति । (कै)

सख्यापदस्येत्यर्थ ॥

लौकिकार्थग्रहणादिति । (कै)

सख्यानकरणरूपेत्यर्थ । एव च तदाधापत्त्या सञ्ज्ञात्वाऽसम्भवा-दतिदेश इति भाव । इद च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू २३ ॥

सञ्ज्ञा नेति। (कै)

उभयगतेरिहशास्त्रे मत्वेन सञ्ज्ञात्वेऽपि ङिदादिग्रहणेन घडादीनामपि ग्रहणम् ॥

न हीति। (कै)

अनुवृत्तक्ङिद्ग्रहणस्य सञ्ज्ञापरत्वेन सैव प्रतिषेध्या न च सा क्त्वो विहितेत्यथ। किं च। किदित्यादे सञ्ज्ञात्वे [1]क्ङिति च इत्यत्रास्य ग्रहण न स्यात सञ्ज्ञास्वरूपानुच्चारणादितिबोध्यम्। तथा निष्ठा शीङित्यादिनिषेधोऽप्यसम्बद्ध स्यात। कित्वाहचर्याद् ङिदित्यप्यतिदेश ॥

कार्य्यातिदेशोऽयमिति। (कै)

एवचाऽनपेक्षितशास्त्रमनपेक्षितनिमित्त च प्रत्ययत्वादिरूप कार्य्यमनेनैव क्रियत इति भाव ॥ भाष्ये

य स्थाने इति। (भा)

स्थानशब्दप्रयोगात तदनुवृत्त्यादेशोलभ्यत इति भ्रम व्युदस्यति

स्थानीति॥ (कै)

नन्वादेशलब्धौ क इति प्रश्नानुपपत्तिरिति [2]तत आह

द्विविध इति॥ (कै)

केचित्तु स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वमजानत प्रश्न

क इति॥ (भा)

सम्बन्धिशब्दत्वाभिप्रायमुत्तर

य स्थाने इति॥ (भा)

---

१ अ १। पा १। सू ५॥ २ अत आह। क। ग। ङ॥

समाधत्ते

आदेशमात्रमिति। (भा)

अस्याशय कैयटोक्त एव। कैयटोक्तव्याख्यानेऽपि 'य स्थाने' इत्यादिग्रन्थस्याशयानभिज्ञवक्तृकतयैव योज्यमानत्वादित्याहु ॥ नन्व-त्रापि प्रत्ययस्यैव स्थानिवत्त्वमस्त्वित्यत आह

न चेति ॥ (कै)

पदत्वेति। (कै)

अत एव देवदत्त पचत्वित्यत्र 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीय-मानो निघात सिध्यति। पचतु ते ओदनमित्यत्र पदाद् इत्यधि-कृत्य विधीयमानस्तेमयादिश्च सिध्यति ॥ भाष्ये

विधिग्रहण किमर्थमिति। (भा)

विधावित्यध्याहाराल्लप्स्यते इति प्रश्न ॥ ननु समासोत्तर सप्तम्या एव ग्रहणेन सवविभक्त्यन्तत्व समासस्यानुपपन्नमत आह

अवयव इति। (कै)

पूवपदरूप इत्यथ ॥ ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याथ-प्रदशनेन सर्वेत्यनुपपन्नमत आह

बहुत्वेति। (कै)

द्वितीयाचतुर्थीप्रथमाभि स्थान्यत्र सूत्रेऽनिर्देशादिति भाव ॥ ननु सकृच्छ्रुतेऽल्विधिपदे कथमस्पदस्यानेकविभक्त्यन्ततेत्यत आह

---

१ य स्थाने भवति। भा॥

तत्रेति । (कै)

विधिशब्द कर्मसाधन । तेनाल्सम्बन्धिकार्य्यं इत्यर्थ ॥ प्रौढ्या पक्षान्तरमाह

अथवेति । (कै)

अल्शब्दात्परो विधिशब्दोऽल्विधिशब्दस्तेन च तद्वाच्योऽर्थो लक्ष्यत इति भाव । एव च तद्वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्थाश्रयणात्सव-विभक्त्यन्तत्वे यत्फल तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्य्यम ॥

समासभावादिति । (कै)

उपदर्शितपक्षद्वयोक्तसमाससत्त्वादित्यर्थ ॥

यद्विभक्तिरिति । (कै)

षष्ठ्युपादानेऽपि स्थानसम्बन्ध एव बुध्येतेति भाव ॥

तदर्थोपक्षय एव स्यादिति । (कै)

तदर्थमात्रान्विताथक एव स्यादित्यर्थ ॥

इष्ट इति । (कै)

यजे क्त । यद्यपि क इष्ट इति रूपमुत्वेऽपि सिध्यति तथापि कविष्ट इति पक्षे स्यात कयिष्ट इति न स्यादिति बोध्यम ॥ स इष्ट इत्यत्र [1]एतत्तदो इति नित्यलोप स्यादिति च बोध्यम् ॥ दिवि कामोऽस्य

द्युकाम । (कै)

[2]दिव उत । यद्यपि वत्व हल्त्वाद्यपेक्षया विशेषधमस्तथा

१ अ ६ । पा १ । सू १३२ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १३१ ॥

ष्येतद्वाक्योपप्लुतवकारवदुकार इति वाक्योपात्तधर्मापेक्षया न तत्त्वम् । सूत्रकृत्स्थान्यादेशभावमादायैव ह्येतत्कृतवाक्योपप्लव इति दिक् ॥

उपदेशादिति । (कै)

यस्य स्थानिवत्त्वेन विसगलादिसगस्य चाट्सूपदेशेनाट्त्वादिति भाव ॥ केवलप्रकृते प्रयोगाभावादाह

अचेति ॥ (कै)

विवक्ष्यते इति । (कै)

तत्समभिव्याहारे प्रतीयमानो विधेयलक्षणोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थोऽन्वयायोग्यत्वादितिभाव ॥

लिङ्गेति । (कै)

अत एव भूतिरित्यादिसिद्धि । सप्तम्ययस्तु तत्र विवक्षित एवेति लिङ्गमध्ये इत्येवोक्तम ॥ भाष्ये

[1]अर्थतन्त्रा इति । (भा)

स्वार्थमात्रबोधकविभक्त्यधीना इत्यर्थ ॥

[2]प्राधान्येन । (भा)

विभक्तिं विशिष्य प्रकृतान्वययोग्यविभक्त्यर्थं नाश्रयन्ति ॥

---

१ अल्विधिरल्विधिरिति । नैतदस्ति प्रयोजनम । प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम । प्रातिपदिकनिर्देशास्वार्थतन्त्रा भवन्ति ॥

२ न काञ्चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति ॥

[1]निर्दिष्टे । (भा)

बोधिते । पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकाङ्क्षया यद्यद्विभक्त्यर्थमन्वयित्वेनाश्रयितु लक्ष्यानुसाराद्बुद्धिरुपजायते सा सा विभक्तिरध्याहार्या साधुत्वाथमुत्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भाव । एतेन प्रत्ययाध्याहारो न क्वापि दृष्ट इत्यपास्तम । माभेर्मा संविक्था इति पुरोडाशावदानमन्त्रस्य धाना समूहे मा भैष्ट मा संविग्ध्वमित्यादौ दर्शनाच्च । तत्तद्विषयकलक्षणभेदात्तच्च तत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यम् । नचानल्विति प्रथमानिर्द्देशोऽनलात्मक आदेश इत्यर्थे ल्यपोऽनलात्मकत्वेन प्रपच्येत्यादावपीट्स्यात । उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्थानिवत्त्वाभावात पदत्व न स्यादितिचेन्न । [2] अदो जग्धि ' इति सूत्रे ल्यब्ग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनादित्यदोष ॥

स्वातन्त्र्येण । (कै)

प्राधान्येन । सकलविधिपरिग्रहाथविधिशब्देन प्रधानन्यायो बाध्यत इति भाव ॥

एव हीति । (कै)

कमण्यणा पचाद्यचो बाधादिति भाव ॥ शब्दानित्यत्ववारणाय वात्तिकप्रत्याख्यानाय चाह

अप्रयोग एवेति ॥ (कै)

---

१ तत्र प्रातिपदिकार्थे निदिष्टे या या विभक्तिमाश्रयितु बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

भाष्ये[1] यत्र प्राधान्येन इत्यस्य विधिग्रहणाभावे त्यादि ॥ [2] प्रतिषेधो न स्याद इत्यस्य तदर्थं विधिग्रहणमिति शेष ॥ ननु पृथक्क्रमङ्गीकृत्यैव ततस्थानापत्त्या तद्धर्मलाभेऽभिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति हेतुरसगतोऽत आह

स्थानिस्वरूपेति । (कै)

स्वरूपमित्युक्तेन स्थानापत्त्या शास्त्रे तत्कार्य्यलाभ इति भाव ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

ततस्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे दृष्टान्तोऽसगत स्यादिति च बोध्यम् । यद्यप्युपनीय सववेदाध्यापकरूपाचार्य्यशिष्यव्यावृत्तये उपाध्यायस्येति तद्विशेषणमावश्यकम् । वेदैकदेशाध्यापको ह्युपाध्यायस्तथापि तद्व्यावृत्तौ प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायेणेदमिति बोध्यम् । अत्र भाष्ये लोकत एतत्सिद्धम् इत्युक्त्वा [3] स्वरूपम इति शास्त्रादादेशे न स्यादिति सूत्र कार्य्यम इत्युक्तम् । तेन स्वरूपम् इति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धमिति सूचितम् । अनल्विधौ इति निषेधोऽपि शास्त्रीयस्थानिवद्भाव एव । अतिप्रसङ्गस्तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायाश्रयणेन परिहरणीय । एव च लोलुव इत्यादावनादिष्टादच पूर्वत्व लोकन्यायेन भवत्येवेति केचित् ॥ [4] 'अप्रदर्शितविषय । अप्रदर्शितप्रतिषेध्य ॥ ननु

---

१ यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेध स्यात ॥

२ यत्र विशेषणत्वेनालाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

४ नन्वप्रदर्शितविषय प्रतिषेध शक्यो विधातुमितिभाव ॥

[1] युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र विभक्तिविषये स्व रूपम् इत्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्राप्त्या तत्र लोकन्यायेन प्राप्तलङ्घमलाभप्रयुक्तकार्यनिवारणेन चरितार्थस्य अनादेशग्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भवात् [2] हनो वधे ल्यादौ दोषवारणायेद सूत्रमावश्यकमिति चेन्न । [3] स्वादि सूत्रे स्व रूपम् इत्यस्य प्रवृत्त्या ततस्वरूपाणामेव सुप्सञ्ज्ञकत्वेन तेषामेव विभक्तिसञ्ज्ञकत्वेन तत्र ततस्थानापत्त्या तल्लङ्घमलाभ इति लौकिकन्यायाप्रवृत्तेरित्याशयात ॥

क्रियमाणेऽपीति । (कै)

मन्दमत्यनुग्रहार्थेत्याशय । [4] न पदान्त इत्यत्र निषेध्यसमर्पणाय चावश्यक तदिति बोध्यम् ॥

अनल्विधाविति न कर्त्तव्यम् (कै)

इत्यस्य विधिपदघटित न कर्त्तव्यमित्यर्थ ॥

असत्यपीति (भा)

भाष्ये च्छेद । [5] अल्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य चैतद्विशेषणम । अप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणेऽसत्यपीत्यर्थ ॥
वार्त्तिके

अविशेषणे (भा)

इति च्छेद ॥ लक्ष्ये विशेषणाभावे इति तदर्थस्तदाह

---

१ अ ७। पा २। सू ८६॥ २ अ २। पा ४। सू ४२॥
३ अ ४। पा १। सू २॥ ४ अ १। पा १। सू ५८॥
५ आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन योगे अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तु स्यादस्मनात ॥

विशेषणे समाश्रीयमाण इति ।

विधौ इति शेष ॥ 'असति इत्यादे प्रयोग इति शेष ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति हेतु व्याचक्षाणो वलादित्वस्य विशेषत्व दर्शयति

तच्चेति ॥ (कै)

अविवक्षितत्वादिति । (कै)

विवक्षाकारणयत्नविशेषविषयीकृतत्वाभावादित्यर्थ ॥ उपात्तरूपव्याप्यरूपविवक्षा हि यत्ने सत्येव भवति । अत एव [१]"सनि मी इत्यत्र [२]'स सि इत्यत सि' इत्यनुवर्त्तित न च तथा कश्चिद यत्न प्रकृते । एव च वलाद्यादेशो वलादिवदित्येव वाक्यकल्पनाच्च नेति भाव ॥ तत्र वलादित्वस्य क्त्वाव्याप्यत्व दर्शयितुमाह

तथाहीति । (कै)

आकारान्तोऽपीत्यादिदृष्टान्तार्थम् ॥

यत्कार्य्यमिति । (कै)

यो धर्म इत्यर्थ । क्त्वावतस्थवित्येव वाक्यकल्पनेति भाव ॥ सामान्यातिदेशे इत्यादि वार्त्तिकखण्डमवतारयति

नन्वचेति (भा)

भाष्ये ॥ एवमथशब्द व्याचष्टे ।

अन्यस्येति ॥ (भा)

अशब्दार्थत्वादिति । (कै)

यद्यपि क्त्वावदित्युक्तेऽशब्दार्थप्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति तथापि

---

[१] अ ७ । पा ४ । सू ५४ ॥ [२] अ ७ । पा ४ । सू ४९ ॥

व्याप्येन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिवद्व्याप्योपस्थितौ मानाभाव इति भाव ॥

यच त्विति । (कै)

[१] गोतो णिद इत्यादौ ॥ अथ सिद्धान्ती विशेषानतिदेशे दूषण वदन तज्ज्ञापनायमेव अनल्विधौ इत्यावश्यकमित्याह भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

यदि विशेषानतिदेश इत्यथ ॥

दीर्घे कृत इति । (कै)

दीर्घवृत्त्या भिज्लोपस्यासिद्धत्वादिति भाव ॥ ननु दीघत्वेट इतिसमुदायस्थानिकत्वेन तद्वृत्ति इट्त्वाश्रयो लोप स्थानिवत्त्वेन स्यादेव स्थानी चादेशविधावुपात्त एवेत्यत आह

दीर्घेति ॥ (कै)

नन्वच एव स्थानित्वे ग्रहणमित्यादावपि दीघ स्यादत आह

इट्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये 'लोपो न प्राप्नोती त्यस्य तस्मादनल्विधाविति वक्तव्य-मिति शेष ॥ विशेषानतिदेशे दूषणान्तरमाह

तथेति ॥ (कै)

अकितोऽपीति । (कै)

[२] न क्त्वासेड् इति कित्त्वनिषेधादिति भाव ॥

---

१ अ ७। पा १। सू ६ ॥ २ अ १। पा २। सू १८॥

तस्मादिति । (कै)

न च क इष्ट युभ्याम इत्यादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्यात् कथ ज्ञापकत्वमिति वाच्यम । अप्राधान्येनाप्यल्लाश्रयणे [१]"आर्द्धधातुकस्येड्" इत्यादौ निषेधप्रवृत्तये क्रियमाण विधिग्रहण प्रकृतार्थज्ञापक विशेषानतिदेशे तेषामसंग्रहेण तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात। वार्त्तिकेऽपि विधिपदघटिते प्रतिषेधेऽस्त्यपीत्यथ ॥ ज्ञापिते विशेषातिदेशे अनल्विधौ इत्यस्य चारितार्थ्य दशयति । भाष्ये

इहापि प्रतिषेधे- (भा)

त्यादि ॥ ननु कित्त्वस्याल्विधित्वेन [२]क्ङिति च' इति निषेधे स्थानिवत्त्वाभावात प्रतिदीव्ये त्यादौ गुण स्यादत आह

अनुबन्धेति ॥ (कै)

स्थानिनीति । (कै)

स्थान्यल्लाश्रये विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भाव । [३]न ल्यपि इति लिङ्गमप्यत्र बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि अग्रहीद्" इति दीघस्थानिभूतादजरूपेकाराश्रय एव सिजलोपोऽनुबन्धस्तु उपदेश एव लुप्त इति तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध स्यादतो भाष्ये

विशिष्ट ह्येष इति । (भा)

एव च दीघ इड्डित्येवातिदेशकल्पना स्थानितावच्छेदक च शास्त्रोपात्तरूपमेव तच्च नाल्रूपमिति इट इत्यादि न स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् । एव च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया

---

१ अ ७ । पा २ । सू ३५ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५ ॥
३ अ६ । पा ४ । सू ६६ ॥

वा आदेशस्थानिभूतो योऽल् [1]स्थानिसम्बन्धी वा योऽल् तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणे तादृशे विधौ हि निषेध अत्र च शब्दतो विशिष्टमनलमाश्रयते । वलादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमल- मिति भाव ॥

सिद्धान्तव्यवस्थापनादिति । (कै)

इद निरनुबन्धकानुवादेन विहितादेशविषयम । [2] क्त्वो ल्यब् इत्यादौ [3]मानुबन्धानुवादेनादेशविधौ तु यथाऽनुबन्धकाय्यस्या- ल्विधित्वाभावस्तथा [4] अनेकाल् शित् इत्यत्र निरूपितम ॥

अचापीट एव स्थानित्वमिति । (कै)

अन्यथा स्थान्यल्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य लोपस्याल्विधित्वात्तत्र [5]स्थानिवत्त्वानापत्तिर्विशेषातिदेशेऽपीति भाव । एव च तदुदाहरणे विशेषाऽनतिदेशेऽपि न दोष । एतदेवाभिप्रेत्य स्वय प्रदीपेऽपि- गुणापत्तिविशेषानतिदेशे दूषणमुक्तम् । वस्तुतो भाष्योक्तदोषोऽपि दृढ एव। तथाहि अनल्विधावित्यस्याभावे प्रायोगिकस्थानिनमादायैव वाक्योपप्लव स्यात। तद्बुद्धि निवर्त्यैवादेशबुद्धिर्जायमानत्वेन तस्यैव मुख्यस्थानित्वात ॥ यद्येवम इत्यस्य विशेषानतिदेशमाश्रित्य विधिग्रहणाकरणे इत्यथ । एव च दीघस्थान्यल्परस्य काय्यं लोप इति स्थानिवद्भावेन तदप्राप्तिरितिपूवपक्ष । विधौ इत्युक्तौ तु ज

१ तत्स्थानिसम्बन्धी । क । ग । इ ॥ २ अ ७ । पा १ । सू ३७ ॥
३ सानुबन्धकानुवादेन । क । ख । ग । इ ॥ ४ अ १ । पा १ । सू ५५ ॥
५ तत्स्थानिवत्त्वानापत्ति । क । ख । ग । इ ॥

दोष । शास्त्रस्योपस्थित्या शास्त्रोपात्तस्थान्यादेशभावस्य निमित्तस्य च ग्रहणमिति न दीर्घोऽल्विधिरित्युत्तरम् । तदेतद्देषोऽनलम् इत्यनेन दीर्घादिविधिरित्यर्थकेन ध्वनितमिति बोध्यम ॥ अत एव [1] भो भगो अघो ' इति सूत्रे भाष्ये रेफस्थानिकविसर्गस्य स्थान्यल वृत्तिधमत्वाश्रय कार्य्यं नाल्विधित्वादित्युक्तम् ॥ भाष्ये

यदि तर्हि सामान्यमिति । (भा)

'अनल्विधौ इति ज्ञापकात तज्ज्ञापनार्थं [2]वाऽनल्विधाविति यदि क्रियते इत्यथ ॥ आश्रयशब्दस्य भावसाधनत्वे वलादित्वे इति तद्विवरणमसङ्गत स्यादत आह

आश्रीयत इति ॥ (कै)

स्थानिकार्य्यमिति ।

सावधातुकत्वाभावादिति भाव ॥ भाष्ये

प्रतिषेधस्त्विति । (भा)

आदेश स्थानिवद अलाश्रयविधौ तु नेति सूत्रार्थ इति भाव ॥ समाधत्ते

नवेति ॥ (भा)

सप्रयोजनम् (कै)

प्रयोजको यस्य वलादित्वस्येत्यथ । करणे ल्युट् । पदसंस्कार-पक्षाऽऽश्रयेण तु अतिदेश प्रयोजनमिति प्रयुक्तम् ॥ शङ्किताऽऽह

---

१ अ ८ । पा ३ । सू १७ ॥ २ चानल्विधाविति । क । ग ॥

नैतद्विवदामह इति ॥ (भा)

ननु सार्वधातुकत्वस्याल्धर्मत्वाभावात् कथं प्रतिषेधप्राप्ति-रत आह

इडागमेति ॥ (कै)

उक्तदोषपरिहृत्यविचारान्तरारम्भोऽनुपपन्न इत्यत आह

इदानीमिति ॥ (कै)

प्रतिपादयितुमिति । (कै)

वादिमुखेनैव प्रतिपादयितुमित्यर्थ ॥

आदेशोऽस्येति । (कै)

आदेशिनीत्यत्रीत्यनेन व्यधिकरणं स्थानिसम्बन्धित्वमाश्रय इत्यर्थ । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अत एव स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वमिति बोध्यम ॥ सन्देहबीजं दर्शयति ।

किमिति ॥ (कै)

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

[1] अच परस्मिन् इत्यनेन । एवं चोपधात्वाभावो ञ्णित्परत्वा-भावश्चेति भाव ॥ अतिदेशोऽतिदिष्टं चेदर्थासङ्गतिरत आह

आदिष्ट एवेति । (कै)

सुबादीनामादेशेष्वित्यर्थ ॥ तेषु दीर्घत्वे इटि उवङि च स्थानिवत्त्वप्रतिषेध प्राप्नोति ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

तद्धितत्वमिति । (कै)

भस्य तद्धिते [1]ओर्गुणविधानादितिभाव ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि दोषोक्तेः कस्यापि प्रशस्तत्वाभावात् आतिशयिकोऽनुपपन्न इत्यत आह

न्याय्येति । (कै)

[2]युक्तिरित्यर्थ । का युक्ति प्रकृष्टेत्यत्र प्रश्नतात्पर्य्यमितिभाव ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अत एव [3] कष्टाय इत्यादि निर्देशा सगच्छन्ते। एव च प्रत्यासत्त्याश्रयणमेव न्याय्यमितिभाव ॥ भाष्ये

विशिष्ट स्थानिकार्य्यमिति । (भा)

स्वरूपेणालभ्यमानमित्यर्थ । तदाह

यत्कार्य्यमिति ॥ (कै)

'तच्चेष अतिदेशशेष ॥ तद्वारके । अतिदेशद्वारके ॥

यथेति । (कै)

एव च यथा तत्रातिदेशप्राप्तोच्छिष्टभोजनस्यैव वजन न तु स्वाश्रयगुरुत्वप्राप्तस्यैवमत्राप्यतिदेशप्राप्तालविधेरेव वर्जनमितिभाव ॥ भाव्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वस्वीकारेऽपि तपरत्व व्यर्थमित्याह

अकारस्येति । (कै)

अन्तरतमत्वादितिभाव । ऋकारस्थानिकावयवविकारोऽचेति

---

१ ओर्गुण । ६ । ४ । १४६ ॥ २ युक्तीत्यर्थं । सम ॥
३ कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

लक्ष्यभेदान्नोद्वोढामितिव लक्ष्येलक्षणस्ये ति न्यायेनाच निर्वाह इत्याह ॥ [1] क्तुन औणादिक ॥ बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपात स्यादत आह

तृतीयेति । (कै)

आनुमानिकेऽपि स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिवक्तव्येत्येतद्दार्ष्टान्तिकतात्पर्य्यम् ॥ लोकन्याथाऽऽश्रयेणैतत्प्रत्याचष्टेऽ नन्यत्वात्सिद्धम् इति भाष्ये ॥ नन्ववयवविगमे जात्यभिव्यञ्जकाभावात कथ श्वेतिव्यवहारोऽत आह

छिन्नेऽपीति ॥ (कै)

तथाचेति । (कै)

लोपस्य विकारत्वाभावेनैकदेशविकृतोपसंख्यानेऽपि तन्नोक्तरीतिरेवावश्यकीति भाव ॥ अर्थे त्यादि दृष्टान्तार्थम । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानाद्बोधो नस्यादेतदर्थं च तन्न्यायाङ्गीकार आवश्यक इति भाव ॥

अवस्थिते इति । (कै)

न च इप्रसङ्गे उरितिवाच्यमिति नानित्यत्वम् । अनर्थकत्वेनाऽर्थबोधाय प्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवयवत्वेन प्रसङ्गे त्ववयवान्तरप्रादुर्भावपूर्वावयवापगमाभ्यामनित्यत्व स्यादित्यथ ॥ [2] स एवायम्'

---

१ हनो बध च (उ–सू १९४) इत्यनेन क्तुन ॥

२ नित्या शब्दा । नित्येषु च नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिवर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभि । तत्र स एवाय विकृतस्त्वेत्येतन्नित्येषु नोपपद्यते ॥

इति प्रत्यभिज्ञया भाष्ये नित्यत्वमुपलक्षितम । अत एव विकृत इत्यनेन विरोध । अनित्यत्वाभावे हेतु ते प्रसङ्गे इत्यादि । अस्य ह्यथवत्त्वात ते प्रसङ्गे' इत्युक्तिर्नासमञ्जसेत्यथ । तदुपपादक [1] एह" इत्यादि । एव च कार्य्यशब्दवादे न्यायेन सिद्ध नित्यशब्द-वादे तु नेतिवचनारम्भवादितात्पर्य्यम । वस्तुतो वचनारम्भेऽपि विकृतत्वबुद्धिमात्रेण तत्सङ्गतिरित्यवश्य वाच्यम अन्यथा विकृतस्येत्य-सगत स्यात् । तदा तयैव रीत्या लोकन्यायप्रवृत्तिरपि सूपपादेति । अनित्यविज्ञान लित्याद्येकदेश्युक्ति ॥ [2]कात्यायनीयाद्भारद्वाजीय-पाठे हेत्वभिधान च विशेष ॥

[3]एहरित्यत्रेति । (कै)

प्रत्यचादेशत्व चेह निषेध्यमिति भाव ॥ लोकन्यायेन सिद्धि-खण्डनाय रूपान्यत्वाच्चे ति । तद्व्याचष्टे

यदीति । (कै)

[4] इदमो म" इत्यादिवदिति भाव । अधस्तान्यथाभावेन जात्यभिव्यञ्जकाऽभाव इति तात्पर्य्यम् । एकदेशविकृतेषु' इति बहुवचनेन लोपस्यापि सग्रहाद अपचद इत्यादावपि स्थानि-वत्त्वमिति बोध्यम ॥ भाष्ये वचन खण्डयति

इमेऽपीति । (भा)

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ८६ ॥ २ भारद्वाजीया पठन्ति । एकदेश विकृतेषूपसख्यान कर्त्तव्यम ॥ ३ अ ३ । पा ४ । सू ८६ ॥
४ अ ७ । पा २ । सू १ ८ ॥

आनुमानिकादेशस्याप्यादेशपदसामर्थ्येन ग्रहणादिति भाव ॥ इदमाशयमजानान पृच्छति ।

कथमिति ॥ (भा)

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह

आदिश्यन्त इति ॥ (भा)

[1]इमे चेति । (भा)

तुशब्दादय ॥ आदेशपदसामर्थ्यमजानान आह

आदेश इत्यादि ॥ (भा)

प्रत्यक्षादेशस्यैव ग्रहण न्याय्यमित्यभिमान । तदाह

योऽत्रेति ॥ (भा)

ननु तामादे पदसञ्ज्ञायामनाश्रयणेऽपि यथा स्थानिवत्त्वात् पदत्वमेवमुकारस्यापीत्यत आह

सा हीति ।

तेस्य नायमादेश इति भाव । तिङ्त्व समुदायपर्य्याप्तमिति तात्पर्य्यम् । स्थानिवत्त्वद्वारापि नायमुकार पदत्वहेतुतयाश्रीयत इति भाष्यार्थ ॥

आश्रीयते इत्यर्थ इति । (कै)

आश्रयितुमिष्यत इत्यर्थ ॥

तत्रोत्तरमाहेति । (कै)

---

१ इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥

एकदेशीति शेष ॥ भाष्ये [१] समुदाये त्यादि। [२] सुप् तिङन्त-मि त्यादौ ति इति समुदाये निमित्तत्वेनाश्रितेऽवयवातिरिक्तसमुदायाभावात् तकारेकारान्त पदमित्यर्थ । एव चेकारस्योकारादेशे स्थानिवद्भावेनेकारबुद्धौ निमित्तभूतसमुदायसत्त्वात पदत्व सिद्धमिति भाव ॥

तिङ्त्वात् । (कै)

तदवच्छिन्नावयवत्वात ॥

तिङ्त्वम् । (कै)

तदवच्छिन्नावयवेकारत्वमित्यर्थ । यथाश्रुते हि पचतीत्यादौ तान्तस्यापि पदत्वापत्तौ जश्त्वाऽऽपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु प्राधान्ये-नेत्युक्तौ प्रदीपेति न सिद्ध्येदत आह

यत्नेति ॥ (कै)

प्रत्ययेति । (कै)

अनान्तरीयकेत्यर्थ ॥ इदानी सिद्धान्ती एकदेश्युक्तमनुमन्यमान इव पचान्तरत्वेन स्वाशय प्रकाशयति भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

सर्वविकार इति । (कै)

---

१ अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयव । तद्यथा । वृक्ष प्रचलन सहावयवै प्रचलति ॥ २ स १ । पा ४। सू १४ ॥

[1] अस्तेर्भू इत्यादौ ॥ [2] योभूत्वा इत्यादि भाष्यस्य प्राग-भावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्व नित्यत्वमिति तात्पर्य्यम । स्थानशब्द प्रसङ्गवाचीत्युत्तरम ॥

तदसन्निधाविति । (कै)

नित्यस्यावश्यकत्तव्यत्वादारब्धस्य चावश्यसमापनीयत्वादितिभाव ॥ मन्त्राच्छन्दस्त्वयोरभावादाह

बहुलेति । (कै)

भूतपूर्वं स्थानशब्दप्रयोगमभ्युपेत्येद परिहारान्तरम। अन्यथाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात। न च तत्र स्थानशब्दो दृश्यते सोमस्थाने इत्यादावभूतपूव एव प्रयोगदर्शनादिति यदि भूतपूर्वं इत्यादि भाष्यतात्पर्य्यम् ॥

न चेति । (कै)

भूतपूर्वं हि स्थानशब्दो निवृत्तिवचन स्यादिति भाव ॥ तत्पत्ते नित्यत्व कथमिति पृच्छति भाष्ये

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरमाह

[3]बुद्ध्येति ॥ (भा)

---

१ अ २ । पा ४ । सू ५२ ॥ २ स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति ॥
३ बुद्ध्या । तद्यथा । कश्चित कस्मैचिदुपदिशति । प्राचीन ग्रामादाम्रा इति । तस्य सवत्राम्रबुद्धि प्रसक्ता । तत पश्चादाह । ये क्षीरिणो ऽवरोहवन्त पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति । स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धि प्रतिपद्यते । स तत पश्यति बुद्ध्या आम्राश्चापकृष्यमाणान न्यग्रोधाश्चोपाधीयमानान । नित्या एव च तस्मिन विषय आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधा । बुद्धिस्त्वस्य विपरिणाम्यते ॥

प्रतिपत्तृवशादिति। (कै)

प्रतिपत्तृशब्देन तदीया प्रतिपत्तिर्लक्ष्यते तद्वशात्प्रतिपत्तॄणां तथा ज्ञानव्यवहाराभ्यां बुद्धिधर्मारोपस्तत्रानुमीयते स्वतस्तद्वत्त्वस्य तत्र बाधादिति भाव॥ क्वचित्तु प्रतिपत्तिवशादिति पाठ। तदाह

न त्विति। (कै)

आरोपितभूतपूर्वत्वव्यवहारान्ननित्यत्वहानिरिति भाव॥ ननु "प्राचीनम् इत्यस्याचाधिकरणप्रतिपादकत्वात्सप्तमीस्यादत आह

प्राचीति। (कै)

सप्तम्यन्तादुत्पन्नोऽस्ताते [१] अञ्चेर्लुग इति लुक्॥ भाष्ये

तस्य सर्वत्रेति। (भा)

प्राग्देशवृत्तित्वावच्छिन्न इत्यर्थ। स तत्र न्यग्रोधेषु॥ ननु "आम्रबुद्ध्या' इति न तृतीया अर्थाऽसङ्गते। नापि षष्ठी सम्बन्धिनोऽनुपस्थितेरत आह

तस्या अनन्तरमिति। (कै)

अनन्तरपदाध्याहारेण षष्ठीति भाव। केचित्तु आम्रबुद्ध्या इत्यस्य तां विहायेत्यर्थं इत्याहु॥ भाष्ये

अपकृष्यमाणानिति। (भा)

तत्र यथा बुद्धेरेवापकर्ष उपधानं चाऽऽम्रेषु न्यग्रोधेषु चारोप्यते तथाऽत्रापि बुद्धिगतोत्पादविनाशयो स्थान्यादेशभावस्य च शब्देष्वारोप इति भाव॥ 'आधानम्' उत्पत्ति॥ ननु उत्सर्गापवादयो स्थान्यादेशभावात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह

बुद्धीति॥ (कै)

---

१ उपधानम् उपपत्ति। क। ग॥

अण्कृतेति। (कै)

ङीब् इत्यत्र ॥ भाष्ये

[१]उक्तं वा (भा)

इति वार्त्तिकस्थम् उक्तम् इत्यस्य व्याचष्टे

[२]विषयेण त्वित्यादि ॥ (भा)

[३]अइउण्सूत्रे एकोऽकार इतिपक्षेऽनुबन्धसङ्कर प्राप्नोति केऽण्यण्कृत प्राप्नोति इतिपूर्वपक्षे विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमि'-त्युक्तम । विषयेऽण्कादौ भिन्नलिङ्गकरणात् । इह मुण्डो भव इह जटी भवेति लोकव्यवहारे यथा यद्गुणको यत्रोच्यते तत्र तद्गुण एव भवति । तथा यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तत्र तल्लिङ्गकार्यमेव नाऽन्यानुबन्धकार्यमिति तदर्थस्योक्त । एव च सामान्यापेक्षत्वा-न्नियमस्य स्थानिवत्त्वप्रयुक्तस्याऽपि व्यावृत्तिरितिभाव । वार्त्तिके-ऽधिकरणस्यैव करणत्वविवक्षया तृतीया । कैयटोक्तव्याख्याने तु अथवा यदत्र श्नादीन् इति वक्ष्यमाणपक्षे एतत्पक्षादेर्लक्ष्यस्य दुर्लभ शब्दमर्यादया वार्त्तिकात्तदर्थाऽलाभश्च तु शब्दस्य पुनरर्थ-त्वेऽपि नानापदाऽनन्वयस्तदवस्थश्च । किं च कैयटोक्तार्थक विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धमि ति भाष्ये तत्र पठित [३]नत्वेवमिति दिक् ॥ तत्रत्य वा" इत्यस्य व्याचष्टे

---

१ भाष्यवार्त्तिकमिदम् ॥

२ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात सिद्धम् । ९ । अ इ उण (१ । १ । आ २–सू १) इति शिवसूत्रव्याख्यानावसरे भगवता महाभाष्यकारेणेद वार्त्तिकमुक्तम् ॥ ३ अ १ । पा १ । आ २ । सू १ ॥

३ न नत्वेवम् । सम् ॥

अथवा सिद्ध त्विति ॥ (भा)

अनुवर्त्तमान षष्ठीतिपद षष्ठीनिदिष्टलाचणिक षष्ठ्या विपरिणम्यत इत्याशयेनाह

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति ॥ (भा)

नन्वेव [१] नाभि नभम् इत्यादौ षष्ठीनिर्देशाभावात्स्थानिवत्ता-

---

१ नाभि नभ च । (उगवादिभ्यो यत । ५। १ । २ । एतवसूत्रस्थगवादि गणसूत्रोऽयम) अथ नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते । तत्रैवोच्यते "नाभि नभ चे"ति । तत्र चोद्यते । नाभेनभभावे प्रत्ययानुपपत्ति प्रकृत्यभावात् । वा । नाभेनभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्ति । कि कारणम् । प्रकृत्यभावात । विकृते प्रकृतावभिधेयाया प्रत्ययेन भवितव्य न च नाभिसञ्ज्ञिकाया विकृते प्रकृतिरस्ति । यदेव हि तन्मण्डलचक्राणा मण्डलचक्र तन्नभ्यमित्युच्यते ॥ सिद्ध तु शाखादिषु वचनाद्रूखत्व च । वा । सिद्धमेतत । कथम । शाखादिषु नाभिशब्द पठितव्यो रूखत्व च वक्तव्यम । नाभिरिव नभ्यमिति । क पुनरिहोपमार्थं । यत्तदक्षधारण परिवर्त्तन वा । अपर आह । यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति । न तर्हीदानीमिद वक्तव्य "नाभि नभ चे ति । वक्तव्य च । कि प्रयोजनम । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम । तत्र नाभिसञ्ज्ञिकाया विकृते प्रकृतिरस्ति । यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीद वक्तव्यम । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम । तद्यथा । वार्ध्री शाखेति । गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । वैभीतको यूप । खादिर चषालमिति । तत्रावयवात समुदाये वृत्ति भविष्यति ॥ अथ यो नभ्यार्थो वृत्त कथ तत्र भवितव्यम । नभो वृत्त । नभ्या शिशपेति ॥ नभ्यात्तु लुग्वचनम् । वा । नभ्यात्तु लुग्वक्तव्य । स तर्हि लुग्वक्तव्य । न वक्तव्य । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

भावेन यत्प्रत्ययसनियुक्तनभस्य भलाङ्गलयोरभावाद् [1] यस्येति लोपो नस्यादत आह

नाभीति ॥ (कै)

[2] विधानात' । करणात ॥ यत्र तर्हि स्थान्यनुमान तत्र कथमत आह

विश्रवणेति ॥ (कै)

प्रत्ययविषयम्' । [3]' शिवाद्यण विषयम ॥

[4]वालवेति । (कै)

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

२ "नाभि नभ च इत्यादौ षष्ठ्या स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी ॥

३ शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

४ विदूराञ्ञ्य । ४ । ३ । ८४ । अयुक्तोऽय निर्देशो न ह्यसौ विदूरात प्रभवति । किं तर्हि । वालवायात प्रभवति विदूरे सस्क्रियते । एव तर्हि

वालवायो विदूरश्च

वालवायो विदूरशब्दमापद्यते स्वस्मात प्रत्ययो वक्तव्य ॥

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तर विदूरशब्दो वालवायस्य ॥ न वै तत्र वालवाय विदूर इत्युपाचरन्ति ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत ॥

तद्यथा । वणिजो वाराणसी जित्वरीत्युपाचरन्ति । एव वैयाकरणा वालवाय विदूर इत्युपाचरन्ति ॥

वालवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत ॥

वैदूर्यस्य विदूरान्न प्रभव । किं तु [1]'वालवायाद् इति [2]'विदूराद् ञ्य इत्यस्याशङ्कतौ इद वार्त्तिकम । वालवायोविदूर-मापद्यतेऽथास्मात्प्रत्यय । यद्वा वालवायार्थवाचको विदूरोऽन्य एव ञ्यप्रत्ययविषय इति तदर्थ ॥ ननु [3]विश्रव शब्दादपि प्रत्यय स्यादत आह

विश्रव इति ॥ (कै)

विशेषोऽस्तीति । (कै)

नित्व हि प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेनाद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात्पित्त्वे-नानुदात्तत्वे तु लसावधातुस्यापि अदुपदेशाद् इत्यनुदात्तत्वे [4]धातोरुदात्तत्व सिद्धमेवेति भाव ॥

आद्युदात्तार्थमिति । (कै)

इष्टमपि [5]"चित्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्व बाधितेत्यर्थ । अन्यच्च विकरणेभ्य" इत्यपि नित्त्वसामर्थ्याद्बाध्यत इति भाव । किं च वावृतु इत्यस्यानेकाचो दिवादौ सत्त्वेन तत्रापि नित्त्वपित्त्वयोर्विशेष । कैयटस्वरसस्तु तस्य धातोर्दिवादावभाव एवेति बोध्यम् ॥

इष्टसिद्धये इति । (कै)

वैयर्थ्यान्नियमत्व वा ज्ञापकत्व वेत्यत्र विनिगमकाभावान्नित्त्व-

---

१ वालेरटाइन मुद्रापित विवरणे कैयटे च "वालवाय' इति मकारघटित-पाठ एव सर्वत्रास्ति ॥ २ अ ४ । पा ३ । सू ८४ ॥

३ "विश्रवणादेरसादेशत्वे" इत्यधिक क पुस्तके ।

४ धातो । ६ । १ । १६२ । इत्यनेन ॥ ५ चित । ६ । १ । १६३ ॥

सामर्थ्यादन्यत्र विकरणेभ्य इत्युपदेशबाधकल्पनापेक्षया स्थानिवद् इत्यतिदेशबाधकल्पनस्यैवौचित्याच्चेति भाव ॥

सामान्येनेति। (कै)

न विकरणविषयमेव नापि पित्त्वविषयमेवेत्यथ ॥ भाष्ये

श्यन्नादीनिति। (भा)

उत्सर्गसजातीयानुबन्धवदपवादानामुपलक्षणम ॥

प्रत्ययानुकरणमिति। (कै)

[1] टिड्ढाणञ् सूत्रे साहचर्य्यादिति भाव ॥ ननु एकस्मिन् बहुवचनम् इत्युक्त्या षष्ठ्यभावात कथमादेशलमत आह

एकस्मिन्निति॥ (कै)

भाष्ये

[2]अर्थातीति। (भा)

बहुवचनशब्दो न प्रत्ययपर किन्त्वर्थपर इति भाव ॥

ङ्याब्ग्रहणे अदीर्घ इति (भा)

भाष्ये॥ ननु गङ्गाया इगङ्गी गङ्गीयते क्विपि गङ्गीरित्यादौ स्थानिवत्त्वनिषेधो न स्यात। न च तत्र स्थानिवत्त्वे इष्टापत्तिरस्तु सुलोप-

---

१ अ ४। पा १। सू १५॥

२ जात्याख्यायामेकस्मिन बहुवचनमन्यतरस्याम (१।२।५८) एतत सूत्रस्थवार्त्तिकमिदम। अर्थातिदेशात सिद्धम। वा। अर्थातिदेशो ऽयम। नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम। कि तर्हि। अन्वर्थग्रहणम। उच्यते वचनम। बहूनामर्थाना वचन बहुवचनमिति। यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन बहुवचनमिति॥

स्त्विति वाच्यम् । आकारेकारप्रश्लेषमादायैतत्प्रत्याख्यानपरभाष्य-विरोधात । सूत्रमतेऽपि नाचल्लोप । प्रत्यासत्त्या ड्याप्पदोपस्थित-ईकाराकारयोरेव दीर्घग्रहणेन ग्रहणादिति चेन्न । तेषामनभि-धानात् । नचेद विशेषण व्यर्थम् । खट्वा इत्यादौ सवर्णदीर्घे परत्वेन परादिवद्भावप्राप्त्या स्थानिवत्त्वस्यैवाभावादिति वाच्यम् । न स्थानि-वद" इत्यस्य स्थानिकार्य्यं न लभते इत्यर्थे येन केनापि प्राप्तस्य स्थानिकार्यस्य निषेध इति दीर्घेऽप्याप्त्वप्रयुक्तकार्य्याभाव शङ्का-वारणार्थं तत । ह्रस्व इति नोक्तम् । चित्राया जातश्चित्र इत्यादौ [1]जातार्थलुकि टापो लुक्यपि [2] प्रत्ययलक्षणेन [3] हल्ङ्यादि लोपापत्ते । ममतु । लुकोऽपि दीर्घभिन्नत्वात तत्रापि न स्थानि-प्रयुक्तकार्य्यातिदेश इति दिक् ॥

अतिखट्व इति । (भा)

न चात्र ह्रस्व आकारस्येति तद्गतमात्वमल्विधिरिति वाच्यम् । [4] गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ह्रस्व इत्यर्थ ॥ [5] 'अचस्य' इति तु नोपतिष्ठते । अनियमाप्रसक्ते । स्त्रीप्रत्ययत्व च टाङीत्यादिविशिष्टनिष्ठमिति न दोष । सूत्रोपात्तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्युक्तम् । अत एव गोटाङ्ग्रहण कर्त्तव्यम् इति वार्त्तिककृतोक्तम्। स्वरितत्ववलात् 'स्त्रियाम् इति प्रकृत्य ये विहितास्तेषा ग्रहणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विधान चानुबन्ध-विशिष्टस्यैवेति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

---

१ नक्षत्रेभ्यो बहुलम (४ । ३ । ३७) इत्यनेन ॥
२ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥
४ अ १ । पा २ । सू ४८ ॥ ५ अ १ । पा २ । सू २८ ॥

अतिखट्वायेति । (भा)

न चाबन्तादङ्गात्परस्य याडिति तदर्थं । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमात्'' नैतदङ्गमाबन्तमिति स्थानिवत्त्वेऽपि न याट प्रवृत्तिरिति वाच्यम। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽऽबन्तग्रहणे तेन चाङ्ग-विशेषणे आबन्तान्त यदङ्गमित्यर्थान्न दोष । अत एवाङ्कखट्वाया-मित्यादौ याट्सिद्धिरिति भाव ॥ नन्वेवमपि दीर्घे कृते स्थानि-वद्भावेनाप्त स्यादेवाऽय निषेधस्तु न दीर्घत्वादत आह

अच चेति । (कै)

एव च स्थानिवद्भावेन तद्लाभस्तत स्थानिन्यसत्त्वादिति भाव ॥ भाष्ये

ननु चेदानीमिति । (भा)

वार्त्तिकाकरणे इत्यथ ॥

सत्यपीति । (भा)

निष्कौशाम्बिरित्यादौ ॥

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । (भा)

अतिखट्वायेत्यादौ आकारस्य लाक्षणिकत्वादेव न दोष । खट्वायै इत्यादौ प्रत्युत दोषो यतो लक्षणप्रवृत्ति विना यद्रूपा-ऽसम्भवस्तदेव लाक्षणिक परिभाषाया निषेधविषय । नचेह तथा। एकादेशात प्रागपि तद्रूपसत्त्वादित्याहु ॥ अय च प्रश्लेषो [1] याडाप [2] आङि चाप [3] औङ आप [4] ङेराम्नद्याम्‌

---

१ अ ७। पा ३। सू ११३॥ २ अ ७। पा ३। सू १०५॥
३ अ ७। पा १। सू १८॥ ४ अ ७। पा ३। सू ११६॥

[१]'हल्ङ्याब्' इत्येतेषु। [२]ह्रस्वनद्याप इत्यत्र तु प्रश्लेषे न मानमिति दिक्॥ ननु भाष्यमते सूत्रमते च अतिखट्वस्य अ। अतिखट्वा इत्यत्र सुलोपो भवति। वार्त्तिकमते तु न। अतिखट्वे आबन्तत्वस्य विच्छेदादग्रे प्ररोहाऽसम्भवादिति चेन्न। अनभिधानेनैषा प्रयोगाणामभावात। यदा स्थानिवद्भावस्य कार्य्यार्थत्वेनाऽतिखट्वशब्दे आकारप्रश्लेषे फलाभावात्तदप्रवृत्तौ स्थानिन्यात्वबुद्धेरभावात तदादेशे तदारोह सूत्रमते भाष्यमते च दुलभ। परम्परया काय्यमादायाऽऽद्यस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाभावात। यत्तु वार्त्तिकमते लोपाप्राप्त्या भाष्यादिमतेऽपि ईकारादिप्रश्लेषान्तरेण लोपाभाव एव वाच्य। एकप्रश्लेषेणैवाऽतिखट्वव्यावृत्तौ सिद्धायां दीर्घग्रहण सूत्रमते भाष्यमते तत्प्रत्याख्यानाय कृतप्रश्लेषान्तर च नियमार्थं न कदाचिद् रूपान्तर प्राप्नौ यौ ङ्यापौ इति एव च न दोष इति। तन्न। मानाभावात्। अतिखट्वाय इत्येव वार्त्तिकप्रयोजन प्रदर्श्याऽऽकारप्रश्लेषेण हि तत्प्रत्याख्यातम्॥ भाष्ये

आहि भुवोरिति। (भा)

[३]भुव ईट्" इति [४]'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्याभ्यां प्राप्ति॥

[५]द्विसकारको निर्देश इति। (भा)

[६]'अस्तिस्सिच' इति सूत्रपाठ इति भाव। प्रकारान्तरे तु

---

१ अ ६। पा १। सू ६८॥ २ अ ७। पा १। सू ५४॥
३ अ ७। पा ३। सू ६३॥ ४ अ ७। पा ३। सू ९६॥
५ अस्ति सिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देश॥
६ अ ७। पा ३। सू ९६॥

आदेशैरपहारात सद्व्योच्चारणाभावेन निर्देश इति भाष्याशयस्थम । अत एव वार्त्तिककृता सिजलुक स्थानिवत्त्वस्य प्रत्ययलक्षणस्य वा प्रतिषेधो नारब्ध सकारस्य सिज्विशेषणलमित्याशयेन । तद्विशेषण-सामर्थ्यात श्रूयमाणसान्तपरमिति प्रत्ययलक्षण सूत्रस्य विषय-लेऽपि न दोष । भाष्यकृता तु मध्यमणिन्यायेनोभयसम्बन्धमङ्गी-कृत्य भुव स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽपि प्रत्याख्यात इति बोध्यम ॥

नाय खल्विति । (भा)

यद्यपि वृद्धिर्बधस्यादन्तलेनापि वारयितु शक्या तथापि तलांश-प्रत्याख्यानायेदमावश्यकमिति भाव ॥

इड्विधिश्चेति । (भा)

यथेड्विधि सिध्यति तथा तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यय ॥ इड्विधेय इत्यस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधद्वारेति शेष ॥

आवधिषीष्टेति । (भा)

[1] आङो यमहन इत्यात्मने पदम् ॥

प्रतिषेध प्राप्नोतीति । (भा)

तत्र वधे स्थानिवत्त्वेनाङ्गतया निषेध प्राप्त इण्निषेधरूपे कार्य्ये स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनाङ्गलाभावान्नेत्यथ । बधेरपि सूचे स्थान्य-नुरूपानुदात्तस्यैवोच्चारणेन अनुदात्तल बोध्यम् ॥

प्रकृतिस्वरस्य । (भा)

प्रकृतित स्थान्यनुरूपतया प्राप्तस्यानुदात्तलस्य ॥

---

१ अ १ । पा ३ । सू २८ ॥

प्रत्ययस्वरम् । (भा)

तत्प्रयुक्तनिघातम् ॥ नन्वत्रोदाहरणे [१] तिङ्ङतिङ" इति निघातेन भाष्यमत आह

यदा यदिति । (कै)

यदेत्यस्य तदैतदुदाहरणमित्यनेनान्वय । मध्ये भवति तदा इत्यपाठ ॥ भाष्ये

आर्द्धधातुकसामान्ये इति । (भा)

आर्द्धधातुक इति वल्लिङीत्याद्यपि विषयसप्तम्येवेति भाव । एव चाद्युदात्तनिपातने उपदेशिवद्भावारम्भगौरवाभावेन उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तत्वाभावात स्थानिवद्भावेनाङ्गत्वे सत्यपि निषेधाप्राप्त्या तन्निषेधो न कार्य्य इति तात्पर्य्यम् ॥

आकारान्तादिति । (भा)

[२] विभाषा लीयते [३] विभेतेर्हेतुभये इत्यात्र [४]"लीलोर्नुग्लुकौ' इति [५] भियो हेतुभये इति च नुक्षुकौ ॥

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । (भा)

यद्यपि भिय इत्यत्र प्रश्लेषे एकादेशस्य [६]'क्षदतिङ्" सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके इयङ् विधौ [७] अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनेयङ्दुर्लभस्तथापि सौत्रत्वात् स इति बोध्यम् । [८]"क्षियो निष्ठायाम् इति दीर्घविधाविवेतिदिक् ॥

---

१ अ ८ । पा १ । सू २८ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ५१ ॥
३ अ ६ । पा १ । सू ५६ ॥ ४ अ ७ । पा ३ । सू ३९ ॥
५ अ ७ । पा ३ । सू ४ ॥ ६ अ ३ । पा १ । सू ९३ ॥
७ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥ ८ क्षियः । ६ । ४ । ५९ ॥

[1]शाभावेत्यादि । (भा)

[2]"शा हौ' [3] हन्तेज [4] झल्भ्यो हेधि [5]' उतश्च प्रत्ययाद्' [6] 'घ्वसोरेद्धौ" इत्येते ॥

परत्वादिति । (भा)

युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्य्याभावरूपासम्भवस्य सत्त्वात । तादृशाऽसम्भव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु कार्य्यप्रवृत्त्युत्तर न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसम्भव स्पष्ट एवेति भाव । एवमग्रेपि ॥

परत्वात्तिस्रभाव इति । (भा)

न च [7]लिङ्गविशेषविभक्तिसञ्ज्ञाऽपेक्षया प्रत्ययविशेषाऽपेक्षस्याऽप्यन्तरङ्गत्वातत्र्यादेशापत्ति । कि च स्वरूपेणोपादाने विशेषापेक्षत्वकृतवहिरङ्गत्व नेत्यर्थस्य [8] पाद पद इति सूत्रस्थभाष्ये ध्वनितत्वेन सर्वथा त्र्यादेशस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम । अर्थसञ्ज्ञाकृतवहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणात । एतेन चतस्र इत्यपि व्याख्यातमिति दिक ॥ विदुष इत्यत्र [9] विदे शतुर्वसु इति शत्रादेशो वसु ॥

---

१ लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्त्वप्रतिषेध । वा २५ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ३५ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ३६ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १ १ ॥ ५ अ ६ । पा ४ । सू १ ६ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू ११९ ॥

७ लिङ्गविशेषविभक्तिसञ्ज्ञाऽपेक्षातिस्रपेक्षया । क ॥

८ अ ६ । पा ४ । सू १३ ॥ ९ अ ७ । पा १ । सू ३६ ॥

[1]शतुरनुम इत्यादि । (भा)

अनुम् शता तदन्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्ति-रुदात्ता इत्यर्थः ॥

यदि प्रत्याहारेति । (भा)

उमहितशचन्तेत्यर्थ इत्यभिमानः ॥

अनुम्क इति । (भा)

वसोरपि व्यपदेशिवद्भावेनोम्वत्त्वम् ॥

आगमग्रहणे हीति । (भा)

हिरण्यर्श्री । तद्ग्रहणेऽपीत्यर्थः ॥ कैयटे

अनुमेव शतेति । (कै)

यद्यपि शताऽपि प्रत्याहारान्तर्गतस्तथापि सामर्थ्यात्तद्भिन्नस्यैव प्रत्याहारान्तर्गतस्य ग्रहणमिति भावः । व्यापकत्वात्प्राथम्याच्च तनादीत्युकारेण प्रत्याहार इति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोतीति । (भा)

अत्र वार्त्तिके भाष्ये च पूर्वशब्देन तदपवादो लक्ष्यते ॥ भाष्ये [2]"सर्वचेति" "चावङ्" इति सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेदम् [3]"अवङ्" सूत्रे भाष्ये इति षष्ठे निरूपयिष्यामः । अनन्तरेति न्यायेन तदपवादोऽपि परत्वाद्यणमपि बाधित्वा स्यादित्याशयः । यत्तु कैयटेन "तस्मादेङ्" इत्यादि "प्रसङ्ग उक्त" इत्यन्तमुक्तम् । तत्तु चिन्त्यमेव ।

---

१ अ । ६ । पा १ । सू १७३ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १२२ ॥
३ अ ६ । पा १ । सू १२३ ॥

[१] एङ पदान्ताद इति सूत्रे एङ् पदोच्चारणसत्त्वेन शङ्काया असम्भवदुक्तिकत्वाद भाष्योक्ते तु एङपदाभावादनुवृत्तिमजानत शङ्केत्युक्तिसम्भवात् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

लाक्षणिकत्वादस्य गोशब्दस्य स्वत प्रकृतिभावाऽप्राप्तावपि स्थानिवत्त्वेन प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यथ । यदि तु [२] औत - सूत्रभाष्योक्तरीत्या वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते तदेद वचन न कार्य्यम। एङो लाक्षणिकत्वात तदृशे स्थानिवत्त्वानपेक्षणेनातिदेशविषये तदप्रवृत्तिरित्यपि नेत्याङ्क ॥ भाष्ये

तपरकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

एव च गत्त्वाविवक्षितत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाऽभाव इति भाव ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।१।१।५७॥

पूर्वेणैव सिद्धे इद किमथमत आह

अल् इति ॥ (कै)

उरदत्वे इति । (कै)

अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरत्वनिमित्तके इति शेष । [३] लिप्यभ्यासस्य'

---

१ अ ६। पा १। सू १ ८॥ २ अ १। पा १। सू १५॥
३ अ ६। पा १। सू १७॥

इत्युभयेषा ग्रहणाद् [1]हलादि शेषात प्राक् सम्प्रसारणे वस्य सम्प्रसारणात्तन्निषेधाच्च प्राङ्नित्यत्वात्परत्वाच्चोरदत्वमिति भाव ॥

एवमचितीति । (कै)

उत्तरपदस्याधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणात्तदन्तग्रहणे लब्धे ह्रस्वान्ते इत्यचान्तस्य ग्रहणेन भूतपूर्वगतेराश्रयणेनेद साधयितु शक्यमिति कश्चित् । तन्न । तदभावे ह्रस्वादावित्यर्थापत्ते । ह्रस्वान्ते इत्यच [2] नञ्सुभ्याम् इत्यनुवृत्तावपि [3] बहोनञ्वद इति वचनाद बहुचितीक इत्युदाहृतम् । प्रत्युदाहरणादिचिन्ता वृत्तिकाराणामुचिता न तु भाष्यकृतोऽत आह

वार्त्तानीति । (कै)

वृत्त्युदाहृतानि ॥ भाष्ये

शकार । (भा)

[4]"छ्वो शूड्' इति विहित ॥

अत एवेति । (कै)

प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्गत्वेन तुक शादेशात् प्राक् प्रवृत्तनादेवेत्यय । अत्रान्तरङ्गत्व प्रथमप्रवृत्तिकत्वरूपम् ॥

युगपदिति । (कै)

बलाबलविचारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्रैव सम्भवादिति भाव ॥

---

१ अ ७ । पा ४ । सू ६ ॥ २ अ ६ । पा २ । सू १७२ ॥
३ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥
४ अ ६ । पा ४ । सू १९ ॥

यथेति । (कै)

कारक किरतीत्यादौ अन्तरङ्गत्वातपूर्वमकादेशविकरणौ इति भाव ॥

सतुगिति । (कै)

[1]यद्यप्यक्ततव्यूहपरिभाषया तुग्व्यावृत्ति कर्त्तु शक्या तथापि तदभावस्यापि तुग निर्देशो ज्ञापक । न च वाञ्छते क्विपि वाञ्छावित्यादौ शाभावाय सतुक् निर्देश इति वाच्यम। शादेश-योग्यप्रत्ययपरस्य वाञ्छते प्रयोगाभावात । अत एव सतुक निर्देश सामर्थ्यात सर्वादेश श इति षाष्ठभाष्योक्त स गच्छते ॥ ननु सतुक निर्देशेऽपि तेनाङ्गविशेषणात तदन्तविधौ [2] 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यैव स्यादत आह

समुदायेति ॥ (कै)

अनर्थकत्वादिति । (कै)

[3] नानर्थक ' इति निषेधादिति भाव ॥ सतुक्कनिर्देशे लिङ्ग-माह

एव चेति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

अयोगवाहेषु हलत्वाच्त्वयो समावेशदर्शनेन तयोरविरोध इति भाव ॥ ननु स्वाश्रयाऽनिवृत्तौ वाय्वारित्यत्र दोषोऽत आह

वाय्वोरितीति ॥ (कै)

---

१ अक्ततव्यूहा पाणिनीया । ५८ । परिभाषेन्द- ॥

२ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

३ नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । १ ४ । परिभाषेन्दुशे- ॥

असिद्धत्वनिषेधादिति । (कै)

ऊठ इति शेष । वहिरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वादित्यन्ये ॥

योऽनादिष्टादच इति । (कै)

अज्ग्रहण सिद्धान्तरीत्या स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥

स्थापयिष्यमाणत्वादिति । (कै)

व्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थ ॥ अत्र स्वाश्रयकार्य्याभावाऽतिदेश-स्यापि सिद्धान्तयिष्यमाणत्वाद्भाष्ये परिहारान्तरम

अथवा योऽनेति । (भा)

अय भाव । अभावातिदेशेऽपि स्थानिप्रयुक्त भवत्यादेशप्रयुक्त नेत्यर्थ इति ॥ तदाह

समुदायेति । (कै)

यथा सूत्रे सानुबन्धकग्रहणे तस्यानल्विधित्व स्थानित्व च नास्ति तथा आदेशत्वमपि सूत्रोपात्तस्यैवेतिभाव । एव च यण् नादेश-प्रयुक्त किन्तु तदवयवप्रयुक्त इति नासौ वाध्यत इति तात्पर्य्यम् ॥

[1]आदेशो गृह्यत इति । (कै)

आदेश इति गृह्यते इत्यर्थ ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

स्थानिवत्त्वेनेति शेष ॥ भाष्ये

आगत्येति (भा)

मलोपस्यापि ह्रस्वस्य पित्कृत्प्रत्ययपरत्वसपादकतया तुग्विधावाश्रयण-

---

१ आदेशो गृह्यत इति । इति नास्ति क पुस्तके ॥

मित्यथ । अभावातिदेशे चैतत्फलम् । [1]अत एवाऽभावातिदेशे पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नेत्यग्रे भाष्य सङ्गच्छते ॥ ननु खाश्रयवत्त्वादिना यलोपसिद्धावपि आलोप स्थानिवत्त्वेन स्यादिति तद्वारणाय परग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह

अव्युत्पन्नत्वादिति ॥ (कै)

आकारलोप इति । (कै)

[2]'आतो लोप इत्यनेन । जनेरौणादिके यकि [3] ये विभाषा इत्यात्वे टापि तेनैकादेशे तस्य पूर्वान्तवद्भावादार्द्धधातुकत्वेन युवतिशब्देन बहुव्रीहौ णिडादेशे यलोपेऽवशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेनार्द्धधातुकादिसत्त्वात । यातिरितिवद इति भाव ॥ ननु आभीयत्वेनाऽऽत्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो नेत्यत आह

न चेति ॥ (कै)

व्याश्रयत्वादिति । (कै)

ये आत्वम् आस्थानिके णिडि लोप इत्यात्वनिमित्तापेक्षया न्यूननिमित्तकत्वाद् व्याश्रयता ॥ भाष्ये

द्विपदिकेति । (भा)

द्वौ द्वौ पादौ ददातीति [4] तद्धितार्थे ति समासे [5] पादशतस्य" इति वुन्लोपौ ॥

---

१ "अत एव" इत्यारभ्य "सगच्छते" इत्यन्त नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६ । पा । सू ६४ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ४३ ॥

४ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

५ पादशतस्य सख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥

[1]परस्मिन्नितीति । (भा)

बहुविधाने परनिमित्तकत्वव्यवहाराभावादित्यथ ॥ पुनर्लोप-वचनेन यथा स्थानिवत्त्वाभावस्तथाऽभिनयति

पुनर्लोपेति ॥ (भा)

भाष्ये वैयाघ्रपद्ये व्याघ्रस्येव पादावस्येति बहुव्रीहौ [२] पादस्य लोप' इति लोपे [३]गर्गादित्वाद्यञि [४] पाद पद्" इति पद्भावे [५] न य्वाभ्याम् इत्यैच् ॥ ननु स्थानिवत्त्वादित्ययुक्तन्तेन विनापि टित एत्वात् प्राग्यौवणयोरित्यस्य परत्वात्प्राप्तेरत आह

इट इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादिति भाव ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

लोपस्तु विकरणे कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीतिभाव । यद्यपि लुकि इलोपप्राप्ते सोऽपि नित्यस्तथापि विकरणस्यप्रधार-णाभावाभिप्रायेणेदम् ॥ ननु परस्मिन्नित्यस्याभावे श्नम्लुक स्थानि-वत्त्वेन [६] एरनेकाच' इति यण स्यात् तत्र च कृते यलोपे स्थानि वत्त्वनिषेधेन इकारपरत्वाऽभावाद न लोपप्राप्तिर्यलोपे लोपरूपाजादेश एव नेति नियमस्त्वनिमित्तभूताऽजादेशविषय एवास्तु परस्मिन् इति च न कार्य्यमत आह

१ परस्मिन्निति वचनाद्भवति ॥ २ अ ५ । पा ४ । सू १३८ ॥
३ गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥ ४ अ ६ । पा ४ । सू १३० ॥
५ अ ७ । पा ३ । सू ३ ॥ ६ अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥

[1]एरनेकाच इति ।

एतेन प्रवलुक स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् योवर्णयोरित्यस्य [2]न प्राप्तिरित्यपास्तम ॥

ह्रस्वादित्येवेति । (कै)

से स्रुतोशब्दादावप्येवम् ॥ अच स्थानिवत्त्वेऽपि न ह्रस्वान्तता तचाऽऽह

खट्व इति । (कै)

लोप सिद्ध इत्यनुषज्यते । स्थानिवत्त्वादेवेकाराकारप्रश्लेषेऽपि न दोष ॥

नैतेभ्य इति । (कै)

एव दीर्घैकारान्तप्रकृतिकसे इत्यादीनामेकाचरकोशबोधितस्य रा इत्यस्य च सम्बुद्धावभिधानाभावो बोध्य । अत्रेद चिन्त्यम् । ओग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घोकारान्तप्रकृतिकओकारान्तानभिधाने मानाभाव । गोऽयम् इति भाष्य तु द्योशब्दस्य सवसमतया ओकारान्तोपलचणतया व्याख्येयमेव सर्वैं । किं च सबुद्धावनभिधानेनोपपत्तौ सवथा विजभावकल्पना कुत इति । अपरे तु पूर्वविधावित्यस्याभावऽय विचार । तच दीर्घान्तप्रकृतिक एकारान्ते स्थानिवत्त्वेनैडोऽभावाद् विनातिदेशबाध प्रत्याहारग्रहणचारितार्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वादनभिधानकल्पने न मानम् । नचेद भाष्यमभावातिदेशानङ्गीकारेणैव प्रवृत्तमिति वाच्यम् ॥ अथवा

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ८२ ॥ २ अप्राप्ति । सम् ॥

योऽचादेश इति (भा)

भाष्येण तदाश्रयणात् । आगत्य वैयाघ्रपद्य इत्यादे प्रत्युदाहरणेन तदाश्रयणाच्चेत्याह ॥ भाष्ये

गोऽर्थमेतदिति । (भा)

अनिष्टलोपसिद्ध्यर्थमेव तत । स्थानिवद्भावेनैङ्त्वादितिभाव ॥

बाभ्रवीया इति । (भा)

[1]मधुबभ्रोरिति यञि वृद्धौ ओर्गुणेऽपि [2]वृद्धाच्छ [3] यस्येति' लोपे [4] हलस्तद्धितस्य' इति सूत्राद् हल इत्यनुवर्त्तमाने [5] आपत्यस्य इति सूत्रेण यलोप ॥ ननु सिद्धान्तेऽपि यनिमित्तो वान्तादेश कथ यलोपनिमित्त स्यादत आह

[6]**सनिपातेति ॥** (कै)

भाष्ये

नैधेय इति । (भा)

निपूर्वाद्धाञ किप्रत्यये आतो लोपे [7]गतिसमासे [8]' ह्यच' [9] इतश्चानिञ' इति ढक॥ ननु च [1] वेभिदिता' इत्यत्राल्लोप यलोपाभ्या प्रागेव परत्वादिट । न च तदा प्रतिषेधप्राप्तिरत आह

---

१ मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयो । ४ । १ । १०६ ॥

२ अ ४ । पा २ । सू ११४ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १५ ॥ ५ अ ६ । पा ४ । सू १५१ ॥

६ सनिपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्य । ८५ । परिभाषेन्दुशे–॥

७ अ ६ । पा ४ । सू ६४ ॥ ८ कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥ १ अ ४ । पा १ । सू १२२ ॥

नित्यत्वादिति । (कै)

तत इत्यनेनेटोऽनित्यत्वमुक्तम॥ ननु कृतद्विवचन नैकाजत आह

उपदेशेति॥ (कै)

ननु भिद्य भिद्य इति द्विवचनरूपादेशस्य न भिद्युपदेशे उपदेश इति कथमुपदेशे एकाचत्वमत आह

द्वि प्रयोगश्चेति । (कै)

यल्लोपेऽवशिष्टस्यैव बेभिद इत्यस्य उपदेश इति भाव ॥ परे तु [1] एकाच उपदेश इत्यत्र [2] एकाचो द्वे इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या विहितविशेषणाश्रयणादङ्गसञ्ज्ञायामल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन इजादिनिरूपिताङ्गत्वस्य बेभिद इति समुदायेऽभावाच्च पञ्चमीसमास विनापि न तत्रानुपपत्तिरित्याहु ॥

वर्णनिर्देशे त्विति । (कै)

स्थानिन्यकारो न विवक्षित इति वर्ण एव तत्र स्थानी ठगादिप्रत्ययेष्वप्यकारस्तथैव आदेशे च विवक्षित इति ठत्वाऽभावात प्राप्तिरेव नेतिभाव ॥

[3]सन्निपातेति । (कै)

इद च 'ठक् छसोश्चे' ति वार्त्तिकभाष्ये स्पष्टम् ॥

न भवतीति । (कै)

न च अपीपचन इत्यत्र [4] न पदान्ते ति निषेधात् स्थानिवद्भावो दुर्लभ इति वाच्यम्। पदचरमावयवे कर्त्तव्ये आदेशस्य

---

१ अ ७। पा २। सू १ ॥ २ अ ६। पा १। सू १॥
३ परिभाषेन्दुशे–८५॥ ४ अ १। पा १। सू ५८॥

पदान्तरस्यैव ग्रहणादत्र तदप्राप्तेः । पदेऽन्त इत्यस्य भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनैतदर्थलाभ । केचित्तु पूर्वोत्तरसाहचर्य्येणाभ्यस्तस्य भावरूपादेशानपहृतविकरणकस्य ग्रहणादच प्रत्यैषिषन् इत्यादौ च न दोष इत्याहुः । वस्तुत ईदृशसाहचर्य्याश्रयणाऽपेक्षया पञ्चमीसमासाऽऽश्रयणे गौरवाभाव इति अपीपचन् इति तदुदाहरणमेव बोध्यम् ॥

न च तस्मादिति । (कै)

निमित्तत्वेनाश्रितादितिशेष । वस्तुतो निमित्तत्वेनाश्रितादित्यव्यवधानोपलक्षणम ।

न च तस्मादिति । (कै)

ओकारेण व्यवधानादित्यर्थ । तदग्रे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाभावादिदमेव युक्तम् । निमित्तत्वेनेत्यादे शब्दमर्य्यादयाऽलाभाच्च । अत एव तथा हि गोशब्दे 'त्यादिसाधकमन्यथोक्तार्थस्योपपादनानपेक्षत्वेन तद्वैयर्थ्यं निमित्तत्वेनाश्रितादित्येतद्ग्रहितस्य युक्तत्व चेत्यन्ये ॥ ननु विधिग्रहणे कृतेऽपि कथ स्थानिवत्त्वेन स्वाश्रयनिवृत्तिरत आह

अच इति । (कै)

"अच परस्मिन् पूर्व इत्येको योग । 'पूर्वे"ति लुप्तविभक्तिक विधौ' इति द्वितीय । तेन स्थानिवदेवेति नियमाश्रयणमितिभाव ॥ भाष्ये

विधिमात्रे (भा)

इत्यस्य विवरणम् 'अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृताविं"ति स्थानिनीत्यर्थ ॥

वाय्वोरिति । (भा)

अत्र न बहिरङ्गासिद्धत्वम् । उभयोर्वर्णनिमित्तत्वेन समत्वात् । पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्यपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वमन्तरङ्गप्राप्तिनियामक न तु जातस्यासिद्धत्वे इति भाव ॥ भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेश-श्चोच्यते । अपरविधाविति तु वक्तव्यमि त्यारभ्य कथ यानि स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानी त्यन्ता एकदेश्युक्ति । आयन्ना-वन्नित्यनयोरसिद्धवत् सूत्रेण सिद्धे । धिन्वन्तीत्यादावुकारशब्द-वृत्त्याद्धधातुकत्वस्याबधमत्वेन तस्य दुर्लभत्वादिटोऽप्राप्ते । सिद्धान्ति-नापि भावसाधनविधिशब्दस्याऽप्युपादानमत्रेति सिद्धान्त बोधयितु तन्नोक्तम् ॥ भाष्ये

[1]धिन्वन्तीत्यादि । (भा)

यद्यप्यङ्गात्परस्य वलादेरिडित्यर्थात्पूर्वविधावित्युक्तावपि पञ्चमी-समासेनेद सिध्यति । तथाऽपि अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्येत्यर्थ इत्यभि-प्रायेणेदमित्याहु ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति । (कै)

इदमत्यग्रन्थयोजनमात्र नलय सिद्धान्त इति बोध्यम् । अत एवादिपद चरितार्थम् । [2]यण प्रतिषेधो वाच्य इतिवदिदमना-श्रित्येदमितितत्त्वम ॥

पदान्ते विधातव्ये इति । (कै)

पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्यर्थ ॥

---

१ धिन्वन्ति कृण्वन्ति । यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावान्न भवति ॥　　२ प्रतिषेधो वाच्य–। सम ॥

ततश्चेति । (कै)

एव च तत्सूत्राऽकरणलाघवाऽनुरोधेनापरविधावित्येव वक्तव्यमिति भाव । निन्यतुरित्यादिसिध्यये तस्यावश्यकत्वात चिन्त्यमिदम्। भाष्ये तु सम्भवमात्रेणेदमुदाहृतम्। उरदत्त्वमपि स्थानिवद्भावेनैव सुलभ लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधादयमपि रूपातिदेश इति वा- कैयटाशय । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परत्वमाश्रित्य शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

निमित्तेति । (कै)

निमित्त च यस्य स्थानिवत्त्व तदीय ग्राह्यम्। किन्त्विदमयुक्तम्। एतन्न्यासखण्डनायाग्रे भगवता निमित्तस्यावधिताया वक्ष्यमाणतया तदनाश्रयेणैवैतद भाष्यप्रवृत्ते ॥ अपरविधावितिन्यासेऽपि पञ्चमीसमासस्य वक्तु शक्यत्वेन तत्सग्रह इत्युचितम्। वार्त्तिक तु स्वविधिसग्रहार्थमिति स्पष्टमेव। न चात्र पञ्चमीसमासे द्वे गौरित्यत्र स्वस्मात्परस्य विधावपिस्थानिवत्त्व स्यादिति वाच्यम्। पञ्चमीसमासानित्यत्वेनादोषात ॥

प्रत्याहारग्रहणादिति । (कै)

[1]सेस्रुतो इत्यादीनामनभिधानाश्रयेणैतदुक्तम् ॥ ननु बाभ्रवीया इत्यत्र [2]"आपत्यस्ये' तिलोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्व स्यात। अवादेशनिमित्तयादिप्रत्ययसम्बन्धिन एव विधे सत्त्वात। न च [3]"न

---

१ सेः स्रुव । ग ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू १५१ ॥
३ अ १ । पा १ । सू ५८ ॥

पदान्ते ति निषेध । [1]स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधादत आह

बाभ्रवीया इति ॥ (कै)

ढको विधिरिति । (कै)

विधिशब्दो भावसाधन । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समास ॥ [2]द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशात् स्वविधौ स्थानिवत्त्वमनित्यमिति बाभ्रवीयनैधेययोन दोष इति परे ॥ भाष्ये [3] ऽथे त्यादिना सगृहीतमि त्यन्तेन काका प्रश्न । तदेवाह

व्यवधानात् प्रश्न इति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

एव च उत्तरस्येत्यस्यानुपस्थाने तदङ्ग निर्दिष्टग्रहणमपि नोपतिष्ठत इति भाव ॥

तस्मिन्निति । (कै)

[4] तस्माद" इति सूत्रे [5] तस्मिन् इत्यतोऽनुवर्त्तमानस्य निर्दिष्टस्येत्यथ । [6]वरेग्रणाच्च लिङ्गादच सूत्रे तदनुपस्थितिर्बोध्या ॥

---

१ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत (न पदान्त द्विवचन— —१ । १ । ५८ । एतत सूत्रस्य वार्त्तिकम) ॥

२ द्वयोरेकस्य इतरच् । देयम्दयो । किरतौ लवणौ । इत्यादिज्ञापकमत्र ॥

३ अथ निमित्तेऽभिसम्बध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरण तदपि सगृहीत भवति । कि पुनस्तत । पद्वा म्ह्येति ॥

४ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥ ५ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

६ स्वरग्रहणाच्च । क । ग ॥

[1]सम्बन्धसामान्ये इति । (कै)

न तु कर्मणीत्यर्थ । तेन सर्वलक्ष्यसिद्धिरिति भाव ॥ भाष्ये

पूर्वं स्यादिति । (भा)

पूर्वो न स्यादित्यस्याप्युपलक्षणम । तदाह

स्वाश्रयनिवारणार्थमिति । (कै)

एव च प्रकृतसूत्रे उभयोरपि ग्रहण बोध्यम ॥ कैयटे

---

१ अय विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति । अस्ति भावसाधन । विधान विधिरिति । तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने न सर्वमिष्ट सगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादान विज्ञास्यते । पूर्वस्य विधान प्रति पूर्वस्य भाव प्रति पूर्व स्यादिति स्थानिवद्भवतीत्येवमाट भविष्यतीट च न भविष्यति । दध्यत्र । मध्वत्र । चक्रतु । चक्रु । इति परिहार वक्ष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

स्तोष्याम्यह पादिकमौदवाहि
तत श्वोभूते शातनी पातनी च ।
नेतारावागच्छत धारणि रावणि च
ततः पश्चात स्रस्यते ध्वस्यते च ॥

स्तोष्यामीति । कथयिष्यामीत्यर्थं ॥ पादिकमिति । पादोऽस्यास्तीति ठन् । दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक । चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात् । 'पद्भावे इके चरतावुपसख्यानम्" (पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ । एतत सूत्रस्य वार्तिकम्) इति पद्भाव ॥ उदक वहतीत्यण् । सज्ञायामुदभावः । अपत्ये इञ् ॥ श्वोभूतिर्नाम शिष्य । तस्याऽऽमन्त्रणम् ॥ शातनपातनशब्दाभ्या गौरादित्वाङ् ङीष् ॥ नेताराविति । शिष्ययोरामन्त्रणम् । नयेते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ ॥ धारणरावणशब्दाभ्यामिञ ॥

भावसाधन एवेति । (कै)

एव शब्दोऽप्यर्थ इति केचित । न पदान्त इति सूत्रे एतत-स्फुट वक्ष्यते ॥ भाष्ये

परिहार वक्ष्यतीति । (भा)

दध्यत्रेत्यत्र यण प्रतिषेधारम्भ चक्रतुरित्यादौ [१] द्विवचने-ऽचीति ॥

चरत्यर्थे इति । (कै)

[१] पङ्क्तावे इके चरतौ इत्युपसख्यानादितिभाव ॥

[२]गौरादित्वादिति । (कै)

शदेर्ण्यन्ताद्युजितिभाव । टिलान्ङीविति सप्तमे आकर । शातनीमित्यादा वल्लोपो न इत्यल्लोपप्राप्ति । धारणिमित्यादौ धृरुभ्या ण्यन्ताभ्या ल्युटि णत्वस्यासिद्धत्वात [४] नस्तद्धित इत्यस्य प्राप्ति ॥ भाष्ये

[५]यजादिभ्यो विहित इति । (भा)

एव च वच्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्य क्विपि सप्रसारण न भवत्येव । क्विवभाव एवेत्यन्ये ॥

नित्यादपीति । (कै)

[६] 'नाजानन्तर्ये इति निषेधस्तु अनित्यो नास्त्येव वेति भाष्या-

---

१ अ १ । पा १ । सू ५९ ॥

२ पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ । एतत सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

३ षिद्गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १४४ ॥ ५ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

६ नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्ति । ५१ परिभाषेन्दुशे-॥

श्रय । पूर्वनिमित्तकार्य्यत्वम अत्रान्तरङ्गत्व विवक्षितम् ॥ उदा-हरणत्ववादी आह । भाष्ये

[1]अनेनाऽपीति ॥ (भा)

सति स्थानिवत्त्वे इति । (कै)

एव च द्वयोरपि नित्यत्वेनोच्चारणक्रमे प्राथम्यात पूर्वं पूर्वयणा-देश एवेति भाव ॥ [2] इतर । उदाहरणत्वखण्डनवादी ॥

शब्दपरेति । (कै)

उच्चारणक्रमीयप्राथम्यस्य शास्त्रेण बाध इति भाव । ततसूत्रे व्यक्तिन्यायेन सूत्रपाठत शब्दतश्चोभयविधमपि परत्व गृह्यत इति तात्पर्य्यम् ॥ नन्वेव कार्य्यपरमित्युच्यते तत्कथमभेदे स्यादत आह

एकमपीति । (कै)

व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादिति भाव ॥ विषयगत पौर्वा-पर्य्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यत इत्यत्र तात्पर्य्यम । विप्रतिषेध-शास्त्रप्रवृत्तियोग्य 'नचास्ति यौगपद्येनेति' भाष्यबोधित विरोधमुप-पादयति ।

एकस्य चेति । (कै)

प्रसङ्गे आदेशविधानादादेशसमये स्थानिनोऽसत्त्व निमित्तत्व

---

१ अनेनाऽपि सिद्ध स्वर । कथम ।

आरभ्यमाणो नित्योऽसौ परश्चाऽसौ व्यवस्थया ।

युगपत् सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥

२ कैयटे । इतर आह ॥

व सत्वे सत्वाऽसत्वे चैकच युगपद विरुद्धे। एव च द्वयोयणोर्योग
पद्याऽसम्भव इति भाव ॥ भाष्ये

बहिरङ्गेण सिद्धतीति। (भा)

तेनैव कार्य्येति सिध्यति न सूत्रेणेत्यथ । एव च शब्दत परत्व-
मादाय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तात्पर्य्यम । उदाहरण-
वादी अन्तरङ्गपरिभाषाऽऽश्रयण विनापि स्वर साधयति भाष्ये

एव तर्ह्णीति ॥ (भा)

[1]स्वरविधाविति। (भा)

अस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वादिति भाव ॥

[2]अवश्यमेवेति। (भा)

एव च तथैव सिद्धत्वान्नैतदस्या [3]उदाहरणमिति भाव ॥

सा चाप्येषेति। (भा)

प्रकृतोदाहरणविषयपूर्वनिमित्तकमन्तरङ्गमित्यशो न्यायसिद्ध

---

१ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नाऽस्ति व्यवधानम। सा तर्हि एषा परिभाषा कर्त्तव्या ॥

२ ननु चेयमपि कर्त्तव्या असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इति। बह्वप्रयोजनैषा परिभाषा। *अवश्यमेवैषा कर्त्तव्या। साचाऽप्येषा लोकत सिद्धा। कथम। प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते। तद्यथा। पुरुषोऽय प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीर कार्य्याणि तानि तावत करोति तत सुहृदा तत सम्बन्धिनाम् ॥

३ अस्योदाहरणम। सम ॥

---

* अवश्यमेषा कर्त्तव्या। ग। क। किल्हरणमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽपि ॥

इति तदनाश्रयणमशक्यमिति भाव ॥ ननु प्रत्यवयववर्त्ती लोकरूपोऽवयवी लक्ष्यत इति नाथ प्रकृतानुपयोगादित्यत आह

प्रत्यासन्नेति ॥ (कै)

अङ्गानामिति । (कै)

अङ्गिन प्रतीतिशेष ॥

अङ्गमङ्गमिति । (कै)

प्रत्यासन्नवर्त्ती तत्कार्य्याभिनिविष्टो लोको दृश्यत इति भाव । प्रत्यासन्नत्व च प्रथमोपस्थितत्वरूपम् ॥ भाष्ये शरीर प्रतीत्यन्वय । प्रतियोगे द्वितीया ॥ भोग सुखादिसाचात्कार ॥ आसत्ति" प्रथमोपस्थिति । युगपदुपस्थिताविदम् । क्रमेणोपस्थितावपि आसत्तिवशादेव पूर्वं सुहृदामुपस्थितिरिति बोध्यम् ॥ ननु अन्वितस्य वाक्यार्थेन योगो भवतीत्ययुक्त शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात शब्दस्य विरम्यव्यापाराभावाद् युगपदेव सकलार्थप्रतीते क्रमाभिधानमप्यसगतमितत आह

नित्येऽपीति ॥ (कै)

[1]असत्त्वमपीति । (कै)

असत्यमपीति पाठान्तरम् । शब्दजन्यबोधे वस्तुगत्याऽसत्त्वादित्यर्थ । कि तु शास्त्रवासना कल्पितोऽय प्रक्रियाद्शाया क्रम । अथवदुद्देश्यकप्रातिपदिकसञ्ज्ञोद्देश्यकडीबाद्युद्देशेन शास्त्रे स्वादिविधानादिति बोध्यम् ॥ वस्तुत प्रकृतितदर्थावश्यसत्यमेव कुतस्तत् क्रमेऽस्य सत्यतेत्यत आह

---

१ "असत्यमपीति" इतिपाठ स पुस्तके ॥

प्रकृत्याद्यर्थं चेति॥ (कै)

असत्यमपीत्यनुकृष्यते॥ भाष्ये

सामान्यभूतेऽर्थे वर्त्तत इति। (भा)

वर्त्तन नाम सामान्याभिधानम्॥

विशिष्ये। (कै)

विशेषणविशिष्टे तदैव विशेष्यत्वात। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भाव॥

तदनुरक्तेति। (कै)

सामान्यस्य कार्य्यानहत्वाद्व्यक्तिस्तदाश्रयतया शब्दार्थत्वेन कल्प्यत इति भाव॥ भाष्ये

उपजायत (भा)

इत्यस्य वोधविषयो भवतीत्यथ॥

व्यक्तस्येति। (भा)

द्रव्यस्य सतो बुद्ध्यारूढस्येत्यथ॥

तत्पूर्वमिति। (कै)

आश्रयप्रतीत्युत्तरमेव तदाकाङ्क्षणादिति भाव॥

वस्त्वन्तरेति। (कै)

स्वसमवायिकारणनानावस्त्वपेक्षयेत्यथ॥ एकत्वस्य तस्याऽभावादाह

एकत्वेति। (कै)

एव च प्रयोजनाऽपेक्षया सापि वहिरङ्गेत्यथ॥

सजातीयेति । (कै)

द्रव्यत्वेन स्वाश्रयत्वेन वा सजातीयत्वम् ॥ ननु लिङ्गादिभिरेकार्थसमवायाविशेषात् कथ शक्तेर्बाह्यत्वमत आह

कर्मादीनि त्विति ॥ (कै)

न्यायप्राप्त क्रम इति । (कै)

शास्त्रकल्पितन्यायप्राप्त प्रक्रियादशायामित्यर्थ । अनेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणत्वाद्यपि तान्त्रिककल्पितमिति सूचितम् ॥ भाष्ये

यथैवेति । (भा)

अर्थाना लिङ्गसख्याकारकाणाम् ॥ 'प्रादुर्भावो' ज्ञानम् ॥ 'शब्दानामपि तद्बोधकस्त्रीप्रत्ययविभक्तीनामपि । अस्य प्रादुर्भाव इति शेष ॥ 'तद्वत्कार्य्यैरपी त्यस्य तथैवानुपूर्व्येत्यर्थ । येन क्रमेण-शब्दोपस्थितिस्तेनैव क्रमेणकार्य्यमितिपूर्वमीकारनिमित्तको यणिति भाव । तत्र पदस्यैव विभज्यान्वाख्याने सर्वेषा युगपत्प्राप्तावनया-व्यवस्था । क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्व [1]'पूर्वयणादेशस्य परयणादेशस्य बहिरङ्गत्व तु निमित्ताभावादप्राप्तत्वरूप बोध्यम् । अत एव वाय्वोरित्यत्र नासिद्धत्वम् । एव विधान्तरङ्गत्वस्य दृष्टान्तादिवत्त्वेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वात् । स्पष्ट चेद [2]"वाहऊठ्" सूत्रे कैयटे । यत्तनयारीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति । तदयुक्तम् । अन्तरङ्गशब्दार्थाभावात् । अङ्गशब्दस्य तत्र निमित्तपरत्वात् ॥

---

१ पूर्वयणादेशस्य बोध्यम् । असिद्धत्व परयणादेशस्य निमित्ताभावाद्-
-। क । ग ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

अवधीदिति । (भा)

यद्यपि [1] अतो लोप इत्यत्र [2] आर्धधातुक इति विषयसप्तमीति [3] 'अचोयद्' इति सूत्रस्थभाष्यादतोयत इत्यपरनिमित्तकत्वात्कथं स्थानिवत्त्वं तथापि विषयसप्तमीत्वेऽपि परबुद्धिनिमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वमस्त्येवेत्याशय । स्वतन्त्रवधधातुस्तु नास्त्येव अदन्तत्वे [4] जनिवध्योश्चे ति वधिग्रहणमपि न कर्त्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥

बहुखट्वक इति (भा)

भाष्ये । [5] 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' इत्युक्तेरिति भाव ॥

नन्वादेशस्य सत्त्वादनादिष्टादित्यनुचितमत आह

अकृत एवेति । (कै)

उपलक्षणमेतदिति भाव ॥ ननु सूत्रेऽनादिष्टादित्येतदनुपादानात्कथमेतल्लाभोऽत आह

[6]अजपेक्ष्येति । (कै)

लक्ष्यानुरोधादिति भाव ॥ कर्मणि क्ते अनादिश्यमानादित्यर्थ स्यादत आह

आदेशनमिति । (कै)

बहुव्रीहौ [7] 'निष्ठेति' पूर्वनिपातस्तु न । तत्प्रकरणानित्यत्वात ॥

नन्वत्र पूर्वत्वविज्ञाने आदेशेन पूर्वत्वस्याऽविशेषणात्तद्यर्थेत्ययुक्तमत आह

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ४८ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू ४६ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू ६३ ॥ ४ अ ७ । पा ३ । सू ३५ ॥
५ अ ६ । पा २ । सू १७५ ॥ ६ अजपेक्षस्येति पाठ कैयटेऽस्ति ॥
७ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

यथेति । (कै)

परमतेन दृष्टान्त इतिभाव ॥ पूर्वविध्यभावादाह

धिन्वन्तीति । (कै)

अन्यथेडापत्तिरिति भाव । अत्र यद्वक्तव्य तदुक्तम ॥ पञ्चमी-समासाश्रयेण वैयाकरणे दोषमाशङ्क्याह

वैयाकरणेति । (कै)

[1]ऐज्विधानसामर्थ्यात् तत्र न भवति स्थानिवत्त्वमितिपरे ॥ विधिग्रहण स्थाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वात्तत्रादेशलक्षणेत्यसगतमत आह

भाष्यकारेण त्विति । (कै)

इद वार्त्तिकमिति न विरोध इति भाव ॥

निवर्त्यत इति । (कै)

उत्सृज्यते निवर्त्तते इत्युत्सर्ग इति भाव ॥

नत्वानन्तर्य्यं इति । (कै)

पूर्वविधावित्युक्ते शास्त्रीये कार्य्येऽतिदेशप्रवृत्तिरिति भाव ॥

---

१ न य्वाभ्या पदान्ताभ्या पूर्वौ तु ताभ्यामैच । ७ । ३ । ३ । अनेनैजागम । अत्राह भगवान् महाभाष्यकारः ।

य्वाभ्या परस्यावृद्धित्वमपवादौ वृद्धेर्हि तौ ।
नित्यावैचौ तयोर्वृद्धि किमर्थं नेति पिष्यते । १ ॥
यत्र य्वाभ्यां परावृद्धिस्तत्राप्यश्वेयथा न तौ ।
अचामादेर्य्वाभ्या हि तौ कथ द्याग्यौतिके न तौ । २ ॥
यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवावत्र योर्हि सा ।
अथ कस्मात्पदान्ताभ्या यथेयो न भवेद्यथा । ३ ॥

प्रयोगे इति। (कै)

उच्चारणे इत्यर्थ ॥ भाष्य

[1]न हि देवदत्तस्येति। (भा)

हतेऽपि न जीवन चेत् किं वक्तव्य तदारोप इत्यर्थ ॥

[2]उक्तं वेति। (भा)

[3] षत्वतुकोरि त्यत्र वचनद्वयकरणाऽपेक्षो विकल्प ॥

तदेव नामेति। (भा)

[4]"इको यणचि" इत्यस्मिन्नित्यर्थ ॥ चिणो लुकि तग्रहणाभावे किं ततरामृशब्दस्य लुगुच्यते उत तेषा क्रमेण। नाद्य । सघातस्याप्रत्ययत्वात। नान्त्य इत्याह भाष्ये

[5]तलोपस्य चेति॥ (भा)

---

१ नह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥ तस्मात स्थानिवद्वचनमसिद्धत्व च। वा ॥

२ किमुक्तम। स्थानिवद्वचनानर्थक्य शास्त्राऽसिद्धत्वात। वा। स्थानिवद्वचनमनर्थकम। किं कारणम। शास्त्राऽसिद्धत्वात। नानेन कार्य्यासिद्धत्व क्रियते। किं तर्हि। शास्त्राऽसिद्धत्वमनेन क्रियते। एकादेशशास्त्र तुक्शास्त्रेऽसिद्ध भवतीति ॥

३ अ ६। पा १। सू ८६॥ ४ अ ६। पा १। सू ७७॥

५ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्य सघातस्याप्रत्ययत्वात। वा॥ तलोपस्य चासिद्धत्वात्। वा॥ चिणो लुक। ६। ४। १ ४। एतत सूत्रस्य वार्त्तिकमिति ॥

एवमसिद्धवचनमात्रेण निर्वाहमुक्त्वा सूत्रकृत स्थानिवत्त्व समर्थयति

[1]काममिति ॥ (भा)

नह्यभावेति । (कै)

इह" इत्यस्य सूत्रे इत्यर्थ इति भाव ॥ ननु पूर्वमस्यार्थस्य विधिशब्देन साधितत्वात्कथ तत्करणरूपो न भार इत्यत आह

विधिशब्द चेति । (कै)

अध्याहारमात्रेणेति भाव ॥ भाष्ये

एवमादेशेऽपि न भवतीति । (भा)

आदेशनिमित्तकोऽपीत्यर्थ ॥ यद्यपि व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तत इति भाष्यकृता पूर्वमेवोक्त तथापि तदर्थप्रतिपादकवार्त्तिक-मवतारयितु पृच्छति भाष्ये

किं पुनरिति ॥ (भा)

अव्यवहितसम्भवे इति । (कै)

[2]"छन्दसि परेऽपि' [3] व्यवहिताश्च" इत्यनेन पूर्वपरशब्दयोर-

---

१ काममतिदिश्यता वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति ।
कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्य वक्त्रध*धीन हि ॥
अथवा वतिनिर्देशोऽय कामचारश्च वतिनिर्देशो वाक्यशेष समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवा । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्या कलाः । सन्ति न सन्तीति ॥

२।३ छन्दसि परव्यवहितवचन च । इति वार्त्तिकमुक्त्वा "छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च (१।४।८१।८२।) इति वक्तव्यम्" इत्युक्त भगवता ॥

---

* अधीनमिति । अध्युत्तरपदात् खविधानाद् आयत्तार्थवाचि अधीनशब्द ॥

व्यवहितार्थे मुख्यत्वबोधनादिति भाव ॥ [1]'तस्मिन्' इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद्व्यवहिताव्यवहितसाधारणे पूर्वशब्दस्य शक्ति । अन्यथात् पूर्वमानयेत्यादि तु तात्पर्य्याऽनुपपत्त्या विशेषे लक्षणा 'छन्दसि परेऽपि' इत्यादौ तु पराङ्गविकलाया [2]'तस्माद्' इति परिभाषाया उपस्थितेरव्यवधानाशलाभ इह तु परे ग्रहणाल्लिङ्गात्तदनुपस्थितिरितितत्त्वम् ॥ भाष्ये एकाननुदात्तशब्देन तत्प्रयुक्त शेषनिघात ॥

उदात्तत्वमिति । (कै)

प्रत्ययस्वरेण ॥

निघातप्रतिषेधेति । (कै)

[3]'निपातैर्यद्यदि' इत्यनेनेतिभाव ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

पदसंस्कारे वाक्यसंस्कारे वा यणो वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वमित्यन्ये ॥

श्लेष्माऽग्न इति । (भा)

[4]'अमनुष्यकर्त्तृके च' इति ठक् ॥ ननु संयोगत्वस्य समुदायगतत्वेन पूर्वविधित्वाभावात कथ स्थानिवत्त्व, किं च न संयोगसंज्ञा व्यवहितस्य विधिरव्यवहितस्य [5]सत्त्वादत आह

---

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६७ ॥

३ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् । ८ । १ । ३ । एतै निपातैर्युक्त न निहन्यते । "यदग्ने स्यामहत्वम' । 'युवा यदी कृथ" । "कुविदङ्ग आसन" । "अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित' । पञ्चासो यत्र पितरो भवन्ति" ॥

४ अ ४ । पा २ । सू ५३ ॥ ५ घस्य सत्त्वाद — । क । ग ॥

कार्य्यार्थत्वादिति । (कै)

ततश्च श्रुतद्वारा व्यवहितपूर्वविधित्व सज्ञाया इति भाव ॥ ननु च उक्तहेतुना व्यवहितपूर्वविधित्वात् कथमनन्तरग्रहणे सयोगसज्ञाया विधेयत्वमत आह

[1]यथोद्देशेति । (कै)

तदा कार्य्यपर्य्यालोचन विनापि भविष्यति । कि चिदित्यभि सन्धिमात्रात तत्प्रवृत्तेरित्यर्थ ॥ ननु एवमपि पूर्वपरविधित्वात्र-स्थानिवत्त्वप्राप्तिरत आह

प्रत्येक चेति ॥ (कै)

समुदाय इति । (कै)

एव चानन्तर्य्याऽऽश्रयणे यथोद्देशपक्षेऽपि न दोष इति भाव ॥ एव च पूर्वमात्रग्रहणेऽपि स्लेश्चा२ प्ले न दोष । यथोद्देशाऽऽश्रयणादेव कार्य्यकालपक्षेऽपि यत्प्रतिबन्धद्वारा स्थानिवत्त्वस्य सज्ञाकार्य्यप्रतिबन्धकत्व तस्य पूर्वमात्रवृत्तित्वे एव स्थानिवत्त्वमिति गूढतात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

कि तर्हि पूर्वपरविधिरिति । (भा)

पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादेव च आरतुरित्यादौ [2]"ऋच्छत्यृताम्' इति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । विधिग्रहणसामर्थ्याच्चैतदर्थलाभ इत्याहु ॥

---

१ यथोद्देश सज्ञापरिभाषम् । परिभाषेन्दुशे—२ ॥

२ अ ७ । पा ४ । सू ११ ॥

पूर्वमात्रेति । (कै)

दीर्घादिग्रहणाल्लिङ्गादिति भाव ॥ ननूभयनिमित्तत्वेऽपि पर-निमित्तत्वमस्त्येवेत्यत आह

परस्मिन्नितीति ॥ (कै)

अवधारणार्थमिति । (कै)

पूर्वविधिशब्दे पूर्वशब्दस्येवास्यापि विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेद-फलकत्वादिति भाव ॥

लभ्यत एवेति । (कै)

अविशेषात्सर्वत्र प्रवृत्त्येतिभाव । आयसावित्यत्र [1] देविका शिंशपा इत्यालम ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

ननु आदिवद्भावे नौ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वेऽपि आयस् इत्यस्याङ्गत्वाभावात कथ नुम् । औ इत्यस्य साक्षाद्विहितत्वात आयस् इत्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टादेशत्वाभावाच्च स्थानिवत्त्वेन तस्याङ्गत्व-मितिचेन्न । छिन्नपुच्छश्ववद एकदेशविकृतानन्यत्वेनाङ्गत्वप्रतीत्य-व्याघातात । भूयोऽवयवसाम्यात । लोकन्यायसिद्धस्यानाश्रयणे बीजा-भावात । सूत्रमपि वक्तसाध्यमावश्यकमिति दिक् ॥ भाष्ये

न सिध्यन्तीति । (भा)

निवर्त्यत्वेनेत्यर्थ ॥ ननु अच इत्यस्य विशेषणस्यान्ययोगव्यव-च्छेदकत्वेऽपि हला व्यावृत्ति स्यान्नाजन्तरस्येत्यत आह

---

[1] अ ७ । पा ३ । सू १ ॥

गुणत्वादिति। (कै)

आदेशविशेषणत्वेनेतिशेष । वस्तुतोऽचोरादेशस्याच्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणादेशत्वाभाव इति भाष्याशय ॥ उभयनिमित्तत्वे किं परनिमित्तत्वमेव नास्तीत्युच्यते उत परमेव निमित्तं नेति। नाद्य इत्याह

अन्वयेति ॥ (कै)

नान्त्य इत्याह

अयोगेति। (कै)

विशेष्यसङ्गत एवायोगव्यवच्छेदबोध इति नियमे न मानमिति भाव ॥ भाष्ये

अथ हल्चोरिति। (भा)

अच' इत्यपि परस्मिन्निति वदयोगव्यवच्छेदकमुतान्ययोगव्यवच्छेदकमिति प्रश्न ॥

अत्यरराजदिति। (कै)

राजानमतिक्रान्तवानित्यर्थ । [१] प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिजिष्ठवद्भावाट्टिलोपस्थति बोध्यम्। पूर्वस्य विधौ इत्यनाश्रित्येदम् ॥ भाष्ये

एकादेश इति। (भा)

[२] अतो गुणे" इति पररूपमित्यर्थ ॥ "यस्येति च" इति तु न। तिलोपस्याभीयत्त्वेनासिद्धत्वादिति भाव ॥

---

१ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। गण – सू ॥

२ अ ६। पा १। सू ९७ ॥

विंश शतम् (भा)

इत्यस्य विंशतिरधिकास्मिन् इत्यर्थ ॥ 'विंश इति तु प्रक्षिप्त शतसहस्रयोरेव डस्येष्टत्वात ॥

स्थानिनो ऽनादिष्टादिति ॥ (कै)

अत्र यद्वक्तव्य तद्[1] न धातु इति सूत्रे स्थानिवत सूत्रेचोक्तम ॥ कैकेयादौ[2] केकयमित्रयु इत्यादिना इयादेशे[3] आद्गुण । अत्रापि पचे स एवार्थ इत्यत आह

परिहारान्तरस्येति । (कै)

पचान्तरस्येत्यथ । एतत पूर्वोक्तम् ॥

लोपस्येति । (कै)

समानाधिकरणेन सुपेत्यधिकारात्परसन्निधाने जायमानत्वेन परनिमित्तत्वमित्यभिमान । वस्तुत एतावता परनिमित्तत्वे [4]पादशतस्य इति लोपस्य परसन्नियोगेन विधीयमानस्य परनिमित्तत्वापत्ति । इदमपि चिन्त्यम् । परिहारान्तरस्येत्येवात्रापि समाधिरिति तत्त्वम् ॥

उपादानादिति । (कै)

यद्यप्यागत्येत्येतद्वारणायमावश्यक तत तत्र हि केवलहलो लोपस्तथापि व्याख्यानादच एवादेश इत्यन्ययोगव्यवच्छेदलाभ इति बोध्यम् ॥

---

१ अ १। पा १। सू ४॥ २ अ ७। पा ३। सू २॥
३ अ ६। पा १। सू ८७॥ ४ अ ५। पा ४। सू १॥

साक्षादेवेति । (कै)

अचो यत्र स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वमित्यर्थ । एव हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्व न स्यात्तस्मादच एवादेश प्रयोगे यच्चेत्यर्थेन तदारणमुचितम् ॥

कि पुनरिति । (भा)

आश्रितस्थानिककार्य्यमेव स्थानिवद्भावेन प्राप्यते उत अनाश्रितस्थानिक प्रतिवध्यतेऽपीतिप्रश्न । यद्यप्यय विचार प्राक कृत एव भावाऽभावातिदेश इति सिद्धान्तश्च कृतस्तथापि अन्यवार्त्तिककारकृतवार्त्तिकव्याख्यानमिदमिति बोध्यम ॥ ननु सयोगसञ्ज्ञेतिवक्तव्ये किमुच्यते गुरुविधिरिति अत आह

कार्य्यैति ॥ (कै)

नन्वचि नेत्यर्थाद द्विवचननिषेधेऽस्येव स्थान्याश्रयणमत आह

पर्य्युदासेति । (कै)

चिन्त्यमेतत । वाक वाक्क् इत्यादाववसाने द्वित्वाऽनापत्ते । हलीत्येव वक्तु युक्तत्वान्नेत्याऊ । तस्मादज्भिन्नस्याश्रयण नलच इति वक्तु युक्तम् । वागित्यादावज्भिन्नो वर्णाऽभाव एवेति न दोष ॥

यड एवेति । (कै)

एव सति पचद्वयेऽपि "वरे" ग्रहण न कार्य्यमित्यच तत्करणकथन चिन्त्यमेव स्यात् । कि च तार्किकप्रत्ययलमादायाऽपि प्रवृत्तिज्ञापनाय तदावश्यकमिति चिन्त्यम्। वरे यलोपेत्येकमेव निमित्तमित्यभिमानेन भाष्यमित्यन्ये ॥

क्सस्येति । (कै)

[1]'क्सस्याऽचि' इति क्सलोपे कृतेऽपि [2]लुग्वक्तव्य इति वार्त्तिकार्थ । पक्षान्तरे तु क्सलोपेनैव सिद्धमित्यभिमान ॥ तत्राऽप्यवश्य लुग्वक्तव्य इत्याह

अदुग्धीति ॥ (कै)

भाष्ये

[3]घ्नन्तीत्यादि । (भा)

[4] गमहन इत्यनेनाऽल्लोप । घत्वम् । [5] हो हन्ते इत्यनेन ॥

भाष्ये

[6]जग्ध्यादिष्वादेशस्येति । (भा)

जग्ध्यादिषु विषयेषु आदेशस्यार्थात्तद्रूपस्येत्यथ ॥

एकदेशविकृतस्येति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ कृतायां णिलोप इति आदित्यस्यानादिष्टादच

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ७२ ॥

२ कसलोपे लुग्वच.म । वा । कसलोपे लुग्वक्तव्य ॥

३ हन्तेघत्वम । वा । हन्तेश्च घत्व वक्तव्यम । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन । अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणाया प्रकृताविति ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू ९८ ॥ ५ अ ७ । पा ३ । सू ५४ ॥

६ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशप्रतिषेध । वा । ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिष्वादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । निराद्य । समाद्य । 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति (२ । ४ । ३६) इति जग्धि भाव प्राप्नोति ॥

पूर्वत्वमस्त्येव । [1] 'य्वल्लोपौ' इति तु णिच्स्थानिकटष्ह्यादेर्बाधकम । उक्तरीत्या वा तस्य तत्त्वम् ॥ वार्त्तिके

[2]युलोपेति । (भा)

यकारोकारयोर्लोप इत्यर्थ ॥ अकुर्व्यामित्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे परस्य यणादेशे तत तत कार्य्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

बहिरङ्गेति । (कै)

वाय्वोरित्यत्र यथाऽस्य न प्राप्तिस्तथोक्तमेवमन्यत्राऽपि बोध्यम् ॥

आत्मने पदमिति । (कै)

ङिविति शेष ॥ नन्वणन्त सौर्य्य इत्येवोदाह्रियतामत आह

सौर्य्ये इत्यत्रेति ॥ (कै)

यस्येतिचेत्यादाविति । (कै)

आदिना [3] 'सूर्य्यतिष्ये'ति यलोप ॥ [4] ष्या" ष्यप्रत्यये । अल्लोपस्यासिद्धत्वन्तु न व्याश्रयत्वात । गार्ग्यीभ्याम्' इत्यत्र गार्ग्यआभ्यामितिस्थिते पूर्वं [5]'सुपि च' इति दीर्घे यलोपाप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

पर्य्युदासाश्रयणे त्विति । (कै)

अङ्गित्वेन प्रकृत्याऽऽश्रयणात् स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या अङ्गित्वसत्त्वेन यलोप इति भाव ॥

---

१ य्वल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्य पूर्वविप्रतिषिद्धम् । वा । ६ । ४ । ४८॥

२ यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेध । वा ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४९ ॥ ४ औङः ष्या प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा ॥

५ अ ७ । पा ३ । सू १ २ ॥

सयोगसञ्ज्ञाया इति। (कै)

अस्याशय उक्त। वस्तुत स्तुतस्य त्रैपादिकत्वात्[1] पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत इत्यनेनापि सुसाधम॥

अत एव लिङ्गादिति। (कै)

न च पुत्रमासमन्तादत्तु शील यस्या पुत्रादिनीत्यादौ स्थानिवत्त्वा[2] न्नादिनी त्यस्याप्रवृत्तौ द्वित्व प्राप्नोति तद्वारणाय द्विवचनग्रहण कथमभावातिदेशे ज्ञापकमिति वाच्यम्। एतद् भाष्यप्रामाण्येन तस्यानभिधानात। शीलोपस्थितिकत्वेनाङ्रहितादिनीशब्दस्यैव तत्र ग्रहणाच्चेतिदिक्॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधिषु।१।१।५८॥

ननु स्थानिवत्त्वनिषेध विना सस्य पदान्तत्वेनाऽसिद्धेस्तस्य रुत्वसम्पादके पदत्वे स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वात सान्तस्य पदत्वाभावेन कथमत्र रुत्वप्राप्तिरत आह

---

१ पूर्वत्रासिद्धे च। वा। (१।१।५८)॥

२ अ ८। पा ४। सू ४८॥

[1]भावेति । (कै)

पदान्तेति च भावप्रधानो निर्देश इत्यपि बोध्यम । इद चिन्त्यम । द्विवचनादिसाहचर्येण पदान्तपदार्थस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहणौचित्यात । भाष्य त्वेव व्याख्येयम् । रुत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्र कर्त्तव्ये तन्निष्पादकपदत्वे च कर्त्तव्ये भावसाधनविधिशब्दाश्रयणे टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्व प्राप्नोतीत्यर्थ । यद्यपि पदसञ्ज्ञा न पदचरमावयवो नापि पदान्तस्थाने विधिस्तथापि तस्या कार्य्यार्थत्वात कार्य्यस्य च रुत्वस्य तत्त्वान्नदोष । पदचरमावयवसाधकस्यापि तत्त्वेन ग्रहणमित्याशय ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

[2]भसञ्ज्ञाऽनेति । (भा)

भत्वे प्राप्तस्थानिवद्भावस्यापि सान्तनिष्ठपदत्वाऽप्रतिबन्धद्वारा रुत्वसपादकत्वेन भत्वस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्तत्रापि स्थानिवत्त्वनिषेध इति सान्तनिष्ठभत्वेन तन्निष्ठपदत्वबाध इति भाव । न पदान्त' सूत्रदृष्ट्या त्रिपादी तु नासिद्धा। जश्चादिग्रहणात । कैयटोक्तरीत्या पूर्वपक्षयोजनेऽस्याय भाव । भत्वे स्थानिवद्भावस्य सकारनिष्ठपदान्तत्वसम्पादकतया परम्परया भसञ्ज्ञाया अपि पदा-

---

१ वेतस्वानिति भाष्यप्रतीकमुपादाय भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात" कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् (४ । २ । ८७) इति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्व पदमिति पदसञ्ज्ञाया सकार पदान्तत्व प्रतिपद्यते इति पदान्ततया विधीयमानत्वात स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्ग।" इत्युक्तम् ॥

२ भसञ्ज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥

न्तत्वसम्पादकत्वेन पदान्तत्वमिति तस्यापि निषेध इति समानावधिकत्वाङ्गत्वेन पदत्वबाध इति । [1]एव परम्परया पदान्तत्वसम्पादकस्यापि पदान्तविधिशब्देन ग्रहणे मदुक्तरीत्यैव पूर्वपक्षयोजनाऽप्युचिता ॥ ननु ड्मतुपोऽर्थान्तरेऽपि विधानात् कथ सवत्र भत्वमत आह

[2]अनभिधानादिति । (कै)

मतुशब्देन प्रसिद्धत्वाद मतुप एव ग्रहणमिति भाव ॥ तत्र पूर्वपक्ष्याह

अकारान्तमेतदिति । (भा)

साक्षात परम्परया वा पदान्तकार्यप्रतिबन्धकस्य प्रापकस्य वा निषेधे परम्परा पदान्तपदे उपस्थिते पदत्वद्वारिकैव नान्यद्वारिकेति भत्वे न निषेध इति सान्तत्वाभावात्तदप्राप्तिरिति भाव ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

ननु चेति । (भा)

अत्र पदस्योद्देश्यतयैतत्साध्यपदत्ववत्समुदायान्त्यकार्ये नाय निषेध इति पदत्वेऽपि स्थानिवत्त्वात सान्तस्य पदत्वाभावेन रुत्वाभाव सिद्ध इति भाव ॥ तत्र किमपेक्षया सम्प्रतीत्यत आह

स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । (कै)

एतत्साध्यपदत्ववतोऽत्रोद्देश्यत्वाऽसम्भव । भावसाधनेऽपि विधेयस्य

---

१ एव च । ख । ग ॥

२ तदस्मिन्नस्तीत्यनैवार्थे ड्मतुप न निवृत्तादिषु अभिधानादित्येवदाश्रित्यैतदुच्यते । अकारान्तमेतदिति भाष्ये ॥

पदचरमाऽवयवत्वं स्थानिद्वारैव वाच्यमिति स्थानिनः स्थानिवद्भावेन तत्त्वाऽभावे विधेयस्य सुतरां तदभाव इति भावः । स्थानिवत्त्वनिषेधं विना यः पदत्वेन सिद्धस्तस्य चरमावयवे कर्त्तव्य इत्यक्षरार्थः । सम्प्रतिपदशब्देन समस्तेनान्तशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुष इति बोध्यम् । यद्यपि [1] तस्य भाव इत्यादौ तत्त्वाध्यत्वप्रत्ययान्तादेरप्युद्देश्यता तथाऽप्यत्र लक्ष्यानुरोधादेवमर्थकत्वमिति तात्पर्य्यम् ॥ पूर्वपक्षी उक्ता-माशयमजानानः सम्प्रतीति पदान्तस्य विशेषणं मन्यमान आह भाष्ये

कर्मसाधनस्येति । (भा)

सम्प्रतिपदान्तस्य स्थाने विधाविति हि तदर्थः ॥

तत्र भावसाधनस्येति । (भा)

कर्मसाधनत्वे हि द्विवचनादिभिः सामानाधिकरण्यं पदान्तेः वैयधिकरण्यं च स्यात् । भावसाधने पदचरमावयवद्विवचनादिकमक-विधाने इत्यर्थः । तत्र हि पदचरमावयवत्वेन सिद्धकर्मके विधाने वक्तुमशक्यं सिद्धत्वे विधानवैयर्थ्यात । एवं चाकारान्तमेतद् इति प्रतीकोक्तायुक्त्या पदत्व एव स्थानिवत्त्वनिषेधात सान्तमेव पदत्वं प्रति भत्वे तु निषेधाभावाद अकारान्तं भत्वं प्रतीतिस्यादेव रुत्व-मिति भावः ॥

जश्त्वं प्राप्नोतीति । (भा)

[2] झलां जशोऽन्त इत्यस्य पदचरमावयवविधायकत्वात् । जश्-ग्रहणं तु [3] झलां जश् इति जश्त्वे तन्निषेधार्थम् ॥

---

१ अ ५। पा १। सू ११९ ॥ २ अ ८। पा २। सू ३९ ॥
३ अ ८। पा ४। सू ५३ ॥

एकादेशस्यैवेति । (कै)

अत एव उभयत आश्रये न इत्यनेन वक्ष्यमाण समाधान सगच्छते ॥ सिद्धान्त्येकदेश्याह

अस्ति पुनरिति ॥ (भा)

पूर्वपक्ष्याह

इह क्वानीति । (भा)

इह पदान्त एव यकारादिविधेय इति भावसाधनेऽपि सिद्ध-तीति भाव ॥

असाधारणमिति । (कै)

भावसाधनपक्षमात्र साध्यमित्यर्थ ॥ भाष्ये

[1]षडिकश्चाऽपीति । (भा)

अत्रैकादेशाऽल्लोपान्तसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया-ऽसिद्धत्वेन जश्त्वाप्रवृत्तिस्तदनन्तरन्त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वप्रसक्तिस्तत्र

१ षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति । भा । षडङ्गुलिशब्दाद् बह्वचो मनुष्य नाम्नष्ठज्वा' (५ । ३ । ७८) इति टचि कृते ठाजादावूर्ध्वम" (५ । ३ । ८३) इति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति" (६ । ४ । १४८) लोपे षषित्यर्थ शब्दोऽन्तवर्त्तिन्या विभक्त्या सिद्ध पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद कारान्तस्य भसञ्ज्ञा । पदसञ्ज्ञा तु अन्तवर्त्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्त स्येति सिद्ध जश्त्वम । कर्मसाधने तु षष षकार पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात षकारान्तस्यैव भसञ्ज्ञेति तुल्यावधिकया भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया एकसञ्ज्ञाधिकाराद् बाधनाज्जश्त्वासिद्धि ॥

कर्मसाधने "यस्येति" लोपे इक् निमित्तभत्वेन समासान्तवर्त्ति-विभक्तिनिमित्तकपदत्वस्यापि निवृत्तेः षडिकासिद्धिः॥ न च भत्वे स्थानिवत्त्वमल्लोपस्येति न समानावधिकत्वं भत्वपदत्वयोरिति वाच्यम्। साक्षात् परम्परया वा पदान्तस्थानिकविधिप्रापकप्रति-बन्धकस्थानिवत्त्वस्य निषेधेन भत्वेऽपि तन्निषेधात्। पदान्तत्वेन सिद्धस्य विधावित्यर्थे पदत्वस्य सिद्धत्वेन तद्वारकपरम्पराया वक्तुम-शक्यत्वेनान्यद्वारिकाया अपि ग्रहणात्। भावसाधनत्वे तूपस्थितपदत्व-द्वारिकैव परम्पराऽऽगृह्यते इति भत्वे निषेधाभावेन स्थानिवत्त्वाद-कारान्ते भत्वेऽपि षान्ते पदत्वस्याव्याघातेन न दोष इत्याशयः॥ कैयटे

पदान्ततांया अविधानादिति। (कै)

पदत्वस्याविधानेन धर्मविशिष्टत्वेनाऽपि पदान्तस्याविधाना-दिति भावः॥

सिद्ध इति। (कै)

जश्त्वे कार्य्ये इति शेषः॥ सिद्धान्त्येकदेशश्चाह

वाचिकस्त्विति॥ (भा)

चकारस्येति। (कै)

वाचिकेऽपि वागाशीर्दत्तशब्दात् ठचि [१]"ठाजादौ" इति शीर्दत्त-शब्दलोपे [२]"यस्येति" लोपे पूर्वोदाहरणे डत्ववद्वापि कुत्वापत्ति-रिति भावः। एवं मदुक्तरीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्ये "कथं पुन-

१ अ ५। पा ३। सू ८३॥ २ अ ६। पा ४। सू १४८॥

रित्यादि' न ह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम् इत्यन्ते कैयटश्चिन्त्यः । स्फुटार्थत्वाच्च न व्याख्यातः । तथा हि । पूर्वमेव डस्य निष्पन्नत्वादित्यसङ्गतः सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्राप्तेः । किं च षकाररूपापत्तिर्न शास्त्रीया । पदचरमावयवस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाद् इत्याद्यूह्यम् ॥ सिद्धान्त्याह

[1]कर्त्तव्योऽत्रेति ॥ (भा)

[2]पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वं दर्शयति ॥

---

१ कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । भा ॥

२ पञ्चमे ग्रीवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् (५ । ३ । ८४) इति सूत्रव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता । तथाहि । "इह षडङ्गुलिः षडिकः इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति । तत्र को दोषः । जश्त्वं न स्यात् ।

षडिके जश्त्वं उक्तम् । वा ।

किमुक्तम् । "सिद्धमचः स्थानिवत्त्वाद् (यचि भम् । १ । ४ । १८ । एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम्) इति ।

वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः । वा ।

वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वागाशीर्दत्तः वाचिक इति ।

सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् । वा ।

सिद्धमेतत् । कथम् । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः । इहापि तर्हि प्राप्नोति । षडङ्गुलिः षडिक इति ।

अषष्ठ्याजादिवचनात् सिद्धम् । वा ।

अषष्ठ्याजादिवचनात् सिद्धमेतत्" ॥

एकेति । (कै)

तथा चाज्झलादेशत्वादाचिके भत्वेऽपि न स्थानिवत्त्वमिति भाव ।
एव च भावसाधनपक्षोऽत्र स्थित ॥ पूर्वपक्ष्याह

कथ ब्रह्मबन्ध्वेति ॥ (भा)

सिद्धान्त्येकदेशी उक्तमपि च सम्प्रतिपदान्त इत्येव रूप
सिद्धान्त परेण गृहीतत्वात पक्षानुरूपबलिन्यायेनाह

[1] उभयत इति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

यस्मात् स्वादिविधिरिति । (कै)

अत एवात्र [2] नैकदेशविकृतन्यायेन धान्तस्य पदत्वसम्भावना ।
उकारान्ताद्दृद्धिविधानेनाक्परिमाणसञ्ज्ञात्वेन दुर्लभत्वात । उभयत
आश्रयणे' इत्यस्यैकदेशिमतत्वाच्च । एतच्च [3] 'अन्तादिवत' सूत्रे
वक्ष्यते ॥ पूर्वपक्ष्याह

कथ वेतस्वानिति ॥ (भा)

अथ वेतस्वानित्येव जातीयकानामेतदनुदाहरणत्वमेवेति बोध-
यितु वास्तव सिद्धान्तमाह

नैवमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

---

१ उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति । भा ॥

२ एकदेशविकृतमनन्यवत् । ३७ परिभाषेन्दुशे- ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

न च ह्मतुबिति। (कै)

एव ब्रह्मबन्धूशब्दे ऊकारो न पदमिति बोध्यम्। नन्विदम-युक्त [1]गतिकारकोपपदाना सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन सुबन्तेन समासे [2] उत्तरपदत्वे च इति [3]प्रत्ययलक्षणनिषेधेन चोत्तरस्या-पदत्वाद गोऽचेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वेनावडापत्तेरिति चेन्न। उत्तरपदस्य कार्य्यित्वे एव प्रत्यासत्त्या तन्निषेधप्रवृत्ते । अत्र चेद भाष्यमपि मानम। सुबुत्पत्ते पूर्वं समासस्य चैतद्विषयेऽनित्यत्वान्न-प्रवृत्तिरिति भाव । एव च विग्रहद्वयप्रदर्शनेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्याजादेश एव न स्थानिवदिति भाष्ये ध्वनित कानि सन्तीत्याद्येवोदाहरणम्। एव च पूर्वसूत्रेऽपरविधाविति प्रघट्टकस्थ-कैयटग्रन्थो [4] भो भगो इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थस्य चिन्त्य एव। एव षडिके इत्याद्यपि चिन्त्यम्। इकस्य पदत्वाभावेऽपि ङ्गुलिशब्दा-कारयोर्लोपे तस्य स्थानिवद्भावेन पदत्वात्तस्मिन्नन्तस्य विधिसत्त्वेन दोषादिति दिक्॥ भाष्ये

पदस्यान्त (भा)

इति पूर्वपक्षे पूर्वपक्ष्यभिमते एकपदस्याऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधे-

---

१ गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक सुबुत्पत्ते । ७५ । परिभाषेन्दुशे– ॥

२ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ । वा । नलमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ । एतत सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ ४ अ ८ । पा ३ । सू १७ ॥

ऽपि न दोष इति प्रौढ्याप्रतिपादयितु भसञ्ज्ञाच बाधिका भविष्यतीति स्वोक्तेरेकदेशाशयमाह

अथवेति । (भा)

य सम्प्रतिपदान्त इत्येतन्नु न शब्दमर्य्यादालभ्यमितिभाव । अस्य पक्षस्य कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या। तावताऽपि भसञ्ज्ञाया पदान्तविधित्वानुपपादनात । कि च यथा कारकाधिकारे कारक सत्कर्मेतिव्याख्यानेन तयो सञ्ज्ञयो समावेश उक्तस्तथाऽत्रापि स्यात। न हि भत्वपदत्वयो समावेश इष्ट । तस्मादेव व्याख्येयम्। यथा रुत्वजश्त्वादीना साक्षात प्रापक प्रतिबन्धको वा स्थानिवद्भाव प्रतिबध्यते तथा भसञ्ज्ञाविषयातिदेशस्यापि परम्परया तत्त्वाद् निषेध इति । यथैवान्यानि पदकार्य्याणि पदचरमावयवकार्य्याणि रुत्वजश्त्वादीनि तत्प्रापकपदसञ्ज्ञारूप चात्र सूत्रे उपस्थवन्ते। पदान्तविधिशब्देन गृह्यन्ते। पदचरमावयवप्रापकाद्यपि तत्त्वेन गृह्यते। एवमिदमपि भसञ्ज्ञारूपमपि। पदकार्य्यम् परम्परया पदचरमावयवप्रापक प्रतिबन्धक वा पदचरमावयवत्वेन गृह्यते इत्यथ । अय भाव । यथा पदान्तपदे उपस्थितत्वात् पदत्वद्वारिका परम्परा गृह्यते तथा पदत्वबाधकतया भत्वस्यापि प्रत्यासन्नत्वेन तद् द्वारापि पदचरमावयवविषयस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ "षडिके" तु [1] षष्ठाऽजादिवचनात्सिद्धम्' इति [2]'द्वितीयादच ऊर्ध्वलोपविधायकवचन-

---

१ अ ५ । पा ३ । सू ८४ । एतत सख्याकसूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ अ ५ । पा ३ । सू ८३ ॥

प्रामाण्यात्तद्विषये न भलद्वारा पदचरमावयवमपाकस्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति न दोष । वाचिके त्वेव न दोष । उत्तरपदलोपविधानात । पञ्चमे चेदमुपपादयिष्यते । एव च आमलकी तटी भारसीत्यादौ जश्त्वादिप्रसक्तिरेव नेति बोध्यम् । यद्यपि पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवदि ति निषेधोऽत्र प्राप्नोति । तथापि विधिशब्दो भावसाधनोऽन्तशब्दश्चरमावयववाचीत्यादि सिद्धान्तान्बोधयितु पूर्वत्राऽसिद्धे इत्यादावपि साक्षात्परम्परया वा प्रापकप्रतिबन्धकस्य निषेध इत्यादिबोधयितु पदेऽन्त इति सप्तमीसमासेन वेतस्वान' इत्यादौ न पदान्ते ति निषेधवारणेन पूर्वत्रासिद्धे ने त्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव ग्रहणमेव जश्पदेनेति बोधयितुमुपक्षेप इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अवर्णलोपविधिमिति (भा)

[1] आतो लोप इटि च इत्येत प्रतीत्यथ । एव च वरे यलोपग्रहणे कृतेऽपि 'यायावर इत्यस्याऽसिद्धिरितिशङ्का ॥ यातिरित्यस्याऽसिद्धे सिद्धान्तमाह

अथवेति ॥ (भा)

यलोपे किमिति । (भा)

यायावरे' यलोपस्य वरे इत्यनेनैव सिद्धत्वात्प्रश्न ॥

[2] क्वौ लुप्तमिति । (भा)

यद्यप्यप्रत्ययशब्देन विजप्युच्यते तथापि तस्य क्वाचित्कत्वान्नदोष । क्विग्रहण विचोऽप्युपलक्षणमित्यन्ये ॥ कैयटे

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ६४ ॥ २ क्वौ लुप्त न स्थानिवत् ॥

उक्तं हीति । (कै)

[1] कण्वादिभ्यो यग् इत्यत्र भाष्ये ॥

उपधात्वविधि प्रतीति । (भा)

प्रत्ययविधौ इत्यनाश्रित्येदम ॥

तत इति । (कै)

आदित्यशब्दादित्यर्थ । आदितेरपत्य ण्यान्ताद्देवतार्थे ण्य इति तु नोक्तम । [2] आपत्यस्य इत्यस्य प्राप्त्या पूर्वत्रासिद्ध इत्युत्तरग्रन्थासङ्गते । तस्मादेतत खण्डनमेतदज्ञानेनैवेति बोध्यम् ॥

कण्डूतिशब्दस्येति । (कै)

विशेषणत्वादित्यर्थ ॥ न चात्रालोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् एव स्यादिति वाच्यम् । जाते तत्रोठा सिद्धे । ऊठि तु न स्थानिवत्त्वमनादिष्टादच स्थानिवत्त्वाभावात् । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात स्थानिद्वारक तदाश्रयण क्वाचित्कमित्याहु ॥ ननु [3] लिती ति-वचनसामर्थ्यात् स्यादेवेत्यत आह

कारक इतीति । (कै)

अत्र वचन सावकाशमिति भाव ॥

स्वरविधौ इति (कै)

धातुस्वरप्राप्ते सस्यादिति भाव ॥

---

१ अ ३। पा १। सू २०॥ २ अ ६। पा ४। सू १५१॥
३ अ ६। पा १। सू १९३॥

अन्यव्यवधाने इति । (कै)

अजव्यवधाने इत्यर्थ । अज्व्यवेति वा पाठ । लुप्ततया तदनुच्चारणेन तदाश्रयस्यापादयितुमशक्यत्वात्तस्य स्यादिति नापादित [1]स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावाच्च ॥ ननु स्तितौ त्यच प्रत्ययात्पूर्वमित्यनुवृत्ते पूर्वग्रहणस्य सत्त्वा[2]न्निर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थिति पूर्वशब्दस्य व्यवहितेऽपीति न दोषोऽत आह

यच्च त्विति । (कै)

तच्चाव्यवधानारोपेणैव प्रयोग पूर्वादीना चाव्यवहिते एव शक्तिरिति भाव ॥

यच्च त्विति । (कै)

मुख्ये सम्भवति आरोपितग्रहणे मानाभाव इति भाव । परन्त्विद चिन्त्यम । [3] तस्मिन्निति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणात । तस्मादुत्तराशविकल्पपरिभाषोपस्थिते [4] प्रत्यय [5] परश्च इत्यादौ दृष्टत्वादत्राप्युपस्थितिरितितत्त्वम ॥

पक्षे स्यादिति । (कै)

[6] अनुदात्त पदम् इति वचनात पचे इत्युक्तम् । चिकीर्षक इत्याद्यर्थमावश्यकेन निषेधेनैव सिद्धेस्तित्त्वसामर्थ्यमेव कथमिति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

---

१ स्वरविधौ । क्रम् ॥   २ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥
३ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥   ४ अ ३ । पा १ । सू १ ॥
५ अ ३ । पा १ । सू २ ॥   ६ अ ६ । पा १ । सू १५८ ॥

पचारत्य इति । (भा)

अन्तरङ्गत्वेनापीद सिद्धम। बकुखट्वक इत्युदाहरणम्। अत्र कपि [1] 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वत्वे तस्य स्थानिवत्त्वाद ह्रस्वान्तेऽन्त्यादिति स्वरो न भवति। प्रतिदीव्ने त्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वमल्लोपस्येति न शङ्क्यम। त्रिपाद्या तदप्रवृत्ते। वाय्वोरि त्यत्रापि यथा न था तथोक्तम ॥

रेफेति। (कै)

अत्र तु नान्त भमिति भाव ॥ न सूत्रान्तरवृत्तित्व प्रकृतत्वमित्याह

प्रस्तुत इति। (कै)

पदान्तरेणाव्यवधानरूपाऽऽसत्तिरानुपूर्व्यम्। विच्छिन्ना विभिन्नदेशस्था ॥ भाष्ये

[2]यथेष्ट सम्बन्ध । (भा)

इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूप ।

---

१ अ ७। पा ४। सू १५ ॥

२ आनुपूर्व्येण सन्निविष्टाना यथेष्टमभिसम्बन्ध शक्यते कर्तुम ॥ नचैतान्यानुपूर्व्येण सनिविष्टानि ॥ तथानुपूर्व्येणापि सनिविष्टाना यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्व हरसि शिरसा कुम्भ भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्व कुम्भ हरसि शिरसा अनड्वाह साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति ॥

असम्भवादिति । (कै)

चख्नतु जग्मतुरित्यादौ सम्भवात् चिन्त्यमिदम् ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

व्याख्यानाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

एतावदिति । (कै)

पूर्वोक्तो *नियमोऽपीत्यर्थ ॥ ननु सूत्रस्यैकत्वात्तावन्मात्रविषये तादृशो वाक्यार्थो दुर्वच इत्यत आह

ग्रहणकवाक्यादिति ॥ (कै)

[1]पाठक्रमादिति । (कै)

आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्वाकाङ्क्षितार्थान्वयक्रम । एव च कल्पितासन्नवाक्याद्बोधविषये तात्पर्य नियामकमिति भाव । भाष्यात्तु आसत्त्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशा-द्व्युत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति भाव ॥ साचीनम् इत्यस्य तिर्यग्गच्छन्तमित्यर्थ ॥ [2] क्लिलुग्' इति वार्त्तिके क्वावि त्यत्र विधावित्येतदध्याह्रियते तेन क्विनिमित्तविधावित्यर्थ । आवृत्त्या क्वावित्यादेशेनापि सबध्यते । क्विनिमित्तादेश इत्यर्थ । तदेतदर्थत पठ्यते

[3]क्वौ लुप्तमिति । (भा)

इद च क्वाचित्कमितिवक्ष्यते । एव लुग्रूपे आदेशे उपधात्व

---

१ पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयान् इति ॥

२ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् । वा ॥

३ क्वौ लुप्त न स्थानिवत् ॥

प्रयुक्ते कार्य्ये चङ्परकृत्स्ने कुले च स्थानिवत्त्व नेत्यर्थ ॥ भाष्ये [1] कौ इत्यस्य कौलुप्तमित्यर्थे उदाहरण कण्डूरिति कयजन्तात् क्विप् । अत्र यण् न यलोपस्य भवतीतिभाव ॥ तचान्य खण्डयति

यल्लोपेति ॥ (भा)

पिपठीरिति । (भा)

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन रेफान्तस्यापदत्वाद दीर्घो न स्यादिति-भाव । अत्र रुत्वमप्येतदधीनमेव ॥

लावयतेरिति । (भा)

ण्यन्तलूधातोरित्यर्थ ॥

ऊड् नेति । (कै)

कौ वान्तस्याऽनङ्गत्वादितिभाव । ऊठि एत्येधती ति वृद्धि ॥

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

[2] अच परस्मिन इति स्थानिवत्त्व तु न वृद्धेरनादिष्टादच पूर्वत्वाभावात ॥

तत्र त्विति । (कै)

कारक इत्यादौ णिस्थानिकवृद्धिविषये स चरितार्थस्तथैव च [3] आतो लोप इति सूत्रे भाष्ये स व्याख्यात इति भाव ॥ परे तु [4] चत्वतुको इति ज्ञापकाद् अनित्यत्वेनान्तरङ्गत्वमनाश्रित्य 'कौ लुप्तम्' इति न कार्य्य नित्यत्वाच्च पूर्व णिलोप । वृद्धिस्त-कृते णिलोपे उपदेशेन कृते त्वतिदेशेनेत्यनित्येतिपूर्वपक्ष्याशयमाहु ॥

---

१ कौ किमुदाहरणम ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥
३ अ ६ । पा ४ । सू ६४ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू ८६ ॥

देवयतेरिति । (कै)

ण्यन्ताद्दिवेरित्यर्थः ॥ नन्वचोऽठ् ऊौविधिमित्येव सिद्धं । नचो-कारस्य वृद्धिः स्याद् णे स्थानिवत्त्वादिति वाच्यम् । ऊठ आदि-ष्टादच पूर्वत्वादिति नेदमसाधारणमुदाहरणमिति चेन्न । सखीयते सख्युरिति ख्यत्यात सूत्रभाष्योक्त[1] ण्यन्तपदे पात पद इति [2] येन विधि इति सूत्रभाष्योक्त कण्डूति पिपठी इत्यादौ यणभावत्वयो सिद्धिस्य तस्याऽसाधारणमुदाहरण स्थानिद्वारके-ऽनादिष्टादच पूर्वत्वे तु इदमप्युदाहरणमिति बोध्यम् ॥

नैव विज्ञायते क्कौ लुप्तमिति (भा)

नैवमेव विज्ञायते किञ्चिदमपि क्काचित्क लक्ष्यसिद्धये आश्रय-णीयमिति भाव ॥

तदाश्रये इति । (कै)

[3] वृक्षजाति स्त्रियाम् इति लिङ्गानुशासनाद् वृक्षे स्त्रीलिङ्गत्व फले च नपुंसकत्वमिति भाव । वस्तुत आम्र इत्यादौ लिङ्गानु-शासनस्य व्यभिचारादेतद् भाष्यप्रामाण्याच्च बिम्बवदरामलका वृक्षेऽपि त्रिलिङ्गा इत्याहु ॥

---

१ गोमत्यतेर्गोमानिति 'उगिदचाम' इति सूत्रभाष्योक्तम् । क । ग ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

३ "वृक्षजाति" (लिङ्गानुशासन — सू) । स्त्रियामेव क्वचिदेवेदम् ॥
"फलजाति फलजातिवाची शब्दो नपुंसक स्यात (लिङ्गानुशा—) ॥

कि तर्हीति । (कै)

यौगिकत्वे हि वृक्षसम्बन्धात्फले न पुन फलसम्बन्धाद्वृक्षे इत्यत्र विनिगमनासम्भवादिति भाव ॥

विशिष्टेति । (कै)

विजातीयेत्यर्थ ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

अस्य न्यायस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वेन एव तदन्तरङ्गबाधकताबोधकत्वे तु तत्परिभाषाप्रवृत्त्याभावसंपादकस्यानिवत्त्वनिषेधायेदमिति बोध्यम् ॥

अव्ययविकेति । (कै)

[1] वोतो गुणे' ति ङीषो वैकल्पिकत्वादिति भाव ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

ज्ञानगौरवेत्यर्थ ॥ ननु भसञ्ज्ञकस्य न पुवत्त्व येन वर्णाश्रयतया भत्वाभावेन पुवत्त्व न स्यात् किं तु तत्प्रत्ययविषये पूर्वमेव पुवत्त्वप्रतिपत्तिरत आह

यद्यपीति ॥ (कै)

इह तु लुकीति । (कै)

अनेन [2] 'न लुमते' ति निषेधान्न प्रत्ययलक्षणम् । किं च ढभिन्नतद्धितविषयाभावादपि न तत्प्रवृत्तिरित्यपि ध्वनितम् । किं

---

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

चान्तरङ्गानपीति न्यायेन एकादेशात् पूर्वमेव लुकि [1]प्रत्ययलक्षण-सत्त्वे यजादित्वाभावान्न भत्वम्। न च वर्णप्राधान्याभावात् कथं वर्णाश्रये नास्तीत्युक्तिर्भगवत इति वाच्यम्। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वमिति पक्षेऽदोषात ॥ [2] न लुमताङ्गस्य इति यथाश्रुते-ऽभ्युपेत्याऽपि [3] ठक्छसोश्चे ति पुंवत्त्व भाष्ये आह

न खल्वपीति ॥ (भा)

नन्वानुग् न ङीषीत्युच्यते येन स्थानिवत्त्वेन तदापत्तिरत आह

सन्नियुक्त इति । (कै)

एवं च सन्नियोगशिष्टपरिभाषाप्राप्ताऽऽनुग्निवृत्तिप्रतिबन्धद्वारा आनुग्रक्षणमेव पूर्वविधिरिति भाव । अत एवैनेय इत्यादौ [4] यस्येति लोपे नस्य श्रवणम्। अत एव [5] अचः परस्मिन् इति सूत्रे विधिशब्दस्य भावसाधनत्वे पूर्वस्य विधान प्रतिपूर्वस्य भाव प्रतिपूर्व स्यादिति स्थानवदित्यर्थ उक्त ॥

पूर्वं स्यात् (कै)

इत्यस्य पूर्व स्थित स्यादित्यर्थो बोध्य । एवं च पूर्वसूत्रे तन्त्रेणो-भयसाधनविधिशब्दघटितग्रहणम्। यत्तु कैयटादिभि सन्नियोग-

---

१ "प्रत्ययलक्षणसत्त्वेऽपि इत्यधिकम । ग पुस्तके ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

३ वा- अ ६ । पा ३ । सू ३५ ॥

४ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

५ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

ष्टिपरिभाषाऽनित्यत्वेनेदं साधितं तद्वृथैव ॥ नन्वत्रापि [१] भस्याढे' इति पुंवत्त्वं स्यादत आह

समानायामिति । (कै)

पुंसि इन्द्रत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तं स्त्रियान्तु तत्सम्बन्ध इति भावः ॥ नन्वेवम् अग्नायी देवताऽस्याग्नेयं हविरिति उदाहरणासिद्धिस्तस्मादारोपितेन्द्रत्वाद्येव स्त्रियामपि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

अणो लुकि [२] न लुमते' ति निषेधाद् ढभिन्नतद्धितविषयाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अयवेति । (कै)

ङीलुकः स्थानिवत्त्वेन झलादीकारपरत्वाच्चेति भावः ॥

शब् लुकीति । (कै)

अन्यथा शब् लुकः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात प्राप्तिरेव नेतिभावः । [३]शब् लुकः [४]परनिमित्तत्वाभावादेव न स्थानिवत्त्वप्रसक्तिः । अत एव जुहुत इत्यादौ श्लौ स्थानिवत्त्वान्न गुणः ॥ भाष्ये

योऽसौ णाविति । (कै)

'णेणिच्युपसंख्यानम्' इति सिद्धमेतत । वस्तुभेदान्न दोष इति

---

१ भस्याढे तद्धिते । वा । तसिलादिष्वाकृत्वसुच (६ । ३ । ३५) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥ ३ वस्तुतः । क । ग ॥

४ परनिमित्तकत्वाभावात् — । ग ॥

तत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात प्रायोगिकमच्स्थानिकादेशत्वमेव अच परस्मिन् इत्येतत प्रवृत्त्युपयोगीति बोध्यम् ॥

प्रत्ययविधाविति । (भा)

अत एव चङ्परह्रस्वे निषेध साधक ॥ ननूपधात्वे स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ञ्णित्परत्वांशे णिपरत्वांशे च तस्य दुर्वारत्वेन न पटयतीत्यादौ वृद्धिर्नाऽपि ह्रस्वे निषेधो व्यथ इति चेन्न। प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन ञ्णिति णावित्यादेरङ्गविशेषणत्वस्यैवौचित्यात । उपधात्वप्रयुक्तकार्य्ये एव तन्निषेधेन णित्परत्वाद्यंशेऽपि स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च ॥

अर्क इति । (भा)

कमणि घञ्[१] चजो इति कुत्वमिति भाव ॥

नैतद् घञन्तमिति । (भा)

एरच् प्रसङ्गादित्यथ ॥

एतदपीति । (भा)

एव च कुत्व इत्यावश्यकमिति भाव ॥ वस्तुतस्तदनावश्यकमित्याह

पूर्वत्रासिद्धे इति । (भा)

अच परस्मिन् इत्येतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धानुवादोऽय तत्फलन्तु अतिदेशान्तराणा वतिघटितानामन्ता-

---

१ अ ७। पा ३। सू ५२॥

द्विवदित्यादीना चिपाद्या प्रवृत्तिबोधनम् । तेनामी चीरपेण इत्यादौ तत्सिद्धिरितिदिक् ॥

अदुग्धेति । (भा)

क्सस्यान्तलोपे [1]"झलो झली"ति सलोपे तदीयाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्व न ॥

चतुर्थत्वे इति । (भा)

भष्भावे इत्यर्थ ॥

चकार इति । (भा)

स्ध्वोरित्यनुकर्षणाय इत्यर्थ ॥

पूर्वेणैवेति । (कै)

[2] एकाचो बश इत्यनेनेत्यर्थ ॥ ननु सयोगान्तलोपप्रभृतिषु इत्युक्त्वा त विहाय कुलाद्युदाहरणदाने बीजाभावोऽत आह

सयोगान्तेति ॥ (कै)

पदान्तेति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । पदचरमावयव एव तन्निषेधात् । परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति ॥ तदुदाहरणानि दर्शयति

स्कन्दयतेरित्यादिना ॥ (कै)

काष्ठतगिति । (कै)

न च काष्ठशगेव नास्ति कुत 'काष्ठशकस्थाते'ति [3]"परश्च"

---

१ अ ८। पा २। सू २६॥ २ अ ८। पा २। सू ३७॥
३ अ ३। पा १। सू २॥

इति सूत्रस्थभाष्यादेषामनभिधानमिति वाच्यम्। यत्र सयोगादि लोपप्रसक्तिस्तद्विषयत्वेनाऽनभिधानस्यादोषात॥ नन्वत्र सयोगादिलोप प्राप्नोति न च तत्र पदान्तविधित्वमिति न तेन सिद्धिरत आह

सयोगादिलोपेति। (कै)

केचित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यादेषा प्रयोगाणामनभिधानमेवेत्याहु॥ भाष्ये

वरेयलोपस्वरवर्जमिति। (भा)

सवर्णानुस्वारदीर्घादय साहचर्य्यात त्रैपादिका एव गृह्यन्ते इति भाव॥ नन्वेव यडन्ताण्णिजन्तप्रकृतिकण्यन्ताद्वा विणि अम्र-म्रामि अम्रामीत्यादौ दीर्घो न स्यात् णिलोपाल्लोपयो स्थानि-वत्त्वादितिचेन्न॥ णेण्च्युपसख्यानाद अम्रामीत्यस्य सिद्धे। अम्र-म्रामीति यडलुगन्तादु णिचि भविष्यति। न हि यड् यड् लुको स्वरे रूपे वा विशेष॥ ग्राहितम् इत्यादौ विहितविशेषणाश्रय-णान्न दीघ इति दिक्॥ अन्ये तु तृतीयषष्ठाध्यायस्थभाष्यप्रामाण्या-दन्यदीर्घमप्युपलक्षयन्ति। एतच्च तत्रैव निरूपयिष्याम॥ भाष्ये

काक्यर्थमिति। (भा)

न च [1] स्को इति सूत्रे झल्ग्रहणापकर्षेण झलन्तसयोगस्यैव ग्रहणात्प्रकृते न दोष इति वाच्यम्। झलो लोप [2] सयोगा-न्तलोप' इत्याष्टमिकभाष्येण सयोगादिलोपे तदसम्बन्धबोधनात। त्रिपाद्या बहिरङ्गासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्चेतिभाष्याभिप्राय।

---

१ अ ८। पा २। सू २९॥ २ अ ८। पा २। सू २३॥

निगाल्यत इति ॥ (भा)

नन्वचान्तरङ्गत्वादेव लत्व सिध्यति इति वाच्यम । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्ते । त्रिपाद्या तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेश्च । न च प्रत्ययलक्षणम् । अल्विधित्वात । [1]प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थताया एव भाष्यसमतत्वात ॥ ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि माषशब्दस्य वपनीशब्देन समासे समासान्तो नकारो नेति णत्व न स्यादत आह

डीबुत्पत्तेरिति । (कै)

गतिकारकोपपदाना कृद्भिरितिवचनादिति भाव । न च बहिरङ्गासिद्धत्वेनेद सिद्धम् । त्रिपाद्या तदप्रवृत्तेरिति दिक् ॥

द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

अथाऽपीति । (कै)

प्रौढिवादोऽयम् । तत्पक्षस्याश्रितत्वात । [2]'न पदान्त' सूत्रे आष्टमिकद्वित्वस्यैव ग्रहणाच्च ॥

यण्युक्तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि स्थानिवत्त्वे द्विवचन नित्य तथापि यणपि नित्य इति परत्वात् स स्यादिति भाव । इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये

---

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ५८ ॥

[1]अभ्यासरूपं न सिध्यतीति (भा)

एतावदेवोक्तं न तु निन्यतुरित्यादावियङ् उत्तरखण्डे अवण् स्यादित्यापादितं तस्यानित्यत्वेन ततः पूर्वं द्वित्वस्यैव प्रवृत्तेरिति ॥ दुर्लक्ष्योऽपि विशेषः सूक्ष्मदृशः प्रतिदुर्वारोऽत आह

छान्दसस्यैवेति। (कै)

एवं च दातिः प्रियाणीति तिवद्वित्वाभाव इति भावः। अत्रोपधालोपस्य छान्दसत्वं वदता क्नसो लौकिकत्वमभ्युपेतम् ॥ ननु सिद्धान्ते द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यर्थस्तदाऽचीति किमर्थम्। अरिरिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थे कार्यमनुभवन् कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणेनाचापि 'नटभार्यावद्व्यञ्जनानी'ति भाष्यरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य न्नीय् इत्यस्यैव द्वित्वप्राप्त्या यङ कार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्कथं तन्निमित्तादेशे स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति चेन्न। द्वितीयहल्व्यन्तस्यैव द्वित्वमितिमते तत्सत्त्वात्। अत एव प्रातिशाख्ये उक्तं स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति। अरिरिषतीत्यादौ रि इत्यस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य अनवयवतया अनो द्वित्वानुभवेन तन्निमित्तत्वाभावादिति दिक् ॥ भाष्यरीत्या त्वधिजगे इति व्यावर्त्यं बोध्यम् ॥ ननु लिटि विधीयमानस्य गाङ कथमच्यादेशत्वमत आह

[2]कृते इति ॥ (कै)

---

१ कृत्येजन्तद्विवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। भा ॥

२ 'अधिजगे' इति कृते एप्रादेशे गाङितिप्रक्रियाश्रयेण चोद्यम्। ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ भवत्यजादेशः ॥

ङकारस्येति । (कै)

प्रकृतसूत्रे प्रयोगे निवर्त्यस्यैव स्थानित्वेन ग्रहणम् अच परस्मिन् इति वदिति भाव ।

द्वित्वकारक इति (भा)

भाष्ये। एव चाचि नाऽयमितिभाव । एव च इदमज्ग्रहणव्यावर्त्यमिति स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम। न च सिद्धान्ते आद्धधातुवे लिटी 'त्यादीना तत्र विषयसप्तमीत्वेनानैमित्तिकत्वान्न तत्र दोष इति वाच्यम् । विषयसप्तमीत्वेऽपि बुद्धिकृतनिमित्तत्वस्य दुर्वारत्वेन सनैमित्तकत्वमस्त्येवेति भाष्याशयात। अत्र पच पचा । अचि योऽजादेश स द्वित्वे कार्य्ये स्थानिवदित्येक ॥ अजादौ प्रत्यये योऽजादेश स द्वित्वे स्थानिवदिति द्वितीय ॥ द्विवचनशब्दस्याधिकरणल्युडन्तत्वाद् अश आद्यजन्तत्वाद्वा द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यादीतितृतीय ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि आदेशनिषेध इति चतुथ ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि योऽजादेश स स्थानिवद न भवति वा द्वित्वे कार्य्ये इतिपचम ॥ तत्राऽऽद्ये दोषोऽक्लावनमित्याह

अचीति ॥ (कै)

'कृते" १ 'उपधायाश्च इतीत्त्व तस्य च णिनिमित्ततयाऽप्यादेशता । अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये तद्विधानात् ॥ ननु आत्त्व कथमप्यादेशोऽनैमित्तिकत्वादत आह

शित्सहश इति । (कै)

---

१ अ ७। पा १। सू १ १॥

श्निदिति तत्पुरुष । इत्सञ्ज्ञकश्नकारादिप्रत्ययभिन्नप्रत्यय इत्यर्थ । अन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु एश्नि च कृते आत्त्वमिति भाव ॥ दिवे सनि [1] सनीवन्त्रे तीडभावपक्षे [2] हलन्ताच्च इति कित्त्वे [3] च्छ्वोरिति त्वूठि यणि च [4] सन्यङो इति द्वित्वेरूपम् ॥ द्वितीयं निराकरोति भाष्ये

[5]प्रत्यय इति ॥ (भा)

त्रपुसमिति । (कै)

त्रपषमिति पाठान्तरं त्रपुसमिति च ॥ कर्मधारयमुपपादयति

[6]विशिष्टावस्थेति । (कै)

रूपरसगन्धान्तरयुक्तमित्यर्थ । आद्ये त्रपुस फलविशेष । द्वितीये समासाभावेऽपि न क्षतिरितिबोध्यम् ॥

तद्रूपाऽऽरोपेणेति । (कै)

दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात ॥ ननु दृष्टान्ते लक्षणाया अव्यभिचारेण काव्यजननप्रतीति प्रयोजन प्रकृते च न किंचित्तथेतिलक्षणा दुरुपपादेत्यत आह

अथवेति ॥ (कै)

कालेति । (कै)

---

१ अ ७। पा २। सू ४९॥ २ अ १। पा २। सू १ ॥
३ अ ६। पा ४। सू १९॥ ४ अ ६। पा १। सू ९॥
५ प्रत्यय इति चेदिति । ग । क ॥
६ अत्र ' दध्येव ' इति प्रतीकं क ग चिह्नितपुस्तकेऽस्ति ॥

द्विवचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थ । एव चक्रतुरित्याद्यसिद्धि पुनर्यणादेशानापत्तेरिति भाव । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचन चेत्यस्य चिकीर्षितत्वेन निर्दिश्यत इति शेष ॥ तत्राश्रुतस्य प्रत्ययस्य कथ विशेष्यत्वमत आह

द्विर्वचनेनेति । (कै)

अचीत्युपादानात् षाष्ठमिह द्विवचन तच्च प्रत्यये इति तेन तद्वाचकप्रत्ययपदाक्षेप इत्यर्थ । तद्भावभावितामात्रेण निमित्तताया आश्रयणात्सन् यङन्तस्य द्वित्वेऽपि तदाऽऽक्षेप । स चाचीत्यस्य श्रवणात सप्तम्यन्तस्यैवेति भाव ॥

अचीत्येतच्च तस्येति । (कै)

विशेषणमित्याख्यते । तदादिविधिरित्यस्य तेनेत्यादि । तदयमर्थ । द्वित्वनिमित्ताजादिप्रत्ययनिमित्तोऽजादेश स्थानिवद् द्वित्वे कर्त्तव्ये इति ॥

विरुद्धत्वादिति । (कै)

एव च सहविवक्षाभावान्नैकशेषो वक्तु शक्य इति भाव ॥

[1]प्रागेव । (कै)

सर्वादीनीत्यत्र ॥ नन्वेकशेषे द्विवचनाऽपत्तिरत आह

विभक्त्यन्तयोरिति । (कै)

---

१ सहविवक्षाभावेऽपि "सरूपाणाम्" (१ । २ । ६४) इत्येकशेष सञ्ज्ञापरिभाषावल्लक्ष्यशास्त्रत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम् । विभक्त्यन्तयो श्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः ॥

परिभाषावच्छास्त्रमात्रोपयोगित्वादिति भाव ॥ प्रातिपदिकानामेवैकशेषेऽप्याह

[1]अथवेति। (कै)

नीलोत्पलस्यधिनी नेत्रे तनुर्वेतिवदिति भाव । क्रमेण बोधाद्वाऽऽवृत्तिर्वोद्धारं प्रति उच्चारयितुस्तन्त्रम्। इह निमित्तशब्देन साक्षात्परम्परासाधारणं प्रयोजकं न तु साक्षादेवेत्याग्रह । तद्भावभावितामात्रेण [2]निमित्तस्येहाङ्गीकारात। अत एव चक्रतुरित्युदाहरणसगति ॥ स्रोतःसर्वेष्वित्यस्य [3] पुयण्जिषु इति भाष्ये निर्धारणसप्तमीनिर्देशस्य च कृत्यमाह

पिपविषत इति ॥ (कै)

अनेन। (कै)

द्विवचनेऽचि' इत्यनेन ॥ नचाचोत्तरखण्डे जातयोरचो [4]'अच परस्मिन् इति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरत्वाभावात् कथ [5] ओ पुयण् इत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम्। एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्येनैव तद्प्रवृत्ते। [6] सनीवन्त इति [7] स्त्रिपूङ इति चोभयचेट् ॥

---

१ अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लभ्यते ॥

२ निमित्तस्य। क। ग॥

३ ओ पुयण्जिषु (७। ४। ८) वचन ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य ॥

४ अ १। पा १। सू ५७॥ ५ अ ७। पा ४। सू ८ ॥

६ अ ७। पा २। सू ४९॥ ७ अ ७। पा २। सू ७४॥

नन्ववर्णपरयुयणजयो णौ प्रत्ययान्तरे च सम्भवन्ति तत्कथ णावित्युक्तमित्याशङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

[1]येन नेति । (कै)

प्रकृतसूत्रे परस्मिन इति वर्त्तते तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति योऽजादेश स स्थानिवदिति सूत्रार्थ । तत्राऽनेन ज्ञापकेन व्यवाये प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते तत्र प्रत्ययव्यवधान विना वर्गादीनामुदाहरणासम्भवेन येन नाव्यवधानन्यायेनैकव्यवधाने एव प्रवृत्ति स च णेरेव सम्भवतीति भाव । न च ऊरुव्रजुऋभुशब्दादिभ्य आचारक्विपि सनि इटि द्वित्वे गुणाद्यभावे ऊरूरविषतीत्यादावित्त्वार्थं वर्गादिग्रहण चरितार्थम् । किं च भ्वादिभ्यो विजन्तेभ्य आचारे क्विपि सनि विभविषतीत्यादौ चरितार्थमिति कथ ज्ञापकत्वमिति वाच्यम । [2]"सनिग्रह" इत्यत्रोपदेशाधिकाराभावस्य [3] एकाच उपदेशे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनोक्तप्रयोगेषु तेन निषेधेनेटो दुर्लभत्वादेषामनभिधानाच्च विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च । एतेन दवादिभ्य आचारक्विपि सनि दिदविषतीत्यादावेकव्यवधानस्यैव सत्त्वेन दोष इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये

---

१ येननाव्यवधानमित्येकनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाणेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य सम्भवात ॥

२ अ ७। पा २। सू १२॥ ३ अ ७। पा २। सू १०॥

[1]णौ स्थानिवदिति। (भा)

अत्र णाविति प्रत्ययग्रहणेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थित्या तस्याचो णिनिमित्तकादेश इत्यर्थ। यदि त्वनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या नोपस्थितिरत एव [2] ह्रस्वस्य पिति इत्यादौ न तदुपस्थितिरित्युच्यते तर्हि मास्तु। णौ पर इत्यर्थे रेफेण व्यवधानात पुस्फारयिषतीत्याद्यसिद्धिरिति बोध्यम्। ज्ञापनफल तुतावयिषतीत्यादि॥

[3]तुल्यजातीयस्येति। (भा)

ण्यादिघटितधात्वच्तुल्यस्याच आदेश इत्यर्थ। षष्ठ्यन्तस्य षष्ठ्यन्ताच इत्यनेनैवान्वययोग्यत्वादिति बोध्यम्॥ अचत्वेन तुल्यत्व ज्ञातेरपीति पृच्छति

[4]कश्चेति॥ (भा)

उत्तरयति।

[5]यथा जातीयका इति। (भा)

ण्यादिघटितधात्वच इत्यर्थ॥ ण्यादिभिरचस्तुल्यत्वासम्भवात्।

[6]अवर्णपरा इति। (भा)

---

१ ओ पुयण्जिषु वचन ज्ञापक णौ स्थानिवद्भावस्य। यदयमो पुयण्ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति॥

२ अ ६। पा १। सू ७१॥ ३ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम। भा॥

४ कश्चतुल्यजातीय। भा॥ ५ यथा जातीयका पुयण्ज्य। भा॥

६ कथ जातीयकाश्चैते। अवर्णपरा। कथ जग्ले मग्ले। भा॥

अवर्णपरत्वसपादकादेशस्थानित्व इत्यर्थ । एवं चावर्णपरत्वसपादकादेशस्थानित्वेन तुल्यतेति भाव । एवं च औननद् औजढद् इत्यादि चिन्त्यमेव। किं च यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽजवर्णस्तत्रेदमिति द्विवचनेऽचि इत्यादौ भाष्यकैयटयो स्थितमिति माधवोक्त कथ भाष्यारूढमित्यपि चिन्त्यमेवेत्याहु ॥

[1]अनैमित्तिकमात्त्वमिति । (भा)

अत एव [2]'क्वावामश्च इति क्वेत्त्र क्वाबाधनार्थं पुनरत्त्वविधान चरितार्थमिति पर्युदासपक्षेऽप्यदोषम् [3]'आदेच' इत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति ॥

[4]अनच्कत्वादिति । (भा)

आटिटद् इत्यत्र णिलोपे धातोर्द्वितीयस्याज्रहितत्वादित्यर्थो बोध्य ॥

---

१ अनैमित्तिकमात्त्व मिति तु प्रतिषेध । भा ॥

२ अ ३। पा २। सू २॥

३ आदेच उपदेशेऽशितीति । ६ । १ । ४५ । अथवा पुनरस्तु पर्युदास । ननु चोक्तमशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति। नैष दोष । एकादेश पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम । यदपि प्रत्ययविधिरित्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येजन्तेभ्य आकारान्त लक्षण प्रत्ययविधिरिति यदय ' क्वावामश्च " (३ । २ । २) इत्यत्र क्वाबाधनार्थं शास्ति ॥

४ आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेषु अनच्कत्वाद्द्विर्वचन न प्राप्नोति ॥

[1]पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानीति । (भा)

द्विवचनेऽचि इति सूत्रभाष्यानि णौ स्थानिवदिति ज्ञापकभाष्यानि चेत्यर्थः ॥

न हि नित्यानामिति । (कै)

आल्लोपादीनामित्यर्थः । द्विवचनेऽचि इत्यादेरभावे द्विवचनमनित्यम् ॥ भाष्ये

[2]वक्ष्यति हीति । (भा)

[3] दाश्वान् साह्वान् इति सूत्रे ॥

[4]यणाऽत्र भाव्यमिति । (कै)

यदीयङ् न स्यात् तर्हि स स्यादिति तत्सम्भावनासत्त्वादित्यर्थः । जग्लावित्याद्यर्थं वृद्धिपाठोऽप्यत्र बोध्यः । वस्तुतोऽत्र यणादिग्रहणमचस्थानिकस्य द्विवचनात् परस्य विधेरुपलक्षणं बोध्यम् ॥ सूत्रारम्भवादी आह

स पूर्वविप्रतिषेध इति ॥ (भा)

उभयो समतया तृतीयं पृच्छति

---

१ पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि ॥

२ वक्ष्यति ह्याचार्यः । द्विवचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्यः । वा । द्विवचनं भवति विप्रतिषेधेन ॥

३ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ॥

४ ‘ यणाऽत्र भवितव्यम् ’ इति कैयटेऽस्ति ॥

[1]किं पुनरिति ॥ (भा)

स्थानिवद्भाव एव ज्यायानिति । (भा)

अयं भाव । अयं पूर्वविप्रतिषेधोऽन्तरङ्गाणां बाधको न वा । नाद्य । विभवनीयिषतीत्याद्यसिद्ध्यापत्ते । किं चेष्टानिष्टविवेकस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वेन सर्वत्रैव पूर्वविप्रतिषेधवचनस्यावश्यकत्वेनेह नित्यान्तरङ्गबाधाय सुतरां वचनावश्यकत्वेन क्व सूत्रमताऽपेक्षया लाघवमिति ॥ अन्त्ये दूषणमाह

[2]ओदौदादेशस्येति । (भा)

अत्र समानाधिकरणबहुव्रीह्यङ्गीकारे चुचावयिषतीत्यादौ दोष । स्थानिवत्त्व ल्विधित्वान्न इत्यत आह

ओदौतोरादेशो यस्मिन्निति । (कै)

इदमेव ज्ञापकमन्तरङ्गाणामिदमबाधकमिति न विभवनीयिषतीत्यादौ दोष । अत्र सनीत्यंशोऽपि पूरणीय । अन्यथा दिद्वनीयिषतीत्यादौ अनेनोत्त्वापत्ति । तत्र कृते तु निर्दिष्टपरिभाषयाऽनेकव्यवधानान्न तत्र दोष । एकणिज्व्यवधान तु "येन नाव्यवधान न्यायेन सह्यत एव । नन्विद वचन ञो सौत्राद् णिचि चङि सनि वाजीजवत् जिजावयिषतीत्यादावतिव्याप्तम् ।

१ किं पुनरत्र ज्याय । स्थानिवद्भाव एव ज्यायान । पूर्वविप्रतिषेधे* हि सतीद वक्तव्य स्यात ॥

२ ओदौदादेशस्योद्भवति स्रुद्रुप्रुज्वरादेरभ्यासस्येति ॥

* पूर्वविप्रतिषेध ह्येद वक्तव्य स्यात् । इति पाठः किलहरपमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

न च चकार एव पाठ्य । गुड्घुड्भ्या णिचि चडि सनि वाजूगवदित्यादौ दोषापत्तेरिति चेन्न। जोर्नेत्यस्याऽपि वाच्यत्वात् ॥ ओदौतो किम्। चिखादयिषति॥ च्वित्यादि किम। बिभावयिषतीत्यादि॥ यद्यपि छो छेदने चिच्छासति इत्यत्रैवातिप्रसङ्ग तथापि औसाहचर्य्यादोकारोऽपि लाक्षणिक एव गृह्यते तदादेशो वा औदादेशसाहचर्य्याद् अवेव गृह्यत इति न दोष ॥

ऊर्णुनावयिषतीति। (कै)

यद्यपि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवे इत्यस्यानित्यतया नुशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले ह्रादित्वाभावस्तथापि द्वित्वे कृतेऽपि द्वित्वनिष्पन्नस्य कार्य्ये कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वाभावबोधनात्तत्रानित्यत्वकल्पने मानाभावाच्चैतत्प्रवृत्तिकाले ह्रादित्वमस्त्येवेति बोध्यम् ॥

अभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमय इति (कै)

एव चाभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा यत्र चुटुतुशरादित्व तत्रास्य प्रवृत्तिरिति भाव। तत्रान्योदाहरण चुत्रावयिषतीत्यादि न हि तत्राद्यकाले तत्त्व चु इति कवर्गादित्वादित्याशङ्क्य ॥ ननु णेद्वित्वनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाद्बिभावयिषतीत्यादिसिद्धमिति त्वयापीत्ययुक्तमत आह

[1]ओ श्विति। (कै)

चुत्रावयिषतीत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थ ॥

परार्थम् (भा)

इत्यत्र परशब्देन ज्ञापकापेक्षया परमित्त्व विवक्षितमित्याह

---

1 अ ७। पा ४। सू ८ ॥

इत्त्वार्थमिति । (कै)

द्विवचनेऽची ति स्थानिवत्त्वात् पिपविषते यियविषतीत्याद्यर्थमित्यर्थ ॥

प्रसङ्गादिति । (कै)

वर्णप्रत्याहारजग्रहादित्यर्थ ॥

[1]सन्यत इद्भवतीति (भा)

विहितमित्त्वमिहानुवर्त्तमान 'परार्थं भविष्यती ति भाष्येऽन्वय । तत्र [2]"सन्यत इत्यभिधान स्वरूपेणेत्त्वमपूर्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थं तद्भ्रमयन्नाह

[3]अपूर्वमुत्त्वमिति । (कै)

अपूर्वत्व तदभावमात्रेण वैषम्यमस्याभिप्रेतमिति मन्वानस्तद्विघटयितुमाह पर ।

ममापि तर्ह्युत्त्वमिति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

[4]उत्त्वमपीति । (कै)

नापूर्वत्व तदभावमात्रेण वैषम्यमभिप्रेत किन्तु गौरवतदभावाभ्यामिति दर्शयितु भाष्ये

इत्त्वमपीति ॥ (भा)

---

१ अ ७। पा ४। सू ७९ ॥ २ अ ७। पा ४। सू ७९ ॥

३ इत्त्वार्थं प्रसङ्गात्त ज्ञापक त्वया त्वपूर्वमुत्त्व वक्तव्यमित्यर्थः । वै ॥

४ उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्य तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थं ॥

तदुपपादयति

यचेति । (कै)

गुणावादेशयोरिति शेष ॥

वक्तव्यमिति । (कै)

णोर्नेति वक्तव्यमित्यर्थ ॥

नन्वसतीति । (कै)

असत्यपीत्यर्थ ॥

यदीति । (कै)

लघुपरत्वाभावेन सन्वत्त्वाभावोऽचिकीर्त्तदित्यत्र दोष । दिद्वनीयिषतीत्यादावपि दोषो बोध्य ॥

अथ तुल्येति । (कै)

अवर्णपरत्व यत्राभ्यासोत्तरखण्डाद्यवर्णस्य अभ्याससञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमये परिनिष्ठितरूपे वा तत्र द्विवचनेनान्तरङ्गनित्ये बाध्येते इत्यर्थ ॥

चक्रतुरिति । (कै)

दिद्वनीयिषतीत्याद्यसिद्धिरित्यपि बोध्यम् ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टमाह्निकम् ॥

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

ननु अपत्यादिवदर्थपरोऽदर्शनशब्द इति सिद्धैवार्थस्य सञ्ज्ञा इत्यत आह

[1]स्वरूपमिति ॥ (कै)

नानुवादे इति । (कै)

तत्र हि न सञ्ज्ञाकृतोऽभाव इत्यर्थ ॥ भाष्ये

[2]उक्तमिति । (भा)

[3] नवेतिविभाषा इत्यत्रेत्यर्थ ॥ असम्बद्धपदव्यवायान्नानुवृत्तिरत आह

[4]लोप इतीति । (भा)

तदर्थान्वययोग्यताया अर्थे एव सत्त्वाददर्शनशब्दस्य तादृशार्थसञ्ज्ञाकरणे फलाभाव इति भाव । प्रसक्तादर्शनस्येत्यर्थलाभार्थं स्थाने पदस्यैवास्याप्यनुवृत्ति सुलभा । 'लुप्लृ छेदने' इति धात्व-

१ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

२ लोपसञ्ज्ञायामर्थसतोरुक्तम् । वा । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् । इति करणोऽर्थनिर्देशार्थः (वा – अ १ । पा १ । सू ४४) इति ॥

३ अ १ । पा १ । सू ४४ ॥

४ अथ ननु इत्वयाणोऽदर्शन तस्मादत्र लोप इति लोपसञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥

र्थानुसारेणान्वयलाभसम्भवादिति तु भाष्यतात्पर्यम् । [1]अभावो लोप' इति [2]अवसानसञ्ज्ञासूत्रभाष्योक्तेरदर्शनशब्देन तत्समनियतो वर्णाभाव एवार्थेति बोध्यम् । [3] स्वं रूपम इत्यस्य प्रत्याख्याने तदनुवृत्तिं विनापि सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाश्रयणे इतरेतराश्रयपरिहारेऽप्यय दोष इत्याह

यदीति ॥ (कै)

अत्र प्रत्ययो नाणित्याह

सोरिति ॥ (कै)

ञ्णिति वृद्धिनिमित्ते इति । (कै)

[4]अङ्गसञ्ज्ञासूत्रे प्रत्यासत्त्या प्रत्ययपदार्थयोरैक्याश्रयणात वृद्धिविधौ ञ्णित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गग्रहणाच्चतिभाव ॥ [5] चादिलोप' इति सग्रहायाऽऽह

अर्थादेति । (कै)

एकवचनमुत्सगत' इत्यादिशास्त्रमर्थनिरपेक्ष विभक्तिप्रसङ्ग-

---

१ अभावो लोप । ततोऽवसानं चेति । (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११ । एतत सूत्रस्य भाष्यम्) ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ११ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

४ अ १ । पा ४ । सू १३ ॥

५ चादिलोपे विभाषा । ८ । १ ६३ । चवाहाहैवाना लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥

कम् । अर्थोऽप्येकत्वादिर्विवक्षित एकवचनादिप्रसञ्जक इति बोध्यम् ॥
ननु कथं प्रसक्तस्येति लभ्यतेऽत आह

स्थाने इति । (कै)

न च पित् कृता प्रकृत्याक्षेपेणापि तुग्वारयितुं शक्य । आक्षेपे आक्षिप्तस्य शाब्देऽन्वये च मानाभावात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । किं चानुपपद्यमानेन स्वोपपादकमाक्षिप्यते यथा पीनत्वेन रात्रिभोजनं नचैव प्रकृते । न हि तत्सूत्रे आक्षेपं विना पित्कृतप्रत्ययानुपपत्तिरस्ति । नापि तदाक्षेपेण तदुत्पत्तिर्नापि [1] प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरि त्युपस्थिति । अनियमप्रसक्त्यभावेन नियमफलायास्तस्या अनुपस्थितेरित्यावेदितम् । किं चाचैव प्रकृतिं विना प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासम्भव इति दिक् । यत्तु ग्रामाधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके ग्रामे तिष्ठतीति वाक्ये [2] ल्यबलोप इति पञ्चम्यापत्तिवारणाय प्रसक्तस्य इत्यावश्यकमिति । तन्न । तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधाने-नाचाप्राप्ते । तत्त्वे लिष्टापत्ति पञ्चम्या इत्यलम ॥

अर्थादिति । (कै)

कहलक्षणादित्यर्थ ॥

शास्त्रात् । (कै)

[3]"कर्मण्यण्" इत्यत ॥

---

१ परिभाषेन्दुशे — २४ ॥
२ अपादाने पचमी (२ । ३ । २८) एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥
३ अ ३ । पा २ । सू १ ॥

अण प्रसङ्ग इति । (कै)

[1] यस्मात्प्रत्ययविधि इत्यत्र विधि प्रसङ्ग एव निविष्ट इत्यङ्गत्वमस्तीत्यभिमान ॥

षष्ठीग्रहणमिति । (कै)

तच्च षष्ठ्यन्त वैयधिकरण्येनाऽदर्शनान्वयीति बोध्यम् ॥

अचाऽपीति । (कै)

शास्त्रत प्रसक्तिरेवाऽभिमतेति बोध्यमिति भाव । अयतोऽपि प्रसक्तिर्गृह्यते इत्युत्तरम् ॥

अणोऽचेति । (कै)

परिहृत्य चाऽपवादविषयमिति न्यायेन प्रसङ्ग एव नास्तीति भाव ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ॥

ननु लुगादिविधौ प्रत्ययादर्शनविधियथा स्यादित्यर्थं प्रत्ययस्येतीत्यत आह

लुगादीति ॥ (कै)

साक्षादिति । (कै)

लुगणिञोरित्यादौ ॥

---

[1] अ १ । पा ४ । सू १३ ॥

क्वचिदिति । (कै)

यथा [1] लुग्वा दुह इत्यादौ [2] क्सस्ये ति ॥

क्वचिदिति । (कै)

वक्ष्यमाणसूत्रेषु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरित्यर्थ ॥ ननु 'अदर्शनस्येमा संज्ञा' इति अप्रत्ययस्यैता इत्यनुपपन्नमत आह

अविद्यमान इति । (कै)

प्रतियोगिविशेषणत्वेनेति शेष । वस्तुतोऽवसानसंज्ञासूत्रवक्ष्यमाणरीत्या प्रत्ययाभावस्यैवेमा संज्ञा इति भाष्याभिप्राय ॥ भाष्ये

गोरपीति । (भा)

[3] गोस्त्रियो इति समुदायाऽनुवृत्तेरितिभाव ॥ ननु [3] गोस्त्रियो इत्यत्र स्त्रीति स्वरितगुणयुक्त इति [4] "स्त्रियाम्" इत्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात्प्रत्ययान्तस्य लुक् स्यादिति तद्धितलुकि तन्निवृत्त्यर्थत्वमपि कुतो नोक्तमत आह

पञ्चेन्द्र इति ॥ (कै)

गोनिवृत्ति प्रत्ययग्रहण विनाऽपि सिध्यतीति शङ्कते

गोरिति ॥ (कै)

पञ्चगु (कै)

इत्यत्र क्रीतार्थठको [5]"अध्यर्द्धे"ति लुक् ॥

---

१ अ ७।पा २।सू ७३॥ २ अ ७।पा ३।सू ७२॥
३ अ १।पा २।सू ४८॥ ४ अ ४।पा १।सू ३॥
५ अ ५।पा १।सू २८॥

क्ते इति । (कै)

परत्वादितिभाव । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्तु अन्तरङ्गनिमित्त-विनाशकप्रत्ययलुग्विषय इति तात्पर्य्यम् । न च समासान्ते तेन व्यवधानात् कथ लुक् । गोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्येन लुकप्राप्तेरिति-बोध्यम् ॥ नित्यशब्दाऽन्वाख्यानाभिप्रायेण शङ्कते

नन्विति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

[1] यस्येति च इत्यकारलोपे सिद्धे लुग्विधानसामर्थ्येन सर्वा-देश स्यादित्यथ ॥ ननु योगविभागे सूत्रभेद कृत स्यादत आह

एकयोगेति ॥ (कै)

प्रकारान्तरम्' । योगविभागरूपम् ॥

छयताविति । (कै)

कसात् [2] प्राक्क्रीताच्छ परश्चो [3] उगवादिभ्यो यत ॥ कसे कसे स परश्चौ आङ्परयो खनिश्टृभ्या डिच्च इत्युप्रत्यय ॥

अत क्त इति । (कै)

धातौ सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् कमिग्रहणेनैव सिद्धे इति शेष । कसेस्तु कस इति न रूपम । अनभिधानादितिभाव ।

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥ २ अ ५ । पा १ । सू १ ॥
३ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

अत एवेह "कमेः सः कंस" इति भाष्ये उक्तम् ॥ नन्वेवमपि विशिष्टनिर्देशाऽभावे यञञोरपि लुक् स्यादत आह

यञञोरिति । (कै)

विकारावयवार्थप्रतीतये ह्यौत्सर्गिकाण एव लुकं विदध्यात् । न च यञञ्लुक्तां सामर्थ्याद्विकल्पोऽस्तु वेत्यनुक्तिस्तु यञञ्भ्यां मुक्त औत्सर्गिकाणः श्रवणाभावायेति वाच्यम् । यञञ्लुकामेककाल-प्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासम्भवात् । [1]"ट्युट्युलौ तुट् च" इत्यादौ तु [2]"अनद्यतन" इत्यादिनिर्देशाद्वाक्यभेदाङ्गीकारः । किं च [3]"कंसीयपरशव्ययोः" इति षष्ठीनिर्देशादपि न यञञोर्लुक् । अन्यथा पंचम्यैव निर्दिशेदितिभावः ॥

प्रकृतीति । (कै)

प्रकृतिव्यतिरिक्तप्रत्ययान्तरवाची अन्यशब्दः । तेन नञा समासे प्रकृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ भाष्ये

[4]ङ्याबिति । (भा)

प्रातिपदिकात्परस्य लुगित्यर्थे यञञोर्विधानसामर्थ्याल्लुगभावे

---

१ अ ४ । पा ३ । सू २३ ॥

२ अ ३, ५ । पा २, ३ । सू १११, १५, २१ ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १६८ ॥

४ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् । वा । यञ्ञोश्च लुगर्थम् । वा (४ । १ । १) ॥

उभयो प्रातिपदिकात्परत्वाभावेन परिशेषात [1]कसीयाद्यवयव-प्रातिपदिकात् परयोश्छयतोरेव लुगित्यर्थ ॥

विशिष्टेति। (कै)

जनपदार्थकप्रत्ययसम्बन्धिन इत्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रकृतमिति। (भा)

अत एव [2] लवणाल्लुग् इत्यत्र प्रकृतठक एव लुगिति बोध्यम्। शोभना पञ्चाला इत्यादौ इति पाठ उचित ॥

अनन्तरस्येति। (कै)

अव्यवहितस्येत्यर्थ । [3]जनपदार्थवाचके शब्दे सति तदनन्तरस्य लुबित्यर्थ इति भाव ॥ वार्त्तिककृदभिमतषष्ठीनिर्देशार्थत्वमुपपादयति

[4]आगमस्येति॥ (कै)

चय इति। (कै)

एव च वैषम्याद्यथासख्याप्राप्तेरागमस्ययोऽपि कुण्डिना कुण्डिना-श्चागमत्वय स्यु । लुक् च ज्ञापकात सर्वादेश इति विभक्तिमात्र श्रूयेतेतिभाव ॥

द्वावेवेति। (कै)

तेन नोक्तापत्तिरितिभाव ॥

---

१ कसीयपरशव्ययोर्यञ्छौ लुक च । ४ । ३ । १६८ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू २४ ॥

३ जनपदे लुप् (इत्यनेन) ४ । २ । ८१ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ७ ॥

सर्वचेति । (कै)

अजादिप्राग्दीव्यतीयविषयेऽपीतिभाव ॥

अवृद्धत्वादिति । (कै)

यद्यपि स्थानिवद्भावेन वृद्धत्वाच्छ सिध्यति तथाप्यवृद्धत्वात् प्रकृतेश्छस्य वृद्धनिमित्तत्वाच्च आकारश्रवण न स्यादिति भाव । सन्नियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशाभावे प्रतिषेधप्रयुक्तलुगभावो हेतु ॥

गोत्रे विहित इति । (कै)

नन्वागस्त्यस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहण न तु अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्येत्येतदर्थं तदनुवृत्तिस्स्यात् । [1] शिवादिभ्य इत्यत्रैव गोत्र इति निवृत्तेश्चाण्यण् साधारणोऽगस्त्यप्रकृति [2]ऋष्यणन्त एवाऽऽगस्त्य न लगस्तिप्रकृतिक [3]गर्गादियञन्त । [4] यञञोस्र इति लुका सिद्धत्वादिति चेन्न । कौण्डिन्यसाहचर्य्यणागस्त्यस्यापि गोत्रप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणाद् भाष्यमते गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपय्यन्त गोत्राधिकारेण ऋष्यणन्तस्यापि तत्त्वाच्च । वस्तुतो वार्त्तिककारस्यापीत्थमेव सम्मतमित्याह

वचनेति ॥ (कै)

सामर्थ्याल्लोपस्यैव सर्वादिशत्व कुतो न कल्प्यत इत्यत आह

विपर्य्यय इति । (कै)

न उपसञ्जातो विरोधी वैयर्थ्यप्रसङ्गोऽस्त्र यस्य तत्त्वादित्यर्थं ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू ११२ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ११४ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १०५ ॥ ४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

नत्वयमिति । (कै)

अयम् अवयवदाहादौ समुदायदाहादिव्यपदेशो गौणो न किन्तु मुख्य एव अवयवलोपे समुदायस्यापि लोपादित्यर्थ ॥

अनुनासिकेति । (कै)

[1]'अनुदात्तोपदेश इत्यनेन ॥

आयंसीत (भा)

इत्यत्र [2]'आङो यमहन' इत्यात्मनेपदैकवचनम ॥

[3]सग्मीयेति । (भा)

गमेर्विधिलिङि [4]'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदे इटि शपो बहुलं छन्दसी ति लुकि लिङ सलोपे इटोऽति उपधालोपे रूपम् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलादिङित्परत्वादनुनासिकलोप स्यात् । इद च प्रयोजनम् अप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति वार्त्तिकमते बोध्यम ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।१।१।६२॥

लक्षणशब्दार्थमाह

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ३७ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू २८ ॥

३ बहुषु भाष्यपुस्तकेषु "स रायस्पोषेण ग्मीयेति' इति पाठोऽस्ति । इलाहाबादीयभाष्यपुस्तके "रायस्पोषेण सग्मीयेति' इति पाठोऽस्ति ॥

४ अ १ । पा ३ । सू २९ ॥

[1]निमित्तमिति ॥ (कै)

कार्य्यमिति । (कै)

बहुव्रीहिर्लभ्यम् ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणेऽन्यप्रत्ययलोपेऽन्यप्रत्ययनिमित्तकार्य्य-वारणाय प्रत्यासत्तिराश्रयणीयेति भाव ॥ ननु प्रत्ययलक्षणम् इत्यस्य बहुव्रीहितयाऽनेन स्थान्यभावेऽप्राप्तकार्य्यप्रापणायातिदेश इति अत्र प्रत्ययस्य सत्त्वेन किं तन्निमित्तकार्य्यातिदेशेनात आह

प्रत्ययस्य लक्षणमिति । (कै)

यस्य लोपस्तस्मिन् सति य प्रत्ययो भवति तस्य तल्लोपेऽपि प्रादुर्भाव इत्यर्थलाघवात् षष्ठीतत्पुरुष एव स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥ रमे क्यनि हन्तेश्च क्ते [2] अनुदात्त इत्यनुनासिकलोपेऽगुरूपो-त्तमत्वादप्राप्त य्यङतिदेशत स्यादित्यथ ॥

एवं हि लोपेति । (कै)

ननु [3]"णेरनिटि" इत्यादिसामर्थ्यात् माभूत्तत्र प्रवृत्ति । यस्तु सामान्येन लोपो णाविष्टवद् इति सोऽप्रत्ययविषये चरितार्थ इति भिक्षुमाचष्टे भिक्षयतीत्यत्र पुन प्रादुर्भावार्थमिद स्यादिति

---

१ "प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्"। इति भाष्यमुपादाय "प्रत्ययनिमित्त कार्य्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः" इत्युक्तम् ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू ३७ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू ५१ ॥

चेन्न। एव हि तत्रैव प्रत्ययस्य न लोप इति वदेत्। एव च गुरुतरन्यासो ज्ञापक इति बोध्यम्॥

अन्यथा। (कै)

व्याख्यानस्य शरणत्वाभावे॥

पदसंज्ञा न स्यादिति। (कै)

तिङन्तत्वाऽभावादिति भाव॥

लोपे प्रत्यय इति। (कै)

अस्य प्रादुर्भवतीति शेष॥ ननु प्रत्ययलोप इत्युक्ते कथ सति प्रत्यय इति लभ्यतेऽत आह

प्रत्यय इति॥ (कै)

यत्कार्य्यमिति। (कै)

प्रत्ययलक्षण यत्कार्य्यं दृष्टमित्यर्थ॥

ननु [1] 'जगत्' इत्यादौ विलोपात्परत्वात पूर्वं [2] 'गम क्वौ" इत्यनुनासिकलोपे क्विपि सत्यपि तुक प्राप्तेराह

अत्रेति॥ (कै)

भिन्नविषयत्वादिति। (कै)

वार्त्तिकमते एतत्। अचिरादेशे तुडपवादत्वपरभाष्यरीत्या विषयभेदेऽपि तत्त्वे तु लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्व नेति बोध्यम्॥ वैयात्यान्न्यायाङ्गीकारे दोषमाह

---

१ द्युतिगमिजुहोतीना द्वे च (वा ३। २। १७८)॥
२ अ ६। पा ४। सू ४॥

सति त्विति॥ (कै)

एकमेवेति। (कै)

अवयवस्य प्रत्ययत्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वाभावादितिभाव। एव चानयो फलान्तराभिनिवेशो भाष्यविरुद्ध इति बोध्यम॥ ननु द्वितीयप्रत्ययग्रहणाभावे बहुव्रीह्यलाभात्तल्लभ्यकार्य्यातिदेशो न सिध्येदत आह

[1]तल्लक्षणमिति॥ (कै)

वस्तुमात्रेति। (कै)

प्रत्ययमात्रेत्यथ॥

प्रत्ययनिमित्तमेवेति। (कै)

प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तमित्यथ॥

न वर्णेति। (कै)

प्राधान्येन वर्णनिमित्तमित्यथ॥ ननु रैकुलमित्यत्रायादेशो न प्रत्ययाश्रय किन्तु तदवयवाश्रयोऽत आह

अवयवद्वारेणेति। (कै)

केचित्तु प्रत्ययग्रहणमित्यस्य द्वितीयप्रत्ययपदघटित प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यथ। प्रत्ययलोपेऽपीत्येव सूत्र कार्य्यम्। अस्य तद्भवति यत्प्रत्यये सतीति शेष। स्थानिवदित्यनुवृत्तिर्वा॥

---

१ प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्य्ये निमित्तभाव प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत् सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्य्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्॥

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नलक्षणमित्यर्थ ॥

वर्णलक्षण (भा)

वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्त प्रत्यये सति वर्णनिमित्त भवतीति तल्लोपेऽपि स्यादितिभाव ॥ कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयो पर्य्यायत्वेन तद्विचारस्याऽयुक्तत्वापत्तेरित्याहु ॥

[1]**अनेनैवेति ।** (कै)

अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽपि तत्र तादृशार्थग्रहे न मानम् । [2]"आर्द्धधातुक" इत्यस्य कैयटरीत्या तोतोतीत्यादि-व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् । पूर्वसूत्रे आर्द्धधातुकग्रहणमनवकाशमिति [3] क्ङिति च इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चावृत्त्यादिना तथार्थ-कल्पने तु न मानम् । किं च तथार्थकल्पने [4] "यङयक्क्यवलोपे" इति वार्त्तिक तदुदाहरणपर जीरदानु इति भाष्य चासगत स्यादिति चिन्त्यमेतत ॥

---

१ उपलब्धविवरणपुस्तके "अनेनैव" इति "एव"कारघटितप्रतीकोऽस्ति । कैयटे तु "अनेन" इत्येवास्ति । अनेन नागेशभट्टीयकैयटपुस्तके एवकारघटित एव पाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

२ अ १ । पा १ । सू ४ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

४ तथाच भाष्यम् । "परिगणन कर्त्तव्यम । यङयक्क्यवलोपे प्रतिषेध । वा । यङयक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्य । यङ । बेभिदिता मरीमृज्यः॥ यक । कुषुभिता मगधक ॥ क्य । समिधिता दृषदकः ॥ वलोपे । जीरदानु" । (२ । १ । ४) ॥

सुधे (कै)

इत्यादि धिविक्वयोनुमि विचि वलोपेऽपृक्तलोपे गुणे सुना समासे सौ हल्ङ्यादिलोपसुलोपयोरिमे रूपे। गुणनिषेधे तु सुधिन् शब्दे [१] इन्हन इति दीर्घ । सुक्ष्ण सर्वनामस्थाने च इति दीर्घ । [२] उपाधायास्र इति इत्वे रपरत्वे सुनलोपयो [३] 'र्वो इति दीर्घ स्यादितिभाव ॥

स्थानिवद्भावेनेति। (कै)

वर्णाश्रयस्य तवाऽप्यनिष्टत्वादित्यर्थ ॥ ननु शास्त्रस्य कर्तृत्वे सत कर्मत्वेन [४] उभयप्राप्तौ इति नियमा[५] च्छास्त्रस्य इति षष्ठ्यनुपपत्ता [६] कर्मणि च' इति समासनिषेधापत्तिश्च करणत्वे तु षष्ठ्युपपत्तेत्यत आह

शास्त्रमिति। (कै)

शेषत्वेन 'उभयप्राप्तौ इत्यस्याप्राप्ते षष्ठीसमासौ नाऽनुपपन्नावितिभाव ॥

आचार्य स्मर्त्तीति। (कै)

फलितार्थकथन स्मर्त्ताऽऽचार्य्येणेति लन्वाख्यायत इत्यन्वययोग्यम् ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १२ ॥ २ अ ७ । पा १ । सू १ १ ॥
३ अ ८ । पा २ । सू ७६ ॥ ४ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥
५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचन सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । वा । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायक भवति सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य ॥
६ अ २ । पा २ । सू १४ ॥

स्वतन्त्रत्वमिति। (कै)

करणस्य कर्तृत्वविवक्षेतिभाव ॥

अल्विधित्वादिति। (कै)

इमादेरितिशेष ॥ वर्णाश्रयेति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्। एव चाप्राधान्येनाल्लाश्रयणे विध्यर्थं सूत्रमितिभाव ॥ भाष्ये

अस्ति प्रयोजनमेतदिति। (भा)

उक्तप्रयोजनविशिष्ट सूत्र निर्दोष वेति काक्वा प्रश्न इति बोध्यम ॥

कि तर्हीति। (भा)

मम तु निर्दोषमेव तव कश्चिद्दोषप्रतिभासोऽस्ति चेद्वदेति प्रश्न-गर्भमुत्तरम ॥

बाधनादिति। (कै)

एव च पञ्च इत्यादौ पदत्व न स्यादितिभाव ॥

उपलक्षणार्थत्वादिति। (कै)

तयोरपि पूर्वपक्षबीजस्य समत्वादितिभाव। तत्र श्लुलुपो प्रत्यय-लक्षणस्य फल चिन्त्यम। लुकि तु पञ्चेत्यादौ पदत्व फलमस्ति ॥

समावेशदर्शनादिति। (कै)

हत्वेत्यादिष्वितिभाव। लोप सञ्ज्ञा यस्येति बहुव्रीहौ मत्व-र्थीयानुपपत्तिस्तान्तेन षष्ठीसमासेऽर्थाऽसङ्गतिरत इन्नन्तेन षष्ठी-समास इत्याह

लोपस्येति॥ (कै)

सङ्कर इति । (कै)

परस्पर लोपशब्दभावितप्रत्ययाऽदर्शनविषये लोपसञ्ज्ञया चेत्यथ । प्रत्ययादर्शनमात्र सकल लुमत्सञ्ज्ञ प्राप्नोतीति भाष्याऽचराथ ॥

[1]उतो वृद्धिरिति । (पा)

न च तत्र [2]'नाभ्यस्तस्य' इति वक्तनाद्दोष । अत्र पक्षे व्यभिचाराभावात तदनुवृत्त्तेर्वक्तुमशक्यत्वात ॥

हरीतकीति । (कै)

नन्वत्र सत्यपि ङीषो लुकि युक्तवद्भावात पुनर्ङीष् स्यादिति चेन्न । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादित्याहु । हरितक्या [3]"हरितक्यादिभ्यश्च' इत्यणो लुप् । यद्वा हरीतकीवेय प्रतिकृतिरिति कनो लुप् । लवण इत्यत्र [4]"लवणाल्लुक' ॥ तद्भावितग्रहणे युक्तिमाह

तत्राश्रितेति । (कै)

आश्रित स्वरूपस्य व्यापारोऽदर्शनविषयो यैस्ते तथोक्ता इत्यर्थ । अदर्शनबोधका लुगादिशब्दा प्रत्ययादर्शनस्य सञ्ज्ञेत्युक्ते प्रत्यासत्त्या यया सञ्ज्ञया यददर्शन भाव्यते तस्यैव सा सञ्ज्ञेति लभ्यते इति भाव ॥ प्रत्यासत्तिस्त्वैर्दुर्ज्ञेयेत्यत आह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

तेन लुगादिशब्दभावितमदर्शन क्रमेण तत्सञ्ज्ञमित्यर्थ ॥ अदर्श-

---

१ अ ७। पा ३। सू ८९॥ २ अ ७। पा ३। सू ८७॥
३ अ ४। पा ३। सू १६७॥ ४ अ ४। पा ४। सू २४॥

नस्य नित्यत्वेऽपि तद्भावितत्वस्य शास्त्रायत्तत्वादितरेतराश्रयत्व तद्-वस्थमेवेत्यत आह

भाविसञ्ज्ञेति ॥ (कै)

तद्भावितग्रहणपक्षे [1] यथैव इत्यादिग्रन्थोऽनुपपन्न इत्यत आह

[2]तिसृणामिति । (कै)

इतरेतराश्रयपरिहाराय भाविसञ्ज्ञाविज्ञाने गौरवाऽऽपत्त्या सामर्थ्यात्तिसृणामसङ्कर प्रतिपादितो न तु तद्भावितपक्षाश्रयेणे-त्यभिमान ॥

वैयधिकरण्यादिति ।

भवनक्रियाया प्रकृते कर्तृत्वादितिभाव ॥

क्वचिद्विकारस्येति । (कै)

वस्तुतो वृत्तौ तद्वाक्ये च सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्व विकृतिशब्द-स्यापि गौण्या प्रकृतिवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यम् । अत एव गौणत्वान्महच्छब्दे आत्वाभावो गोमतीशब्दे तु गोमतीनदीभिन्ना गोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाभाषितपुंस्कत्वात पुंवत्त्वाभाव इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एव लोपेति । (भा)

एव लोपसञ्ज्ञायामपि तद्भावितग्रहण मन्वानस्य चोद्यमेतत् ।

---

१ "यथैव तच्छ्दशनसामान्याल्लोपसञ्ज्ञा लुमत्सञ्ज्ञा अवगाहत एव लुमत्सञ्ज्ञा अपि लोपसञ्ज्ञामवगाहेरन" । भा ॥

२ तिसृणा सञ्ज्ञाना विधानसामर्थ्यात परस्परविषयावगाहन तासां माभूत । लोपसञ्ज्ञाविषये तु ता प्रवर्त्तेरन् ॥

अत्र सामर्थ्यात तद्भावितग्रहणेऽपि लोपसञ्ज्ञाया तद्ग्रहणे मानाभाव । न च लुगादिभ्यो लोपसञ्ज्ञाया पृथक्करण मान तस्या प्रयोजनान्तरसत्त्वादित्याह

[1]अस्त्यन्यदिति ॥ (भा)

तद्दर्शयति

[2] लोपमात्रे इति । (भा)

भाष्ये ॥ स्वयमप्रयोजनान्तरमप्याह

प्रत्ययाप्रत्ययेति ॥ (कै)

भाष्ये

लुमति प्रतिषेधाद्वेति । (भा)

भवतु लोपसनायामपि तद्भावितग्रहण 'न लुमतेति' निषेधेन तत्र लोपत्वनिमित्तकार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इत्यदोष इति भाव ॥ लुक्युपसख्यानम् इति दोषे परिहृते दोषान्तरमाशङ्कते

सतो निमित्तेति ॥ (भा)

वार्त्तिकतद्व्याख्यानयोर्विरोध परिहरति

निमित्तशब्देनेति ॥ (कै)

नन्वेव पदत्वेऽपि भत्वस्याऽपि सत्त्वादल्लोप स्यादत आह

अल्लोपस्त्विति ॥ (कै)

---

१ अस्त्यन्यल्लोपसञ्ज्ञाया पृथक्करणे प्रयोजनम् ॥

२ अ १। पा १। सू ६२ ॥

कालविप्रकर्षेति । (कै)

अस्य चोत्तरस्य नाऽयमवसर इत्यर्थ ॥ भाष्ये

एतत । (भा)

वक्ष्यमाणवाक्यार्थरूपम् ॥

पदसञ्ज्ञाद्वयमिति । (कै)

अनया पदसञ्ज्ञया न लोपो भविष्यतीत्यादिभाष्यार्थ ॥

यथेति । (कै)

वर्णप्राधान्यविषय एव स निषेध इति भाव ॥ भाष्ये

[1]**पर्य्यवपन्नानि** । (भा)

मृतानि । अप्राप्तानीति यावत ॥ नन्वेतत्कार्य्यातिदेशे स्यात स एव कुत शास्त्रनिमित्तातिदेशयोरपि सम्भवादत आह

कार्य्यस्येति ॥ (कै)

व्यपदेश । (कै)

निमित्तम् ॥

विधीयेते इति । (कै)

इत्यभिमान इतिशेष ॥ वस्तुत कार्य्यशास्त्रातिदेशयोरभेद एवेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

एकयोगलक्षणानि चेति । (भा)

तादृशानि विप्रतिषेधविषयत्वेन न प्रकल्प्यन्त इत्यर्थ ॥ ननु

---

१ इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्य्याणि पर्य्यवपन्नानि भवन्ति अन्ये तेन प्रत्युत्थाप्यन्ते ॥

अन्यभाव इति षष्ठीतत्पुरुष कर्मधारयो वोभयथापि ह्यनुपपन्नो भावस्य भावान्तरेणायोगात्समाससञ्ज्ञाया बाधाच्चार्थासगतेश्चेत्यत आह

अन्यो भाव इति । (कै)

भाष्ये ऽन्यरूपमापन्नस्येत्यर्थकम् 'अन्यभूतस्य' इत्येतत्तु फलितार्थो बोध्य ॥

स्वार्थ इति । (कै)

चातुर्वर्ण्यादित्वात् ॥ ननु सत्ता स्थानिनस्त्वेदिरुद्धमतिदेशसहस्रेण सत्ताया अशक्यत्वाच्चात आह

रूपादिव्यपदेशस्येति । (कै)

एतदर्थमेव स्थानिसञ्ज्ञानुदेशादित्युक्त न तु स्थान्यनुदेशादिति । तथा सति स्थानिकार्य्यातिदेश एव स्यादितिबोध्यम् ॥ भाष्ये शङ्किताऽऽह

[1]तद्वक्तव्यमिति । (भा)

वचनान्तरेण सूत्राक्षेपपरिहारो न युक्त इति भाव ॥ परिहरति

यद्यपीति ॥ (भा)

अथवैतर्हीति । (भा)

तथापीत्यर्थ । एव लघुतरत्वाद्वचनान्तरेणाऽपि परिहारो युक्त इतिभाव ॥

---

१ तद्वक्तव्यम्भवति ॥

संज्ञामिति । (कै)

निमित्तभूतव्यपदेशमित्यर्थ ॥ ननु संज्ञासंज्ञिनोर्भेदाङ्कुल्तेहन्ति संज्ञेत्ययुक्तमत आह

सूत्रोपात्त इति ॥ (कै)

फलान्तरमपि वचनान्तरारम्भे दर्शयति भाष्ये

भेत्यादि ॥ (भा)

सिद्धमिति । (भा)

दृष्टमिति शेष । वक्ष्यमाणान्यत्विधित्वाद्वार्त्तिकमते नाऽति-देशेन भविष्यन्ति। सूत्रारम्भे तु वर्णाश्रये इत्यस्य वर्णप्राधान्य-विषयत्वादतिदेशेन स्युरेवेतिभाव ॥

चित्रेति । (कै)

[1]'नक्षत्रेण युक्त इत्यणो [2]'लुबविशेषे इति लुप। युक्तवद्भावात् स्त्रीत्व ततो जातेऽर्थे [3] सन्धिवेलादी'त्यणो वार्त्तिकेन लुगितिभाव । न चाणो लुकि [4] लुक् तद्धिते ति टापो लुकि पुनष्टाब् दुर्लभो लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति वाच्यम् । जातगत स्त्रीत्वबोधनरूप-फलस्यासिद्धतया प्रवृत्ते ॥

अत इत्यधीति । (कै)

अकारान्तादण् इत्यर्थ ॥

---

१ अ ४ । पा २ । सू ३ ॥ २ अ ४ । पा २ । सू ४ ॥
३ अ ४ । पा ३ । सू १६ ॥ ४ अ १ । पा २ । सू ४९ ॥

ननु वतण्डात स्त्र्यपत्ये यञो [1]'लुक् स्त्रियाम्' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन [2] प्राचाम इति प्राप्त ष्फ वाधिला परत्वाद् ङीन् स्यात् [3] शार्ङ्गरवादि' पाठादत आह

यथेति । (कै)

तत्र हि सूत्रे यञ इति वर्त्तते ॥

सर्वत्रग्रहणादिति । (कै)

तद्धि पूर्वसूत्रेऽपकृष्यते ॥

[4]आतोऽमिति । (भा)

एकादेशविधायक हि तत ॥

अचीति । (कै)

अजाद्योरित्यर्थ । अत एव तद्धितशस्रो निवृत्ति ॥ भाष्ये सूत्रारम्भवादी वचनान्तरवादिन प्रतिदूषणमाह

तस्य दोष इति । (भा)

स्थानिवद्भावानुदेशादित्यस्येत्यर्थ ॥

इत्वम् । (भा)

[5]"शास इदङ् हलो" इति ॥

इम् । (भा)

[6]"हणाह" इत्यनेन ॥ भाष्ये

---

१ अ ४ । पा १ । सू १०९ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू १७ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू ७३ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू ९३ ॥
५ अ ६ । पा ४ । सू ३४ ॥ ६ अ ७ । पा ३ । सू ९२ ॥

वक्ष्यत्यचेति । (भा)

नडीति ङौ नलोपप्रतिषेधाद्द ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन भसञ्ज्ञानेत्येव रूपमनुपदमेतत्सूत्र एवेत्यथ ॥

शास्त्रपरेति । (भा)

उपदेशशास्त्रपरेत्यथ । अतिदिश्यमान कार्य्याणामुत्पत्तिदेश एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीतिभाव ॥ तदाह

सति प्रत्यये इति । (कै)

इद सूत्र तत्तच्छास्त्रनिमित्तसम्पादनद्वारा तत्तच्छास्त्रप्रवृत्ति-सम्पादकमितिभाव । अत एव पूर्वं तान्यनेन प्रत्युत्थाप्यन्ते इत्यु-क्तम्। तानि तत्कार्य्यबोधकानि शास्त्राणीति तदथ उचितो न तु कार्य्याणि क्रियन्त इत्यथ । क्रियन्त इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात । अत एव [१] टित आत्मनेपदानाम इति सूत्रे पथवपादो रूपा-न्तरापत्तिरित्युक्त कैयटेन विद्यमानस्य हि रूपान्तरापत्तिर्भवति शास्त्रमेव च विद्यमान न तु कार्य्यं तस्य रूपान्तरमेतद्विषय कार्य्यान्तरप्रवर्त्तकत्वम् । एव च पर्य्यवपन्नत्वमपि शास्त्रस्येत्यन्ये ॥ भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

पूर्वमेतत्सूत्रकरणे का युक्तिरिति युक्तिप्रश्न इदानीं तु

---

१ अ ३ । पा ४ । सू ७९ ॥

प्रयोजनप्रश्न इति न पौनरुक्त्यमत एव सद्व्याख्यानादिति प्रागु-क्तरितम् ॥

यद्यप्यल्विध्यर्थमिति । (कै)

इदमितिशेष ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

प्रत्ययविषये शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यथ ॥

चौ ते (भा)

इत्यादौ [१]"शेश्छन्दसी"ति लोप ॥ नुम् फल तु दीर्घ ॥

आश्रित्येति । (कै)

अपवादबाधकवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनेतिभाव । [२]न्यायेन पूर्वं लोपप्राप्तेरत्यल्पविषयत्वात् ॥

विशेषविहितत्वादिति । (कै)

येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वादित्यथ ॥

तदेति । (कै)

[३]'अपवादविषय परित्यज्ये"ति न्यायेनापवादविषये उत्सर्गा-

---

१ अ ६ । पा १ । सू ७० ॥

२ "न्यायेन पूर्वम्" इत्यारभ्य "विषयत्वाद्" इत्यन्त नास्ति — क — ग — पुस्तके ॥

३ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । परिभाषेन्दु — ६३ ॥

प्रवृत्तेरितिभाव ।[1] यदी 'त्यनेन विषयभेदादपवादत्वमेव नास्तीति सूचितम् । यदि तु [2] नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्य ' इत्यादिनाग्रिमभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्व तद्धिप्रत्ययलोपस्थलेऽनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायते इति [3]सरूपसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेनापवादत्वसभावनैव नेत्याहु ॥

[4]इतीयडिति । (कै)

१ "कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमप्त्क्लिलोपे नुमसामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वेमडाट्स्वविधय । वा । अप्त्क्तलोपे श्लिलोपे च कृते नुमसामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिमडाटौ स्वविधिरिति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम् । नुम् ॥ असामौ । हे अनड्न अनड्वान ॥ गुण । अधोक । अलेट ॥ वृद्धि । न्यमार्ट ॥ दीर्घत्वम । अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था । ता ता पिण्डानाम ॥ इम । अरुणोट ॥ अडाटौ । अधोक् । अलेट । ऐय । औन ॥ स्वविधि । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र" । भा ॥
"अनड्न ' इति भाष्यमुपादायोक्त कैयटेन तद्यथा—"पूर्व सम्बुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम । यदि तु विप्रतिषेधविहितत्वादसम्बुद्धाविति पूर्वमम् प्रवर्त्तते तदा सम्बुद्धिलोपो न स्यात" ॥

२ "न वा नुड्विषये रप्रतिषेधात् । वा । न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणाम् चतसृणामिति । कथ तर्हि सिध्यति । नुड्विषये रप्रतिषेधात् । नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्य" एतच्च 'स्त्रिया च" (७ । १ । ९६) इति सूत्रे उक्तम् भगवता ॥

३ अ । १ । पा २ । सू ६४ ॥

४ 'ऐय इति—। इयर्त्तेर्लङ तिप् शप श्लु द्विर्वचनम् 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च' (७। ४ । ७७) इतीत्वम् "अभ्यासस्यासवर्णे' (६ । ४ । ७८) इतीयङ ॥

ततो गुणे ऽपृक्तलोपे ऽडाटाविति भाव । अडागमे रूपान्तरेण तत्तच्छास्त्रनिमित्तविघातात् केनापि कार्य्येणानयोन यौगपद्यमिति-भाव ॥ लावस्थायामडिति पक्षेऽपि [1] बहुलं छन्दस्यऽमाङ्योगेऽपि इति बाहुलकाद्वैवमेव प्रक्रिया बोध्या ॥ अभिनोऽत्र' इत्यत्रा-पीकारलोपापृक्तलोपाभ्या अमो यौगपद्यासम्भवेन परत्वाल्लोपे तस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

[2]प्रयोजन ङौ (भा)

इति सूत्रारम्भवादी ॥ प्रत्याख्यानवाद्याह

[3]भसञ्ज्ञेत्यादि ॥ (भा)

सूत्रारम्भवाद्याह

[4]भसञ्ज्ञाया तावदिति ॥ (भा)

[5]यदय नडीति । (भा)

अङ्गाधिकारप्रतिनिर्दिष्टपक्षेऽय ज्ञापकोपन्यास ॥

अकारेणाऽणन्तमिति । (कै)

तद्धि [6]"जातेरस्त्री त्यादेराखुरित्यादौ व्यावृत्तये आवश्यकम् ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

२ प्रयोजन ङौ नकारलोपेस्लिम्विषय ॥

३ भसञ्ज्ञाङीपृष्फगोराल्लेम च दोष । वा ॥

४ भसञ्ज्ञाया तावन्न दोषः ॥

५ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन भसञ्ज्ञा भवतीति यदय "न ङिसम्बुद्ध्यो" (८ । २ । ८) इति ङौ प्रतिषेध शास्ति ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

ननु प्रत्ययग्रहणसामर्थ्येन प्रधानतया प्रत्ययत्वेन प्रत्ययस्य यत्र निमित्तता तत्रैवाऽत्विध्यर्थमिदमेव चाकाररूपो योऽण् इत्यर्थेऽपि प्रत्ययलक्षणं दुर्वारमत आह

विशेषणेति ॥ (कै)

वस्तुतोऽकार एव विशेष्य इत्याह

अणेति ॥ (कै)

न तु प्रत्ययनिमित्त इति । (कै)

प्राधान्येन प्रत्ययनिमित्त इत्यर्थ ॥ अजझलात्मकयञोऽकारेण सामानाधिकरण्यासम्भवादाह

अकारावयवेति । (कै)

बहुव्रीहि । अस्य विशेषणत्वे इदम् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति-न्यायादितिभाव ॥ नन्वेव सति मत्याद्विष्वतिप्रसङ्गवारणाय "अजा-द्यत' इत्यत्र मुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणाया वैरूप्य स्यादतो व्याख्या-नान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

तद्विशेषणमिति । (कै)

अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ इति भाव ॥ एव प्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषेषु परिहृतेषु प्रत्याख्यानवाद्याह

प्रयोजनान्यपीत्यादि ॥ (भा)

ज्ञापनार्थमिति । (कै)

---

१ अ ४ । पा १ । सू ४ ॥

प्रत्ययलक्षणेन भल नेत्यस्येति शेष । [1]"न लुमता' [2]'तस्मिन्नित्य नाश्रित्येदम् ॥

अकृते तु इति । (कै)

परस्मैपदविहिताङ्साहचर्य्यात शासुधातोरेव ग्रहण तत्रेति पक्षे विध्यर्थम् ॥ नन्वेवमप्याश्यशीरित्याद्यसिद्धिरिति चेत। अत्राहु । 'शास इद्' इति सामान्यसूत्र ततो 'अङि' अजादौ चेदङ्येवेति नियमार्थमिदमेव च सूत्रे हलग्रहण मास्त्विति मित्रशीरित्यादिसिद्धि । [3] आशास क्वावि ति तु अत्र शासोरेव ग्रहणे विध्यर्थम् अन्यथा नियमार्थमिति आशास्ते इत्यादौ न दोष इति ॥ अथ वार्तिकोक्तविध्यर्थत्वे दूषिते भाष्यकृन्नियमार्थं सूत्रमिति प्रश्नपूर्वकमाह

[4]न तर्हीत्यादि ॥ (भा)

प्रत्यय गृहीत्वेति । (भा)

प्रत्यय तद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेण यदुच्यत इत्यर्थ ॥

शब्द गृहीत्वेति । (भा)

उक्तधर्मातिरिक्तपुरस्कारेण यदुच्यते इत्यर्थ ॥ ननु "[5]शब्द गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूत्" स्थानिवत्त्वेन तु स्यादत आह

---

[1] अ १ । पा १ । सू ६३ ॥ [2] अ १ । पा १ । सू ६ ॥

[3] शास इत्त्व आशास क्वौ । वा- ६ । ४ । ३४ ॥

[4] न तर्हीदानीयमय योगो वक्तव्य ॥ [5] अत्रैव भाष्ये ॥

स्थानिवदिति ॥ (कै)

प्रत्यय एवेति। (कै)

उक्तोऽर्थ। एतदर्थमेव द्वितीय प्रत्ययपदम्। न च अलोमोषसी इति पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽपि व्यर्थ इति वाच्यम्। पर्य्युदासेन प्रत्ययासन्तस्यैव ग्रहणापत्तौ सुब इत्यादौ स्वरानापत्तेरिति भाष्याशयात॥ ननु स्थानिनिमित्त यदन्यस्य कार्य्यं ततस्थानिवत्त्वेन लोपेऽपि न तु तस्यैव ह्यसतो वचनशतेनापि कार्य्यित्वाप्रतिपादनादिह चासत एव कार्य्यित्वमत आह

तत्र चेति। (कै)

[१] सोमनसौ इति सूत्रे इत्यर्थ ॥

न लुमताङ्गस्य।१।१।६३॥

लोपक्रियानिरूपिता करणे तृतीया। यद्यपि लुशब्दयोगात् सञ्ज्ञा लुमदाख्या न च तत्राय प्रतिषेध किन्तु तत्प्रतिपादिता-

---

१ सोमनसी अलोमोषसी। ६। २। ११७॥ लोमोषसी वर्जयित्वा सोः परं मन्नन्तमसन्तचाद्युदात्तम ॥

दृश्यते एव च [1] 'लुमति प्रतिषेध' इत्यनुपपन्नं तथापि वाचकधर्मस्य वाच्य उपचार इत्याह

लुमदिति ॥ (कै)

ननु सर्वोऽपि स्वरः काश्चिल्लनैकमेवपद ग्टह्णातीत्यत आह

एकेति ॥ (कै)

[2]सर्वामन्त्रितेत्यत्रामन्त्रितपदेनाष्टमिकमपि ग्रहीतु शक्यमिति [3]'पदस्य' [4] 'पदात्' इत्यधिकारेऽनन्तरमप्यामन्त्रितस्येत्युक्त्वा व्यवहितमुदाहरति

दधीति ॥ (कै)

अङ्गस्येत्यधिकारेति । (कै)

वस्तुतस्तदनिर्देशेऽप्यावश्यकमेतत् । तथाहि सौवरीणा सप्तमीना

---

१ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसख्यानम । वा ॥

२ सर्वामन्त्रिते सर्वामन्त्रितपदेन — । सम् ॥ अत्र भाष्यम् । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् । वा । सवस्वरम आमन्त्रितस्वर सिज्लुक्स्वर च वर्जयित्वा ॥ सवस्वर । सर्वस्तोम । सवपृष्ठ । 'सर्वस्य सुपि' इत्यनेनाद्युदात्तत्व (६ । १ । १९१) यथा स्यात् ॥ आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ । सप्तागच्छत । "आमन्त्रितस्य च' (६ । १ । १९८) इत्याद्युदात्तत्व यथा स्यात् ॥ सिज्लुक्स्वर । मा हि दाताम् मा हि धाताम् । "आदि सिचोऽन्यतरस्याम्" (६ । १ । १८७) इतेष स्वरो यथा स्यात् ॥

३ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥ ४ अ ८ । पा १ । सू १७ ॥

[2] भीह्रीमद इति सूत्रे प्रत्ययात् पूर्वम इति पूर्वग्रहणेन तदन्त-सप्तमीलस्य प्राष्टभाष्ये तत्सूत्रे एवोक्तत्वेन स्वराणा प्रत्यये परत पूर्वकार्य्यत्वाभावात कितस्वरे षष्ठ्या एव सत्त्वाच्च ॥ ननु सज्ञाया-सुपमानम् इति उपमानशब्द सज्ञायामाद्युदात्त इत्यर्थक कनो लुपि चञ्चेव चचा इत्यादावाद्युदात्तसाधक [2] अनित्यादिरि त्येव सिद्धे व्यर्थ सदनुवन्धलचणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाभावज्ञापकमिति तत-सूत्रे भाष्ये स्पष्ट तेनेद विरुद्धेतेति चेन्न । अत एव तत्र भाष्ये पथिमथिस्वरार्थं वचन कर्त्तव्यम् इत्युक्तम् । एव च तदर्थस्या-त्यवचनस्य कर्त्तव्यत्व वदताऽन्येषामकर्त्तव्यत्वमर्थादुक्तमेव । एतेन भीह्री"तिज्ञापक विशेषापेच सप्तम्यर्थग्रहणे तदन्तग्रहणे च यत्र फलभेदस्तद्विषयम् । एव च [3] उपोत्तम रिती त्यादावेव तत्प्रवृत्ति-रिति कैयटाशय इति परास्तम् । [4] सज्ञायासुपमानम् इति

---

१ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरा प्रत्ययात्पूर्व पिति (६। १। १९२) अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१। १। ६६) इति पूर्वस्यैव भविष्यति । एव तर्हि सिद्धे सति यत् पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्य स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम । "उपोत्तम रिति (६। १। २१७) रिदन्तस्य । 'चडन्यतरस्याम" (६। १। २१८) चडन्तस्य ॥ यद्ये तज्ज्ञाप्यते "चतुर शसि" (६। १। १६७) इति शसन्तस्यापि प्राप्नोति । शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इतरथा हि तत्रैवाय ब्रूयाद् "ऊडिद पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य" (६। १। १७१) चतुर्भ्यश्चेति ॥

२ अ ६। पा १। सू १९७ ॥ ३ अ ६। पा १। सू २१७ ॥

४ अ ६। पा १। सू २ ४ ॥

सूत्रस्थभाष्यविरोधात । तस्माज् ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वमेवोचितम । तत्र सप्तम्या यथाश्रुतत्वे ह्नि न लुमते ति निषेधात्तदप्रवृत्तौ 'अनितीति प्रयोजनम इति भाष्यासङ्गति स्पष्टैव । न चाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे तद्भाष्य सिद्धान्तपक्षे योजयितु शक्यत्वादितिदिक ॥ षष्ठीसमासाद्दौ परत्वात् सति शिष्टत्वाच्च समासान्तोदात्तस्यैव प्राप्तेर्भाष्ये "सर्वस्तोम इति बहुव्रीहिरुदाहृत । तत्र बहुव्रीहिस्वरस्य द्विपदाश्रयत्वात् प्रतिषेधस्यैवाप्राप्ते कथ तदपवादे इदमुदाहरणमत आह

सर्वस्येति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

अपवादनिवर्त्तनेन व्यवस्थाप्यत इत्यथ ॥

प्रत्ययस्वरेणेति । (कै)

इसिप्रत्ययान्तत्वादितिभाव । नवविषयस्य इत्यस्य तु न प्राप्ति । अनिसन्तस्येतिपर्युदासात् । हृतादित्वकल्पन तु किमथमितिचिन्त्यम् ॥

नित्स्वरेणेति । (कै)

सप्तन शब्दोहि [१]"सप्यशूभ्या तुटच इति कनिन्नन्त । [२]"न सख्याया" इत्यप्याद्युदात्तत्व प्राप्नोतीति द्रष्टव्यम् । माहि दाताम् इत्यत्राऽटप्रतिषेधाय माङ् । हि शब्दो [३]"हिच" इति निघातप्रतिषेधार्थं ॥ सिज्लुक्स्वरवर्जन न कार्य्यमित्याह

---

१ उणादि – १५५ ॥ २ फिट – सू – २८ ॥

३ अ ८ । पा १ । सू ३४ ॥

लेरिति । (कै)

[१] गाती त्यनेन श्लोरेव लुकि [२] मन्त्रे घसे त्यत्र पुनर्लिग्रहणं न कार्यं लुग्विधावात इत्येतच्च विध्यर्थं स्यादिति लाघवमिति-भाव ॥

प्रत्ययलक्षणार्थमिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन सिज्निमित्तकार्यायमित्यर्थ ॥ ननु अनि-कित्स्वरा इति भाष्यदर्शनाज् अनिकिता स्वरविशेषणत्वेन लुका समासोऽनुपपन्न इत्यत आह

अनित्कितामिति ॥ (कै)

प्रयोजयन्तौ त्यस्य कर्माकाङ्क्षायामाह

प्रतिषेधमिति ॥ (कै)

लुबिति । (कै)

वार्त्तिके लुकीत्युपलक्षणमितिभाव ॥ भाष्ये

आद्युदात्तत्व माभूदिति । (भा)

एव च प्रातिपदिकादिस्वरेणान्तोदात्तत्वमेवेतिभाव ॥ अत्रि-शब्दात [३] इतश्चानिञ' इति ढकोऽ[४] चित्रिभ्यश्च ति लुक् । ननु अचय" इत्यत्र कित्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वाभावेऽपि प्रातिपदिकस्वरेण तत्त्व दुर्वारमत आह

---

१ अ २ । पा ४ । सू ७७ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १२२ ॥ ४ अ २ । पा ४ । सू ६५ ॥

[1]राशदीति ॥ (कै)

त्रिवन्त इति । (कै)

नान्तस्त्वन्तोदात्त इति भाव । इद प्रयोजन कित्तद्धितान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थं बोध्यम् । कित प्रत्ययस्यैवान्तोदात्तत्वे तु प्रत्ययलक्षणेन कार्यिणोऽसम्पादनान्न दोष । अत एव नखनिभिन्न इत्यैवेत्याह ॥ पथिमथिशब्दौ इन्प्रत्ययान्ततया प्रत्ययस्वरेण [2]“फिषोऽन्त” इति वाऽन्तोदात्तौ तयो सर्वनामस्थाननिमित्तमाद्युदात्तमत्रापि स्यादित्यर्थ ॥ भाष्ये

प्रतिषेधो माभूदिति । (भा)

तेनापर्युदासत्व सूचित तदुपपादयति ।

पर्य्युदासे तु इति । (कै)

प्रत्ययत्वेन सुप्साहृश्ये तु अहृददातीत्यत्रापि रत्व न स्यादित्यर्थ ॥ नन्विष्यमाणमपि न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन रत्वस्यैव प्राप्तेरत आह

लोपशब्देनेति । (कै)

[3]“हल्ङ्यादि” सूत्रेणेतिभाव । लुमता लुप्त एव निषेध इति तात्पर्य्यम् । “न लुमता तस्मिन्निति ’ पक्षे तु नेदमावश्यकम् । उत्तरपदत्वे चेति सर्वथा कार्य्यम् ॥ ननु सामान्यत उत्तरस्य पदत्वे इत्यर्थे परम चर्म इत्यत्रापि निषेधापत्तौ म लोपो न स्यादत आह

१ राशदिभ्यां त्रिप (उणादि – सू ५०६) अदेस्त्रिनिश्च (उणादि – सू ५०७) इति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्त ॥

२ फिट – सू – १ ॥ ३ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

उत्तरपदमिति । (कै)

अत एव वञ्चपूर्वस्य नेति वचनमर्थवदितिभाव ॥ उत्तरपद-शब्दस्य समासचरमावयवे रूढ इत्यसमासे नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥

समासार्थेति । (कै)

तच्च सुप्सुपेत्यधिकारादितिभाव ॥

ताम् । (कै)

[1] सुपो धातु ति लुगाम् ॥

कुत्वादीनि । (कै)

कुत्वघत्वढत्वादीति ॥ ननु भत्वेन पदत्वबाधोऽत आह

यस्मादिति । (कै)

तथाच भिन्नावधित्वान्न बाध्यबाधकभाव इति भाव ॥ भाष्ये

पदस्येतीति । (भा)

पदस्येत्यधिकृत्य यानि विहितानीत्यर्थ ॥ ननु सोपपदात् सिचेर्विचि दधिषेचौ इति स्यादेव । न चेष्टापत्ति । पदादादि-रिति पक्षे दुर्लभत्वादत आह

अनभिधानादिति । (कै)

तस्य छान्दसत्वादितिभाव ॥ भाष्ये

यद्यपदादीति । (भा)

एकदेशेन सपूर्णं वार्त्तिकमुपलक्ष्यते यत प्रतिषेधस्यातिव्याप्तिर्न प्रतिषेधापवादस्येति बोध्यम् ॥

---

[1] अ २। पा ४। सू ७१ ॥

स्वरश्चेति । (कै)

उत्तरपदादिरित्यधिकारादितिभाव ॥ नन्वसमासे स्वाङ्ग-शिटाम् इति कर्णस्याद्युदात्तत्व सिद्धमेवेत्यत आह

कर्णशब्दादिति । (कै)

एवमादिविधिन सिध्यतीति भाष्यादुत्तरपदादिरित्यधिकारस्य-सूत्राणा वैयर्थ्यस्यैव दूषणत्वेन प्रतीतिरित्येके ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

[1]"प्रत्ययग्रहणेन यस्मात न विहितस्तदादेरित्युपस्थित्येति भाव ॥

तथाऽपीति । (कै)

वस्तुतो राजकुमार्यौ इत्यत्राऽपि दोष ॥ समुदायादसौविहितो नावयवात् । अन्यथा कौरुचरेय इत्यादौ चकाराकारस्याऽपि वृद्धि स्यात । "इह तर्हि' त्यादिभाष्य तु अभ्युपेत्यवादेन । श्रुतेरग्रे तु नोत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रवृत्ति । अत एव पूर्वत्रैव दोषेणेद दूषित भगवतेति बोध्यम् । [2]"ङमो ह्रस्वाद" इति सूत्रस्य भाष्य लेक-देश्युक्तिरिति न दोष इति तत्रैव निरूपयिष्याम ॥ समासचरमा-वयवे उत्तरपदशब्दो रूढ इत्यभिप्रेत्याह

समासे हीति । (कै)

न तु पदत्वमपि तद्व्यवहारे प्रयोजकमित्यर्थ ॥ केवलरूढत्वे मानमुक्त तुष्यतु दुर्जनन्यायेन केवलयोगेऽप्याह

---

१ परिभाषेन्दुशे - २३ ॥ २ अ ८ । पा ३ । सू ३२ ॥

न च कर्णोति । (कै)

राजवाचककर्णशब्दस्य तु 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायान्न तत्र ग्रहणमितिभाव । काश्यपिणौ इत्यादौ [1] छन्दोब्राह्मणानी ति तद्विषयताबोधकशास्त्रबलात् सुबुत्पत्ते प्रागेव तद्धित इति न दोष । भाष्ये [2] न क्ये इत्यादि सुबन्त च इति॥ [3] यस्मात् प्रत्ययविधि ' इति अवश्यमुत्तरत्रानुवर्त्यम्परमैश्चतुर्भिरित्यादौ परमघटितसमुदायस्य पदत्ववारणाय। तत्त्वे हि [4] झल्युपोत्तमम् इति परमैरित्यस्यापि निघातापत्ति । एव च तस्य [5] न क्ये इत्यत्रापि सम्बन्धे यस्मात् क्यविधिस्तदादि यदि क्ये तन्निमित्ता-न्तर्वर्त्तिसुपा पद तदा नान्तमेवेति नियम स्यात तथाच परम-वाच्यतीत्यादावयववाक्शब्दस्य पदत्वेन कुत्व स्यात् सूत्रस्तु समिध्य-तीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं स्यादिति सुबन्तमित्यपि सम्बध्यत इति भाव । तस्य च मध्ये चेत् सुबन्त तदा तदपि नान्तमेव पदमित्यर्थ । अन्वाचयशिष्ट च सुबन्तमिति सवत्र सन्नियोगशिष्टत्वे षड्भ्य इत्याद्यसिद्धि । [6] सिति च इत्यत्र यद्यपि नास्ति उपयोगोऽवयव-सुबन्ताऽप्रसिद्धेस्तथाऽपि उत्तरत्रानुवृत्ति दर्शयितु तत्राऽपि तत्-सम्बन्धो दर्शित । व्यपदेशिवद्भावेन कथ चिदन्वय सम्पाद्य । एव [7] "स्वादिष्वि'ति सूत्रेऽपि तदनुवृत्तिकरणमुत्तरार्थमेव ।

---

१ अ ४ । पा २ । सू ६६ ॥ २ अ १ । पा ४ । सू १५॥
३ अ १ । पा ४ । सू १३ ॥ ४ अ ६ । पा १ । सू १ ॥
५ अ १ । पा ४ । सू १५॥ ६ अ १ । पा ४ । सू १६ ॥
७ अ १ । पा ४ । सू १७ ॥

१"यचि भम्" इत्यत्रापि पदसंज्ञया तुल्यावधिकत्वसिद्ध्यर्थं यस्मादि-त्यनुवर्त्यमिति बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञिना भेदादिति । (कै)

सति सौ तदन्तस्य सुबन्तमिति पदत्वं न तत्प्राग्भागस्य २ स्वादिष्विति तीति भावः ॥ नन्वपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गतया सुबन्त-मिति पदत्वं स्यादत आह भाष्ये

प्रतिषेधाच्चेति । (भा)

विध्युन्मूलनं प्राप्तविधेर्निवर्त्तनम् । एवं चापवादन्यायेनाप्यन्तरङ्गा-सम्भव इति भावः । अत्रानुवर्त्तमानं सुबन्तमित्यपि २"स्वादिष्वि"-ति सूत्रेण तदनुवृत्त्या मध्यस्य सुबन्तस्य यत्प्राप्तं तन्निषेधकं न तु सुबन्तमिति सूत्रप्राप्तस्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

नोत्सहते इति । (भा)

स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यं बाधेतेति भावः ॥ ननु "सर्वनाम-स्थानेऽसम्बुद्धौ"ति न्यासस्य पदत्वनिषेधकत्वेऽनन्तरस्येति न्यायेन "स्वादिष्वि" त्यस्यैव निषेधे परमवाचावित्यादौ सुबन्तमिति पदत्वं स्यादत आह

योगविभागे इति । (कै)

एवं च तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायबाध इति भावः ॥ "यचौ" त्यस्य पुरस्तादपकर्षं फलमाह

१—२ अ १ । पा ४ । सू १८ ॥

हलादाविति ॥ (कै)

वस्तुमात्रम् । (कै)

अर्थसिद्धोऽर्थः । ततफल नञ्ज सवनामस्थानपदेनासम्बन्ध-प्रदर्शनम् ॥ भाष्ये

प्लुतविकारे इति । (भा)

प्लुतसहितविकारे इत्यथ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्याद्ध-स्यादुत्तरस्येदुतावित्यत्रैतिभाव ॥ भाष्य

इह तर्हीति । (भा)

वार्त्तिकारम्भे लपदादिविधावित्युक्तेर्न दोष । प्रत्याख्याने तु दोष कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । एतेन योग विभागसिद्धस्य क्वाचित्कत्वान्न दोष इत्यपास्तमितिभाव ॥

पञ्चमीतियोगविभागादिति । (कै)

पदादित्यस्य परशब्दान्वयेनाऽसामर्थ्यादच समाससास्त्राप्राप्ते सौत्र समास इति वक्तुमुचितम् ॥ भाष्ये

न तेभ्य प्रतिषेध इति । (भा)

तेभ्य परस्य सुबन्त पदमितिपदत्वमाश्रित्यापि न प्रतिषेध । अत एव परमवाचु इत्यादावपि न दोष ॥ भाष्ये

[1]पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपीति । (भा)

षष्ठीतत्पुरुषेऽपि न सिध्यति कुत्वाऽभावाय पदत्वाऽभावस्या-

---

१ पदादादेर्नेत्यच्यमानेऽपीति । क । ख । ग । ङ ॥

वक्ष्यत्वादिति भावः । अथ बहुसेचि दोषो वार्त्तिकारम्भेऽपि उत्तरपदत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या पदत्वसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषेण षत्वनिषेधसामर्थ्येऽपि कुत्वप्राप्तेः ॥ इदानीं प्रत्याख्यानप्रकारस्य गौरवदुर्ज्ञेयत्वाभ्यामयुक्तत्वं मनसि निधाय लाघवाय नञ्रहितवचनपाठमाह

एवं तर्हीति ॥ (भा)

न पदान्तविधाविति । (भा)

पदान्तस्थानिकविधावित्यर्थः । नञ्घटितवार्त्तिकस्याप्यत्रैव प्रवृत्तिर्व्याख्यानादेतदेकफलत्वायेति बोध्यम् ॥ एतावतापि बहुसेचौ इत्यस्यासिद्धिरिति शङ्कते

कथं बहुसेचाविति ॥ (भा)

तदुपपादयति

समासेति । (कै)

एवं च नियमाप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदत्वात् षत्वनिषेधवत् [१]"चो कुः" पदान्तस्येति कुत्वं स्यादितिभावः ॥ पञ्चमीसमासेऽपि षत्वापत्तिरित्याह

नापि पूर्वस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

बहुचपूर्वस्येति । (भा)

आद्यवार्त्तिकारम्भे तत्प्रत्याख्याने च [२]"सात्पदाद्योः" इत्येवं

---

१ अ ८ । पा २ । सू ३० ॥ २ अ ८ । पा ३ । सू १११ ॥

कार्य्यमितिगूढ आशय । न पदान्तविधौ इति प्रतिनिर्देशादुत्तरपदत्वे चेत्यस्य वार्त्तिकस्य ङमुडादिविधौ णत्वादिविधौ चावृत्तिरिति बोध्यम्। [1] ङमुट् सूत्रस्थ भाष्य तु एतद्विरोधाद [2] उभि च पदे इति सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च नलोपादिलुत्यन्त इति वार्त्तिकस्थभाष्यविरोधाच्चैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्। एव च प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्य क्वाचित्कत्वेन ङमुडादिविषये न । इदमेव ध्वनयितु प्रत्याख्यातमपि वार्त्तिक पुनरक्षरान्तरैरुपात्तमित्याह ॥

मुख्येत्विति । (कै)

उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढेरिति भाव । रूढ्यस्यैव ग्रहणमित्येतद्व्याख्यायक [3] इन्द्वे चेति इति तत्त्वम्। प्रत्याख्यानेऽपि न मध्यमस्य प्राप्ति । मध्यसुबन्तस्याऽपि स्वादिपरत्वेन विशेषणादिति बोध्यम ॥

प्रस्तावादिति । (कै)

आत इत्यारम्भादित्यर्थ ॥

सिच इति । (कै)

अनेन विधिलासम्भवो दर्शित ॥ भाष्ये

श्रूयमाणेति । (भा)

श्रूयमाणत्वायक विभक्तिविशेषणमित्यथ ॥ तल्लाभोपाय दर्शयति

---

१ अ ८। पा ३। सू ३२॥ २ अ ८। पा ३। सू २१॥
३ अ १। पा १। सू ३१॥

षष्ठीत्यादि ॥ (कै)

अथवा यथा रथेति । (कै)

सशब्द साहित्यवाचीतिभाव ॥

तदवयवमिति । (कै)

बहुव्रीहि । युष्मदस्मदोरिति तद्घटितसमुदाये लाक्षणिकमिति भाव ॥ मुख्येऽर्थे एव पदसामानाधिकरण्ये सम्भवति किं लक्षणयेत्याह

अत्र हीति । (कै)

यद्यपि द्वितीयाया षष्ठ्या च तयो पदत्वासम्भवेन तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेनान्यत्राप्येकरूपत्वाय लक्षणा युक्ता तथापि पदस्य इत्यस्य [1]"मादुपधाया" इत्यादाववयवषष्ठीत्वस्य क्लृप्ततया पदावयवयोरित्यर्थं एव स्यादत ईदृशलक्षणालाभ सर्वग्रहणसाध्य एवेत्याह

सर्वग्रहणमिति । (कै)

[2]"अनुदात्त सर्वम्' इत्यत ॥ ननु लावस्थायामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन लुकि प्रत्ययलक्षणेनाऽपि न तिङन्तत्वमत आह

परत्वादिति ॥ (कै)

नाप्राप्तेष्विति । (कै)

अन्तरङ्गानपीतिन्यायादित्यपि बोध्यम् ॥ "इट्प्रतिषेध' इत्यत्र "न प्राप्नोती" त्यनुषङ्ग ॥

दीर्घत्वम् । (भा)

---

१ अ ८। पा २। सू ९॥ २ अ ८। पा १। सू १८॥

[1] क्रम परस्मैपदेषु इति ॥

समुच्चिनुयादिति । (कै)

तच्चासम्भवीतिशेष ॥

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

प्रश्न इत्यर्थ ॥ भाष्ये तटस्थोऽभिप्रायानभिज्ञ उत्तरयति

इटश्चेति ॥ (भा)

आचार्य्य आह

नेत्याहेति । (भा)

गमेरिड्विधित्वतेस्तत्प्रतिषेध क्रमेश्च दीर्घत्व न सिध्यतीत्यर्थ इति भाव ॥ अनन्तरोक्तातिव्याप्तेरुपक्रमोक्ताव्याप्तेश्चाङ्गाधिकारपरत्व न युज्यते इत्युपसंहरति भाष्ये

इहेति ॥ (भा)

ञ्नितकित्स्वरा इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । अहद्दातीत्यत्रासुपीति प्रतिषेधस्यापि । वस्तुत 'किञ्चिच्च इत्यत्र किञ्चित् पदेन [2] रोऽसुपी त्येव ञ्नितस्वरविषये सौवरीणां सप्तमीना तदन्तसप्तमीत्वेन न लुमता तस्मिन्निति' न्यासेऽपि वचनस्यावश्यकत्वादिति बोध्यम् ॥

तस्मिन् कार्य्यमिति । (कै)

तस्मिन् परतस्तन्निमित्तक तत्प्रकृतिभूतस्य यत्कार्य्यमित्यर्थ ॥ "कित' इत्युदाहरणभूतात्रय इत्यस्योभयपक्षेऽप्यसिद्धेस्तत्परिहरति

१ अ ७। पा ३। सू ७६ ॥ २ अ ८। पा २। सू ६९ ॥

अचय इत्यचेति॥ (कै)

यदन्यस्येति । (कै)

प्रत्ययजमित्येव सिद्धे लक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययनिमित्तकमेव न तु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थादिति भाव ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न हीति । (कै)

षष्ठ्यन्तस्योच्चारणाद्रूपप्रसङ्गस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भाव । अत एव नखनिभिन्न इत्यादावैत्वादिक न । एवमसत सत्तापि न वचनेन शक्येति बोध्यम् ॥ परस्मैपदपरस्मादेरङ्गत्वनिमित्तत्वेऽडित्याद्यर्थे न दोष इत्याह

विशेषण एवेति । (कै)

एव च लुप्तप्रत्ययनिमित्तक तत्प्रकृतेस्तन्न कार्य्यमिति भाव ॥ ननु आर्द्धधातुक इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वात् पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तेर्न प्रत्ययलक्षणापेक्षेत्यत आह

लुकेति । (कै)

एव च विषयलक्षणायावश्य प्रत्ययलक्षणमाश्रयणीय तत्र 'न लुमता तस्मिन्निति" न्यासे न प्राप्नोतीति भाव ॥

लुङ्परे चिणीति । (कै)

लुङ्परार्द्धधातुकविषये इत्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये

तत्रापीति । (भा)

न लुमता तस्मिन्नित्येतदित्यर्थ ॥

लुप्ते प्रत्यये यदङ्गमिति । (कै)

लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसञ्ज्ञकस्य यत्कार्यमित्यर्थ । उत्क्राम इत्यादौ तु परस्मैपदनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्य न कार्य्यं किन्तु शिवादिनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञकस्येति न दोष । किं च परस्मैपदग्रहणस्य तडानाभावोपलक्षणत्वादपि न दोष । अगायीत्यादौ तु न दोष । लुङ्निमित्ताङ्गत्ववतश्चिणन्तस्य कार्य्याभावादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवमपीति । (भा)

आङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशाभावेऽपीत्यर्थ ॥

[1]**वचन कर्त्तव्यमिति ।** (कै)

सौवश्च सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतत ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ।१।१।६५॥

असन्देहार्थमिति । (कै)

अन्त्यात्पूर्वोऽलित्येव वदेदिति भाव ॥ अल्ग्रहणमन्त्यनिर्देश इत्यनयो सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह

अभिधीयतेऽनेनेति । (कै)

अल्ग्रहणमन्त्यप्रत्यायक चेदित्यर्थ । घञप पुंसो"ति निर्देशशब्दस्य पुंस्त्वम् ॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह

---

१ सर्वशब्दार्थ वचन कर्त्तव्यमिति ॥

पूर्वस्येति ॥ (कै)

एकाजिति । (कै)

यद्यप्यत्र समुदायसञ्ज्ञया नावयवानामनुग्रहस्तथापि कदाचिद्विशेषात् सञ्ज्ञातस्यापि स्यादित्यनिष्टमाचापादने भाष्यतात्पर्य्यमिति बोध्यम् ॥ ननु सञ्ज्ञिवदवधिरपि कस्माज्जातिग्रहणप्राप्त समुदायो न निषिध्यतेऽत आह

अन्त्येति ॥ (कै)

संख्या विवक्ष्यत इति । (कै)

ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वादनेका व्यक्तिर्न गृह्यत इति भाव ॥ सङ्ख्याविवक्षा तूद्देश्यगतत्वादयुक्ता ॥

पिबेरदन्तत्वेति । (कै)

अल्समुदायस्य लघुत्वाभावादिति भाव । सूत्रम् उखादौ चरितार्थं कदाचिदिकारस्याप्युपधात्वेन चिन्त्यमिदम् ॥

शब्दस्य ह्येति । (कै)

एकाजधातुविषयमिदम् । अनेकाचु प्रथमस्यैकाचो द्वित्वेनाथवत्त्वशङ्कैव नेति बोध्यम् । एव चोत्तरखण्ड एवार्थवानिति भाव ॥

[1]अव्यक्तानुकरणस्येति । (भा)

अच्छब्दान्तस्याव्यक्तानुकरणस्येत्यर्थे सम्पूर्णस्याच्छब्दस्य पररूपापत्तिरित्यतो वैयधिकरण्यमुक्तम् । अव्यक्तानुकरण योऽच्छब्द इति तु नार्थ ॥ एकाचो नेति निषेधारम्भादित्युक्तम् ॥ ननु विकल्पार्थं तदावश्यकमत आह

---

१ अ ६ । पा १ सू ९८ ॥

[1]नाम्रेडितस्येति । (भा)

अन्त्यस्य पूर्वेण नित्ये पररूपे प्राप्ते इति शेष ॥

भेदेन निर्दिष्टौ इति । (कै)

यद्यप्येकदेशविकृतस्येत्यादौ लोपोऽपि विकारपदेनोच्यते तथापि व्याख्यानादेवाचेदृशार्थावगतिरिति बोध्यम ॥ ननु लोपग्रहणाभावे [2] घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य इत्युक्ते चकाराभावादन्यवचनाच्च प्रकृता-सम्बन्धे एत्वमेवस्यादत आह

तच घ्वसोरित्यादि ॥ (कै)

ननु चेनानुवृत्तावपि लोपोऽभ्यासस्यैवेत्यत्र नियामकाभावात् पर्य्यायेण चयाणामप्येत्वलोपौस्यातामत आह

तच व्याख्यानादिति । (कै)

आगन्तूनामन्ते निवेशनाभ्यासस्य लोपसन्निहितत्वादिति भाव ॥ नन्वभ्यासपदोत्तरस्थकार स्थान्यन्तरमेव समुच्चिनुयाद् न विधेया-न्तरमिति एत्वमभ्यासस्यापि स्यादत परिहारान्तरमाह

योगविभागो वेति ॥ (कै)

तत्रेति । (कै)

नत्वेत्वमित्यथ । योगविभागसामर्थ्यादितिभाव ॥

सर्वापहारेति । (कै)

लोप एव नावशेष कस्यचिदित्यर्थादितिभाव ॥ ननु लोपग्र-

---

१ अ ६ । पा १ । सू ९९ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू ११९ ॥

शब्दस्य सञ्ज्ञात्वेनाऽऽनर्थक्यात्सुरेव न स्याद् उत्पत्तौ वा हल्ङ्यादिलोपाद् द्विशकारक इत्यनुपपन्नमत आह

लोपशब्दादिति। (कै)

पदस्य सयोगान्तत्वाभावादसदेशाय च [१] झला जश्' इत्यत्र जश्त्ववत् सयोगान्तलोपसयोगादिलोपौ नेति बोध्यम ॥

इत्सञ्ज्ञेति। (कै)

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाना [२] हलन्त्यम् इतीत्सञ्ज्ञायामपि न दोष । शस्य स्वरूपेणाथवत्तया प्रातिपदिकत्वात् कुण्डिनच इव। उपदेश इति तु तत्र नानुवर्त्तते इति तत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

उपदेश एवेति। (कै)

अन्तरङ्गत्वादितिभाव । एतेन लोपविधानकाले शित्त्वाभावात् कथ सर्वादेश इत्यपास्तम् ॥

कार्य्यन्त्विति। (कै)

[३]"अनेकाल् शित्" इत्यादौ समीपे ऽप्यवयवत्वारोपेण न दोष इति भाव ॥ [४]"एकान्ता अनुबन्धा" इति मुख्यपचे तु आद्यमेव समाधानमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्यथा व्याख्यायत इति। (भा)

न तु तत्प्रत्याख्याय तत्स्थाने वचनान्तर पठितमिति भ्रमितव्यमितिभाव ॥

---

१ अ ८। पा ४। सू ५३ ॥ २ अ १। पा ३। सू ३ ॥
३ अ १। पा १। सू ५५ ॥ ४ परिभाषेन्दु — ५ ॥

इत्यन्त्यस्येति । (भा)

एवं च तेन दलोपे आभ्यामित्यसिद्धिरितिभाव ॥ ननु मुस्थानिकत्यदाद्यत्वेन व्यवधानान्नाऽनो हलादिविभक्तिपरतेत्यत आह

येननेति । (कै)

आप्परत्वेनेदमो विशेषणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इदमिदो लोप इत्यर्थेऽप्यावश्यकम । एव च नलोपे द्वयोरकारयो पररूपे [1] सुपि चे'ति दीर्घे सिद्धमाभ्यामिति ॥

अच ग्रहणादिति । (कै)

अच शब्देन पुन सन परामृशति सनि योऽभ्यासलाक्रान्तस्तस्य सवस्य लोप इत्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये

विषयमपेक्षिष्यामह इति । (भा)

यच मुचोऽकमकस्य गुणस्तत्राऽभ्यासस्य लोप इत्यथ । अकर्मकग्रहणमात्रानुवृत्तौ तु मुमुचते वत्स स्वयमेवेत्यत्रापि स्यादिति भाव । [2] विभाषा भवद इति वार्त्तिकेऽपि वस्येत्येव सिद्धेऽवस्येत्युच्चारणसामर्थ्याद् [3] अलोन्त्यस्य इति न प्रवर्त्तते इति प्रत्याख्याता परिभाषा ॥ एव च [4] अन्त्यविज्ञानात सिद्धम् इत्यस्य स्थितत्वाद्वार्त्तिके वाशब्दप्रयोगस्तदाह

अथवा व्यक्तमेवेति ॥ (भा)

---

१ अ ७। पा ३। सू १ २॥   २ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥
३ अ १। पा १। सू ५२ ॥   ४ अत्रैव भाष्ये ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ९)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

एतच्चेति । (कै)

अवधिनाऽवधिमतो निर्णय ब्रूवतेत्यर्थ ॥ सयोगोपधेत्यादिव्यवहारस्तु गौणा इति भाव ॥

षष्ठीप्रथमयोरपीति । (कै)

दृष्टान्ते 'अमीषा ब्राह्मणानाम्" इत्युपाददता भगवता सूचितमिदम् ॥

उक्तान्न्यायादिति । (कै)

भाष्योक्तादित्यर्थ ॥

जातौ बहुवचनमिति । (कै)

भाष्यकृता[१] जात्याख्यायाम्" इति सूत्रप्रत्याख्यानादिद चिन्त्यम् ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

स्वरूपपदार्थकत्वेनेति । (कै)

स्वरूपस्य तत्र विशेष्यत्वादिति भाव ॥

---

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

प्रश्न इति। (कै)

[1] तस्मिन्नणि च इत्यत्रैवोतान्यत्रापीति प्रश्न इति भाव ॥

तत्रैव पूर्वेति। (कै)

ननु [2] तस्मान्नुडचि [3] तस्मान्नुड्द्विहल [4] तस्माच्छस इति सूत्रत्रये उत्तरग्रहणे विपरीत गौरवमिति चेन्न। यतो द्विहलो नुड्विधायके नास्योपयोग । तत्राङ्गाधिकारेण लिङ्गनिमित्ताङ्गसम्बन्धिदीर्घात पूर्वस्य प्रत्यासत्त्या तदङ्गसम्बन्धिनोऽसम्भवेन फलाभावात्। एव 'तस्मान्नुडचौ'त्यत्रापि न दोष । उत्तरपदाधिकारेण प्रत्यासत्त्या नञ्रूपपूर्वपदनिरूपितोत्तरपदस्यैव तेन नुड्विधानादिति भाव ॥

तस्मिन्निति। (कै)

परामृष्टस्वव्यवधानाय सम्बुध्यन्तमुदाहरति।

यौष्माकीणेति॥ (कै)

षकारस्येति। (कै)

"तस्माद्" इत्येतत साहचर्या 'च्छस इति पञ्चमी प्रसा च सामानाधिकरण्य प्रसवयवे लक्षणयैवेति भाव ॥ मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यात् सम्भवात् स्यान्याकाङ्क्षासत्त्वाच्च अवयवषष्ठीत्याशङ्कते

---

[1] अ ४। पा ३। सू २॥ [2] अ ६। पा ३। सू ७४॥
[3] अ ७। पा ४। सू ७१॥ [4] अ ६। पा १। सू १३॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

अथेति । (कै)

[१]'अत इति स्थानषष्ठीत्य पाठ । 'इति षष्ठी त्येव पाठ ॥
[२]"आन्' इत्यशब्दस्य शसि रूपम् ॥

इति करणादिति । (कै)

लोकेऽयप्रधानस्य पदार्थविपर्य्यासकेतिना शब्दप्रधानत्वदशना-दितिभाव ॥ नन्वेकार्थप्रत्ययद्वयोपादान व्यथमत आह

थालेति । (कै)

एव च शब्देनेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्जातीयस्तु तद्वति स्वभावादितिभाव ॥ नन्वेव जातीय एव प्रयुज्यता कि थालेत्यत आह

लौकिके इति । (कै)

उभयो प्रकारवद्वृत्तित्वेऽप्येव वक्तु शक्यमिति उक्तयत्नो वृथा । अत एव कस्य प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥ ननु दूषितस्यैव कथमुदा-हरणत्वेन दानमत आह

सिद्धान्तेति ॥ (कै)

अर्थनिर्देशार्थ एवेति । (कै)

अन्यथा तस्मिन्निति शब्देऽव्यवहिते इत्यथ स्यादितिभाव ॥

नैतदनुकरणमिति । (कै)

प्रागुक्तयुक्तेरितिभाव ॥

---

१ अत्रैव कैयटे ॥ २ आनुपलभत इत्यादौ ॥

[1]सर्वनाम्नेति। (कै)

सप्तम्यन्तार्थकसर्वनाम्नेत्यर्थ। सप्तमी लक्ष्य सप्तम्यन्तार्थकत्वबोधनायानुवादिकेति भाव॥ इति शब्दलभ्यमर्थमाह

यच्च सप्तम्यर्थेति। (कै)

सप्तम्यर्थबोध इत्याद्यर्थ। अत एव [2] तस्मान्नुडचि त्यादौ न प्रवृत्ति। अचीत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वादितिभाव। सप्तमीपञ्चम्यर्थावधिकरणावधी। अथ पदोपस्थितिपक्षेऽर्थो दर्शित पक्षान्तरेऽपि सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते सतीत्यर्थो बोध्य॥ भाष्ये

[3]सामान्यवाचीति। (भा)

बुद्धिस्थत्वेनैव तदादीना बोधकतेति भाव। सामान्यमनिर्द्धारित

---

१ सर्वनाम्नाऽयं निर्देश क्रियते॥ २ अ ६। पा ३। सू ७४॥

३ सर्वनाम च सामान्यवाची। तच्च सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्यदाहरणानि भवन्ति। किं पुन सामान्य को* वा विशेष। गौ सामान्य कृष्णो विशेष। न तर्हीदानी कृष्ण सामान्य भवति गौविशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्य सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षात। यदास्य गौ सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौ सामान्य कृष्णो विशेष। यदा कृष्ण सामान्येन विवक्षितो भवति गौविशेषत्वेन विवक्षितस्तदा कृष्ण सामान्य गौविशेष॥

---

* 'वा इति नास्ति समपुस्तके॥

विशेषम् । [१] तस्मिन्नणि च इत्यादेरपि सप्तमी पञ्चमीविशेषत्वादित्याशय ॥

सामान्यस्य । (कै)

उक्तबुद्धिस्थत्वस्य ॥

सर्वविशेषेषु भावात । (कै)

सत्त्वादित्यर्थ ॥ उक्तमथमजानानस्य चोद्यमित्यभिप्रायेणाह

सामान्येति । (कै)

"तस्मिन्निती त्यस्य [२] 'तस्मिन्नणि च' इत्यादि कथ विशेषस्यापि स्वत्रादिनिरूपित सामान्यत्वादिति अपि इत्यस्याप्यकाराद्यपेक्षया सामान्यत्वादिति च प्रश्न इत्यपि बोध्यम् ॥ ननु कथमनवस्थिति पूर्वावगत सामान्य पश्चादवगतो विशेष इति व्यवस्थासम्भवादाह

कदाचिदिति । (कै)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावोऽनियत इत्यर्थ । एव प्रकृतेऽप्यणीत्यादीनां बुद्धिस्थत्वेन परिच्छेदाद् बुद्धिस्थस्यापि तै परिच्छेदादनिर्णय इति भाव ॥

विशेष्यं प्रधानमिति । (कै)

परिच्छेद्यमित्यर्थं ॥

१-२ अ ४ । पा ३ । सू २ ॥

परोपकारितया। (कै)

परिच्छेदकत्वेन ॥ एव प्रकृतेऽपि तस्मिन्नित्यर्थस्य परिच्छेद्यत्वेन विवक्षणात् सामान्यत्वमचीत्यादीना परिच्छेदकत्वविवक्षणाद्विशेषत्वमितिभावस्तदाह

इहापीति। (कै)

अय भाव । सप्तम्यन्तार्थे इत्युक्ते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षोदयादचीत्याद्यर्थस्य परिच्छेदकत्वाद्विशेषत्वमेवेति ॥ तदेव पर्य्यायेण सामान्यविशेषभावमुपपाद्य द्वितीयविधया कृत प्रश्न समाधातु यौगपद्येनापि तमुपपादयितुमाह भाष्ये

[1]पितेत्यादि। (भा)

यथा 'पराशरात्मज वन्दे शुकतात तपो निधिम इत्यत्र तथा राजपुरुषाश्व इत्यत्र पुरुषो राजापेक्षया विशेष्य अश्वापेक्षया विशेषणम्। एव प्रकृते खञादिनिरूपितसामान्यस्यापि तस्मिन्नणि च" इत्यस्य तस्मिन्नित्ये तत्प्रतिविशेषत्वमिति भाव ॥

इत्याहेति। (कै)

इत्यत आह इत्यर्थ ॥

निर्देशप्रयोजनानामिति। (कै)

---

१ अपर आह प्रकल्प्येते च। कथम। पितापुत्रवत। तद्यथा। स एव क चित प्रति पिता भवति क चित प्रति पुत्रो भवति। एव मिहापि स एव क चित प्रति सामान्य क चित प्रति विशेषः ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ६)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

बोधप्रयोजनकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः ॥ [1]द्विवचनविभज्योपपदत्वाभावादाह

भाष्यकारेति । (कै)

परेतु नैर्देशिकानां मध्येऽन्येभ्यः शब्देभ्य इत्यध्याहृत्य विभज्योपपदे तरप्। अत एव 'न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यमि'ति तत्सूत्रस्थभाष्येणाविरोध इत्याहुः ॥

सप्तमीशब्देनेति । (कै)

तथा च '[2]सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यादावेवेदमुपतिष्ठतेति भावः । किं च यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश इत्यर्थे '[3]नेड्वशि कृति' इत्यादौ दोषः । तत्र 'कृती'ति सप्तमीनिर्देशसत्त्वात् परन्तु षष्ठ्यर्थे स इति भावः । सप्तमीनिर्दिष्ट इति सूत्रकरणेऽपि तदर्थः ञ्यादिनिर्देश इत्यर्थे स एव दोषः । यथाश्रुतमेव कस्मान्न गृह्यते इत्यत आह

न पुनरिति । (कै)

अत एव किमर्थमुपसर्गनिर्देशो न दिष्ट इत्येषोऽर्थो वेति बोध्यम् ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

साकाङ्क्षतयोच्चारिते इति पदाध्याहारादिति भावः ॥

---

१ अ ५। पा १। सू ५७ ॥ २ अ ३। पा २। सू ६७ ॥
३ अ ७। पा २। सू ८ ॥

पुनर्निर्दिष्टेति । (कै)

एवं च सप्तम्यन्तार्थे बहिर्भूते उपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्यर्थः । बहिर्भावस्य चावध्यपेक्षत्वादवधेश्च सूत्रोपात्तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तस्य च शब्दात्मकत्वादवधिमानपि शब्द एवेति शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति लभ्यते इति भावः ॥ ननु प्रत्ययस्यार्थेन पौर्वापर्यासम्भवात् कथं जनपदे इत्यत्रास्योपस्थानमत आह

तत्रायमर्थः स्यादिति । (कै)

लक्षणा स्यादिति भावः ॥

अर्थेन पौर्वेति । (कै)

तद्वाचकशब्दलक्षणायां च न मानमिति भावः । अत्रार्थनिर्देशे च व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च 'अथ किमर्थम्' इत्यादिपूर्वपक्षसिद्धान्तावेकदेशिनोरिति बोध्यम् । किं चार्थनिर्देशे जनपदे यः प्रत्यय इत्यन्वयेऽनियमप्रसङ्गाभावान्नियमफलाय परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आनन्तर्यमात्रे इति । (भा)

न तु व्यवधाने इत्यर्थः ॥

ननु संहितायामिति । (कै)

निमित्तस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेति भावः ॥

उपश्लिष्ट इति । (कै)

उपसमीपे श्लिष्टोऽत्यन्तसमीप इति हि तदर्थः ॥

नैष दोष इति । (कै)

वर्णशून्यकालाभाव संहितेति भाव ॥

सत् सप्तमीति । (कै)

औपश्लेषिकाधिकरणत्वस्य व्यवहिते बाधात् सत्ता तु व्यवहितेऽपीति भाव । एव च निर्दिष्टग्रहणमौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्या तात्पर्य्यग्राहकमिति तात्पर्य्यम् । वस्तुत औपश्लेषोऽप्यल्पव्यवहितेऽस्त्येव । किचिद्दूरस्थितेऽपि वृक्षमूले तिष्ठतीति कटव्यवधानेऽपि भूमौ शेत इति च व्यवहारात् ॥ ननुव्यवहिते इकोऽच 'पूर्वत्वाभावेनाप्राप्तेर्निर्दिष्टग्रहण व्यर्थमत आह

व्यवहितेऽपीति । (कै)

मथुराया पूर्वं पाटलिपुत्रमित्यादिव्यवहारादिति भाव ॥

यत्र विषय इति । (कै)

लक्ष्यभेदेन लक्षणभेद इति भाव । वस्तुत संहिताधिकारो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायकमिद भाष्य संहिताधिकारप्रत्याख्यान च तत् सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ 'किमुदाहरणम्" इत्यादिना सूत्रप्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

किं नियमार्थमित्यादि ॥ (कै)

ननु पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति भाष्यदर्शनेन पूर्वोत्तरयोरित्यस्य योगसमानाधिकरणत्वात् सापेक्षस्यासमर्थत्वेन योगाविशेष इति समासो न स्यादत आह

कर्मणि षष्ठीति । (कै)

क्रियाया कारकाणां नित्यसापेक्षत्वेनाविरुद्ध समास इति भाव । पूर्वोत्तरयोर्योगयोरिति तु फलितार्थकथनम् ॥

अच्युपश्लिष्टस्येति । (कै)

औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति भाव । आद्यसूत्रोदाहरण दध्युदेति द्वितीयसूत्रोदाहरण पचत्योदेति ॥ ननु नियमपक्षात् षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्ष प्रशस्तोऽनुवाददोषाभावादत आह

तत्र षष्ठीति ॥ (कै)

भाष्ये "योगयो ' इति द्विवचनोपपत्तये आह

कर्मणीति । (कै)

युज्यमानयो पूर्वपरयोरविशेषात सम्बन्धाविशेषादित्यर्थ । वस्तुतस्तु व्यधिकरणे षष्ठ्यौ प्रतियोगित्वेन सम्बन्धित्वाच्च द्विवचननिर्देश इति बोध्यम् ॥

सत्सप्तमीपक्षेऽपीति । (कै)

'[1]यस्य च भावेन' इति सप्तमीति भाव ॥ इद चिन्त्यमित्याह

[2]उपपदविभक्तेरिति । (कै)

कारकविभक्तित्व च कारकाधिकारपठितसञ्ज्ञानिमित्तक-

---

१ अ २। पा ३। सू ३७ ॥

२ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । परिभाषेन्दुशे—१ २ ॥

विभक्तित्वम् । एतच्च[1] तत्र च दीयते' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

न तु [2]दिग्योगेति । (कै)

सप्तम्या अप्युपलक्षणमिदम् । एतच्च[3] 'आम्लोप इत्यत्र निरूपयिष्याम ॥ पर्य्यायस्यैवाऽऽपादने बीजमाह

न हि युगपदिति । (कै)

स्थानित्वेन कार्य्यित्वेन प्राधान्य निवर्त्यत्व च । निमित्तत्वे च पारार्थ्येन गुणत्व सत्त्व च तच्चोभयमेकदा एकस्य विरुद्धमिति भाव ॥ ननु [4]सन्देह इति भाष्योक्त्या शास्त्रस्य मूकत्वमित्याभात्यत आह

[5]सन्देहस्त्विति ॥ (कै)

ननु कार्य्यकालत्वात् परिभाषयो पौर्वापर्य्याभावात् कथ विप्रतिषेधोऽत आह

---

१ तत्र च दीयते कार्य्यं भववत् । ५ १ । ९६ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २९ ॥ ३ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

४ अपि पूर्वस्य अपि परस्येति सन्देह । भा ॥

५ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणे सप्तमी स्याता न तु दिग्योगलक्षणा पंचमी तत्र दध्युदकम् इत्यादौ पर्य्याय प्रसङ्गः । न हि युगपदेकस्य स्थानित्व निमित्तत्व चोपपद्यत इति नियमार्थं वचन पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति स्वय चानेन क्रियते परनिवृत्त्यर्थंव्यवहितनिवृत्त्यर्थ सन्देहस्तूपलक्षणमात्रतयोपन्यस्तः । न हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायात् पर्य्यायप्रसङ्गात् ॥

सूत्रपाठेति । (कै)

अत एवाग्रे [1]ङमो ह्रस्वाद् इति चैपादिकमुदाहरणमगच्छते। तत्र हि कार्यकालपक्षाश्रयेणैव परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादिति। (भा)

इदमुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षम्। अत एव [2]ङ धि धुड्" इत्यत्र द्वयोरनवकाशत्वेऽपि न क्षति ॥ भाष्ये

वक्ष्यति तास्यादिभ्य इति। (भा)

"[3]तास्यनुदात्तेद' इति सूत्रे [4]अभ्यस्तसिजर्थं इति" "[5]अभ्यस्तानामादि' [6]आदि सिच' इति सूत्रयो स्सार्वधातुक" इति सप्तम्यन्तानुवृत्तिसिद्धये इत्यर्थ ॥ ननु भाष्ये "सर्वनामस्थानस्य" [7]गोत इति षष्ठीदर्शनात् णिद् इत्यनेनान्वयो न स्यादत आह

१। अ ८। पा ३। सू ३२ ॥ २ अ ८। पा ३। सू २९ ॥

३ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः । ६ । १ । १८६ ॥

४ वक्ष्यति तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थं इति । भा ॥

५ अ ६। पा १। सू १८९ ॥

६ आदि सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ।

७ गोतो णित (७ । १ । ९) गोत परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति सन्देहः। गोत परस्य सर्वनामस्थानस्य ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।१।१। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ८)
(तस्मादित्युत्तरस्य ।१।१। ६७ ।)

णित्त्वमिति । (कै)

भावप्रधानो निर्द्देश इति भाव ॥ गोतो णित्त्वे को दोष-स्तत्राह

[1]तिष्ठतीत्यादि ॥ (कै)

पदस्य चैकेति । (कै)

व्यक्तिपक्षे इदम्। व्यक्तिपक्षेऽप्येव विधप्रयोगसाधनायैव व्याख्यानमिति भाव । यदाऽन्तशब्दस्यावयववाचित्वेनेदृशविषये जातिग्रहणासम्भव एवेत्याहु ॥ “[2]ङः सि धुट्” इत्यादौ उभयोरप्यनवकाशत्वादाह

पूर्वोपात्तेष्विति । (कै)

‘[3]बहोरि’ति पञ्चमी अचरितार्थाऽत एवेष्टादिषु षष्ठी । अत एव “[4]भूच बहो” इति प्रगग्निर्द्देशश्चरितार्थ । “गोत” इत्यादौ सर्वनामस्थाने इति सप्तमी पूर्वत्र चरितार्था गोशब्दस्य णित्त्वे वैयर्थ्य च । तिष्ठति गौरित्यत्र गोशब्द प्रति तिष्ठतेरनङ्गत्वान्न दोष । ‘[5]रुदादिभ्य सार्वधातुक” इति “[6]किरश्च पञ्चभ्य” इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र हि सार्वधातुके विद्यमानस्य सप्त

---

१ यदि गोशब्दस्य णित्त्व स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् ॥

२ अ ८। पा ३। सू २९ ॥

३-४ बहोर्लोपो भू च बहो ।६।४।१५८ ॥

५ अ ७। पा २। सू ७६ ॥ ६ अ ७। पा २। सू ७५ ॥

लोप इत्यर्थ । "[1]आमि सर्वनाम्न' इत्यामीति "[2]घेर्ङित' इत्यत्र चावकाशम् । "[3]ङम इति सूत्रेऽचीति '[4]मय उञ' इति सूत्रे चरितार्थम् ॥ भाष्ये "[5]पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति" इत्यस्य बलवान् स्वार्थ एव भविष्यतीत्यर्थ । सप्तमी तु षष्ठ्यर्थ इति भाव ॥ भाष्ये एकदेशी प्रौढ्याह

[6]यथार्थं वेति ॥ (भा)

तत्रार्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीत्याह

यथाविषयमिति ॥ (कै)

प्रदेशेष्विति । (कै)

प्रागुक्तेष्वित्यर्थ ॥ भाष्ये

[7]पूर्वस्य षष्ठीति । (कै)

---

१ अ ७। पा १। सू ५२॥ २ अ ७। पा १। सू ५३॥
३ अ ८। पा ३। सू ३२। ४ अ ८। पा ३। सू ३३॥
५ विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेध । वा । विभक्तिविशेष निर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तोऽय विप्रतिषेध । सर्वत्रैवात्र* कृतसामर्थ्या सप्तम्यकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । भा ॥
६ यथार्थं वा षष्ठीनिर्देश । वा । यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्य ॥
७ यत्र पूर्वस्य कार्य्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्त्तव्या । यत्र परस्य कार्य्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्त्तव्या ॥

---

* क्वचिद् भाष्यपुस्तके अत्र इति नास्ति ॥

(तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १। १। ६६ ।) (अ १। पा १। आ ९)
(तस्मादित्युत्तरस्य । १। १। ६७ ।)

पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योच्चारणं कार्यमित्यर्थः । एवं चोभयोच्चारणे गौरवमित्येकदेश्युक्तिरियम् ॥ तत्र तत्र सप्तम्यन्त-षष्ठ्यन्तयोर्द्वयोः पाठे गौरवं मत्वेतर एकदेशी आह

[1]स तर्हीति ॥ (भा)

एकदेशी प्रौढ्यैवाह

न कर्त्तव्य ॥ (भा)

अनेनैवेति । (भा)

षष्ठीपदानुवृत्तिगौरवादयमेकदेशी । उभयोः प्रकल्पकत्व-वारणाय परत्वानवकाशत्वे चावश्यके इति च ॥

निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीति । (भा)

पूर्वस्य कार्यित्वप्रतिपादनयोग्या षष्ठी तद्बोधकपदे भवती-त्यर्थः । एवमुत्तरस्येति ॥

न हीति । (कै)

आवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ इतर एकदेशी "उपदेश" इति "[2]इक्यम्" इत्यत्रानुवर्त्तते इति मत्वाऽऽह

---

१ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी । तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी । सा तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थाने योगा (१ । १ । ४९) इति ॥

२ अ १ । पा ३ । सू २ ॥

[1]इत् सञ्ज्ञेति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

[2]उपदेशाभावादिति । (कै)

'[3]स्थानेऽन्तरतम' परिभाषयाऽनुमीयमानत्वेनादेशस्योच्चारणाभावादित्यर्थ ॥ ननु स्थानिन्येव तस्या प्रवृत्तेरनुमीयमानादेशो निरनुबन्धक एवेत्यत आह

[4]स्थानी चेति । (कै)

यदा धातो प्रत्ययस्तदानीमेवादेशो भवेदिति नेत्सञ्ज्ञादिप्रतीक्षते । यत्र कार्य्यं तत्रेत्सञ्ज्ञेति प्रयोग एवेत्यभिमानः । एकादेशशुक्तत्वाच्च नात्यन्त निर्भर कार्य्य इति बोध्यम् ॥

---

१ अत्र भाष्यम । "प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव । वा । प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभाव । उक्ता चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्य प्रकल्पिका स्यु । तत्र को दोष । गुप्तिज्किद्भ्य सन (३ । १ । ५) गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयेत्तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यत सन सन्नेव भविष्यति । नैव शक्यम् । *इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेत उपदेश इतीत्सञ्ज्ञोच्यते ॥

२ आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्सञ्ज्ञा न सिध्यतीत्यर्थ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

४ स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्सञ्ज्ञा नास्ति ॥

---

* "सन इत्यधिकम् इक्खण्डीयभाष्यपुस्तके ॥

ततश्चेति । (कै)

पूर्वस्य जायमानो यद्यपि पूर्व एवेति तत्रापि षष्ठीकल्पनमिति भाव ॥

विरोधाभावादिति । (कै)

स्थानिभेदादित्यर्थं । अत एव विप्रतिषेधाप्रवृत्ति । यद्यपि कार्य्यित्वनिमित्तत्वे युगपद्विरुद्धे तथाप्येकदेशनिष्ठत्वाभावात्यन्त मिर्भर कार्यं इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

यच्च त्वस्तीति । (कै)

"तस्मिन्निति" इत्यस्य बहुविषयत्वाभाय विषयभेदेन भेदात् क्वचित् पूर्वस्य षष्ठीति विधिपर क्वचिन्नियमार्थमित्यर्थ ॥

सूत्र एवेति । (कै)

षष्ठीप्रक्लृप्ते प्रागेव परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोपदेशोत्तरकाले सूत्र एवेत्संज्ञा कार्य्यन्तु प्रयोग एवेति भाव । एवं च निरनुबन्धस्यैव प्रत्ययेन विधानात्तदादेशस्य कृतस्यानुबन्धकतेतितात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

उपदेश इति चेत्सञ्ज्ञोच्यते इति । (भा)

एव च तदुक्तिर्व्यर्थेतेतिभाव ॥ "हलन्त्य" सूत्रे उपदेशपदाऽसम्बन्ध एवेति तत्सूत्रे वक्ष्यमाणपक्षेऽप्याह

अथ वेति ॥ (भा)

परत्वविशिष्टस्येति । (कै)

अनुत्पत्तौ धातो परस्य इति वक्तुमशक्यत्वादितिभाव ॥

उपक्षयादिति। (कै)

पञ्चम्या इति शेषः॥

प्रवृत्त्यन्तराभावादिति। (कै)

पुनः प्रवृत्तौ मानाभावादितिभावः॥

अपेक्षाया इति। (कै)

अनयोः सम्बन्धाभावे हि तस्मिन्नित्यनेन षष्ठीप्रकॢप्त्यपेक्षा न च प्रकॢप्तिः तथा लिङ्गात्क्लृप्तेर्बलीयस्त्वादित्यर्थः॥ भाष्ये

अथवाऽस्तु तावदिति। (भा)

प्रथमाषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात् प्रथमतः इग्यणोः स्थान्यादेशभावोऽस्तु ततः एतत्सूत्रबलाद्यणः स्थानित्वेऽपि न क्षतिरित्यर्थः॥ भाष्ये

यत्र नाम सौत्री षष्ठी यदि चेदानीमिति। (भा)

यत्र सौत्री षष्ठ्यस्ति तत्रापीदानीं यदि प्रकल्पयेत्तर्हि अस्तु प्रकल्पयत्वित्यर्थः। परं लिट् प्रोक्त्या [१] 'अथवा नानुत्पन्ने सति' इति प्रागुक्तन्यायाद् [२] "गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादौ षष्ठीप्रकॢप्तावपि न दोषः। ङित्पदस्य धर्मपरत्वादिति बोध्यम्॥ यद्यपि युगपत्प्रकॢप्तिविरोधान्न सम्भवति तथाप्येकदेशित्वादेव ज्ञापकेन परिहरति

---

४ अथवा नानुत्पन्ने सति प्रकॢप्त्या भवितव्यं यदाचोत्पन्नः सन् तदानन्तरसामार्थ्यात् पञ्चमीतिकृत्वा प्रकॢप्तिर्न भविष्यति। भा॥

५ अ १। पा २। सू १॥

[1]नोभे (भा)

इत्यादिना ॥

तथैव प्रकृतिरिति । (कै)

अवर्णादचि अवर्णस्याचश्चैको गुणो भवतीत्यर्थ इतिभाव ॥ ननूभयो प्रकल्पकत्वाभावेऽपि कस्य प्रकल्पकत्वमत आह

तत्र परत्वेति । (कै)

[2]'उ चि धुड' इत्यादौ परत्वमुक्तेष्वनवकाशत्वमिति भाव । ननु [3]'दीर्घाद' इति सूत्रे पञ्चम्या अनवकाशत्वेन परत्वेन च षष्ठीप्रकल्पन स्यादत आह

दीर्घाच्छे इति । (कै)

[4]'सुराच्छाये'ति पदान्ते तुको वैकल्पिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तुक्सहित पाणिनिपाठमभिप्रेत्य तु ज्ञापकोपन्यास । युक्तश्च तथापाट । वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानस्य धर्माधिक्यफलकत्वात् ॥

---

१ यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रकृतिस्तत्रोभयकार्यप्रसक्त इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेक पूर्वपरयो (६ । १ । ८४) इति पूर्वपरग्रहण करोति । भा ॥

२ अ ८ । पा २ । सू २९ ॥ ३ अ ६ । पा १ । सू ७५ ॥

४ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ॥

स्वंरूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा।१।१।६८॥

[1]स्वरूपस्येति। (कै)

शब्देनार्थप्रतीतावर्थे कार्या सिद्ध्यार्थाणामसम्भवाच्छब्दवाचकशब्द-मात्रग्रहणादितिभाव ॥

[2]अन्येत्विति। (कै)

शब्दस्य रूपमिह शास्त्रत्वेन विधिश्लिष्टमिति नेह प्रदेशविशेषा-समर्पक लिङ्गमस्तीतिभाव ॥ ननु शब्दस्य इत्येव लिङ्ग यत्र शब्द-ग्रहण तत्र स्वरूपमेव ग्राह्य न तु पर्य्यायादीत्यर्थ । तेन जनपदे अपत्यम इत्यादौ नास्याप्रवृत्तिरत आह

विध्यन्तरेति। (कै)

न हि स्वरूपम् इत्यस्य [3] अग्नेढग् इत्यादौ पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा सम्बन्ध सम्भवतीति भाव ॥ भाष्यकारोऽप्याह

---

१ स्वरूपस्य पर्य्यायाणा तद्विशेषाणा च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभाषेयमिति केचिदाहु ॥

२ अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेय परिभाषा अपि तु सञ्ज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्ना । देवदत्तादयश्च सञ्ज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्त ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ३३ ॥

रूपं शब्दस्य संज्ञा इति (भा)

इत्ययमेव पक्षो युक्तः ॥ ननु संज्ञापक्षे उभयगतिन्यायादेकस्यानेकार्थसम्भवाच्चार्थस्य प्रतीतौ तत्र कार्य्यासम्भवे ढगादयः पर्य्यायादिभ्योऽपि दुर्वारा इत्यत आह

देवदत्तादयश्चेति ॥ (कै)

नियमाधूलमुपपादयति

[१]सर्वार्थेति । (कै)

एकस्य सकलशब्दार्थात्मकस्फोटस्यैव सर्वबोधकत्वादितिभावः ॥

शक्तियुक्त इति । (कै)

शक्त्याश्रय इत्यर्थः ॥

सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तिरिति । (कै)

प्रत्याय्यत्वशक्तियुक्त इत्यर्थः ॥ अनेन नियमद्वयं दर्शितम् । अनेन शब्देनायमेवार्थो बोध्यः । अयमर्थोऽनेनैव शब्देन बोधनीय इतिचेति । वस्तुतस्तु सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि तदस्मदादिज्ञानविषयः । सर्वार्थसर्वशब्दानामस्माकं विशिष्याज्ञानात् किन्तु योगिनामेव तज्ज्ञानम् । एवं च शास्त्राधिकारिणोऽस्मदादीन्प्रति नियमार्थत्वं शास्त्रस्यासम्भव्येव । इयं कथा तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वकथावद्व्यवहारोपयोगिनी । तस्मात्प्रकरणादस्यैवार्थस्य शास्त्रे उपस्थितौ अर्थान्नियमः फलित इति बोध्यम् । तत्र द्वितीयो नियमश्चिन्त्यः ।

---

१ सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्तः एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते । कै ॥

आकारादीनां वृद्धिशब्दातिरिक्तैराकारादिशब्दैर्व्यवहारानापत्तेरिति केचित् ॥ ननु रूपरूपिणोश्च भेदाभावाच्छब्दस्येति षष्ठ्यनुपपन्ना सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धश्चानुपपन्न इत्यत आह

रूपेति ॥ (कै)

सामान्यलक्षणघटकानेकसमवेतत्वसिद्धये आह

शुकेति । (कै)

न च तत्रोच्चारणक्रियैव भिद्यते न शब्द इति वाच्यम्। ताल्वादिव्यापाररूपोच्चारणस्याश्रौतत्वेन शब्दश्रवणानन्तरं जायमान-वक्तृविशेषानुमानानापत्तेः। उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासाच्च भेदसिद्धेः। वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानानां ध्वनिनिष्ठत्वकल्पने मानाभावादिति भावः ॥ ननु प्रायेण सामानाधिकरण्ये सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्दृष्टं नचेह तदित्यत आह

तच्चेति ॥ (कै)

स्वशब्दो व्यक्तिबोधको आत्मीयत्वेन। एवं च शब्दस्य तत्त-ज्जातिविशिष्टस्य स्वव्यक्तिस्तद्रूपसामान्यसञ्ज्ञकमित्याद्यः पक्षः। शब्दस्य [1]स्वरूपमित्युद्दिश्य स्वमित्यनेन व्यक्तिसञ्ज्ञकत्वं विधीयते इति द्वितीयपक्षसम्भवः सामानाधिकरण्यस्यचोपपत्तिः। [2]नचानयोः फले कश्चिद्विशेष इत्याह

व्यक्तिरिति ॥

---

१ शब्दस्य रूपम् । क । ग । ङ ॥
२ नचानयो पक्षयोः । क । ग । ङ ॥

व्यक्तिद्वारेणेति । (कै)

सामान्यस्य [1]ढगादिभिस्साचात्पौर्वापर्य्यासम्भवादिति भाव ॥

रूपग्रहण किमर्थम् (भा)

इति भाष्यस्य स्वशब्देनैव जातिर्ग्राह्या व्यक्तिवा शब्दस्य स्व स्वीया जातिव्यक्तिर्वा बोध्येत्यर्थो भविष्यति । सामानाधिकरण्य-मेव सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरिति तु न नियम । [2]उञ इत्यादौ व्यभि-चारादित्याशय । शब्दस्य सूत्रोच्चारितस्य स्व स्वीय रूप प्रयोगस्थ सजातीयश्च इति केचित् ॥ भाष्ये

रूप शब्दस्य सञ्ज्ञेति । (भा)

अत्र सञ्ज्ञाशब्दो बोध्यपर । स [illegible] । अन्यथा स्वशब्देनार्थ-बोधनाय रूपग्रहणमि[illegible] । नन्वर्थ शब्दस्य सञ्ज्ञा किन्तु बोध्य एवेति बोध्यम् ॥ तथाचात्मीयवाचिना स्वशब्देन रूपस्यैव कथ परिग्रह इत्यत आह

प्रतीताविति ॥ (कै)

"उपदेश" सम्बन्धग्रहणम् ॥ 'अन्तरङ्गत्व' प्रथमत ओपे-क्षोपस्थित्या ॥ "अर्थेष्वलसु" पपादयति

अनुकरणेति । (कै)

शब्दमात्रतात्पर्य्यकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वात् ॥ अर्थस्य रूप-तुल्यत्वमभ्युपेत्याप्याह

---

१ ढगादिभि । का । ह ॥ २ अ १ । पा १ । सू ७ ॥

नचार्थ इति। (कै)

शब्दात्मिकानामेवावच्छिन्नेत्वेन सम्बन्धात् तादृशसञ्ज्ञाव्यव-हाराच्चेति भाव ॥ ननु [1]स्वशब्दस्याभिधेयमित्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह

सञ्ज्ञित्वे चेति। (कै)

लोकत एव सिद्धेरिति भाव ॥

ज्ञापकमिति। (कै)

स्वशब्देन बहिरङ्गस्याप्यर्थस्य ग्रहणे इत्यर्थ ॥ नन्वन्यस्य स्वीयस्य [2]सत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं रूपग्रहणमित्यर्थो भाष्याल्लभ्यते एव च शास्त्रे-ऽर्थस्याग्रहणे कथमयवत्परिभाषासिद्धिरिति चेन्न। अनन्यत्स्वीयमस्ति यतोऽतस्तस्यापि शब्दबोध्यावबोधनाय प्रत्ययोपादानमिति भाष्या शयात। एव चाऽधिकसंग्रहार्थं रूपग्रहण रूपग्रहणेन चान्तरङ्ग-त्वादिन्यायबाधपूर्वक स्वशब्देनार्थस्य शब्दबोध्यत्व बोध्यत इति तात्पर्यम् ॥ तच्चोभय तुल्यार्थ सति सम्भवेऽर्थवतो रूपस्य ग्रहणम-सति केवलार्थस्य शुद्धस्य वा रूपस्य ग्रहण तदाह

यत्र चार्थवतेत्यादि। (कै)

अर्थोपस्थापकेन रूपेणेत्यर्थ । अत एव भिन्नविभक्तिनिर्देशस्व-रितार्थ ॥

[3]इह योग्यतेति। (कै)

---

१ ख। ग। इ॥ २ सत्त्वे तद्व्यावृत्त्यर्थम। क। ग। इ॥
३ "इह योग्येति" इति वालेशास्त्रिमहानुभावसम्पादितविवरणपुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक ॥

योग्यता बोधजनकतारूपा तया लक्ष्यते कल्प्यते इति योग्यतालक्षण शक्ति । तस्या उभयाश्रयकत्वेन उभयाधीनत्व-लक्षणगुणयोगात् गौण्या वृत्त्या वा सम्बन्धपदव्यवहार्य्यत्वमिति बोध्यम् ॥

इत्यर्थ एवेति । (कै)

अर्थे कार्य्यस्य सम्भवादिति भाव ॥ ननु सञ्ज्ञाविधायकस्य तत्प्रतिषेधायकत्वमयुक्तमत आह

सम्प्रत्यय इति । (कै)

भावेऽडिति भाव ॥ सम्बन्धप्रत्ययस्य शब्दपूर्वकत्वेऽपि कथ स्वरूपस्यैव ग्रहणमत आह

शब्द इति (कै)

तथाच प्रथमप्रतीतत्वरूपकारणादुच्चारितशब्दस्यैव ग्रहण युक्त-मिति भाव ॥

शब्दपूर्वक (भा)

इत्यस्य शब्दज्ञानपूर्वक इत्यर्थ ॥

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अर्थबोधानुकूलत्वेन ज्ञाते प्रथमप्रतीते शब्द एवार्थेऽसम्भवे कार्य्य न तु तत्पर्य्यायादिष्विति भाव । अर्थे कार्य्यसम्भवे तु तस्यैव । एव चोपस्थितस्यार्थस्य सर्वथा त्यागे मानाभावादर्थवत्-परिभाषाऽपि सूत्र विना सिद्धेति तात्पर्य्यम् । एव चैतन्न्यायानु-वादकमिद सूत्र मन्दमत्यनुग्रहायेति बोध्यम् ॥ ननु अर्थज्ञानोत्तर

पर प्रति तद्बोधनाय शब्दप्रयोग इति कथ शब्दपूर्वकत्वमर्थ-प्रतीतेरत आह

[1]अस्योपलब्धुरिति। (कै)

श्रोतुरित्यर्थ ॥ भाष्ये

शब्दपूर्वको हीति। (भा)

हि प्रसिद्धार्थ। श्रोतु शब्दज्ञा[2]पूर्वकोऽर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थ ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चेति। (भा)

एव च शब्दस्यार्थप्रतीतौ कारणत्वादर्थे कार्य्यासम्भवे तद्बोध-कारणत्वेनोपस्थिते शब्दे कार्य्यमिति भाव ॥ इदानीं तत्तच्छब्द-जन्यार्थबोधे प्रकारतया भासमानशब्द एव कार्य्यमर्थेऽसम्भव इत्याह

शब्दपूर्वकश्चेति। (भा)

शब्दविशेषणस्याऽर्थविशेष्यक प्रत्यय इत्यर्थ। '[2]न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते' इति भाव ॥ चकारेण चास्य युक्तान्तरत्व सूचितम् ॥ भाष्ये

तस्मादर्थनिवृत्तिरिति। (भा)

अर्थवाचकशब्दान्तरनिवृत्तिरित्यर्थ ॥ फलान्तर शङ्कते

इद तर्हीति॥ (भा)

एवमर्थमिति। (कै)

---

१ अर्थस्योपलब्धेरिति। ग। २ हरि ॥

निषेधप्रतियोगिज्ञानार्थं न्यायसिद्धस्यापि विध्यंशस्यानुवाद इत्यर्थः ॥

किं प्रत्यय इति । (कै)

न चैवं '[1]घेष वामवाहनर्धिषु च' इति धिग्रहणं व्यर्थं स्याद् न हि धाधातो किं विनोदकस्य ह्युत्तरपदत्वं सम्भवति तत्र हि '[2]कर्मण्यधिकरणे च' इति तदुत्तरसूत्रेण किरिति वाच्यम् । उपलक्षणमिदं '[3]सनिमीमाघु' '[4]नेगद' इत्यादौ घुधातोग्रहणं स्यादिति बोध्यम् ॥

कुमारी घ इति । (क)

नन्वत्र षष्ठीतत्पुरुषः कुमार्या वा यथापि नात्र प्राप्तिस्तत्र '[5]स्त्रिया समानाधिकरणे' इत्युत्तरमिति चेन्न । घाऽस्त्यस्या सा घा कुमारी घा अस्येति बहुव्रीहौ कुमारी घ इत्यत्राद् घादिषु ह्रस्वत्वं पुंवद्भावादिप्रतिषेधेनेत्यत्र पुंवत्त्वं बाधित्वा ह्रस्वप्राप्तिरेवेत्याशयात् ॥ घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोऽवकाश इत्यत आह

[6]ई इत्यीति । (के)

यद्यपि "[7]किमेत्तिङव्ययघाद्" इत्यादौ चरितार्था तत्र हि तिङन्तात्पराऽन्यघान्तप्रातिपदिकाऽसम्भवादिति बोध्यम् ॥

---

१ अ ६। पा ३। सू ५८ ॥ ४ अ ३। पा ३। सू ९१ ॥
५ अ ७। पा ४। सू ५४ ॥ ६ अ ८। पा ४। सू १७ ॥
७ अ ६। पा ४। सू ११३ ॥ ८ अ ५। पा ४। सू ११ ॥

प्रदेशेष्विति । (कै)

सर्वप्रदेशेष्वित्यर्थ ॥ सञ्ज्ञावचनसामर्थ्यगम्यप्रकरणात् प्रत्यासत्तिन्यायो बाध्यत इत्यभिप्राय । न च ई इत्यघो 'किमेत्तिङ व्ययघा' इत्यत्र तयोस्थारिताश्चम । तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैव दाधाग्रहण तरप्तमपग्रहण च कुर्य्यादिति बोध्यम ॥

उभयगतिरिति । (कै)

सञ्ज्ञावचनस्य प्रत्यासत्तेश्चानुग्रहायोभयगतिरिति भाव ॥ सूत्रारम्भमभ्युपेत्येदम् ।

[1]षड्भ्य इति । (कै)

भाष्ये सञ्ज्ञाशब्दो बोधकपर । न हि षकारान्तो बोधकशब्दस्तत्रोच्चारित इत्यर्थ इति भाव ॥

षकारान्तादिति । (कै)

जश्शसोर्लुक प्राग् जश्त्वाभावात । एव च तदर्थं तस्य षट्सञ्ज्ञा विधीयत इति न ज्ञापकत्वमिति भाव ॥

डकारान्त इति । (कै)

सय उत्तरयोजश्शसोरिति स्वरूपग्रहणेन लुकि कार्य्ये जश्त्वमसिद्धमिति भाव ॥ तत्रापि सञ्ज्ञासूत्रे टान्तोच्चारणात् [2] 'षड्भ्य' इत्यादौ डत्वासिद्धत्वेनैव निर्वाह । सहिता पाठेन डान्तस्य सञ्ज्ञात्वे [3]"षट्चतुर्भ्य' इत्यत्र चर्त्वासिद्धत्वमावश्यकमिति तात्पर्य्यम् ।

---

१ अ ७। पा १। सू २२॥ २ अ ७। पा १। सू २२॥
३ अ ७। पा १। सू ५५।

[1] ण्यान्तेत्यादि ज्ञापक शास्त्रीयशब्दसंज्ञायाम् स्वरूपग्रहणमित्यर्थं बोधयतु न तु शब्दपदार्थके इत्याशयेनाह भाष्ये

मन्त्राद्यर्थमिति । (भा)

शब्दानुविद्धस्यैवेति । (कै)

"नसोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमादृते इति हर्युक्तेरितिभाव । तद्बोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये ॥ चार्थाभावमुपपादयति

सामान्यशब्देनेति । (कै)

एव च पदार्थभेदाभावात साहित्यरूपचार्थासम्भव इति भाव ॥

पर्य्युदासे इति । (कै)

कश्चित्तु [2]"अराजेति' च्छेदाभावात किं च राजशब्द शब्दपर मनुष्यशब्दस्वार्थपर इति दुर्लभ स्यात् किं च एवममनुष्यशब्देनापि मनुष्यपर्य्यायाणामेव ग्रहण स्यादितीद वाचनिकमेवेत्याह ॥ आद्यन्तौ विहाय मध्योपादानेऽभिप्रायमाह

स्वगेति । (कै)

एव मन्त्राद्यर्थमित्यादिशब्दप्रयोजन चिन्त्यम् ॥

---

१ अ १ । पा १ । सू १४ ॥

२ सभा राजामनुष्यपूर्वा (२ । ४ । २३) इत्यत्र । अत्रैव भाष्ये ॥ इनसभम् ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । *पुष्यमित्रसभा ॥

* आर्कोपेन्द्रादनमुद्रापितभाष्यपुस्तके पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा इति पाठोऽस्ति ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। १। १। ६९॥

[1]किं यद्येति। (कै)

नाक्षेपोऽयं किन्तु विशेषजिज्ञासेत्यर्थः। उत यौगिकं इत्यन्वय। 'किमर्थम्' इत्यत्रार्थशब्दोऽभिधेयपर इति तात्पर्यम्॥ नन्विदम् परत्वात् त्यदाद्यत्वेऽन्तरङ्गत्वाच्च पररूपे अधहतीयमाचस्य सवर्ण-ग्रहणेऽपि नान्तरतम आदेश सम्भवतीति अुत एव भविष्यति। न च अुतापेक्षया दीर्घप्लुतयोरन्तरतमत्वात्ते एव भविष्यत। ह्रस्वोच्चारणन्तु लाघवार्थं स्यादिति वाच्यम्। एवं तर्हि परत्वाद्धलि-लोपे मात्रिकत्वान्मात्रिक एव भविष्यति तच्च नापीति वर्त्तते फलाभावादत आह

विशेषेति। (कै)

येननाप्राप्तिन्यायादितिभाव। शादीनां चोपदेशे एवेत्सञ्ज्ञा-लोपयोरणत्वेन सवर्णग्रहणप्रसक्ति॥

[2]अनुनासिक इति। (कै)

पक्षे इति शेष॥ नियमार्थं तत्स्यादत आह

1 "अप्रत्यय इति किमर्थम्' इति भाष्यमुपादाय 'किं यस्य प्रत्यय सञ्ज्ञाविहिता तस्य प्रतिषेध उत य प्रतीयते विधीयते इति यौगिक प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्न" इत्युक्तम॥

2 अभूव इत्य॥

ग्रहेरेवेति । (कै)

[1]"वृतो वा' इत्यनेन विरोधादितिभाव इति केचित् । वस्तुतस्तु यथा [2]'दिक्‌सङ्ख्ये इति नियमादप्राप्तसमासविधायकं [3]तद्धितार्थे'ति एवं ग्रहेरेवेति नियमादप्राप्तदीर्घविध्यर्थं 'वृतो वा' इति स्यादिति चिन्त्यैषा व्याख्या । तस्माद् विधेयसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् तथा नियम इति भाव ॥

ववरिथेति । (कै)

[4]"ववर्थ" इति छन्दसि इडभावनिपातनाद्भाषायां [5]'क्रादिभ्यस्तु" इति इट्प्रतिषेधो न । अलिट्येव "वृतो वा' इत्यर्थात् लिटि ह्रस्व एवेतिभाव ॥

वाग्रहणमिति । (कै)

अत एव भाष्ये [6]'यद् विभाषां शास्ति' इत्युक्तम् ॥ भाष्ये

[7]भाव्यमानेति । (भा)

---

१ अ ७ । पा २ । सू ३८ ॥ २ अ २ । पा १ । सू ५० ॥

३ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

४ बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७ । २ ६४ ॥

५ अ ७ । पा २ । सू १३ ॥

६ यत्तर्हि वृतो वा (७ । २ । ३८) इति विभाषां शास्ति ॥

७ भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न इत्येव न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहारः । अनभिधानात् प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयाद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित् प्रतीयन्ते केचित् प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते । दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते ॥

इय च जातिग्रहणप्राप्त गुणाभेदप्राप्त चानण् साधारण्येन प्राप्त सवर्णग्रहण वारयितुमावश्यकीतिभाव ॥

साधारणश्चेति । (कै)

'भूयान्" इत्युक्तिर्नापूर्वाऽनेकसमाधानाभिप्राया किन्तु सूत्रोक्ता-प्रत्ययग्रहणमपेक्ष्येति भूयान् इति प्रतिज्ञायैकपरिहारोपन्या-सेऽपि न विरोध इति भाव ॥ ननु [१] अस्य च्वौ इत्यादाविवा-ऽर्थाभिधानासमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहण स्यादत आह

[२]प्रत्यय इतीति । (कै)

प्रत्ययविधौ सवर्णग्रहणे हि तेषामपि प्रत्ययत्वमेष्टव्यम् । तच्चाऽन्वयत्वादसम्भवीति न तत्र सवर्णग्रहणमिति भाव ॥

[३]उच्चार्य्यन्त इति । (कै)

उच्चारण चात्र साक्षाच्छब्देन बोधन विवक्षितम् । अतो-ऽणादिशब्दप्रतीयमानैकारादिभि सवर्णाना ग्रहण सिद्धम् ॥

ह्रस्वैर्गृहीतैरिति । (कै)

प्रकृतसूत्रस्थाणपदेनेति शेष ॥ ननु प्रत्याहारसूत्रोपदिष्टा एवाण इति कथमाकारो ग्राहक इत्यत आह

यथैवेति । (कै)

न चाऽऽचारसामाम्नायिकविषयक प्रतिषेध प्रत्याख्यमान-

---

१ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

२ प्रत्यय इत्यन्वर्था सञ्ज्ञाकृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्यय ॥

३ प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्य्यन्ते अनादिचोदनाखित्यय ॥

विषये तु सवर्णग्रहणमिति वैपरीत्यं किन्न स्यादिति वाच्यम्। तथा सत्यको विधीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्य्यावित्यादावप्राप्ते "[1]दीर्घाज्जसि च" इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः। एवं च वर्णसमाम्नायपठितानामेव ग्राहकत्वबोधनार्थमप्रत्ययपदमिति तात्पर्य्यम्॥

उभयार्थम्। (कै)

ह्रस्वदीर्घोभयविध्यर्थम्। एवं च यत्नाधिक्यमेवासिद्धमिति भावः॥

न्याय्य एवेति। (कै)

अनर्थकं नेत्यर्थः॥ यदुक्तं तथैवेति तत्राह

[2]अत्र हीति॥ (कै)

"आत्मनि क्रिया स्वस्मिन् प्रवृत्तिः॥ विरोधे हेतुमाह

अनिष्पादादिति। (कै)

अर्थावबोधादित्यर्थः॥ नन्वल्पविषयेणाप्रत्यय इत्यनेन कथं बह्वविषयपरिभाषार्थं शक्यते प्रतिपादयितुमत आह

[3]प्रतीयत इति॥ (कै)

---

१ अ ६। पा १। सू १०५॥

२ अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रिया विरोधादनिष्पादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारा दिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाका-रादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्य्याणि लभन्ते॥

३ प्रतीयते विधीयते इति यौगिकत्वात् प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः॥

भाष्ये 'ज्ञापयति' इत्यस्य योगेन बोधयतीत्यर्थः ॥ अप्रत्यय इति च वाक्यभेदेन निषेधार्थमण् इत्यस्य च नात्र सम्बन्धः । तेनोक्तसकलार्थलाभ इति भावः । वस्तुत एकदेशानुमतिद्वारा तां परिभाषां ज्ञापयतीति भाष्याशयः । 'विधीयते' इत्यर्थे 'प्रतीयत' इत्यस्य प्रयोगदृष्ट्या कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥

आकृतीति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रेषु '[2]अस्य च्वौ' इत्यादिषु चेत्यर्थः ॥ नेयमुदिद्विषया शङ्का कुत्वादिजातौ मानाभावेन तस्याऽऽवश्यकत्वादित्याशयेनाऽऽह

उदिदिति ॥ (कै)

कालादिभिन्नस्येति । (कै)

एकोऽवर्ण उदात्तत्वादिकं ध्वनिगतमिति पक्षेऽपि उपाधिभेदभिन्नत्वाद्ग्रहणं न सिध्यतीति भावः । अनन्ताऽवर्णव्यक्तय इति पक्षे तु अग्रहणं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ॥ नन्वेतत्प्रयोजनम् '[3]अस्य च्वौ' इत्यादौ वा अणादिप्रत्याहारेषु वा । तत्राद्य तत्राऽनुवृत्तिनिर्देश इत्यादिना दूषयिष्यति नान्त्य इत्याह

प्रत्याहारग्रहण इत्यादि ॥ (भा)

[4]प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमि ति वार्त्तिकस्य देशार्थः ।

---

१ तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥

२-३ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

४ तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् । का ॥

"[१]अक' इत्यादावौकारादीनामगादिसञ्ज्ञाभिग्रहण न प्राप्नोत्यनुपदेशादक्षरसमाम्नाये तेषामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

यच्च सञ्ज्ञयेति । (कै)

एकस्यैव युगपत्प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वयोर्विरोधादित्यर्थ ॥

यच्च स्वरूपेणेति । (कै)

इद चिन्त्यम् । व्याख्यानन्त्यैतल्लाभाभावात् । तस्माच्च स्वरूपेणोच्चार्य्यते 'अक इत्याद्यवकारादिरिति वक्तुमुचितम् ॥

"प्रत्याहारे अ इ उण् इत्यादौ ॥ भाष्ये

यथा जातीयकानामिति । (भा

वर्णसमाम्नायपठितानामित्यर्थ ॥

सञ्ज्ञेति । (भा)

"[२]आदिरन्त्येन' इति कृताऽगादिसञ्ज्ञेत्यर्थ ॥ यद्वाऽगादावीकारादिभिर्ह्रस्वैर्दीर्घाणामग्रहण कुतोऽनुपदेशाद् 'अकोऽचि" इत्यादाविकारादीनामनुच्चारणादित्यर्थस्तदाह

अथवेति । (कै)

भाष्यकारस्य त्वाद्यव्याख्यायामेव ॥

उच्चार्य्यमाणैरेवेति । (कै)

पुस्तकदर्शनादौ व्यभिचारादित्यर्थ ॥

सन्निहिता इति । (कै)

---

१ अ ६ । पा १ । सू १०१ ॥ २ अ १ । पा १ । सू ७१ ॥

बुद्धिसन्निहिता इत्यर्थ । अयं भाव । शब्दा उपस्थिता बोधं जनयन्ति। उपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा प्रत्यक्षरूपा च न त्वन्यैवेति नियम । लिपिस्मारितपदैर्बोधानापत्तेरिति ॥

सन्निधानमिति । (कै)

प्रतीतिरित्यर्थ । यथायोगमुच्चारणेन सञ्ज्ञया वेत्यर्थ ॥

प्रतीयमानो ह्यीति । (कै)

यद्यप्युच्चारणे प्रधानमपि अर्थप्रतीतावङ्गभावम्प्रतिपद्यते तथाप्युच्चारणकृतायास्तत्तत्प्रतिबिम्बविशिष्टस्फोटाभिव्यक्तेस्थिरस्थायितयोपपद्यते। शब्दज्ञानमात्रस्य तु न तदभिव्यञ्जकत्वम्। वक्ष्यमाणहेतोरिति भाव ॥

अन्यस्येति । (कै)

दीर्घादिरूपशब्दस्येत्यर्थ ॥ भाष्ये

[1]ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति । (भा)

तृतीयातत्पुरुष ॥

ऋगित्युक्ते सम्पाठमात्रं गम्यते । (भा)

एतेनोच्चारितानामेव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तेर्वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेनेदमयुक्तमित्यपास्तम्। मानसजपस्थल इव तत्रापि क्षीयसूक्ष्मोच्चारणाद्बोधेनात्रते ।

---

१ ह्रस्वसम्प्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाण*सम्प्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम् ॥

---

* अत्र शब्द इत्यधिकम् बहुषु भाष्यपुस्तकेषु ।

जपे हि मन्त्राणां वैस्वर्यनियमेन तत्तत्स्थानेषूक्तादिदेशोपलभ्य मानत्वरूपोदात्तत्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादेश्च विनोच्चारणमनभिव्यक्तेः । यद्वा लिपेरेव चेष्टादिवत्सङ्केतेन बोधकत्वमत एव लिपौ शब्दत्वभ्रमो बालानाम् । यद्वा । लिपावनादेः शब्दतादात्म्याध्यासाद्बोधकत्वम् । लिपौ शब्दत्वबाधज्ञानवतां पण्डितानामप्यन्तःकरणाद्यावात्मत्वप्रत्यये भ्रमत्व जानतामनादिसिद्धारोपेणैव व्यवहारवद्बोधोऽपि ॥ ननु ऋगित्युक्ते तद्विशेषाप्रतीतेरर्थप्रतीतिसम्भावनाया अप्यभाव ऋक्त्वस्य वेदत्वस्य चार्थप्रतीतिजनकतानवच्छेदकत्वादत आह

यद्यपीति । (कै)

ऋक्शब्देन विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्प्रत्याय्यत इत्यन्वय । यच्च सङ्केतादिवशादृगित्युक्ते १"अग्निमीळे पुरोहितम्' इत्याद्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधस्तत्रापि सा स्वार्थं बोधनादिक्रियाकर्मत्वेन न प्रत्याययतीतिभाव ॥

प्रत्यायनमिति । (कै)

तच्चैतत्स्वरूपेणैवेति बोध्यम् ॥ अनेन तत्प्रत्यायनमशक्यमित्याह भाष्ये

---

१ ओम् अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् । ऋक्संहि—अ १ । म १ । अ १ । सू १ । ऋचा १ ॥ अग्निनामकं देवमीळे । स्तौमि । ईड स्तुतौ । इति धातुः । डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसम्प्रदायप्राप्त । तथा च पठ्यते ।

"अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः ।
अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रमम्" ॥

[1]अवरकालत्वादिति ॥ (भा)

[2]परा सूत्रादिति । (भा)

सूत्रात् प्रत्याहार सूत्रात "परा परकाला क्रियत इत्यर्थ । तेषामनादित्वादेषा पाणिनिकृतत्वादिति भाव ॥

[3]अवरकालैवेति । (भा)

वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वादितिभाव ॥ शब्दक्रम अष्टाध्यायीक्रम ॥

[4]प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञेति । (भा)

[5]नाऽऽज्झलौ (पा)

इत्येतद्विषयनिर्णयोत्तर तत्परिहारेण सवर्णपदशक्तिग्रहस्यैव व्यवहारोपयोगित्वादितिभाव ॥

वर्णानामुत्पत्ताविति । (भा)

प्रतीतावित्यर्थ ॥ अक" इत्यादावाद्यवर्णव्यक्त्या एव प्रत्याध-कत्वादध्याहारेण व्याचष्टे

---

१ वर्णपाठ उपदेश इतिचेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः ॥

२ किं परा सूत्रात क्रियते इत्यतोऽवरकाला ॥

३ नेत्याह । सवर्थावरकालैव ॥

४ वर्णानामुपदेशस्तावत । उपदेशोत्तरकालेतसञ्ज्ञा । इतसञ्ज्ञोत्तर काल आदिरन्त्येन सहेता (१ । १ । ७१) इति प्रत्याहार । प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसञ्ज्ञा । सवर्णसञ्ज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति ॥

५ अ १ । पा १ । सू १ ॥

अइउणिति ॥ (कै)

उत्पादयतीति । (कै)

प्रत्याययतीत्यर्थः ॥ "प्रत्याहारे' अइउणित्यादौ । न च प्रत्याहारेषु तदाख्यवाच्ये लक्षणाङ्गीकारान्न दोषः । उक्तभाष्यरीत्या तदाख्याना प्रत्यायकत्वाभावेन तेषामशक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणामूलसम्बन्धज्ञानयोर्दुरुपपादत्वात् ॥ एव प्रत्याहारेषु सूत्रप्रयोजनाभावमुक्त्वा '[1] अस्य च्वौ ' इत्यादावपि तमाह

[2]तत्रानुवृत्तिनिर्देशे इति (भा)

भाष्ये । वृत्ति वर्णसमाम्नायमनुगतस्तस्य सूत्रेऽनुवृत्तिरकारादिस्तस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारणमित्यर्थः ॥ तत्र सवर्णाग्रहणे हेतुमाह

व्यक्तीति । (कै)

अनन्ता व्यक्तय इति पक्षे इत्यर्थः ॥ तदाह

अवान्तरभेदेति । (कै)

जात्यैकत्वेऽपि व्यक्तीनां परस्पर भेदसम्भवादित्यर्थः ॥ एकाऽवर्णव्यक्तिरिति पक्षे तु यद्यपि सिध्यति तथापि सोऽसङ्गतः । उदात्तादिविरुद्धधर्माध्यासात् यदि तु ध्वनिनिष्ठास्ते तदा कत्वखत्वादिकमपि तन्निष्ठमस्तु किं वर्णैर्भेदमन्ता एवेति भावः ॥ अनणो वचनादपि कथं ग्राहकत्वमत आह

---

१ अ ७ । पा ४ । सू ३२ ॥

२ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात् । वा ॥

[1]अणसंज्ञश्च इति ॥ (कै)

उभयम् । (कै)

अनण्त्वमनुच्चारणं च ॥

मध्यपातिनामिति । (कै)

दृष्टान्तार्थम् ॥

नास्तीति । (कै)

अइउणित्यादावत्वादि जातिनिर्देशादेषामणत्वं प्रत्याहारग्रहणेषु च न दोष ॥ 'त्वादय' इत्यादिनिर्देशाद्वाचैवार्थे लिङ्गमित्युच्यते तदा सूत्रमेव व्यर्थमित्याह

आकृतीति ॥ (कै)

प्रत्याहारे । (कै)

अइउणित्यादि सूत्रे ॥

अनुवृत्तिनिर्देशे (कै)

[2]'अस्य च्वौ" इत्यादौ ॥

उपदिश्यते । (कै)

उच्चार्यते प्रत्याय्यते वा ॥

नान्तरीयकमिति । (कै)

जाते साक्षादुच्चारणासम्भवात्तदुच्चारणम् । किं च । जातौ

---

१ अणसंज्ञोऽशिति गृह्यत इत्यर्थ ॥

२. अ ७। पा ४ सू ३२ ॥

कार्य्यान्वयस्य व्यक्तिं विना साक्षादसम्भवात्तदुच्चारणं तद्बोधनमित्यर्थः ॥ तत्र दीर्घादिव्यक्त्याक्षेपे बीजमाह

[१]अत्व चेति ॥ (कै)

प्रमाणकृतभेदे दृष्टान्तमभिधाय गुणकृतभेदेऽप्याह

शुक्ले इति ॥ (कै)

श्रुति । (कै)

श्रवणोपलब्धिः ॥

भेदाद्भेद इति । (कै)

जातेरिति शेषः ॥

[२]सत्यपीति । (कै)

श्रुतिभेदो हि व्यक्तिभेदसाधको नाकृतिभेदे साधक इति भावः । अत एव ह्रस्वोऽयमकारो दीर्घोऽयमकार इति अत्वेन सामानाधिकरण्यानुभवः । इकारादित्वस्याननुभवाच्च । अत एवोदात्तादयो न जात्यन्तरप्रयोजका इति तात्पर्य्यम् । न च आकारोऽयं न अकार इति प्रतीत्यनापत्तिः । तस्या व्यक्तिभेदविषयकत्वात् ॥ भाष्ये

अनेकान्तेनेति । (भा)

अनियमेनेत्यर्थः । अभेदेन सामानाधिकरण्य इति भावः ॥ तदाह

---

१ अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृष्णे पिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति ॥

२ सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृष्णे स्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः ॥

अभेदस्यापीति ॥ (कै)

प्रत्यभिज्ञानादिति । (कै)

स एवायमितिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । अकारोऽकार इत्येकाकारप्रत्ययाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

नासावन्यत्वमिति । (कै)

भेदप्रतीतिमेवेत्यर्थः ॥

प्राणीति । (कै)

यद्यपि प्राणित्वं न जातिस्तथापि साधारणधर्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥

गवाश्वरूपेति । (कै)

गोत्वाश्वत्वरूपेत्यर्थः ॥ परे तु ह्रस्वषड्भेदवृत्त्येव अत्वं दीर्घषड्भेदवृत्त्येवात्वमित्यादि "ननु चेति" भाष्याशयः । सकलव्यापकमत्वमप्यस्तीत्युत्तरम् ॥ ननु व्यापकजात्यैक्येऽपि व्याप्यजात्या भेदोऽप्यस्तीत्यत आह

अनेकान्तो हीति । (भा)

व्यापकधर्मेण समानाधिकरणव्याप्यधर्मकृतो भेदः केवलभेदबुद्धिं न करोतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु जातिनिर्देशे '*अष्टन आ" इत्यादावपि तन्निर्देशादकारादयः स्युस्तत्राधिक्यं ह्रस्वभयार्थं स्यात् । ह्रस्वोच्चारणे तु अर्द्धमात्रिकेण तस्यान्तरतम्याद् ह्रस्व एव स्यादत आह

---

*१ अ ७। पा २। सू ८४॥

अष्टन इति ॥ (कै)

दीर्घं व्यक्तीति । (कै)

व्यक्तेरुपलक्षणत्वे आन्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादिति यत्नाधिक्यानयक्य तदवस्थमिति विशेषणत्वमेव तस्या इति भाव । अत्रातिरिक्तमात्रादि नास्त्येवेति तात्पर्यम् । केचित्तु दीर्घषडभेदवृत्त्यात्व जातेरेवात्त्वव्याख्यायास्तत्र निर्देश इति वदन्ति ॥

अशब्दार्थ इति । (कै)

शब्दजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वाभाववानित्यर्थ । यद्वा । शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यशक्य इत्यर्थ ॥

सर्वव्यक्तीनामिति । (कै)

जातिवैशिष्ट्येन प्रत्येकवृत्तिपरस्परभेदत्यागपूर्वकमभेदेनैकरूप्येणाश्रयणाज्जात्याक्रान्तसर्वव्यक्तीना ग्रहण सिध्यतीत्यर्थ । पूर्ववार्त्तिकेऽण्ग्रहणाकरणे आकृतिग्रहण हेतु । आकृतेरपि भेदशङ्कायामनन्यत्वाच्चेतिवार्त्तिकखण्ड । अपरमते अण्ग्रहणाकरणे सर्वव्यक्तीनामनन्यत्व हेतुरनन्यत्वे आकृतिग्रहणम् । आकृतेर्ग्रहण विशेषणत्वेनाश्रयण रूपसामान्यादित्यर्थमाकृतिग्रहणादित्यस्यार्थोऽपरमत इत्येके ॥ जात्याश्रयणमावश्यकमित्याह

तद्वच्चेति ॥ (भा)

पूर्वा परा वेति । (कै)

उभयोरपि ग्रहण न स्यात् । अन्यतरस्य प्रत्याहारस्थोपात्तादन्यत्वादितिभाव ॥

अवात्तामिति। (कै)

वसेर्लुङि तसस्तामि वृद्धौ "[1]स सी ति तले झलोझली ति सिजलोपे रूपम्॥ ननु [2]झल इति सूत्र क चरितार्थमत आह

अबुद्धेति। (कै)

बुधेर्लुङि रूपम्॥

भेद एवेति। (कै)

व्यक्त्योः परस्पर भेद एवेति भाव॥ भाष्ये

अनेकान्त इति। (भा)

उपात्ताभेदकधर्मसमानाधिकरणो भेदकधर्म इत्यर्थः। प्रकृतेऽ-भेदकधर्मस्त्वत्वम्। प्रयोगार्थे तु मध्यमेत्युक्तेद्रुतविलम्बितयो-रित्युक्तम्॥

ह्रस्वदीर्घादीति। (कै)

वृत्त्या कालप्रमाणेन पृथक्त्वमिति तृतीयासमास इतिभाव। भाष्ये तु शेषविवक्षया षष्ठी हेतौ पञ्चमी वा॥

आकृतिग्रहणादिति। (कै)

तदुक्तम् '[3]अइउण' सूत्रे भाष्ये [4]तदत्र तपरकरणम्। एव च कृत्वा तपरा क्रियन्ते। आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वेति॥

एकाकृतीयोग इति। (कै)

तन्मात्रनिष्ठेत्यादि॥

उदिदिति (कै)

---

१ अ ७। पा ४। सू ४९॥ २ अ ८। पा २। सू २६॥
३ शिव सू १॥ ४ शिवसू-वा॥

कुचुटुतुपूनां प्राचां संज्ञा तथेहापि व्यवहार । न तु सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। अनुवादे तदप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥ सवर्णग्रहणप्रत्याख्यानेऽनुवादेष्विव विधावपि जातिनिर्देशात् सवर्णग्रहणप्रसङ्ग इत्यत आह

भाव्यमानेष्विति ॥ (कै)

यथाश्रुतमिति । (कै)

जातिविशेषावच्छिन्नव्यक्तिविशेषरूपमित्यर्थ ॥

उत्पत्तिवाक्यत्वादिति । (कै)

विधिवाक्यत्वादित्यर्थ । विधौ हि प्रमित्सितत्वाद्विशिष्टोपादानेन वाक्यार्थभेदोऽनुवादेत्वेतस्य सिद्धत्वेनाऽप्रमित्सितत्वात्तद्विशेषणोपादानं न वाक्यभेदमन्तरेण भवति यथाऽऽत्राय्य इति भाव । यत्तु क्वचिद्विधावपि व्यक्त्यन्तरस्योपादानं तद् "[1]दिव उद्" इत्यादौ तपरत्वाल्लिङ्गादिति द्रष्टव्यमित्याहु ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

अनेन नान्तरीयकविशेषणविषय एव विवक्षाऽविवक्षाविचारं प्रतिध्वनयति । अत एव "न श्रेयांस प्रबोधयेद्" इत्यादौ अनुवाद्यविशेषणश्रेयस्त्वादेर्विवक्षायामपि न दोष । वस्तुतोऽत्र व्याख्यानमेव शरणम् । नान्तरीयकसङ्ख्यालिङ्गविषयन्यायस्य प्रधानव्यक्तिविषयकत्वानौचित्यात् । उपेयिवानित्यादौ उपेत्यविवक्षाया सङ्ख्याविवक्षायाश्च दर्शनात् । ऋकारेण लृकारग्रहणाय तु ऋवर्णस्य लृवर्णवद्भावो वाच्य इति तात्पर्यम् । परे तु जातिपक्षेऽपि तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियमार्थत्वात् तत्प्रयुक्तसवर्णग्रहण-

---

[1] अ ६ । पा १ । सू १३१ ॥

निषेधायाऽ प्रत्यय इति पृथक्कार्य्यमेव। ध्वनित चेद् [1] ज्यादादीयस' इति सूत्रे भाष्ये। किं च तत्र व्यक्तिविवक्षाया यत्र क्वचित् प्रयोगे एकाकारव्यक्ति साध्वी स्याद् न प्रयोगान्तर इति व्यक्तिविवक्षया समाधान दुर्घटमित्याहु ॥

---

[2]तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

युजे सम्बन्धवाचकत्वेन सम्बन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन सम्बन्ध्यन्तराकाङ्क्षायामाह

न्यायेनेति ॥ (कै)

प्रसिद्धत्वादिति । (कै)

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १६ ॥

२ तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७ ॥

अयुक्तोऽय निर्देश । तदित्यनेन काल प्रतिनिर्दिश्यते तदित्यय च वर्णं तत्रायुक्त वर्णस्य कालेन सह समानाधिकरण्यम । कथ तर्हि निर्देश कर्त्तव्य । तत्कालकालस्येति । किमिद तत्कालकालस्येति ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७ ॥

अयुक्त इति (भा)। न्यायेनासम्बद्ध इत्यथ । न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृत । कदाचित प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति । धात्वर्थेऽन्तभूतस्य प्रयोगाभाव । न हि भवति

निष्ठान्तयुजे प्रायो न्यायसम्बन्धिन्येव प्रयोगादित्यर्थ ॥ नन्वेव युज्यर्थेऽन्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कुतो नोच्यते इत्यत आह

धात्वर्थ इति । (कै)

यद्ययमन्तर्भूत स्यात्तदा न्यायेनायुक्त इति प्रयोगो न स्यादिति भाव । दण्डेनायुक्त इत्यादि च न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेन मेघो वर्षतीत्यादौ प्रसिद्धा जलमित्यादेरप्रयोगादकर्मकतेति नव्योक्ति परास्ता ॥ भाष्ये

प्रतिनिर्दिश्यते इति । (भा)

सामानाधिकरण्येन विशेष्यत इत्यर्थ ॥ 'तदित्यय च वर्ण" इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह

परामृष्ट इति ॥ (कै)

वर्णस्यैव परामर्शे हेतुमाह

तस्य कालस्तत्काल । तत्काल कालो यस्य सोऽय तत्कालकाल । तत्कालकालस्येति ॥ स तर्हि तथा निर्देश कर्तव्य । न कर्तव्य । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोऽयमुष्ट्रमुख । खरमुख । एव तत्कालकालस्तत्काल । तत्काल

जीवति प्राणानिति ॥ तदिदि यनेनेति (भा) । स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात् ॥ तादत्यय च वर्ण इति (भा) । तपरशब्दवाच्यस्यार्थस्य तच्छब्देन परामर्शात् ॥ वर्णस्येति (भा) । वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थ ॥ कालेनेति (भा) । कालवाचिनेत्यर्थ । कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रियाऽप्रसिद्धपरि-

तपरेति । (कै)

त परो यस्माद् इति विग्रहेऽवध्यवधिमतो साजात्यात् सवर्णत्वस्य वर्णनिष्ठत्वाच्च तेन वर्ण एवोच्यत इति भाव ॥ एकार्थ-वृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वात् कथ 'वर्णस्य कालेने'ति भाष्यमत आह

वर्णवाचिन इति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रदर्शनाय कालस्वरूपमाह

कालो हीति ॥ (कै)

अपरिच्छिन्नस्य विभो कालस्य व्यवहारानुयोगित्वादाह

प्रसिद्धेति ॥ (कै)

वर्णास्त्विति । (कै)

गुणरूपत्वाद्द्रव्यरूपत्वाद्वेत्यर्थ । जन्यमात्र कालोपाधिरिति तु न युक्त दिवसादिव्यवहारस्य सूर्यक्रियादिभिरेव दर्शनादिति

स्येति ॥ अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्य भविष्यति । कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव ॥

किं पुनरिद नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकम । कथ च नियमार्थं स्यात कथ वा प्रापकम। यद्यत्राणग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्त तत प्रापकम ॥ कश्चात्र विशेष ॥

मानस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवस शब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्काल । वर्णास्तु क्रियात्मको न भवति ॥

तस्य काल इति (भा)। चैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिकाक्रिया

भाव । एतत्कालस्वरूपकथन 'काला परिमाणिना' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैवोपपादयिष्यते ॥

सैवेति । (कै)

तज्जातीयेत्यर्थ ॥

तदीया क्रियेति । (कै)

उच्चारणरूपेत्यर्थ ॥

क्रियान्तरस्य । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणस्य ॥

वर्ण एवेति । (कै)

वर्णाश्रितक्रियागतपरिच्छेदकत्वस्याऽऽश्रये उपचाराद्वर्णपरामर्शिन-स्तच्छब्दस्य मुख्यवृत्तेरेव कालशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यर्थ ॥ पूर्वव्याख्यातो विशेषमाह

---

१ अ २। पा २। सू ५ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम् । १ ॥

तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

निमेषादि सेव यस्य परस्य स तत्कालकाल ॥ उष्ट्रमुख इति (भा)। गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोग । उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्र मुखः । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात् सादृश्य प्रतीतिः । समर्थेन चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्य प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव

वर्णसहेति । (कै)

अनेन लक्षणाबीज सम्बन्धो दर्शित ॥ क्रियाया परिच्छेदकत्व सापेक्ष न स्वत इति दृष्टान्तेनाह

यथेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रापकमिति । (कै)

स्वतन्त्रविधायकमित्यर्थ ॥

षण्णामिति । (कै)

अनुनासिकाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञाया फलाभावादवसाने तदभावाच्चेद चिन्त्यम् । अत एव वार्त्तिके स्वरभिन्नेत्येवोक्त न तु गुणभिन्नेति । भाष्येऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितानामित्येव पाठ ॥ ननु

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः । २ ॥

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥

विप्रतिषेधात सिद्धम । ३ ॥

अण सवर्णान गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येति वा तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण सवर्णान गृह्णातीत्यस्याव

मुखमस्येत्यर्थो गम्यते । एवमिहापि वर्ण कालो न भवति इति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते ॥ अयचेति (भा) । वर्णसहचरिताया क्रियाया तच्छब्दो वर्त्तते स कालो यस्येति तद्वर्ण समवेता क्रियापरिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थ । यथाऽग्न्यादिद्रव्य द्रव्यान्तरपरिच्छिन्न सुवर्णादीना परिच्छेदक तद्वत् क्रियापीत्यर्थ ॥

तत्र तपरत्वसामर्थ्यादस्य सूत्रस्याऽऽवृत्तिमङ्गीकृत्याऽऽवृत्तस्याणग्रह-
णाननुवृत्त्या विध्यर्थत्वान्न दोष इत्यत आह

तपरकरणमिति ॥ (कै)

नन्वाकडारादन्यत्र सञ्ज्ञासमावेशदर्शनाद्विप्रतिषेधादित्ययुक्तमत आह

विरोधो हीति । (कै)

न हि सञ्ज्ञासमावेशे सञ्ज्ञात्वं प्रयोजकं किन्तु विरोधाभाव इति भावः । सख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वादत्र युगपदसम्भवरूपो विरोध इति तात्पर्यम् ॥ तपरत्वसामर्थ्यात् प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्च 'अतो भिस' इत्येतद्विषये 'तपर' इति लक्षणमनवकाशमिति न युक्तो विप्रतिषेध इति शङ्कते

अत इतीति ॥ (कै)

तपरत्वस्य सन्दिग्धत्वात् विप्रतिषेधोपपत्तिरित्युत्तरयति

नैतदिति ॥ (कै)

काशः । कृत्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । नार्थो स्तपरा । कृत्स्नेषु तपरैरुभयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ यद्यव

दीर्घग्रहणमिति (भा)। भेदका उदात्तादय इति भावः । तत्र वृद्धिरादैच् (१ । १ । १) इति समासमाकारमात्रं वृद्धिसंज्ञा स्यादिति एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं लेशथमेव स्यात् ॥

कृत्स्नग्रहणमिति (भा)। अतो भिस ऐस् (७ । १ । ९) इत्यकार ग्रहणे पूर्वस्मिंश्च दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इह हि कृत्स्नग्रहणम्

ऋत इति । (कै)

अत्र भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वाद्यथा तपरत्वं मुखसुखार्थं तथेत्यर्थ ॥ 'ऋत इति तपरत्वं तु गुणान्तरयुक्तसंग्रहार्थम् । अन्यथोदात्तोच्चारणे जौण इत्यत्र ङौ प्रत्ययसंनियुक्ताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तत्वाभावान्न स्यात् । अनुदात्तोच्चारणे जौर्य्यतीत्यत्र न स्यादिति भाव ॥

भिन्नकालानिति । (कै)

परत्वेन पूर्वसूत्रबाधादिति भाव । अप्राप्तिरेवात्र निवृत्ति ॥
भाष्ये

यद्येवम् (भा)

इत्यस्य एतद्विषये पूर्वसूत्राप्रवृत्तावित्यर्थ । यस्यां वृत्तौ तपरकरणं तदन्यत्र वृत्तौ प्रयोगे ऐषादीनामुपसंख्यानं कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् ॥

'अभ्यासार्थे द्रुतावृत्ति प्रयोगार्थे तु मध्यमा ।
शिष्याणामुपदेशाय वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥'

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् । ४ ॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयो । किं

ग्रहणे चरितार्थम् ॥ विप्रतिषेधादिति (भा) । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकार सवर्णानां ग्राहकस्तदाऽष्टादशानां ग्रहणप्रसक्तोऽनेन तु षण्णाम् । तत्र परत्वादनेनैव तपरोऽणां सवर्णानां

इति वृत्तिषु उपलभ्यन्त एव भिन्नकाला वर्णास्तु तत्काला एवेत्यभिसन्धाय भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्न ॥ तत्तत्कालावच्छिन्नताल्वोष्ठपुटव्यापारजन्या भिन्नकाला एवेत्याशयेन

कालभेदात् (भा)

इत्युत्तरम् ॥

त्रिभागाधिका इति । (भा)

तृतीयभागाधिका इत्यर्थ । कैयटात्तथा प्रतीते । त्रयो भागा अधिका इत्यर्थस्तूचित । केवलसंख्यावाचकानां पूरणप्रत्ययान्तार्थकत्वे मानाभावात । तथासाधुत्वाच्चेति परे ॥

यस्या नाडिकाया इति । (कै)

सुषुम्णाया इत्यर्थ ॥

फलानि । (कै)

बिन्दव । अष्टाङ्गसम्बद्धा साऽमृतबिन्दुस्राविणीति प्रसिद्धिर्योगिनाम् ॥ भाष्ये

पुनः कारणं न सिध्यति । कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥

तत्कालानां ग्रहणस्य च याचका ॥ ननु तपर इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति ।

सिद्धं त्विति । (भा)

उत्पत्तिपक्षेऽपि उपलब्धीनामेव कालभेदात् वृत्तिवैविध्यम् । वर्णास्तु वृत्तिभेदेऽप्येकरूपा एवेति भाव ॥

अवस्थिता । (भा)

नियतकाला ॥

चिराचिरवचनात । (भा)

चिराचिरकालोच्चारणजनकयत्नाद् जायमानवैकृतध्वनेरुपलब्धीनामेव भेद इति भाव ॥

उपचयापचयौ । (कै)

कालवृद्धिह्रासौ ॥

आलस्यादिभेदादिति । (कै)

आलस्यादिना गतिक्रियाया भेदेऽपि यथा न मार्गभेदस्तथाऽऽलस्यादिनोच्चारणक्रियातो वैकृतध्वनिभेदेऽपि न वर्णस्वरूपभेद इति भाव ॥

सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु ।

मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात । ऋत इद्धातो (७।१।१) इति यथा ॥ यद्येवमिति (भा)। यद्यय योगस्तत्कालान प्रति पादयन् भिन्नकालान निवर्त्तयतीत्यय ॥ त्रिभागाधिका इति (भा)। इत्थं श्लोकमेष वोच्चारयति वक्तरि नाडिकाया यस्या नव पानीय

तद्भेदे । (कै)

प्रयत्नभेदे । तद्भेदेनेति तृतीयान्तः क्वचित् पाठः ॥

वृत्तिभेदात् । (कै)

द्रुतादिवृत्तिभेदात् ॥

भिन्नकाला एवेति । (कै)

चिराचिरोपलब्ध्युपयोगिवृद्धिह्रासयुक्ता एवेत्यर्थः । अयं भावः । उत्पत्तिवादिनो वर्णोत्पत्तिं प्रत्युच्चारणव्यापारस्य कारणत्वात् तावत्तावत्कालावच्छिन्नोच्चारणेन ह्रस्वदीर्घादेरिव द्रुतादेरपि तावत्कालस्यैवोत्पत्तिः स्यात् । न चाऽनुभिष्यादौ ध्वनिरेव तत्कालो न तु वर्ण इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहादिति । अतो नित्यमतिरिक्तं स्फोटमादाय समाधत्ते भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

अन्वेति । (कै)

भाष्ये इत्यर्थः ॥

स च नित्य इति । (कै)

किं पुनस्तत् वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चिच्चिरेण

कलानि भवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशकलानि भवन्ति । नवानां त्रिभागाधिकानि कलानि तदधिकानि न च द्वादश सम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडशकलानि भवन्ति ॥ स्थितिं त्विति (भा) । सतीषु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा अनुद्यामानस्यादि-

आकाशादिवदिति भाव ॥ ननु स्फोटोऽपि द्रुतत्वनित्यत्व चेत्यत आह

एतच्चेति । (कै)

स एवायमकार इति प्रत्यभिज्ञानाद एक पदमिति प्रत्ययाच्च तत्सिद्धिरित्यन्यत्र विस्तर ॥ ननु ध्वनिरपि शब्दविशेष एव स कथ शब्दगुणोऽत आह

शब्दस्येति । (कै)

व्यञ्जकत्वेन स्फोटोपलब्धिप्रतिबन्धकस्तिमितवाय्वपसरणद्वारा स्वधर्मरूषित तदुपलब्धिहेतुत्वेनेत्यथ ॥ तद्विषयाया पुन पुनरुपलब्धेर्नैरन्तर्य्येऽपि न वर्णभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति

तद्यथेति । (कै)

पुन पुनरुपलम्भोऽविच्छेदेन दर्शनम् ॥

ह्रस्वदीर्घेत्यादि । (कै)

तमेवाय विलम्बितमुच्चारित वानन्यो द्रुतमितिवदिह व्यक्ति प्रत्यभिज्ञानाभावादिति भाव । एव च परिदृश्यमानकालभेद

कश्चिच्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वान कश्चिदाशुगच्छति कश्चिच्चिरेण गच्छति कश्चिच्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छत्याश्विक

भेदाद् गतिभेदोऽपि न मार्गभेद इत्यथ ॥ विषम इति (भा)। वर्णा प्रयत्नजन्या । तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्न काला एव। अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्य ॥ एव तर्हीति (भा)। व्यक्ति स्फोटोऽत्र विवक्षित स च नित्य । एतच्च 'येनोच्चारितेन' इत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम ॥

पलब्धिगत एवेति तात्पर्य्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । एक एव
्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते ॥

ध्वनि शब्दगुण इति (भा)

ाष्ये ध्वनिशब्देन वर्णा वैकृतध्वनिश्च । तत्र वैकृतध्वने स्फोटस्य
त्तद्रूपेण पुन पुनरभिव्यक्ति कार्य्यमिति तदभिव्यक्तस्फोटस्य
त्कालत्वमेव । ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपस्फोटस्तु भिन्नकालावच्छिन्नैर्विजा-
ीयैर्ध्वनिभिरभिव्यक्तो भिन्न एव लौकिकैर्ध्वनिगतभेदेन तद्भेद-
ापि सप्रत्ययात् । कैयटे ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्ना"
त्यस्य व्यञ्जकभेदेनाऽऽरोपितभेदा एव भिन्नध्वनिभिर्वर्णैर्व्यज्यन्त
त्यर्थ । विलम्बितादिवृत्तौ तु स्फोट एकजातीय एव ।

ध्वनिकृता वृद्धि (भा)

त्यस्य वैकृतध्वनिकृतोपलब्धिकालवृद्धिरित्यर्थ । वर्णोपरागाभि-
ाक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानम् । अत एवाऽस्य
ाकृतत्वेन व्यवहार । अयं तु वैकृत । तस्य चालस्यादिकृतत्वात् ।

स्थिरेण पदातिस्थिरतरेण । विषम उपन्यास । अधिकरणमध्वा
व्रजति क्रियाया । तत्रामुत्र यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् ॥
एव तर्हि **स्फोट शब्दो ध्वनि शब्दगुण** । कथम् ।

शब्दगुण इति भा) । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः ।
तद्यथा । घटः पुन पुनर्दृश्यमानोऽपि न भेदमवलम्बते तथा विल
म्बितायां वृत्तावकार एव पुन पुनरुपलभ्यत इति वृत्तिभेदेऽपि
वर्णस्य भेदो न गृह्यते इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम् । ह्रस्वदीर्घ-
प्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्त इति तेषां कालभेद ॥

वर्णाभिव्यक्त्युत्तरकालश्चायम् । अथ ह्युपलब्धेरेव पौनःपुन्ये कारणम् । पौनःपुन्यं चाविच्छेदेनोपलब्धिधारामात्रेण न तु विच्छिद्योपलब्ध्या । एतदवच्छिन्नत्वेन तु न स्फोटोपलब्धिः । ह्रस्वाकार एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् । आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायात् । उत्पत्तिवादिना त्वेवं वक्तुमशक्यमिति स्पष्टमेव ॥ ननु भेर्याघातो भेरीदण्डादिसंयोगविशेषः स कथं गच्छेदत आह

भेरीमिति । (भा)

क्रमणेनेति भावः ॥ भाष्ये

आहत्य (भा)

त शब्दमुपलभमान इति शेषः ॥ ननु दृष्टान्ते ध्वनेरुपलभ्यमानस्य भेदो न तथेह वर्णस्य द्रुतादिष्विति वैषम्यमत आह

उपलब्धिसामान्ये इति । (कै)

यथा तत्र तस्य ध्वनेस्तावत्कालमुपलम्भस्तथेहापि तत्तद्वृत्तौ तावत्तावत्कालं तत्तदभिव्यञ्जकरूपरूषितत्वेन परिच्छिन्नस्यैव

भेर्याघातवत् । ५ ॥

तद्यथा भेर्याघातः । भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति

भेर्याघात इति (भा) । भेरीमाहन्तीति भेर्याघातः । उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः । यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं कश्चिच्चिरतरं च एवं वृत्तिभूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव ॥

स्फोटस्योपलम्भमा"मित्येतावत्येव दृष्टान्त । न चैतावता स्फोटभेद इति तात्पर्य्यम् ॥ ननु भेर्य्याघातस्थले स्फोटाभावात् स्फोटस्तावानेवेत्यनुपपन्नमत आह

दार्ष्टान्तिकेति ॥ (कै)

भाष्ये

ध्वनि स्फोटश्च (भा)

स इति शेष ॥ किन्तदित्यत आह

शब्दानामिति ॥ (भा)

व्यञ्जकत्वेन । (कै)

उपलब्धिजनकत्वेन । वैकृतध्वनेरप्युपलब्धिपौनःपुन्यकारणत्वाद्व्यञ्जकत्वमिति भाव । तदुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेस्तदुभयस्वभावत सिद्धमिति शेष ॥ ननु तत्र प्रमाणान्तरापेक्षेति भाव । योगिप्रत्यक्षसिद्ध वैतदुभयमिति तात्पर्य्यम् । इदमेव कैयटेन 'प्रमाणेने त्यने नोक्तम् । वस्तुतस्तु भेर्य्याघातस्थलेऽपि स्फोट एव भेरीताडनाभिव्यक्त श्रोत्रग्राह्य शब्दानां चिराचिरोपलब्धि-

काश्चित्त्रिपा कश्चिच्चत्वारिंशत । स्फोटस्तु तावानेव भवति ध्वनि
कृत्ता वृद्धि ॥

स्फोटस्तावानेवेति (भा) । दार्ष्टान्तिकोपन्यास ॥ ध्वनिः स्फोट श्चेति (भा) । व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः । शब्दानां व्यङ्ग्यानां सम्बन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लभ्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल

करात्पत्वमहत्त्ववान वैकृतध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते ॥ महत्व चिरकालत्वम् ॥ वैकृतध्वनिस्फोटयो प्रमाणमाह

उभय तदिति ॥ (भा)

तदुक्त हरिणा ।

वर्णस्य ग्रहणे हेतु प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।
ग्रहणे तत्तत्कालकत्वेन ग्रहणे ॥
वृत्तिभेदे निमित्तत्व वैकृत प्रतिपद्यते ।

इति ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदाय वैकृत ।

इति च ॥ उभयम् इत्यावृत्त्या योजनीयम् । उभय गृह्यत इति शेष । तेन व्यक्तवाचामुभयम् । अव्यक्तवाचा वर्ण-धर्मानाक्रान्तध्वनिरेवेत्यर्थ । ध्वनिपदेन प्राकृतवैकृतावुभावप्युच्येते । ग्रहणकर्मीभूतमुभयन्तु प्राकृतवैकृतध्वनिस्फोटरूपम् । वैकृतस्याल्प-त्वादिचिराचिरोपलब्ध्यनुमेयमिति बोध्यम् ॥

ध्वनि स्फोटश्च शब्दाना ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।
अल्पो महांश्च केषा चिदुभय तत स्वभावत ॥

एवेत्यर्थ ॥ उभयमिति (भा) । व्यङ्ग्यो व्यञ्जकस्य प्रमाणेन स्वभावत स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थ ॥ केषा चिदिति (भा) । व्यक्तानामुभ । गृह्यते अव्यक्तानान्त ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

संज्ञयैवेति । (कै)

संज्ञाबोधकेनान्यसमभिव्याहृतेच्छब्दसहितादिशब्देनेत्यर्थः ॥ आक्षेपप्रकारमाह

आद्यन्तौ चेति । (कै)

यद्यप्यादिशब्दः परमात्रमपेक्षते अन्तश्च पूर्वमात्रं तथापि सह प्रयुज्यमानौ मध्यापेक्षाविति भावः ॥ [1] मध्यमानामेव इत्येवकारः सौलभ्यद्योतकः ॥

स्वरूपमित्यनुवर्त्तनादिति । (कै)

अन्ये तु आद्यन्तशब्दाभ्यामवयववाचकाभ्यामवयवीसमुदाय आक्षिप्त इति सम्बन्धित्वेनाविशेषादादेरपि ग्रहणम् । अन्त्यस्य तु न । आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर इत्युक्तेरन्त्यानुबन्धानामिवाद्यस्यापि संज्ञाकार्य्याभावात् । स्वशब्देन विशेषणीभूतान्यमात्रपरामर्शसम्भवेऽपि विशिष्टपरामर्शे बाधकाभावेनाप्रधानतृतीयानिर्देशादित्यन्याया यशया न निवाहः । एतत्फलितार्थकथनमेव भाष्ये

१ आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम् ॥

स्वस्य च रूपस्येति । (भा)

तेन चाद्यन्त्यशब्दौ पूर्वापरशब्दवन्नावधिमच्छब्दौ किन्त्ववयवशब्दाविति सूचयतीत्याहु ॥

समुदायादेवेति । (कै)

तस्यैव सञ्ज्ञिनार्थेनार्थवत्तया प्रातिपदिकत्वादितिभाव ॥ ननु स्वरूपमित्यस्यानुवृत्तौ तेनादिवदन्त्यस्यापि परामर्श स्यात् किं च सहग्रहणेन सञ्ज्ञात्व इव सञ्ज्ञित्वेऽपि साहित्यापत्तावन्त्यसहितादेर्विशिष्टस्य यणितिरूपस्य सञ्ज्ञित्वे दध्यत्रेत्यादौ णकारसहित स्यादत आह

स्व रूपन्त्विति । (कै)

अत्र वदन्ति । समुदितस्य सञ्ज्ञात्वे प्रत्याहारेष्वाद्या वाचकास्तत्र ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्थभाष्यविरोध । टिघुभाद्येकदेशवदस्यापि शाहकत्वप्रसक्त्यभावात् । तस्मादाद्यवर्ण एव वाचक । अन्त्यस्तु तात्पर्यग्राहक सहग्रहणात्तु विशिष्टे तदारोपाद्विशिष्टादिभक्त्युत्पत्तिरिति द्योतकान्तरवैषम्यमिति ॥

येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२॥

ननु येनेति करणे तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्यापत्ते । शास्त्रे करण च विशेषणमेवेत्यग्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति । तदन्तस्येति बहुव्रीहि ।

एव च इको यण इत्यादौ विशेष्याभावात् कथमतिव्याप्तिरत आह

शब्दानुशासनेति । (कै)

वस्तुतोऽस्यार्थस्य भाष्येऽग्रे वक्ष्यमाणत्वाद्धैत प्रवपची जानातीति विशेष्यप्रदर्शन व्यर्थम् । यत्सम्बन्धी विधि स तदन्तस्य सञ्ज्ञेति सूत्रार्थं मत्वा शङ्का अत एवाग्रे विधेयेनापि तदन्तविधि वक्ष्यति । विधिरिति च भावे कि । सौत्रत्वाच्च तृतीयेत्याहु ॥ नन्वयन मित्यादितस्त्वयनमित्यादेरर्थाबोधाद् अर्थाभिधानयोग्यस्यैवाऽऽदेश त्वात् कथमत्राऽऽदेशोऽत आह

प्रकरणेति ॥ (भा)

भाष्ये

यथैवेति । (भा)

एषा तदन्तविधावयादे कार्य्यत्वम् । अयादेस्तु तदन्तविधौ साधुत्वस्यायादिना बाध्यमानतया कार्य्यत्वमिति विवेक ॥

अजादिरिति । (कै)

यस्मिन् विधिरिति परिभाषणादिति भाव ॥

षष्ठीनिर्देशादिति । (कै)

पूर्वपरयोरिति षष्ठी तु साधारणीति भाव ॥ तदादितदन्त विध्युपस्थितिसामर्थ्याच्च तदप्रवृत्तिर्बोध्या । अत एव ''अतोऽन्यस्य' इत्यादेरप्यप्रवृत्तिरित्याहु ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

अन्तरङ्गबहिरङ्गे इति । (भा)

वर्णमात्राश्रयत्वेन वार्णस्यान्तरङ्गत्वमिष्यते तदपि चेत समुदायस्य न कोऽपि विशेष स्यादिति भाव ॥

अन्तरङ्गलक्षणस्य (भा)

इत्यस्य तवाभिमतस्येत्यर्थ ॥

बाधक (भा)

इत्यस्य तव मते उभयो समत्वेन परत्वादिति शेष ॥ गुण [1]पुगन्त इत्यनेन ॥

गुणो हीति । (कै)

इकारस्येति शेष । गुण पञ्चकाश्रय । ऊठतु चतुष्काश्रय इति विवेक ॥

नानेति । (कै)

अचि यण् प्रत्यये गुण इति भाव । इद चिन्त्यम । इयायेत्याद्यसिद्धे । ज्ञापकासम्भवाच्च । केचित्तत्रापि तदादितदन्तविधावस्य वार्णत्वाभावात्तदप्रवृत्ति सा वक्तु चाशक्या । वार्णाप्रसिद्धेरिति भाष्याशय । यद्वा तदप्रवृत्तिरनित्यत्वादुभयसम्मतेति भाष्याशय इत्याहु ॥ व्याहति निराकरोति

असतीति । (कै)

सति तु तस्मिन्नान्तरङ्गत्वमिति भाव । इद तु बोध्यम । एवमपीगन्तशब्दाजादिशब्दमात्रापेक्षत्व यणो गुणस्य तूक्तरीत्या

---

[1] अ ७। पा ३। सू ८६ ॥

पदार्थपञ्चकापेक्षत्वमिति कथञ्च बहिरङ्गत्वम् । तस्मात् मत्वापेक्ष न बहिरङ्ग गुणादूठ तु नित्य । सिद्धान्ते ऊठि कृते यणा बाधाद् गुणो न नित्य । इदानीं तदसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति ॥

एवमिति । (कै)

सति तद्वादितदन्तविधित्वे यणा तुल्यनिमित्त इति न स बहिरङ्ग इति भाव ॥ भाष्ये ‘ऊणशब्दमाश्रित्येत्या दिना यणो बहिरङ्गत्व गुणस्यान्तरङ्गत्व दृश्यते। एव च परत्वाद्गुण स्यादिति कैयटस्याशय । अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्त-परो न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयति। यण् निमित्तो नशब्दावयवत्वेन नशब्दस्य ततो बहिष्ठाभाव । गुणनिमित्त-नशब्दादूनशब्दस्य बहिर्भूतोऽकारघटितत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वमिति भाव ॥ भाष्ये

अस्त्विधिश्चेति । (भा)

स्थानिवदित्यत्र अस्तो जायमानो विधिरित्यर्थ । अस्तोऽ न्यस्यादेशो नेति नियमेनेतिशेष ॥

थिन्नित्यस्येति । (कै)

कदाचिदिन्नित्यस्येत्यपि बोध्यम् । सर्वथादेश स्थानिवत्त्वात् सुलोप स्यादिति भाव ॥ नन्वेवमनेकाल्शिदिति व्यर्थ कदाचि-देकाल्त्वस्यापि सर्वादेशत्वसिद्धेरत आह

अनेकालिति ॥ (कै)

सर्वस्यैवेति । (कै)

षष्ठीनिर्दिष्टस्य सर्वस्यैवेत्यर्थ ॥ प्रकृत नाम पूर्वत्र निर्दिष्टमनुवर्त्तमान चेह 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यत्र तदन्तविधिर्न स्यादत आह

प्रस्तुत इति । (कै)

प्रस्तावस्य बुद्धिसन्निधि । भाष्ये प्रस्तुत इत्यर्थक प्रकृते इत्यस्य विशेष्ये इति शेष ॥

तदन्तविधिभाज इति । (कै)

तदन्तस्यासौ विधिभाक् चेति कर्मधारय । तदन्तशब्दे च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । शब्दरूप विशेष्यमादाय तु अस्य न सर्वत्र प्रवृत्तिरव्यावर्त्तकत्वादिति भाव ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधनत्वेऽपि न बाधक प्रसिद्धत्वादेव विधेय कर्म लभ्यते ॥

स शब्द इति । (कै)

इह शास्त्रे प्राय शब्दस्यैव कार्यकरणत्वादिति भाव ॥

तेन विशेषणेनेति । (कै)

कार्यविधाविति शेष । विशेषणत्वलाभोऽप्येवम् । करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषा च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणशब्देनोच्यते तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापार इति भाव ।

१ अ १ । पा १ । सू ११ ॥

तत्र प्रत्यासत्त्या शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषय[1]विशेषणमेव प्रायेण तदन्तग्राहकमिति [2]इको यणचि इत्यादौ न दोषः । कश्चित्तु सति गमकेऽतादृश [3]शब्दरूप विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति भावः । तदपि अन्तरङ्गत्वात् समानाधिकरणविशेषणमेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्येन चान्यस्येति । (भा)

अनेन यस्य कार्यं यस्मिन् परतस्तयोरकरणत्वं दर्शितम् । अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणम् । समासो भोजनम् ॥ सेना[illegible]-त्वादेकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

[4]बह्विति । (कै)

बह्वर्थवाचिपूर्वोत्तरपदकत्वाभावाद्द्वन्द्वस्येत्यर्थः ॥

[5]तस्य । (कै)

गृह्यमाणस्य ॥

---

१ शब्दप्रयोज्योपस्थितिविषय विशेषणमेव । क । ख । ङ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥

३ शब्दरूपविशेष्यमादाय । क । ख । ग । ङ ॥

४ बहुप्रकृतित्वाभावान्नैकवद्भावाभावः ॥

५ येन विधिस्तदन्तस्येति चेत्यत्र ग्रहणोपाधीनाम् [illegible] (वा) इति वार्त्तिकस्य "ग्रहणोपाधीनाम्" इति [illegible] । "गृह्यते उच्चार्यते इति ग्रहणं तस्य [illegible] सन्निन प्राप्नुवन्ति सञ्ज्ञा हि [illegible] कथमात्मनो विशेषणसम्बन्धमनुभवेत्" ॥

उपाधय इति। (कै)

विशेषणानीत्यर्थ ॥

प्राप्नुवन्ति। (कै)

उपाधय इत्यनुकर्ष ॥ वार्त्तिके "तदन्तोपाधी"ति भावप्रधानो निर्देश इति बोध्यम् ॥ [1]तदन्तसञ्ज्ञायामप्युकारस्यास्तु विशेषणेन सम्बन्धो विरोधाभावादत आह

सञ्ज्ञा ह्यीति॥ (कै)

विशेषणाभावम्। (कै)

गुणभावम्। यद्वा शक्तिप्रत्यायने तद्बोधे सति विशेषणत्वमापन्नेत्यर्थ। [2]'आत्मने'ति पाठे स्वयमित्यर्थ। "आत्मन" इति पाठे तु सम्यगेव। 'गुणानां च परार्थत्वात् पदार्थैकदेशत्वाच्चे'ति न्यायादिति भाव ॥

अवधित्वेति। (कै)

अवधित्व च तदनारम्भकत्वे सति पञ्चम्यन्तपदवाच्यत्वरूपं पूर्वादियोगे अवयवित्व च तदारम्भकत्वमिति [3]ते एकस्य न सम्भवत इत्यर्थ ॥

ओथ पूर्वो यस्माद् (कै)

इति विग्रहे एष दोष। षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य

---

१ तदन्तसञ्ज्ञायामप्युकारस्यास्तु विशेषणेन सम्बन्धः— इति वाराणसीतः मुद्रापितविवरणपुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक् ॥

२ "कथमात्मनो विशेषणासम्बन्धम्—" इत्यत्र ॥

३ ते एक प्रत्येकस्य न सम्भवत इत्यर्थः । क । ख । ग । ङ ॥

प्रथमावयववाचित्वाङ्गत्वावयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यते इति नायं दोषस्तथापि सुखूर्षतीत्यादौ दोषो बोध्यः । एवम् [1]"उतश्च" इति सूत्रे पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वे प्रत्ययविशेषणत्वासम्भवः । संयोग-पूर्वकोकारान्तप्रत्ययभावेन अव्यावर्त्तकतया [2]"असंयोगपूर्वाद्" इति [3]निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न चाङ्गविशेषणत्वं चणु इत्याद्यसिद्धेरतो व्यवस्थावाची पूर्वशब्दः श्रूयमाणप्रत्ययविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये

पूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणमिति । (भा)

न च असंयोगादिति वक्तव्ये पूर्वग्रहणाद्विशेषणस्याप्युकारस्य विशेषणमिति न दोष इति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्याऽलाभात् । किञ्च व्यवहिते चिणु इत्यादावपि निषेधार्थं पूर्वग्रहणं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये "निपूर्त्याः" इत्यत्र [4]"न ध्याख्या" इति न त्वनिषेधः । विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि संज्ञासूत्रस्य प्रबलत्वात् पूर्वं तदन्तविधिरेव स्यादत आह

वृद्ध्यादीति । (कै)

एवं च विशेषणत्वज्ञानसापेक्षतयाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वादस्य पूर्वमुकारादीनामेव तद्विशेषणमिति भावः ॥

गुणप्रधानभावानपेक्षा इति । (कै)

एवञ्च तत्र वाक्यभेद एवेति भावः ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १०६ ॥

२ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

३ निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । क । ख । ग । ङ ॥

४ न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

इयन्त्विति । (कै)

तदपेक्षत्वाद्विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नैवेत्यर्थ ॥ यदुक्त मन्त्राहीति तत्राह

तत्रेति । (कै)

गुण कृतात्मसंस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवतीति न्यायादिति भाव ॥ भाष्ये

[1]यथेष्टमिति । (भा)

विशिष्टे वैशिष्ट्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्य विशेष्ये विशेषण तत्र च विशेषणान्तरमेकत्र द्वयमिति योगेषु यथेष्टमित्यर्थं । एवञ्च व्याख्यानात् प्रकृते [2]विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्यैव बोधो न तु [3]विशेष्ये विशेषणमितिरीत्येति तात्पर्य्यम् ॥

सुबन्तस्येति । (कै)

'सुपा' इत्युपस्थितस्येति शेष ॥

तद्विशेषणत्वेनेति । (कै)

सुबन्तै श्रितादिभिरित्यर्थ इति भाव ॥

---

१ सिद्धन्तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात । वा । यथेष्टत्वादिवचनमर्थं दर्शयति । चतुर्विधेष विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेष मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्य मेवाह सम्मत न त्वितरत्त्रिक व्याख्यानात्प्रत्यानुरोधात । इदं सिद्धान्ताभिमत विशेषणविशेष्यभाव स्फुटीकर्त्तु बहूनि वार्त्तिकानि प्रवृत्तानि ॥

२ विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् । क । ग । ङ ॥

३ विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या — । क । ख । ग । ङ ॥

श्रितान्तमिति । (कै)

विसर्गान्तस्य तदन्तत्वाभावादिति भाव ॥

सम्बुध्यन्तमिति । (कै)

इदमुपलक्षण कष्ट परमश्रिता इत्यादे ॥

तदन्तविध्यभाव इति । (कै)

गड्डादीनां विशेष्यत्वात्प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वेऽपि तदन्तस्य गड्डादेरसम्भवादिति भाव ॥ अन्ये वदन्ति । एव हि कष्टश्रितमित्यादेरप्यसिद्धिरिति भाष्यस्य निर्दलत्वापत्ति । यत्तु सुप्सहिते श्रितादिभिरितिविवरणकृत सिद्धान्ताशयवर्णनम् । तन्न । "[1]पूर्वकालैक" इत्यादौ "सुप" इति प्रथमान्ते तथार्थासम्भवात् । तस्मात् समर्थपरिभाषोपस्थित समर्थपदार्थं प्रति विशेषणतया प्राप्ततदन्तविधेर्निषेधार्थमिति भाष्याशय । उपस्थितसमर्थपद च सूत्रीयतत्तत्पदोत्तरविभक्तिसमानविभक्तिकम् तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया "सुपा" इत्यनेनान्वय । न हि सामर्थ्यं सुबन्तेनैवेति नियम कुम्भकार इत्यादौ सुब प्राग्भागेऽपि तदङ्गीकारात् । "परिपूर्णं पदम्" इति न्यायस्तु यत्रोत्तराकाङ्क्षयाऽन्वयस्तद्विषयो न तु यत्रान्वयस्तद्विषय इति "[2]कुत्सित' इति सूत्रभाष्यात् स्पष्टमेवोपलभ्यते इति दिक् ॥

तत्र यद्यपीति । (कै)

एव च क्लीबभावेऽपि क्लीबता सिद्धिरिति भाव ॥

किं नश्या इति । (कै)

यद्यपि पाठे उपसर्जने क्लीबप्राप्तौ क्लीपि नश्योदात्तत्वाय

१ अ २। पा १। सू ४९।   २ अ ५। पा ३। सू ७४।

तच्चारितार्थ्याच्चिन्त्यमिदम् । एवं च तस्यावश्यकत्वे पाठो निष्फल इत्यन्यदिति कश्चित् ॥ नन्विञो ञिलादृद्धिस्वराद्यर्थात्तदन्तविधिस्तत्र न हि अग्रब्दस्य "यस्येति च" इति लोपे तेषां सम्भवोऽस्तीत्यत आह

उत्तरार्थमिति । (कै)

वाहविरित्यादौ स्वरादिसिद्धये इति भाव ॥

अकचीति । (कै)

सवजसिति स्थिते 'ऽन्तरङ्गानपी 'ति न्यायेन शीभावादि वाधित्वाऽकचि यस्मात् प्रत्ययविधिरि' त्युक्तेरप्रत्यय इति निषेधाभावे प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि पुनर्जसि शी मभूदित्यर्थ ॥

लुगिति । (कै)

यद्यपि "[1]हल्ङ्यादि' सूत्रेणाऽपि सिध्यति तथाऽपि सर्वविभक्त्युत्पत्तिपक्षे इदम् ॥

पराङ्गेति । (कै)

तथा च आमन्त्रिताद्युदात्तत्व स्यात् "[2]चित स प्रकृते" इत्यन्तोदात्तत्वमिष्यत इति भाव ॥

अन्येत्वाहुरिति । (कै)

अमो नित्त्वेन परस्य इत्यस्य तथाप्रवृत्तौ तावन्नियोगशिष्टाद्यु-

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू ६८ ॥

३ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् (वा) चितः (६ । १ । १६३) एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

दात्तत्वाप्रवृत्त्या शेषनिघातेन तस्यानुदात्तत्वप्राप्तिरिति भाव ॥ ननु भिनत्तीत्यादौ "[1]यदागमा इति न्यायेन न दोष इति चेन्न । अवयवानामवयविग्रहणेन ग्रहण हि तद्बीजम् । न चात्र तदस्ति । अन्तावयव इत्यशस्याप्रवृत्त्याऽवयवत्वे मानाभावात । यस्य विहितस्तदन्तावयव इति तदर्थात् । एव च नन्दतीत्यपि[2]तदुदाहरण बोध्यम् । भाष्ये च "[3]अस्वत' इत्युपलक्षणम् बोध्यमिति कश्चित् ॥ ननु [4]तदन्तान्तस्येति पाठेऽपि विशेष्यासनिधानात् कथ '[5]सर्वादीनि' इत्यादावस्य प्रवृत्तिरत आह

तत्रेति । (कै)

अव्ययेत्यस्याव्ययेत्यादि । वस्तुत शब्दरूप विशेष्यमादाय वाचनिक एवोभयत्रापि तदन्तविधिरिति वक्ष्यते । इद तु चिन्त्यम् । शब्दसञ्ज्ञिनोऽसत्त्वे हि स्यादप्याक्षेप सत्त्वे त्वाक्षेपे आक्षिप्तस्य वा विशेष्यत्वे मानाभावात् । किञ्चान्वयत्व योगरूढत्व योगरूढस्थले हि योगान्वित[6]रूढार्थस्यैव प्रतीतिर्दृष्टा न तु तयो परस्परमुद्देश्यविधेयभाव इति कस्य विशेष्य तया तदन्तविधि स्यादिति बोध्यम् ॥

वा प्रकारा इति । (कै)

वा सङ्ख्या इत्यर्थ । "[7]भूवादय" इति सूत्रे इन्द्वैकशेषगर्भा

---

१ परिभाषेन्दुशे – ११ ॥

२ एव च नन्दतीत्यपि तदुदाहरणा बोध्यम् । क । ख । ग । ङ ॥

३ अकायअस्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसख्यानम् । वा ॥

४ तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । भा ॥ ५ अ १ । पा १ । सू २७ ॥

६ योगान्वितरूढार्थस्यैव । क । ग । ङ ॥ ७ अ १ । पा ३ । सू १ ॥

बहुव्रीहिरितिभाव । एव हि प्रभूपराभू इत्यादीनामपि धातुसञ्ज्ञा स्यादिति अडाद्यव्यवस्थापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् । तस्मादय समाधिरकञ्विषय एवेति बोध्यम् । '[1]एरज् इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेनैतन्न्यासे सिद्धिर्बोध्या ॥

न तु सामर्थ्यादिति । (कै)

उष्ट्रमुखवत् तदभावादित्यर्थ ॥

यथाऽवयवेति । (कै)

अवयवी प्रत्यवयवमवयवान्तरसन्निधौ समवेत इति भाव ॥ नन्वेवमपि भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैवावयविप्रत्यक्षे हेतुत्वादेकावयवदर्शने तद्बुद्ध्यभाव इत्यरुचेराह

अथवेति ॥ (कै)

ननु मुख्यविशेषणे चरितार्थं सूत्र कथमारोपिते स्यादत आह

गौणेनापीति । (कै)

स्वरितत्वगुणयोगाद्यथाऽन्यत्रारोपितार्थकस्य ग्रहण तथेहापीत्यर्थ ॥ तदेवाह

[2]छत्रेत्यादि । (कै)

छत्र गुरुश्छिद्रावरण गौण्योच्यते तत्रैव हि च्छात्र इष्यते ।

---

1 अ ३ । पा ३ । सू ५६ ॥

2 किं यस्य छत्रधारणं शील स छात्र । किं चात । राजपुरुषे प्राप्नोति । एव तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । छत्रमिव छत्रम् । गुरुश्छत्रम् । गुरुणा शिष्यश्छत्रवच्छाद्य शिष्येण च गुरुश्छत्रवत्परिपाल्य ॥

एवं [1]पार्श्वशब्दोऽनृजूपाये [2]अयःशूलशब्दस्तीक्ष्णोपाये दण्डाजिनशब्दो दम्भे [3]शीतोऽलसे उष्णः शैघ्र्ये गौणः। तथैव पार्श्विकायःशूलिक-दाण्डाजिनिकशीतकोष्णकादिप्रयोगेष्टे। "[4]तस्यादित' इत्यत्र चाङ्गुलशब्दोऽङ्गुलमात्रलाक्षणिक इत्याद्युक्तम्। आदिनाऽऽ[5]"धारोऽधिकरणमि"त्यादिसङ्ग्रहः॥

मध्यपातिन इति। (कै)

यथाकजादिस्तदेकदेशत्वेनाकजादेर्विंशत्यादिति वार्त्तिकार्थः॥

भाष्ये

[6]अक्षपरिमाणानामिति। (भा)

---

१ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वकः। किं चातः। राजपुरुषे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। पार्श्वमिव पार्श्वम्। य अनृजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थानृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति॥

२ किं योऽयःशूलेनान्विच्छति स आयःशूलिकः। किं चातः। शिवभागवते प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अयःशूलमिव अयःशूलम्। यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान्रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः॥

३ किं यः शीतं करोति स शीतको यो वोष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः। तुषार आदित्ये च प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शीतमिव शीतम्। उष्णमिवोष्णम्। य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति। यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति॥

४ अ १। पा २। सू ६२॥ ५ अ १। पा ४। सू ४५॥

६ केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। न एते सङ्ख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। भा॥

अत्र परिमाणमानुपूर्वीविशेषोऽपि ॥ परिमाणेत्युपलक्षणम् परिच्छिन्नार्थाना तदाह

सङ्ख्येति ॥ (भा)

भाष्ये

अर्थानामिति । (भा)

सन्निभूताना शब्दानामित्यथ ॥ नन्वधिकगङ्गादिजननेऽपि प्रुन स्वलवदकस्याऽधिकस्योपजनेऽपि सवकस्य सवशब्दमचतमेवेत्यत आह

[1]नित्या इति । (कै)

वस्तुत परिच्छिन्नपरिमाणकग्रहणे एकदेशविकृतन्यायस्याप्रवृत्तिरितिभाष्याशय ॥ ननु नित्यशब्दवादेऽकञ्चत शब्दान्तरत्वादकजादे सर्वाथेकदेशत्वमसिद्धमत[2] आह

[3]यद्यपीति ॥ (कै)

अव्यतिरेककृत इति । (कै)

अनवयवत्वेऽपि ज्ञापकाद्भेदबुद्धि न कुर्वन्तीत्यथ । एकदेशसादृश्यं च मध्यपातित्वेन बोध्यम् ॥ ननु सवनामत्वे सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भेण वार्त्तिककृतोऽस्यथत्व नेष्ट कि च सन्निभानुपात्तत्वेनाचेपे मानाभाव इत्यत आह

१ नित्या हि शब्दा विकारोपजननरहिता इति ॥

२ इत्यत आह । क । ग । ङ ॥

३ यद्यपि नित्या शब्दास्तथापि प्रक्रियाधामवशात्ऽचो निधीयमाना ज्ञापकादव्यतिरेककृत इत्यर्थः ॥

अपूर्वो वेति । (कै)

एतद्वार्त्तिकमूलाद् व्याख्यानाद्व्यावर्त्तकमपि शब्दरूपं विशेष्य-मादाय तदन्तविधिरितिभावः ॥ अथ चाव्यादिष्वेति द्वन्द्वमभि-प्रेत्याह

क्षेमेति ॥ (कै)

विधीयत इति । (कै)

सूत्रे विधिशब्देन प्रतिषेधविरोधो न विवक्षित इति भावः ॥ ननु 'स्वरूपमि'त्यनुवृत्त्या स्वस्यापि संज्ञासिद्धौ किं "तस्य च" इत्यनेनात आह

स्वमिति । (कै)

तेन सूत्रप्रत्याख्यानादिति तात्पर्य्यम् ॥

प्रत्ययान्तत्वादिति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः ॥

स्वरूपविधिविषयैवेति । (कै)

प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्य्यविषयैवेत्यर्थः ॥

किं पुनः कारणम् (भा)

इति भाष्ये कारणशब्दः प्रयोजनवाची ॥

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

बोधयतीत्यर्थः । अन्तग्रहणं नियमार्थमिति तात्पर्य्यम् ॥

---

१ एतत्सूत्रस्य वार्त्तिकमिदम् ॥

नाच तदन्तादिति । (भा)

ननु "[1]समासप्रत्ययविधौ' इत्यस्य विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया दित्यादाविवात्रापि तदन्तविधिसम्भवेनान्तग्रहणसामर्थ्यादिव केवलेऽप्रवृत्तावप्रातिपदिकेनेति व्यर्थम्। एतेन '[2]ग्रहणवतेति' निषेधात्तदन्तविधिर्दुर्लभ इत्यपास्तम्। किं च परमदित्यादिभ्य इवाऽनभिधानेन केवले ऽप्रवृत्तिरितिव्यर्थैव सेति चेन्न। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासतात्पर्यग्राहकतया समास' इत्यादिप्रतिषेधवचनवदस्याप्यावश्यकत्वात् सूत्रभाष्यवार्त्तिकाद्युक्ततात्पर्यग्राहकाभावेऽपि तदन्तविधिकल्पने ऽतिप्रसङ्गापत्ते। अत एव "[3]उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्' इत्यादेश्चारितार्थ्यम्। अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि॥

[4]सा तर्ह्येषेति । (भा)

"व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इत्येषा॥

यदयमिति । (भा)

"पूर्वादि" इत्यग्रो ज्ञापक इत्यर्थः॥

---

१ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । वा ॥

२ ग्रहणवताप्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति । परिभाषेन्दुशे – ३१ ॥

३ एतत्सूत्रस्थ वार्त्तिकम् ॥

४ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। न कर्त्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन इति यदयं "पूर्वादिनि" "सपूर्वाच्च" (५–२–८६, ८७) इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। स पूर्वात्पूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । तत्तर्हि योगविभागं करोति ॥

सर्वस्मादिति । (कै)

पूर्वशब्दव्यतिरिक्तादपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

यत्तर्हि योगविभागमिति । (भा)

न च '[1]दृष्टादिभ्यश्च' इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवाग्नि-ष्टोीति प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तत्प्रयोगा-भावानुमानात् । प्रकारान्तरेण सिद्धौ तु न क्षतिः । एक-योगेऽपि तावति स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन तावत उत्तरत्रानुवृत्ति-सिद्धेश्चेति दिक् । एव च '[2]रोणी'त्यादौ केवलस्याप्राप्ते '[3]तस्य चेति वक्तव्यमि ति सिद्धम् ॥ ननु तदन्तविधिविषये 'तस्य च' इत्यनेन केवलादपि चेद् 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति व्यर्थमत आह

अप्रातिपदिकेनेति । (कै)

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादितिभाव । अत एव "[4]पूर्वादिनि-रि"त्येव तदन्तविधिना सिद्धे '[5]स पूर्वाच्च" इत्यस्य "[6]ग्रहणवते"ति परिभाषाज्ञापकत्वं कैयटोक्तं सगच्छते ॥

यत्रान्तेति । (कै)

अन्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव '[7]एकगोपूर्वाट्" इत्यस्य केवलैकशब्दे न प्रवृत्ति । 'ग्रहणवते"त्यपि प्रत्ययविधौ निषेधस्ये-

---

१ अ ४ । पा २ । सू ८० ॥ २ अ ४ । पा २ । सू ७८ ॥

३ तस्य च । वा । तस्य चेति वक्तव्यम् । भा ॥

४ अ ५ । पा २ । सू ८६ ॥ ५ अ ५ । पा २ । सू ८७ ॥

६ परिभाषेन्दुशे — ३१ ॥ ७ अ ५ । पा ४ । सू ११८ ॥

वानुवादक लाघवात् । स्पष्टं चेदम् "[1]असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ रथ्ये [2]तद्वहति रथ इतियत । सीत्ये [3]नौ वयोधम इति । हल्ये [4]मतजनहलात करणजल्पकर्षेषु इति यत ॥ भाष्ये

परमरथ्य इति । (भा)

रथाद्यथाङ्गवोढोरित्येव शैषिकप्रकरणे पाठे सिद्धे तद्वहती - त्यत्र रथग्रहणं रथाग्रे तदन्तविधौ ज्ञापकं शैषिके यति हि द्विरथ इत्यादौ [5]द्विगोर्लुग् इति लुक् तच सूत्रे यौति न सम्बध्यते-ऽनभिधानाच्च नातिप्रसङ्गः । वहत्यर्थे तु द्विरथ्य इत्येव । तस्या-प्राग्दीव्यतीयत्वात् । इतरयोस्तु वाचनिक एव ॥ यत्तु [6]हलसी-राट्ठग्' इत्यपि "[7]तस्येदम्" 'तद्वहति' इत्यधिकारे च द्वि पठ्यते तत्तु इद शब्देन वोढृरूपार्थग्रहणज्ञापक तदाह

ठञ्च भवतीति ॥ (कै)

भाष्ये

सुपाञ्चालक इत्यादि । (भा)

"जनपद" इत्यधिकारे "[8]अवृद्धादपि बहु" इति वुञ्

---

१ अ ५ । पा १ । सू २ ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ । अ ४ । पा ३ । सू १२१ ॥

३ अ ४ । पा ४ । सू ९१ ॥ ४ अ ४ । पा ४ । सू ९७ ॥

५ अ ४ । पा १ । सू ८८ ॥ ६ अ ४ । पा ४ । सू ८१ ॥

७ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥ ८ अ ४ । पा २ । सू १२४ ॥

९ अ ४ । पा २ । सू १२५ ॥

तद्विधौ चाय तदन्तविधि । "[1]सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य [2]दिशो-मद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धि ॥

वृद्धिमानिति । (कै)

वृद्धिनिमित्तमित्यर्थ ॥

अवयवानामिति । (कै)

पूर्वपदत्वे इति शेष । "[3]पूर्वापराधरे' त्येकदेशिसमास । "[4]सन्धिवेलाद्यृतु' इत्यण् । "[5]अवयवादृतो इत्युत्तरपदवृद्धि ॥ ननु शरच्छब्द एव कालवाची न तु पूर्वशरच्छब्द इति कथ ठञ् इत्यत आह

तत्र हीति । (कै)

अत एव [6]सन्धिवेलादि'सूत्रे नक्षत्राणा कालेन विशेषण सगच्छते ॥ भाष्ये

[7]ठञ्विधौ सख्याया इति । (भा)

"[8]तदस्य परिमाणम्" "[9]सख्याया सज्ञा' इति सूत्रे इति भाव ॥

द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति । (कै)

सघादिरस्य विशेष्य ॥

---

१ अ ७। पा ३। सू १२॥ २ अ ७। पा ३। सू १३॥
३ अ २। पा २। सू १॥ ४ अ ४। पा ३। सू १६॥
५ अ ७। पा ३। सू ११॥ ६ अ ४। पा ३। सू १६॥
७ ठञ्विधौ सख्यायाः। वा। ठञ्विधौ सख्यायाः प्रयोजनम्। भा॥
८ अ ५। पा १। सू ५७॥ ९ अ ५। पा १। सू ५८॥

प्रतिषेधादिति । (कै)

"[1]आर्हादगोपुच्छाद् इत्यनेन तस्य प्रत्ययप्रतिषेधत्वात्तच [2]तदन्तविधिर्भविष्यत्येव । तेन '[3]प्राग्वते ' इति ठञ्विधायके [4]सङ्ख्याया सञ्ज्ञा इति सूत्रे तदन्तविधिसत्त्वेन प्राग्वते इत्यधिकारप्राप्तष्ठञ् भवतीत्यर्थ ॥

पुन प्रत्ययार्थसमर्थेति । (कै)

अस्येति प्रत्ययार्थ । तदितिसमर्थविभक्ति । अनुवर्त्तमानस्य लुक्सम्बद्धतया पुनरुपादानेन तद्धितलक्षणत्वसूचनादनेन विहितस्य लुगभाव इत्यर्थ ॥

क्रते वेति । (कै)

अनुवर्त्तमानसोऽस्येति सहितपरिमाणमित्यनेन विहितस्य लुकि पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थे तज्जातीयप्रत्यये तस्य विधानसामर्थ्याद् द्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुगभाव इत्यर्थ । इद वृत्तिकारमतेनोक्तम् । वस्तुतस्तु "[5]तदस्येति पुनरुपादान-मात्रेणार्हीयत्वापगमे तत्रोऽपि लुगभावे वा द्वे षष्टी जीवितपरि-माणमस्येत्यर्थेऽनेन ठञि लुकमाशङ्क्य "कालाद्' इत्यधिकारस्थेन "[6]तमधीष्ट' इति सूत्रेण ठञा द्विषाष्टिक साधितो भाष्ये

---

१ अ ५। पा १। सू १६॥

२ तदन्तविधिर्भवत्येव। क। ख। ग। ङ॥

३ अ ५। पा १। सू १८॥ ४ अ ५। पा १। सू ५८॥

५ अ ५। पा १। सू ५७॥ ६ अ ५। पा १। सू ८०॥

कालग्रहणेन यथाकथंचित्कालवाचिनो ग्रहणमिति चोक्तं तद्वि-विरुध्येत । तद्रीत्याऽनेनापि ठञि लुगभावात् । तस्माद् द्वे षष्ठी परिमाणमस्य सघस्य स परिमाणमस्येति भाष्योदाहरणाय । तत्र द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न लुक् । सघे द्विषष्ठ्यानतिरेकस्यापि सत्त्वात् तस्यापि संख्याशब्दत्वमित्यपरे ॥ भाष्ये

[1]पदाङ्गेति । (कै)

तदन्तविधेरपवादोऽयम् । अत एव 'तस्य च' इति पुनर-भिहित तदन्तविधौ हि बकुच पूर्वेऽपि स्यात् तच्च नेष्टमिति वार्त्तिकाशय ॥

पदशब्देनेति । (कै)

अत एव भाष्ये उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनदानम् ॥ तदन्त-विध्यपवादत्वादस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिरित्याशयेनाह

उत्तरपदेनेति । (कै)

शब्दरूप विशेष्यमादायेत्यन्ये ॥

समासान्त निषेध इति । (कै)

[2]ऋक् पूरब्' इति प्राप्ते । अत एव '[3]द्युमतपसम' इतीत्त्वं न तत्र आप इति कृतसमासान्तानुकरण व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अत्र चेदमेव भाष्य मानमित्याहु ॥

१ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू ७४ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू ९७ ॥

तत्वमपीति । (कै)

वार्त्तिकस्थेन [1]दीर्घविधौ इति विषयनिर्देशेनेदं विरुध्यते ॥ भाष्ये

[2]पद्युष्मदस्मदस्थ्यादीति (भा)

समस्त पृथक् पदम् ॥

अनडुह (भा)

इति ससमस्तमेव । अन्यथा नुमोऽनडुच्छब्दमात्रान्वयित्वेना-सामर्थ्यात्समासो न स्यात । पदादयोऽनडुहो नुम् च तदन्तविधि प्रयोजयन्तीत्यथ । समासे एव [3]पादस्य लोप इत्यन्तलोपविधा-नात् सामर्थ्यादेव तदन्तविधिभविष्यतीत्याशयेन काका पृच्छति भाष्ये

[4]अस्तिचेति ॥

आचार्य्यदेशीय आह

एव तर्हीति ।

सन्निधेर्लिङ्ग बलीय इति भाव ॥

---

१ महदप्स्वस्तनपुंसा दीर्घविधौ । वा ॥

२ पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुहो नुम् । वा ॥

३ अ ५ । पा ४ । सू १३८ ॥

४ अस्ति चेदानी कश्चित केवल पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात । शास्त्रीत्याह । एव तच्छब्दाधिकारे प्रयोजन शास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥

तदन्तविधिरिति । (कै)

तदपवाद उत्तरपदविधिरित्यर्थ ॥ अर्थाधिकाराश्रयेण परिहरति

नैषेति ॥ (कै)

नन्वेव पादशब्देन तदन्तविध्यभावे परमपत्काषिणाविति पूर्वोदाहृताषङ्गतिरत आह

एव चेति । (कै)

अर्थभेदेन तत्माप्निति भाव ॥ पादशब्दादाख्यानणिचि णिनिमित्तकटिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पदादेशाऽ प्राप्तेराह

पदेरिति । (कै)

"कौ लुप्तम्" इति निषेधान्न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमित्यर्थं । अत एव पादस्य पादहस्त्यादिभ्य इति नास्तूचि तथा सति तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् पद्भाव स्यान्नास्येतितात्पर्य्यम् ॥

इह । (कै)

"[1]सुपथि" इति प्रयोजनवार्त्तिके ॥

उत्यत एवेति । (कै)

'पद्युभदि' ति वार्त्तिकस्यादित्यर्थं ॥

आदित्यधिकारादिति । (कै)

'"[2]आच्छी"त्यत । अन्यथा नुम् बाधक स्यात् । नुम् च नुमो बाधक स्यादिति भाव ॥

---

१ सुपथिमथिपुंशोलखियतुरनडुत्सिरयत्याम् । वा ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ८० ॥

अन्यथाऽमामोरेवेति । (कै)

'वतु'' साहचर्य्यादितिभाव ॥

अन्यत्र चेति । (भा)

भाष्यादङ्गाधिकारादन्यत्र प्रत्ययविधानेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तविधिरिति मत्वा नोदयति ॥

यद्येवमिति । (कै)

'अन्यत्र इत्यनेन भाष्येण '[१]इको झल् इत्यादौ निषेधाभावात्तदन्तविधिरनुज्ञायते । एवञ्च प्रत्ययविधौ वर्णग्रहणे स प्रतिषेध एव स्यादतस्तत्र वर्णग्रहणमिति परिहरति

उच्यत इति ॥ (कै)

सिद्धे तदन्तविधाविति । (कै)

उक्तवचनेन वाचनिक इत्यर्थ । यत्तु प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययावयवकसमुदायस्य विशेषणादेतत्सूत्रसिद्ध एव स इति । तन्न । तादृशार्थस्य नियताक्षेपे आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाभावात् । किञ्च "[२]वनो रच इत्यादौ 'समासप्रत्ययविधौ' इत्यनेन अत्रापि निषेधापत्ति । मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इति न दोष ॥ पञ्चम्यन्तात् पर प्रत्ययो यत्र कार्य्यान्तर विधानायाऽनूद्यते तद्भिन्नस्थले प्रत्ययग्रहण तदन्तविधे प्रयोजनम् इति वार्त्तिकार्थस्तदाह

यत्रेत्यादि ॥ (कै)

---

१ अ १ । पा २ । सू ९ ॥ २ अ ४ । पा १ । सू ७ ॥

परिगृह्यते । (कै)

अनूद्यते ॥

नत्व स्यादिति । (कै)

दृषत्तीर्णेत्यादौ धातोस्तकारस्य तत्पूर्वदस्य च नत्वं स्यादित्यर्थः ॥

न च संज्ञाविधाविति । (कै)

संज्ञया विधावित्यर्थ इत्यभिमानः ॥

यच्च हीति । (कै)

संज्ञाया विधौ स निषेधो न तु संज्ञया विधौ ॥

तर्हीति । (कै)

प्रदेशेषु तदन्तग्रहणं यदि तर्हीत्यर्थः ॥

पुनस्तदन्तेति । (कै)

घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः ॥

तस्मादिति । (कै)

"[1]संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे" इति "[2]प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः" इति वचनाभ्यामिति भावः ॥

नायमर्थ इति । (कै)

प्रत्याख्याने चाश्रयस्य प्रसक्तिः ॥

पञ्चम्यन्तादिति । (कै)

पञ्चम्यन्तनिर्दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः । 'समासप्रत्ययविधौ" इति तु यौगस्य निषेध इति न तेनाऽस्य गतार्थतेतिभावः ॥

---

१ परिभाषेन्दुशेखरे २८ ॥ २ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥

तत्प्रत्ययादेव । (कै)

विकारावयवविहितप्रत्ययादेव । एवं चोष्ट्रविकारादौष्ट्रकादञि वुञ एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थ ॥ भाष्ये

[1]यञिञो फगिति । (भा)

यद्यपि '[2]ङ्याप् प्रातिपदिकाद्' इत्यधिकाराद 'अपञ्चम्या' इति निषेधस्तत्र प्राप्नोति तथापि न तद् व्यधिकरणं विशेषणं किन्तु '[3]यञिञो' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठीसत्त्वात तस्य समानाधिकरणं विशेष्यमिति 'अपञ्चम्या' इत्यस्याऽविषयोऽयमितिभाव ॥

तस्मादिति । (कै)

'[4]प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित' इति नियमोऽत्रापि तदन्तविधावपेक्ष्य एव। एतत्सिद्ध एव च तदन्तविधिस्तत्रानूद्यते उक्तनियमबोधनाय। अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात फकि पारमगार्ग्यायण इति स्यादितिन्यायव्युत्पादनार्थमित्यर्थ ॥ नन्वेतद्रीत्या परमस्यासौ गार्ग्यायण इति भाष्योदाहरणार्थ । नहीदृशेऽर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भावनापीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येणेति चेन्न। परमगार्ग्यैकदेश गार्ग्यशब्दादेव प्रत्यय परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेऽपि उक्तन्यायादित्यदोषात् । विशिष्टैनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्य सत्त्वमस्त्येव निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ

---

१ यञिञो फग् भवति ॥ २ अ ४ । पा १ । सू १ ॥
३ अ ४ । पा १ । सू १ १ ॥ ४ परिभाषेन्दुशे २४ ॥

निमित्तमित्यत्र न मानम्। अत एव "[1]अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशात् कारीशब्दादप्युत्पत्तिः शङ्किता भाष्ये। अस्य कैयटस्याप्ययमेव तात्पर्य्यम्। "[2]एतन्न्याय इत्यस्यापि 'यस्माद्विहित' इत्यादिन्यायेन समस्तैकदेशात् प्रत्यय इत्येतन्न्याये-त्यर्थः। नचैवं "[3]सुपि च "[4]रो सुपि इत्यादौ सुबन्ते इत्यर्थापत्तिः। न हि तत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययो विशेष्यत इति वाच्यम्। "[5]तस्मिन्निति' परिभाषया सुपि परे इत्यर्थे नियमेन कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थिताङ्गादेरेवावधित्वेनान्वयेन पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तेरित्याहुः॥ ननु "येन

---

१ अ ४। पा १। सू १४। अत्र भाष्यम्—इदं तर्हि प्रयोजनम् प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी नगरकारी। अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। ङ्याब्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति। ङ्याब्ग्रहणे इत्युच्यते नचैतत् ङ्याब्ग्रहणम्। तदन्तङ्याब्ग्रहणमेतत् ङ्याप्ययमथा तद्धितोऽपि एव तर्ह्यौकारान्तेन समासो भविष्यति। यद्येव लभ्येत ङ्यन्त स्यात्तत्तु न लभ्यम्। किं कारणम्। अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः। कौम्भकारेयो न सिध्यति। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः॥

२ अत्रैव कैयटे॥ ३ अ ७। पा ३। सू १०२॥

४ अ ८। पा २। सू ६९॥ ५ अ १। पा १। सू ६६॥

नाप्राप्ति' न्यायेनाय निषेधो वाचनिकतदन्तविधेरेवेति 'घरूप" इत्यादौ उत्तरपदस्य विशेष्यतया प्राप्ततदन्तविधि स्यादेवेत्यत आह

उत्तरपदेति । (कै)

अन्यथा [१]हृदयस्य हृल्लेखयदण् इत्यचाण् ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं व्यर्थं स्यात् । लेख इत्यणन्तमेव तत्र गृह्यते घञन्तस्य त्वनभिधानात्तत्राग्रहणमेवेति भाव । अयमपि निषेधो विशेषण-विशेष्यभावव्यत्यासस्सूचक एवेत्याह

तत्रेति ॥ (कै)

प्राधान्येनेति । (कै)

शब्दरूपापेक्षयेत्यर्थ ॥

धातोरिति । (कै)

इद "[३]स्यतासि विशेषणमिति चिन्त्यमिदम् । "[४]सुपि च इत्यादौ अस्मदुक्तरीत्यैवात्रापि समाधान बोध्यम् ॥ नन्वत्राऽनर्थ-केनेत्ययुक्तमर्थवत्परिभाषया विरोधादत आह

अर्थवदिति ॥ (कै)

स्थितमिति । (कै)

'[५]स्वरूपम्' इतत्रेति शेष ॥ कुतो हेतोरित्यत आह

१ अ ६ । पा ३ । सू ४३ ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू ५ ॥
३ अ ३ । पा १ । सू ३३ ॥ ४ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥
५ अ १ । पा १ । सू ६८ ॥

वर्णरूपतया तस्येति । (कै)

"वर्णरूपतया यस्ये ति पाठे नार्थवत्ताक्रूपमित्यत प्राक् तस्य हीतिशेषो बोध्य ॥

अर्थवत्तेति । (कै)

तत्त्वसमानाधिकरण रूपमित्यथ । वर्णसमुदायग्रहण प्राप्तम्' इति पाठे ऽनर्थकेत्यादि । तदपि प्राप्तमिति शेष ॥

गुणत्वादिति । (कै)

तदन्तविधिनियमशेषत्वादित्यर्थ । वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधिस्तर्ह्यर्थवतैवेति फलितम् । अन्ये तु अङ्गाधिकारे तदन्तविधेरतिप्रसङ्गस्य निवारणायेदम् ।

[1]वर्णग्रहण च (वा)

इत्यस्याख्यानवार्त्तिके ज्ञापकसिद्धजातिपक्षे न मानम् । एवम् "[2]अक्षैव" इत्यत्रापि "[3]एकत्वसख्यागुणत्वाद् इत्यपि चिन्त्यम् । जातिपरत्वे तद्गतसख्याया एव तदुत्तरविभक्तिवाच्यत्वेन तद्विवक्षयाऽपि दोषानुद्धारादित्याङ्क ॥

दीर्घोभवतीति । (कै)

"[4]इन्हन्' इति नियमेनानिवर्त्तितत्वादिति भाव । अर्थवत् परिभाषासिद्धार्थानुवादोऽयम् ॥

१ वर्णग्रहण च सवत्र । वा ॥
२ अक्षैवाऽनर्थकेन नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् ॥
३ अक्षैवेति चैकत्वसख्या गुणत्वाद्विवक्ष्यते । कै ॥
४ अ ६ । पा ४ । सू १२॥

सपर्य्युपेभ्य इति । (कै)

वृत्तिपाठमनुसृत्येदम् ॥

तस्योच्छब्देनेति । (कै)

[1]वा पदान्तस्य (पा)

इत्यत पदग्रहणमनुवर्त्त्य तस्योदा विशेषणादुदन्तस्य पदस्य इत्यर्थ उचित ॥ नन्वव्यभिचारात्तवर्गेणोदोऽपि विशेषणं व्यर्थमत आह

वा निवृत्तत्वादिति । (कै)

पदग्रहणमपि फलाभावान्निवृत्तं विशेषणं चेत्यपि बोध्यम् ॥

पदप्रकरणात । (कै)

[2]एङः पदान्तादति (पा)

इत्यत ॥ नन्वत्र करोतिन भूषणार्थोऽत आह

भूषणेति । (कै)

पायसं भूषयतीत्यर्थसम्भवादिति भाव ॥

[3]केवलपदाधिकारोऽपीति । (कै)

अन्यथाऽसन्देहायोत्तरपदेत्येव वदेदिति भाव ॥ भाष्ये

नापीति । (भा)

समासचरमावयवे तस्य रूढत्वादिति भाव ॥ नन्वेवं तदन्तविध्यभावे सूत्रग्रहणावित्याद्यसिद्धिस्तदन्तविधौ तु शीर्षानावित्यत्र दोषोऽत आह

---

१ अ ८। पा ४। सू ५९ ॥ २ अ ६। पा १। सू १ ९ ॥

३ पदाङ्गाधिकारे इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृह्यते ॥

अलैवेति ॥ (कै)

ननु वार्त्तिकोक्तोऽपि फलतस्तदन्तविधिरेवेत्यत आह

प्राथम्येति । (कै)

सौत्रतदन्तविधिरेव ज्यायान् न तु वार्त्तिकोक्तोत्तरपदस्य इत्यग्र इति नियम आवश्यक इति भाव ॥

परमादिरिति । (कै)

परमादेः समास उद्देश्यो महच्छब्दो न भवतीति विधेय बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन् इति । (भा)

"[1]अल्लोपोऽन [2]इनहन्पूषे"ति [3]अत्वसन्तस्य [4]मन इत्यादिषु वर्त्तमानानीत्यर्थ ॥

अर्थवानेवासिति । (कै)

इद चिन्त्यम् । कृते ह्यागमे तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वाया न्याय्यत्वादन्यत्र भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥

न्यायेनेति । (कै)

अत एव "[5]इको यणची" त्यादौ न दोष ।

[6]यस्मिन् विधि (वा)

इति वाचनिकमेव "यस्मिन्" इति सप्तम्यन्तोपलक्षण सप्तम्यन्त यत्र विशेषण तत्रेति यावत् ॥

---

१ अ ६ । पा ४ । सू १३४ ॥ २ अ ६ । पा ४ । सू १२ ।
३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥ ४ अ ३-४ । पा २-१ । सू ८९-९ ॥
५ अ ६ । पा १ । सू ७७ ॥ ६ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे । वा ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्।१।१।७३॥

ननु वृद्धिग्रहणाभावे सवत्र वृद्धसञ्ज्ञाया विशेषणान्तराणा वैयर्थ्यमेव स्यादिति तन्मात्राक्षेपोऽनुपपन्न इति शङ्कते

असतीति । (कै)

सङ्कोचे प्रमाणाभावादच् शब्देन सर्वेष्वचु गृहीतेषु तदादि समीपो हलेव भवतीति परिहरति

यस्येति ॥ (कै)

ननु अचाम् इति[1] निर्द्धारणे षष्ठी निर्द्धारण च तुल्यजातीयस्येति यस्यादिरचा मध्ये कश्चिदिति विज्ञायमाने दत्तादौ नाति प्रसक्तिरत आह

असतीति ॥ (कै)

समीपार्थ इति । (कै)

पूर्वसमीपार्थ इत्यर्थ । एव च तन्निरूपितसम्बन्धे षष्ठी न तु निर्द्धारण इति भाव । यस्याचामादिर्हलित्यर्थ स्यादिति तात्पर्य्यम् ॥

नामधेयस्य त्विति । (कै)

'वा नामधेयस्य' इति वचनादिति भाव ॥ भाष्ये

१ यतश्च निर्द्धारणम् (२ । ३ । ४१) इत्यनेन षष्ठी ॥

अत्राऽपीति । (भा)

अण्प्रकृतावपीत्यर्थ ॥ नन्वेव त्यदादेः सर्वस्य वृद्धत्वे [1]प्रस्थेऽवृद्धम् इति सूत्रे कर्क्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह

प्रस्थ इति ॥ (क)

तदित्यस्यानुपादान इति । (कै)

तदित्यस्याप्यनुपादाने इत्यर्थ ॥

वृद्धैरेवेति । (कै)

तथाच प्रदेशेषु त्यदादिविषये मुख्यो वृद्धशब्दोऽन्यत्र वृद्धघटिते लाक्षणिक इति वैरूप्य प्रसङ्ग इति भाव ॥ ननु [2]मालादीनाम् इति लिङ्गादादिसहचरितो यस्य वृद्धिस्तस्यापि सज्ञा स्यान्त आह

मालादीति ॥ (क)

भाष्ये

अथादीति । (भा)

"अचाम्" इति षष्ठ्युपादानसामर्थ्यादादिशब्दोऽध्याहरिष्यत इति प्रश्न । यद्वावयविनोऽवयवानामचां मध्ये वृद्धिरण्ववयव इत्य-ध्याहार विनैवाप्यसम्भवेऽध्याहारे मानाभाव इत्युत्तराशय ॥ तत्र प्रसङ्गादादिग्रहणसत्त्वासत्त्वयोरात्मवत्सुवद्वैकग्रहणप्रयोजन दर्शयति

सति चेति । (कै)

असत्येकग्रहणे पूर्वपक्षितेऽपि भाषशब्दाकारे आदित्वात् सभासन्नयनस्यापि वृद्धत्व स्यादिति भाव ॥

1 प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् (४ । २ । ८०) ॥

2 अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

अच इति । (कै)

एरच इत्यर्थ । तत्र हि धातोरित्यधिकार इति भाव । घञघो स्वरे विशेष ॥ नन्वेव यस्य वृद्धिरवयव इत्येव सिद्धेऽ-चामितिव्यर्थमत आह

अचामिति । (कै)

तथाच राट्शब्दादेर्वृद्धत्व नेति भाव । क्वते त्यदादिग्रहणे यत्र वृद्धेरादित्वमेवाजपेक्षया नत्वनादित्व तस्यैव तेन ग्रहणान्न सभासन्न-यने दोष । अचामिति बहुत्वमविवक्षित तेन मालीयादिसिद्धि ॥ ननु यत्र हलघटिता अच एव सन्निविष्टास्तत्रास्य प्रवृत्तिरुचिता न तु हलन्तरितेष्वचु इति मन्यमान शङ्कते भाष्ये

[1]वृद्धसञ्ज्ञायामिति ॥ (भा)

नन्वस्त्येव मातृकापाठे सन्निवेशोऽत आह

सर्वस्येति । (कै)

वृद्धत्वप्रयुक्तकार्यभाज इत्यर्थ । वृद्धत्वनिबन्धनकार्यस्य प्राति-पदिके सत्त्वादिति भाव ॥

अचामित्यनेन च केवलानामिति । (कै)

सर्वपदाना सावधारणत्वेन प्रथमतस्तथैव प्रतीतेरिति भाव । अज्मात्रसम्बन्धिनो यस्य समुदायस्याऽऽदिर्वृद्धिरित्यर्थ स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रथमान्ताचपदाभावादजेवादिरित्ययुक्तमत आह

---

१ वृद्धसञ्ज्ञायामजसन्निवेशादगादित्वम् । वा ॥

अजिति । (कै)

निर्द्धारणषष्ठ्याश्रयणान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वाच्च तल्लाभ इति भाव । अजझलसमुदायेऽप्यजपेक्ष एवादिर्गृह्यते इति भाष्याक्षरार्थं ॥

[1]वृद्धिविशेषणार्थेति । (कै)

तस्या प्रधानत्वादचामिति तस्या एव विशेषण स्यादित्यर्थ । निर्द्धार्यमाणनिर्द्धारणावध्यो सजातीयत्वाच्च वृद्धेरच्त्वलाभ । तच्च वृद्धेरच्त्वाव्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्येन आक्षरसमाम्नायिकाचूपलक्षणवृद्धिपरिग्रह इति भाव ॥

आकारस्य निवृत्तिप्रसङ्ग इति । (कै)

वृद्धसञ्ज्ञानिमित्तत्वनिवृत्तिराकारस्य स्यादित्यर्थ ॥ तत्रासाधारण प्रत्युदाहरणमाह

[2]ततश्चेति ॥ (कै)

भाष्योक्तस्य साधारणत्व ध्वनयन्नाह

समुदायेति । (कै)

यस्येत्याद्यपेक्षया षष्ठीतिभाव । एव यस्येति आद्युपजनितव्यतिरेके षष्ठीमङ्गीकृत्याऽचामिति निधारणषष्ठ्यां दोषोऽभिहित ॥ अनुपजनितव्यतिरेके यस्येति षष्ठ्यामपि न वक्तु भाष्ये एकाज्ञादित्वमुक्त तद्व्याचष्टे

---

१ वृद्धिविशेषणार्था निर्द्धारणे षष्ठी स्यात ॥

२ ततश्चाऽऽम्रमयम इत्यत्र न स्यात् ॥

[1]एकान्ता इति । (कै)

यस्य प्रातिपदिकस्येतिसम्बन्ध । एव च यत्प्रातिपदिकावयवभूताऽचामादिवृद्धिस्तत्प्रातिपदिक वृद्धमिति सूत्रार्थ ॥ नन्वादिशब्दोपादानादेव सर्वेषामचामिति लप्स्यतेऽत आह

[2]आदिग्रहणमिति ॥ (कै)

उभयरूपत्वेऽपीति । (कै)

अजन्तरूपत्वेऽपीत्यर्थ । यस्येति नाचा विशेषण तेषामन्यविशेषणत्वाद् नाप्यादेर्व्यवहितत्वात् किन्तु वृद्धे । अचामिति चादेविशेषण सन्निधानाद न वृद्धेर्व्यवहितत्वात । एव च यस्य वृद्धिरचामादिरित्युक्ते लब्धस्याऽजपेक्षादित्वस्योपपत्तये मध्येवर्त्तमानापि हलाकृतिन विवक्ष्यते इति भाव ॥

सकलाजिति । (कै)

सकोचे मानाभाव ॥

सतोऽपीति । (कै)

आदौ मध्ये वेतिशेष ॥

अचामितीति । (कै)

केवलाच् सन्निवेशासम्भवादिति भाव ॥

---

१ एकान्ता अवयवा अच प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थ ॥

२ आदिग्रहण त्वन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

[1]स्वरविधाविति । (कै)

स्वरे विधेये इत्यर्थ ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

स्वराणामजधर्मत्वादिति भाव । अत एव [2]यतोऽनाव इत्यनाव इति प्रतिषेध सार्थक ॥

[3]नुड् ग्रहणादिति । (कै)

हल्स्वरप्राप्तिविषयकमेवाऽनाव इति ज्ञापकमितिभाव । अन्यथा नुटोऽविद्यमानत्वादचण्वतीत्यादौ "कुस्वाद" इत्येव मतुप उदात्तत्व सिद्धमिति तद्वैयर्थ्य स्यादिति तत्त्वात्पर्यम् ॥

[4]पौरुषेयमिति । (कै)

आधुनिकमित्यर्थ ॥

गृह्यते इति । (क)

अत्र वार्त्तिकेत्यादि । अत एव "[5]एङ् प्राचा देशे" इति चरितार्थं रूढमात्रस्य नामत्वेन ग्रहणे तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव । भटीय इति "[6]गहादि त्वसाधु पाठ इति त्वसाधु । अत एव भाष्ये देवदत्तशब्द उदाहृत इति भाव ॥ भाष्ये

१ यथा स्वरविधौ अयोग्यत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति ज्ञाप्यत्वामिति वच नादित्यर्थः ॥

२ अ ६ । पा १ । सू २१९ ॥ ३ कुस्वनुडूभ्यां मतुप । ६ । १ । १७६ ॥

४ वा नामधेयस्य (वा) इति वार्त्तिके पौरुषेय नाम गृह्यते ॥

५ अ १ । पा १ । सू ७५ ॥ ६ अ ४ । पा २ । सू १३८ ॥

[1]गोत्रान्ताद्वेति । (भा)

गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदादित्यर्थ । चारायणो गोत्रान्तो यथा-ऽसमासे वृद्धत्वाच्छं लभते तथा समासे वृद्धत्वाभावेऽपीत्यर्थ । वेत्यनेन वृद्धसञ्ज्ञा वा कर्त्तव्या इदमुपसख्यान वेत्युक्त भवति ॥

युवेतीञिति । (कै)

प्रकृते च गोत्रशब्देनापत्यमात्रम् । अपत्याधिकारादन्यत्वादिति भाव ॥ ननु "ओदनपाणिनीया इत्यत्र वृद्धत्वे छोऽसमस्तवदतिदेशे इञन्तत्वाद [2]इञश्च इत्यणिति भेद स्यादत आह

तेनेञश्चेति । (कै)

येन यूनि विहितो न गोत्रे तेनेत्यर्थ । इञश्च इत्यत्र गोत्र इति वर्त्तते पारिभाषिक च तत्र गोत्र गृह्यते इति भाव । यत्तु तेन लुकेति तन्न प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात् ॥ भाष्ये [3]जिह्वाकात्यादिवर्जन वृद्धसञ्ज्ञापक्षेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

[4]अणीति । (कै)

स च केवलेभ्य कण्वादिभ्यश्छस्यापवाद । वृद्धसञ्ज्ञापक्षे तु समुदायस्य कण्वादिषु पाठाभावात् प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-षेधाच्च न तत्प्राप्तिरिति भाव ॥

---

१ गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत । वा ॥ २ अ ४। पा २। सू ११२ ॥
३ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । वा ॥
४ कण्वादिभ्यो गोत्रे । ४। २। १११ ॥

त्यदादीनि च ।१।१।७४॥

भाष्ये

[1]अनुवर्त्तते इति । (भा)

पूर्वसूत्रात् परतो गच्छति नवेति विचार ॥ ननूपसर्जनानामा गणावच्छिर्भावेन कथन्तदादित्वमत आह

आदीति । (कै)

सामर्थ्याद् भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति भाव ॥

अचामित्यस्य त्विति । (कै)

वृद्धादिग्रहणसम्बन्ध एव भाष्यतात्पर्य्यमिति भाव ॥ व्यपदेशिवद्भावेन केवलेऽपि सिद्धमिति इह च नेति भाष्यमयुक्तमत आह

व्यपदेशिवदिति । (कै)

स निषेध प्रत्ययविधौ तन्नाओपयोगिसंज्ञाविधौ चेति भाव । तदनाश्रित्यैवेदम् ॥ ननु नपुंसके भावे क्तल्युटौ चक्षिङपवादौ स्त्र्यधिकारात् परतो वासरूपविधिश्च नेति सम्बन्धमिति नपुंसकप्रथमैकवचनमनुपपन्नमत आह

द्वितीयान्तमिति ॥ (कै)

नपुंसकेऽपीति । (कै)

'चक्षिङ पुंसि" इति भावचक्षिविषयक काचित्कमेति भाव ॥

---

१ यस्मानामादिग्रहणमनुवर्त्तते सतार्थो न ॥

चेतनावतस्त्यागोपादाने सम्भवतो यत्तादिरित्यस्य तु कथ ते स्यातामत आह

एतदिति । (कै)

योग्यत्वादादिरित्यस्यैङित्येकवचनान्तेन सम्बन्ध इति शेष । तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षण 'त्यदादीनि' इत्यनेनाऽऽदिरित्यस्य भिन्न-विभक्तिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम ॥

एङ् प्राचा देशे । १। १। ७५॥

[१]कुणिनेति । (कै)

विधेयसम्बन्धलाभात् प्राङ्ग्रहणमाचार्य्यनिर्देशार्थमन्यथा प्राग्-देश इत्येव वदेदिति भाव ॥ लघ्वावैषम्याय च व्यवस्थितविभाषा-श्रयण तत्फलमाह

तेनेति ॥ (कै)

अन्येन त्विति । (कै)

श्रुतान्वये सम्भवत्यन्येनान्वयोऽनुचित इति तद्भाव ॥ वाहीकस्य देशविशेषत्वात् स ग्राम प्राग्देशबहिर्भूत । वाहीकदेशस्योभय-सम्बद्ध प्राग्देशबहिर्भूतो वा । अत एव "[२]अव्ययात्यप्" इति सूत्रे

१ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वञ्च । 'ऋषि रासीन् महावीर्य्य कुणिर्गर्गो महायशा' ॥

महाभारत – कर्णपर्व – ५३ अध्याय ॥

२ अ ४। पा २। सू १ ४॥

[1]शाकलनाम्नो ग्रामस्य उदीच्यवाहीकोभयरूपता भाष्यकृतोक्ता । एतेनोभयवहिर्भूता वाहीका इत्यपास्तम् ॥

---

१ 'तेभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति वार्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता । तथा च भाष्यम् 'तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन । अव्ययात्त्यबभवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारन्तविकी । कारन्तविका । आराम्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । आराल्की । आराल्का । तीररोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । काकतीरम् । काकतीरी । ठञ्ञिठयोः स एव । काक्तीरी नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । काक्तीरिकी । काक्तीरिका । रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः । चयाररूप्यं चायाररूप्या । ठञ्ञिठयो स एव । दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणौ वुञ्बाधते । दासरूप्यक । उदीच्यं ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः । शिवपुरं शैवपुरं । ठञ्ञिठयो स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । शाकलिकी । शाकलिका । कोपधादण् भवति इत्यस्यावकाशः । निलीनकं नैलीनकः । ठञ्ञिठयो स एव । सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात् कोपधलक्षणमण्णं बाधते । सौसुकीय ।" ४ । २ । १ ४ ॥

शाकलं नाम नगरम् आपगा नाम निम्नगा ।
जर्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥
नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ।
कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥

महाभारत – कर्णपर्व – ४४ अध्याय ।

वाहीकग्रामाविति । (कै)

आद्ये अस्याप्राग्देशीयाविति शेष पूरणीय इति बोध्यम् । अन्यथा कुणिमताश्रयणेऽस्य प्रमाणता नोपपद्यते ॥

ठञ्ञिठाविति । (कै)

[1]वाहीकग्रामेभ्यश्च इत्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्ते । प्रागुदग्वि-भागस्तु [2]शरावत्यास्तु योऽवधे । देश प्रागदक्षिण प्राच्य उदीच्य पश्चिमोत्तर' इत्यमरेण दर्शित । शरावती चोत्तरपूर्वाभिमुखी-त्येके । ऐशानीतो नैऋत्या पश्चिमाब्धिगामिनी सेत्यन्ये । उभय-थापि प्रागुदक्स्वरूपे न विवाद । वाहीकलक्षण च ' [3]पञ्चाना

---

१ अ ४ । पा २ । सू ११७ ॥

२ लोकोऽय भारत वर्ष शरावत्यास्तु योऽवधे ।
देश प्राग् दक्षिण प्राच्य उदीच्य पश्चिमोत्तर ॥
अमरकोष — भूमिवर्ग ॥

३ देशाश्च विविधान चित्रान पूवदत्ताश्च पार्थिवान् ।
ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म वृत्तराष्ट्रनिवेशने ॥
तत्र वृद्ध पुरावृत्ता कथा कश्चिद् द्विजोत्तमः ।
वाहीकदेशान् मद्राश्च कुत्सयन वाक्यमब्रवीत ॥
बहिष्कृता हिमवता गङ्गया च बहिष्कृता ।
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥
पञ्चानां सिन्धुषष्ठाना नदीना ये ऽन्तराश्रिताः ।
तान धर्मबाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत ॥

सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिता । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवस वसेद् इति कर्णपर्वणि । एवं च धर्मवहिर्भूतत्वाद्वाही

गोवर्द्धनो नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं ।
एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात् स्मराम्यहम् ॥
कार्य्येणात्यर्थगूढेन वाहीकेषूषितं मया ।
तत एषां समाचारं संवासाद् विदितो मया ॥
शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।
जर्त्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम् ॥
धाना गौड्यासवं पीत्वा गोमांसं लशुनैः सह ।
अपूपमांसमद्यानामाशिनः शीलवर्जिताः ॥
गायन्त्यथ च नृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः ।
नगरागारवप्रेषु बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥
मत्तावगीतैर्विविधैः खरोष्ट्रनिनदोपमैः ।
अनावृता मैथुने ता कामचाराश्च सर्वशः ॥
आहुरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणा मदोत्कटाः ।
हे हते हे हतेत्येव स्वामिभर्तृहते ति च ॥
आक्रोशन्त्य प्रनृत्यन्ति व्रात्याः संवत्सरोत्सवाः ।
तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ॥
कश्चिद् वाहीकदुष्टानां नातिहृष्टमना जगौ ।
सा नूनं बृहती गौरी सूक्ष्मकम्बलवासिनी ॥
मामनुस्मरती शेते वाहीकं कुरुजाङ्गले ।
शतद्रुकामहं तीर्त्वा तां च रम्यामिरावतीम् ॥

कलम्। शतद्रुर्विपाशैरावतीवितस्ताचन्द्रभागेति पञ्चनद्यः सिन्धु षष्ठस्तन्मध्यदेशो वाहीक इति तद्व्याख्यातारः। कुत्सितताश्रवणे

गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः ।
मन शिरोज्ज्वलापाङ्गी गौर्य्यस्त्रीककुदोऽङ्गना ॥
कम्बलाजिनसंवीता आदन्त्यः प्रियदर्शनाः ।
मृदङ्गानकशङ्खानां मङ्गलानां च निस्वनैः ॥
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ।
शमीपीलुकरीराणां वनेषु सुखवर्त्मसु ॥
अपूपान् सक्तुपिण्डांश्च प्रश्नन्तो मथितान्वितान् ।
पथि सुप्रबला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ॥
चेलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयशः ।
एवं शीलेषु व्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु ॥
कश्चेतयानो निवसेत मुहूर्त्तमपि मानवः ।
इदृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ॥
येषां षड्भागहर्त्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः ।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुरुत्तरं पुनरुक्तवान् ॥
वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् ।
तत्र स्म राक्षसी गौति सदा कृष्णचतुर्दशीम् ॥
नगरे शाकले स्फीते आहत्य निशि दुन्दुभिम् ।
कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ॥
गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं सुरासवम् ।
गौरीभिः सह नारीभिर्वृहतीभिः स्वलङ्कृता ।

ग्रैषिकेष्वित्यस्य वैयर्थ्यं व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः। अतोऽन्यमताश्रयेणैव भाष्यम्। भाष्यप्रामाण्याच्चैतावद्वाहीकग्रामावधीत्यन्ये।

पलाण्डुगण्डूषयुतान् खादन्ती चेडकान् बहून्।
वराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गार्दभमौष्ट्रिकम्॥
ऐडं च ये न खादन्ति तेषां जन्मनिरर्थकम्।
इति गायन्ति ये मत्ताः सीधुना शाकलाश्च ये॥
स बालवृद्धाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत्।
इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते॥
यदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरु संसदि।
पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र पीलुवनान्युत॥
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा।
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठी बहिर्गिरेः॥
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत्।
व्रात्यानां दासमीयानां वाहीकानामयज्वनाम्॥
न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा।
तेषां प्रनष्टधर्म्माणां वाहीकानमितिश्रुतिः॥
ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि।
काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते॥
सक्तुमद्यावलिप्तेषु श्वावलीढेषु निर्घृणाः।
आविकञ्चौष्ट्रिकञ्चैव क्षीरं गार्दभमेव च॥
तद्विकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिबन्ति च।
पुत्रसङ्करिणो जाल्माः सर्वान्नक्षीरभोजनाः॥

भाष्योक्तव्यवस्थितविभाषातिरिक्ता न व्यवस्थिता इत्यस्यार्थस्य ग्रैषिकेष्विति ज्ञापकमित्यपरे ॥

आरट्टा नाम वाहीका वर्जनीया विपश्चिता ।
हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ॥
यदन्योऽप्यब्रवान मह्यं ब्राह्मणः कुरुसंसदि ।
युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोष्य चाप्यच्युतस्थले ॥
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति ।
पञ्चनद्यो वहन्त्येता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ॥
आरट्टा नाम वाहीका न तेष्वार्यो द्व्यहं वसेत् ।
बहिश्च नाम हीकश्च विपाशायां पिशाचकौ ॥
तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेः ।
– – – – – – – – – ॥
कारस्करान माहिषकान कालिङ्गान् केरलांस्तथा ।
कर्कोटकान वीरकांश्च दुर्धर्मांश्च विवर्जयेत ॥

महाभारत – कर्णपर्व – ४४ अध्याय ।

आमत्स्येभ्यः कुरुपाञ्चालदेश्या
आनैमिषाच्चेदयो ये विशिष्टाः ।
धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्तो
मद्रानृते पाञ्चनदांश्च जिह्मान् ॥

पूज्यमाने पुराधर्मे सर्वदेशेषु शाश्वते ।
धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ॥

अपत्त्येत्यादि । (कै)

"[1]उदीचां वृद्धाद् इति '[1]नित्यं वृद्ध' इति चेति सर्वेष्टसिद्धि ॥

इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम्

पादश्चाय समाप्त ॥

इति शिवम् ॥

---

१ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥ २ अ ४ । पा ३ । सू १४४ ॥

ब्राह्म पाञ्चाला कौरवेयास्तु धर्म्य
सत्य मत्स्या शूरसेनाश्च यज्ञम् ।
प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्या
स्तेना वाहीका सङ्करा वै सुराष्ट्राः ॥
कृतघ्नता परवित्तापहारो मद्यपानं गुरुदारावमर्दः ।
वाक्पारुष्य गोवधो रात्रिचर्या बहिर्गेह परवस्त्रोपभोगः ॥
येषा धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्मो
ह्यारट्टानां पञ्चनदान् धिगस्तु ।
आपाञ्चालेभ्य कुरवो नैमिषाश्च
मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति धर्मम् ॥

शुद्धिपत्रम्।

पङ्क्त्यङ्क।	अशुद्धम्।	शुद्धम्॥
१९	तद्वारैव	तद्द्वारैव।
१८	मास तु	मास्तु।
१२	अथवेत्यक्त	अथवेत्युक्ते।
१६	पूवक्तो	पूर्वोक्तो।
५	इष्टिरिति	इष्टिरिति।
१३	सेन्द्रस्येति	नेन्द्रस्येति (पा)।
६	अशशब्दात	अश शब्दात।
१९		
१६	अनुवत्त्यस्यादिति	अनुवर्त्यस्यादिति।
७	भाष्यकाराश्विति	भाष्यकारस्त्विति।
१	भाष्ये	
२	गुणवृद्धियहस्यो	गुणवृद्धियहणस्यो।
२	उणादिनाम	उणादीनाम।
१७	दूषणौ	दूषणो।
१४	विधामकत्वे	विधायकत्वे।
१३	दुह्यमानसु	दुह्यमानासु।
१८	मिहशब्दस्य	सिहशब्दस्य।
१८	मुसाधव	सुसाधव।
२४	धात्त्वपाणि	धातुरूपाणि।
११	एतत्सुचो	एतत्सूचो।
१५	नखविदसादि	नखविदलनादि।
१९	शिल्पकारणादेवाम	शिल्पकारणादेवाम।

पृष्ठाङ्क ।	पङ्क्त्यङ्क ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५७९	८	पचमी	पञ्चमी ।
५९६	१२	तद्दारके	तद्द्वारके ।
६ १	२२	पतिपद्यत	प्रतिपद्यते ।
६ ८	१	प्रम्नेष	प्रश्लेष ।
६१३	२१	तिस्त्र	तिस्र ।
६२२	३	ऽबि	ऽपि ।
६२४	१	पदान्तरस्यम्भव	पदान्तरस्यैव ।
६८६	२१	पचमी	पञ्चमी ।
६९५	१९	वैयात्या	त्रैयात्या ।
७४५	१	आदि सिच	आदि सिध ।